

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU

FirəduN Nadir oğlu İbrahimov
Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə

PEDAQOGİKA

Dərslik

II cild

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 14.12.2011- ci il tarixli,
2062 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı 2012

“Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!”

Heydər Əliyev

*Kitab Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin - “Mənim ən sevimli müəllimim!” – nidası ilə əzizlədiyi görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim, “İstiqlal” ordenli, Əməkdar müəllim **Lətif Hüseynzadə**nin əziz xatirəsinə ithaf olunur.*

Elmi redaktor: Ə.Ə. Ağayev

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər:

Akif Abbasov

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Ləzifə Qasımova

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Ağahüseyn Həsənov

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Mircəfər Həsənov

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor.

Məmmədəli Ağayev

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Firəduun İbrahimov, Rüfət Hüseynzadə. PEDAQOGİKA: 2 cildə. II cild. – Bakı: Mütərcim, 2012, s.

Dərslərdə təhsilin Bolonya prosesi, kredit sistemi, yeni pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalar, fəal və interaktiv təlim metodları, pedaqoji proseslərə yanaşmada yeni pedaqoji təfəkkür ümumiləşmiş şəkildə şərh olunur, müasir pedaqoji elmin və son pedaqoji təcrübələrin nailiyyətləri əsasında pedaqogikanın nəzəri və praktiki məsələləri geniş planda təqdim olunur.

Dərslər Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş “Pedaqogika” proqramı əsasında hazırlanmış və Bolonya prosesi, kredit sistemi üzrə ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702060000

İ 026 xx-11

© F.N.İbrahimov, R.L.Hüseynzadə. 2012

TƏRBİYƏ NƏZƏRİYYƏSİ, TARİXİ VƏ METODİKASI

I fəsil

TƏRBİYƏ, ONUN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAF DÖVRLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 1.1. Tərbiyə.
- 1.2. İbtidai icma quruluşunda tərbiyə.
- 1.3. Antik yunan fəlsəfəsində tərbiyə.
  - 1.3.1. Sparta tərbiyə sistemi.
  - 1.3.2. Afina tərbiyə sistemi.

1.1. Tərbiyə

“**Tərbiyə**” sözü ərəbcə “*al-tərbiyə*” sözünün “*rəbb*” kökündən əmələ gəlib. O, üç mənanı ifadə edir: “**Rəba**”-doğru yol göstərmək; “**Rəbi**”- bəsləmək, yetişdirmək, böyütmək, tamamlamaq; “**ri-ba**”-çoxaltmaq.

“**Rəbb**” Allahın 99 adından biri olub. “Quranda”da Allah sözündən sonra ən çox (935) işlənən sözdür. Mənası “*tərbiyə edən*”, “*nemət verən*”, “*maddi və mənəvi kamilliyə doğru yönəldən*”, “*ərsəyə çatdırma*” deməkdir. “**Mürəbbi**” sözü də “*rəbb*” kəlməsindən əmələ gəlmişdir.

“*Ərsəyə çatdırma*” dedikdə, uşağın sərbəst yaşamaq, öz taleyi haqqında düşünməyi bacarmaq və davranışını sərbəst olaraq qaydaya salmaq, dünyaya münasibətdə müstəqil dərkətmə qabiliyyətinə yiyələnmək səviyyəsinə çatdırmaq mənası başa düşülür.

Şəxsiyyətin təşəkkül tapıb formalaşmasında digər amillərlə yanaşı, tərbiyə prosesinin müstəsna dərəcədə böyük rolu vardır. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd (s.ə) buyururdu ki, “*tərbiyə valideynin öz övladına verdiyi ən böyük hədiyyədir*”.

Hər bir şəxs-istər uşaq, cavan, istərsə də yaşlı olsun daim tərbiyəyə möhtacdır. Hələ vaxtilə ingilis filosofu Con Lokk göstərirdi ki, insanlar arasında fərqləri məhz tərbiyə yaradır.

Tərbiyənin əsas qayəsi geniş, mütərəqqi dünyagörüşlü, xeyirxah, mədəni, humanist insanlar yetişdirməkdir.

Pedaqoji anlayış kimi *tərbiyənin məzmununun* üç əlaməti göstərilir: **birinci**, məqsədyönlülük; **ikinci**, bəşəriyyətin tarixi inkişafının nailiyyətləri olan sosial-mədəni dəyərlərə müvafiqlik; **üçüncü**, təşkil olunan tərbiyəvi təsir sisteminin mövcudluğu.

“**Tərbiyə işi insan cəmiyyətinin yarandığı ilk dövrlərdən meydana gəlmiş, şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı, davranışı prosesidir**”.

“**Tərbiyə yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə gənc nəslə aşılmasıdır**”

1.2. İbtidai icma quruluşunda tərbiyə

Maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin, habelə folklor nümunələrinin öyrənilməsi bəşər sivilizasiyasının ilkin çağlarında tərbiyənin meydana gəlməsi ilə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürməyə imkan verir. İbtidai icma dövründə ilkin pədaqoji təsəvvürlərin yaranması və təşəkkülü ayrı-ayrı xalqların qədim adət və ənənələri, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə sıx bağlı olmuşdur.

Kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan xalqın həyat müşahidələrinin və empirik təcrübənin məhsulu olan atalar sözləri, zərb məsəllər, mərasimlər, xalq oyunları, əyləncələr qədim insanların tərbiyə ilə bağlı fikirlərinə parlaq sübutdur. Bu günə qədər insanın mənşəyi ilə bağlı bir çox nəzəriyyələr mövcuddur. Ənənəvi konsepsiyalar arasında *təkamül-bioloji* (Ş.Leterno, S.Simpson, A.Espinas) və *psixoloji* (P.Monro) *nəzəriyyə* mühüm yer tutur.

Təkamül-bioloji nəzəriyyənin nümayəndələri insanların ibtidai icma dövründəki tərbiyəvi fəaliyyəti ali heyvanların öz balalarına göstərdikləri instinktiv qayğıya bənzədir, heyvanlar aləmində də tərbiyənin mövcud olduğunu söyləyirlər. Bu alimlər tərbiyənin şüurlu səciyyəsinə inkar edir və onu qeyri-mütəşəkkil, kortəbii bir hadisə hesab edirlər.

P.Monro tərbiyənin meydana çıxmasını yalnız uşaqların böyükləri şüursuz surətdə təqlidində görürdü. O, bununla bağlı yazırdı: “İbtidai insan üçün yalnız yaşadığı zaman mövcuddur. Onun şüurunda keçmiş və gələcək anlayışları demək olar ki, yoxdur. Tərbiyə isə yalnız ətraf mühitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir”. İnsanın mənşəyi və tərbiyənin yaranması ilə bağlı dini təlimlərdə dəyərli fikirlər vardır. **Y.A.Komenski** “*Böyük didaktika*”nın III fəslində “İnsanın ən ali, ən kamil, hər şeydən üstün məxluq olması” müddəasını irəli sürərək insanın həqiqi layiq olduğu uralığa çatması üçün son məqsədi uğrunda ləyaqətlə mübarizə aparmağa səsləyir. İnsanın son məqsədi isə bu həyatdan kənardadır.

Y.A.Komenskiyə görə, bu həyat yalnız əbədi həyata hazırlıqdır. Y.A.Komenski əbədiyyata hazırlığın üç mərhələsini göstərmişdir: *özünüdərk, özünüidarə və Allaha doğru cəhd*. Sonra o, fik-

rini davam etdirir: “İnsan İlahəyə bənzəyir. İnsan da müqəddəs olmağa çalışmalıdır”. Necə ki, “Müqəddəs kitab”da deyilir: “Allahınız kimi siz də müqəddəs olun”.

Bir çox müasir pedaqoq-tədqiqatçılar tərbiyənin mənşəyi məsələsini nəzərdən keçirərkən bəzi ali heyvanlarda və insanda şüurlu fəaliyyətin formaları arasında varisliyin zəruri olması fikri ilə razılaşırlar. Lakin bununla belə onlar xüsusi fəaliyyət növü kimi meydana gələn insan tərbiyəsini fərqləndirən sosial xarakteristikaları da xüsusi vurğulayırlar.

Deməli, insanın tərbiyə fəaliyyəti onun əmək fəaliyyətinin zəruru bir hissəsidir. Tərbiyə fəaliyyəti insanın öz nəslinin davam etdirilməsinə xidmət edir. Bu əməyin nəticəsi maddi nemətlər və dəyərlər deyil, yaxşı təhsil-tərbiyə almış insandır. Tərbiyə mənəvi istehsal sahəsinə aiddir. Buna görə də insan nəslinin davamının əbədi və təbii şərti olan uşaqların tərbiyəsi insanın təşəkkülünün ilk mərhələsində əmələ gəlmiş, bir ictimai üsulun digəri ilə əvəz edilməsindən asılı olmayaraq bütün bəşər tarixi boyunca davam etmiş və edəcəkdir.

İbtidai icma dövründə tərbiyə xüsusi fəaliyyət növü kimi meydana gəlmişdir. Bu cəmiyyətdə tərbiyə sadə, bəsit xarakter daşıyırdı. Həmin dövrdə uşağın tərbiyəsi onun bəslənməsindən və böyüdülməsindən, habelə yaşlı nəslin təcrübəsinin böyüyən gənc nəslə verilməsindən ibarət idi.

Kortəbii şəkildə yaranmış tərbiyənin məqsədi insanı sadə həyat tərzini keçirərək dünyanı dərk etməyə yönəltmək idi. Adi şüur səviyyəsində pedaqoji fikrin ünsürləri tədricən inkişaf edirdi. Sonralar onlar praktik təcrübədə tərbiyəyə çevrilərək adət-ənənələrdə və folklorlarda özünü təzahür etdirirdi.

Getdikcə tərbiyə insanların fiziki, əqli, mənəvi, emosional baxımdan böyüməsi və inkişafı kimi meydana gəlirdi. İbtidai insanların tərbiyəsi kortəbii və sistemsiz səciyyə daşıyırdı.

İbtidai insanların ictimai-sosial təcrübəsi və təfəkkürü zənginləşdikcə onun məzmununu və tədqiq üsulları da mürəkkəbləşirdi.

İlk vaxtlar tərbiyə xüsusi fəaliyyət növü kimi deyil, həyat təcrübəsinin ötürülməsi kimi başa düşülürdü. Bu dövrdə tərbiyənin mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, uşaqların tərbiyəsi ümumi və təbii səciyyə daşıyırdı. Bütün uşaqlar qrup

və ya kollektiv şəkildə birgə tərbiyə olunurdular. Bununla da uşaqlar ictimai əmək həyatına müstəqil olaraq hazırlanırdılar.

Tərbiyə sahəsində uşaqların cinsi və yaşında müəyyən fərdi fərqlər özünü göstərirdi. Oğlanlarla qızların tərbiyəsindəki əsas fərq əməyin təbii bölgüsündə meydana gəldi. İbtidai icma cəmiyyətində tərbiyənin digər xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, həmin dövrdə uşaqların tərbiyə edilməsi üçün xüsusi müəssisələrin yaradılmasına ehtiyac yox idi. O dövrdə tərbiyə əmək adamlarının fəaliyyəti və onların təbiət qüvvələri ilə apardığı mübarizə ilə sıx bağlı idi. Tərbiyənin forma və metodları sadəliyi ilə seçilirdi. İlk vaxtlarda uşaqların tərbiyəsi bəşər cəmiyyəti həyatının əmək prosesindən ayrılmırdı. Tərbiyə icma həyat tərzindən irəli gələrək bu cür mövcudluq üsuluna zəmin yaradır və onu möhkəmləndirirdi. İbtidai icma cəmiyyətinin sonrakı mərhələsində tərbiyənin mənsəyində yeni mərhələ yarandı. İnsanların sosial məşğulluğunun əhatə dairəsi məhz bu mərhələdə daha da gücləndi.

Getdikcə tərbiyənin mütəşəkkil formalarının ünsürləri meydana gəldi. Tədrisən tərbiyə işi xüsusi şəxslərin əlində cəmləşməyə başladı. Tərbiyə işi 9 yaşdan başlayaraq 11 yaşadək davam edirdi. Kiçik yaşlı uşaqlar analarının nəzarəti altında zəruri əmək vərdişlərinə yiyələnirdilər. Bu dövrdə azyaşlı uşaqlar oyunda böyüklərin həyatını təqlid edirdilər. Uşaqlar yaşlıların ictimai həyat fəaliyyətində yaxından iştirak etməklə, hər gün onlarla ünsiyyətdə olmaqla tərbiyə olunur və onlardan öyrənirdilər. Bununla da, uşaqlar əmək fəaliyyətinə, kollektiv əməyə hazırlanırdılar.

Bu cəmiyyətdə hər şey kollektiv xarakter daşıyırdı. Əməkdə iştirak edən və böyüklərlə gündəlik ünsiyyətdə olan uşaqlar həyat üçün zəruri vərdiş və əmək bacarığını mənimsəyir, müvafiq mərasimlərin icra edilməsi qaydaları ilə tanış olur, özünün bütün vəzifələrini böyüklərin tələbinə uyğunlaşdırırdılar. Ağsaqqallar və din xadimləri isə uşaqlar tərəfindən ictimai müəyyən etdiyi qadağaların pozulmamasına nəzarət edirdilər.

Erkən ibtidai icma dövründə tərbiyənin səviyyəsi çox aşağı idi. İcmanın kiçik yaşlı üzvlərinə nəzərə çarpacaq dərəcədə davranış sərbəstliyi verilirdi, bununla yanaşı onlara sərt cəzalar da tətbiq olunurdu. Uşaqlar mütəmadi olaraq ciddi fiziki cəza veriləcəyi ilə qorxudulurdu. Tədrisən icmanın təbəqələşməsi və insanlar arasında

sosial ziddiyyətlərin artması tərbiyə sistemini sərtləşdirdi. Uşaqlara verilən fiziki cəza müntəzəm olaraq tətbiq olunmağa başladı. İbtidai icma dövrünün sonunda tərbiyənin kollektiv ənənələri uşaq və yeni-yetmələr üçün özünəməxsus “*gənclər evi*”nin meydana gəlməsinə səbəb oldu. “**Gənclər evi**” insanlara müəyyən əmək vərdişləri və bacarıqların, ayinlərin (mərasimlərin) öyrədilməsi məqsədilə təşkil edilmişdi. Burada tərbiyənin başlıca forması keçirilən birgə oyun və məşğələlərdən ibarət idi.

Patriarxal qəbilə quruluşunda “gənclər evi” müxtəlif formalarda təşkil olunurdu. Oğlanların tərbiyə edilməsi işi ilə ağsaqqallar və kahinlər məşğul olurdular. Əmlak təbəqələşməsinə görə kasıblar və icmanın daha imkanlı üzvləri üçün ayrı-ayrı “*gənclər evi*” meydana gəldi. 10-15 yaşına çatmış hər iki cinsdən olan bütün yeni-yetmələr *inisiasiya*-özünü böyüklərə təqlid etmə mərhələsindən keçirdilər. Oğlanlarda isə bu mərhələ mürəkkəb olduğundan uzun-müddət davam edirdi. İnisiasiya dini mərasim formasında keçirilərək ənənəvi dini nəğmələr, mərasim rəqsləri və sehirli ovsunlarla müşayiət olunurdu. İbtidai icma dövründə tərbiyə işi mürəkkəbləşmiş, çoxsahəli və planlı xarakter almışdı.

Uşaqlara əmək bacarığı və vərdişləri aşılamaqla yanaşı, həm də onlara dini mərasim qaydaları öyrədilirdi. Böyüyən gənc nəslin tərbiyəsində şifahi xalq yaradıcılığı- nağıllar, oyun və rəqslər, musiqi və nəğmələr mühüm rol oynayırdı ki, bu da onların əxlaqını, davranışını, mənəvi xarakter keyfiyyətlərini müəyyən edirdi.

Qəbilə icmasının sonrakı inkişaf mərhələsində gənclərin hərbi tərbiyəsini əsas qoyuldu. Oğlanlara ox atmaq, nizədən istifadə etmək, at çapmaq və s. kimi bacarıqları əhatə edən hərbi tərbiyə verilir.

Sonralar isə onlara ilkin bilik verməklə yanaşı, yazının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yazmağı öyrətmək də tərbiyə işinin məzmununa daxil edildi. İbtidai icmanın sonlarında ailə tərbiyəsi tərbiyə işinin ümumi formasına çevrildi. Tərbiyənin məzmunu daha da genişləndi və mürəkkəbləşdi. Tərbiyə ictimai fəaliyyətin xüsusi forması kimi fərqləndirildi.

1.3. Antik yunan fəlsəfəsində tərbiyə

1.3.1. Sparta tərbiyə sistemi

Qədim yunan filosofu Aristotelə görə, Sparta vətəndaşlarının tərbiyəsində daha çox hərbi icma üzvləri hazırlamaq məqsədi əsas yer tuturdu. Tərbiyənin əsas vəzifəsi davamlı hərbcilər, gələcək quldarlar yetişdirməkdən ibarət idi. Ona görə də quldar övladlarının fiziki cəhətdən sağlam olmasına ciddi fikir verilirdi.

Plutarx yazırdı ki, “yeni doğulan uşaqları ağsaqqallar nəzərdən keçirirdilər. Əgər o, (uşaq) möhkəm və ahəngdar quruluşlu olardisa, onu tərbiyə etmək üçün atasına qaytarar, zəif və eybəcər uşaqları Tayqet yanındakı uçurumdan atardılar. Onlar zənn edirlər ki, belə uşağın həyatı nə onun özünə, nə də cəmiyyətə mənfəət verə bilməz. Çünki təbiət ona əvvəldən qüvvət və yaxşı bədən quruluşu verməmişdir”.

Spartalılar 7 yaşa qədər ailədə məşhur dayələrin himayəsində tərbiyə alırdılar. Lakin sonralar dövlət gənc nəslin tərbiyə və təlim vəzifəsini öz üzərinə götürdü. Belə tərbiyə uzunmüddətli olub üç mərhələni əhatə edirdi:

- a) 7 yaşdan 14 yaşadək;
- b) 14 yaşdan 20 yaşadək;
- c) 20 yaşdan 30 yaşadək.

Dövlət tərbiyə müəssisəsi olan məktəbə *aqellam* deyilirdi. Bu məktəblərə hakimiyyətə məlum olan adamlar rəhbər təyin olunurdu ki, onlara *pedanom* deyilirdi.

Birinci mərhələdə uşaqlar *pedanomun*-tərbiyəçinin rəhbərliyi altında tərbiyə alırdılar. Onlar birlikdə yaşayı, oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnirdilər. *Fiziki hazırlığa* isə xüsusi yer verilirdi, belə ki, oğlanların bədəni möhkəmləndirilir, habelə onlara soyuğa, aclığa, ağrılara və susuzluğa tab gətirmək aşılardı. Gənc spartalılar qaçmağa, hoppanmağa, əlbəyaxa vuruşma zamanı müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə yanaşı, hərbi mahnılar oxumağa da hazırlanırdılar.

Spartalılara əxlaqi və siyasi tərbiyə müsahibələr yolu ilə verilirdi. Onları müxtəsərliyə, öz fikrini qısa və yığcam söyləməyə alışdırırdılar.

Tərbiyənin ikinci mərhələsində uşaqların savad təliminə musiqi və nəğmə məşğələləri də əlavə edilirdi. Tərbiyə üsulları getdikcə sərtləşirdi. Gənclərin *əxlaqi və siyasi tərbiyəsi* dövlət başçılarının bilavasitə onlarla söhbətləri zamanı həyata keçirilirdi. Gənclərə yaşlılar tərəfindən pis meyllərdən uzaq olmaq tələq edilirdi, lakin onların cinsi həyat sahəsindəki fəaliyyəti heç bir qadağa ilə məhdudlaşdırılmırdı və bu hal qüsur da hesab edilmirdi. Yaşlılar tərəfindən pis hərəkətlər kəskin şəkildə mühakimə edilir və onların qarşısı sərt cəza tədbirləri ilə alınırdı. Əfsanəvi qanunverici **Likurq** spartalıları sərxoşluqdan qorumaq üçün **“ayıqlıq dərsləri”** təşkil etmişdi. Bu “dərslərdə” qullar içməyə məcbur edilirdi ki, spartalılar sərxoşluğun nə qədər iyrenc və çirkin bir iş olduğunu gözləri ilə görsün və buna şəxsən əmin olsunlar. Uşaqların tərbiyəsindəki mühüm məsələlərdən biri onların tikanlı, lakin zərif formada və bir neçə sözdə çox şeyi ifadə etməyə qabil olan nitqə yiyələndirilmələri idi. Yeniyyətçilərə verdikləri cavablarda dəqiq və müxtəsər olmaq öyrədilirdi ki, buna *“lakonik nitq”* deyilirdi.

Likurq pul sikkəsini hörmətdən salsa da *“söz sikkəsi”* ilə başqa cür davrandı. O, istəyirdi, bir neçə sadə sözdə çox dərin məna ifadə olunsun. Uşaqlar uzun müddət dinməz dayanmağı öyrənib, dərin mənalı cavab verməyə alışırdılar. Ona görə də belə yığcam danışan adamların vətəninin adından *“lakonik danışmaq”* anlayışı yaranmışdır. Sonralar spartalılar bu xüsusiyyəti daha da inkişaf etdirirdilər. Spartada tərbiyə ənənələri daha çox avtoritar xarakter daşıyır, sərt fiziki və hərbi tərbiyə əsas yer tutur, savad təliminə, təhsilə də kifayət qədər diqqət yetirilmirdi. Fiziki tərbiyədə dövlət üçün möhkəm bədənli döyüşçülər yetişdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Spartada mükəmməl şəxsiyyət dedikdə, fiziki cəhətdən möhkəm döyüşçü nəzərdə tutulurdu. Belə tərbiyə sisteminin hərtərəfliyi qədim dövrlərdə formalaşmış dövlət sistemi ilə şərtlənirdi. Dövlətin əsas vəzifəsi isə qulları itaətdə saxlamaq idi.

1.3.2. Afina tərbiyə sistemi

Afinada hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslər tərbiyə etmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Onlar həm fiziki, əxlaqi, həm də əqli cəhətdən inkişaf etmiş, gözəl zövqə malik insanlar olmalı idilər. Bu

cür adamların hakim təbəqədən seçilməsi və tərbiyə olunması nəzərdə tutulurdu. Ardıcıl təlim-tərbiyə təcrübəsinin əsasını yarış prinsipi (*aqonistika*) təşkil edirdi. Uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər həmişə gimnastikada, rəqsdə, musiqidə yarışır, öz bilik, bacarıq və vərdişlərini kütlə qarşısında nümayiş etdirirdilər.

Afinada uşaqlar 7 yaşa qədər ailədə tərbiyə alırdılar. Bundan sonra oğlan uşaqları məktəbə gedir, qızlar isə ailədə tərbiyə almaqla ev işlərinə alışdırılırdı. Varlı ailələrdən olan oğlanlara xüsusi pedaqoq nəzarət edirdi.

Tərbiyəçi pedaqoqlar təsərrüfatda işləyə bilməyən, fiziki cəhətdən zəif, quldarlar üçün faydasız hesab olunan qullardan olurdu. Tərbiyəçi müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmadığından çox vaxt onun tabeliyində olan uşaqlar da həmin keyfiyyətləri mənimsəyirdilər.

Afinada uşaqlar 7 yaşdan 13-14 yaşa qədər qrammatika və kifara (musiqi) məktəblərində təhsil alırdılar ki, həmin məktəblər xüsusi adamlar tərəfindən açılırdı. Bu məktəblərdə təhsil pullu olurdu. Aşağı təbəqənin uşaqları orada az hallarda oxuya bilirdilər. Uşaqları *didaskal*-müəllim oxudurdu.

Kifara məktəbində uşaqlara musiqi, nəğmə, bədii qiraət öyrədilirdi. Bununla da uşaqlara ədəbi və musiqi təhsili verilirdi. Məktəb proqramının alfa və omeqası Homerin poemalarının öyrətilməsindən ibarət idi. Bununla bağlı, qədim yunan mütəfəkkiri **Platonun** fikrincə, "Elladanı Homer tərbiyə etdi".

Homerin "İliada" və "**Odiseya**" poemaları yalnız savad və musiqi təlimində didaktik material olmayıb, həm də yeniyetmələri həyatı münasibətlərlə tanış edir, onları əxlaq ənənələrinə daha da yaxınlaşdırırdı.

Musiqi məktəblərində təlim sinkretik xarakter daşıyırdı. Yəni Homerin poemalarının hekzamentləri musiqinin müşayiəti ilə uzada-uzada söylənilirdi. Oğlanlar 13-14 yaşlarında *palestra* adlanan məktəblərdə oxumağa davam edir, fiziki təmrinlərlə ciddi məşğul olurdular. Orada onlara *beş bacarıq-qaçmaq, hoppanmaq, güləşmək, ox atmaq, üzmək* öyrədilirdi. Bütün bunlar gələcək döyüşçü üçün vacib şərtlər idi.

"İdeal vətəndaşlıq məktəbini"- *kifara (musiqi) və palestranı (gimnastika)* bitirənlər üçün təhsilin növbəti pilləsi-*gimnasi* (son-

ralar gimnaziya) hesab olunurdu. Afinada qadın təhsili və tərbiyəsinin məzmunu və vəzifələri olduqca sadə idi. Afina tərbiyə sistemində qızların ailə qurana qədər evdə tərbiyə alması nəzərdə tutulurdu. Onlar ailədə sadə oxu və yazı vərdişlərinə yiyələnir, musiqi təlimi keçirdilər.

Qızlar adamlar arasında çox nadir hallarda, məsələn, dini mərasimlərdə görünərdilər. Onlar yalnız ev işləri ilə məşğul olurdular. Spartada olduğu kimi, Afinada da qullar “*danışan alət*” adlandırılırdı. Afina ilə Sparta təhsil sisteminin arasındakı bir fərq odur ki, spartada tərbiyə müəssisələri dövlətin əlində olduğu halda, Afinada qrammatika, *kifara* və *palestra məktəbləri* xüsusi adamların ixtiyarında idi. Spartada tərbiyə daha çox hərbi-fiziki xarakter daşdığı halda, Afinada isə əksinə, zehni və estetik tərbiyəyə üstünlük verilirdi. Afina məktəblərində özünütəkmilləşdirmə amillərinə üstünlük verilirdi. Afina təhsil sistemi hərtərəfli şəxsiyyət kimi fiziki cəhətdən sağlam, zahiri və daxili gözəlliyi özündə birləşdirən adamlar yetişdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdu. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində Afina dramı mühüm rol oynamışdır.

Afina dramları şəxsiyyətin intellektual və mənəvi inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Dramlarda dövrün əsas ideali-quldarlıq dövrünün azad vətəndaşı, polisın siyasəti və etikasının müdafiəçisi, onun mənəvi sərvətlərinin daşıyıcısı obrazı öz əksini tapmışdır. Dramlardakı qəhrəmanlar öz vətənləri yolunda canından keçməyə hazır olan vətənpərvərlərdir. Bu da Afina təhsil sisteminin müsbət məziyyətlərindəndir.

Tapşırıqlar

Aşağıdakıların hər biri üzrə elmi şərh verməyə çalışın:

1. İbtidai icma quruluşunda tərbiyə.
2. Quldarlıq dövründə tərbiyə.
3. Sparta tərbiyə sistemi.
4. Sparta tərbiyə sistemində yaş bölgüsü.
5. Afina tərbiyə sistemi və bu sistemdə yaş dərəcələri.
6. Sokrat, Platon və Aristotel şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi

haqqında

Ədəbiyyat

1. Qasımoğlu L.N., Rəhimova R.M. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti, 2003.
2. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi . Bakı: Nurlan, 2010.
3. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2002.
4. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2010.
5. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
6. Məmmədov T. M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
7. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.
8. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.
9. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi. Bakı: Maarif, 1968.
10. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004.

II fəsil

QƏDİM VƏ ORTA ƏSR SİVİLİZASIYALARINDA TƏRBIYƏ VƏ TƏHSİL

Əhatə olunan məsələlər:

- 2.1. Qədim Şumerlərdə tərbiyə.
- 2.2. Qədim Misir, Çin, Hindistanda tərbiyə və təhsil.
- 2.3. Qədim Türklərdə - Hunlarda və Göytürklərdə tərbiyə.

2.1. Qədim Şumerlərdə tərbiyə

Yaxın və Uzaq Şərq dövlətlərində məktəb və pedaqoji fikir iqtisadi, sosial, mədəni, etnik, coğrafi amillərin təsiri ilə inkişaf edirdi. Mütəşəkkil təlim-tərbiyə müəssisəsi olan məktəb icma-qəbilə quruluşundan sosial təbəqələrə ayrılmış yeni cəmiyyətin yaranmasının obyektiv nəticəsi idi. Təxminən b.e.ə. III minillikdən başlayaraq informasiyanın ötürülməsinin əsas üsulları kimi nitq və piktoqrafik (piktos – şəkil, qrafo – yazı deməkdir) yazı qismən mixi və heroqlif yazıları ilə əvəz olundu. Yazının yaranması və inkişafı məktəbin genezisinin ən mühüm amili oldu. Yazı sistemi Şumer mixi yazıları, Misir və Çin heroqliflərinin simasında daha da mürəkkəbləşdiyindən xüsusi təlim tələb edirdi. Əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması prosesində yeni peşə – müəllimlik meydana gəldi.

İlk tədris müəssisələrinin yaranması üçün bəşəriyyət din xadimlərinə borcludur. Din təlim-tərbiyə, xeyirxah fikir, xeyirxah danışq və xeyirxah əməl ideyasının daşıyıcısı idi. Qədim Şərq sivilizasiyasında təlim və tərbiyənin əsas mərkəzi ailə və kilsə idi. Ailə cəmiyyəti kifayət qədər oxumağı və yazmağı bacaran adamlarla təmin edə bilmədiyindən din xadimləri məktəbləri yaratdılar. Tərbiyə tədrisən mütəşəkkil xarakter daşımağa başladı.

Dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən biri olan Şumer-akkad mədəniyyəti müasir İraq ərazisində yerləşən Dəclə və Fərat çaylarının arasındakı vadidə, yunanların Mesopotamiya adlandırdıqları yerdə yaranmışdır. Şumer-akkad mədəniyyəti qədim Şərq mədəniyyətinin bir nümunəsidir.

B.e.ə. III minillikdən əvvəl yaranan və b.e. yüzüncü ilinə qədər bir-birini əvəz edən dövlətlər (Şumer, Akkad, Babil, Assuriya və b.) kifayət qədər sabit və davamlı mədəniyyətə malik idilər. Amerika alimi Samuel Kramer qədim mənbələrə əsaslanaraq qəti hökm verir ki, tarix Şumerdən başlanır. İlk yazı növləri piktoqrafiya və heroqlif qədim şərqilərə məxsusdur. Amma onun bu hökmünü bu gün qəbul etməyənlər də vardır. Bu gün Azərbaycanın qədim və tarixi yerlərindən olan Qobustanda, Gəmiqayada, Azıx mağarasında və digər yerlərdə ən qədim yazı nümunələrinə mixi və piktoqrafik

işarələrə rast gəlinməkdədir.

Şumerlərdə təhsilin başlıca ocağı məktəb idi. Məktəblər təhsil verməklə yanaşı, həm də dəftərxana funksiyasını yerinə yetirirdilər. Qədim yazılı abidələr Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında aşkar edilmişdir. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən çox gil kitabələr (lövhəciklər) mövcuddur. B.e.ə. III minilliyin ortalarında Şumerdə artıq məktəb təhsili mövcud idi.

Şumer məktəblərində təlimin əsas məqsədi sənət öyrətməkdən ibarət idi. Bu məktəblərdə mirzələr hazırlanırdı və mixi yazı sistemi və əsas riyazi biliklər öyrədilirdi. Şumerdə təlim ümumi və icbari xarakter daşıyırdı və bu məktəblərdə ancaq oğlanlar təhsil alırdılar. Şumer məktəbləri aşağıdakı qaydada təşkil olunmuşdu: məktəb (edubba) “kitabələr evi” adlanırdı. Məktəbə “kitabələr evinin” atası – müəllim başçılıq edirdi. Müəllimin köməkçisi “böyük qardaş” adlanırdı.

Təlim iki əsas proqram əsasında həyata keçirilirdi. Birinci proqramda elm və texnikaya, ikincidə isə ədəbiyyata, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına xüsusi fikir verilirdi. “Kitabələr evi” tədrisən təkamülə məruz qaldı və onlar mədəni-maarif mərkəzlərinə çevrildilər. Şəhərin daha yaxşı yerlərində zikkuratlar adlanan bilik evi kompleksləri yaradılırdı. Bu dövrdə tanınmış ailələrin qızları üçün də edubbalar (məktəblər) yaradıldı. Tapılmış gil lövhəciklər üzərində yazılmış hekayələrdə 4 min il əvvəl tərbiyə haqqında deyilmiş qiymətli fikirlər vardır. Bu hekayələri S.Kramer pedaqogika tarixində ilk nadir sənəd hesab etmişdir.

Şərq xalqlarını ictimai-pedaqoji və fəlsəfi fikrinin inkişafında dünya ədəbiyyatının ilk şah əsəri sayılan “Bilqamis” dastanı mühüm yer tutur. Dastan b.e.ə III minillikdə qədim Şumer dilində şifahi şəkildə yaranmış, II minillikdə akkad dilində gil lövhələrə köçürülmüşdür. Dastan Şumerlərin qayda-qanunları, danışq mədəniyyəti, ata-anaya, ağsaqqallara, dostla hörmət, əxlaq normaları haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Dastan qəhrəmanı Bilqamis ən gözəl insani keyfiyyətləri özündə birləşdirmişdir.

Şumerlərin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı fikirləri müdrik Axikar haqqında hekayədə öz bariz əksini tapmışdır. Burada tərbiyə ilə bağlı yüzdən çox nəsihət verilmişdir. Müasir dövrün əxlaq və davranış qaydaları ilə səsləşən nəsihətlərin bəzilərinə diqqət yetirək:

📖 □ Sirri açma. Sarayda eşitdiyən hər bir söz qoy sənın qəlbındə çürüsün.

📖 □ Sakit danış, səsinı ucaldıb səs-küylə danışma. Əgər səs-küylə ev tikmək mümkün olsaydı, onda eşşək gündə iki ev tikərdi.

📖 □ Ağıllı adam ilə daş daşımaq, axmaqla şərab içməkdən yaxşıdır.

📖 □ Həddindən artıq şirin olma, yoxsa səni udarlar. Həddindən artıq acı da olma, yoxsa səni atarlar.

📖 □ Dilini yamanlıqdan saxla, əlini oğurluqdan.

📖 □ Ağıllı adama qulaq asmaq, isti havada sərin su içməyə bənzəyir.

📖 □ Heç kəsə ayağını basmağa imkan vermə, sonra boynuna minə bilər.

📖 □ Bir sərçəni əldə tutmaq, min quşun göydə uçmasından sərfəlidir.

📖 □ Nə zaman su yuxarı axsa, quş qanadsız uçsa, qarğa ağarsa, acı bal kimi şirin olsa, o zaman axmaq da ağıllanar.

📖 □ Öz sahibini tərək edən və sənın arxanca gedən iti daşla qov.

📖 □ Başqasına gor qazan özü düşər.

Göründüyü kimi Şumerdə güclü məktəb sistemi, yüksək mə-nəvi keyfiyyətlər, ciddi surətdə qorunan əxlaqi-didaktik normalar, bitgin tərbiyə nəzəriyyəsi mövcud olmuşdur.

2.2. Qədim Misir, Çin, Hindistanda tərbiyə və təhsil

Qədim Misir yazısı b.e.ə. IV minilliyin sonunda meydana gəlmişdir. Misir yazı növü piktografik - yəni, şəkli yazı adlanırdı. Şəkli işarələr vasitəsilə ayrı-ayrı sözlərin, anlayış və məfhumların mənası verilirdi. Qədim Misirdə məktəb təhsili ilə bağlı ilk məlumatlar b.e.ə. III minilliyə təsadüf edir. Qədim Misirdə məktəb və tərbiyə işi uşağı, yeniyetməni, gənci həyata hazırlamağa, onları yaşlılar aləminə daxil etməyə yönəlmişdir. Öz fikrini müxtəsər söyləyən, taleyin məhrumiyyətlərinə və əzablarına dözməyi bacaran insan qədim misirlilərin ideali hesab edilirdi. Belə ideal insanların

əsas kriteriyalarından biri də onların yaxşı təlim alması və tərbiyəli olması hesab olunurdu. Qədim Misirdə ailə tərbiyəsi və təlimi qadınla kişi arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini əks etdirirdi. Bu qarşılıqlı münasibətlər bərabər-hüquqlu əsaslar üzərində qurulurdu. Qədim Misirlilər heroqlifləri daş, ağac, dəri, heyvan sümükləri üzərində yazırdılar. Sonralar papirus əsas yazı materialına çevrildi. Papirusların üzərində heroqliflər yazılırdı. Bu heratik yazı adlanırdı. Heratika vasitəsi ilə ədəbi və elmi əsərlər tərtib olunurdu. Tərbiyənin başlıca vəzifəsi uşaqları axirət dünyasına hazırlamaqdan ibarət idi. Şagirddən hər şeydən əvvəl dinləmək, düşünmək tələb olunurdu. Təlimin məqsədi peşələrə hazırlıq idi ki, bununla ənənəvi olaraq ailə üzvləri məşğul olurdular. Tacirlər, sənətkarlar, musiqiçilər öz sənətlərini uşaqlarına öyrədirdilər. Misirdə ilk məktəb b.e.ə. III minillikdə fironların yanında yaranmışdır

Qədim Misirdə yüksək təhsil verən müəssisələr də var idi buna Həyat məktəbi deyilirdi. Tədris müəssisələrində kanalların çəkilməsi, məbədlərin, piramidaların tikintisi, məhsulun miqdarının müəyyənləşdirilməsi üçün hesablama işləri aparmaq, xüsusilə Nilin daşmasını proqnozlaşdırmaq məqsədilə istifadə edilən astronomik hesablamalar üçün zəruri olan biliklər öyrədilirdi.

Qədim Çində həm ibtidai, həm də yuxarı dərəcəli dini səciyəli fəlsəfi məktəblər olmuşdur. Çində ilk məktəblər b.e.ə. III minillikdə meydana gəlmişdir. Onlar syan (yaşlıların gəncləri öyrətdikləri yer) və syuy (gənclərin silah işlətməyi öyrəndikləri yer) adlanırdı. Çində təlimin əsas məqsədi heroqlif yazının öyrədilməsindən ibarət idi. Tərbiyənin əsas yeri ailə ənənələri tutur, hər bir ailədə həyat əsrlər boyu formalaşmış adət və təsəvvürlərin təsiri ilə davam edirdi. Belə hesab edirdilər ki, hər bir evin öz himayədarı var. Çində əsrlər boyu bilikli, nəzakətli, özünü dərk edən, qəlbində sülh və harmoniya yaratmağı bacaran insan təbiyəsini nəzərdə tutan pedaqoji ideal formalaşmışdır. Təvazökarlıq, böyüyə hörmət, müəllimə itaət yüksək mənəvi dəyərlər kimi təbliğ edilirdi. Həmin məktəblərdə böyük yazıçıların və şairlərin əsərləri, əxlaq və fəlsəfə, bəzən də nücum elmi öyrədilirdi. Qədim Çində yüksək mədəniyyət və xüsusilə heroqlif yazıları öz təsirini qonşu xalqlara, I növbədə Hindistana, Misirə və başqa ölkələrə də göstərmişdir.

Qədim Hindistan tarixi iki əsas dövrə bölünür: dravidari və

buddizim. Burada b.e.ə. III minillikdə mövcud olmuş mədəniyyəti protodravit və dravidlər yaratmışlar. Məktəb təhsili o dövrün mədəniyyət mərkəzi olan Harappa şəhərində meydana gəlmişdir. Burada təhsil haqqında ən qədim sənəd (upanişadlar) b.e.ə. VIII-VII əsrlərə aid edilən müqəddəs nəsihətlər hesab olunur. Hindlilərin qədim eposu olan “Mahabharata” dastanında krişna cəsur döyüşçü kimi təsvir olunur, xeyir naminə ədalətli döyüş aparır, hərbi bacarıq və qabiliyyət nümayiş etdirir. Digər qəhrəman Rama da Krişna kimi ideal tərbiyənin daşıyıcısıdır. O, alimlikdə, tərbiyədə və müdriklikdə hamını ötüb keçmişdir. Həmişə yaxşılıq edərək heç vaxt lovğalanmaz, başqalarında nöqsan axtarmazdı. Bhaqavadqita (b.e.ə. I minillik) qədim hindlilərin müqəddəs, eyni zamanda tədris kitabı idi. Bu kitabda tərbiyə və təhsilin məzmunu ilə bağlı nümunələr verilirdi. Bu kitab müdrik müəllimin öz şagirdi ilə söhbəti formasında yazılmışdır. Burada müəllimlərin evində təlim qaydası çox hallarda ailə münasibətləri tipində qurulurdu: şagird ailənin üzvü hesab edilirdi, təhsil almaqla yanaşı, birgəyaşayış qaydalarını da mənimsəyirdi. Tədris məşğələləri keçmək üçün xüsusi bina yox idi. Təlim açıq havada keçirilirdi. Müəllimin evi - qurukula təlim almaq üçün ən münasib yer idi. Sonralar ailə məktəbləri yarandı ki, burada gənclərə şifahi yolla bilik verilirdi. Şagirdlər veda mətnləri dinləyir, əzbərləyir və təhlil edirdilər. Təlim səs-heca üsulu ilə aparılırdı. Hindistanda palma yarpaqları üzərinə yazırdılar ki, bunları da çox az müddət saxlamaq mümkün idi. Ona görə də yazıya nisbətən şifahi sözə daha çox üstünlük verilirdi. Şifahi şərh biliklərin verilməsində daha etibarlı üsul hesab olunurdu. Vedaların əsas hissəsi arxaik dildə səslənirdi. Buna görə də təlim fənləri sırasında qrammatika, fonetika və etimologiya xüsusi yer tuturdu. Şagirdlərin vəzifələri təkcə vedaları əzbərləməklə bitmirdi, onlar ev işlərinə kömək etməli, pəhriz saxlamalı, nəfslərini boğmalı idilər.

Tərbiyənin və məktəb təhsilinin inkişafında buddizmin mühüm rolu olmuşdur. Buddizim təliminin əsasını 4 “nəcib həqiqət” təşkil edirdi. 1) Həyat özü şərdir, çünki əzab-əziyyətlə doludur; 2) əzab-əziyyət səbəbsiz deyil, bu kef çəkmək, hakimiyyətə, ağıla və var-dövlətə sahib olmaq arzusundan doğur; 3) Əzab-əziyyətə son qoymaq üçün arzu və nəfsdən imtina etmək lazımdır; 4) Əzab-əziyyətə son qoymaq üçün insan özünü mənəvi cəhətdən təkmilləşdir-

məli, pis hərəkətlərdən çəkinməli, arzularını boğmaq üçün daxili müvazinətini itirməməli, düz danışmalı, yalan və böhtandan imtina etməli, pak əməl sahibi olmalıdır.

Qədim Hindistanda mütəşəkkil tərbiyə və təlim uzun bir inkişaf yolu keçmiş, təlim proqramı təcridən praktik həyata yaxınlaşmış, nisbətən sadələşdirilmiş, təhsilə cəlb olunanların sosial dairəsi genişlənməmişdir. Burada elmin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Riyazi biliklər sahəsində müəyyən nailiyyətlər qazanılmışdır. 1-9 rəqəmlərini hindlilər kəşf etmiş, Pifaqor teoremini bilmişlər.

2.3. Qədim Türklərdə – Hunlarda və Göytürklərdə tərbiyə

Türklər (“Türk” sözünün mənası “güclü”, “möhkəm” deməkdir) b.e.ə. II minilliyin əvvəllərində Qafqazda, Orta Asiyada, Altay-Sayan dağlarının şimali-qərb bölgəsində, Yenisey çayı boylarında yaşayırdılar. Tarix boyunca bir çox türk dövləti qurulmuşdur.

İlk türk dövlətlərindən biri Hun imperatorluğu olmuşdur. Onun ən qüdrətli dövrü Mete xaqanın hakimiyyət illərinə təsadüf edir.

Türklərdə elə, obaya, xalqa bağlılıq yüksək olmuşdur. Alimlərin dediyinə görə qədim türklər – hunlar özlərini “Qun”, “Gün” adlandırmışlar ki, bu da “El-gün”, “Gün”, “Xalq” mənalarında işlənmişdir.

Eramızdan əvvəl II əsrdə meydana gələn hunlar öz qonşuları Çin səltənətini və xüsusilə Tunqhu tayfalarını qorxuya salmışdır. Hun dövlətinin ilk başçısı Tümen xan olmuşdur ki, oğlu Mete xan 209-cu ildə onun yerinə keçərək özünü imperator adlandırmış və türk adını bütün dünyaya yaymaq, türk gücünü bütün aləmə tanımaq istəmişdir.

Qədim türklər uşaqlarını 3 inam üzərində tərbiyə edirdilər: təbiət qüvvələrinə inam; at kultu; Göy Tanrıya inam (Göy Allahı). Deməli türklərdə təkallahlılıq islamdan çox əvvəl mövcud olmuşdur.

Qədim türklərin orijinal, zəngin, bitgin tərbiyə sistemi olmuşdur. Görkəmli türkoloq alim Ziya Göyalp yazırdı: “ Yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, israililər və ərəblər dində, fransızlar ədə-

biyyatda, ...türklər isə əxlaqda birincilik qazanmışlar”. Türklərdə vətən əxlaqı, məslək əxlaqı, ailə əxlaqı çox güclü olmuşdur.

Hunlar yüz illərcə atlı, köçəri həyat sürdüyündən daim savaqlar keçirdiyindən, onların ilk təlimi və tərbiyəsi hərbi təlim, fiziki tərbiyə olmuşdur. Sağlamlıq, möhkəm iradə, dözümlülük, cəsarət, şücaət tərbiyə işinin önündə olmuşdur. Hun- türk uşaqları kiçik yaşlarından at xəyalı ilə qoyun minər, ox atar, həddi buluğa çatarkən at çapmaqda, ox atmaqda, cəngavərlikdə mahir olurdular.

Qədim türk misalında deyilir: “Türk çadırda doğular, at üstündə ölür”.

Hunların dövründə atlı qoşunlarının tez bir zamanda hazırlanması lazım idi. Əli silah tutan və düşməyə qarşı mübarizə apara bilən adamlar, harada və necə hansı iş aparacaqlarını öncədən bilməli idilər. Qadınların və uşaqların harada qorunmaları dəqiq qaydalara uyğun olmalı idi. Bunları isə topluma yalnız əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəsilə davam edən, toplumun köklü ənənəsi olan döyüşçülük, əsgərlik hazırlığını törə, toplum özü verirdi.

Doğum və ad günləri xalq mərasimləri ilə keçirilirdi. Uşaqlar körpəlikdən at minmək xəyalı ilə yaşar, quşlara ox atardılar. Bir az böyüdükdən sonra onların at minmələri böyük sevinc və mərasimlə qeyd edilər və həmin gün ona at bağışlanar, at yarışları keçirərdilər. Oğlan uşağının yetişməsində və döyüş sənətinin öyrənilməsində atanın çox böyük öyrədici və təlimedici bir vəzifəsi var idi. Belə bir təlimdə qızlar da oğlanlardan geri qalmırdılar. Onlar da hərbi təlimə yiyələnirdilər.

Uşaq yetişdirmə. Uşaq sahibi olmaq qədim türklərdə çox arzu olunan olmuşdur. Oğlan və qız uşaqları arasında fərq qoyulmamışdır. Hətta, qızların tərbiyə və təliminə daha böyük diqqət göstərilirdi. Uşaqsız ailələrin hörməti az olmuşdur. İnamə görə oğul atasına, qız anasına çəkməli idi. Yaxşı oğula “Atac”, yaxşı qıza “Anac” demişlər. Oğlanı yetişdirməkdə atanın, qızı yetişdirməkdə isə ananın öhdəsinə daha böyük vəzifələr düşürdü.

Tərbiyə sistemi elə qurulmalı idi ki, oğul böyüdükcə daha ağıllı, daha qüvvətli, daha mübariz olaraq atadan irəli getsin. Necə ki, qədim türk misalında deyildiyi kimi “Atadan irəli, oğuldan geri” – fikri övladın daha yüksəkdə olmasını ifadə edir.

“Türk” sözünü ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmiş

Türk dövləti **Göytürk** imperatorluğudur. **Göytürklərdə tərbiyə** və təhsil sistemi Hun tərbiyə və təhsilinin davamı, daha təkmil forması olmuşdur. Təhsil törə (tayfa) içərisində və törə vasitəsilə verilmişdir. Göytürklərdə yazı və oxu mədəniyyətinin olması bu cəmiyyətdə tərbiyə və təhsilin daha sistemli xarakter daşdığını göstərir.

Orxon abidələri Göytürk imperatorluğunun məşhur hökmdarı Bilgə xaqan dövründən qalma abidələrdir. Bu abidələr türk millətinin xarakterini, hərbi dühasını, nəslini, yüksək mədəniyyətini, милətsevərliyini, tərbiyə və təhsil ənənələrini yaşadır. Göytürk qəbir daşları 13-dür. Bunlardan ən məşhurları “Tonyukuk”, “Gültəkin”, “Bilgə xaqan” məzar daşlarıdır. Bu kitabələr türk pedaqoji fikrinin ən qiymətli mənbələridir.

Türk dilli xalqların islamiyyətdən öncə Orxon əlifbası və ya Göytürk əlifba və yazısı da olmuşdur. Orxon – Yenisey çayları ətrafında tapılmış bu daş kitabələri ilk dəfə oxuyan 1893-cü ildə Danimarka alimi V.Tomsen olmuşdur. O bu yazıların türk xalqlarına mənsub olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycanın şimal əyalətlərində runi əlifbası, qədim türk əlifbası, Göytürk əlifbasının da tətbiq edilməsi ehtimalı vardır. Görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadə qədim türk yazılarından bəhs edərkən yazır: “Bu gün bütün müstəşriklərin (şərqsünasların) türk ədəbiyyatının ən birinci abidəsi Orxon kitabəsidir adlandırılsa da, Miladi İsadən əvvəl türklərin yazıları, əsərləri olduğuna şübhə yoxdur. Çünki Orxon kitabələrində təsadüf etdiyimiz lisan və üslub artıq işlənmiş bir lisanıdır. Belə bir işlənmə bir əsr içərisində ancaq meydana gələ bilərdi”.

Qədim türk əlifbası türk xalqlarının, təbii ki, həm də Azərbaycan – Türk xalqının əcdadlarının yaratdığı ilk əsl sistemli milli əlifbasıdır. Türk xalqlarının Şumerlərdən başlanan ədəbiyyatı, dili, dini görüşləri, incəsənəti, maddi mədəniyyəti, ailə-məişət tərzini, adət və ənənələri və ümumən mənəvi aləmi, etik pedaqoji fikirləri ilə yanaşı yazı-əlifba mədəniyyəti də bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlamış, inkişaf yolu keçmiş və buna görə də tarixdən silinməmişdir.

Orxon əlifbasına “Hun” əlifbası da deyilmişdir. Göytürk əlifbası Orxon–Yenisey, Gültəkin, Tonyukuk abidələri üzərində yazıldığından, buna Orxon–Yenisey, Gültəkin, Tonyukuk əlifbası da deyilmişdir. V.V.Bartold yazmışdır ki, Orxon–Yenisey abidələri Çin

dən Bizansa qədər böyük ərazini əhatə etmiş və türk imperiyasının yaradıcılarına aiddir. Çindən Bizansa dedikdə Azərbaycan da onun içində gedir. Demək Göytürk əlifbasından Azərbaycan ərazisində də istifadə olunması ehtimalı böyükdür. Orxon abidələrinin ən məşhuru Toyukuk-Gültəkin abidələridir ki, onları İstanbul universitetinin ustadı, Azərbaycan əsilli Məhərrəm Erkin oxumuş, müasir Türkcəyə çevirmiş və çap etdirmişdir. Məhərrəm Erkinin əlimizdə olan “Orhun abidələri” kitabında abidələr üzərində işlənən sözlərin, kəlmələrin bir çoxunun bu gün müasir Azərbaycan dilində işləndiyini görürük. Məsələn: “Aclıq”, “Açmaq”, “Ağrı”, “Altı”, “Aş”, “Ad”, “Ay”, “Azca”, “Baş”, “Bil”, “Qan”, “Oğul”, “Yaz”, “Sekiz” və s.. Bu əlifba türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi sənədidir. Bu əlifba türkdilli ədəbiyyatımızın, pedaqoji fikrimizin, insanlara öyüd və nəsihətlərimizin zəmanəmizə gəlib çatmış olduğu ilk poetik əsəri, qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixidir, mədəniyyətidir, xaqanların, sərkərdələrin gələcək nəsillərə tövsiyələri, öyüdləri, onların qazandığı bilik və təcrübənin gələn nəsillərə ötürülməsidir. Bu türk əxlaq və mənəviyyatı, türk törəsinin qanunları adət və ənənələridir, yüksək kamillik zirvəsinə yetişmiş türk təfəkkürünün müqəddəs səhifələridir.

Göytürk əlifbası 38 hərflidir. Bunun dördü səsli, 34-ü isə səsiz hərflərdir. Göytürk yazısında sağdan sola və istəniləndə yuxarıdan aşağıya da yazılır və hərflər bir-birinə birləşdirilmir. Saylar isə eyni ilə bu gün dilimizdə işlənən saylardır. Orxon- Yenisey, Gültəkin abidələri üzərində yazılar gənc nəsəl, gələcək nəsillərə öyüd nəsihətlərdir, onları daha ağıllı, bilikli, fərasətli, olmağa çağırırlardır. Məsələn, Gültəkin abidələri üzərində türk millətinə xitabən yazılır ki, qonşuların dadlı, şirin sözlərinə kor-koranə inanıb özlərini bəlaya salmasınlar. Gültəkin abidəsi üzərində yazılardan anlamaq olur ki, türk xalqının çox sayda atları, ilxıları, dəvə karvanları olmuş, qüdrətli, cəsur qonşuları olmuşdur. İnsanlar müəyyən edilmiş əxlaq normalarına əməl etmişlər, cəmiyyətin üzvləri törənin adət və ənənələrinə, qayda-qanunlarını pozmamışlar. Bu abidələr üzərində yazılır: “Böyüyün sözünə, xaqanın sözünə qulaq as, onun məsləhətini dinlə...”! Gültəkin abidəsi üzərində türk xalqının böyüklüyü, qəhrəmanlığı belə anladılır: Bilgə xan millətinə belə müraciət etmişdir: “Ey türk bəyləri! Türk milləti, eşidin! Üstdən göy basmasa,

altdan yer dəlinməyə, türk milləti məhv olmaz, sənin elini, adətini heç kəs poza bilməz”. Buradakı, məzar daşlarındakı vəsiyyətlər daha da ibrətamizdir: “Mən millətin yaxşı vaxtında ona Xaqan olmadım, türk millətinin, türk dövlətinin ad-sanı yox olmasın deyə gecələr uyumadım, gündüzlər oturmadım, ölüncəyə qədər çalışdım. Az milləti çox, ac milləti tox etdim... Yoxsul milləti zəngin, dustaq milləti bəy etdim”.

Bu vəsiyyətlərdə çox çalışmaq, intizamlı olmaq, sülh şəraitində yaşamaq, sadəlövhlik edib düşmən hiyləsinə düşməmək, nəfsini, dilini, adət-ənənəni qorumaq kimi dəyərli tövsiyələr vardır. Xaqanların vəsiyyətində başçıların elmi, igid, doğruluq, tədbirli olması tələb olunur. "Bilgə xaqan" abidəsində deyilir: “Xaqan atalarımız alim imiş, igid imiş. Buyruqçuları da (vəzirləri də) alim imiş, igid imiş. Bəylər də, milləti də doğru imiş. Onun üçün eli qorumuşlar. Eli qoruyub nəsil yetişdirmişlər. Günü gəlinəcə əcəlləriylə ölmüşlər”.

Abidə üstü yazılardan məlum olur ki, hələ o dövrdə hələ VI-VII əsrlərdə türklərdə rəssamlar, bənnalar, memarlar varmış: “Mən əbədi daş yondurdum... rəssam gətirdim, rəsm etdim. Ona başqa rəsm vurdurdum”. Kitabələrdə türk qəhrəmanlığından bəhs edilir, gələcək nəsillərə sanki örnək göstərilir: “...Babam Kağan qırx yeddi dəfə ordu sövq etmiş, iyirmi savaşı yapmış. Tanrı lütf etdiyi üçün eli əlsizləşdirmiş, kağanlığı kağansızlatmış, düşməni tabe qılmış, dizliyə diz çökdürmüş, başlıya baş əydirmiş. Babam Kağan eləcə eli, törəni qazanıb uçub getmişdir”.

Orxon Yenisey abidələri içərisində Tonyukuk abidələrinin də tərbiyəvi baxımdan əhəmiyyəti böyükdür. Tonyukuk türk xalqının varlığını saxladığına, ölkənin ərazisini genişləndirdiyinə görə onun şərəfinə abidə ucaldılmışdır. Bu abidə üzərində elmə, biliyə yüksək qiymət verilmişdir. Orada Tonyukukun vəziri İltərəs xaqan deyirdi: “Allah mənə elm verdiyi üçün xaqan oldum və düşmənləri qovaraq Qara Quma qədər gedib çıxdım”. Abidə üzərində göstərilir ki, qələbə qazanmaq üçün elmi, bilikli, iradəli, yüksək əxlaq və mənəviyyətə sahib olmaq lazımdır. Bu baxımdan abidə üzərində gərəqli bir yazı vardır: “Türk ordusunu nizamlamaq üçün bütün məhrumiyyətlərə dözdüm, çöl heyvanları yiyərək aclığa, susuzluğa qalib gəldim. Elmim sayəsində uzaqgörən plan cıza bildim...”. Abidə üzərində xəyanətkar, saxta, dost cildinə girmiş düşmənlərdən ehtiyatlı olmaq

məsləhət görülür. Abidədə göstərilir ki, əgər biz içərimizi və xarici siyasətimizi möhkəmlətməsək tək qalırıq. Tarixi faktlardan da məlumdur ki, Tonyukuk çox ağıllı və müdrik bir sərkərdə olmuş və türk elini düşmənlərdən qəhrəmancasına qoruyub saxlamışdır. Orxon-Yenisey, Gültəkin abidələri üzərindəki yazılar çox zəngin, elmi, sistemli, müəyyən qrammatik qayda və prinsiplərə uyğun yazılmışdır. Belə bir sistemli, qrammatik yazıya, məntiqli fikirlərə mənsüb olan xalqın yəqin ki, bir təlimi, məktəbi, müəllimi də olmuşdur.

Qədim türklərin böyüyən nəslin tərbiyəsi ilə bağlı istək və arzularını, praktik fəaliyyətlərini öyrənmək baxımından daş kitabələr kimi "Alp Ər Tunqa", "Şu" (Saka), "Oğuz xaqan", "Bozqurd", "Ərkənəkən" dastanları da mühüm rol oynayır. Qədim türklərin inanc yeri göy və yer olmuş, onlar nə canlı, nə də cansız bütlərə sitayiş etməmişlər. Onların ata, qurda, qartala məhəbbətləri ibadət deyil, müqəddəslik, təmizlik, paklıq (ata inam), güc, qüvvət (qurda, qartala inam) rəmzi kimi dəyərləndirilməlidir. Həmişə at belində yürüşlərdə olan, vətəninə yadellilərdən qoruyan türklərin uşaqları da qurd kimi qorxmaz, at kimi dözümlü və qartal kimi çevik olmalı idi. Ona görə də uşaqların fiziki tərbiyəsinə xüsusi fikir verilir, onlara at çapmaq, qılınc oynatmaq, ox atmaq, vuruşmaq öyrədilir, döyüşdə qalib gəlmək üçün zəruri olan keyfiyyətlər, cəldlik, çeviklik, güc və bacarıq tələb edən təmrinlər aşılırdı. Həyatda, məişətdə, döyüşdə, əməkdə qazandıqları təcrübəni gənc nəsələ aşılamayı vacib bilirdilər.

Hərbi təlim, vuruşmaq, cəngavərlik tərbiyədə mühüm yer tuturdu. Əli silah tutan və düşməne qarşı mübarizə aparana öncədən hazırlanırdı. Qadınları və uşaqları harada qoymaq, mühafizə etmək döyüş zamanı dəqiq planlaşdırılırdı. Bunları isə gənc nəsələ öyrədən tayfa ağsaqqalları və uşaqların valideynləri (xüsusilə ataları) idi. Tayfa böyüyən nəslin fiziki cəhətdən sağlam, türk adət-ənənələri ruhunda yetişməsinə, yaxşı bir əsgər olmasına ciddi önəm verirdi. Onları həyatı sevən, gözəllikdən həzz almağı bacaran, estetik zövqə və vətən əxlaqına malik insanlar kimi tərbiyə etmək məqsədilə fərdi, dini və milli bayramlardan, müxtəlif oyun və xalq mahnılarından təsirli tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Hərbi təlim zamanı oğlanlarla qızlara fərq qoyulmurdu. Hətta qızlara daha böyük diqqət və qayğı göstərilirdi. Qadınlar da kişilər kimi at minər, top oynayır, güləşər və savaqlarda iştirak edərdilər. Eyni zamanda olduqca həyalı

və ismətli idilər. Əgər savaşlarda qadın düşməyə əsir düşsə idi, bu, çox böyük həqarət sayılırdı. Övladı olan ailələrə böyük hörmət vardı. "Dədə Qorqud" dastanında da bu məsələlər öz ifadəsini tapmışdır.

Qədim türklərin bənzərsiz həyat tərzini onların fiziki sağlamlığına, böyüyən nəslin fiziki tərbiyəsinə böyük önəm verirdi. Türklərin qorxmazlığı, dözümlüyü, qeyri-adi qəhrəmanlığı düşmənləri heyrətə salırdı. Bu keyfiyyətlər uşaq vaxtından onlara aşılınırdı. Qədim türklər hər tərəfdən düşmənlə əhatə olunduğundan uşaqlar ən sərt qanunlarla tərbiyə olunurdular. Oğul övladlarını igid kimi böyütmək türkün ideali idi. Beli üzkdən keçən, enlikürək, aslan duruşlu, şir biləkli igid övlad arzusu türk əxlaqının tərkib hissəsidir.

Qədim türklər savaşa ölməyi, şəhid olmağı şərəf bilər, xəstələnərək ölməkdən utanarmışlar. Göründüyü kimi, göytürklərin tərbiyə sistemi, əxlaqi idealları hunlarınkindən o qədər də fərqlənmiş, əksinə onu tamamlayır, daha da zənginləşdirir. Bu da səbəbsiz deyil. Göytürklər öz kökləri etibarını ilə birbaşa hunlarla bağlı idilər.

Uşaqlar kiçik yaşlarından ailədə əməyə alışıdırıldı. Uşaqların təlim-tərbiyə alması üçün xüsusi təşkil olunmuş müəssisələr yox idi. Hər kəs öz peşəsini övladına öyrədirdi. Milli peşələrə xüsusi diqqət yetirilirdi. Hətta bunun üçün xüsusi təlimat da hazırlanmışdı. Bu təlimata görə peşə öyrətməkdə vicdansızlığa, əliəyriliyə, yalançılığa yol verənlərə xəbərdarlıq, töhmət, müvəqqəti və yaxud ömürlük öz sənəti ilə məşğul olmağı qadağan etmək kimi cəzalar verilirdi.

Qədim türk atalar sözlərində deyilir: "Sizə ancaq atanızın malı deyil, həm də onun şərəf və ləyaqəti qalır". Türk xalqlarında uşaqlar həmişə atalarına hörmətlə yanaşmış, onların qulluğunda durmuş, ehtiram göstərmiş, ədəbsiz danışıklara yol verməmiş, atadan qabaq süfrəyə oturmamış, onların peşəsini öyrənmiş, özlərinə həyat ideali hesab etmişlər. Atanın yoxluğundan sonra onun ocağı övladlar üçün müqəddəs hesab olunmuşdur. Bu gün olduğu kimi qədim zamanlarda da ata evi heç zaman boş qalmamalı, oradan tüstü çıxmalı idi. Oğul övladlarından biri ata evinin çırağını yandırmalı, keşişini çəkməli idi. Ailə ocağının müqəddəsliyini qəbul edən türklər bir adama qarşı etdikdə "Görüm evinin çırağı sönsün" – deyərmişlər.

Qədim türklər uşaqlarına kiçik yaşlarından səma cisimlərini də öyrətməyə çalışmışlar. Uşaqları bütələrə deyil, Göy Tanrıya səcdə

etməyə alışdırmışlar. Türklərdə Göy Tanrıya inam yalanın, oğurluğun, mənəvi pozğunluğun qarşısını almaq üçün ən kəsərli mənbə olmuşdur. Türklər Göy Tanrını bütün göy üzünü hesab edir və uşaqlarını inandırirdilər ki, bütün həyata can verən, onu geri alan, insanları cəzalandıran və bağışlayan da Göy Tanrıdır.

Türklər öz uşaqlarına tərbiyə verərkən deyərmişlər: "Vətən atalardan qalan müqəddəs bir varlıqdır". Ona görə də Vətən torpağını qoyub getmək qeyrətsizlik, namussuzluq hesab olunub. Türk övladları vətənə, doğma el-obaya dərin köklərlə bağlı olduğundan ən ağır dəriyələrdə belə öz torpaqlarından heç yerə tərpənməmişlər. Göytürklərdə müqəddəs torpaqlarına ibadət etmək, ata ruhlarına qurban kəsmək kimi gəncləri vətənə bağlayan rituallar da olmuşdur. Vətən torpağı müqəddəs sayıldığından qədim türklərdə qızlar ərə gedərkən, qaynata və qaynananın içdiyi bulağı ziyarət edər və ora gümüş pul atarmışlar.

İtirilmiş Vətən torpağının hər qarışı üçün göz yaşını axıdaraq, ağ deyər, onun qaytarılmasını müqəddəs vəzifə hesab edərlərmiş. "Dədə Qorqud" dastanında bunun bariz nümunələrini görürük.

Vətən əxlaqı bu gün türk xalqlarının, xüsusilə azərbaycanlıların ən böyük istinadgah nöqtəsidir. Ziya Göyaltı haqlı olaraq yazırdı: "Vətən əxlaqımız qüvvətli olmasa, nə müstəqilliyimizi, nə azadlığımızı, nə də vətənimizin bütövlüyünü qoruya bilərik".

Qədim türklərdə məslək əxlaqı, möhkəm əsaslara söykənən ailə əxlaqı, şəxsi və beynəlmiləl əxlaq da güclü olmuşdur. Türklərdə ailə qan qohumluğu əsasında qurulurdu. Adətən bir qadınla evləndirilirdi. Oğlan evləndikdən sonra öz payını alıb, ata evindən çıxar və yeni ev qurardı.

Qədim türklərdə qanuna hörmət güclü olub. Tabqaclar zamanı nəinki əhalinin, həm də xaqanın qanuna riayət etməsi tələb olunurdu.

Yüksək mədəniyyəti olan türk dövlətlərindən biri də Uyğur xaqanlığıdır. Uyğurların xaqanı Kül Bilgə xaqan 745-ci ildə sonuncu Göytürk xaqanı Kulun bəyi öldürmüş, Uyğur xaqanlığının əsasını qoymuşdur. Uyğur türkləri elm, sənət, idarə etmək baxımından bütün Asiyaya təsir etmiş, ərəblərə və qərblilərə bir çox sahədə örnək olmuşlar. Bu da səbəbsiz deyil. Uyğur türkləri bütün dünyaya elm və mədəniyyət nümunələri vermiş qədim Çinin ərazisində yaşa-

mış, öz mədəniyyət nümunələrini Çin mədəniyyət nümunələri ilə birləşdirərək yeni və həm də orijinal bir mədəniyyət yaratmışlar. Uyğurlar kağızı və onun emalını və işlədilməsini bilmiş, kitab çapını avropalılardan əvvəl öyrənmişlər. Hətta, ərəblər də kağızı və çap işini uyğurlardan öyrənmişlər. Onlar Altay dil qrupunun "Xaqaniyə" ləhcəsində danışmışlar. Qədim türk ədəbiyyatının ən dəyərli əsərləri – Mahmud Kaşqarlının "Divani-lügət-it-türk", Yusif Xas Hacibin "Qutadqu-Bilik", Ədib Əhməd Yüknəkinin "Atabətül Həqaiq" kitabları türkcənin bu ləhcəsi ilə yazılmışdır. Uyğurlar bir müddət türklərin milli yazısı olan Orxon əlifbasını işlətdikdən sonra mani dininin təsiri ilə soqđ əlifbasına keçmişlər. İslam dininin qəbulundan sonra ərəb əlifbasını mənimsəmişlər. Onlar memarlıq, musiqi, rəqs, heykəltəraşlıq sənəti sahəsində uğurlar qazanmışdılar. Şəhərsalma işində zəngin təcrübəyə və geniş biliyə malik olmuşlar. İqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində qazanılmış nailiyyətlər onların yüksək elmi biliyə, bacarığa və təcrübəyə malik olduqlarına dəlalət edir. Uyğur türkləri əkinçilik, ticarət və toxuculuq kimi çox vacib olan peşələri uşaqlarına öyrətmək üçün onları bu sahənin sənətkarlarının yanına göndərirdilər. Uşaqlar həmin peşəyə yiyələnənə qədər ustaların yanında şəyirdlik edirdilər. Uyğur türklərinin ən çox dəyər verdikləri vətən əxlaqı olmuşdur. Bizə qədər gəlib çatan uyğur ədəbi əsərlərində Vətən torpağı, onun birliyi və bu birliyin qorunması, ona olan sədaqət, Vətənə vurğunluq yüksək sənətkarlıqla tərənnüm olunmuşdur. Ana torpağa, Vətənə məhəbbət, onun yadellilərdən qorunması, türk ordusunun və eləcə də ayrı-ayrı döyüşçülərin şücaətlərinin tərənnümü bu ədəbi nümunələrin əsas mövzusu, leytmotivi olmuşdur. Uyğurların tərbiyə sistemi göytürklərindən o qədər də fərqlənmir. Uyğurlar da nəslin davamçılarının – oğul övladlarının fiziki cəhətdən sağlam, mənəvi cəhətdən yetkin, əxlaqlı, ədəb-ərkanlı, cəsarətli, elmi və bilikli olmasını arzu edirdilər. Təhsil almağa, elm və bilik qazanmağa onlar böyük diqqət yetirirdilər.

Elmi işıq, zər, günəş kimi qiymətləndirərək onu dərinədən öyrənməyi məsləhət görürdülər:

Elm öyrənin, ey bəyim

Bilik sizə dost olur.

Bilik sahibi ərələrə

**Bir gün dövlət yar olur.
Bilikli insan belində
Daş yığılsa, zər olur
Nadanınsa yanına
Qızıl düşsə, daş olur.**

Yaratdıqları bütün mədəniyyət nümunələri elmi əsaslar üzərində qurulmuşdur. Uyğurların dövrümüzə qədər gəlib çatan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri dediklərimizi sübut edir. Yazıları 18 hərfdən ibarət idi ki, onun da 3-ü sait, 15-i samit idi. Sözlər sağdan sola yazılırdı. Yaxın səslər üçün tək və eyni hərf işlədilirdi. Uyğurlar XII əsrdən etibarən buddizmi mənimsədilər. Uyğurların "Törəyiş dastanı", "Köç dastanı" və atalar sözləri böyüyən nəslin tərbiyəsi baxımından böyük aktualıq kəsb edir. Gənc nəslə elmi, bilikli, ləyaqətli, əxlaqlı, ədəb-ərkanlı, ağıllı, dərrakəli, xoş rəftarlı, qorxmaz, vətənpərvər olmağa səsləyən atalar sözlərinə diqqət yetirək:

⌘ Alicənab adam gövhərə, nadan adam çəkmə içindəki daban astarına bənzər.

⌘ Ləyaqətsiz adam bəy olsa hər keçidə bir zopalı qoyar.

⌘ Şöhrətə layiq olmayan adam şöhrət tapsa, hər dağın üstünə öz nişanını vurur.

⌘ İgidin dəyəri qorxulu zamanda, suyun dəyəri dərinliyində.

⌘ Mın adamın üzünü tanıyınca, bir adamın adını bil, insanları üzləri ilə deyil, bilikləri və əsərləri ilə tanı.

⌘ Bələdçi azmaz, bilikli yanılmaz, ağıl unutmaz.

IX əsrin əvvəllərində (840-cı il) Uyğur dövləti süqut etdi. Qırğızlar hakimiyyəti ələ aldılar. Qırğız türkləri hakimiyyətdə uzun müddət qala bilməsələr də mədəniyyət tarixinə həmişəyaşar türk dastanı olan "Manas"ı bəxş etdilər. Köçəri və müsəlman qırğız türklərinin çinlilərlə, Buddist kalmıqlar və bəzi türk boyları ilə mübarizəsindən bəhs edən "Manas" dastanı dil, tarix, mütaliə və mədəniyyət xəzinəsidir. Trilogiya təşkil edən bu dastan üç nəslin - Manasın, oğlu Semeteyin, nəvəsi Seytekin ömrü fonunda qırğız həyat - məişətinin geniş epik mənzərəsini, tarixi hadisələr fonunda xalq taleyini canlandırır. Qırğız xalqının böyüyən nəslin tərbiyəsi ilə bağlı görüşləri "Manas" dastanında və digər folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Tapşırıqlar

II fəslin məzmununa daxil edilmiş materialı öyrənin. Aşağıdakılar barədə düşünün. Qənaətinizi bölüşməyə özünüzü hazırlayın.

1. Qədim Şərqdə tərbiyə.
2. Şumerlərdə tərbiyə və təhsil.
3. Qədim Misir, Çin, və Hindistanda tərbiyə və təhsil.
4. Qədim türklərdə və türk dastanlarında tərbiyə məsələləri .
5. Qədim Hunlarda tərbiyə.
6. Qədim Göytürklərdə tərbiyə.
7. Uyğurlarda mədəniyyət və tərbiyə.

Ədəbiyyat

1. Yəqubi Ə. R. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2005.
2. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlar, 2002.
3. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlar, 2010.
4. Şəfizadə B.C. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2003.
5. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı: 2004.
6. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı: Sevinc, 1997.
7. Məmmədov T. M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
8. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (Tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.
9. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993.
10. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
11. Zəkiyev İ.Ş. Azərbaycan kitabı IX-X əsrlərdə // BDU, Dil və ədəbiyyat, 2006, № 5, s.183-188.

III fəsil

QƏDİM AZƏRBAYCANDA TƏRBIYƏ VƏ TƏHSİL MƏDƏNİYYƏTİ. AZƏRBAYCANDA ZƏRDÜŞTLÜK TƏRBIYƏ VƏ TƏHSİLİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 3.1. Qədim Azərbaycanda tərbiyə və təhsil mədəniyyəti.
- 3.2. Zərdüşt məktəbləri və "Avesta"da tərbiyə məsələləri.

3.1. Qədim Azərbaycanda tərbiyə və təhsil mədəniyyəti

Çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan, coğrafi cəhətdən türk islam dünyasının mərkəzində yerləşən Azərbaycan və bu yurdun qədim sakinləri olan azərbaycanlılar hələ qədim zamanlardan yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olmuş, dövrün, ictimai həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil ocaqları yaratmış, insanları inkişafa, tərəqqiyə, yüksək əxlaqa səsləyən müdrik fikirlər söyləmişlər. Zaman-zaman ölkəmizə edilən basqınlar üzündən ulu babalarımız yaratdıqları zəngin elmi, ədəbi və pedaqoji irsin mühüm bir qismi tələf edilmiş, böyük bir mənəvi xəzinə vətənimizdən çıxarılmış, başqa ölkələrə aparılmış və bir qismi də itirilmişdir.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizdən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, təlim-tərbiyə mədəniyyətinə sahib olduqlarını təsdiq edir.

Arxeoloqlar indiki Azərbaycanda ilk insan məskənlərini Daş dövrünə aid edirlər. Azərbaycanda hələ tunc və dəmir dövründə (e.ə.XIV-VIII əsrlər) əhali əkinçiliklə, taxılçılıqla, dəmirçiliklə mədəniyyətlə məşğul olmuşlar. Qədim insanlarımız taxıl əkməmiş, taxıl ehtiyatını xüsusi quyularda saxlamış, torpağı şumlamış, taxılı döymüş, onu üyütmüşlər. Çaxmaq daşı icad etmiş, od əldə etmiş, daş və

dəmir alətlər hazırlamış, texnoloji üsulla misi, dəmiri əritmiş qalay, qurğuşun əldə etmiş, sobalar yaratmışlar. Onlar müxtəlif məqsədli baltalar, yaba, oraq, bıçaq, qanadlı ox, nizə, xəncər, qılınc, silah, at əsləhləri hazırlamışlar. İnsanların estetik şüur və mədəniyyəti, bədii təfəkkürü yüksəlmiş, saysız-hesabsız bəzək əşyaları - tuncdan qolbaq, üzük, sırğa, əqiq, daş və mərmərdən muncuqlar, üzük qaşları hazırlamış, sümükdən, metaldan, dəmirdən, tuncdan istifadə edərək müxtəlif alətlər, toppuzlar hazırlamış, bir rəngli, çoxrəngli saxsı qablar, küplər düzəltmiş, ona gözəl naxışlar vurmuş, mənalı cizgilər və rəsmlər çəkmiş, daha sonralar da qızıldan, gümüşdən istifadə edərək üstündə piktoqrafik işarələr qoymuş, yazılar yazmışlar. Tədrisən sənətkarlıq, “xəttatlıq”, “rəssamlıq” inkişaf etmiş, böyük-lər öyrəndiklərini, təcrübi yolla əldə etdiklərini yetişən nəsələ öyrətmiş, onları təlimləndirmiş, tərbiyə etmişlər. İnsanlarımız atı əhli-ləşdirmiş, sürət əldə etmiş, mühəndislik edərək iki təkərli, dörd təkərli at arabaları yaratmış, ondan yük daşımaq və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Çadırlar qurmuş, qaya parçalarından evlər, abidələr tikmiş, əkin sahələri, bağ və bostanlar yaratmış, meyvələr yetişdirmiş, xüsusi texnologiya ilə onu qurutmuş, heyvandarlıqla məşğul olaraq heyvan dərisindən, yunundan istifadə etmiş, dəri aşı-lama, dabbalıq, toxuculuqla məşğul olmuş, qida məhsulu kimi ət, süd, yoğurt əldə etmiş, həyat şəraitlərini günü-gündən yaxşılaşdır-mışlar. Kiçiklər də böyük-lərin yanında olmuş, onların işlərini mü-şahidə etmiş, onların sənət və peşələrini daha təkmil formada davam etdirmişlər. Bütün bunlar insanların bir- birinə öyrətmə və öyrənmə prosesi ilə müşahidə edilmiş və demək olar ki, bunlar qədim dövrün bəsit şəkildə də olsa təlimini və tərbiyəsini səciyyəyləndirən cəhət-lərdir.

Azərbaycan ərazisinin dünyanı ən qədim insan məskənlərindən biri olduğu artıq sübut edilmişdir. Azıx, Tağlar, Damcılı, Daş-salahlı, Qazma mağaralarında, habelə başqa abidələrdə aşkar olunan maddi- mədəni arxeoloji tapıntılar, o cümlədən 1968-ci ildə Qara-bağda, Füzuli rayonunun 17 km-də tapılmış Azıx mağarası və buradan aşkar edilmiş 18-20 yaşlı qadını alt çənə sümüyü tədqiq edilmiş və sübut edilmişdir ki, 350-400 min il bundan əvvəl burada qədim insanlarımız - Azıx adamı (Azıxantrop) yaşamış və bu fakt Azərbaycanın ibtidai insanların formalaşdıqları əraziyə daxil olduğunu

göstərir. Dünyada üç tapıntıdan biri olan bu nadir tapıntıya görə Azərbaycan ərazisi “Avropanın ən qədim sakinləri” xəritəsinə daxil edilmiş və dünyanın ən qədim sivilizasiya ocaqlarından biri hesab edilmişdir. Bu dövrün tarixi 700-150 min il arasındadır. Erkən orta və Aşel dövründə əmək alətləri, ictimai münasibətlər xeyli təkmilləşmiş, yeni növ alətlər meydana gəlmiş, yeni əmək münasibətələri yaranmışdır. Azıx mağarasından 850-900 min illik tarixi olan Şel və Aşel dövrlərinin ən universal alətləri -ürək və badam quruluşlu əl kəsərləri, itiuclular, qaşovlar, dişli-kəzli iskənəyə bənzər alətlər və onlarca başqa növ alətlər aşkar edilmişdir. Müxtəlif daşlardan hazırlanmış həmin alətlər məişətdə istifadə edilmişdir. İbtidai insanlar bu alətlər vasitəsilə özlərini vəhşi heyvanlardan qorumuş, ov ovlamış, balıq tutmuş, geyim tikmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar.

Xalqımızın ulu torpağı olan Cənubi Azərbaycanın bir sıra yerlərində də qədim insanlarımızın yaşayışına dair qiymətli tapıntılar olmuşdur. Urmiya gölünün ətrafında Rizayə şəhərindən 20 km. Şimalda yerləşən Tamtama mağarasından neandartala məxsus bəzi qalıqlar dünya elminə bu gün də məlumdur.

Bakının 50 km-də yerləşən Qobustan insanlığın ən qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Qayaların üstündə 1000-dən artıq şəkil və yazı işarələri vardır. Bu rəsmlərdə müxtəlif heyvanlar, qayıqlar, əmək, ov və rəqs səhnələri təsvir edilmiş, insanlar nəyi isə başqalarına öyrətmək və ya bildirmək istəmişlər. Qobustan rəsmləri sırasında Mezolit dövrünə (Miladdan əvvəl XII-X minilliklər) aid olan rəsmlər, işarələr, dini ayinlərə həsr edilmiş fiqurlar, rəqs kompozisiyaları, hələ Mezolit və Enolit dövrlərində Azərbaycanda bədii zövqün, rəsm mədəniyyətinin, təsviri sənətin varlığını, nəqqaşlığın, rəssamlığın səviyyəsini, inkişafını göstərən əsaslı bir dəlildir. Qayalarda həkk olunmuş qayıq rəsmləri o dövrün mühəndis ağılından, hesablama işlərinin dəqiqliyindən xəbər verir. Qayıq bir tərəfdən insanların qida ehtiyacını ödəmək məqsədi güdürdüsə, digər tərəfdən bu bir nəqliyyat növü idi ki, başqa yerlərə səfərlər, ticarət və mədəni əlaqələr demək idi. Bütün bunlar qədim qobustanlıların təfəkkür tərzini, mədəni səviyyəsini, dövrə məxsus öyrətmə-öyrənmə prosesinin, təlim-tərbiyə mədəniyyətinin ilkin formalarda varlığını bildirir.

Qobustan qayaüstü rəsmlərinin təhlilindən məlum olur ki, buradakı tərbiyə məsələləri əsas etibarı ilə ovçuluq, əməksevərlik,

vətənpərvərlik, peşəyə, sənətə məhəbbət, fiziki tərbiyə, təsviri sənət, rəqs, musiqi, estetik tərbiyə kimi keyfiyyətlər gənc nəslə aşılanaşdır. Ovlanaçaq heyvanı düzgün nişan almaq, atmaq, silah (ox, nizə, kaman) hazırlamaq və ondan bacarıqla istifadə etmək, eləcə də əmək alətləri hazırlamaq və istifadə etmək, qida əldə etmək kimi bacarıq və vərdisləri gənc nəslə öyrətmək olmuşdur. Qobustan mü-təxəssisləri qeyd etmişlər ki, burada böyük öküz rəsmlərində nizə və ox izləri indi də görünür. Bu o deməkdir ki, qədim qobustanlılar vəhşi öküz ovlamağı öyrənmək üçün qayanın üstündə rəsm edilmiş öküz fiquruna nizə, yaxud ox atmaqla gənc nəslə təcrübi olaraq məşqlər keçmiş, onları buna öyrətmişlər.

Yetişən gənc nəsəl müxtəlif oyun, rəqs, mərasimlər, adət və ənənələr vasitəsilə xalqın müəyyən etdiyi əxlaq normalarına yiyələ-nirdilər. Rəqs və mərasimlər zamanı gənclərdə əməksevərlik, həyat-sevərlik, kollektivçilik, insanpərvərlik, birlik, qarşılıqlı yardımlaşma, qoçaqlıq, çeviklik və bir sıra əxlaqi, iradi keyfiyyətlər tərbiyə edilib formalaşmışdır. Qayalardakı rəsmlər, rəqs səhnələri, daş qaval, piktoqra-fik işarələr maarif və mədəniyyət tariximizin qədimliyindən, insan-ların estetik və bədii tərbiyəsindən xəbər verir. Uşaqlar və gənclər oyun və rəqsləri müşahidə etməklə və ya praktik olaraq bu nəsillərə ötürüdürlər. Qayalar üstündə təsviri- süjetli şəkli prosesdə iştirak etməklə qəbilə və ya tayfanın adət və ənənələrini mənimsəyir, onları yadda saxlayıb digər gələn yazılar, dəmir məmulatlarından istifadə edərək döymə üsulu ilə rəsmlər, işarələr qədim qobustanlıların bədii təfəkkür tərzini və bilik və dünyagörüşünü, insanların öyrətmə və öyrənmə aktlarını, savad səviyyəsini göstərən dəlillərdir.

1979-1994-cu illərdə bu qayaüstü rəsmləri tədqiq etmək üçün Qobustana xüsusi səfərlər elan edən məşhur Norveç tədqiqatçısı Tur Heyerdal (Özünün dediyinə görə Azərbaycan əsillidir) ilk növbədə özü Qobustana səfər etmişdir. Onu müşaiyət edən Qobustanın tədqiqatçısı C.Rüstəmov söyləyir ki, o çox maraqlı adam idi.Yol boyu fikirli idi, dinib danışmırdı. Elə bil harasa tələsir, nəyisə gör-mək istəyirdi, hərdən bir Xəzərə baxır və “Gözəldir” deyirdi. Arzu-suna çatdı. Qobustanı gəzdi, dolaşdı. Heyranlıqla təsvirləri nəzərdən keçirdi. Lakin qayıq rəsmlərinin qarşısında duranda elə bil öz dün-yasına - gəmilər aləminə qayıtdı, qayıqlar aləminin seyrinə daldı. Gah piano çalan kimi barmaqlarını qayıqların üstünə qoydu, oynat-

dı, gah ölçülərini götürdü, gah gəndən durdu boylandı, sonra da sorğu-suala başladı. “Dünyada qaya təsvirlərində əksini tapan qayıqların yaşı 3500 ildən çox deyil, bəs nə üçün sizinkilərin soracağı səkkiz minilliklərdən gəlir”- dedi. Biz ona qayaların dibində apardı-ğımız arxeoloji qazıntılardan aşkar etmiş təsvirləri göstərdik. Gözlərinə inanmadı. Sevincək əllərini qaldırdı və “bax, indi mən təslim. Bu qaya təsvirləri dünya mədəniyyətinin beşiklərindən sayılan beynəlnəhrdən daha qədimdir. Görünür Azərbaycan belə qədim sivilizasiya ocaqlarından biri olub. Bu danılmaz faktlardan sonra heç bir şübhəyə yer yoxdur” - dedi.

Tur Heyerdal öz ehtimallarının əsaslı sübutunu təkcə Qobustandakı qayaüstü təsvirlərdə deyil, bu təsvirlərin eynilə əsrlərlə sonra vikinqlər tərəfindən Norveç mağaralarının divarlarında həkk olunması və həmçinin orta əsrlərdə yazılmış saqalarda əks olunması ilə müəyyənləşdirmişdir. Qobustan qayaüstü rəsmlərinə aid olan qayıq və üzərindəki günəş təsvirləri qədim Azərbaycanın insan məskənləri ilə, xüsusilə yüksək mədəni irsə malik olan Mesopotamiyanın Şumer sivilizasiyaları ilə sıx əlaqələrindən xəbər verirdi. Tur Heyerdal öz alim – tədqiqatçı qrupu ilə həmçinin Şəkinin Kiş kəndində olmuş və buradakı qədim məbədə dərin maraq göstərmişdir.

Tur Heyerdalın Azərbaycana gəlişi təsadüfi olmamışdır. O öz kökünü Azərbaycanla bağlayır. Bu barədə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun baş müəllimi V.C.Aslan məqaləsində belə yazır: “As-ər və ya Az-ər mənşəli tayfaların Skandinaviyaya gedib çıxmasına münasibətlər mahiyyətcə eynidir. Şəkinin Kiş kəndində büstü qoyulan, 1981, 1994, 1997, 1999-cu illərdə ölkəmizdə səfərdə olan, Şimali Avropaya Az-ər adlanan yerdən gəldiklərini “mifologiya yox, əsl tarix və coğrafiya” hesab edən, 1999-cu ilin mayında Azərbaycanda olarkən söylədiyi nitqində... özünü də Az-əri adlandıran Tur Heyerdal bu miqrasiyanı “tarixi kökümüzün mənşəyi e.ə.800-cü ilə gedib çıxır”- şəklində açıqlayır və Snordan (Snorri Sturlusondan) belə bir misal gətirir: “Odin öz torpağında yaşayanda Romalıları başqa dövlətlə müharibə aparırdılar və sonra da Azər tərəfə yönəlməli idilər. Odin eşidəndə ki, Romalıları Azər torpağına gələcəklər, adamları götürüb Avropanın şimal hissəsinə gedir” (V.C.Aslan. Azərbaycan –Norveç mifik düşüncə tərzini müqayisə və paralellər. AMİ. Xəbərlər. 2012, № 1).

Naxçıvanda tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl I-III minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə rəqs səhnələri o dövrün estetik zövqünü bildirir, ov səhnələri, örüş sahələri, keçi, maral, quş, habelə əmək alətləri dövrün peşələri olan ovçuluqdan, əkinçilikdən, maldarlıqdan xəbər verir, at, dəvə, ulaq, araba təsvirləri insanların istifadə etdikləri nəqliyyat növünü göstərir. Günəş, ağac, çay kimi rəsmlər qədim insanların inancından xəbər verir, daşlar üzərində düz xətlə çəkilmiş bir neçə xətt və ya çox xətt Gəmiqayalılarının say anlayışından xəbərdar olmalarını bildirir. Gəmiqayalıların bəbir, canavar, ilan, dəvə kimi rəsmlərin müxtəlif vəziyyətlərdə daşlara döymə üsulla böyük məharətlə işləmələri bir tərəfdən o dövrün rəssamlığını, nəqqaşlığını göstərsə, digər tərəfdən də şübhəsiz insanlara ətraf mühiti, ərazini onun flora və faunasını öyrədir. Gəmiqaya rəsmlərində bir atlının baş və ayağında geyim olması o dövrün peşələrini (toxuculuq, çəkməçilik və s.) təxmin etməyə imkan yaradır. Şübhəsiz böyüklər də əldə etdiyi bilik və təcrübələri, qazandıqları peşələri kiçiklərə öyrətmişlər və yaxud da kiçiklər böyükləri müşahidə etməklə müəyyən bilik, bacarıq və təcrübə əldə etmişlər.

Gəmiqayanın ilk tədqiqatçısı akademik Vəli Əliyevin tədqiqatlarından məlum olur ki, Gəmiqayada 1500-ə yaxın yazı, rəsm daş və metal alətlərlə döymə, qazma, sürtmə yolu ilə həkk olunmuşdur. Onlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1) İnsan rəsmləri; 2) Araba rəsmləri; 3) Heyvan rəsmləri; 4) Müxtəlif mövzulu səhnələr; 5) İşarələr; 6) Qeyri-müəyyən təsvirlər. Gəmiqayalılar nəqliyyat vasitəsi kimi at, dəvə, ulaq və arabadan istifadə etmiş, maldarlıq, ovçuluq, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Buradakı araba rəsmləri diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, qədim tarixi mənbələrdən, “Oğuznamə”lərdən məlum olur ki, arabanı kəşf edənlər Kanqlı tayfaları olmuşlar: “...Oğuz Kağanın çeriyində bacarıqlı, cüssəli, yaxşı bir kişi vardı. Bu kişi bir araba çapdı... Arabalar gedəndə “Kanğa, kanğa” deyərək səs çıxarırdılar. Onun üçün arabaya “Kanğa” adı qoydular. Oğuz Kağan kanğaları gördü, güldü, ayıtdı.. Qoy yüklü arabaları əsirlər çəksin. Sənə verilən “Kanğaluğ” adı qoy kanğanı yada salsın”. Bu ad Dədə Qorqudda “Kanqlı Qoca” və ya başqa bir yazılışda “Qanlı Qoca” kimi işlənmişdir. Gəmiqayalılar müxtəlif təbiət

hadisələrinə, çaya, ağaca, heyvana inanmış, onların təsvirlərini çəkmiş, Günəşə sitayiş etmişlər. Gəmiqayada günəşə sitayışı ifadə edən dairə ortasına nöqtə qoyulmuş rəsmlər vardır ki, bu da günəşi ifadə edir.

Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpədə, eləcə də Kəlbəcər, Zəngəzur, Göyəm dağlarının (indiki Ermənistan ərazisində), habelə Cənubi Azərbaycan abidələrinin, xüsusilə Qaradağ üzərindəki qayaüstü təsvirlərində insanların iqtisadi, mədəni, mənəvi həyatını əks etdirən müxtəlif işarələr, simvollar, damğalar (dairə formalı, düz, sınıq xət, haçaşəkili, qarmaçşəkili, aypara şəkili, “P”, “T” şəkili işarələr, “həyat ağacı” təsvirləri) aşkar edilmişdir ki, onlara pedaqoji yöndən yanaşdıqda deyə bilərik ki, onlar qədim insanların bilik, savad və mədəni səviyyəsini, yazı mədəniyyətini, rəssamlıq, heykəltaraşlıq bacarığını, inancını göstərən dəlillərdir. Digər tərəfdən bu işarələrin müxtəlif yerlərdə oxşarlığı regionun qədim insanların bir-birilə iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Qədim insanlarımızın daşlar üzərində qoyduqları müxtəlif məzmunlu izlər, işarələr, rəsmlər maarifləndirici, inkişafetdirici, tərbiyəedici olmaqla qədim insanların “öyrətmə-öyrənmə mexanizmi”ni, tərbiyə və təhsil işlərini bəsit şəkildə də olsa bizə bildirir.

Qədim dövr-ibtidai icma quruluşunda yetişən nəslin tərbiyəsinə, icmanın əxlaq normalarına əməl edilməsinə şübhəsiz qəbilə və tayfanın ağsaqqalları, ataları, dədələri, təcrübəli, bilikli insanları rəhbərlik edir, icmaya və onun üzvlərinə məsləhət və istiqamətlər, öyüd və nəsihətlər verirdi. Buna görə də atalar, dədələr, ağsaqqallar bir tərbiyəçi kimi hörmətli şəxs hesab edilir, onlara pərəstiş edilir, hətta sitayiş ayinləri də meydana gəlmişdi ki, bunu tunc dövrünün daş kitabələrində görmək mümkündür. İbtidai icma quruluşunda ağsaqqal ata və babaların qəbri üzərində bir uzun daş şaquli olaraq yerə basdırılırdı. Bu cür abidələrə çoban daşı da deyirlər. Belə abidələrə dağ və dağ ətəyi yerlərdə rast gəlmək olar. Naxçıvanın Nehrəm kəndinin aşağı hissəsində “Ölən şəhər” deyilən yerdə qəbir üstü daşlar məhz dediyimiz çoban daşlarındandır. Həmin uca daşlara insanlar əbədi varlıq kimi baxmış, onlar müqəddəsləşdirilmiş, arzu və niyyətlər, şər qüvvələrdən xilas olmaq bu daşlardan istənmiş, bu daşlar ağsaqqal ata və babaların ruhunu bu dünyada yaşatmaq, ondan yenə də kömək və məsləhətlər almaq düşüncəsini daşmışdır.

Ov, yürüş, qida əldə etmək, təbii fəlakətlərdən qorunmaq kimi həyatı proseslərdə qədim insanların inancı, nəyəsə inamı formalaşır, get-gedə bu inanc mürəkkəbləşir, insanların düşüncələri inkişaf edir. Yetişməkdə olan nəsəl, uşaqlar bütün bunları müşahidə edir, öyrənir, böyüklər onlara öyrədir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, qədim insanlarda tərbiyənin aşağıdakı məqsədləri olmuşdur: 1) Qəbilə, tayfa, ailə uşaqları praktik olaraq həyata hazırlamalı, onlara mürəkkəb həyat və təbiət hadisələrindən baş çıxarmağı, təbii fəlakətlərdən, vəhşi heyvanlardan qorunmağı, qida əldə etməyi, balıq tutmağı, daş alətlərdən istifadə etməyi və onu hazırlamağı, ov etməyi və ovlanmış heyvanın dərisindən istifadə etməyi, heyvan məhsullarından müxtəlif qida məhsulları hazırlamağı, daha sonralar da heyvanlardan müxtəlif məqsədlər üçün minik, yük daşımaq, nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etməyi öyrətməli, bunlara müvafiq onları lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırılmalı və uşaqlar da əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişləri əməli işlərdə nümayiş etdirməlidirlər; 2) Uşaqlara ilahi qüvvəyə, ruha, surətə inanmağı, xeyirə sitayiş, pərəstiş və ibadət etməyi, onlara dua etməyin yollarını, formalarını öyrətmək və uşaqlar da praktik işləri ilə onların icrasını qəbilə başçısına, ağsaqqala, dədələrə çatdırmalı idilər. Bütün bunlar tərbiyənin məqsədləri olsalar da onların yerinə yetirilməsi üçün ciddi öyrətmə- öyrənmə prosesi tələb edilir, əməli işləri həyata keçirmək üçün ağsaqqal məsləhəti, tövsiyəsi gərəkirdi. Bütün bunlar da onu göstərir ki, qədim dövrlərdə də, icma quruluşunda da ağsaqqallar, ata və babalar, dədələr icma üzvlərinin təlimi və tərbiyəsi qeydinə qalmış, dövrün tərbiyə və təlim məqsədindən irəli gələrək böyüklər əldə etdikləri təcrübəni yetişməkdə olan nəsələ öyrətmişlər. İbtidai icma dövründə Azərbaycanın bir çox yerlərində dulmuşluq, misgərlik, dəmirçilik inkişaf etmişdir. Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Mildüzü, Aran rayonlarında dulmuşluq, misgərlik və dəmirçilik eramızdan əvvəl hələ ikinci minillikdə inkişaf etmişdir. Mezolit və Enolit dövrlərində ritmik və simmetrik anlayışların ortaya çıxması, rəqs kompozisiyalarının, naturadan çəkilən rəsmlərin mövcudluğu onu göstərir ki, ən qədim dövrlərdə belə rəsm və incəsənət mədəniyyəti olmuş, müxtəlif yazılar olmuş və buna müvafiq də təlim mədəniyyəti olmuşdur.

Azərbaycan xalqı, eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlardandır. Azərbaycan xalqı təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları və ya etnik-siyasi birliklər hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - V minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Urmiya hövzəsində yaranmışdı. Burada meydana gəlmiş ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində, gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynayırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycanda Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim Şumer, Akkad və Assur (Assuriya) dövlətləri, habelə Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcud olmuşdur.

Eramızdan əvvəl I minillikdə - bizim eranın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skit, Skif) şahlığı, Atropatena və Albaniya kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəldilməsində, ölkənin iqtisadi-mədəni tarixində, eləcə də vahid xalqın təşəkkül prosesində mühüm rol oynamışlar. Əlbəttə bütün bunlar elmin, maarifin, təlim və tərbiyənin inkişafı ilə müşayiət edilmişdir.

Azərbaycanda feodal münasibətləri tədriclə inkişaf edirdi. Azərbaycan dağlarından qızıl gümüş, mis, civə, qurğuşun, oxra çıxarılır, ölkədə bol pambıq, üzüm, taxıl, zeytun yetişdirilir, neft və duz istehsal edilirdi. Bol çayları, münbit torpaqları olan Azərbaycan əkinçilik təsərrüfatı üçün geniş imkanlara malik idi. Ölkənin bütün əyalətlərində heyvandarlıq inkişaf etmişdi. Ticarət yollarının üstündə yerləşən Azərbaycan bir çox ölkələrin tacirlərini özünə cəlb etmişdi. Azərbaycandan xarici bazarlara pambıq, ipək, boyaq maddələri, yaş və quru meyvə, balıq məhsulları aparılırdı. Ölkədə sənətkarlıq inkişaf edir, yeni şəhərlər meydana gəlir, elm, maarif inkişaf edirdi. Orta və On Asiya, Yaxın Şərq ölkələri ilə mədəni və ticarət əlaqələri genişlənirdi. Azərbaycanın bir çox şəhərləri xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında da böyük rol oynayırdı. Dərbənd, Şabran, Təbriz, Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan və başqa şəhərlər ticarət yollarının üstündə olduqları üçün daha geniş imkanlara malik idilər. Azərbaycan 100 şəhəri olan ölkə adlanırdı. Şamaxı, Şəki, Şəmkir, Gəncə şəhərlərində də ticarət əlaqələri genişlənirdi. Azərbaycan şəhərləri

içərisində Bərdə hərtərəfli yüksək inkişaf etməsi ilə seçilirdi. Xilafətin Cənubundan və Şərqindən Şimala sənaye və ticarət malları aparan karvanlar Bərdədən gəlib keçirdi. Bərdə demək olar ki, bir çox səyyahların da dediyi kimi o zaman Xilafət tabeliyində olan ikinci Bağdad hesab olunurdu.

Böyük ərəb alimi, 1213 və 1220-ci illərdə iki dəfə Azərbaycana səyahət etmiş Yaqut Həməvi (1179-1229) “Mucəm əl-Buldan” (“Ölkələrin adlı siyahısı”) adlı əsərində yazır ki, “Azərbaycanın sərhədləri Şərqdə Bərdədən Ərzincana qədər, şimaldan Deyləm, Gilan, Tara qədər uzanır ki, bu çox böyük bir ölkədir.... Azərbaycan nəhəng ölkə və qüdrətli dövlətdir. Mən heç yerdə bu qədər qalalar, hədsiz zənginlik və möhtəşəm meyvə bağları görmədim. Azərbaycan əhalisi qırmızıyanaq və ağ dərili, xoş sifət insanlardır. Onlar azəri dilində danışırlar, yaxşı müraciətləri, yumşaq xarakterləri ilə seçilirler... Ərəblər Azərbaycana gələndə paytaxt Ərdəbil idi”

Urmiya gölünün ətrafından başlayaraq, zaman-zaman Dəclə və Fərat vadiləri də daxil olmaqla, İran körfəzinə qədərki ərazilərdə e.ə. III-II minilliklərdə Aratta, Lullubi və Kutü qəbilə tayfaları yaşayırdı. Bu əyalətlərdəki təlim tərbiyə mədəniyyəti haqqında da müəyyən məlumatlara sahibik. Aratta inkişaf etmiş Şumer dövləti ilə həmişə sıx iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrdə olmuşdur. Bu əlaqələr haqqında bir neçə Şumer dastanında, o cümlədən “En-Merkar və Aratta hökmdarı” dastanında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu dastanlarda Aratta saf, təmiz ənənələr ölkəsi adlandırılır. Şumerin Uruk şəhər dövlətinin hökmdarı En -Merkar ilə Arattada hökmdarı arasında gah dostluq, gah da düşmənçilik münasibətləri mövcud olmuşdur. Bu hər iki hökmdarın bir-biri ilə yazışmalarından bəlli olmuşdur. Arattada yazı işlərini aparan xüsusi mirzələr çalışırdı. Onlar Şumer hökmdarına məktublar yazır və Şumerdən gələn məktubları tərcümə edirdilər. Bu fakt onu göstərir ki, artıq Arattalılar Şumer mixi yazıları və Şumer dili ilə tanış idilər. Bir halda ki, qarşılıqlı ticarət əlaqələri varsa onda deyə də bilərik ki, Şumerlərdə Arattalıların, Gəmiqaylıların, Qobustanlıların mixi yazıları ilə, piktoqrafik yazı, ünsiyyət işarələri ilə, habelə Gəmiqayalıların yaratdıqları araba ilə, Qobustanlıların yaratdıqları qayıqlarla tanış imişlər.

Salyan rayonunun Çuxanlı kəndi ərazisindəki Babazənan dağında bizim eranın 2-ci əsrini əhatə edən 20-dən çox küp qəbr, 200-

ə yaxın digər maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu tapıntı Salyanın 2800 illik tarixə malik olduğunu təsdiqləyir. Maraqlısı budur ki, Qədim Şumerdə də belə küp qəbirlər mövcud olmuşdur. Bu hər iki mədəniyyətin oxşarlığını, yaxınlığını, bir-birinə qaynayıb qarışdığını söyləməyə imkan verir.

Arattada mahir ustalar, sənətkarlar, yüksək peşə sahibləri var idi. Bu peşələri onlara böyüklər lap kiçiklikdən öyrədirdilər. Şumer hökmdarı En Merkar qiymətli metalların, əşyaların, mərmər və lacivərdin, habelə ustaların göndərilməsini Aratta hökmdarından xahiş edirdi, əvəzində isə Arattaya taxıl göndərəcəyini vəd edirdi. Mazandaranda, Kirmanda, Təbriz yaxınlığında çıxarılan lacivərd Şumerlərə ixrac edilirmiş. Aratta və Şumer arasında sıx ticarət əlaqələri həyata keçirilirdi. Mənbələr Aratta və Şumer dövləti arasında belə sıx əlaqələrdən xəbər verirsə onda heç şübhəsiz Şumerlərdə mövcud olan maarif və mədəniyyət, ədəbiyyat Şumer dastanları Arattada da tanınmış və öyrənilmişdir.

Qədim Azərbaycan tayfalarından olan Urmiya gölünün cənubunda Lullubum tayfa ittifaqı, sonra isə isə Lullubi dövləti yarandı ki, bu Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi. Mənbələrdən aydın olur ki, Lullubum və inkişaf etmiş Akkad dövləti arasında müharibə və savaqlar olmuşdur. Lullubumlər Anubaninin hökmdarları dövründə daha da qüvvətlənmişdilər. Cənubi Azərbaycanda tapılmış “Daş sütünü” abidəsində bu barədə mixi yazılarla qeyd edilmişdir: “Anubanini qüdrətli Lullubum hökmdarı, öz təsvirimi və İştər ilahəsinin təsvirini Batir dağında qoydurdum”. Böyük bir abidə yondurub qoydurmaq, üstündə yazılar yazmaq bu dövlətin inkişafından, mədəniyyətindən, yazısının, “arxitektorlarının”, mühəndislərinin, ustalarının olmasından bizi xəbərdar edir ki, bu da şübhəsiz sistemli təhsil və təlimlə mümkün ola bilərdi. Burada Akkad dilini bilən, onu yazıb-oxumağı bacaran və başqalarına öyrədən mirzələr də olmuşdur. Lullubumluların hökmdarı (e.ə. 2170-2150) öz yazılarını mixi əlifbası ilə mirzələrə yazdırırdı. Mixi yazıları buranın əhalisinə yuxarıda göstərdiyimiz kimi hələ varisləri Aratta dövründən tanış idi. Lullubumluların əgər mixi yazıları olmuşdursa, demək oxuları da olmuş, kiməsə nəyisə öyrətmişlər - demək burada da təlim mədəniyyəti, tərbiyə prosesi, öyrədənlər və öyrənənlər mövcud olmuşdur.

Kutilər də isə qüvvətli hərbi dəstələrin olması burada hərbi təlimin səviyyəsindən, vuruş texnikasından xəbər verir. Kuti hərbi dəstələrinin başçısına Nippur şəhərində mixi yazılarla yazılmış bir abidə də qoyulmuşdur ki, üstündə yazılmışdır: “Qüdrətli Kutium və dünyanı dörd səmtinin hökmdarı”. Yenə də möhtəşəm bir abidənin qoyulması şübhəsiz xüsusi təlim, təhsil görmüş bir memarın, mühəndisin işidir. Belə bir abidənin yaradılması və oradakı məntiqi yazılar insanların xüsusi bir təhsil keçdiyini deməyə əsas verir.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazilərində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdır. Eramızdan əvvəl I minillikdə - bizim eramın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skit, Skif) şahlığı, Atropatena və Albaniya kimi qüvvətli dövlətlər yaranmışdır. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin, maarifinin daha da yüksəldilməsində, ölkənin iqtisadi- mədəni tarixində, mühüm rol oynamışlar.

Manna ərazisində tapılmış eramızdan əvvəl VIII əsrə aid qablardan birinin üzərində saz və və ya tənburu xatırladan bir musiqi alətində çalan insan şəkli təsvir olunmuşdur. Musiqiçinin aləti tutma qaydası və onun çalğı manerası ifaçının Azərbaycan ərazisində yaşadığına şübhə yeri qoymur.

Urmiyanın ətrafında miladdan əvvəl IX-VIII əsrlərə aid əldə edilmiş arxeoloji tapıntılar - qızıl cam, qızıl döşlük, qızıl biləzik, gümüş piyalə və onların üzərindəki naxışlar Mannada rəssamlığın, sənətkarlığın, incəsənətin olmasından xəbər verir. Mannalıların əlifbası və yazısı olmuşdur. Manna-Mad dövlətinin bilavasitə qonşuluğunda Şumer, Akkad, Babil, İlam, Assur, Hurri, Urartu kimi böyük xalqlar, hökumətlər olmuşdur ki, onların hərəsinin özünəməxsus rəsmi dövlət dili, əlifbası, yazısı, mədəniyyəti, təhsili olmuşdur. Belə bir dövr, mühit və şəraitdə Yaxın Şərq məntəqəsinin ən qüdrətli hökuməti olmuş Assur hökuməti ilə yanaşı yaşamış, həmişə onlara qarşı uğurla mübarizə aparmış Manna dövləti kimi mütərəqqi xalq daxilindən doğan qüdrətli bir dövlətin rəsmi idari dövlət dili, yazısı və əlifbasının olmaması mümkün ola bilməzdi.

Cənubi Azərbaycan alimi Doktor Məhəmmədağlı Zöhtabi “İran türklərinin əski tarixi” (Təbriz, 1379 hicri) adlı kitabında yazır ki, Mannalıların müəyyən yazı və əlifbaya malik olmalarını bəzi

Assur mənbələrindən görmək olur. Bu əlifbanın və yazının necə olduğu məlum olmasa da, hər halda Assur mənbəyi göstərir ki, Manna hakim dairələri və şahlarının müəyyən yazısı olmuşdur. Zöhtabi yazır ki, bu əlifba mixi, yazının isə İlam dilində olması ehtimalı güclüdür.

Mannalıların yazısı olması haqqında tapılmış maddi - mədəniyyət nümunələri də bunu təsdiq edir. Urmu gölünün qərbində Zeyvə məntəqəsindən tapılmış xəzinə şeyləri içərisində olan bir gümüş boşqabdakı yazı diqqəti cəlb edir. Rus alimi İ.Dyakonovun ehtimalına görə bu heroqlif yazı Mannalılara aiddir. Ola bilsin ki, bu heroqlif deyil müəyyən əlifbadan ibarət yazıdır, bəlkə də heroqlifdən əlifbaya keçid dövrünə aid tarixi bir yazıdır.

Görkəmli Qazax alimi, şairi, türkoloq Oljas Süleymenov “Az-ya” əsərində türk xalqlarına məxsus maraqlı bir məlumatı yazır ki, onun bilavasitə xalqımızın yazı mədəniyyəti ilə bağlılığı vardır: “Eramızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisi göstərir ki, Kanqyu (“Kanqlı”) xalqı ənənəvi Çin yazısından fərqli olaraq eninə - horizontal xətlə yazırmış”. Kanqlı tayfası bu gün Azərbaycanda yaşayan Kəngərlilərin qədim adıdır. Onlar barədə hələ bizim eradan əvvəl I əsrdə və bizim eram I əsərində Strabon və Plini yazmışdır. Eramızın ilk əsrlərində Çin, Bizans, Alban, ərəb tarixçiləri öz əsərlərində Kəngərlilər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Kəngərlilər “Kitabi-Dədə-Qorqud”da “Kanqlı” adı altında xatırlanır. Türk şumeroloq alimi İlmıyyə Müəzzəz internet çıxışında və “Kəngərlər” adlı kitabında maraqlı bir məsələyə toxunmuş və demiş ki, Şumerlər özlərinə Kəngər demişlər.

Mannalıların zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı - ağız ədəbiyyatı olmuşdur. Bu xalqın müxtəlif məzmunlu nağılları, dastanları, müxtəlif janr xalq şeirləri, bayatıları olmuşdur ki, bu ədəbiyyat nümunələri gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində demək olar ki, dəyərli pedaqoji əsərlər sayıla bilər. Əlimizdə o dövrün ədəbiyyatına dair nümunələr olmasa da qədim alimlərin yazılarından onlar barədə müəyyən məlumat, təsəvvür əldə etmək mümkündür. Qədim yunan və rum tarixçiləri yazırlar ki, Manna şahlarının saraylarında şairlər olmuşdur ki, onlar mövzularını, öz şeirlərini milli, şifahi xalq dastanları və rəvayətlərindən almışlar.

Eramızdan əvvəl VI əsrin əvvəllərində artıq Midiya dövlətinin qüdrəti artmış və əraziləri xeyli genişlənmişdi. Jan Şarden “Səyahətnamə”sində yazır ki, Midiya şahlarının möhüründə yunan yazıları və təsvirləri var idi. Möhürdəki yazının Dağyanus olduğu xatırlanır.

Midiya iki yerə - “Böyük Midiya” və “Kiçik Midiya”ya bölündü. “Kiçik Midiya” Atropatena adlandı ki, bu Azərbaycanın cənubunda yerləşirdi. Atropatenanın xeyli inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı, sənayesi var idi. Atropatenanın qonşu ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri mövcud idi. Bu ölkənin 30-dan artıq iri şəhərləri yaranmışdı, xalqın yüksək əxlaqı, mənəviyyatı və mədəniyyəti var idi. Atropatenanın özünəməxsus dili, yazısı, adət və ənənəsi var idi. Əhalisi əkinçiliklə, maldarlıqla, ticarətlə, toxuculuqla məşğul idi. Atropatena dövlətində sinfi cəmiyyət, təbəqələşmə sürətlə inkişaf etdiyindən yüksək səviyyəli mütəxəssislərə ehtiyac duyulurdu. Bu sahədə lazımı ixtisaslı kadr “Saray məktəbi”ndə hazırlanırdı. Burada hakim sinfin uşaqları 16 yaşdan başlayaraq müvafiq ixtisas təhsili alırdılar.

Atropatena ilə bərabər Azərbaycanın şimalında Albaniya dövləti də mövcud idi ki, buranın mərkəzi əvvəlcə Qəbələ sonra Bərdə şəhəri olmuşdur. Albaniya dövründə Azərbaycan dövlət idarəçiliyi, maarif və mədəniyyəti xeyli yüksəldi. Alban hökmdarları ölkənin dünyəvi və dini başçısı hesab olunurdular. Onlar, eyni zamanda, qanunlar verir, ölkənin hərbi qüvvələrinə başçılıq edirdilər. Dövlətin ordusu 80 min nəfərdən artıq idi. Alban dövləti hərbi-fiziki hazırlığa xüsusi diqqət yetirir, onun döyüşçüləri düz qılınclarla düşmənlərə qarşı amansız olmuş, vuruşlardan şərəflə çıxmışlar. Düşmənlərə qarşı döyüşdə kişilərlə bərabər qadınlar da döyüşür və igidlik göstərirdilər. Albanlar beş yaşından başlayaraq iyirmi dörd yaşına kimi kamandan ox atmağı, nizə tullamağı və at çapmağı, hətta qaçış hərəkətlərini də öyrənirdilər.

O dövrdə Sasanilərin siyasətinə qarşı Zərdüştdininə qarşı xristianlıq geniş yayılırdı və IV əsrdə Albaniyada xristianlıq dövlət dininə çevrilmişdi. Burada kilsə məktəblərində İncil Alban dilinə tərcümə edilərək ana dili üzrə dərs vəsaiti kimi istifadə edilir və Alban əlifbasının yaranma prosesi qüvvətlənirdi.

Bələliklə V əsrdə 52 hərfdən ibarət alban əlifbası meydana gəldi və VI-VII əsrlərdə artıq zəngin alban ədəbiyyatı yaranmışdı.

VII əsrdə yaşamış Davdağın mərsiyələri, şeirləri buna misal ola bilər. Davdağın yüksək bədii üslubda yazılmış məşhur bir mərsiyəsi Albaniyanın istiqlaliyyətini qorumaq üçün canını fəda verən, ətraf düşmən mövqelərinin hücumlarına baxmayaraq böyük siyasətlə öz ölkəsini İberi sərhədlərindən Dərbəndə və Araz çayına qədər olan torpaqları hakimi-mütləq kimi idarə edən vətənpərvər Azərbaycan hökmdarı Cavanşirin qəhrəmanlığına həsr edilmişdir. Bu qəsidə - mərsiyə müəllifinin daha bir çox əsərlər yazdığını, o dövrün ədəbiyyatını, mədəniyyətini göstərən əsaslı dəlillərdəndir.

Strabonun dediyinə görə Albaniyada 26 tayfa yaşayırdı. Bu tayfaların özlərinə məxsus mədəniyyəti, adət və ənənələri, dili var idi ki, onlar siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətcə birləşərək ölkəni birlikdə inkişaf etdirir, ümumalban maarif və mədəniyyətini zənginləşdirirdilər. Albaniyada müxtəlif tayfalar, müxtəlif dini inanca mənsub olanlar yaşadığı kimi müxtəlif məktəblər və təhsil ocaqları da fəaliyyət göstərmişdir.

Albaniyada Mehranilər dövründə (altıncı əsrin sonları, yeddinci əsrin əvvəllərində) Zərdüşt məktəbləri geniş yayılmış, xüsusilə Girdman məbədinin ali təhsil mərkəzi olmasını da güman etmək olar.

Sonrakı dövrlərdə Albaniyanın adı Aran və ya Ağvan kimi də işlədilmişdir. Aranda da məktəblər var idi və burada da tədrisi xüsusi hazırlıqlı şəxslər yerinə yetirir, savad təlimi yazı və oxu ilə müşayiət edilir, uşaqlar ana dilində təhsil alır və alban əlifbasında yazırdılar. Savad təlimi yazı və oxu ilə müşayiət edilirdi. Bu dövrdə Zərdüşt məktəbələrinin geniş yayılmasına baxmayaraq xristian məktəbləri də mövcud idi. Bu məktəblərdə təlimin məzmunu və təlim üsulları bir-birindən fərqli olmuşdur. Belə ki, Zərdüşt məktəblərində daha çox şifahi, söz metodlarına yer verilir, "Avesta" materialları şifahi yolla oxudulur, əzbərlənilir və yalnız bundan sonra yazı təliminə keçilir, savad təlimi və oxu vərdişləri öyrədilirdi. Xristian məktəblərində isə yazı və oxu əvvəlcə öyrədilir, ondan sonra əzbərləmə, nəqlətmə və s. öyrədilirdi. Beləliklə məktəblər getdikcə genişlənir və yeni tədris üsulları meydana çıxırdı.

3.2. Zərdüşt məktəbləri və “Avesta”da tərbiyə məsələləri

Zərdüştlük qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan, İran Orta Asiya, Ön Asiya və bir sıra başqa ölkələrdə geniş yayılmış bir fəlsəfə, ədəbi abidə, pedaqoji fikir və din olmuşdur. Zərdüşt dininin müqəddəs dini kitabı “Avesta” (“Qanun”) adlanır. “Avesta”nın ilkin variantı bizə gəlib çatmamışdır. Bu kitabın yalnız müəyyən hissələri bəzi əlavələrlə, dəyişikliklərlə bizə gəlib çatmışdır.

Azərbaycanda sistemli məktəb təhsili dövrünü Zərdüşt məktəbləri ilə başladığını deyə bilərik. Mənbələrdən də məlum olur ki, islamıyyətin yayılmasına qədər Azərbaycanda Zərdüşt məktəbləri daha geniş fəaliyyət göstərmiş atəşkədə və atəşgahlar Zərdüştlüyün həm ibadət yeri, həm də təlim, tədris mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bunlar da Azərbaycanda məktəb təhsilinin əsasını təşkil etmiş və təməl amillərdən olmuşdur. Sasanilər dövründə Zərdüştlük qüvvətlənərək ölkənin rəsmi dininə çevrilmişdi. Bu dövrdə ibtidai təhsil verən məktəblərlə bərabər, peşə təmayüllü məktəblər olmuş, hətta Sasanilər dövründə bəzi Pəhləvi ədəbiyyatında ali təhsil almaq üçün görülən tədbirlərdən danışılması burada ali təhsil verən tədris mərkəzlərinin də olmasından xəbər verir. Mənbələrdən bu da aydın olur ki, bu dövrdə təhsil sinfi xarakter daşımış, əhali müəyyən zümrələrə, silklərə bölünmüş və məktəb tipləri də buna müvafiq olaraq dörd təbəqəyə- kahinlər, döyüşçülər, katiblər, sənətkarlar təbəqəsinə bölünmüşdür. Əhalinin dörd silkdən birinin katiblər olması və bu silkə məktəbləri, protokolları tərtib edən mirzələr hesabdarlar, hüquqşünaslar, həkimlər, yazıçı və şairlər, coğrafiyaşünaslar və münəccimlərin daxil olması onu göstərir ki, burada savadlı, təhsil görmüş elm adamlarına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu da ona əsas verir ki, Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olan Azərbaycanda (Atropatendə) təhsil, elmə, elm adamlarına, savadlı adamlara xüsusi hörmət göstərilmiş, böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Bu dövrdə yüksək silkə malik olan şahzadələrin, rütbə sahiblərinin uşaqları Saray məktəblərində təhsil alırdılar. Saray məktəblərində gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə şahzadələr və yüksək səviyyəli

müəllimlər məşğul olurdular. Bu məktəblərdə dövlət üçün kadrlar hazırlanırdı Zərdüşt təlimi və tərbiyəsi Zərdüşt məbədlərində, atəşkədələrdə aparılırdı. Dövrün ən böyük atəşkədəsi-Azərbaycan diyarında yerləşirdi. Dövrün böyük alimləri olan əl-Məsudin, əl-Həməvinin əsərlərindən də məlum olur ki, qədim Azərbaycanın paytaxt şəhərlərindən olan Şiz (Gəncək) şəhərində yerləşən əzəmətli mədəniyyət, elm, təhsil mərkəzi, Zərdüşt məbədi Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycanın Şiz şəhərində yerləşməsi onu göstərir ki, qədim Azərbaycanın paytaxtı olan bu şəhər böyük elm, maarif və mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. “Avesta”nın iki nüsxəsindən biri Şiz Atəşkədəsində saxlanılırdı. Sasanilər dövründə Zərdüştün müqəddəs kitabı “Avesta” məhz Şiz nüsxəsi əsasında tərtib edilmişdir. İran, Azərbaycan, Türkünstan, Hindistan Zərdüşt məbədlərində çalışmaq üçün ruhani kadrlar məhz Şiz şəhərində hazırlanıb yerlərə göndərilirdi. Azərbaycan kompleksində o dövrdə Yaxın Şərqi və Orta Asiya ölkələri üçün ən mühüm mədəniyyət, yüksək elm və ali təhsil mərkəzi hesab olunmuşdur. Yuxarıda adını çəkdiyimiz ərəb tarixçisi Məsudi bu şəhər haqqında yazmışdır ki, burada heyrət doğuran binaların qalıqları, eləcə də səma kürəsinin, ulduzları, dünyanı, quru və dənizləri, yaşayış yerlərini, bitki və canlıları əks etdirən rəngarəng və çox gözəl rəssamlıq lövhələri vardır. X əsrdə yaşamış coğrafiyaşünas alim, səyyah Əbu Düləf Şiz şəhəri haqqında yazır ki, bu şəhər qızıl, civə, qurğuşun, gümüş, sarı arsen və cəməst adlı daş mədənləri olan dağlar arasında yerləşir... Orada çox möhtəşəm bir atəşkədə (od evi) vardır. Şərqi və Qərbdə yaşayan atəşpərəstlər buradan od apardılar. Atəşkədə qübbəsinin başında, onun tilsimi olan gümüş aypara vardır”.

Hindistanda və Yunanıstanda Avestanın tibb, nücum, coğrafiya, fəlsəfə sahələrinə dair hissələrin toplanması haqqında Sasani şahı Şapurun (242-272) xüsusi fərman verməsi onu göstərir ki, o dövrdə bu fənlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Atəşkədələrdə Zərdüşt təhsili alanlar bütün günü orada olur, orada yeyir, orada gecələyirdilər. Onların təhsil xərclərini Atəşkədələr ödəyirdilər. Atəşkədələr bir elm, tədris mərkəzi, alimlər, müdriklər ocağı idi. Dahi Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində bu barədə dəyərli məlumatlar vermişdir:

**İranda adətdir keçmişdən bəri
Atəşkədə idi alimlər yeri,
Orda saxlanardı, sərvət, xəzinə
Düşməsin başqa bir şəxsin əlinə.**

**Hər sonsuz varlı da, “Savabdır” - deyə
Malını qoyardı atəşkədəyə,
Ölkələr düşmüşkən dərmansız dərdə,
Bir xəzinə idilər Atəşkədələr.**

Buradan aydın olur ki, Atəşkədələr təkcə ibadət yeri, dini mərasimləri icra etmək yeri olmamış, həm də alimlər yeri, ədəb-ərkan yeri, bir mədəniyyət, təhsil mərkəzi olmuşdur. Müəllim və alimlər burada təlim və tərbiyə ilə, pedaqoji işlə məşğul olmuşlar. Atəşkədə və atəşgahlarda təlim-tərbiyə işləri ilə mağlar (muğlar), atərvanlar (Od qoruyanlar) məşğul olurdular. Həmin məktəbin təlim-tərbiyə proqramı üç mühüm hissəyə bölünürdü: 1) Dini-əxlaqi; 2) Fiziki; 3) Yazıb oxumaq. Dini-əxlaqi təlim cəmiyyətin hər bir üzvü üçün zəruri idi. Zərdüş məktəblərində təlim “Avesta” duaları, ayinləri və nəğmələri ilə başlayırdı. Daha sonra əlifba və oxu təliminə keçilirdi. Məktəblərdə fiziki tərbiyəyə, uşaqların sağlam həyat tərzinə xüsusi diqqət yetirilir, “Avesta”nın “Xəstələnmə”, “Zəifləmə”- kimi çağırışları əzbərlədilir və ona əməl edilirdi. Xəstəlik, zəiflik, pislilik Əhrimanın əməlləri hesab olunurdu. Ox atmaq, nizə tullamaq, üzmək, ov etmək, qurşaq tutmaq fiziki tərbiyənin əsas məzmununu təşkil edirdi. Ona görə də şərə qalib gəlmək üçün sağlam, təmizkar və qüvvətli olmaqla bərabər, məktəbdə dərin bilik almaq tələb edilirdi. Yazıb-oxumaq, bilik qazanmağın mühüm şərti hesab edildiyindən Zərdüştlükdə buna ciddi fikir verilir, uşaqların əqli qabiliyyətləri inkişaf etdirilirdi.

Zərdüş məktəblərində öyrədilirdi ki, insan həmişə mülayim, xoşxasiyyət, adil və xeyirxah, fitnə-fəsaddan, qəddarlıqdan, paxıllıqdan, yalançılıqdan uzaq olmalıdır. O, cəmiyyətin fəal üzvü kimi əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul olmalı, bataqlıqları qurudub onu məhsuldar torpağa çevrilməsinə səy göstərməlidir.

Zərdüş məktəblərində yetişən gənc nəslin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verildirdi. Belə ki, Zərdüştlüyün əxlaqi ideali xeyirxahlıq, ədalət, yaxşılıq olduğundan Zərdüş təli-

mində yaxşılıq və pislik anlayışı kəskin şəkildə qoyulur və bunların mahiyyəti açılır: “Anlayan adam gərək pisi deyil, yaxşını seçə bilsin”- fikri irəli sürülür.

Zərdüşt məktəblərində ibtidai təhsil 7 yaşıdan 15 yaşa qədər davam edirdi. İbtidai təlim ilə məşğul olan müəllimə “Hirbod”, şagirdlərinə isə “Həvişt” deyilirdi. İbtidai təhsil səhər tezdən xüsusi mərasimlə və dua ilə başlayırdı. “Avesta” duaları dini ayin və mərasimlərin, nəğmələrin öyrənilməsi, əzbərləndirilməsi ibtidai təhsilin əsas məzmununu təşkil edirdi. Ona görə də ruhanilər “Avesta” dualarında “Elm ilahəsi”ndən qüvvətli hafizə diləmişlər. Oğlan uşaqlarının yeddi yaşı tamam olandan sonra onlara müqəddəs köynək geydirilir, onları münəccimlərlə bir sıraya üzü günəşə doğru düzüb dini “Avesta” ayinlərini əzbərlədirdilər: “Mən vəd edirəm ki, Zərdüştüyə sadıq olacağam. Mən xeyirxah fikrə, xeyirxah sözə, xeyirxah əmələ inanıram”. Bundan sonra uşaqlara hədiyyələr verilirdi. Bu məşğələ gündə beş dəfə təkrar edilirdi. Azərbaycan Zərdüşt məktəblərində tədris prosesi müəyyən mərasim ilə müşayiət edilirdi. Bu da dərslər materiallarının şagirdlər tərəfindən əzbərlənməsini asanlaşdırmaq məqsədi güdüdü. “Avesta” hələ kitab şəklinə düşmədiyinə qədər ruhanilər “Avesta” dualarını əzbərdən söyləməli idilər. “Avesta” duaları tam əzbərləndikdən sonra yazı öyrədilirdi. Beləliklə ibtidai təhsil başa çataraq, yeni bir təhsil pilləsinə başlamaq olardı.

VI əsrdən qalmış “Ənuşirəvan və Qolam -bəççe-yi u” adlı bir sənəddə “Qolam bəççe” öz təhsili haqqında şaha məlumat verərkən deyir ki, onu müvafiq yaşda məktəbə göndərmişlər və o, “Avesta”nın əsas hissəsini əzbərlədikdən sonra orta təhsil almağa başlamışdır. Həmin sənəddən, eləcə də “Avesta”dakı bir sıra dualardan bu qənaətə gəlmək olur ki, Sasanilər dövründə İranda, eləcə də Azərbaycanda “Avesta”dan ayrı- ayrı duaların və dini nəğmələrin əzbərlənməsi ibtidai təhsilin məzmununu təşkil edirdi və ibtidai təhsil dövründə “Avesta” bir dərslik kimi yeganə tədris vəsaiti hesab olunurdu .

“Avesta”da insanların yüksək məqsədə, xoşbəxtliyə çatmasında müəllimin roluna yüksək qiymət verilməklə bərabər, həm də bunun əksi olaraq göstərilir ki, pis müəllim isə uşağın şüurunu, əqlini pozur onu bədbəxt edir: “Pis müəllim şüuru korlar, sözün mənasını çatdırmaz, aqlın inkişafını dayandırar, təlim-tərbiyə işini fəsada

çevirər. Nəticədə həyatın təbii axınına və gözəlliyinə zərər yetirər”.

“Avesta”da ataların vasitəsilə övlada verilən tərbiyəyə dair xüsusi fəsil ayrılmışdır. Həmin fəslin xülasəsində deyilir ki, təlim-tərbiyə varlığın bünövrəsi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər bir şəxs müəllim və tərbiyəçilərin vasitəsilə yazıb oxumağı öyrənməli, həm də özünün sağlamlığına ciddi fikir verməlidir. Yalnız bu yolla insanlar yüksək nailiyyətlər əldə edə bilirlər.

Zərdüşt müəllimlərlə yanaşı, alimlərin də roluna yüksək qiymət verir: “Çalışın ki, alim ilə cahil arasında fərq qoyasınız. Alimlər həyatın yol göstəriciləridir”.

“Avesta”da müəllim və şagird münasibətləri haqqında məlumatların verilməsi bu dövrdə Azərbaycanda digər məktəblərin, təhsil ocaqlarının, tədris müəssisələrinin olmasından da xəbər verir.

Zərdüşt yüksək pedaqoji dəyəərə malik müdrik fikirlər söyləmişdir ki, onlar “Avesta” kitabında öz əksini tapmışdır. Ona görə də “Avesta” da elmə yiyələnmək əsas dini vəzifələrdən biri hesab edilmişdir. “Avesta”da təlim-tərbiyə məsələləri ilə bağlı göstərilir ki, təhsil almaq məqsədilə yanınıza kimsə gəlib sizə müraciət edərsə o şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq onu qəbul et və istədiyini ona öyrət.

“Avesta”nın “Yəştə” adlı bölməsində “Çista” elm və bilik ilahəsi kimi göstərilmişdir. Zərdüşt “Çista” ilahəsinə xitabən belə demişdir: “Sən əgər irəlidə olsan, məni gözlə, əgər geridə qalsan özünü mənə çatdır”. Bununla Zərdüşt hər cür durğunluğun əleyhinə olaraq hamını fəaliyyətdə olub elm və, bilik qazanmağa çağırmışdır. Buna görə də “Avesta” da elmə yiyələnmək əsas dini vəzifələrdən biri hesab edilmişdir. “Avesta”da təlim-tərbiyə məsələləri ilə bağlı göstərilir ki, təhsil almaq məqsədilə yanınıza kimsə gəlib sizə müraciət edərsə o şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq onu qəbul et və istədiyini ona öyrət.

“Avesta” dualarının birində valideyn Hürmüzdən “yaxşı rəftarlı və şüurlu övlad” diləyir. Demək Hürmüzün oğlu hesab edilən Azərdən şüur və zəka istənmişdir. Bu ifadələrdən məlum olur ki, Zərdüştlükdə əxlaqi, əqli tərbiyə əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Əqli tərbiyə isə təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Təlim isə müəllimin rəhbərliyi və müşayiəti ilə keçirilən pedaqoji prosesdir.

“Avesta”da mənəvi dəyərlər – xeyirxah fikir, xeyirxah söz və xeyirxah əməl üçlüyündə öz ifadəsini tapır. Burada əxlaqi-mənəvi proses üç mərhələyə bölünür: Əvvəlcə xeyirxah fikir yaranmalı, sonra bu fikir sözdə ifadə edilməli və nəticədə xeyirxah əməldə özünü göstərməlidir. Bu üç mənəvi keyfiyyət ailə münasibətlərində, icmada və vilayətdə hər zaman öz əksini tapmalıdır. “Avesta”da deyilir ki, “Tərbiyə həyatın ən zəruri sütunu hesab edilməlidir. Hər kəsi elə tərbiyə etmək lazımdır ki, o oxumağı, yazmağı bacarmaqla yüksək pilləyə qalxa bilsin”.

“Avesta”da tərbiyə məsələləri maddi və mənəvi təmizliyə əsaslanır. Yəni 1) fiziki təmizlik (bədən, geyim, ev-eşik təmizliyi); 2) mənəvi təmizlik (əqidə və əməllərin saflığı). Burada insanın həm bədəninin təmizliyi, ev-eşik, geyim təmizliyi həm də mənəvi təmizlik – yəni insanın daxili təmizliyi nəzərdə tutulur. “Avesta” da insana qiymət, insan şəxsiyyəti yüksək dəyərləndirilir, onun ağına, yaxşı əməllərinə inam, xeyirxahlığa çağırış, günahsız, pak yaşamaq anlayışı təlqin edilir. “Yəsənə”nin 19-cu bəndində deyilir: “Uğurlu düşüncə nədir? Müqəddəs kəlam. Uğurlu əməl nədir? Müqəddəs yaranmışları üstün tutaraq onlara sitayiş etmək”. 33-cü bənddə bu fikir daha da inkişaf etdirilir: “Yalan din əleyhinə öz sözü, düşüncəsi və əməli ilə mübarizə edənlər, eləcə də öz adamlarına yaxşılıq öyrədənlər Ahura Məzdanm istədiyini yerinə yetirmiş olurlar”. Burada “Xeyirxahlıq”, “Yaxşılıq” bir əxaqi kateqoriya kimi xeyirxah idrak və xeyirxah fikirdən irəli gəlmişdir. Ona görə də Zərdüşť insanları fikrində, sözündə, əməlində xeyirxahlığa, yaxşılığa çağırır. Burada göstərilir ki, dünyanın sonunda hər kəs öz əməllərinə, əqidəsinə görə cavab verəcəkdir. Ona görə də insanın düşüncəsindən irəli gələn söz və əməl xeyirli və faydalı olmalıdır.

Zərdüşť “əkini və bol məhsullu tarlanın da gözəl ailənin” də əsasını düzlük və gözütöxlükdə görürdü. Bunların hər ikisi insanı nəfsə qalib gəlməyə, intizamlı və mütəşəkkil olmağa sövq edir. “Avesta”da insanları zəhmətə, əməyə, müqəddəs yola dəvət, düzlüyə, doğruculuğa qüvvətli təlqin vardır: “Kim taxıl səpir, məhsul becərsə, o möminlik, düzlük, doğruculuq, təmizlik əkib becərir, həyata, insanlara xoşbəxtlik və səadət gətirir”. Zərdüşť kəlamlarında pəhrizkarlıq düzlük və doğruculuğun əsası kimi təlqin edilir: “Düzlüklə pəhrizkarlıq birləşəndə əsl insanlıq cüvələyir. Gəlin hamımız

üz tutub bu səmtə yollanaq”.

Beləliklə, deyə bilirik ki, Zərdüş məktəbləri Azərbaycanda məktəb təhsilinin təşəkkülündə, inkişafında mühüm mərhələni təşkil etmiş və Zərdüşün müqəddəs kitabı “Avesta” insanların mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, inkişafında və təkmilləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir ki, bu da Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin mühüm qolunu təşkil etməkdədir.

Tapşırıqlar

Aşağıdakılarla bağlı məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etməyə çalışın. Topladığınız informasiyalar üzərində işləyin və onları sistemə salaraq formalaşdırmaqda olduğunuz banka daxil edin.

1. İslamiyyətdən öncə Azərbaycanda təhsil.
2. Qədim Azərbaycan dövlətlərində tərbiyə və təhsil.
3. Qədim Azərbaycanda yazı mədəniyyəti.
4. Azərbaycanda Zərdüş məktəbləri.
5. Zərdüş məktəblərində təhsil sistemi.
6. “Avesta”da tərbiyə məsələləri.
7. “Avesta”da mənəviyyat və əxlaq məsələləri.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, Elm, 2001

2. Yəqubi Ə. R. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2005.

3. Şəfizadə B.C. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2003.

4. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlar, 2002.

5. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007 .

6. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004.

7. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı: Sevinc, 1997.

8. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (islamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.

IV fəsil

İSLAMİYYƏTDƏ

TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 4.1. Təhsil ocaqları: Suffə, Kuttab, məktəblər, Xanegah və Təkyələr, kitab evləri və kitabxanalar, mədrəsələr.
- 4.1.1. Suffədə təhsil.
- 4.1.2. Məscid və camilərdə təhsil.
- 4.1.3. Kuttablarda təhsil.
- 4.1.4. Məktəblərdə təhsil.
- 4.1.5. Xanegah və Təkyə (Təkkə), Zaviyə və Dərgahlarda təhsil.
- 4.1.6. Kitabxanalar bir elm, tədris mərkəzi kimi.
- 4.1.7. Mədrəsələrdə təhsil.
- 4.1.8. Azərbaycanda mədrəsələrin yaranması və inkişafı.
- 4.2. İslamiyyətdə tərbiyə məsələləri.
- 4.3. İslamda tərbiyə işinin prinsipləri.
- 4.4. Qurani-Kərimdə tərbiyə və öyrətmə, öyrənmə məsələləri.
- 4.5. Təsəvvüfdə tərbiyə məsələləri.
- 4.6. Mövləlikdə tərbiyə.
- 4.7. Bektaşilikdə tərbiyə.
- 4.8. Hürufilikdə tərbiyə.
- 4.9. Əxilikdə tərbiyə.

4.1. Təhsil ocaqları: Suffə, Kuttab, məktəblər, Xanegah və Təkyələr, kitab evləri və kitabxanalar, mədrəsələr

İslamda ilk təlim fəaliyyəti Həzrəti Peyğəmbərə (s) öyrətmə, təbliğ əmri ilə başlamışdır. Bilindiyi kimi başlanğıcda bu təbliğ daha çox gizli həyata keçirilirdi. İlk müsəlmanlar Həz. Xədicə, Həz. Əbu Bəkr, Zeyd, Həz. Əli, Osman, Ömər olduğu məlumdur. İslamiyyəti qəbul edən ilk müsəlmanlar Peyğəmbərimizin rəhbərliyində bir yerə - “Dar-əl-Əqrəm”ə (Əqrəmin evi) toplaşaraq Peyğəmbərimizə gələn vəhyləri, Qurani- Kərimi öyrənirdilər.

4.1.1. Suffədə təhsil

Peyğəmbərliyin dördüncü ilində Həz. Peyğəmbər(s) vəhyləri açıq-aşkar şəkildə təbliğə başladı. Məhəmməd Peyğəmbər (s) istər məkkəliləri, istərsə də ətrafındakıları, açıq-aşkar islama çağırmağa başladı. İslamda geniş şəkildə öyrənmə, təlim prosesi başlandı. Çünki İslam təkçə müəyyən bir qrup, zümrə üçün olmayıb, əhalinin bütün təbəqələri üçün olduğundan əhali kütləvi şəkildə oxuyub, öyrənirdi. Hər kəs elmi, ədəbi, əməli bir başqasına öyrədirdi. Çünki bilənin bil-məyəyə öyrətməsi islamda savab iş sayılırdı. İslamın ilk dövrlərində elm, bilik, təlim almaq yeri əsasən bilikli adamların evləri idi.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s) Mədinəyə Hicrəti (622) məktəb təlimi sistemində yeni bir dövr açdı. Oxumaq istəyən müsəlmanların sayı çoxaldı. Bu müsəlmanların ibadəti və təhsil alması üçün geniş bir yerin olması zərurətini tələb edirdi. Həzrəti Peyğəmbər (s) Mədinəyə ayaq basar-basmaz müsəlmanların günlük namazlarının qılınması və İslami biliklərin tədris edilməsi üçün kərpicdən bir məscid inşa etdirdi, ki buna “Məscidi – Nəbi” deyildi. (Peyğəmbərə (s) məxsus məscid). Bu məsciddə namazların qılınması üçün böyük bir otaq, Peyğəmbərin ailəsi üçün bir otaq və məscidin nəzdində təlim almaq, oxuyub-öyrənmək üçün bir guşə, bugünkü dillə desək məktəb yaradıldı. Beləliklə, Məscidi-Nəbidə camaat bura toplaşır, söhbət edir, Allaha dua edir, ibadət edir və maarifləndirilirdi.

Məscidi-Nəbinin arxasında qiblə divarı üzərində kölgəlik yaradılmışdır. Bu kölgəlik yerə “**Suffə**” deyilirdi. Suffədə - açıq ha-

vada, kölgəlikdə təhsil almaq daha rahat idi. Beləliklə Suffə İslamın ilk kollektiv oxuyub, yazma yeri hesab edilirdi. Peyğəmbərimiz (s) “Suffə”də bilavasitə dərs vermişdir. Bununla bərabər Quranı tədris etmək, oxuma və yazma sənətini öyrətmək məqsədiylə Suffəyə bir çox bilikli adamlar, tədrislə məşğul olanlar cəlb olunmuşdu. Məhəmməd Peyğəmbər (s) onları “Əshabi- Suffə” (yəni məscidin kölgəliyində toplaşan dostlar) adlandırırdı. Bunlar yetişkin, təcrübəli, bilikli müəllimlər idilər.

Suffədə 400-ə yaxın gəlib-gedən, 80 nəfərə qədər isə daimi yaşayan tələbə oxuyurdu. Artıq Suffənin qurulması ilə islam təlimi yeni bir forma almış, gərgin təhsil həyatı başlamışdı. Beləliklə, deyə bilərik ki, ilk “kollektiv təhsil”in təməli elə burada qoyulmuşdur. Suffə özündən bir neçə əsr sonra Avropada və başqa ölkələrdə kollektiv halda yaranan məktəblər üçün bir model olmuşdur. Suffə davamlı şagird tərkibi olan bir məktəb idi. Suffədə təlim - tərbiyə işlərinə, nizam intizama, təmizliyə ciddi fikir verilirdi.

Suffədə oxuyanlar əsasən kasıb və yoxsul adamlar idilər. Onların ən yaxşı yeməkləri xurma idi. Peyğəmbərimiz (s) hər iki adama gündə bir ovuc xurma verirdi. Suffədə oxuyan uşaqlar müəyyən işlərdə çalışmaqla özlərini maddi cəhətdən təmin edirdilər. Peşəsi olan şagirdlərin yaşayışı daha yaxşı idi. İşləyə bilməyənlər möhtac olduqları, ac olduqları halda heç vaxt dilənməzdilər. Könlü, gözü tox idilər. Məscidə sədəqə üçün verilənləri Həz. Peyğəmbər (s) onlara paylayır bir qismini özü götürür, bir qismini də yoxsulların evinə göndərirdi. Bir çox hallarda Suffədə təlim görən müsəlmanların xüsusi məsrəflərini də zəngin müsəlmanlar qarşılayırdılar. Bu nümunə daha sonralar təlim-tərbiyə ilə bağlı vəqflərin yaranmasına səbəb oldu. Çox çətin şərtlərə baxmayaraq səhabələr də suffə əhlinə əllərindən gələn yardımı edir, onlara maddi və mənəvi kömək göstərirdilər.

Suffədə qadına da xüsusi yer ayrılırdı. Allahın elçisi “Elm qadın, kişi - hər müsəlmana fərzdır” deyərəkən kişi ilə qadını bərabər tuturdu. Bu cəhətdən suffədə həftədə bir dəfə qadınlar üçün də dərs keçilirdi.

Artıq Quran açıq-aşkar hər yerdə təlim edilir, oxuyub öyrənmək istəyənlərin sayı çoxalırdı.

4.1.2. Məscid və camilərdə təhsil

Məscidlər də islamın ilk dövrlərində ortaya çıxan təlim-tərbiyə mərkəzləri idilər. Məscid və camilərdə təlim bir qədər təkmil formada aparılırdı. (“cami” “cəm” olunan yer deməkdir. Bura məsciddən fərqli olaraq daha çox adam toplaşır).

İslamın fəth edildiyi yerlərdə, o cümlədən Azərbaycanda məscidlər sürətlə artır və məscidlərin təyinat dairəsi daha da genişlənirdi. Belə ki, məscid həm ibadət yeri, həm bilik alınan yer, həm müsafirxanə, həm də bir qərargah idi.

Səkkizinci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məscid şəbəkəsi yayılmağa başlamışdı. Məscidlərə toplanan əhaliyə Quran qiraət edilirdi. Fəqihlər (Hüquqşünaslar) müsəlmanların dini, ailə, mülki və digər işlərini tənzim edən qaydaları şərh edirdilər. Bütün bunlardan baş çıxarmaq üçün dinləyicilərin ibtidai savada malik olmaları, xüsusilə ərəb əlifbasını və ərəb dilini bilmələri zəruri idi. Bu hal məscidlərin nəzdində “məktəb” və ya “kuttab” adı altında ibtidai təhsil mərkəzləri icad edilməsinə səbəb oldu. Məscidlər o dövrdə müsəlmanların əsas maarif ocaqları idi. Məscid məktəblərində ərəb dilinin səs-hərflər sistemi tədris edilirdi və Quran mətnləri əsasında ərəb dilinin öyrənilməsinə səy olunurdu. Ərəb xilafətinin tərkibində olan ölkə kimi Azərbaycanda da dövlət dili ərəb dili sayılırdı. Buna görə də məscid məktəblərində təlimin ərəb dilində aparılması və ərəb yazısının tətbiqi, islami prinsiplərə uyğun tədris məcburi idi.

Sonrakı dövrlərdə yeni yaradılan məscidlərdə xüsusi tədris yerləri də yaradılmağa başlandı. Məscid və camilərdə tələbələrin öyrənmələri üçün müəllimin ətrafına toplaşan yerə “Həlqə” deyilirdi. Tədris üsuluna da “Həlqeyi-tədris” deyilirdi. Həlqələr çox zaman müəllimin adı ilə adlanırdı. Artıq camilərdə təlim prosesi həlqələr şəklində həyata keçirilirdi. Bir müəllim məsciddə bir guşəyə çəkilir və ya bir sütunun dibində dərisini yerə sərər, bu yer də elə o müəllimin adıyla bilinərdi.

Məscid və ya camiə girildiyində rəngarəng bir həyat görünürdü. Eyni məkanda namaz qılanlar, istirahət edənlər, söhbət edənlərlə bərabər dərs alanlar da var idi. Belə bir hal Azərbaycanın müxtəlif yerlərində mövcud idi.

Həlqədə 20 nəfərə qədər adam olurdu. Həlqədən çıxan hər bir müdavam Quranı əzbər öyrənə bilirdi. Cami və məscidlərdə Quran, Hədis, Fiqh kimi dini elmlər öyrədilməklə bərabər sosial həyatla bağlı elmlər də öyrədilirdi. Camilərdə tədris həlqələrində dərs verən alimin səsi və sual verən tələbələrin səsləri yüksəlir, müxtəlif həlqələrdən gələn səslər bir-birinə qarışırdı. Belə bir vəziyyət əslində ibadət məqsədiylə tikilən məscidlərdə sükunəti pozurdu. Məscid və camidə ibadət edənlərin səsi təhsil alanların səsinə qarışıqda böyük gurultu meydana çıxırdı. Beləliklə məscidlərin həm ibadət, həm də tədris işi üçün fəaliyyəti mümkün olmayan hala gəlmişdi. İlk vaxtlar buna ehtiyac duyulsa da, sonralar məsciddə məktəb yaratmaq əlverişli sayılmadı və məktəblər məsciddən ayrılaraq ayrı və ya ona bitişik yerlərdə yaradılmağa başladı.

4.1.3. Kuttablarda təhsil

Cami və məscidlərdən kənar müxtəlif yerlərdə, məhəllələrdə xüsusi tədris, təlim yerləri yaradırdı ki, bunlara “Kuttab” deyilirdi.

“Kuttab” ərəbcə “Yazı öyrətmək” mənasını verir.

Kuttablar məsciddən kənar yaradılsa da yenə də məscid və camilərdə ibadətlə bərabər təlim işi də aparılırdı. Məscid və camilərin daha təmiz və səliqəli saxlanması məqsədilə kiçik uşaqların daha çox cami və məscidlərdən kənar kuttablarda və ya islam böyüklərinin təşkil etdiyi məktəblərdə təhsil almaları təşkil olunurdu.

Kuttablarda bugünkü müasir təlim sisteminin izləri çox aydın görünürdü. Kuttablarda dərs deyənlərə, öyrədənlərə “Müəllim” deyilirdi ki, bu da ərəb sözü olub “Öyrədən”, “Tədris edən” məna-larını verir. Kuttablarda ilk dəfə olaraq yazı lövhəsindən və silgidən istifadə edilmişdir. Kuttablarda adətən bir müəllim işləyirdi. Bəzən yüksək səviyyəli tələbələr üçün ikinci müəllim də dəvət olunurdu. Burada müəllimlərə əmək haqqı da verilirdi. Beləliklə müəllimlik bir peşə kimi formalaşırdı. Kuttablarda hər bir dərs arası öyrənənlərə fasilələr verilirdi. Kuttablarda 18 yaşına qədər oxumaq olardı. Bu məktəblərdə oğlan və qızlar 7 yaşına qədər bir yerdə təhsil ala bilərdilər. 7 yaşından sonra qızlar məktəbdən çıxarılıb ev işləri ilə məşğul olurdular. Varlı adamlar evə müəllim çağıraraq qızlarına yazı, oxu və Quran dərsləri öyrədirdilər. Azərbaycanın müxtəlif yerlə-

rində VIII-IX əsrlərdə Xorasanda, Həmədanda, Bərdədə, Naxçıvanda kuttablar, məktəblər fəaliyyət göstərmişdir.

Kuttablar əsasən iki növdə ola bilirdi. Uşaqlara yalnız oxuma və yazma öyrədən kuttablar və Quranı, dini hökmləri öyrədən kuttablar. Oxuma-yazma kuttabları müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Yazı müəllimi Quran müəllimindən fərqli idi. Yazı müəllimi Qurana hörmətindən irəli gələrək yazı materiallarını Quran ayələrindən deyil, müxtəlif şeirlərdən istifadə edirdi. Uşaqlar Quranı şifahi şəkildə öyrəndiyi kuttabdan ayrılaraq, yazı müəllimindən də yazı bacarıq və vərdişlərini öyrənirdi. Yazı öyrədilən kuttablarda sonrakı dövrlərdə yazı vərdişlərindən başqa, ərəb dili, qrammatika, poeziya, stilistika, kolleqrafiya, ərəb və fars tarixi, riyaziyyat öyrədilirdi. Belə kuttabların bəziləri pullu olduğundan hamını əhatə edə bilmirdi. Oxuma-yazma üçün istifadə edilən kuttablar çox vaxt müəllimlərin evlərində təşkil edilirdi.

Kuttablarda müəllim kürsü əvəzinə həsirin və ya kilimin üstündə bardaş quraraq otururdu. Uşaqlar da üzü müəllimə tərəf bu qayda ilə otururdular. Müəllim hər bir şagirdə lövhə əvəzi kiçik taxta parçası və ağ rəng verirdi. Uşaqlar əvvəlcə bu lövhəni rənglə malalayır, sonra qamış qələmlə lövhənin üzərində əlifbanın hərflərini yazır və əzbərləyirid. Bu üsul yorucu və çox vaxt aldığından uşaqların oxu və yazı vərdişləri uzun müddət çəkirdi.

İlk vaxtlarda təşkil edilmiş kuttablar üçün proqram Həz. Ömər tərəfindən tərtib edilmişdir. Proqramın mətnində belə deyilirdi: “Uşaqlara üzməyi və ata minməyi öyrədin. Onlara geniş yayılmış zərbül-məsəlləri və gözəl şeirləri də öyrədin. Uşaqlara öyrədiləsi gərəkən şeylər: Oxu, yazı, hesab və üzməkdən ibarətdir”. Oxuma və yazma yolu ilə bilik əldə edərək kamilliyə çatmağı müsəlmanlara tövsiyə edən ilk kitab Quran idi. O dövrdə yazının işlədilməsi bir yenilik idi. Məktəbin proqramında uşaqlara ədəb, əxlaq öyrədilməsi də başlıca yer tuturdu. Bu səbəblə kuttablarda əxlaq dərsləri keçilirdi.

4.1.4. Məktəblərdə təhsil

“Məktəb” ərəbcə “Ketb” kökündən əmələ gəlmişdir. Mənası “yazmaq” deməkdir. “Məktəb” - “Yazı yazılan yer” deməkdir.

O dövrdə Azərbaycanda savadlı, bilikli şəxslərə “Molla” və ya “Mirzə” deyilməsi məlum bir faktdır. “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”- ifadəsi də elə buradan meydana gəlmişdir. Buna görə də məktəblərdə dərs deyənlərə “Molla” istilahından da istifadə edilmiş və məktəblərimizə də orta əsrlərdə “Mollaxana” deyilmişdir. Pedaqoji dərs kitablarımızda, tədris vəsaitlərimizdə də o dövrün məktəbləri “Mollaxana” adı ilə işlənmiş və həmişə də haqq-nahaq tənqid obyektinə çevrilmiş, bu məktəblər ətalət, gerilik, savadsızlıq mərkəzləri kimi qələmə verilmişdir ki, bu da bir çox hallarda həqiqəti olduğu kimi əks etdirməmişdir.

Qeyd edək ki, o dövrün məktəblərini bu günlərimizdə də “Mollaxana” ifadəsi ilə işlətmək heç də doğru sayılmaz. “Məktəb” uşaqların həm oxuma-yazma; həm də Quran və digər bilikləri aldıkları yer idi. Məktəblər geniş şəkildə islamın yayıldığı yerlərdə ən ucqar kəndlərdə belə təşkil olunmağa başladı.

Ərəblər ölkələri fəth etdikcə islamı da, elmi də yayırdılar. Bunun üçün ərəblər məscidlərin yanında məktəblər, mədrəsələr açırdılar. Azərbaycanda hələ X əsrdən öncə də “Məktəb” və ya “Kuttab” adları ilə ibtidai təhsil verən təlim ocaqları mövcud olmuşdur. Ərəb hakimiyyətindən sonra, mənbələrdən məlum olur ki, VIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ibtidai məktəblər fəaliyyətə başlamışdır.

VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində məktəblər tədricən yayılır, Zərdüşt və Alban məktəblərinin yerinə ərəbdilli, islam təmayüllü məktəblər açılır, mövcud Alban, Arami (Aramey) əlifbalarının yerinə ərəb əlifbası, Pəhləvi və Alban yazısının yerinə ərəb yazısı daxil olurdu.

Məktəblər əsasən ilkin ibtidai təhsil verirdi. Məktəblərdə oxu müəllimi ayrı, yazı müəllimi isə ayrı idi. Quranı oxu müəllimi şifahi yolla öyrədirdi.

Bir çox məktəblərdə fərqli proqramlarla da dərslər keçilirdi. Belə ki, bəzi saraylarda, xüsusilə xəlifələrin saraylarında ibtidai təhsil verən məktəblər açılırdı ki, bu məktəblərin proqramları daha geniş, məzmunlu və hərtərəfli idi. Burada dərs deyənlərə “Müəllim”

deyil, “Müəddib” deyirdilər. “Müəddib” ərəbcə “ədəb” kökündən əmələ gəlib “ədəb”, “əxlaq” öyrədən mənasını verirdi. Hökmdarlar öz uşaqlarını müəddibin tam ixtiyarına verir və müəddiblərə də uşaqların təlim-tərbiyəsi üçün hər cür imkan və şərait yaradırdılar.

Ərəb xilafətinin hökmlər olduğu dövrdə Əməvilərin (661-750) və Abbasilərin (750-1258) dövründə Azərbaycanda ərəb dili həm din dili, həm dövlət, həm də elm və tədris dili idi. Bu dil yerli dili sıxışdırırdı. Artıq VIII-XI əsrlərdə ərəb dili geniş yayılaraq bütün elm sahələrini əhatə etdi. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları, şairləri də ərəbcə yazmağa başladılar. Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Həmədan, Marağa, Şiz, Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Dərbənd, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan, Bakı kimi şəhərlərində islam qaydalarına uyğun məktəblər açılmağa başladı. Şihabəddin Sührəvedi (1155-1191) on yaşında 1165-ci ildə Marağa şəhərində məktəbə getməsi haqqında fakt onu göstərir ki, artıq XII əsrdə Azərbaycanda məktəb şəbəkəsi xeyli genişlənmişdi.

Azərbaycanın kənd və şəhərlərində məktəblərin proqramları müxtəlif idi. Amma ümumiləşmiş şəkildə proqramlar təxminən belə idi:

1) Qurandan müəyyən hissənin oxunub, əzbərlənməsi (“Çərəkə”);

2) ərəb əlifbasının şifahi yolla öyrədilməsi (hərflərin adları, hərəkə işarələri, hərəkəli və hecalı əlifba);

3) əbcəd (ərəb hərflərinin rəqəmlərlə ifadə olunması) və ərəbcə sözlərdən ibarət ilk qiraət;

4) mətbu, ya da əl yazısı ilə yazılmış mənzum və mənşur kitabların, şeirlərin oxunması;

5) ərəbcə dini kitab, hədislər, dini hekayələr, rəvayətlər, hədislər, zərbül məsəllər, əxlaqi söhbətlər.

Bu məktəblərdə ana dili ərəb dilinin tədrisi üsulu ilə, ərəbcəni öyrətmək xatirinə oxunur və dini məqsəd daşıyırdı. Uşaqlar az-çox ərəbcə kəlmələri yazmağa başladıqdan sonra, onlara ərəb üsulu ilə yazmaq öyrədilirdi. Daha sonra məktəbdə şagirdlərə məktub yazmağı, kəbin kəsməyi, müxtəlif məzmunlu dualar yazmağı da öyrədirdilər.

IX-X əsrlərdə Azərbaycanda dini elmlər sahəsində tanınmış alimlər meydana gəldi. Həmin əsrlərdə ərəb dili Azərbaycanın dini

və mədəni həyatına möhkəm daxil olmuşdu. Artıq IX-X əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan alimləri və din xadimləri, şair və yazıçılar ərəb dilini ana dili kimi mükəmməl öyrənib, ərəb dilində əsərlər yazırdılar. X əsrdə Əbülhəsən Yaqub İbn Musa əl-Ərdəbili, Səid İbn əl-Bərdəi və Əhməd İbn Süleyman Təbrizi kimi məşhur alim və ideoloqlar meydana gəldi ki, onlar təlim və tərbiyə işlərində, elm sahələrində yenilik tərəfdarları idilər. Onlara “Müçəddedun” (“Yeniləşdirənlər”) deyirdilər. Onların və onlar kimi bir çoxlarının fəaliyyəti nəticəsində tədris metodlarında, öyrətmə-öyrənmə prosesində yeniliklər meydana gəldi. Belə ki, məktəb və mədrəsələrdə darıxdırıcı imlalar yerinə, izah şərh etmə, münazirə (mübahisə, müzakirə) üsulu əvəz etdi. Təlim prosesində yaradılan dəyişikliklər həm məktəb, həm də mədrəsə təhsilinin inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb oldu.

Azərbaycandakı məktəblərdə Quran və şəriət dərsləri ərəb dilində tədris olunsa da, tədris edənlər hələ bu dili bilməyən şagirdlərə ayrı-ayrı mətləbləri anladarkən öz şərh və izahlarını istər-istəməz ana dilində söyləməli olurdular.

Məktəblərdə “Elme əsma” adı altında fars dili dərsi tədris olunurdu. Qətran Təbrizi fars dilini öyrənənlər üçün “Ət-təfasir” adlı fars dili lüğətini tərtib etmişdir. Bu fənnin tədrisi üçün lüğət bir dərslük rolunu oynadığından Qətran Təbrizinin tərtib etdiyi lüğət ilk Azərbaycan dərslük kitablarından biri hesab oluna bilər.

Məktəblərdə şagirdlərin qəbulunda yaş həddi qeyri məhdud idi. 7-10 və bəzən də daha çox yaşlı uşaqlar məktəbə qəbul edilirdilər.

Məktəbə qəbulun da dəqiq vaxtı yox idi. İlin istənilən vaxtında uşaq məktəbə qəbul edilə bilərdi. Məktəbi bitirmə vaxtı da qeyri-müəyyən idi. Əsasən 7-8 il oxunurdu. Molla uşağın biliyini fərdi qaydada “Kafi” hesab etdikdə uşaq məktəbi bitirə bilərdi. Hər molla 10-15 şagirdlə məşğul olurdu. Mollalar tədris üçün uşaqların valideynlərindən hər həftə müəyyən miqdarda məvacib alırdı. Burada molladan başqa bir də onun köməkçisi var idi ki, ona Xəlfə deyilirdi. Qrup nümayəndəsinə də Xəlfə deyilirdi. Mollanın köməkçisi hesab edilən Xəlfə yaşlı şagirdlərdən də seçilirdi. Məktəbdə şagirdlər yerdə həsirin üstündə dizi üstə oturub dərslər oxuyurdular. Bu məktəblərdə dərslər ərəbcə və ya farsca keçilirdi. Məktəbə daxil

olan uşaqlara əvvəlcə Quranın müəyyən bir hissəsini təşkil edən “Çərəkə” öyrədilirdi. “Çərəkə” İrandan gətirilən və daş çapında hazırlanmış dərs kitabı idi. Onu bəzən mollalar öz xətləri ilə yazıb hazırlayırdılar. “Çərəkə” farsların “Çahar-yek” tərkibindən yaranmış dördüdə bir deməkdir. Quranın müəyyən bir hissəsi öyrədildiyindən ona “Çərəkə” adı verilmişdir. Dərs hər bir şagirdin fərdi qabiliyyətinə, fərdi bilik səviyyəsinə uyğun olaraq fərdi üsulla keçilirdi. Tədris “Höccələmə” üsulu ilə aparılırdı. “Çərəkə”nin ilk səhifəsində uzun bir xətlə “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” sözləri yazılırdı. Həç bir hərfə hələ tanış olmamış uşağa, birinci növbədə bu kəlmələr əzbərlədilirdi. Bundan sonra çərəkədə yazılmış Quran ayələrinin sözləri heca üsulu ilə öyrədilirdi. Buna 6-7 ay, bəzən də Quranı bütövlükdə oxumağa bir il vaxt sərf edilirdi. Quranı bitirdikdə şagirdin ailəsində şadlıq olurdu. Quranı bitirən şagirdlərə ərəb əlifbasının adları, müxtəlif xətlər, xəttatlıq öyrədilirdi. Quranı bitirmədən yazıya keçənləri molla cəzalandırırdı.

Məktəblərdə “Əbcəd” hesabı deyilən bir qaydanın uşaqlara öyrədilməsinə də xüsusi fikir verilirdi. Bu qaydaya əsasən hər bir hərf həm də bir rəqəmi ifadə edir.

Məktəbdə yazı işləri qamışdan hazırlanmış qələmlə yazılırdı. Molla uşaqlara hüsnxətt nümunəsi verir və bu əsasda da çalışmalar keçilirdi. Belə məşğələlərə “Məşq” deyirdilər. Adətən valideynlər öz uşaqlarını yaxşı xətti olan molla yanında oxudurdular. Dərsini bilməyən uşaqlara cəza üsulu olan falaqqadan istifadə edilirdi. Böyük şair və pedaqoqumuz Abdulla Şaiq bu barədə “Xatirələr”-ində yazırdı: “Fələqqə ilə tənbeh etmək mollaxanalarda ən çox yayılmış üsullardan biridir. Kiçik yaşlı uşaqlarda məktəbə, təhsilə nifrət oyadan, uşaqların məktəbdən qaçmasına səbəb olan fələqqə qol yoğunluğunda, bir metr yarım uzunluğunda bir ağacdan ibarət idi. Ortaya yaxın iki yandan qalın kəndir keçirilmiş bu ağacın hər tərəfindən bir uşaq tuturdu. “Müqəssir” uşağın ayaqlarını fələqqənin ortasında olan kəndir içində buranda ayaqları göydə, bədəni yerdə qalırdı. Molla isə çubuğu işə salırdı.....”

Zəngin ailələrin evlərində də məktəblər açılırdı. Müəllimlər yüksək təbəqənin balalarına dərs verdiklərindən onlar yüksək məvaciblə təmin edilirdilər. Məktəblərdə uşaqların tərbiyəsi də müəllimə tapşırıldığından onlar məşğələlərdən sonra da uşaqlarla

məşğul olur, onların ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət və köməklik edir, asudə vaxtlarını səmərəli və mənalı təşkil edirdilər. Uşaqlar yaxşı əməllərinə görə rəğbətləndirilirdi. “Quran”ın müəyyən hissəsini öyrəndikdən sonra bir günlük tətillər verilməsi, tərifləmək, “Afərin” demək, təbəssümlə qarşılaşmaq, müəllimin əvəzinə “Quran” oxumağa icazə vermək, müəllimin köməkçisi təyin etmək-kimi rəğbətləndirmə üsulları var idi. Uşaqlar səhərdən axşama kimi məktəbdə olurdular.

Beləliklə, deyə bilərik ki, məktəblər ilk vaxtlarda insanlarda yazıb oxumaq missiyasını, yerinə yetirirdisə və ya dini yaymaq, təbliğat vasitəsi kimi fəaliyyət göstərirdisə, daha sonralar cəmiyyətin inkişafı, insanların dünyagörüşünün genişlənməsi artıq məktəbin belə bir vəzifə və funksiyasını qane etmirdi. Ona görə də daha yüksək təlim və tərbiyə müəssisələrinə ehtiyac duyulur, islam aləminin hər yerində müsəlmanların təhsillənməsi, elmə yiyələnib, tərəqqi etməsi islamın başlıca şərti hesab olunur və elmə, biliyə yiyələnmə müsəlmanın başlıca vəzifəsi hesab olunurdu.

4.1.5. Xanegah, Təkyə (Təkkə), Zaviyə və Dərgahlarda təhsil

IX əsrin sonları, X əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Asiyada, daha sonralar Azərbaycanda sufizm hərəkatı başlandı. Xanegahlar, Təkyələr (buna təkkə də deyilir), Zaviyələr, Dərgahlar sufizmin həm ibadət yerləri, həm də təlim, tədris yerləri, təhsil ocaqları hesab olunurdu. Bura insanlar toplaşır, söhbət edir, Şeyxin ibrətamiz, nəsihətverici, təhsilləndirici söhbət və moizələrini dinləyirdilər.

XII əsrin sonlarında, xüsusilə XIII -XIV əsrlərdə Azərbaycanda bir çox qədim şəhərlərində Xanegahlar geniş yayılmışdı **“Xanegah”** kəlməsinin mənası “İbadət yeri”, “İbadət evi” deməkdir.

Naxçıvan ərazisində Xanegahlar, Təkyə və Zaviyələr daha çox idi. Bu Xanegahlarda müəyyən din, əqidə və ya təriqət təbliğ olunurdusa da, həm də burada insanlar təhsil alır, müəyyən bilik və dünyagörüşə yiyələnirdilər. Naxçıvan MR-run Culfa rayonunda, Əlincə çayının sahilindəki Xanağa kəndi orta əsrlərin Xanegahından qalmışdır. Bu Xanegah iki mərtəbədə ibarətdir. Alt mərtəbə sər-dabə adlanır ki, Nəiminin qəbri buradadır. İkinci mərtəbədə kitab-xana, təlim-məşğələ otağı, yığıncaq otağı və başqa otaqlar vardır.

Abidə 8 guşədən ibarət olub qırmızı və ağ bişmiş kərpiclə tikilmiş və yaşıl kaşilərlə bəzədilmişdir. Abidənin üzərində çox əzəmətli bir künbəz vardır. Məqbərənin qarşısında müxtəlif fiqurlarla nəqş edilmiş 10 metr yüksəkliyində 4 sütun ucalır. Bu Xanegahın qapı yerinin üstündən düşmüş yazılı bir daş kitabə bu gün Xanegah məqbərəsində saxlanılmaqdadır. Vaxtilə buradakı Xanegaha dövrün bilikli adamları, şair və ziyalıları toplaşır, burada şeir məclisləri, dini, elmi söhbət və müzakirələr keçirirdilər. Hürufilik təriqətinin banisi Nəiminin məzarı da Xanegahdadır.

Naxçıvan şəhərindəki Zaviyə məhəlləsində Bektaşilərə məxsus **Zaviyə** (“Künc”, “Guşə” mənasını verir) məscidi erkən orta əsrlərin qiymətli memarlıq abidəsidir. Zaviyə Bektaşilərin həm ibadət yeri, həm də təlim-tədris mərkəzi olmuşdur. Bura toplaşanlar müxtəlif elm, bilik sahələrinə dair təriqət başçılarından, dövrün böyük alimlərindən dərs almışlar. Zaviyədə təlim, təhsil məsələlərinə geniş yer verildiyindən buraya mədrəsə də deyilmişdir.

“Xəlvətlik” təriqətinin banisi, XV əsrdə Bakıda yaşayıb-yaratmış, xeyli məktəb və mədrəsələr açmış Şeyx Seyid Yəhya Bakuvi Təkyələr kompleksi olan Şirvanşahlar sarayı məkanında da böyük Xanegah yaratmışdır. Onun burada yaşadığı dövrdə 20 minə yaxın müridi olmuşdur. Özü, farsca, ərəbcə, türkcə əsərlər yaratmış, dini-didaktik şeirlər yazmışdır.

1000-ci ildə Nişabur şəhərinə gəlmiş məşhur azərbaycanlı ədib və şair, məşhur mühəddis Baba Kuhi (vəf.təxm.1019) burada sufizmin fəal iştirakçısı olmuşdur. Xorasanın ən görkəmli sufi şeyxlərindən olan Sulaminin xanegahına rəhbərlik etmişdir. Xanegaha rəhbərlik edən şəxs dərin elmə, biliyə və ən əsası isə müdərrişlik bacarığına malik olurdular. Təsəvvüf ədəbiyyatı adlanan ilk sufi ədəbiyyatının nümunələrinə də Baba Kuhinin əsərlərində rast gəlmək olur.

Bu gün Azərbaycanın bir çox yerlərində o cümlədən Lerikdə, Cəlilabadda, Biləsuvarada və başqa yerlərdə Xanegah adı ilə kəndlər vardır ki, həmin kəndlərdə də mövcud olmuş Xanegahların izi bu gün də görünməkdədir.

Bir çox Xanegahların nəzdində və ya ayrılıqda **Təkyələr** fəaliyyət göstərirdi. Təkyə farsca “söykənmə”, “istinad etmə”, “sığınaq” deməkdir.

Təkyələrdəki nəzəri təlim alanlar praktik olaraq Təkyənin zikr ayinlərinə qoşulur, təsəvvüf adətlərini icra edirdi. Zikr ayinlərində bəstəli ilahilər oxunur, səma rəqsləri ifa olunur, şeir və musiqi dinlənilirdi. Başqa sözlə təkyə həm də bir ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi. Praktik fəaliyyəti uğursuz olan tələbələrin nəzəri biliklərinə etibar edilmir və onlar yenidən çiləyə çəkildilər. Təlimdə uğur qazanan tələbələr öncə zahidlik mərtəbəsinə yüksəlir, sonra təhsilini davam etdirərək Şeyx rütbəsinə qədər yüksələ bilir və mürsidliklə, yəni müəllimliklə məşğul ola bilirdilər. Şeyx yol göstərən, öyrədən, istiqamət verəndir. Mürid Şeyxə bağlı, ondan öyrənən tələbədir. Məktəbdə müəllim kimdirsə təriqət ocağında da Şeyx odur. Məktəbdə müəllim insanın ağına təsir göstərsə, ocaqda Şeyx insanın ruhuna, mənəvi aləminə təsir göstərir. Bəzən mədrəsəni bitirmiş şəxslər də təkyələrə gəlirdilər.

Təkyələrin bütün xərclərini vəqflər və Xanegah təriqət üzvləri ödəyirdilər. Təkyələrdə təsəvvüf həyatına məcazi mənada “Meyxana”, “Xərabat” da deyilirdi. Bir çox klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə də təsəvvüf ideyalarından irəli gələn bu ifadələr işlənmişdir. Dahi Füzulinin – “Meyxanələri fəth edək fatihələrlə” misrası, yaxud, “Gah məmur qılar badə mənə, gah xarab; Görünüz gah quran, gah yıxan memarı” beyti buna misal ola bilər.

Beləliklə deyə bilərik ki, pedaqoji, psixoloji, didaktik, mənəvi və tibbi məsələlərə varıncaya qədər geniş bir xidmət sahəsi olan təkyələr o dövrün özünəməxsus, səciyyəvi məktəbidir, klubdur, istirahət yeridir, gözəl sənətlər akademiyasıdır, ədəbiyyat və fikir ocağıdır, mənəviyyət qaynağıdır. Təkyə Quranın tövsiyə etdiyi bir metod ilə hikmət və gözəl öyüdlə insanları dinə, həqiqətə, mərifətə, elmə və biliyə çağırırdı. Təkyələrdə insanlar özlərinə sığınacaq tapmış, yolçular, yoxsullar, evsizlər təkyələrdə öz rahatlığını və əminliyətini təmin edə bilmişlər. Təkyələr həm də insanların bir-birilə ünsiyyət, xəbərləşmə mərkəzi idi. Təkyələr bəzi zamanlar xəstələr üçün də bir şəfa mərkəzi olmuşdur. Burada daha çox təlqin yolu ilə, Şeyxin məsləhət və tövsiyələri ilə insanlar şəfa tapmışlar.

İbadət və idrak ocaqlarından biri də müəyyən bir Şeyxin adı ilə adlandırılan Dərgahlardır. **Dərgah** “Qapı önü” mənasını verir ki, burada insanlar öz tərəfdarlarını tapmış, ünsiyyət qurmuş, öyrənmiş, bilik qazanmışlar. Deyə bilərik ki, erkən orta əsrlərin ibadət və təlim

-tərbiyə mərkəzləri olan Xanegah, Təkyə, Zaviyə və Dərgahlar orta əsrlərin bilik , elm, maarif və mədəniyyət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişlər.

4.1.6. Kitabxanalar bir elm, tədris mərkəzi kimi

Məscid, Xanegah və Təkyələrdən başqa o dövrdə kitab evləri, kitabxanalar da yaradılırdı ki, bu yerlərdə də bilikli insanlar elm həvəskarlarına müəyyən təhsil verirdilər. Belə müəssisələr sırasında Bağdadda Harun ər Rəşid (787-809) tərəfindən qurulan “Dar ol-hekmə” idi. Bura bir kitab evi, elm mərkəzi, tərcümə yeri idi. Burada qədim yunan filosofların əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilir, nüsxələri çoxaldılır və yayılırdı. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin alimləri bu elm mərkəzindən istifadə edib faydalanmışlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu hikmət evi Hülakülərin hücumuna qədər (1258) qalmışdır. Həmin ildə Nəsirəddin Tusi Bağdadda olmuş, heç şübhəsiz o da bu elm mərkəzindən istifadə etmişdir.

Belə kitab evi elm mərkəzlərindən ən məşhuru IX əsrdə Bağdadda yaradılmış “Beyt ol-hekmə” (830) idi ki, (“Hikmət xəzinəsi”) bu öncə bir kitab evi, elm, tədqiqat mərkəzi kimi qurulsa da gələcək “Mədrəsə” təhsilinə bir başlanğıc idi. “Beyt ol-hekmə”də idman zalı, ədəbiyyat salonu, Əl-kimya emalatxanası, rəsədxana, xəstəxanə fəaliyyət göstərirdi. Burada tərcüməçilər var idi ki, yunan, latın, pəhləvi, fars dilində olan ədəbiyyat ərəbcəyə tərcümə edilir, çoxaldılıb yayılırdı.

Burada riyaziyyat, fəlsəfə, ritorika, psixologiya, əxlaq, coğrafiya, qrammatika və musiqi sahələrində Sokrat, Platon, Aristotel, Arximed eləcə də tibbə dair Hiroqliyus və Calinus kimi qədim yunan alimlərinin əsərləri geniş miqyasda tərcümə edilmişdir. Bu tərcümələr Yaxın Şərqdə, Qafqazda geniş yayılaraq tədris müəssisələrində dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Hələ IX əsrdə Əbu Nəsr Farabi Aristotelin əsərlərini sadələşdirmiş, ona şərhələr yazmış, onları Şərqə, bizlərə çatdırmışdır. Təsadüfi deyil ki, hələ öz dövründə Farabiyyə Aristotelin “Birinci müəllim” ünvanından sonra “İkinci müəllim” və ya “İkinci Aristotel” ünvanı verilmişdir.

Bir çox Azərbaycan alim və şairlərinin - Nizami Gəncəvinin, Xaqani Şirvaninin, Xətib Təbrizinin, Bəhmənyarın və başqalarının

əsərlərindən məlum olur ki, onlar qədim yunan fəlsəfəsini yaxşı bilmiş və ondan faydalanmışlar.

Pedaqoji fikrimizin və elmimizin inkişafında, maarif və mədəniyyətin yayılmasında erkən orta əsrlərdə yaranmış kitab evləri və kitabxanaların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Alimlərin, elmi sevənlərin baş vurduqları əsas yer kitab evləri və kitabxanalar olmuşdur.

İslam əhli kitabı həmişə sevmiş və onu yüksək dəyərləndirmişdir. Kitabın dəyərini yüksək qiymətləndirənlərdən biri böyük alim Əl-Cahiz olmuşdur. O demişdir ki, kitab susduğunuz zaman səssiz, danışdığınız zaman danışan, məşğuliyyətiniz varkən söhbətə başlamayan, çalışan zaman sizi yalnız buraxan, özünüzə qarşı heç vaxt minnətçi olmayan, sizi yoldan çıxarmayan bir dost, bezdirib usandırmayan, sizi aldadıb yalan söyləməyən bir yoldaşdır.

Kitab evləri, kitabxanalar elm adamlarının həmişə sevimli yeri olmuş, onlar kitaba son dərəcə böyük qiymət vermiş və kitab oxumağa sərf etdiyi vaxtları ən dəyərli və qiymətli vaxt hesab etmişlər. Xəlifələrdən birisi gecə söhbəti keçirmək üçün hər gecə alimlərdən birini yanına dəvət edərmiş. Saray xidmətçisi alimin yanına gəlib dəvəti söyləmək istərkən alimi kitablar arasında mütaliə etdiyini görmüş və Xəlifənin istəyini ona çatdırmışdır. Alim isə - “Xəlifəyə söyləyin ki, indi yanımda bir qrup hikmət adamları, müdrik insanlar vardır, onlarla söhbət edirəm. Onlarla söhbəti bitirib gələm” - demişdir. Xidmətçi alimin sözlərini xəlifəyə bildirərkən, o heyratla soruşmuşdur: - “Yanıdakı o dəyərli alimlər kimlərdir, əcaba”? Xidmətçi bildirmiş: - “Vallahi ya əmir əl-Mömin yanında heç kim yox idi” - deyincə, xəlifənin marağı daha da artmış və demiş: “Nə edirsən et, onu bu saat mənim yanıma gətir”. Nəhayət, alim xəlifənin yanına gəlmişdir. Xəlifə maraq və təəccüblə soruşmuşdur: -“Sənin yanındakı o müdrik insanlar kim idi?”. Alim demişdir:

- “Ey Mömünlərin əmiri! Onlar: - söhbətlərindən heç zaman doymadığımız, üz-üzə olarkən əmniyyətli və təhlükəsiz olan, baş-başa qaldığımız zaman dadlı, xoş sözləri ilə dərdlərimizi dağıdan, bizə ümid və güc verən, öz elmləri ilə bizi əvvəlkilərin bilik, ağıl, ədəb və doğru görüşlərindən yararlandıran, bizə doğru yol göstərən sədaqətli yoldaşlardır. Onlar – “ölüdür, desəm yalan olar, dirilərə bənzəyir desəm məni qınamazlar...”. Xəlifə alimin bu sözlərindən

onun kitabları qəsd etdiyini anlamış və gecikməsinə əsaslı hesab etmiş, ona mükafat vermişdir.

İlk dövrlərdə maarifpərvər şəxslər özləri əlyazmaları, kitabları, yazılı mənbələri toplayaraq kitab evləri və kitabxanalar yaratmış və bunu xalqın istifadəsinə vermişdir. Bitlömüs xanədanında İskəndəriyyə kitabxanası və Abbasilər dövründə Bağdadda “Beyt ol-hikmə” və digərləri belə qurulmuşdur.

Kitab toplanışı və kitab evlərinin yaradılması - Bağdaddakı “Beyt ol-hikmə” (təsis:830), “Dar ol-elm” (Elmlər akademiyası. təsis: 993), Nəcəfdə “Heydəriyyə” (İmam Əlinin qəbrinin yaxınlığında Məşhədi Şərif tərəfindən qurulmuşdur.Tarixi dəqiq bəlli olmasa da çox qədimdir), Qahirədəki “Dar-ol-Hikmə” (təsis:1005) böyük İslam Universitetlərinin yaranmasının nüvəsi olmuşdur. Buna görə də bu müəssisələrin funksiyaları haqqında bir çox tarixçilər, tədqiqatçılar fikir ayrılığına da gəlmişlər: Bunlar mədrəsədirmi, yoxsa kitabxanadır? Digər tərəfdən də bu müəssisələr istər dövlət tərəfindən qurulsun, istərsə də fərdlər tərəfindən qurulsun bu növdən olan quruluşlara nümunə olmuşdur. Beləcə kitab evləri, elm evləri, kitabxanalar islam aləminin hər yerində-o cümlədən Azərbaycanda - Marağada, Təbrizdə, Gəncədə, Naxçıvanda, Bərdədə, Ərdəbildə, Dərbənddə, Həmədanda, Şirvanda, Şamaxıda yaradılmışdır ki, onlar da pedaqoji fikrin formalaşmasında, inkişafında, elmin yayılmasında, insanların təhsilə, maarifə cəlb edilməsində, yeni tədris müəssisələrinin açılmasında böyük rol oynamışdır.

Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxı və Gəncə şəhərlərində Bağdadda “Beytül-hikmə” tipli elmi kitabxanaların təşkili daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Böyük alim və ədib Əbül-ülə Gəncəvinin Şamaxı kitabxanasında pedaqoji fəaliyyəti və naxçıvanlı alim Həddad ibn Bekran Əbül-Fəzl ən Nəşəvinin Gəncə kitabxanasında müdir vəzifəsində işləməsi həmin kitabxanaların Bağdaddakı “Beytül-hikmə” kimi elmi müəssisələr funksiyası daşdığını bildirir. Azərbaycanda kitabxanalar əslində elmi-tədqiqat və tədris işlərini birləşdirən mərkəzlər kimi inkişaf etmişdir.

“Beyt ol-hekmə” və bunun kimi digər təhsil, mədəniyyət, elm mərkəzləri (“Dar ol- elm”, “Dar ol-hekmə”, “Xəzanə-t ol-hekmə”) hansı ki, onlara ümumilikdə “Fəlsəfə evi”, “Elm evi”, “Bilik evi”

deyilirdi, onlar mədrəsələrin meydana gəlməsinin ilkin səbəbkarı olmuşlar.

Cənubi Azərbaycanın Həmədən şəhərində yaradılmış zəngin kitabxanalardan birinin sahibi azərbaycanlı Əbül Vəfa olmuşdur. Bu kitabxananın şöhrəti İran və Azərbaycan hüdudlarından da uzaqlara yayılmışdır. Azərbaycana sıx bağlı olan ərəb şairi Əbu Təmmam (796- 843) həmin kitabxananın fəal oxucusu olmuşdur. O İraqa köçərkən onun tərüb etdiyi kitablar, xüsusilə burada yazdığı məşhur “Həmasə” (“Qəhrəmanlıq”) kitabı bu kitabxanada qalmışdır. “Həmasənin şərh” əsərinin müqəddiməsində Xətib Təbrizi yazır ki, Əbu Təmmam Xorasandan İraqa qayıdarkən Əbül Vəfa onu Həmədanda qonaq saxlayır. Şair Həmədənə çıxmaq istəyəndə çoxlu qar yağdığından yollar tutulur və o bir müddət Həmədanda Əbül Vəfanın yanında qalmalı olur. Əbül Vəfa öz kitabxanasını darıxmamaq üçün Əbu Təmmamın ixtiyarına verir və o bu kitabxananın kitablarından istifadə etməklə “Əl- Həmasə” adlı məşhur şeirlər məcmuəsini yazmışdır. Bu kitaba Azərbaycan şairlərinin şeirləri də daxil olmuşdur. Bu da məlumdur ki, Xətib Təbrizi bu kitaba böyük şərh yazmış, onu qiymətli əsər saymış və onu dünyaya yaymışdır. Göründüyü kimi bu kitabın yazıldığı yer də Azərbaycan olmuş, ilk oxucuları da azərbaycanlılar olmuş, bu kitaba şərh yazan, bütün dünyaya tanıdan da Azərbaycan alimi olmuşdur.

Həmədən şəhərində tez-tez kitab satış bazarları təşkil olunurdu. Belə kitab satış bazarlarından biri də X əsrdə Samanilər dövründə Buxarada olmuşdur. Burada “Savan əl-hikmə” (“Hikmət xəzinəsi”) adlı zəngin saray kitabxanası olmuşdur ki, böyük Azərbaycan alimi Bəhmənyarın müəllimi və dostu Əbu Əli İbn Sina bu kitabxanadan öz əsərlərini yazmaq üçün zəngin materiallar toplamışdır. İbn Sinanın dünyagörüşünün inkişafında Samanilərin Buxaradakı saray kitabxanasının çox böyük rolu olmuşdur. İbn Sina əmir II Nuh İbn Mənsuru müalicə etdikdən sonra bu kitabxananın müdiri təyin olunmuşdur. İbn Sina öz tərcümeyi-halında bu kitabxananı belə təsvir edir: Məni çoxlu otaqları olan binaya buraxdılar otaqların hər birində qalaq-qalaq kitablarla dolu sandıqlar var idi. Bir otaqda ərəb dili və poeziyaya, o birində fiqhə dair kitablar var idi. Beləcə hər otaqda elmlərdən birinə dair kitablar yığılmışdı. Qədim alimlərin əsərlərinin siyahısı ilə tanış olduqdan sonra mən özümə lazım olanı

istədim və çoxlarının adlarını belə eşitmədikləri, mənimsə nə qabaqlar, nə də sonralar görmədiyim kitabları gördüm. Böyük loğman İbn Sina haqqında bunu da deyirlər ki, o Buxara əmirini müalicə etdikdən sonra Əmirin- “cavan oğlan məndən nə mükafat istəyirsən” - sualına, o, saray kitabxanasına daxil olmağı istəyirəm. Mən həmin kitabxanada kitab oxumağı istərdim” - cavabını vermişdir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri qədim zamanlardan Bərdə şəhəri olmuşdur. IX-X əsrlərdə Bərdə Azərbaycanın ən qabaqcıl şəhərlərindən olmuşdur. Elə Bərdə yaxınlığında doğulmuş “Albaniya tarixi”nin müəllifi Musa Kalankatlının VII əsrdə “Böyük paytaxt və qala şəhəri” kimi qeydə aldığı bu şəhəri X əsr ərəb səyyahı Müqəddəsi “Azərbaycanın baş şəhəri”, “Bu diyarın Bağdadı” adlandırmışdı. Bərdənin şair və alimlərinin bir çoxu Şərqi və Orta Asiyanın iri mədəniyyət mərkəzlərində - Bağdadda, Qahirədə, Dəməşqdə, Nişaburda və başqa şəhərlərdə yazıb yaradaraq kitab mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, Bərdədə və digər şəhərlərdə kitab evləri və kitabxanalar yaratmışlar. Bu şəhərdə 100 min cilddən artıq kitabı olan kitabxana olmuşdur. X əsrin ortalarında paytaxt Bərdədən Gəncəyə köçürüləndə kitabxana da Nizami yurduna köçürülmüşdür. Bərdədən sonra Gəncə Arranın ikinci böyük şəhəri sayılırdı. Bu baxımdan X əsrdə paytaxt Bərdədən Gəncəyə köçürüləndə yeni paytaxt kitabsız və kitabxanasız ola bilməzdi. Gəncədə saray da, “Dar əl Kütüb” da (“Saray kitabxanası”) əvvəlcə yaradılmış, sonra köç başlanmışdır. X əsrdə Gəncə maarif və mədəniyyəti inkişaf etmiş bir şəhər halına gəlmişdi. Deməli bu şəhərin yazıçıları, alimləri, şairləri olmuş, xəttatları və kitab tərcüməçiləri, kitab evləri və kitabxanaları olmuşdur. Məhz belə bir mühitdə dahi Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Əbül Üla Gəncəvi və başqaları yetişmişdir.

IX-X əsrlərdə Azərbaycanda və Şərqi şəhərlərində dəyərli şairlər meydana gəlmişdir ki, onların qələmindən xeyli nəsihətəməz əsərlər çıxmışdır. X əsr müəlliflərindən Yəzdiyar Urməvi, Əhməd Bərdəi, Əbülhəsən Zəncani, Əbu Zürə Ərdəbili, Baba Kuhi Bakuvi və başqaları ədəbi, pedaqoji fikri xeyli zənginləşdirmişlər. Əbülhəsən Zəncani ensiklopedik biliklər toplusunu yazmış və əhalinin bilik və dünyagörüşünün zənginləşməsinə çalışmışdır. X əsrdə yaşamış Fəzl İbn Hatim Narizi Təbrizi (?-922) böyük astronom olmuş,

bir neçə dildə əsərlər yazmış, qədim yunan filosoflarının əsərlərini tərcümə etmişdir. X əsrdə Bağdadda yaşamış Azərbaycan alimlərindən Əbülhəsən Ərdəbili, Səid Bərdəi, Əhməd Süleyman oğlu, şairlərdən Baba Kuhi Bakuvi, onun qardaşı Pir Hüseyin Şirvani öz dəyərli əsərləri ilə Azərbaycan kitab evini zənginləşdirmiş, insanların mənəvi tərəqqisinə kömək etmişlər. Göründüyü kimi Azərbaycanın qələm sahibləri heç vaxt durğunluğun əsiri olmamış, onlar mövcud kəsirləri özlərinin yeni əsərləri ilə aradan qaldırmışlar. Görkəmli alim Y.E Bertels (1890-1957) yazırdı: “IX-XIII əsrlər Avropa mədəniyyəti tarixində ən dərin tənəzzül dövrü olmuşdur. Məhz Şərq (o cümlədən Azərbaycan) filosoflarının əsərləri Avropa xalqlarını çətin vəziyyətdən çıxarmış və onlara gələcək inkişaf yollarını göstərmişdir”.

Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, buradan xeyli kitab almış və oxumuş ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) “Mucəm əl-buldan” əsərində yazmışdır ki, Gəncə kitabxanasını açan da, onun baş mühafizi də alim Həddad İbn Asim İbn Bəkrən Əbülfəzl ən-Nəşəvi olmuşdur.

891-ci ildə xeyli azərbaycanlı yaşayan Bağdadda 100-dən artıq kitab mağazası və yüzlərlə şəxsi kitabxana var idi ki, bu kitabxanalarda azərbaycanlı alimlərin də əsərləri, bir çox azərbaycanlı kitabxana sahibləri var idi.

Hələ IX əsrin sonu, X əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın Xunəç şəhərində ilk kağız fabriki işə salınmış və kitabçılıq sahəsində ilk uğurlar qazanılmış, həm kitab bolluğu yaradılmış, həm kitab ucuzluğu yaradılmış, həm də insanların elmə, maarifə geniş şəkildə cəlb olunması təmin olunmuşdur. Kitabçılıq işində kağıza böyük ehtiyac olduğundan Xunəç kağızı Şərq ölkələrinə, Azərbaycanın digər şəhərlərinə hətta, Suriyaya, İtaliyaya, Çinə belə ixrac edilmişdir.

Hələ X əsrdə yaradılmış kitabxanalardan biri də Sabir bin Ərdəşirin (Ö.1025) Bağdadda yaratdığı kitab evi olmuşdur ki, bura Bağdad alimləri toplaşar, elmi söhbətlər edər, kitablardan faydalanardılar. Bura gələnlər arasında Xətib Təbrizinin müəllimi dövrünün böyük şair-filosofu Əbül-Əla-əl Məərri (Ö.1057) də var idi.

X-XI əsrlərdə kitab evləri və kitabxanalardan istifadə pulsuz idi. Sultan, əmir, vəzir və tacirlərin də ən böyük varı-dövləti həmin

şəxsin evindəki kitablarının sayı ilə ölçülürdü. Kitab evləri oxumaq istəyənlərin üzünə günün hər saatında açıq idi. Gün ərzində elm evində, kitabxanalarda çalışanlara kitabxana sahibi tərəfindən pulsuz nahar da verilir.

Müsəlmanlar erkən orta əsrlərdə kitabları yan-yana deyil, üst üstə düzürdülər. Çünki yan yana düzülüş üsulunu o dövrdə heç Avropa da bilmirdi. Digər tərəfdən də kitabların əksəriyyəti nazik papirus kağızından hazırlanırdı. Belə kitabları yanaşı düzmək çətinlik törədirdi. Bir də kitabların adları və müəllifi indiki kimi kitabın üzərində deyil, arxasında və ya ortasında olurdu. Kitab şkafları isə həmişə açıq və xalqın istifadəsində idi. Erkən orta əsrlərdə ümumi kitabxanalar, yarım ümumi kitabxanalar, xüsusi kitabxanalar və mədrəsə kitabxanaları var idi. Bunların hamısında kitabxana personalı var idi. Kitabxana personalı kitabxananın böyüklüyü və kiçikliyindən asılı olaraq dəyişilirdi. Bu dəyişiklik vəzifələrin növünə və sayına görə dəyişirdi.

O dövrdə Azərbaycanın Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Həmədan kimi şəhərlərinin əksər kitabxanalarında aşağıdakı vəzifələr var idi:

1) Kitabxana xəzinadarı; 2) Mütərcimlər (tərcüməçilər); 3) Müstənsixlər (nüsxə çıxaranlar); 4) Mücəllidlər (cildçilər); 5) Müzahiblər (zər-bəzəkli cildlər hazırlayanlar); 6) Münavillər (Kitabxana xidmətçiləri).

Kitabxana xəzinadarı kitabxananın müdiri vəzifəsində idi. Onun əsas vəzifəsi kitabxananın elmi-pedaqoji və idari işlərini aparmaq idi. O yeni çıxan kitabları kitabxanaya alır, kitabları təbliğ edir, insanlar arasında maarifləndirici işlər aparır, kataloqları diqqətlə tərtib edir, oxucuların mümkün qədər kitabxanadan asanlıqla istifadə etmələrini təmin edirdi. Kitabları çürüməkdən, rütubətdən, korlanmaqdan qoruyur, gərəkən kitabların cildlənməsinə qayğı göstərir, icazəsi olmayan adamlara kitab verilməsini əsirgəyir, kitaba ehtiyacı olanların istəklərini bol-bol yerinə yetirirdi. Kitabxana müdiri və ya o dövrün dili ilə desək kitabxana xəzinadarı bilikli, geniş dünyagörüşlü, elmi-metodik səviyyəli bir şəxs olmalı idi.

Kitabxananın mütərcimləri dəyərli kitabları öz ölkələrinin dilinə tərcümə edərək kitab istəyənlərin istifadəsinə verirdilər. Kitabxana mütərcimlərinin yardımı ilə yunan, Suriya, Hind elmləri

ərəbcəyə tərcümə edilib bütün İrana və Azərbaycana yayılırdı. Bu dövrdə Pifaqorun, Sokratın, Platonun, Aristotelin əsərlərinə maraqlı idi. Fəlsəfi əsərlərdən başqa Evklidin, Arximedinin də əsərləri, Aristarxın astronomiyaya dair kitabları da tərcümə edilmişdi. Klavdiy Ptolomeyin “Əl-Məcəst”i həmçinin onun “Coğrafiya”sı, ulduzların hərəkət qanunları haqqında kitablar tərcümə edilmişdi. Bu tərcümə kitabları da Azərbaycan şəhərlərində yayılmış və insanların da onları oxuyub faydalanmışlar.

Müstənsixlər (nüsxə çıxaranlar) artıq onuncu əsrdə kitabxanalarda kitabları çoxaltmaqla, üzünü çıxarmaqla məşğul idilər. Kitabxananı zəngiləşdirmək üçün kitabların bir surətini yazmaq və artırmaq üçün xüsusi müstənsixlər kitabların üzünü çıxarırdılar. Təbrizdən bir qrup müstənsix islam aləmində ilk böyük kitabxana olan Harun ər-Rəşidin təsis etdiyi və oğlu xəlifə əl-Məmunun dövründə zirvəyə yüksəlmiş Beytül-Hikməyə getmiş və orada Qurani Kərimin, hədislərin, habelə tibb, fiqhə, ədəbiyyata fəlsəfəyə dair kitabların üzünü çıxarmış Təbriz kitabxanasını zənginləşdirmişdir.

Bağdadda “Beyt ol-hekmədə”, Bağdad mədrəsə kitabxanasında, habelə Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Xorasan mədrəsə kitabxanalarında xüsusi xəttat və müstənsixlər hazırlanmış və geniş fəaliyyət göstərmişlər. Cənubi Azərbaycan- xüsusilə Təbriz xəttatlıq məktəbi hər zaman bu sahədə fərqlənmişdir.

Müəllidlər (Kitab cildləmə) də o dövrdə geniş yayılmışdı. Bu iş Ərdəbil, Təbriz və Həmədanda geniş yayılmışdı. X-XI əsrlərdə təbrizli, həmədanlı sənətkarların məharətlə hazırladıqları cildlər ən gözəl və ən qədim cildlər hesab olunmuşdur.

Daha sonralar cildçilik sənəti inkişaf etdi və kitabları naxışlama, süsləmə geniş yayılmağa başladı ki, onlara *Müzahiblər* (zərbəkli cildlər hazırlayanlar) deyilirdi. Müzahiblər də Azərbaycanın müxtəlif yerlərində çalışmış və bu sənəti daha da inkişaf etdirmişlər.

Münavillər (Kitabxana xidmətçiləri) isə kitablarla işləmə, kitab axtarıb tapma, müxtəlif mənbələrdən istifadə etmə qaydalarını oxuculara öyrədir və onları istədikləri kitablarla təmin edir, kitabları oxuculara aparıb-gətirirdilər. Münavillər həm də bir pedaqoji, maarifləndirici, öyrədici bir iş aparırdılar. Münavillər kitab xəzinələri səviyyəsinə qalxmamış və kitabxana xidmətçisi səviyyəsinə də enməmişdilər.

Erkən orta əsrlər dövründə Bağdadda, Nəcəfdə, Təbrizdə, Bərdədə, Gəncədə ümumi, yarımümumi və xüsusi mədrəsə kitabxanaları mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda maarif, təlim, təhsil və pedaqoji fikrin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də kitab evləri və kitabxanalar vasitəsilə pedaqoji biliklərin yayılması, insanların kitablar vasitəsilə maariflənməsi, kitablardan faydalanması olmuşdur.

4.1.7.Mədrəsələrdə təhsil

İslam aləmində cəmiyyətin inkişaf etməsi, insanların biliyə ehtiyacının artması yeni tədris müəssisələrinin açılmasını tələb edirdi. Bu ehtiyacı məscidlər, kuttablar, məktəblər kifayət qədər yerinə yetirə bilmirdi. Buna görə də daha yüksək təhsil verən müəssisələr-mədrəsələr yaradılmağa başlandı.

“Mədrəsə” ərəbcə “Dərasə” sözündən əmələ gəlib “Dərs öyrənilən yer” mənasını verir. Mədrəsədə dərs deyənlərə “müdərris” deyirdilər. Müdərris bizim indiki ali məktəblərimizdə dərs deyən dosent, professor vəzifəsini əvəz edirdi. Mədrəsədə ikinci şəxs “Muid” adlanır. O mədrəsə tələbələrinin biliklərini təkrar etdirir, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə kömək edir, əlavə məşğələlər aparırdı. Mədrəsədə üçüncü şəxs “Vaiz” adlanır. O bu günkü anlayışla tərbiyəçi vəzifəsi deməkdir. Tələbələrin tərbiyə işlərinin əsas təşkilatçısı hesab olunurdu. Mədrəsələrin hər sinfində qrup nümayəndəsi olurdu ki, ona “Xəlfə” deyilirdi.

Mədrəsələr iki dərəcədə olurdu: orta təhsil verən mədrəsələr və ali təhsil verən mədrəsələr. Ali təhsil verən mədrəsəni bitirənlər bir dini kitab yazaraq yüksək dini rütbə qazanır və bilikli, elmlil adamlar kimi məzun olurdular.

Mədrəsələrdə konkret təhsil müddəti yox idi. Tələbələrin dərsi mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq təhsil müddəti müxtəlif idi. Mədrəsələrdə tələbələrin fərdi qabiliyyəti, bilik və dünyagörüş səviyyəsi əsas götürülür və buna müvafiq də təlim metodu seçilirdi. Mədrəsələrdə tələbələrin sinifdən-sinfə keçməsi yerinə, fəndənfənnə keçmə sistemi tətbiq olunurdu. Çalışqan, bilikli, fəal tələbələr mədrəsəni başqa həmyaşıdlarına nisbətən daha tez başa vura bilərdi. Tələbələrin tətili qış və yayda deyil, tələbənin çalışqanlığı, material-

ları yerinə yetirməsi ilə bağlı həyata keçirilirdi. Mədrəsə siniflərində tələbələrin sayı 20-dən artıq ola bilməzdi. Bu da dərslərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edirdi. Mədrəsələrdə hər gün beş saat, həftədə 4 gün dərs keçilirdi. Dərslər səhər namazından sonra başlanılır, günortaya qədər davam edirdi. Hansı dərslərin nə vaxt öyrədilməsini müəllim özü tələbələrlə birlikdə müəyyənləşdirirdi. Günortadan sonra tələbələr sərbəst idi, sevimli işləri ilə məşğul ola bilərdilər. Həftənin cümə axşamı və cümə günləri tələbələrə istirahət verilmirdi.

Orta təhsil verən mədrəsələrə əsasən 11-12, ali təhsil verən mədrəsələrə isə 16-17 yaşlarından qəbul edilirdilər. Təhsilin ilk mərhələsində ərəb dilinin qrammatikası öyrədilirdi. Buna yiyələnmək üçün azı 2-3 il vaxt ayrılırdı. Qədim Şərq ənənələrini özünəməxsus şəkildə davam etdirən mədrəsələrdə humanitar və dəqiq elmlər öyrədilirdi. Burada tarix, məntiq, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, ritorika, riyaziyyat, astronomiya kimi dünyəvi elmlər, daha sonra “Quran”, “Təfsir” (Quranın açıqlanması), “Hədis”, (Peyğəmbərin (s) sözləri və onunla bağlı hekayə və rəvayətlər), “Təcvid” (Quranın düzgün oxunması), “Təftil” (Quran mənasının başa düşülməsi), fiqh, ilahiyyat elmləri öyrədilirdi. Mədrəsələrdə dərs kitabı kimi “Quran” və hədis kitablarından başqa ən çox istifadə edilən kitablar Birününin, İbn Sinanın, İbn Rüşdün, Farabının, Sədi Şirazinin, Şihabəddin Sühreverdinin daha sonralar, Ruminin “Məsnəvi”si, Füzulinin “Divan”ı, Nizaminin “Xəmsə”si, “Kəlilə və Dimnə”, “Qabusnamə” kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlər olmuşdur. Mədrəsələrdə yalnız din və dünyəvi elmlər deyil, həm də bədən tərbiyəsi, incəsənət dərsləri də keçilirdi. Mədrəsədə üzmə, gülüş, qaçış, ox atma, at çapma kimi idman növlərinə fikir verilir və öyrədilirdi. Bunlardan başqa, hüsn-xət, xitabət (Gözəl danışmaq), bədii estetik fəaliyyətlə bağlı dərslər öyrədilirdi. Tələbələrə imla yazdırmaq, onların mətni oxuyub şərhini və izahını vermək, elmi mübahisə və müzakirələr aparmaq tədrisdə geniş yayılmış öyrətmə metodları idi. Tələbələrin biliklərini yoxlamaq üçün imtahanlar keçirilirdi.

Orta əsrlər dövründə Şərqdə və o cümlədən Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ixtisas təmayüllü mədrəsələr də açılmağa başladı.

Darül hədis mədrəsələri: Bu, hədisləri öyrənən, toplayan, tədqiq edən bir mədrəsə idi. Belə bir mədrəsə Mosulda, daha sonralar Təbrizdə açılmışdır. Buranı bitirənlərə “mühəddis” deyilirdi.

Darül kurra mədrəsəsi. Bu mədrəsədə “Qurani-Kərim”lə bağlı elmlər öyrədilirdi. Bunlara “Darül hüffaz” da deyilirdi. Buranı bitirənlər “Hafiz”, “Xətib” “Müəzzin” kimi adlar verilir və məzunlar məscid və camilərdə müxtəlif vəzifələrdə çalışa bilirdilər.

Darül tibb mədrəsələri. Bu, tibb mədrəsələri idi. Bunlara Darül-şəfa, Darül-sihha, Darül-mərza, Darül-afiyyə, Maristan, Bimaristan mədrəsələri də deyilmişdir. Böyük Azərbaycan şairi Xaqaninin əmisi Kafiəddin Omər İbn Osmanın rəhbərliyi ilə XII əsrdə Şamaxı yaxınlığında Məlhəm adlı bir yerdə “Mədrəsəyi –tibb” adlı mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir

***

Şərqdə o cümlədən Azərbaycanda təhsilin, maarif və mədəniyyətin, pedaqoji fikrin inkişafında XI əsrdə açılmış “Nizamiyyə” mədrəsələrinin xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur.

Bu mədrəsələrin əsası türk sultanı Alp Arslanın və Məlikşahın vəziri Nizam əl-Mülk tərəfindən qoyulmuşdur. Nizamiyyə mədrəsəsinin təməli 1064-cü ildə Dəclə çayı sahilində qoyulmuş və iki ilə tamamlanmışdır.

Nizam əl-Mülk (1018-1092) tərəfindən inşa edilən onun şərəfinə adlandırılan Nizamiyyə mədrəsələri islam ölkələrində təlim birliyi, mənəvi və mədəni bütünlüyü, ölkəni idarə etmək üçün ağıllı, bilikli, tədbirli dövlət adamlarının, din başçılarının, təfəkkür adamlarının yetişdirilməsini təmin etmək məqsədi güdüdü. Bu səbəbdən Nizamiyyə mədrəsələrinə dövlətin ilk rəsmi müəssisəsi kimi baxmaq lazımdır. Mədrəsənin dövlət müəssisəsi sayılması üçün onun dövlət tərəfindən təsdiq edilmiş müəyyən bir proqramı olmalı idi və mədrəsəni bitirənlərə isə dövlət tərəfindən vəzifə verilməsi lazım idi. Bu şərtləri daşımayan mədrəsələr rəsmi dövlət mədrəsəsi sayıla bilməzdi və sərbəst təlimlə məşğul olan mədrəsə sayılırdı. Nizamiyyə mədrəsələri isə məhz yuxarıda deyilən şərtlərə cavab verir və dövlət səviyyəsində olan ali təhsil müəssisəsi və ya universitet sayılırdı.

Mədrəsədə təlim metodu əsasən dialoqlar, sual-cavab, şərh, izah, mühazirə, elmi müzakirə və mübahisələr, əzbərləmə idi. Müəyyən bir kitabın oxunub bitirilməsi vacib idi. Bu da müəllim və tələbənin bilik və qabiliyyətlərinə əsasən dəyişilirdi. Müdərrişlər dövrün ən bilikli və əxlaqlı adamlarından xüsusi imtahanla qəbul edilir və ölüncəyə qədər bu vəzifədə işləyə bilərdilər. Müdərrişlər təlim metodu seçməkdə, dərslərini qurmaqda sərbəst idilər. Bir çox müəllimlər, o cümlədən burada 40 il dərs deyən və buranın zəngin kitabxanasının müdiri Xətib Təbrizi tələbələrinə keçdiyi mövzuya dair əlavə kitablar və öz əlyazmasını verirdi. Bu əlyazmaların üzü tələbələr tərəfindən gözəl xətlə köçürülürdü. Müdərrişlərin mədrəsədəki akademik fəaliyyətləri çox ciddi idi. Nə səbəb olursa olsun dərslər boş keçilməsinə izn verilməz, hətta fasilə zamanları belə cənab mərasimlərinə qatılmaq uyğun görülürdü. Müdərrişlərin elmi və əxlaqi keyfiyyətləri haqqında bəzi mənbələrdə onların-bilikli, dindar, əxlaqlı, ağır təbiətli, evli, fəzilətli və müdrik olması əsas hesab olunmuşdur. Müdərrişlərin “Muid” deyilən bir köməkçiləri də var idi. Onlar tələbələrə dərslərini öyrənməkdə tapşırıqları yerinə yetirməkdə tələbələrə köməklik göstərirdilər. Müid vəzifəsinə çatmaq üçün məzunun “Təməssük” adlı sənədi olmalı idi (“Təməssük”-“Qiyət cədvəli”) ki, bu sənəddə onun müəyyən olunmuş fənləri keçdiyi və müvəffəq qiymət alması göstərilirdi.

Nizamiyyəyə əsasən yaşı iyirmiyyə qədər olan gəncləri imtahan - müsahibə yolu ilə qəbul edirdilər. Təhsil müddəti əsasən dörd, beş il idi. Lakin tələbələr istədikdə bu müddət qurtarandan sonra da dinləyici kimi mühazirələrdə iştirak edə bilərdi. Mədrəsəyə tutduğu ictimai mövqedən asılı olmayaraq hər kəs qəbul edilə bilərdi. Lakin bu müəyyən edilmiş normanı keçməməli idi.

Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil alan tələbələr məccani oxuyur, onlara təhsil məqamlarına görə xüsusi adlar verirdi. Mədrəsəni tələbələr o zaman bitirirdilər ki, onlar keçilən fənlərin hamısını yaxşı mənimsəyir və müəllimlər onların biliklərini “Kafi” (Kifayət) hesab edirdilər. Tələbələr mədrəsədən müəyyən edilmiş imtahanları müvəffəqiyyətlə verdikdən və bir dini kitab yazdıqdan sonra “Alim” rütbəsi qazanaraq məzun olur və məzunlara “İcəzətnamə” adlı sənəd verirdilər. Bu sənəddə tələbənin keçdiyi fənlər, qiymətləri və müəllimlərinin adları yazılırdı. Nizamiyyə mədrəsəsində tələbələrə

təhsil müddətində təqaüd, yemək, xüsusi geyim verilir və mədrəsənin pansionunda qala bilmək hüququ verilir.

Nizamiyyədə dərslər sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, ümumidən xüsusiyyə prinsipi əsasında qurulurdu. Bağdad mədrəsəsini digərlərindən ayıran əsas xüsusiyyət, tələbələrin elm, təhsil işində daha çox müstəqil çalışmaları idi. Burada tələbələr müşahidə aparır, təcrübələr keçirir, məlumatlar toplayır, nəticələrin səbəblərini araşdırırdılar. Müəllimlərə dərs üslubu seçməkdə, mühazirə oxumaqda tam sərbəstlik verilir. Bununla bərabər onlar ümumi pedaqoji qaydalardan və mədrəsənin ümumi qanunlarından kənara çıxma bilməzdilər. Müəllimlər yalnız öz ixtisasları üzrə mühazirələr oxuya bilərdilər ki, hər bir mühazirənin də müddəti iki saatdan ibarət olurdu. Onlar əksər hallarda tələbələrə öz kitablarından dərs verirdilər. Nizamiyyənin müəllimləri xüsusi paltar geyməli və bununla da başqalarından fərqlənməli idilər. Nizamiyyə mədrəsəsinin zəngin kitabxanasında 80.000 kitabın olduğu qeyd edilməkdədir. Bu kitabxananın müdiri yuxarıda dediyimiz kimi Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi idi.

Dövrün ən böyük alimləri Nizamiyyədə dərs demək üçün bura dəvət edilmişdir. Hinduşah Naxçıvani göstərir ki, Nizamiyyə mədrəsəsi tamam olan kimi Nizam əl-Mülk Azərbaycan alimi Xətib Təbrizini mədrəsəyə dəvət etmiş və o 40 il bu mədrəsədə dərs demiş, buranın zəngin kitabxanasının müdiri olmuşdur.

Nizamiyyə mədrəsəsində dərs deyən Azərbaycan alimlərindən biri də böyük şair, mütəfəkkir Şihabəddin Əbu Həfs Ömər Məhəmməd oğlu Sührəverdi olmuşdur (1145-1235). O, 1145-ci ildə Zəncan yaxınlığında yerləşən Azərbaycan şəhəri Sührəverddə doğulmuş və “Sührəverdiyyə” təriqətinin əsasını qoymuşdur.

Nizamiyyə mədrəsəsinin məzunları olmuş azərbaycanlı alimlərdən “Bədi” ləqəbi ilə məşhur olan Əbül Müzəffər Əbdüssəməd İbn Zəncani (... 1158), Əbubəkr İbn Şirvani, Əlaəddin Məhəmməd İbn Əhməd Səlməsi (...1240) və başqaları olmuşdur. XII əsrdə yaşamış, farsca şeirlər yazıb yaradan, Gəncədə doğulub, böyüyən Əbu Həfs Ömər Gənzi(Gəncəli) Nizamiyyə mədrəsəsinin məzunu olmuş, sonra bir müddət burada da dərs demişdir. Yaqut əl-Həməvinin məlumatına görə o ədəbiyyatı məşhur alim Əbül Müzəffər əl-Əbiverdidən öyrənmiş və fəzil ədib kimi yetişmişdir. Bağdadda,

Həmədanda, Xorasanda xeyli hədis toplamış və onları nəql etmişdir. O Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsini bitirdikdən sonra vətəni Gəncəyə qayıtmış, sonra isə Nişaburda vəzir Fəxrül-kün ovladlarına dərs vermişdir. Mərv şəhərində təxminən 70 yaşında ikən vəfat etmişdir. Nizamiyyə mədrəsəsinin azərbaycanlı məzunları sırasında habelə Əbdül Həsən Bərdəyi, Cavid Marağai, Süleyman Təbrizi və başqaları da olmuşdur.

Böyük şairimiz Xaqani Şirvani də “Nizamiyyə” mədrəsəsində olmuş, buranın böyük alimləri ilə görüşmüş, xəlifənin vəziri Cəmaləddin İsfahani ilə tanış olmuş, mədrəsə alimləri ilə elmi müzakirə və söhbətlər keçirmişdir. Bağdad xəlifəsi Xaqanini öz sarayına ən yüksək vəzifəyə - vəziri olmağa dəvət etmiş, amma şair vətəninə qayıtmağı üstün hesab etmişdir.

Nizamiyyə mədrəsələri Bağdaddan başqa Nişaburda, Dəməşqdə, Mərvdə, İsfahanda, Mosulda, Xuzistanda, Xorasanda, Herat və Bəsrədə də yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Nizamiyyə mədrəsəsi başqa mədrəsələrə nisbətən daha uzun ömürlü olmuş və XV əsrə qədər davam etmişdir.

4.1.8. Azərbaycanla mədrəsələrin yaranması və inkişafı

Mədrəsələrin istər Şərq aləmində və istərsə də Azərbaycanda dəqiq nə vaxt, harada açılması barədə alimlərimiz bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmiş, müxtəlif tarixlər göstərmişlər.

Mədrəsələr, əsasən böyük şəhərlərdə məscid və camilərin, vəqfi olan kompleks məqbərələrin, tarixi abidələrin, türbələrin nəzdində yaradılırdı. Mədrəsələrdə dini və dünyəvi elmlər (ərəb və fars dilləri, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, astronomiya, coğrafiya, həndəsə, cəbr və s.) tədris edilirdi.

X əsrin ikinci yarısından etibarən bütün islam ölkələrindən, o cümlədən Azərbaycandan da bir çox ziyalılar, elm həvəskarları mədrəsə təhsili almaq üçün Bağdad mədrəsələrinə gedirdilər. Əl-Tiflisi, Əbül-Həsən İbn Harun əl-Zəncani kimi Azərbaycan alimləri vaxtilə Bağdad mədrəsələrində təhsil almış və sonra da bu şəhərdə qalıb çalışmışlar. Bundan əlavə 962-ci ildə Qahirə şəhərinin “Əzhər” adlı came məscidində təşkil olunmuş Əzhər mədrəsəsi də o zaman ümumislam ölkələri üçün əsas tədris ocağı olmuşdu.

XII əsrdə Azərbaycanda mədrəsə təhsili görmüş bir çox alim və ziyalılar, şairlərin adlarına rast gəlmək olur. Belə ki, Əbül Üla Gəncəvi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi kimi böyük Azərbaycan mütəfəkkirləri mədrəsə təhsili görmüş və şöhrətlənmişlər. Belə bir tarixi həqiqətin mövcudluğu onu deməyə əsas verir ki, şübhəsiz XII əsrdə Azərbaycanın iri inkişaf etmiş, ticarət mərkəzləri olan, ipək yolu keçən şəhərlərdə mədrəsələr yaranıb fəaliyyət göstərmişdir. .

Naxçıvandakı məktəb və mədrəsələr, xüsusilə XII əsrdə Atabəylər dövlətinin başçısı Atabəy Şəmsəddin Eldənizin dövründə (hakimiyyəti 1136-1125) inşa edilən mədrəsələr Yaxın Şərqdə tanınmış və böyük şöhrət tapmışdır. Şəmsəddin Eldəniz ölkəsində məktəb və mədrəsələrin şəbəkəsini genişləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmiş, məscid və camilər, məqbərə və türbələr, inşa etdirmişdir. Memar Əbubəkr Əcəmi Naxçıvanının bu dövrdə yaratdığı və Yaxın Şərqdə şöhrət tapdığı memarlıq abidələri buna misaldır.

XII əsrdə Naxçıvanda ali təhsil verən iki mədrəsənin olması haqqında mənbələrdə məlumat vardır. Belə ki, Naxçıvan ərazisindən keçən böyük karvan yolları bu diyarda ən qədim zamanlardan etibarən Şərq və Qərb maarif və mədəniyyətinin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Hələ XII əsrdə Atabəylər dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvanda indiki mənada universitet statusuna malik olan iki mədrəsənin mövcud olması və bu mədrəsələrdə Şərq məktəb tipi prinsipləri ilə yanaşı, dünyəvi elmlərin - həndəsə, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya kimi fənlərin öyrədilməsi mənbələrdə göstərilmişdir.

Naxçıvanda XII əsrin məktəb və mədrəsələrinin tarixinə dair, onların inkişafına dair dəyərli sənədlərdən biri “Təqrir-i tədris-i mədrəseyi Naxçıvan əz inşa mərhum Şəmsəddin Sahib-Divan” (“Mərhum Sahibi Divan Şəmsəddinin inşa etdirdiyi Naxçıvan mədrəsələrinin tədrisi təqdirinə dair”) adlı Fərmandır. Fərman Atabəylər dövründə Sultan Şəmsəddin Eldənizin Naxçıvanda inşa etdirdiyi mədrəsələr və onların bərpası haqqındadır. Bu mədrəsələrin tarixi Əcəmi yadigarları olan Mömünə Xatun (1186-cı il) və 1162-ci ildə inşa edilmiş Yusif İbn Küseyr türbəsinin tarixinə müvafiqdir. Buradakı mədrəsələr bu abidələr kompleksinə daxil olmuş və onların vəqfləri, gəliri hesabına maliyyələşmiş və öz fəaliyyətini qurmuşlar. Məlum olur ki, Şərqdə məktəb və mədrəsələrin bir çoxu məscidlər

və məqbərələr yanında təşkil edildiyindən onların bütün xərcləri də məscid və ya məqbərənin vəqfləri hesabına ödənilirdi.

Bu Fərmanın əhəmiyyəti təkcə mədrəsə tarixinə dair məlumat almaqla bitmir. Burada mədrəsə həyatına dair dəyərli məlumatlar vardır. Belə ki, burada mədrəsənin quruluşu, təhsilin məzmunu, müdərriş və tələbələrin vəzifələri göstərilməklə yanaşı ilk dəfə olaraq mədrəsədə “Ədəb qaydaları” haqqında məlumat verilir. Ədəb qaydalarında müdərrişlər qarşısında xüsusi tələblər qoyulur və tələb olunan qaydalara ciddi əməl olunması göstərilir: “Müdərriş tələbələrə ehtiramla yanaşmalı və onları öz ruhani oğlu hesab etməlidir”. Vaxtilə dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski də təxminən eyni formada belə demişdir: “Sən ata kimi hərəkət etmirənsə, müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməzsən”.

Azərbaycanda məktəb və maarifin sürətlə inkişafı XII əsrin sonları, XIII əsrin əvvəllərində daha açıq - aydın özünü göstərir. XII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda məktəb və mədrəsə təhsili nisbətən daha sürətlə inkişaf edirdi. İlk mənbələrdə XIII əsrin birinci 20 illiyində Təbriz, Marağa, Xoy, Səlmas, Urmiyə, Mərənd, Ərdəbil, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Bakı və Şəki şəhərlərində mədrəsələrin olması haqqında məlumat verilir.

XIII əsrin əvvəllərində yaşamış böyük səyyah, alim Yaqut Həməvi “Mucəmə əl-buldan” əsərində göstərir ki, Ərdəbildə bütün elmlər üzrə xeyli alimlər var idi. Demək xeyli alimləri olan bir şəhərdə mədrəsə olmaya bilməzdi. Yaqut Həməvi Təbriz, Xoy, Səlmas, Urmiyə, Mərənd, Ərdəbil, Bərdə, Şirvan, Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan, Bakı, Şəki şəhərlərindən danışarkən bu şəhərlərdə mədrəsələr, xanəqahlar, ədiblər, şairlər, mühəddislər, fəqihlər olduğunu göstərmişdir.

XIII əsrin ikinci yarısında Nəsirəddin Tusinin yaratdığı Marağa rəsədxanası buradakı mədrəsə Şərqi ən mühüm elm və tədris mərkəzi olmuşdur. Buranın zəngin kitabxanası olmuşdur ki, Bağdad, Şam, Musel və Xorasanda olan ən qiymətli kitablar Marağa kitabxanasına köçürülmüşdür. Burada Çindən, Hindistandan gəlmiş böyük alimlər çalışmışlar. Tusinin özü də Marağa mədrəsələrinin müəllimi kimi qiymətli elmi mühazirələr söyləmiş, onun yanına təhsil almaq üçün müxtəlif yerlərdən müdavimlər gəlmişdir ki,

onların içərisində, görkəmli şair, söz ustası Hümam Təbrizi də (vəf.1314) olmuşdur.

XIII əsrin axırlarında Azərbaycanda Məhəmməd Qazan xan hakimiyyəti (1295-1304) olmuşdur. Qazan xan ölkəni dirçəltmək və inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə elmə, maarif və mədəniyyətə xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Özünə baş vəzir dövrünün böyük alimi azərbaycanlı Fəzlullah Rəşidəddini (1248-1318) təyin etmişdir. Qazan xanın dövründə xeyli məscid, mədrəsə, xanəqah və digər xeyriyyə müəssisələri tikilmişdir. Təbriz yaxınlığında Şam (Şənb) adlanan yerdə XIV əsrdə Qazan xanın təşəbbüsü ilə tikilmiş məktəb və mədrəsələri, uşaq bağçasını, rəsədxana, kitabxana, xəstəxanayı, təsərrüfat müəssisələrini özündə cəmləşdirən “Əbvab-əl-Bərr” (“Xoşbəxtlik qapısı”) adı ilə böyük elm-tədris mərkəzi, təhsil şəhərciyi yaradılmışdı, ki, buna “Rəşidəddin şəhristanı” (“Rəb`e Rəşidi”) deyilmişdir. “Rəb`e Rəşidi”də “Şafe” və “Hənəfiyyə” mədrəsəsi var idi ki, burada 450-dən çox müəllim 7000 tələbənin təhsili ilə məşğul olurdu. Bu mədrəsələrdə təlim məşğələləri və tərbiyə işləri Şafeyyə və Hənəfiyyə dini cərəyanlarına uyğun olaraq özlərinə məxsus metod və prinsiplərlə aparılırdı. Hər bir mədrəsənin ayrı-ayrı müdərrisləri, müəyyidləri (müdərrisin müavini), tələbələri, xidmətçiləri var idi. Burada elm və tədris işləri üzrə vəzifə tutanlar dövrün ən tanınmış alimləri idilər ki, onlara yüksək maaş verilir, onlar orada yaşayırdı və ciddi zərurət olmadan mədrəsəni tərk edə bilməzdilər. Ciddi nizam-intizam var idi. Heç bir səbəb dərslər buraxılmasına əsas ola bilməzdi. Bu mədrəsəyə Çindən, Hindistandan, Türküstandan, ərəb ölkələrindən də müəllim və alimlər gəlirdilər. Məhz bu dövrdə Rəşidəddinin məşhur “Came ət-təvarix” əsəri də yazılmışdır.

Artıq XIII əsrin sonları və XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox yerlərində mədrəsələrin şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdi. Məsələn, Bakıda 1301-ci ildə Cümə məscidinin nəzdində və bu məscidin vəqfi ilə böyük bir mədrəsə tikilib fəaliyyət göstərmişdir. 1647-ci ildə Təbrizdə 600 məhəllə məktəbi və 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. XVII əsrin ortalarında Şamaxıda 40 məktəb və 7 mədrəsə var idi.

4.2. İslamiyyətdə tərbiyə məsələlərinin qoyuluşu

Əhatə olunan məsələlər:

1. *İslamiyyətdə tərbiyə məsələlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri*
2. *İslamda tərbiyə işinin prinsipləri*
3. *Qurani-kərimdə tərbiyə və öyrətmə, öyrənmə məsələləri*
4. *Təsəvvüfdə tərbiyə məsələləri*
5. *Mövləvilikdə tərbiyə*
6. *Bektaşilikdə tərbiyə*
7. *Hüruflilikdə tərbiyə*
8. *Əxilikdə tərbiyə*

İslamiyyətin meydana gəlməsi elmin, təhsilin, maarifin məzmun və formasına öz təsirini göstərdi, belə ki, onun yenidən qurulmasına səbəb oldu, nəticədə yeni pedaqoji təfəkkür yarandı. İnsanlarda yeni düşüncə, əxlaq və mədəniyyət, habelə yeni həyat tərzi, yarandı. İslam prinsipləri əsasında yeni tərbiyə sistemi yarandı və inkişaf etdi.

İslamiyyətdən əvvəl ərəblərin yaşadığı yerlər çöl və səhralıq olmuşdur. Bu dövrdə onlar yalnız çöl həyat tərzinə alışdıqlarından elm və təhsildən uzaq olmuşdular. Məkkə şəhərində 11, Mədinədə isə 7 nəfər oxuyan və yaza bilən adam var idi. Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s) deyişi ilə, öz dövrünün ərəbləri “Oxuma və yazma bilməyən” savadsız, cahil bir tayfa idilər. Onların bildikləri yalnız hafizəyə əsaslanan və nəsil-dən-nəslə keçən təcrübi biliklər idi.

Qəbilə və tayfalar arasında tez-tez döyüşlər olduğundan onların at, silah, dəvə kimi savaşa vasitələri haqqında müəyyən bilikləri var idi. Bununla bərabər, onların əxlaqi və mənəvi keyfiyyətləri çox aşağı idi. Xüsusilə də qızlar və qadınlar tam hüquqsuz idilər. Ailədə qız uşaqları olduqda kişilər utandıqlarından görünməz olur və yaxud da yenicə doğulan qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırırdılar. Qadın müti vəziyyətdə yaşayır, alınıb-satılırdı.

Belə bir zamanda cəmiyyəti islah etmək, onu doğru yola yönəltmək vəzifəsi Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s) (570-632) üzərinə düşürdü. Belə bir ülvü vəzifəni həyata keçirmək üçün yeni bir maarif, mükəmməl bir təhsil sistemi yaratmaq lazım idi.

Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s) əsas vəzifəsi insanları cahillikdən uzaqlaşdırmaq, onları maarifləndirmək, gözəl əxlaqa yiyələndirmək idi.

dirmək, tərəqqi etdirmək idi. Özü deyirdi: “Rəbbim məni təhsilləndirdi (əddəbə) və mənim təhsilimi (tədib) ən mükəmməl qıldı, mən bir müəllim olaraq göndəridim. Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün gəldim”.

Məhəmməd Peyğəmbər təhsillənmə sözünü “ədəb”, “əxlaq” kəlməsində işlətməşdir. Ədəb zehnin və ruhun tərbiyəsidir. Quranda Peyğəmbərimizin vəzifəsinin öyrədici, tərbiyəedici olduğu göstərilməkdədir: “Ey Rəbbimiz! Onlara öz içlərindən özlərinə sənin ayələrinə oxuyacaq, onlara kitab və hikməti öyrədəcək bir elçi göndər”.

İslam təlim və tərbiyəsinin əsas məqsədi kamil bir insan yetişdirməkdir. Elə bir insan ki, təkcə vətəninə deyil, dünyanın harasında olursa olsun, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olsun. İslam insanı maddə və mənadan, bədən və ruhdan mütəşəkkil bir varlıq kimi, bütöv şəkildə görür və insanı bütün təmayül və davranışları ilə birlikdə öyrənir. İslam təlim və tərbiyəsinin əsas vəzifəsi insanı mükəmməlliyə, aliliyə, ən yaxşıya, ən gözələ çatdırmaqdır.

İslamda təlim və tərbiyə sahəsində ilk əməli işi başladan elə Məhəmməd Peyğəmbərin (s) özü olmuşdur. O, yeni dinin təbliğatçısı, insanlara mənəviyyəti, əxlaqı yayan bir müəllim, eləcə də elmin, biliyin müdafiəçisi olmuşdur.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) elm və biliyi, mənəviyyəti geniş şəkildə yayır, əhalinin savadlanmasına çalışırdı. O, Bədr savaşında əsir alınan Qüreyşlərdən bir qisminin həyatlarını pul qarşılığında bağışlamış, pulu olmayanları, amma yazıb oxumağı bilənlərin hər birindən biliklərini digər müsəlmanlara öyrətməsini istəmişdir. Buna görə hər əsir həyatı qarşılığında on müsəlmana yazıb oxumaq öyrədirdi.

Göründüyü kimi, Allahın Rəsulu peyğəmbərliyinin hər anını insanlara öyrətməklə dəyərləndirmişdir; həm özü öyrətmiş, həm də bilənlərin bilməyənlərə öyrətməsini əmr etmişdir. Buna görə də, *“Sizin ən xeyirliniz Qurani öyrənən və öyrədəndir”-sözüylə də elm öyrənməyə insanları təşviq etmiş, insanların gözünü açmışdır”*.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı, maarifpərvər hökmdar, “Həqiqi” təxəllüsü ilə dəyərlə qəzəllər, rübailər, tuyuqlar yazıb, böyük “Divan” yaradan Mirzə Cahən Şah Həqiqi öz “Divan”ında Məhəmməd Peyğəmbərin (s) maarifpərvərliyini, tərəqqipərvərliyini, biliksevərliyini belə misralarla tərif etmişdir:

**Ey aləmlərin şahı, ey xətəməl-ənbiya,
Ey övliyalar sirrin bilən, ey Məhəmməd əl-Mustafa
Sənin ləli-gövhər kəlamların həqiqəti qıldı bəyan,
Camalının şəm"i yolumuzu işıqlatdı, oldun bizə rahnüma
Eşq günəşi camalının işığından aldı ziya
Ey gözlərə nur bəxş edən, ey Padişahi-ənbiya.**

Həzrət Peyğəmbər (s) bir tərəfdən bilikləri yayır, insanlara “Nur bəxş edib” onları cəhalətdən qurtarır, digər tərəfdən də bilənlərin bildiklərini başqalarına öyrətməsini əmr edir, ehtiyac duyulan bölgələrə müəllim göndərmə vəzifəsini yerinə yetirirdi. Peyğəmbərin təşviqiylə elm adamları hər yerdə rəğbətlə qarşılanırdı.

Peyğəmbərimiz (s) hər zaman zülmə, ana-ataya üsyan edənlərə, rüşvətə, lovğalıq və təcəssüsə (başqalarında ayıb axtarma, qeybət), təfriqəyə qarşı mübarizə aparmış, bunların əksinə olaraq millət içərisində düzlük və doğruluğu əliaçıqlığı, mərhəməti, qonşu haqlarına piayət etməyi, düzgün dost seçməyi, cihad etməyi, xoş rəftarlı olmağı, gözəl əxlaq sahibi olmağı təbliğ etmişdir.

Peyğəmbərimiz (s) özü də əxlaqca insanlara nümunə idi. Müqəddəs kitabımızda peyğəmbərimizə xitabən deyilir: “Doğrudan da, sən böyük əxlaq sahibisən! (Böyük bir din üzərindəsən!)” Peyğəmbərimiz (s) buyurmuşdur: “*Sizin ən xeyirliniz əxlaqca ən gözəl olanıdır*”.

Peyğəmbərimiz (s) ona vəhy edilənləri yaymış, katiblərinə yazdırmış, təhsili, tərbiyəni, mənəvi, əxlaqi məsələləri xalq arasında təbliğ etmiş, Allahın kəlamlarını kütlələrə yaymış, onları yazdırmışdır.

Bütün bunların nəticəsində Quran adlı müqəddəs bir kitabın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. “Quran” (قران) özü də “Qər’ə” (قرعه) sözünün kökündən əmələ gələrək, “Oxumaq”, “Tələffüz etmək” mənasını verir.

Başqa sözlə, Quran həm filoloji, həm pedaqoji cəhətdən “Oxumaq”, “Qiraət” deməkdir. Çünki Quran özü bir təlim, tərbiyə vasitəsidir. Quran “Ümmül-Kitab” (Kitabların anası), “Kəşfül-Həqayiq” (Həqiqətlərin kəşfi), “Məcmueyi-Xeyrül Kəlam” (Xeyirli sözlər, kəlamlar toplusu) kimi gözəl sözlərlə adlandırılmışdır.

Elmin dəyəri və önəmi haqqında Peyğəmbərimizin (s) çoxlu hədisləri vardır. O belə deyirdi: “Beşikdən qəbrədək öyrən”, “Elmi-

mi artıraraq Allaha yaxın olmadığını günün şəfəqi lənətlənsin”. “Elmi aramayan ölür”, “Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın çirəği, axirətin nurudurlar”, “Elm öyrənmək üçün yola çıxan kimsə evinə dönüncəyə qədər Allah yolundadır”, “Elm arayanları mələklər qanadlarıyla qoruyur”, “Elmi əldə edin, Allah yolunda onu əldə edən xeyir işləmiş olur, ondan bəhs edən, Rəbbini öymüş olur, sədəqə vermiş olur; onu haq edən, kimsələrə verən, yaxşılıq etmiş olur”. “Elm Çində də olsa get dalınca öyrən”.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s) şəxsi nümunəsi və hədislər, peyğəmbərimizin səhabələri İslamda ən gözəl tərbiyə vasitəsidir. İslam dininin banisi Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s) bacarıqlı bir siyasətçi, qanunşünas, bəlağətli natiq, gözəl əxlaq müəllimi, safürəkli dindar, ləyaqətli başçı, mehriban rəhbər, böyük islahatçı, cəsur sərkərdə, mahir cəngavər olmuş və həmişə qalibiyyət onun tərəfində olmuşdür. Peyğəmbərimizin (s) əxlaqi keyfiyyətləri haqqında danışsaq, deyə bilərik ki, o bir əxlaqilik, mənəviyyət timsalı kimi tərbiyə işində gözəl nümunə ola bilər.

“Qurani-Kərim”də Peyğəmbərimizə (s) xitabən-“Sən böyük əxlaq üzərindəsən”-buyurulur. Peyğəmbərimiz müsəlman ümməti üçün “Usuvəti-həsənə” (“Gözəl nümunə”) hesab edilir. İslam tərbiyəsinin ən gözəl nümunəsi şübhəsiz Məhəmməd Peyğəmbərin (s) həyatı, fəaliyyəti, daha sonra bir sıra din böyüklərinin, elm-idrak sahiblərinin və görkəmli şəxsiyyətlərin həyat tərzı, yaşantısı, nümunəsidir. Peyğəmbər (s) öz müdrik kəlamlarında tərbiyə məsələsinə geniş yer vermişdir. O özü hər yerdə, hər işdə nəzakət qaydalarını gözləmiş, bəd əməllərdən uzaq olmağı, əmanətə xəyanət etməməyi, hamının hörmətini qazanmağı tövsiyə etmişdir. Peyğəmbərimiz (s) ədəb, əxlaq haqqında deyirdi: “Kiçiklərimizin halına acımayan, böyüklərimizin şərəfini bilib haqlarını təslim etməyən bizdən (əhli sünətdən) deyildir”.

İki adamın barışması, onların aralarının düzəlməsi, namaz qılmaqdan, oruc tutmaqdan xeyirlidir. İki cür adama Allah qiyamət günü rəhm etməz: yaxın adamlarının əhvalını soruşmayana və pis qonşuya; Allah lənət eləsin ana ilə övladın, qardaş ilə qardaşın arasına girib, onları bir-birindən ayıranlara; atanın öz oğluna əvəzsiz olaraq verdiyi, bağışladığı şeylərin ən üstünü tərbiyədir; Allaha doğru sözdən daha qiymətli bir sədəqə yoxdur; Düzgün olun, çünki

düzgünlük cənnətə açılan qapılardan biridir: yalan danışmaq cəhənnəm qapılarından biridir; Ağına gələni danışmaq günaha yazılır; Çalış insanları şərdən xilas et. Bu sənin özünə verdiyin qiymətdir: İslamda insanların mənəvi qiymətləri sahib olduqları əxlaqa görədir. Bir hədisdə deyilir: “Sizin imanca ən gözəliniz, əxlaqca ən gözəl olanınızdır”.

Peyğəmbər (s) insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında elmi biliklərin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. O alimi, bilikli insanı qiyamət günü parlayacaq bir ulduza bənzədirdi, beşikdən qəbrədək öyrənməyi, bilik ardınca Çinə belə getməyi məsləhət görürdü. O, bilik əldə etməyin ən yaxşı yolunu sual cavabda, soruşub, öyrənməkdə görürdü.

Peyğəmbərimiz (s) deyirdi: “Elm elə xəzinədir ki, açarları sualdır. Sual edin, sualda dörd adamın əcri var: sual edən, alimin, qulaq asanın və onları sevən adamın. Yaramaz ki, cahil bilmədiyi halda, alim bildiyi halda sussun. Bir alimin məclisində olmaq min rükət namaz qılmaqdan, min xəstəyə baş çəkməkdən, min cənazə müşaiyət etməkdən yaxşıdır”.

Soruşmuşlar ki, “Ya Peyğəmbər, “Quran” oxumaqdanmı? O demişdir: “Biliksiz “Quran” fayda verərmimi?” Peyğəmbərimiz hər cür elmi öyrənməyi məsləhət görürdü. Elm və biliklərə yiyələnmək Allahın yanında oruc tutmaqdan da, namaz qılmaqdan da, həccə getməkdən də, Ulu Tanrı yolunda cihada qoşulmaqdan da üstündür. Peyğəmbərimiz (s) deyirdi: “Kimdən bilik öyrənirsinizsə, ona hörmət edin, ona qarşı mehriban olun. Kimə bilik öyrədirsinizsə, ona qarşı da mehriban olun”.

4.3. İslamda tərbiyə işinin prinsipləri

İslam dini yarandığı vaxtdan insanları əxlaqa, mənəviyyata, kamilliyə çağırır. İslam uzun illər boyu müsəlman ölkələrində nəsillərin təlim və tərbiyəsində mühüm yer tutmuşdur.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Bizdə dinə, mənəvi dəyərlərimizə hörmət var. Biz ümumbəşəri dəyərləri öz xalqımıza aşılmalıyıq, ancaq öz milli-mənəvi dəyərlərimizdən də ayrılmama-

lıyıq". İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyatımızın əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin etmişdir.

İslam tərbiyəsinin məqsədi insanı mükəmməliyə, aliliyə çatdırmaqdır. Mükəmməl və ali insan Allaha yaxın olan insan hesab olunur. İslam insanı maddə və mənadan, bədən və ruhdan mütəşəkkil bir varlıq kimi bütöv görür və insanı bütün təmayül və davranışları ilə birlikdə öyrənir.

O, ilk növbədə, insanın davranışlarını idarə edən mərkəzləri tərbiyə edir. Buna görə də qəlb tərbiyəsinə islam birinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Çünki davranışlar qəlbə bağlıdır. İnsanın pis və ya yaxşı, qəddar və ya mərhəmətli olması onun qəlbindən asılıdır. Bu cəhətdən qəlbın düzgün tərbiyəsi və təhsili insanın özünü tanıma yollarını göstərir.

İslamda tərbiyə insanın özünü tanımasına kömək etməlidir. İslama görə, özünü tanıyan, dərk edən insan Allahını tanıyır, başqalarını tanıyır və harada necə hərəkət edəcəyini yaxşı bilir. İslam tərbiyəsi insanda islam əxlaqını, islami şərtlərə uyğun davranış normalarını formalaşdırmağı nəzərdə tutur. İslam tərbiyəsi insanın həm dini, həm də dünyəvi elmləri dərinlən bilməyi, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmağı, tələb edir. İslam tərbiyəsi insanın əqlinin, ruhunun, bədəninin bərabər səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur.

İslam tərbiyəsi görmüş şəxsin həm bədəni, həm də ruhu sağlamdır. Bədənin sağlamlığı ruha, ruhun da sağlamlığı bədənə bağlıdır. Bütün ilahi dinlər insanı ən yaxşıya, ən gözələ və üstün olmağa yönəldir. Demək, Allahın insanlardan istəyi yaxşıya, doğruya, gözələ, üstün əxlaqa malik olmaqdır.

İslamda tərbiyə məsələsi sadəcə olaraq uşağa gözəl əxlaq və faydalı biliklər vermək deyildir. Tərbiyə məsələsi daha geniş anlamda başa düşülərək insanın yaşadığı cəmiyyətin inkişafına öz töhfələrini verməsi, xalqın adət və ənənələrini, dilini, dinini qoruması, ona hörmət etməsi, cəmiyyətin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini daim yüksəltməyə çalışmasıdır.

Bu məsələ isə bütün bəşəri mədəniyyəti, mənəviyyatı, əxlaqı əxz etməklə, daim yeni biliklər qazanmaqla və özünü təkmilləşdirməklə mümkün ola bilər. "İslam dini insanın tərbiyəsi və nümunəvi cəmiyyət üçün lazım olan qaydaları və istiqamətləri, bəşər tarixinin min illər boyunca əldə etdiyi təcrübə və sınaq məktəblərinin nə-

ticələrinə istinad edərək müəyyənləşdirir və insanlara təqdim edir”. İslamda uşağın tərbiyəsi baxımından onun inkişafı iki dövrə ayrılır:

1) Tədbiri dövr.

2) Tətbiqi dövr.

1. Tədbiri dövr uşağın ana bətni dövrünü, doğuşuna qədər olan dövrü əhatə edir. İslamda gələcək nəslin tərbiyəsi doğumla deyil, hələ kişi və qadın evlənməyə qərar verməsi ilə başlayır. Belə ki, evlənəcək şəxslər dini əqidəni nəzərdə tutaraq mömin bir adamla evlənməli, evlilik həyatında isə haram şeyləri yeyib içməkdən, zina-karlıqdan uzaq olmalıdır ki, haram xromosomlar vasitəsilə uşağın genlərinə keçməsin.

Uşaq ana bətnində olarkən ona olan münasibəti duyur və hiss edir. Bu dövrdə uşağa zərər verə biləcək şeylərdən-siqaret çəkməkdən, zərərli içki içməkdən qaçılmalıdır. Bu cəhətdən tərbiyə işi uşağın ana bətnindən başlayıb həyatı boyunca davam edən və bir çox şərtlərin gözlənilməsini tələb edən uzunmüddətli, mürəkkəb bir prosesdir.

2. Tətbiqi dövr doğuşdan ölənmə qədər olan dövrüdür. Tətbiqi dövrdə şəxsin yaşına, gücünə, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə, fiziki durumuna, qabiliyyətinə uyğun olaraq onun şüuruna, hisslərinə davranışına təsir göstərilir. Bu ciddi təlim-tərbiyə dövrüdür. Tərbiyəvi təsirlər onu dəyişdirir, formalaşdırır və onu yaxşılığa, gözəlliyə, doğruluğa, bir sözlə müsbət əxlaqa doğru aparır.

Tətbiqi dövrdə də yerinə yetirilməsi bir çox vacib və zəruri şərtlər vardır. Belə ki, uşaq doğularkən, ilk növbədə, ona gözəl bir ad seçib vermək lazımdır ki, o böyüdükcə adına layiq işlər görsün və ata-anasının ona verdiyi addan sonralar peşman olmasın. Uşaq danışmağa başlayarkən, ilk öncə, ona müqəddəs kəlmələr-ana, ata kimi sözlər öyrədilməli, yanında gözəl və əxlaqi söhbətlər aparılmalıdır.

Uşağın yeməyinə, geyiminə, ünsiyyət və münasibətinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Əks təqdirdə mənəvi sərvətlər çox çətinliklə əldə olunur. Uşağın sağlamlığı daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Tərbiyənin əsası sağlamlıqdan başlayır. Odur ki, uşaqların səhhətinə ciddi fikir verilməlidir.

Doğuşdan sonrakı mərhələni **beş əsas dövrə-uşaqlıq, yeniyetməlik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrlərinə** bölmək olar. Hər

dövrün tərbiyəsi haqqında islamiyyətdə dəyərli fikirlər, hökmlər vardır. İslam insanı doğuşdan öləncə qədər oxuyub-öyrənmədə, təkmilləşmədə, inkişafda görünür və deyir- “*beşikdən qəbrədək öyrən*”.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) insanın kamilləşmə prosesini *üç mərhələyə* 7-7 yaş dərəcələrinə ayırmış və demişdir: övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nökr, müti, üçüncü 7 ilində (14-21 yaş) məsləhətçi, məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə, 21 yaşa qədər insanın həyat yolu-şahlıq, nökrlik və məsləhətçi, məsul şəxs dövrlərinə bölünür.

“Şahlıq” dövründə uşaq azad, sərbəst şəkildə, sevgi və məhəbbətlə böyüyərsə, böyüklər onun tərbiyəsinə, inkişafına diqqət və qayğı göstərərsə, istək və ehtiyaclarını yerinə yetirərsə, onun fiziki və mənəvi inkişafı üçün hər cür şərait, xüsusilə oyun şəraiti, fəal hərəkətlilik yaradarsa o çox sadə halda ikinci yaş dövrünə itaət mərhələsinə gəlib çatacaq, valideynlərinin, müəllim və tərbiyəçilərinin sözlərini eşidəcək, düzgün psixoloji müvazinətə malik olacaq, özünü normal idarə edə biləcəkdir.

Həzrəti Məhəmməd (s) kəlamlarının birində buyurur: “Uşağın kiçik yaşlarında coşğun, çevik, qaynayıb-daşan olması yaxşıdır, çünki belə uşaq böyüyəndə sakit və özünü idarə etməyə qadir olur”. Belə olan halda yeniyetmə ikinci yaş dövründə tərbiyəçilərin ona verdiyi ədəb, əxlaq, iradə tərbiyəsinə layiqincə qəbul edəcək, öz üzərində çalışacaq, ağıl ilə hərəkət edib nəfsinə qalib gələcək, övladlıq borcunu yerinə yetirəcəkdir. Bu dövrdə o ətrafındakılardan müəyyən şeyləri soruşur, öyrənir və başqalarına da öyrədə bilir. Onun fəaliyyətinə istiqamət vermək, vaxtına nəzarət etmək lazımdır ki, o daha səmərəli və faydalı olsun.

Beləliklə, yeniyetmə normal şəkildə üçüncü yaş dövrünə-kamillik dövrünə girəcəkdir. Peyğəmbərimiz (s) bu üç dövr haqqında mürəbbilərin vəzifələrini bir hədisdə belə müəyyənləşdirmişdir: “Qoy sənin övladın yeddi il oynasın, sonrakı yeddi ili də ədəb öyrənsin, tərbiyə alsın və sonra onu özünün müşavirin və yoldaşın hesab et”.

İslam tərbiyəsi, hər şeydən öncə, islam əxlaqının tərbiyə edilməsini nəzərdə tutur. Bu isə yalnız insanda islam görüşlərinin, dini şüurun tərbiyə edilməsi və ya islam əxlaqının aşılması ilə məhdudlaşmır. Buraya: dini və dünyəvi elmlərin öyrədilməsi, etik,

estetik, əxlaqi tərbiyənin aşılınması, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması da daxildir.

Əxlaq alimləri tərbiyə məsələsində iki əsas görüşü ələ almaqdadırlar. Birinci görüşə görə, insan doğuşdan tərbiyəli, ya da tərbiyəsiz olur və o sonradan dəyişilə bilməz. Digər görüş isə, bunun tam əksi olaraq, tərbiyəni insan həyatı üçün vacib amil sayır və insanın anadangəlmə tərbiyəli və ya tərbiyəsiz olması ilə bağlı görüşləri qəbul etmir. **İmam Qəzzali** bu məsələdə fərqli görüşə sahibdir və tərbiyə məsələsində insanları dörd qrupa ayırmaqdadır:

a) Düzü-əyridən, doğrunu-səhvədən ayıra bilməyəcək qədər qəlbi saf, təmiz olan insanlar. Belə insanların tərbiyələndirilməsi olduqca asan və rahat olur.

b) Yaxşını-pisdən, xeyiri-şərdən ayıra bildiyi halda hər zaman pis iş görən insanlar. Belə insanların tərbiyələndirilməsi çətin olsa da mümkündür.

c) Pisi yaxşı, yaxşını da pis olaraq qəbul edənlər. Bunların tərbiyələnmələri çox mürəkkəb və uzun müddətli bir işdir.

d) Anadan olandan pislik içərisində böyümüş, mayası şərlə yoğrulmuş, pis əməlləri ilə öyünməyi sevən, bədxah ruhlu kimsələrdir. Bunların da tərbiyələndirilməsi çox çətin və uzun müddətli bir işdir.

Qəzzali elmin fəzilətini deyilə biləcək ən gözəl sözlərlə bu şəkildə ifadə etmişdir: “Elmi tələb etmək, öyrənmək ibadət, araşdırmaq cihad, bilməyən birinə öyrətmək sədəqə, onu elm əhli üçün istifadə etmək isə Allaha yaxınlıqdır”.

Əqlin fəzilətini heç kəs Qəzzali kimi mənalı şərh etməmişdir. O demişdir: “İnsanın arzu və istəkləri əsasən üç şey üzərində cəmləşir. Onlardan birincisi var-dövlətdir. Var-dövlət arzusu insana şərəf gətirməz. İkincisi elmdir. Elm insana ən uca amalına çatmaq qüdrəti bəxş edir. Üçüncüsü isə sağlamlıq və uzun həyatdır. Bu üç şey içərisində insan üçün ən faydalısı elmdir. Onun üstünlüyü sadəcə olaraq dünya deyil, axirət həyatında da görünməkdədir”. Qəzzali elmi hər şeyin əsası, əməli isə onun meyvəsi olaraq görməkdədir. Ona görə, elmin ümumi faydasını dünya və axirət üzərində yekunlaşdırmaq olar.

1. Dünya faydası: Elm qəlb gözünü açaraq insanı zülmətdən aydınlığa çıxarır.

2. Axirət faydası: İnsan elmlə Allahı tanıyıb onun təkliyini dərk edir. Allaha itaət edib onun halal-haramına riayət edir.

Bütün bunlardan sonra belə bir qənaət hasil olur ki, Qəzzaliyə görə elmin özü hədəf deyil, insanın məqsədinə çatması üçün bir vasitədir.

İslam tərbiyəsi insanın əqlinin, ruhunun və cisminin bərabər səviyyədə inkişafını nəzərdə tutur. İslama görə, bədən elə bir qəlibdir ki, ruh buraya tökülür. Bədənə və ruha ağıl rəhbərlik edir və islamın müqəddəs kitabında da deyildiyi kimi Allah ağıldan daha dəyərli bir şey yaratmamış və insanlara - “*mən sənə ağıl verdim, ağılı işlət*”- demişdir.

İslam tərbiyəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gələn ***islam tərbiyəsinin prinsiplərini*** aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İslamda tərbiyənin ilahi səciyyə daşması. Yəni İslamda əxlaqi hökmlər Allah tərəfindən nazil olmuş və insan Allahın tələblərinə uyğun olaraq öz işini, həyat tərzini qurmalıdır.

2. İslamda tərbiyənin insan fitrəti ilə bağlılığı. İnsanda olan insanlıq xisləti elə insan doğulanda onun fitrətində bu potensial imkan kimi mövcuddur və bu insanı ən yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, yüksək təkamül dərəcəsinə çatdırmağa qadirdir. İnsanda olan bu potensial imkan düzgün istiqamətləndirilsə, tərbiyə edildikdə həqiqi təkamülə yetişər.

İnsan ilk yaradılışından kamil insan kimi formalaşana qədər müəyyən inkişaf yolu keçir, torpaq və ruh ünsürlərindən ibarət olur ki, bu ünsürlər insanın cismində birləşir, onun meyl, arzu və istəklərini müəyyən edir. Ruhani ünsür insanın əzəli fitrətini təşkil edir. Ona görə də islam tərbiyəsində ruh tərbiyəsinə, mənəvi tərbiyəyə xüsusi diqqət yetirilir.

3. İslamda tərbiyənin ümumi səciyyə daşması. İslam tərbiyəsi milli mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanlara aiddir;

4. İslamda tərbiyənin bütöv səciyyə daşması. İslam insanın həyat tərzini, düşüncə və davranışını bir birindən təcrid edilmiş halda deyil, onları vəhdətdə, bütöv halda götürür və onlarla sıx bağlı şəkildə həyata keçirir.

5. İslamda tərbiyənin üsul və vasitələrinin, məzmun və formalarının vəhdətdə olması. İslam tərbiyəsi insanın zehni, fizi-

ki, əxlaqi, estetik tərbiyəsini vəhdətdə götürür, insanları kamilliyə, çalışqanlığa, halal və haramı seçmək üçün gərgin axtarışa, böyüklərə hörmət etməyə, kiçiklərə qayğı göstərməyə, düşünərək danışmağa, pis əməllərdən çəkinməyə hazırlıq təlqin edir.

6. İslamda tərbiyəyə həm fərdi, həm də ictimai məsuliyyət kimi yanaşılması. Hər bir fərd öz nəfsini təmizləmək, özünü tərbiyə etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Ona görə də müsəlman Allah-Taalanın, Quranın buyurduğu yolla getməlidir. Tərbiyənin ictimai məsuliyyət kimi dəyərləndirilməsi o deməkdir ki, hər bir müsəlman öz müsəlman qardaşının təlimi və tərbiyəsi üçün mükəlləfdir və dindəşinin həmişə doğru yolda olmasını istəyir.

Elmi pedaqogikada mühüm yer tutan tərbiyə prinsiplərinin əksəriyyəti islam tərbiyəsinin də prinsiplərinə aid ola bilər. **Tərbiyədə yaş, fərdi, cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, sözlə əməlin vəhdətinin gözlənilməsi, ardıcılığa əməl edilməsi, hörmət və tələbkarlığın tətbiq edilməsi, hər bir uşağın gələcəyinə nikbin yanaşılması** ilə bağlı Quranda xeyli ayələr vardır.

İslam tərbiyəsində tərbiyənin üsulları “Qurani-Kərim”-də, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərində öz əksini tapmışdır. Bu üsulların ən başlıcası inandırmaqdır, şüura, ağıla və davranışa təsir göstərmək üsullarıdır. İslam tərbiyəsinin üsulları sırasında əxlaqi söhbət və mühazirələr, təbliğatlar, dini-əxlaqi rəvayətlərin nəql edilməsi, İslam tarixi və peyğəmbərlərin həyat və fəaliyyətindən söhbətlərin aparılması, hədislər əsasında tərbiyə, müqayisələr və bilik əsasında mübahisələr aparmaq, əxlaqi-dini misallar çəkmək, İslam müqəddəslərinin nümunəsində tərbiyə etmək, təlqin və təmrinlər, islami şərtlərə uyğun əməli işlərin görülməsi, habelə islam tələbləri əsasında gündəlik rejimə əməl etmək üsullarıdır.

İslam tərbiyəsində ən qüvvətli və əsas üsullardan biri isə Məhəmməd Peyğəmbərin (s) nümunəsində tərbiyədir. Peyğəmbərimizin həyat və fəaliyyəti ən gözəl əxlaq və ən gözəl tərbiyə nümunəsidir. Quranın “Əl-Həşr” surəsində deyilir: “...Peyğəmbər sizə nə verirə, onu götürün, nəyi qadağan edirsə, ondan əl çəkin”

Düzgün əxlaq və davranışa, yaxşı mənəviyyətə sahib olmaq, ilk növbədə, islam qaydalarına, Allahın kəlamlarına, Məhəmməd Peyğəmbərin (s) hədislərinə dərindən inamdan və etiqaddan, onlara əməl etməkdən irəli gəlir. Gözəl əxlaqa sahib olmaq müqəddəs

kitabımızda deyildiyi kimi, “Allahın əxlaqı ilə əxlaqlanmaqdır”. “Həqiqətən Allahın rəsulu Allaha və qiyamət gününə ümid bəsləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl nümunədir”.

İslam tərbiyəsi üsulları sırasında həvəsləndirmə, rəğbətəndirmə, tənbəh kimi stimullaşdırıcı üsullar da vardır. İslam tərbiyəsində həvəsləndirmə üsulu kimi yaxşı işlər görməyə, gələcəkdə hökmən fayda görəcəyinə inandırmaq, pis əməllərinə görə isə müəyyən cəza çəkəcəyinə inandırmaqdır. İslam hər hansı psixi, fiziki cəzaları rədd edir. İslamda məcbur etmə, zor işlətmək kimi üsullar yoxdur. İslam dinimiz tənbəh zamanı tərbiyəçinin qəzəbli vaxtda deyil, sakit vaxtda, düşüncəli şəkildə, ehtiyatla hərəkət etməsini məsləhət görür.

İslam tərbiyəsində tərbiyəçilərin özləri tərbiyəli olmalı, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmalıdırlar. İslam tərbiyəsində yumşaq, mehribanlıq, xoş rəftar əsas yer tutur. İslam biliciləri ədəb haqqında belə demişlər: “Ədəb danışdığın zaman dilini, yalnız qaldığın zaman qəlbini saxlamaqdır”. “Ədəb səndən böyük olana hörmət göstərmək, səndən kiçik olana şəfqət etmək, fağır olanlar ilə gözəl davranmaqdır”.

4.4. Qurani-Kərimdə tərbiyə və öyrətmə, öyrənmə məsələləri

Qurani-Kərim bir milyarddan artıq insanın etiqad etdiyi islam dininin müqəddəs kitabıdır. İlahi gözəlliyə malik olan bu əsər Ulu Tanrının öz möcüzəsi kimi milyonlarla insanın qəlbinə hakim kəsilmiş, onların qanına hopmuş, beyninə nüfuz etmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərə (s) 23 il ərzində nazil olan Quran 114 surədən, 6236 ayədən 77934 sözdən ibarətdir.

Quranın bütün ayələri tərbiyəvi, əxalqi mahiyyətdədir. Bu ayələr iki qismə bölünür:

- 1) **İnsanları yaxşı işlər görməyə ruhlandırان ayələr;**
- 2) **İnsanları pis işlərdən çəkindirən ayələr.**

Birinci qisim ayələr: Möminləri öz dinlərinə və din qardaşlarına məsuliyyətlə yanaşmağa, Allahın sözünə tabe olmağa çağırır;

ən yaxşı təqlid nümunəsi ardınca getməyə səsləyir; düzgün yol tutmağa və ayrı-ayrı adamların istəklərinə uymamağa sövq edir; yaxşı əməllər sahibi olmağı tövsiyə edir, halal və təmiz nemətlərdən yeməyə çağırır; təvazökar və sadə olmağa, xeyir işlər görməyə, ədalətli olmağa, düz və doğru olmağa çağırır; özündə gözəl xasiyyəti, halallığı, qənaətcilliyi tərbiyə etməyi, uşaqların valideynlərinə qayğı və hörmətlə yanaşmağı vacib bilir;

Əmanətə sədaqətli, əhdə vəfalı olmağı, xərclərdə nə simic, nə də bədxərc olmağı öyrədir; pisləyin müqabilində yaxşılıq etməyi, birləşməyi tövsiyə edir; icazəsiz başqasının evinə girməməyə, biri ilə qarşılaşarkən salam verməyə, verilən salamı hörmətlə almağa çağırır; kişilərə qadınla zərif bir məxluq kimi nəzakətlə rəftar etməyi, onun ehtiramını saxlamağı, mal-dövlət məsələlərində onlara güzəştə getməyi tövsiyə edir.

İkinci qisim ayələrdə isə insanı pis davranışlardan, ədəbsiz hərəkətlərdən çəkindirir. Onlara xəsislik etməməyi, bir-birinin eybini, sirrini açmamağı, qeybətini etməməyi, xainləri müdafiə etməməyi, sələmdən gəlir götürməməyi, yetimlərin malını və başqalarının malını yeməməyi, zinakarlıq etməməyi, dünya malına uymamağı tövsiyə edir.

İslam əxlaqı “Qurani-Kərim”ə əsaslanır. “Qurani-Kərim” də hər əmr inananlar üçün bir müqəddəs vəzifədir. “Qurani-Kərim”də Peyğəmbərimizə (s) xitabən deyilir: “Doğrudan da, sən böyük bir əxlaq sahibisən! (Böyük bir din üzərindəsen!).

İslam əxlaqının digər bir yönü də davranışlardakı niyyət duyğusudur. Peyğəmbərimiz buyurur ki, (s) “Əməllər niyyətlərə görədir”. Müsəlman üçün bu niyyətin ən böyük yönləndiricisi “Allah rızası”nı gözləmə duyğusudur, könlündə sadəcə, Allah rızasını və onun sevgisini qazanmaq arzusunu daşımaqdır. Necə ki, “Qurani-Kərim”də deyilir: “Allah rızasını qazanmaq uğrunda yeməyi yoxsula, yetimə və əsirə yedirirlər.

Biz sizi ancaq Allah rızasından ötrü yediririk. Biz sizdən (bu ehsan müqabilində) nə bir mükafat, nə də bir təşəkkür istəyirik”. Niyyət və Allah rızası duyğuları ilə bərabər insanın Allah qarşısında öz əxlaqı və davranışlarına görə məsuliyyət daşıma duyğusu islam əxlaqının təməl prinsiplərindəndir.

Qurana görə, müsəlmanın məsuliyyət hissi Allahdan qorxmaq, onun əməllərinə hörmət göstərmək və bu əməlləri gecikdirmədən yerinə yetirmək, qadağan etdiyi şeylərdən uzaq olmaq islam əxlaqının vacib şərtlərindən sayılır.

Digər bir mühüm şərt müsəlmanın digər məxluqata qarşı son dərəcə mərhəmətli, ədalətli və şəfqətli davranması, zəiflərə, möhtac olanlara yardım etməsi, ana və ataya diqqətli və qayğıkeş olması, onların həmişə könüllərini alması istəyidir. Bütün bunlarla bərabər, insanın öz hiss, iradə və duyğularına hakim olması, təvazökar, səbrli, ədəbli və insafli olması kimi keyfiyyətlərdir.

Bütün bu prinsip və şərtlərə baxdıqda İslam əxlaqının saf və sağlam olduğunu, fikirdə, sözdə və əməldə həmişə xeyirxah olduğunu, daim yaxşı bir niyyətə-Allah rızasına önəm verildiyini görə bilirik. Peyğəmbərimizin (s) “Əxlaqınızı gözəlləşdirin”, “Allahın və Rəsulunun əxlaqı ilə əxlaqlarının”-deyə tövsiyələrdə bulunması müsəlman əhlinin daima əxlaq və tərbiyəsinə gözəlləşdirməsi vacibliyini önə sürməsidir.

Qurana görə, Allah insanı yaratmış, ona bilik və idrak vermiş, bütün kainatı ona tabe etmişdir ki, o yer üzünün ən şərəfli məxluqu olsun. Allahın yer üzündəki sirlərini aşkar etsin və Onu tanıtdırsın. Bunun üçün isə bilik lazımdır. Odur ki, Quran biliksizliyə qarşı çıxır və bunun ilkin yolunu oxuyub-yazmaqda görür.

Quran bilənlərlə bilməyənlərin bərabər olmadığını elan etməklə insanları bilik qazanmağa səsləyir: “De ki: “heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmə?! (Allahın ayələrindən, dəlillərindən) yalnız ağıl sahibləri ibrət alar!”.

İnsanın gözəl bir əxlaqa sahib olması üçün “Qurani-Kərim”də bir xeyli əməllər mövcuddur ki, biz onlardan “Əl-İsra” surəsinə nəzər yetirsək, Allah Taalanın kəlamlarında insan əxlaqının, ümumilikdə, islam tərbiyəsinin əsas keyfiyyətlərini görə bilərik: **“Rəbbin yalnız Ona ibadət etməyi və valideynlərə yaxşılıq etməyi (onlara yaxşı baxıb gözəl davranmağı) buyurmuşdur. Əgər onların biri və ya hər ikisi sənin yanında (yaşayıb) qocalığın ən düşkün çağına yetərsə, onlara: “Uf!» - belə demə, üstlərinə qışqırıb acı söz söyləmə. Onlarla xoş danış!”.**“Onların hər ikisinə acıyaraq mərhəmət qanadının altına alıb: **“Pərvərdigara! Onlar mənə körpəliyimdən (nəvazişlə) tərbiyə edib bəslədikləri kimi, sən də**

onlara rəhm et!” “Qohum əqrabaya da, miskinə də (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə də haqqını ver. Eyni zamanda (mal-dövlətini əbəs yerə) sağa-sola da səpələmə!”. “Həqiqətən, (malını əbəs yerə) sağa-sola səpələyənlər Şeytanın qardaşlarındandır. Şeytan isə Rəbbinə qarşı nankordur!”. “Əgər Rəbbindən dilədiyin bir mərhəməti (ruzini) gözləmək məqsədilə onlardan (kömək göstərilməsi lazımı olan şəxslərdən) üz çevirməli olsan (onlara bir şeylə kömək etmək istəsən, lakin imkanın olmadığı üçün bacarmasan və buna görə də məcburiyyət qarşısında qalıb gözlərinə görünmək istəməsən), heç olmasa, onlara (darıxmayın, Allah mənə ruzi bəxş edər, mən də sizə verərəm kimi) xoş bir söz de!”. “Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşiman olarsan”. ”Zinaya da yaxın düşməyin. Çünki o çox çirkin bir əməl və pis yoldur!”. “Allahın haram buyurduğu cana haqsız yerə qəsd etməyin...”, “...yetimin malına həddi buluğa çatana qədər yaxın düşməyin...”, “Ölçəndə ölçüdə düz olun, (çəkəndə) düzgün tərəzi ilə çəkin. Bu (sizin üçün) daha xeyirli və nəticə etibarilə daha yaxşıdır!”, “(Ey insan!) Bilmədiyin bir şeyin ardınca getmə...”. “Yer üzündə təkəbbürlə gəzib dolanma. Çünki sən nə yeri yara bilər, nə də (boyca) yüksəlib dağlara çata bilərsən”. “Bütün bunlar rəbbinin dərgahında bəyənilməyən (məkrüh), pis şeylərdir”.

İslamiyyətdə elmə qiymət həmişə çox yüksək dəyərləndirilmişdir. Qurana görə, Allah insanı yaratmış, ona idrak vermiş, bütün kainatı ona tabe etmişdir ki, Allahın yer üzündəki sirlərini aşkar etsin. Quranda insan biliyi hər şeyə qadir olduğu göstərilmiş və o elm əhlini yüksək tutaraq Allah və mələklərdən sonra üçüncü yerdə zikr etmişdir.

“Qurani-Kərim”də və hədislərdə “əl-elm” istilahında daha çox iman, təqva və salehlik nəzərdə tutulsa da, bu istilah dünyəvi mənaları da qoruyub saxlayır. İslamın bu mənbələri elə bir psixoloji, mənəvi və intellektual ab-hava tələq edir ki, burada həm dini, həm də dünyəvi elmlərə təhrik vardır”. Elmin insanı kamilləşdirməsi üçün əsas şərt biliklə əməlin uyğunluğudur. Əməlsiz elm və ya elmsiz əməl faydasızdır. Elmin məqsədi faydalı, səmərəli işlər görmək, insanların rifahını yüksəltməkdir.

Həzrət Peyğəmbər (s) buyururdu ki, elmi əldə edən, Allah yolunda onu arayan, Allaha ibadət emiş olur, onu öyrədən sədəqə

vermiş olur, onu haqq edib kimsələrə çatdıran yaxşılıq etmiş olur.

Qiyamət günündə üç sinif bağışlanırlar:

1) Peyğəmbərlər; 2) Alimlər; 3) Şəhidlər.

Quran bütün gücü ilə bilikisizliyə qarşı çıxır və bunun ilkin yolunu oxuyub-yazmaqda, öyrənməkdə görür. İslamda elm iki yerə bölünür:

1. Zahiri elm; 2. Batini elm. Zahiri elm ibadətlə bağlı olan elmdir.

Burada hədis (yəni, Həzrəti Məhəmmədin sözləri, davranışı ilə bağlı məlumatlar), Quranın təfsiri (yəni açıqlanması), fiqh (islam hüquq elmi) daxildir. Batini elm özü də *iki yerə* ayrılır: **Elmi-müamilə** və **elmi mükəşefə**.

Elmi müamilədə insan riyadan, lovğalıqdan, paxıllıq və qeybətlərdən uzaqlaşib özünü tərbiyə, özünütəkmilləşməyə istiqamət-lənir. Bu elm insanlara gözəl əxlaqın, mənəvi sərvətlərin nədən ibarət olmasını göstərir və bu sərvətlərə yiyələnmənin yollarını da tanıdır.

Bu elm sahəsində insanların maddi və mənəvi həyatı təhlükələrdən qoruna bilir, hər cür günahlardan, xəta və xəstəliklərdən uzaqlaşması mümkün olur.

Elmi-mükəşefə isə qəlbə ilahidən gələn bir nurdur, xüsusi istedadlı, fitri qabiliyyətlərdir. Elmi-mükəşefə bu istedadlı insanların, fitrən qabil olan adamların fəaliyyətləri inkişaf etdirməklə məşğul olur.

Quran ayələrinin insanlarımızı daha aydın və ana dilində çatdırılması üçün Şərqdə Azərbaycan daha öncül mövqelərdə duraraq Quranın tərcüməsi işinə başlamasıdır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycanda Quranı ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etdirən XV əsrdə **Ağqoyunlu Uzun Həsən** olmuşdur. XX əsrdə isə Bakı milyonçusu, maarifpərvər şəxsiyyət **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** olmuşdur. O, 1907-ci ildə Quranın tərcümə və təfsirini Azərbaycan dilinə çap etdirmişdir. Quranı tərcümə edənlər Bakı Quberniya Qazisi **Məhəmməd Kərim Cəfərzadə** və məşhur din xadimi **Axund Əbu Turab** olmuşdur.

H.Z.Tağıyev üç cilddə nəşr etdirdiyi bu müqəddəs kitabı 1907-ci ildə bir nüsxəsini Rus çarına, bir nüsxəsini İran şahına, bir nüsxəsini isə türk sultanı Sultan Əbdül Həmidə hədiyyə olaraq göndər-

mişdir.

Sultana göndərilən bu hədiyyə, xüsusi nüsxə olaraq qızıl suyu ilə yazılmış, almaz qaşlarla bəzədilmiş və qalın gümüş qutuda yerləşdirilərək Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü müəllim və pedaqoq, görkəmli şair, ictimai xadim Abdulla Şaiqin qardaşı Axund Yusif Talıbzadə (Yusif Ziya adı ilə də məşhurdur) tərəfindən 1907-ci ilin 19 avqustunda Sultan Əbdül Həmidə təqdim edilmişdir.

Böyük ədib və şairimiz Abdulla Şaiq böyük qardaşı Axund Yusif Talıbzadənin Türkiyə səfəri haqqında belə yazmışdır: “Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə Quranı Azərbaycan dilinə tərcümə edib məşhur sərvətdar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin pulu ilə çap etdirmişdir. Hacı tərcümənin əlli nüsxəsini qızıl suyu ilə çap etdirib qiymətli cildə tutdurmuşdur. Bu nüsxələrdən birinin cildini qalın gümüşdən yaddıraraq ortasına da “La ilahə illəllah, Mühəmmədən Rəsulillah” sözlərini yazdırmış və qardaşım Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə həmin nüsxəni Türkiyə Sultanına hədiyyə göndərmişdir”.

Osmanlı arxivində mühafizə edilən yazılı bir sənədə əsasən Axund Yusif Talıbzadə - Xeyriyyə Cəmiyyətinin idarə işlərində vəzifə daşdığını, ziyalı bir ailədən gəldiyini, Rus ali məktəbindən məzun olduğunu, müsəlman əhalisinin mənən və dinən xilafət məkanına daha qüvvətli bağlanması və onların aydınlanması üçün nəşr etdirdiyi günlük “Təzə həyat” qəzetində yazırlıq yaptığını saray nazirlərinə bildirdikdən sonra, Bakıda İslam Xeyriyyə Cəmiyyətinin qurucusu və rəhbəri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təqib etməyə çalışdığı xətti hərəkəti saray üzvlərinə belə bildirmişdir: 1) İndiyə qədər Qafqaz Türkləri yazışmalarında yalnız farscadan istifadə etmişlər. Bundan sonra farscanın yerinə ana dilimiz olan türkcənin istifadə edilməsi və genişləndirilməsi; 2) Məktəb kitablarımızın türk dilində yazılması; 3) Məktəblərimizin proqramlarının Osmanlı Maarif proqramına müvafiq tərtib edilməsi; 4) Mərkəzi idarəsi Bolqarıstanın Varna şəhəri ilə İranın Urmiyə şəhərində yerləşən Erməni-Amerikan və Erməni-Proteston Komitələri Qafqaz və Azərbaycan türklərini xilafət məqamına bağlılıqdan və müqəddəs qayə olan İslam ittihadından uzaqlaşdırmaq üçün ərəbcə, türkcə, farsca və kürdcəyə vaqif olan ermənilər Qafqaza zərərli nəşriyyatlar soxurlar. Bunları bir an öncə təsirsiz hala gətirmək və Qafqaz

müsəlmanlarına təsirini önləmək üçün qarşı nəşriyyatda bulunmağımız gərəkir; 5) Qafqazdan İrana, Misirə və Avropaya fərarilik edib, oralarda tutulmayanların bir daha Qafqaza dönmələrinə izin verilməməsi; 6) Uyğun bilinən məktəb müdirləri və müəllimlərin Osmanlı hökumətindən Qafqaza göndərilməsinin təmin edilməsi; 7) Dini kitabların və təfsirlərin, peyğəmbərimizin hədisləri, əxlaqi kitablar və bu mövzuda yararlı təmimlərin yayınlanması .

Axund Yusif Talıbzadə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin və onun sədri H.Z.Tağıyevin həyata keçirmək istədiyi əsas məsələləri bu şəkildə saray üzvlərinə anlatdıqdan sonra Qurani - Kərimin Hacı tərəfindən hazırlatdırılmış üç cildlik türkcə təfsirini, onun (H.Z.Tağıyevin) yazdığı bir məktubla birlikdə, Osmanlı Dövlətinin Padşahı II Əbdülhəmidə təqdim etmişdir.

Sultan Əbdülhəmid də bunun əvəzində brilyantla işlənmiş Osmanlı dövlətinin ən böyük, ən üstün medalını - birini H.Z.Tağıyevə, o birini də Axund Yusif Talıbzadəyə təqdim etmişdir.

Tapşırıqlar

Aşağıdakılarla bağlı şərh verin:

1. İslamiyyətdə tərbiyə məsələləri.
2. İslam tərbiyəsinin üsulları.
3. İslam tərbiyəsinin prinsipləri.
4. Qurani Kərimdə tərbiyə məsələləri.
5. H.Z.Tağıyevin maarifçilik fəaliyyəti haqqında.
6. H.Z.Tağıyev və Qurani-Kərimin tərcüməsi haqqında.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim. Bakı: Azərnəşr, 1992.
2. Ot kökü üstə bitər: Akademik Kamal Talıbzadə ilə müsahibə. "Xalq" qəz. Bakı, 5 iyun 1999.
3. Talıbzadə Kamalın təqdimatında Abdulla Şaiqin "Sultana Quran aparılması" məqaləsi. "Elm" qəz. mart 1992, № 6 (403).
4. Talıbzadə K.A. Axund Yusif Talıbzadə. "Odlar yurdu" qəz. 10-17 sentyabr 1992, № 26; 24-30 sentyabr, 1992, № 27.
5. Həbibov İsa. Kamal Talıbzadəyə məktub (21 may, 1987-ci il, Naxçıvan şəhəri), Abdulla Şaiqin Mənzil Muzeyinin arxivi, qovluq.

6. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə. Qafqazda İslam: Tarixilik və müasirlik. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.

7. Hacı Sabir Həsənli. İslam mədəniyyətində elm. Bakı: Elm və həyat, 1998. № 5.

8. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (Tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.

9. Hüseyinzadə R.L. Bakı milyonçusu, maarifpərvər xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Sultana hədiyyəsi // Azərbaycan məktəbi, 2011, № 3.

4.5. Təsəvvüfdə tərbiyə məsələləri

Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni-maarif həyatında, şəxsiyyətin tərbiyə və təlimində, pedaqoji fikrində sufilik hərəkatı geniş vüsət almışdır ki, bu hərəkatın mahiyyətini bilmədən o dövrün ədəbiyyatını, mədəniyyətini, mənəviyyatını, pedaqoji fikirlərini anlamaq çətin olar.

İslamda yaranmış mistik hərəkat sufilik adlanmışdır. “Mistika” ingiliscə “Tanrıya dönüş” anlamını verir. Sufilik özünə məxsus bir həyat olmaqla maddiyyəti özündən uzaqlaşdırmaq və hər cür maddi istək və arzuya qarşı daxili mübarizədir. Təsəvvüf İslam qaynaqlı olub, müsəlmanların mənəvi həyatının təbii nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Təsəvvüfün əsas nüvəsi Quran və hədislərdir.

Təsəvvüfün özünə məxsus tərbiyə, əxlaq prinsipləri mövcud olmuşdur. Təsəvvüf bir ədəbdir, pis xasiyyətləri tərk edib, gözəl xasiyyətlər qazanmaqdır, kimsədən inciməmək, kimsəni incitməməkdir, nəfsə qarşı bir mübarizədir, hər kəsin yükünü çəkmək, kimsəyə yük olmamaqdır, bütün insanlara sevgi ilə baxmaq və onları özünə dost bilməkdir.

Təsəvvüf sözünün kökü haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bunların ən tutarlısı dil qaydalarına və tarixi gerçəkliyə uyğun olan “Təsəvvüf” ün kökü olan “Sufi” sözünün “Suf” sözündən (yəni “Yun”) alındığını söyləyən görüşdür. Şihabəddin Sühərəverdi bu mövzuda bir çox fikirləri təhlil etmiş və göstərmişdir ki, Sufilər yun paltar geydiklərindən onlara sufi deyilmişdir. Məşhur hurufi şair Nəsimi bu mənada demişdir: “Geymə atlas, gey gilən şali sən” (yəni

geymə ipək, gey yun).

Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi isə deyir: “Nun” (ن), “Mim” (م), “Dal” (د)-a təhsin”. Bu hərflərin toplusu “Nəməd” (نەمەد) sözünü əmələ gətirir ki, bu da farsca “Yun” deməkdir. Ərəbcə dil qaydalarına görə “Suf” kəlməsindən “Təsəvvüf” kəlməsini əldə etmək mümkündür. Ərəblər köynəyə “Kamis”, köynək geyənə “Təkəmməs” dedikləri kimi “Suf”- yun köynəkdir, onu geyənə “Təsəvvüf” demişlər. “Təsəvvüf” əhlinə daxil olan şəxslərə “Mütəsəvvüf” demişlər.

Azərbaycanın cənub hissəsi, Türkünstan, İranın Şimalı-Şərqi sufizmin əsas mərkəzi olmuşdur ki, əsası VIII əsrdə qoyulmuşdur. Ədəbiyyatda təsəvvüf axını geniş və sürətlə yayılmışdır. Baba Kuhi (933-1051), Hakim Sənai (1072- 1131), Əhməd Yəsəvi (1103 - 1166), Firudin Əttar (1119-1193) kimi böyük mütəsəvvüflərdən başlayıb Əbdürrəhman Cami (1414-1522) kimi böyük alim-şairlərə qədər gəlib çıxmış, sonra da davam etmişdir. XIII əsrdə təsəvvüf ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri “Kəlamlar” adı ilə Azərbaycan dilində böyük “Divan” yaratmış Beyrək Quşçuoğlu, bu dövrün görkəmli alim-şairləri olan Cəlaləddin Rumi, Hacı Bektaş Vəli, Yunus Əmrə, daha sonrakı əsrlərdə Qazi Bürhanəddin, Xətai, Nəimi, Nəsimi, Həqiqi və başqaları olmuşlar. “Qızıl gül kədərlə qönçədə bağlı qaldığı kimi; Mən də tənhalığı və tanrıya sitayiş seçmişəm” - deyən Şeyx Nizami Gəncəvi, “Bir əlimizdə qədəh, birində Quran;/Gah ayıq oluruq, gah sərxoş” - deyən Məhsəti Gəncəvi, “Kimi huşyar görsən sən, ona ver cami-mey, saqi; Bihəmdillah, Füzuli məstdir vəhdət şərabından” - deyən Füzuli, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” - deyən Hüseyn Cavid, “Mənim ustadım Hafizdir, məscidim isə meyخانədir”- deyən Mirzə Şəfi Vazeh şeirlərində təsəvvüf düşüncəsi hiss olunmaqdadır.

Təsəvvüfün iki önəmli cəhəti vardır: Tərbiyə almaq və bilik qazanmaq. Təsəvvüf təlim və tərbiyəsində zikr etmək, təzkiyə (qəlbi təmizləmə, paklanma), təsviyə (ruhən saflaşma, zənginləşmə), rəbbanilik, mücahidə (nəfsə cihad etmək) etmək kimi əsaslar və gözəl nümunə ideyası təsəvvüf həyatının əsas şərtlərindən sayılır. Təsəvvüf fikihlə, hədislə, təfsirlə və digər islami elmlərlə sıx bağlıdır.

Təsəvvüfdə bilik qazanmaq özünü tanımağa, özünü dərk etməyə xidmət edir. Təsəvvüf elmi insana öncə özünü tanıma, sonra Allahını tanıma yollarını göstərir.

Böyük mütəsəvvüf Şihabəddin Sührəverdinin “Təsəvvüf” anlayışının şərhindən anlamaq olur ki, bu pedaqoji dillə desək insanın özünütərbiyəsi, özünükamilləşdirməsi, özünütəsdiqi və mənən zənginləşməsidir. O belə deyir: “Sufilik edən kəs özünə hesabat (əl-mühəsbə), özünənəzarət (əl-mürəqəbə) və özünümüşahidə (əl-müşahidə) yolu ilə rəzilliklərdən çəkinib nəfsini paklandırmalı və kamilləşdirməlidir”.

Təsəvvüf əhli göstərir ki, İman (İslamı, Quranı, peyğəmbəri qəbul edənlər) və İslamdan (İslam qayda-qanunlarını yerinə yetirənlər) sonra İhsan (Allahı qəlblərində görəb, hiss edənlər) səviyyəsinə yüksələnlər ən böyük, ən gözəl sevgili olan Allahı öz daxillərində görmənin şövq və həyəcanı ilə yaşaya bilirlər. Bu həyəcan isə insanlara Allahın yaratdığı hər şeyi sevməkdir. Hər şeyi sevmək Allahı sevməyə qayıdır. Bu sevginin içərisində ən gözəli və ən şərəfli olan insanı sevmək, onu yüksək qiymətləndirməkdir. İnsanoğlunun ən uzun axtarışı “Özünü axtarış” olmuşdur. Təsəvvüf də insanın kainatda özünü tanıma səylərinin nəticəsidir. İnsan özünü tanımağa yönələrkən “Yaradan və yaranmış” haqqında düşüncə ilə baş-başa qalır. Bu iki qavramın vəhdətdə, birlikdə qəbul edilməsi təsəvvüfün əsasını təşkil edir. “Vəhdəti-vücut” (“Tək varlıq”) anlayışı ilə var olan tək “O”dur. Var olan “O”dursa, insan da “O”dur, “haq”da “O”dur. Varlıq tək “O”dur. “O”na çatmağın yolu isə eşqdır.

Təsəvvüf mahiyyətli şeirlərdə, Allahın dərkinə göstərilən cəhdlər eşq və məhəbbətlə eyniləşdirilir və Allahın özü “Dost”, “Yar”, “Haq”, “Sevgili” adlandırılır.

Təsəvvüf əhli yaşarkən həyatdan mənəvi zövq və həzz alır, dünyaya sevgi ilə baxır, bütün yaradılmışları Allah yaratdığı üçün və Allah sevdiyi üçün sevir və hər bir maddiyyətdə mənə axtarır.

“Təsəvvüf” nəfsə yenmək, dünya naz-nemətlərindən uzaq olmaq, dünya malından qaçınmaq, hər an əxlaqiləşmə, mənəviyyəti zənginləşdirmə, “bilik müsəlmanın itiyidir”-deyə həmişə, hər yerdə bilik axtarmalı, hər cür biliklərə yiyələnmək deməkdir.

Təsəvvüf təfəkkürü təkə ədəbiyyatda, pedaqoji fikirdə deyil, bütün sənət əsərlərində, belə düşüncədə olan insanların bütün fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Erkən orta əsrlər dövründə milli üslubda ucaldılmış məscidlərdə, təkkələrdə, evlərdə, imarətlər və mehmanxanalarda təsəvvüf təfəkkürü duyulmuşdur.

XII əsr Naxçıvan memarlığında Əcəmi Əbu-Bəkr Naxçıvani yaradıcılığı İslam əxlaqı və təsəvvüf düşüncəsi ilə zəngidir. Onun Naxçıvanda ucaltdığı Mömünə xatun türbəsi özünəməxsus memarlıq üslubu, təsvir və qavrayışlı görünüşü ilə, on üzündə təkrarlanmayan mənəvi naxışları, yazıları və kitabələri ilə bir mənəviyyat abidəsidir. Türbənin yuxarı hissəsində “Allah” sözü yazılmış və on üzülür türbənin bütün kənarları “Yasin” surəsinin mətni ilə haşiyələnmişdir. Mömünə xatun türbəsinin bir kitabəsində yazılmış müdrik fikir Əcəminin fəlsəfi dünyabaxışı, əbədiyyət düşüncəsi öz əksini tapmışdır:

“Tələtüm içrə biz, sükunətdə daim rüzigar;

Köçərik dünyadan, amma bu qalar yadigar”.

Bu dövrün sənətkarları gördükləri hər hansı bir işi və ya yaratdıqları hər bir əsəri özlərində inandıqları ilahi bir güclə edirdilər. Onlar sənət əsərlərini Tanrı sənətinə uyğun olan bir ölçüdə, gözəl biçimdə olması üçün çalışırdılar. Bu əsərləri Allahın qulları bəyənsin deyər deyil, Allah bəyənsin deyər gözəl, sağlam və mükəmməl bir halda hazırlayırdılar.

Təsəvvüf erkən orta əsrlərin kamil insanının, bütöv hərtərəfli iri inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişməsinə öz qüvvətli təsirini göstərmişdir ki, bu düşüncə nümayəndələrinin ideya və baxışlarına, pedaqoji düşüncələrinə, tərbiyə haqqında fikirlərinə nəzər yetirək.

4.6. Mövləvilikdə tərbiyə

Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) Xorasanın Bəlx şəhərində dünyaya gəlmiş, Konyada yaşamış və türk dünyasının böyük mütəfəkkiri, təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli şairi kimi tanınmışdır. **“Ya olduğun kimi görün, ya görüldüyün kimi ol”!**- məşhur kəlamı Rumiyə məxsusdur. O, insanları təbiiliyə, səmimiliyə, çağırmış, hər cür sünilik, təkəbbür və lovğalıqdan uzaq olmağı məsləhət görmüşdür. Onun əxlaqi-didaktik fikirləri 25618 beytdən ibarət olan **“Məsnəvi”**sində və 30000 beytdən ibarət olan **“Divan-i Kəbir”** əsərində, habelə **“Fihi Ma Fih”**(**“Nə varsa içindədir”**), **“Məclis-i Səb‘a”**(**“Yeddi məclis”**) əsərlərində əksini tapmışdır.

Ruminin “Məsnəvi”si hələ sağlığında ona böyük şöhrət qazandırmış və **“Peyğəmbər deyil, amma kitabı vardır”** - deyə el arasında, İslam aləmində Quran və hədislərdən sonra ən çox söhbət açılan, oxunan kitab – “Məsnəvi” olmuşdur. Bu kitab didaktik, tərbiyəvi mahiyyət daşıdığından o padşah saraylarında, mədrəsələrdə oxunmuş, ona darül-məsnəvilər qurulmuşdur.

Hindistanda 300 il hakimiyyətdə olmuş türk sülaləsi - Babur şah, daha sonra hakimiyyətə gəlmiş onun nəvəsi Əkbər şah saray adamlarına deyirdi ki, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”sini və Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasir”ini mütləq oxumaq lazımdır.

“Məsnəvi”nin əvvəlində yazılmışdır: **“Tanrıdan ədəb istəyək, ədəbi olmayan adam Tanrının inayətindən məhrumdur”**.

“Məsnəvi”nin ilahi, fəlsəfi, pedaqoji fikirlərinin əsas qaynağı müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdir.

Mövlana Səma` (Mövləvilərin fırlanaraq “Səma`vi” adlanan rəqsləridir. “Səma`” və ya “Sima`” lüğəti mənası “əşitmək”, “duymaq” deməkdir. Musiqini eşitmək səma`nın bir hissəsidir, musiqi (ruhun qidası) və şeir (hiss və duyğuların inkişaf vasitəsi) kimi tərbiyə vasitələrindən istifadə edərək insanları mənəvi kamilliyə, əxlaqi saflığa çağırmışdır. Bu üç vasitənin vəhdətini “Səma`vi” rəqslərində aydın görmək olar. Bu rəqslərlə Allahı anma, Allaha qovuşma, əxlaqi paklanma, insanın ən yüksək varlıq olması kimi simvolik mərasim nəzərdə tutulur.

Mövlana həyatını sevgi içində keçirib, sonsuz xoşbəxtliyə qovuşmağı və hər cür pisliklərdən arınmağı gənc nəslə öyüdləmiş və humanist düşüncələri ilə insanları **“Gəl”**-deyə mənəvi kamilliyə, yüksəlişə çağırmışdır: **“Geri dön, bir daha gəl. Hər kimsən bundan öncə - dinsiz, imandan uzaq, bütperəst və ya atəşperəst və hər nə isən gəl. İstər yüz kərə tövbə etmiş ol, istər yüz kərə tövbəni pozmuş ol yenə gəl. Ümitsizlik qapısı deyil bizim qapımız, necəsənsə elə gəl”!**

Bu qiymətli fəlsəfi, pedaqoji fikirlər insana böyük sevgi və məhəbbətdən irəli gəlmişdir. Mövlana insanların heç zaman ümitsiz, çarəsiz qalmasını istəməmişdir. Mövlananın belə humanist, insansevər duyğu və düşüncələri müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdən nəş`ət etmiş və demək olar ki, “Əz-Zümər” surəsinin 53-cü ayəsinə tam uyğun gəlir: “(Ya Peyğəmbər! Mənim adımdan qullarıma)

de: *“Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddi aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah (tövbə etdikdə) bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən, O bağışlayandır, rəhm edəndir!”* Bir sonrakı ayədə isə: *“Rəbbinizə dönün, ona təslim olun”*, - söylənir.

Mövlana insanları hər cür ümitsizlik, çarəsizlik, bədbinlik hal və duyğularından qurtarır, öz müdrik fikirləri ilə insana yeni ümidlər, yeni ruh verir, həyatın gözəlliyini duymağı, səbr və təmkinli olmağı, həyatda həmişə nikbin olmağı tövsiyə edir: *“Üzülmə!... Dərd etmə can!... Görə bilirsən, toxuna bilirsən, nəfəs ala bilirsən, yeriyə bilirsən.... Nə mutlu sənə!... Əlində olmayanları söyləmə mənə... Əlində olanlarından bəhs et can!... Üzülmə!... Düşünürsən ki, gecələr həmişə belə kimsəsiz keçəcəkmimi?.. Gecələr heç dönməyəcəkmimi?.... İtiridin nə varsa, bir baxarsın ki, yağmurlu bir gecədə ... və ya bir bahar səhərində qarşına çıxmış... Bil ki, gözəlliklər də var bu həyatda ...”* Mövlana insanların həmişə bir-birinə yardım etməsini istəmişdir. Rumiyə görə əgər insan bir-birinə yardım etmirsə, demək xoşbəxtliyini istəmir. Belə insanların davranışını o bədəndəki çibana bənzətmişdir

Mövlana insanları saf və təmiz görmək istəyirdi. Ona görə də hamıya ilk növbədə, saf, doğru, dürüst olmağı, hər cür riyadan, məkrdən uzaq olmağı tövsiyə edirdi: *“İnsanı Allaha qovuşmağa aparan yolun bünövrəsi saflıq və doğruluq xəmiri ilə yoğrulub. Düzlük insanın şərəfi, namusu və başının tacıdır. Düzlük, təmizlik, paklıq cənnətin açarlarıdır. Bu sadə həqiqəti başa düşməyənlər ən bədbəxt adamlardır”*.

Rumi sevgi və məhəbbəti bütün canlıların hərəkətverici qüvvəsi hesab etmiş və göstərmişdir ki, sevməyi bitkilər də, heyvanlar da bacarır. Amma, yalnız ruhu və ağı ilə sevənlər, könlü eşqlə dolu olanlar insanlardır. O deyirdi: *“Eşqsiz könülə sahib olan, padşah belə olsa atlas kəfənə bürünmüş, məzara gömülmüş ölüdən başqa bir şey deyildir”*. Mövlana göstərir ki, təbiətdə hər zərrədə bir eşq və bir cazibə vardır. Dünya, aləm eşq ilə yaranmışdır.

Eşq insanı kamilləşdirir, bütövləşdirir, qorxmaz və fədakar edir: *“Eşqdə zərrə qədər qorxu yoxdur; eşq qanununa görə, hər şey eşqə qurban verilir...”* Mövlana özü də aşıq olmuş, ilahi eşqin varlığına dalmış, bu varlıqda yoxluğa çəkilmişdir. Ona demişlər

“Eşq nədir?” – demiş ki “Mən olmalısan ki, biləsən”.

“Eşqinə dalmışam mən, nəsihət nəyə yarar?

Zəhər içmişəm mən; şəkər nəyə yarar?

Mənim üçün: “ayağına zincir vurunuz!” deyirlər.

Divanə olan könüldür, ayağıma zincir vurmaq nəyə yarar”?

Mövlanaya görə insan eşqlə bütövləşir, bütöv olduqda isə kamilleşir və həqiqətə doğru yol alır. Mövlanın tutduğu yol **“Ən böyük həqiqət” dediyi bilik, təfəkkür, sənət və eşq yoludur ki, bu yol Allaha qovuşmaq istəyənlərin yoludur”.**

Mövlana həqiqətə çatmaqda eşqin özünün də elm və idrakla yoxulmasını, ağılla yerinə yetirilməsini bildirirdi. Bildirirdi ki, eşq özü də elm və ədəblə, əxlaqla mühafizə edilməlidir. O deyirdi: **“Al-laha qarşı məhəbbətim elmimin və ədəbimin nəticəsindədir”.**

Mövlana özü həyatı boyunca Quran hökmlərinin ədəbinə riayət edərək, Allahın əxlaqı ilə əxlaqlanmış, Allahın haram qıldığı şeylərdən çəkinmiş, öz elm-irfanını artırmışdır.

Mövlana ədəbin və elmin ünvanını da göstərərək deyirdi: **“Bu müqəddəs kitabımız Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbərin (s) əxlaqıdır”.** Mövlana ədəb və əxlaqı ən böyük hünər, insanlığın ən yüksək keyfiyyəti, insanların hünəri və mərifəti hesab etmiş və belə demişdir:

“Əhli dillər arasında aradım, qıldım tələb,

Hər hünər məqbul imiş, illa ədəb, illa ədəb”.

Mövlana ədəb və mərifəti insan xoşbəxtliyinin əsas şərti saymış və hər bir işdə, fəaliyyətdə, dostluqda ədəb və əxlaqın gözlənilməsini tövsiyə etmişdir: **“Dost yolunda ədəbsiz kişi başqalarının yolunu tutmuş olur. Belə kişi mərd deyil, namərddir”;** **“Ədəbin sayəsində göylər nura qərq olmuş, mələklər də ədəblərindən ötrü təmiz və məsum olmuşlar”;**

Mövlana bildirirdi ki, insanoğlunun bəlli – başlı özəlliyi onun ədəbi, əxlaqıdır. O, bu münasibətlə belə deyirdi:

“Əgər ədəbdən məhrumsa insanoğlu, insan deyildir,

İnsanla heyvan arasındakı fərq ədəbdir.

Gözünü aç və gör, Allahın bütün kəlamı

Quranın ayət-ayət mənası, ədəbi-dərs verir”.

O bildirirdi ki, insanın geyiminə, xarici görünüşünə görə deyil

daxili aləminə, ədəb və əxlaqına görə qiymət verilməlidir. O bu mənada çox dəyərli fikirlər söyləyirdi: *“Nə qədər paltar gördüm içində insan yox, nə qədər insan gördüm əynində paltar yox”* – deyirdi.

Sir saxlamaq, sirri kimsəyə verməmək Mövləvilik əxlaqının əsas şərtlərindən sayılmışdır: *“Üç şey haqqında dodağını açma: Fikrini, pulunu, bir də məzhəbini kimsəyə söyləmə. Çünki bu üç şeyin düşməni çoxdur. Düşmən bunları bilincə tələ qurar”*. *“Bir sirri bir kişiyyə söylədinmi, artıq o sirrə vida et. İki kişiyyə çatan sirr, yayılar, gedər”*.

Başqa bir yerdə də Rumi insanı əxlaqlı, ədəbli və mərifətli olmağa, həddini bilməyə çağırır: *“Ey insan! Həddini bil. Ticarət əhli deyilsən dükan açma. Hal ehli deyilsən ağızını açma. Böyüklərin olduğu məclisdə əhkam kəsmə. Korlar çarşısında ayna satma. Əhil ola bilmirsənsə bari ədəbli ol..”*

Movlana Cəlaləddin Rumi insanda ən pis cəhət, ən böyük günah oğurluq saymışdır. Bütün pisləklərin başında oğurluq olduğunu bildirmiş və belə şərh etmişdir: *“Sadəcə bir tək günah var, o da oğurluq. Bütün başqa günahlar oğurluğun növləridir. Bir adam öldürüldüyündə bir həyat çalınmış olur, ailə həyatında ər, arvad haqqı, uşaqların ata haqqı çalınmış olur. Yalan söyləyəndə, birinin həqiqəti öyrənmək haqqı çalınır. Oğurluqdan daha alçaqca bir hərəkət yoxdur...”*

Mövlana təlim və tərbiyənin gücünə dərinədən inanır və deyirdi ki, *“Təlimlə hətta heyvanlar da dəyişir. Vəhşi at əhliləşir, ayı oynayır, keçi salam verir, it ovu tutur, çoban yanında gözətçi olur”*. O göstərirdi ki, insan ömrünün sonuna qədər təlim və tərbiyə almalı, özünütəhsil, özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olmalıdır. Elmi, biliyi öyrənərkən yalnız gözləri və qulaqları ilə deyil, onu hiss və duyğuları ilə, ürək və qəlbi ilə qəbul etməlidir: *“Ey qardaş! Sən yalnız duyğu və düşüncədən ibarətsən, qeyri qalan isə sadəcə ət və sümükdür”*. O bildirirdi ki, elmi ürəklə öyrənmək lazımdır ki, ürəklərə təsir göstərə biləsən. Yalnız o zaman öyrənilən bilik sahibinə *“yar”* olar. Əks halda elm sahibinə əziyyət verən bir yük (“bar”) olar:

**“Elm qəlbə əks edərsə, sahibinə yar olur,
Yalnız qəlibdə qalarsa, sahibinə bar olur”**

Mövlana mahir bir pedaqoq, psixoloq məharəti ilə insanın

tərbiyəsini, ədəb və ağılnın səviyyəsini onun hərəkət və davranışında görür və belə deyirdi: ***”Bir insanın necə güldüyündən tərbiyəsini, nəyə güldüyündən ağıl səviyyəsini anlarsan”!***

Mövlana nəfs tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, insanların ədəbli olub, nəfslərinə üstün gəlmələrini istəmiş və özü beş yaşında olanda nəfsini cilovlamış, ehtirasına qalib gəlmiş və başqalarını da bu müqəddəs yola səslemişdir. O deyirdi: ***“Bu dünya bir tələdir. Yemi isə istək və arzulardır”.***

Mövlana xudpəsənd, özündən razı, təkəbbürlü insanları sevməmiş, belələrinə insan olmağa çağırırmışdır. ***“Özünə gəl, mənəmlikdən uzaq ol. İnsanlara qarış insanlarla bir ol! İnsanlarla bir olduğun zaman, bir mədənsən, bir dənizsən. Özünə qapılınca bir damlasan”*** - demişdir.

O, həmişə haqqı, ədaləti sovunmuş, haqqı yeyilənlərin müdafiəçisi olmuşdur. Haqqı, ədaləti, əxlaqi saflığı, mənəvi bütövlüyü təbliğ edən Mövlana Cəlaləddin Rumiyə görə - ***“Ədalət hər şeyi layiq olduğu yerə - ayaqqabını ayağa, papağı başa qoymağdır”.*** Başqasının malını yeyənləri, rüşvət alanları tənqid edən Rumi yazırdı; ***“Ey rüşvət yeyən, sən fil balasını yeyirsən. Buna görə fil sənə düşməndir. Bir gün fil gəlib sənə yox edəcəkdir”.***

Rumi göstərirdi ki, insan ömrünün sonuna qədər- “Beşikdən qəbrədək” oxuyub, öyrənməlidir. Duyğu və düşüncələrini inkişaf etdirməli, həmişə yaxşı düşünməli, yaxşı danışmalı və yaxşı hərəkət etməlidir.

“Qardaşım sən düşüncədən ibarətsən

Geriyə qalan ət və sümüksən

Gül düşünərsən, gülüstan olarsan

Tikan düşünərsən tikanlıq olarsan”!

Mövlana bir pedaqoq kimi təlim və tərbiyənin gücünə böyük qiymət vermiş və göstərmişdir ki, təlim insanı büsbütün dəyişdirir, təkmilləşdirir və kamilləşdirir. O bildirir ki, təlimlə hətta heyvanlar da dəyişir. Vəhşi at əhliləşir, ayı oynayır, keçi salam verir, it ovu tutur, çoban yanında gözətçi olur. Bu cəhətdən insan həmişə özünü təkmilləşdirməli, tərbiyə etməli, nəfsinə qalib gəlməli, heyvani və şeytani istəklərdən uzaq olmalı, dünya malının əsiri, maddiyyət hərisi olmamalıdır. O deyirdi: ***“Dünya bağını qopar, maddəyə olan bağlılıqdan özünü qurtar da hür ol, ey oğul, nə zamana qədər***

qızıl, gümüş əsiri olacaqsan”?

Mövlana bu günkü dillə desək yüksək pedaqoji, psixoloji qabiliyyətlərə malik olmuş, müəllim-şagird münasibətlərinin humanist prinsiplər əsasında qurulmasını, bu münasibətlərdə böyük pedaqoji ustalılıq və pedaqoji məharət göstərilməsini Ruminin fikirlərində aydın görmək olur. O, yazırdı ki, müəllim öz şagirdlərinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, onlarda öz qüvvələrinə inam tərbiyə etməlidir. O, bu xüsusda belə yazırdı:

“Müəllim şagirdlərə yazmağı öyrədərkən şagird hərfləri bitirib yeni sətərə keçərkən müəlliminə göstərir. Müəllim bu yazıların səhv olduğunu görür. Amma, müəllim deyir: “Hamısını gözəl yazmışan. Amma, bu belə yazılmalı idi. Bunu da bir qədər yaxşı yazmaq olardı. Bax belə...” Beləliklə, müəllim bir pedaqoji ustalılıqla şagirdi həvəsdən salmadan səhvlərini düzəldir, onda öz gücünə böyük inam yaradır. Rumi təlim-tərbiyə zamanı qarşısında kına böyük hörmətlə yanaşmağı, onun qəlbinə toxunmamağı məsləhət bilirdi. O, deyirdi: ***“Söhbət var, qılınca bənzər, bostanı, əkini qış kimi kəsib biçər. Söhbət var, ilk bahara bənzər, hər tərəfdə saysız meyvələr bitirər”***.

Mövlana Cəlaləddin Rumi gənc nəslə ədəbə, əxlaqa, mənəvi keyfiyyətləri əxz etməyə çağırmış və gənc nəslə aşağıdakı məşhur öyüd və nəsihətlərini vermişdir:

Mələklərlə bərabər, mələkut səmalarında uçmaq istəsən

Məxluqata şəfqət və mərhəmətdə Günəş kimi ol!

İnsanların qüsurlarını örtməkdə gecə kimi ol!

Təvazökarlıqda torpaq kimi ol!

Səxavət və comərddlikdə axan çaylar kimi ol!

Sirr saxlamaqda ayna kimi ol!

Hiddət və əsəbilikdə ölü kimi ol!

Ya olduğun kimi görün,

Ya göründüyün kimi ol!

Mövlana həyatı boyunca özünə heç bir şey istəməmiş, daim darda qalanların, haqqı yeyilənlərin yardımına tələsmiş, əlində olanı insanlara bağışlamış, özünə ehtiyac olduğu halda başqalarına vermiş, olmadığı zaman da – ***“Evimiz peyğəmbər evinə bənzədi”*** - deyərək şükr etmiş və demişdir: ***“Allahım, mənə çox yeməkdən, çox danışmaqdan və çox yatmaqdan qoru”***. Az yemək bədənin, az

danışmaq aqlın, az yatmaq isə ruhun sağlamlığıdır.

Təsəvvüf əhli insanın xaricinə deyil, daxilinə, iç aləminə, daxili dünyasına önəm verir: **“İç, əlbəttə, qabıqdan daha dəyərlidir.. .Hər meyvənin içi qabığından yaxşıdır. Sən də bu bədəni qabıq, o qəlbə yer verdiyin dostu, sevgilini iç olaraq bil...!”** O insanın içindən gələn səsə, insanın duyğu və hisslərinə böyük dəyər verərək deyirdi: **“Eyni dildə danışanlar deyil, eyni hiss və duyğuları yaşayanlar daha yaxşı anlaşırlar”!**

Mövlana bir əxlaqi keyfiyyət kimi susmağa, O içdən, qəlbədən gələn səsi duymaq üçün susur və susunca da qəlbi ilə, iç dünyası ilə danışır. Mövlana bu barədə də belə deyir: **“Susmaq mənə əskikliyindən deyil, bəlkə mənə dərinliyindəndir... Hər kəs fəsaht və bəlağət satmağı bilir, amma mən susmağı bilən insanın bəndəsiyəm”.** Bəli, eşidən, dinləyən insan bilən insandır. Susmaq heç də bilməmək deyil, Hüseyn Cavid demişkən - “Susmaq özü də bir dürlü fəryad!”. Mövlana deyirdi: **“Gərək yox hər sözü laf ilə bəyanə. Bir baxış min söz edər baxışdan anlayana!”.** Mövlana başqa bir yerdə də susqunluğunu belə ifadə etmişdir: **“Susqunluğum əsalətimdəndir. Hər lafa verəcək bir cavabım var. Lakin, bir lafa baxaram lafımı deyə, bir də söyləyəm baxaram adamı deyə.. “.**

Mövlananın həyat fəlsəfəsi və dini görüşlərinə əsaslanan Mövləvilik Tanrı ilə kainatın vəhdətini əks etdirir: Hər şey Tanrıdan gəlir və Tanrıya qayıdır. Mövlana göstərir ki, hər şey kökünə, əslinə can atır, son nəticədə o mütləq kökünə dönəcəkdir. Əslindən, kökündən, uzaq düşənlər, kökünə dönməyənlər hələ tam, bütöv deyildir. İnsan da yalnız özünə döndükdə, özünü tanıdıqda, öz kökünə qayıtdıqda, əslini dərk etdikdə bütövləşir, kamilləşir. Mövlana deyirdi: **“Öz dilindən anlamayan, öz dilini danışanlardan uzaq düşən kimsə yüzlərlə dil, yüzlərcə nəğmə bilsə də yənə dilsiz olar və susar”.** Mövlananın kökə, əslə dönüş düşüncələri “Məsnəvi”nin ilk misralarında neyin dilində bu böyük həqiqət belə anladılır:

**Dinlə neyi, duy nələr söylər sana
Dərdi vardır ayrılıqlardan yana,
Kəsdilər qamışlıq içindən der məni
Dinlər, ağlar həm qadın, həm ər məni.**

Köksü göz-göz, ayrılıq bir dərd,

**Sən o gün eşit məndən həsrət nədir
Hər kim əslindən uzaq düşsə, arar,
Əslinə dönməkçün uyğun gün arar.**

Şeirdəki neyin hikmətli bir mənası vardır. Şair neyi sanki ağıllı, arif bir insana bənzədir. Neyin səsində məna və hikmət olduğu kimi, arifin də söz-söhbətində məna və hikmət vardır. Ney şikayət edir. Çünki, o, öz kökündən ayrılmışdır. Şair neyin şikayətini onun qəmli səsi ilə insanlara eşitdirir. Ney sədası dinləyəni ilhama gətirir, eşqini artırır. Arifin də hikmətlərlə dolu sözlərini eşidənlər rıqqətə gəlir, özlərini dünya malına bağlamaqdan əl çəkir və əbədi eşqə, mərifətə, haqqa bağlanırlar. Neyin hikməti və hünəri onun xaricində deyil, içində olduğu üçün, arifin də hikməti, məna və dəyəri onun surətində deyil, daxili aləmindədir.

Ney “Əlif” kimi düm-düzdür(ərəb əlifbasında). Neyin “kək-sü” göz-gözdür. Neyin səsinin varlığı neyi üfürən nəfəsin varlığına bağlıdır. Nəfəs kəsilsə ney də susar. Göz neyi görür, qulaq səsinə eşidir, amma onu hərəkətə gətirən gücü, səsləndirən nəfəsi görmür. İnsan və kainat da ney səsinə bənzər və varlıqlarını nəfəs kimi gizli alan Tanrıya borcludurlar. İnsan iztirabı də gözlə görünür, qəlb ilə duyulur.

Neyin bir mənası da qamış deməkdir və yazı o dövrdə qamışla yazıldığına görə qələm mənasını da anladır. Necə ki, Quranın 96-cı “Əl-Ələq“(“Laxtalanmış qan”) surətində deyilir: “(Ya Peyğəmbər) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibdir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi”. Belə olduqda Ruminin beytlərindəki “Ney” şərh olunarkən demək istəyir ki, ey həqqi tələb edən, ey həqqə qovuşmaq istəyən, ayrılıqdan, hicran naləsindən şikayət edən insan qələmin təsvir edib, yazdığı söhbəti eşit, onun dilindən çıxan sirləri dinlə. Mövlanaya görə qəlbində Allah nuru gəzdirənlər həyatda tək və yalnız ola bilməzlər.

Ney dediyimiz qamışlıqdan kəsilib, öz “dostlarından”, kökündən ayrılmışdır. Ona görə o qəmli mahnılar çalır və “öz kökünə dönməkçün uyğun gün arayır”. Beləliklə Mövlanaya görə yalnız hər kəs öz kökünə, əslinə döndükdə bütövləşir.

Mövlana Cəlaləddin Rumi təlim və tərbiyədə müəllim əməyinə, müəllim şəxsiyyətinə yüksək qiymət vermiş, onu müqəddəs peşə hesab etmiş və özünün şəxsi həyatında böyük rol

oynamış, onun kamilləşməsində, böyük bir alim, şair olmasında Təbrizli müəllimi Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdad Təbrizi (1185-1247) haqqında son dərəcə çox qiymətli fikirlər söyləmiş, duyğulu düşüncələrini sonsuza qədər ifadə etmişdir.

Yüksək ilahiyyat təhsili görmüş, əxlaqi, mənəvi elmləri də-rindən öyrənmiş hələ gəncliyində “**Mürşüdi-kamil**” ünvanı almış, **Şəms Təbrizi** adı ilə məşhur olmuş müəllim, alim, mütəfəkkir öz müridi Cəlaləddin Ruminin istedad və bacarığını, fitri qabiliyyətini yüksək dəyərləndirmiş, həm özünün və həm də Mövlananın qeyri adi keyfiyyətlərə malik olduğuna da işarələr etmişdir. Şəms Təbrizi özünün “Məqalət” əsərində belə yazmışdır: *“Mənim Təbrizdə Əbu-bəkr adlı bir şeyxim var idi. Ondan dərs aldım, bir çox biliklər öyrəndim. Fəqət məndə bir şey var idi ki, onu şeyxim görə bilmirdi. Zətən onu heç kim görə bilməmişdi. Onu xudavəndigarım Mövlana görə bildi”*.

Həqiqətən də Şəms Təbrizi tarixdə çox mürəkkəb təbiətli, maraqlı, sirrli, fenomen şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Hətta mənəblərə görə onun adı çəkildiyində belə, insanın iç dünyasında bir şeylər olmuş, insanın ruhu aydınlanmış, qəlbi fərəhlənmişdir. Onun fikirlərini tam mənasında başa düşüb anlamaq, özünün kimliyi, şəxsiyyəti haqqında bu günə qədər genişliyi ilə ətraflı tədqqiqat aparılmamış və öyrənilə də bilinməmişdir.

Şəms Təbrizi böyük filosof-şair, ilahiyyatçı, təsəvvüf elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. O bir yerdə durmamış, daim səyahətlər etmiş, adına “Şəmsəddin Pərəndə” (“Uçan günəş”) də deyilmiş, Şərqi ölkələrini gəzmiş, Bağdadda, Dəməşqdə böyük alimlərlə görüşüb tanış olmuş, elm-mərifət məclislərinə qatılmışdır. O bəşəri hiss və duyğularla yaşamış bütün insanları varlığı ilə, necə deyirlər, “yaradılanı yaradandan ötrü sevmiş” və ətrafındakılara da sevdirmişdir.

Şəms Təbrizi mənəviyyat aləminin böyük ustadı və böyük insanı olmuş onun haqqında dövrünün mütəfəkkirləri dəyərli fikirlər söyləmiş, ona ünvanlanan şeirlər yazmışlar:

“Mürşüd-i kamil-i mükəmməldir,

Sözləri mücməl-i müfəssəldir,

**Nəş`əsini verdi molla Hünkar Rumiyə,
Onu inkar edən məəttəldir”.**

“Şəms Təbrizi”, yəni “Təbrizin günəşi” adı da onun şəxsiyyətinə, mərifətinə uyğun bir addır. Təbrizdən doğan düşüncə, duyğu da eşq günəşi idi. Əbədiyyən də bu günəş Təbrizdən parlayacaq. İşin çox maraqlı tərəfi budur ki, Şəms hələ o zaman - XIII əsrdə - **“Təbrizdə elə böyük şəxsiyyətlər var ki, məndən də yüksək məqəmədirlər”**- demişdir. Şəms bütün davranışlarında, yaradıcı fəaliyyətində Təbrizi həmişə ucaltmağa çalışmışdır. Şəmsin anladığından belə çıxır ki, dünyanın elm, mənəviyat mərkəzi Təbriz olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Mövlana da öz şeirlərində Təbrizi çox öymüşdür. Demək olar ki, Mövlananın əksər qəzəllərində Təbriz şəhərinin adı keçməkdədir. Mövlana yazır:

**“Aç da bir karvan yükün ey sariban
Yar yurdu şəhri Təbrizdir, dayan!
Cənnətin kəndisidir Təbrizimiz.
Sirr mülkü anmışıq Təbrizi biz,
Göylərin sonsuzluğundan sevgilər,
Hər zaman olsun Sizə, Təbrizlilər!”**

Bu misralarda Mövlana Təbrizi “Sirr mülkü” (“Sirrələr şəhəri”) olaraq görür. Məhz Təbriz mühiti Şəms Təbrizi kimi böyük alimi, mütəfəkkiri yetişdirmişdir. Həqiqətən də Təbriz elm, mədəniyyət, mənəviyat və eşq günəşləri yetişdirən bir şəhər olmuşdur.

Şəms Təbrizi ilə ünsiyyət və münasibətlər Rumiyə mistik idrakın yeni bir yolunu tapmaqda kömək etmişdir. Buna baxmayaraq, onun bütün ideya və nəzəri fikirləri yalnız Rumi öldükdən sonra Mövləvilik adı ilə formalaşmışdır. **Mövlana ərəb sözüdür. Ana dilimizdə onun tam qarşılığı “yüksəlmiş” deməkdir.** Yəni hissən, fikrən, ruhən yüksək mənəvi ucalığa varmış insan.

Şəms dünyasında şeir, musiqi və səmavi rəqs əsas yer tutmuşdur. “Səm`a” ərəb dilində “dinləyiş” deməkdir. Mövlana Şəmsi dinlərkən ruhundakı titrəyişləri “səma” rəqsinə yükləmişdir. Şəmsin səsi də çox təsirli və cəlbedici olmuşdur. Şəmsin səs dinamikləri Mövlananı öz təsiri altına almışdır. Bu geniş diapazonlu Şəmsin səsindeki mənəvi fikirlər, ilahi şeirlər Mövlananı elə hərəkətə, elə vəcdə gətirmişdir ki, bütün şeirlərini bir musiqi, bəstə üzərində yazmışdır. Mövlananın şeirində yalnızca sözlər həyəcana gəlib rəqs etmir,

şeyrin özü də rəqs edir. Hər şey rəqs edir, fikirlər, sözlər, vergül və nöqtələr. Şəms Mövlananın ruhunu ehtizaza gətirmiş, onu rəqs, musiqi sevdası ilə doldurmuşdur. “Səmaazənlik” də bəşəriyyəti bəsirət qulağı ilə dinləmək anlamına gəlir. Dinləyərək hissələr aləmində aləmin sirlərinə qovuşmaq deməkdir. Bu üzdən də “Səmaazənlik” Şəmsdən sonra da dərin bir fəlsəfi mahiyət daşımışdır. İşin maraqlı cəhəti budur ki, islam aləmində ilk dəfə olaraq qadınlar da Şəmsin istəyi ilə səmazənliyə qatılmışlar. Şəms Təbrizinin bu görüşü o dövrdə Hacı Bektaş Vəli tərəfindən yaradılan Bektaşiliyə də təsir göstərmiş və qadınlarla kişilər firlanaraq xüsusi rəqslər etmiş, səmazənlik etmiş və bu gün də bu davam etməkdədir.

Şəmsin Mövlanaya öyrətdiyi təlimlərdən birisi də musiqi olmuşdur. **İnsanın bütövləşməsində, kamilləşməsində musiqini duymaq, ondan həzz almaq, həzin şeyir və rəqsin ahəngi altında xüsusi emosional hallar keçirmək insanı yeni bir aləmdə kökləyir, insanın ruhunun zənginləşməsində, qəlbinin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.** Şəmsin bu təlimi, bu fəlsəfəsi üzərinə mənəbdə vaizliklə məşğul olan Mövlana məscidi buraxıb musiqi öyrənir, şeyirlərinə bəstələr yapır. Bu gün muğamlarımızda Mövlana Cəlaləddin Ruminin bir neçə bəstəsi vardır. Onlardan ən önəmlisi “Şur” muğamındakı “Səmai-Şəms” şöbəsidir ki, Cəlaləddin Rumi bunu öz ruhunun memarı olan müəllimi Şəms Təbriziyə ithaf etmişdir. (“Səmai-Şəms” - “Şəmsin səmavisi”, rəqsi “Şəmsi dinləmə” anlamına gəlir. Bu gün o “Simai-Şəms” kimi tələffüz olunur). Səməvi mərasimlərində “Səmai-Şəms” muğamınının ahəngi ilə “Səmazənlik”lə - yəni çalmaq, oxumaq və rəqs etməklə məşğul olmuşlar. XX əsrdə dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli muğamlarımıza yeni bir ruh, yeni həyat vermiş, muğamlarımızı dərin həyat lövhələri, insan duyğuları ilə yükləyərək muğamlarımızın forma və məzmunu daha da dərinləşmiş və Şəms təlimlərinə daha çox yaxınlaşmışdır.

Şəms Təbrizinin zahiri və daxili gözəlliyi, yüksək insani keyfiyyətləri, etiqadına dərindən sədaqəti Ruminə özünə heyranlıqla cəlb etmişdir. Onun müəlliminə məhəbbəti adi insani duyğulardan da yüksəkdə dayanmışdır. Rumi onu özünün mürşidi, müəllimi elan edərək, bütün elmi fəaliyyətini dayandırmış, mədrəsədəki işini buraxmış və özünü bütünlüklə duyğularının, qəlbinin ixtiyarına ver-

mişdir. Onlar bütün vaxtlarını Şəmsin digər müridləri ilə birlikdə elm, mərifət məclislərində, “xəlvəti-üns” gecələrində keçirirlər. Bu məclislərin əsasını isə musiqi, ilahi şeirlər və xüsusi səmavi rəqslər tuturdu.

Şəmsin fəlsəfəsinin əsasında insana məhəbbət, “insan haqları” fəlsəfəsi dayanmaqdadır. Şəms Təbrizidə insana dərin sevgi və sayqı vardır. Çünki insan islam fəlsəfəsində də deyildiyi kimi yaranmışların ən şərəfli, ən ulusudur. Bu fəlsəfə, bu ideya Mövlananın dünyaya baxışına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Şəms Təbrizi insanın mənəvi, ruhi aləminə böyük önəm vermiş və insanın iç dünyasını daim öyrənməyi özünün 40 tövsiyəsində açıqlamalarla bildirmişdir: ***”Nə yönə gedirsən get; şərq, qərb, şimal, ya da cənub... Çıxdığın hər yolçuluğu bir səyahət olaraq düşün! Öz içinə yolçuluq edən kimsə sonunda bütün dünyanı dolaşar!***

Şəms mənəvi elmlərdən və elmi qazanmaqdan bəhs edərkən bunları da demişdir:

- Elm üç şeylə əldə edilir: ***“Zikr edən dil, şükr edən qəlb, səbr edən tən.(bədən). Elmsiz bir vücut susuz bir şəhərə, quru bir qalibə bənzər. Vücudu pəhrizlə, əxlaqla, cəhd və qeyrətlə sulamaq və bəzəmək lazımdır. Könlü az istəkli, gözü tox olun. Əlinizdə olanlara qənaət edin, başqalarının əlində olanlardan ümidinizi kəsin”.***

Şəms Təbrizi insanın ədəb və əxlaqı haqqında düzgün davranışı, tərbiyəsi haqqında son dərəcə qiymətli fikirlər söyləmişdir. O insanın ədəbinin onun dilindən, danışığından başladığını deyir. O da az danışmağın faydalı olduğunu dəyərli fikir və bənzətmələrlə söyləyir: ***“Əgər çox danışmaq faydalı olsaydı Allah adama iki ağız bir qulaq verərdi. Onun üçün çox dinləyib, az danışmaq gərəkdir...”***

Bu dəyərli, humanist, əxlaqi fikirlərə sahib, böyük təlqin və cəzb gücünə malik böyük Azərbaycan alimi, müəllimi Şəms Təbrizi Mövlananın həyatında son dərəcə böyük rol oynamış, onun ideya və baxışlarına qüvvətli təsir göstərmişdir. Mövlana müəllimini böyük məhəbbətlə sevmiş, ona odlu və səmimi şəkildə bağlanmış, ondan ayrılmamış və ömrü boyu onu unutmamışdır.

Mövlana həyatı boyunca elmə, biliyə, arif insanlara yüksək qiymət vermiş hətta məzarını belə arif insanların könlündə olduğunu söyləmişdir:

“Ölümümüzdən sonra məzarımızı torpaqda arama,

Məzarımız arif insanların könuüllərindədir” - beyti ilə Mövlana “Elm”, “İrfan”, “Məritfət” əhlinin yüksək mərtəbəsinə yüksəlmiş və bu yolu da insanlara göstərmişdir.

4.7. Bektaşilikdə tərbiyə

Ümumtürk fəlsəfi, ədəbi və pedaqoji fikir tarixində şəxsiyyətin inkişafı, tərbiyəsi, özünüdərk, mənəvi zənginliyi problemlərinin öyrənilməsində, habelə XIII əsr Yaxın Şərq, Anadolu, Azərbaycan və xüsusilə Naxçıvanda yayılmış ortağ türk mədəniyyətinin və ümumtürk birliyinin yaranmasında, inkişafında, islamıyyətin bu ərazilərdə daha geniş yayılmasında Bektaşiliyin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti olmuşdur. Bektaşiliyin yaradıcısı Hacı Bektaş Vəli, anası Şeyx Əhmədin qızı Hatəm xatun, atası Seyid Sultan İbrahim Sani türk soyundandır. Bektaş “Dost”, “Yoldaş”, “Bəy”, “Bəy dostu”(“Bəydaş”) mənalarını verir. Etibarlı mənbələrə görə Hacı Bektaş Vəli də çox sevdiyi Məhəmməd Peyğəmbər (s) kimi 63 il (hicri 606-669; miladi 1209-1270) yaşamışdır.

Bektaşiliyin əsas mahiyyəti insanın özünü tanıması, özünü dərk etməsi, gözəl ədəb, saf əxlaq, zəngin mənəviyyətə sahib olmasıdır. Necə ki, demişlər:

“Ədəb bir tac imiş, nuri xudadan

Gey ol taci, əmin ol hər bələdan!”

Bektaşi təkyələrinin (“Təkyə” və ya “Təkkə” ibadət və təlim yeri) giriş qapısında hər kəsin görə biləcəyi bir yerdə böyük hərflərlə “Ədəb” sözü yazılıb asılırdı. Bu o demək idi ki, bura ədəb, əxlaq mərkəzidir. Bura ədəblə girilir, ədəblə çıxılır. “Ədəb”(ادب) kəlməsi ərəb əlifbası ilə “Ə”, (ا) “D”(د), “B”(ب) hərflərindən meydana gəlmişdir. Bu üç hərf, üç kəlməyə dönmüşdür. Bunlar “Əl”, “Dil”, “Bel” kəlmələridir. Yəni, **“Əlinə sahib ol, dilinə sahib ol, belinə sahib ol”** kəlmələri, Bektaşi fəlsəfəsinin əxlaq və

mənəviyyat prinsipi sayılmışdır. Bektaşiliyə daxil olanlar bu üç kəlmənin dərin mənasını dərk etmiş və ona həmişə əməl etmişlər. Bu üç kəlmənin fəlsəfi mənalərini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. **Əlinə sahib olmaq.** İnsanın əli həm yaxşılığa, həm də pisiyə istifadə oluna bilər. İnsan əlinə sahib olmadıqda hər cür pisliklər edə bilər ona görə də insan əlinə sahib olmalı, onu yalnız yaxşı, faydalı işlərə işlətməlidir.

Əlinə sahib ol həmçinin əlinlə qoymadığın bir şeyi götürmə. Əlinlə kimsəyə pislik etmə. Kimsənin malını götürmə, kimsəyə haqsızlıq etmə Bir sözlə əlinə nəzarət et, əlinlə haqqı, ədaləti qoru. Ərəb əlifbasında bu kəlməni “El” kimi də oxumaq olar ki, yenə də burada “Elini qoru”, “Elinə sahib ol” - mənalərini söyləmək olar.

2. **Dilinə sahib olmaq.** Az danışmaq ədəbdəndir. ”Çox danışan çox səhv edir”- demişlər.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Bir insan dilini yaxşılığa da və pisiyə də istifadə edə bilər. Dil var kəsər başı, dil var kəsdirər savaşı. Dil qılıncdan da kəsərlidir. İnsan dilini yalandan, riyadan, saxtakarlıqdan qorumaq. Yəni dilinə sahib çıxmalıdır.

Dilinə sahib olmaq, həmçinin o deməkdir ki, gözünlə gördüyün və ya görmədiyən hər şeyi söyləmə. Dedi-qodu yaratma, yalan söyləmə, qeybət etmə. Deyəcəyini əvvəlcədən fikirləş, ölç-biç, sonra danış. Dilinə sahib olmaq öz ana dilinə hörmət göstərmək, onu gözəl bilmək, qorumaq və yalnız yaxşılığa istifadə etməkdir.

3. **Belinə sahib olmaq.** İnsanın nəfsinə sahib olması nigahı və halalı olmayana meyl etməməsi, öz nəslini, soyunu, kökünü qorumasıdır.

Bu üç qaydaya əməl etmək Bektaşi ədəb və əxlaqının əsasını təşkil etmiş və Bektaşi misralarına belə köçmüşdür:

Haqsızlığa uğramazsan, sahib isən əlinə

Bəlalara bulaşmazsan , hakim isən dilinə

Davasız dərdə düşməzsən, sağlam isən belinə!

Bektaşilərin həmişə gözəl ədəb və əxlaqa malik olması, süfrəsinin həmişə açıq olduğu və nemətlərinin də halal olduğu müdrik fikirlərindən aydın görünür:

Ədəb ərkana bağlıdır, ayağımız başımız

Güllərdən qoxu almışdır, torpağımız daşımız.

**Süfrəmizdəki loxmalar hamısı halaldır,
Yeyənlərə nur olur, çörəyimiz, aşımız!**

Bektaşılıkdə hər şeyin təməlində əxlaq və bilginin olması zəruri sayılır və belə deyilir: **“İslamın təməli gözəl əxlaqdır. Əxlaqın təməli bilgidir, bilginin özü ağıldır”.**

İnsanın mərifət, ədəb əxlaq sahibi olması üçün isə daim oxuyub öyrənməsi tövsiyə edilir:

“Daim yaxşını, gözəli, doğrunu öyrənə bilmək üçün oxuyun və oxudun”.

**Mərifət günəşə, ağıl aya,
Elm ulduza bənzər, həm Aya
Gün doğar, ay dolanar, elm oxunar.**

Bektaşilik maddə, cəhalət, nəfs və könül qaranlığına mübtəla olanların aydınlanma yolunu da göstərir:

**Maddə qaranlığı, ağıl nuru;
Cəhalət qaranlığı, elm nuru;
Nəfs qaranlığı, mərifət nuru;
Könül qaranlığı, eşq nuru ilə aydınlanır!**

Bektaşilik başdan başa insana hədsiz sevgi və məhəbbətdir. Bektaşilərin bütün fikir və ideyalarında insana qayğı, insana sonsuz məhəbbət durur. **“Yaradılanı sev yaradandan ötrü”** ideyasından irəli gələrək Bektaşî müdrikiyində deyilir:

“Allahını sevən bir insan bir kimsənin verdiyi üzüntüdən sıxılmaz və qırılmaz. Cavan mərd odur ki, qırılmağa dəyər kimsəni belə qırmaz!”. Bu fikridə insana nə qədər yüksək dəyər və qiymətin bariz nümunəsini görürük.

Bektaşilik aqlını, təfəkkürünü işlədən düşünən insanı tələb edir. Ona görə Hacı Bektaş Vəli deyir: **“Ağılla gedilməyən yolun sonu qaranlıqdır”.** Bu cəhətdən Bektaşilikdə təlim zamanı fərdə bilik verməzdən əvvəl onun düşüncəsi, təfəkkürü, inkişaf etdirilir. Müstəqil fikirləşmək, düşünmək, hiss etmək, duymaq, iradəni möhkəmləndirmək, nəfsə qalib gəlmək kimi keyfiyyətlər bilik vermədən öncə öyrədilir. Bektaşilər buna **“Qabını genişləndirmə”** deyirlər. Başqa sözlə öyrənmək istəyən şəxs bilik ala biləcək, idrak edə biləcək səviyyəyə, müəyyən “hal”a gətirilir.

Bektaşilik “Sərimi verrəm, sirrimi verməm!” deyərək, sirr saxlamağı, **“Ayıbları örtücü ol”** – deyərək başqasının eybini

açmamağı, qüsürünü yaymamağı tövsiyə edir.

**Mərifətdir haqqı yaymaq;
Xətir almaq, xətir saymaq!
Sənə düşməz könül qırmaq;
İncinsən də incitmə sən.**

deyərək könül sındırmamağı, “**Ağır başlı ol**”- deyərək səbirli və təmkinli olmağı, “**Bir olalım iri olalım, diri olalım!**”- deyərək insanları birliyə, bərabərliyə səfərbər etməyi öyüdləmiş, “**Kirləri arıtan baxsana suya/ Üzü yerlərdə, göydə deyildir**”- deyərək insanları sadə, səmimi, təbii və təvazökar olmağa, “**72 millətə eyni nəzərlə bax**” - deyərək insanları irqindən, rəngindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq bir birindən ayırmamağa, humanizmə, bəşəri duyğulara, bütöv bir dünya insanı olmağa çağırmışdır.

Hacı Bektaş Vəli insanlara daim yaxşılıq etməyi, həmişə yaxşı əməl sahibi olmağı öyüdləmişdir. O deyirdi: “**Mənim üç dostum vardır. Nə zaman ki, mən ölürəm birisi evdə qalır, birisi yolda qalır, birisi isə mənimlə bərabər gəlir. Evdə qalan mənim malımdır, yolda qalan mənim yaxınlarım və ailə üzvlərimdir, mənimlə gələn yaxşılıqlarım və əməllərimdir**”.

Bu müdrik fikirlər Bektaşi mısralarından belə süzülüb gəlmişdir.

**Malım mülküm , sərvətlərim - hamısı evdə qaldı
Oğlum, qızım, əqrabam, getdiyim yolda qaldı
Dostlarımdan, birisi, məndən heç ayrılmadı
Allah üçün yaptığım yaxşılıqlar məndə qaldı.**

Bu baxımdan Hacı Bektaş Vəli insanlara dünya malına sarılanlara heç nə əldə etməyəcəklərini, sonunda onlara həsrətlə baxacaqlarını bildirir, mal-mülk toplamaq əvəzinə elm, bilik toplamağı, mənəvi zənginliklərlə zənginləşməyi tövsiyə edərək yazırdı:

**Dünyanın varlığına ey hirsə sarılanlar
Yeməyib, gətirməyib, yük altında qalanlar,
Başqasına qalırlar, həsrətlə toplananlar
Həsrətlə ayrılırlar axirətə yollananlar.**

Bu fikirlərin davamı olaraq Bektaşilik insanoğlunun ən böyük bədbəxtçiliyinin də aşağıdakılar olduğunu söyləyir:

1.Mal, mülk və mövqə hərisliyi; 2) Yalançılıq və boğazına düşkünlük; 3) Qeybət, xəyanət, haqqı inkar və ədəbsizlik.

İnsanoğlunun xoşbəxtliyinin isə aşağıdakılar olduğu söylenilir:

1. Doğru, dürüst olmalı; 2) Güzəl əməl sahibi olmalı; 3) Özünü kamilləşdirmək üçün göstərilən səy; 4) Haramdan uzaq durmalı; 5) Hal əhli ilə söhbət etmək.

Beş ünsür də hər şeyin yazığı olduğunu göstərir:

1. Günəşə qarşı yanan işıq; 2) Görməyən gözə qarşı güzəllik; 3) Corat torpağa qarşı güzəl yağmur; 4) Qarnı toxa qarşı xoş bir yemək; 5) Axmağa qarşı haqq sözü.

Bektaşî düşüncəsinə görə hər şey- xoşbəxtlik də, bədbəxtlik də, insanın “mələk”, ya “şeytan” olması da öz əlindədir, hər şey onun nüvəsində, kökündədir. Bu xüsusda Bektaşî belə deyir:

Ararsan Mövlanı özündə ara

Nə yerdə, nə göydə, nə masivanda

Adəm də sənsən, şeytan da sənsən

Pak eylərsən könlünü rəhman səndədir.

Bektaşilikdə qadına, onun hüquqlarına, təhsil almasına böyük önəm verilir, “**Qadın təhsil almalıdır**” deyilir” və qadın - kişi bərabərliyinə xüsusi diqqət yetirilir:

Kişi qadın sorulmaz məhəbbətin dilində

Haqqın yaratdığı hər şey yerli yerində

Bizim nəzərimizdə qadın kişi fərqi yox

Nöqsanlıq, əksiklik sənin görüşündə!

Bektaşilikdə insanın kamilləşməsinə xüsusi önəm verilmiş və kamilliyə çatmağın da şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Həmin şərtlərə əməl edənlər – “Mürşidi-kamil” adlanır və ya “Ata” kimi müqəddəs ada layiq görülür. “Mürşid” və “Ata” haqqını ala bilmək üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir: 1) Bilik sahibi olmalı və bütün davranışlarda islam qayda-qanunlarına əməl etməli; 2) Batini elmi anlamalı. (İnsanın öz daxili aləmi ilə özünü təkmilləşdirmə ilə bağlı elm); 3) Sakit və ağır təbiətli olmalı; 4) Səxavətli, mərhəmətli və comərd olmalı; 5) Şücaət sahibi olmalı (könlünü haqq-taalaya bağlamalı); 6)Nəfsə uymamalı, şəhvət hisslərindən qorunmalı; 7) Dün-yaya çox məhəbbət və ülfət etməməli, istəklərdən keçməli; 8) Kim-səyə acı və zərər verməməli, hər zaman xeyirxah və yardımçı olmalı; 9) Yumşaq təbiətli, əffedici olmalı; 10) Güzəl əxlaq və mənəviyyat sahibi olmalı; 11) Özünə rəva bilmədiyini, başqasına da rəva

görməməli; 12) Kərəm sahibi olmalı (ətrafındakı insanlarla xoş-rəftar olmalı, onlara hədiyyələr verməli); 13) Təvəkkül sahibi olmalı; 14) Təslim və riza sahibi olmalı (haqqa təslim olmaq və daim ondan razı qalmaq); 15) Qəzaya riza göstərməli; 16) Təvazökar olmalı və əhdə vəfa göstərməli; 17) Səbrli, təmkinli olmalı; 18) Əhd edib, söz verdiyini yerinə yetirməli.

Bektaşinin həmişə özündən əmin olması, son nəticədə bütöv bir toplumun bir-birindən əmin olmasına gətirib çıxarır. “Müsəlman kimdir?” sualına Məhəmməd Peyğəmbər (s) belə cavab verir: – “Müsəlman, müsəlmanın əlindən, dilindən əmin olan kimsədir”. Yəni əlinə, dilinə sahib olmaq müsəlman olmağın vacib şərti hesab edilmişdir. Demək, Bektaşi tərbiyə sisteminin qaynağı Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərindən irəli gəlmişdir.

4.8. Hürufilikdə tərbiyə

Azərbaycanın orta əsrlər ictimai, dini-fəlsəfi, pedaqoji və ədəbi-mədəni gerçəkliyində sufizmin əhəmiyyətli qollarından biri Hürufizmdir. Panteist dini-fəlsəfi düşüncəni əsas götürən bu cərəyan əsasən XIV-XV yüzilliklər Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi və pedaqoji mühiti ilə o qədər sıx və əsaslı şəkildə qaynayıb qovuşur ki, onu nəzərə almadan həmin dövr ədəbi-pedaqoji fikri dərk etmək mümkün deyildir.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük ədəbi siması və bu dövr ana dilli şeirimizin ustadı İmadəddin Nəsimi hürufizmin ən görkəmli nümayəndəsidir. Onun bənzərsiz şeirlərinin çoxu hürufilik ideyalarının bədii ifadəsinə və təbliğinə xidmət edir.

Hürufi dedikdə hərf elmi ilə məşğul olan, hərflərdə bir mənə axtaran, hərflərə müqəddəs varlıq kimi baxan inanc sahibi başa düşülür. Ümumiyyətlə ərəb əlifbasının hər bir hərfində bir mənə mövcuddur. Bu həm dini, fəlsəfi mənada bir mənə, həm də “Əbcəd” hesabında müəyyən bir rəqəmi, ədədi bildirir.

“Hüruf”- “Hərf” kəlməsinin cəmidir. Yəni “Hərflər”. Hürufiliyə görə varlıq səslərdən ibarətdir. Səs və hərf sözlərdə öz əksini ta-

pır. Sözlər hərfilər üzərində qurulur və insanlar tərəfindən ifadə olunur.

Kainat Tanrının “Ol” kəlməsindən meydana gəlmişdir ki, bu da səs vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur. Səsin işarəsi hərfilerdir. Ona görə də hərfilər müqəddəsdir. Hər bir hərfin mənası və bir anlamı vardır. İnsan hərfilerin daxili rəmz və mənalərini dərinədən öyrənərək ilahi aləmin sirlərini də öyrənmiş olur.

Məsələn, “Əlif” (ا) hərfi özündən sonra gələn heç bir hərfə birləşmədiyi üçün çoxluğa yaxın düşməmişdir, o təkdir. Bu hərf başlanğıc hərfidir və Allahı simvolizə edir. Başlanğıc Allah olduğuna görə, hər şey Ondan sonra gəlir. Təsəvvüfdə kamil, yetkin insan ərəb hərfiləri arasında Əlif (ا) hərfinin rəmzidir. Botanika aləmində lələ budağının dim dik olması ərəb əlifbasında “Əlif”lə müqayisə edilir. Lələ kəlməsinin yazılışı ilə Allah kəlməsinin yazılışı eyni hərfilərlədir. Allah kəlməsində 1 Əlif, 2 Lam, 1 he hərfiləri vardır. Əlif hərfinin əbcəd dəyəri 1, lam hərfinin 30, he hərfinin isə 5-dir. Buna görə də “Lələ” ilə “Allah” kəlmələrinin əbcəd hesabı ilə dəyəri 66-dır. “Lələ” ərəb hərfiləri ilə yazıldığında (ل ا ل ه) tərs tərəfdən oxunanda ortaya “Hilal” – yəni aypara kəlməsi çıxır (ل ا ل ه).

Qeyd edək ki, aypara islam aləmində geniş yayılmış bir simvoldur. Aypara bayrağımız üzərində dalğalanır. Ayparanı qəbirüstü daşlarda, xalçalar, abidələr üzərində görmək olar. Nədir ayparanın sirri? Niyə bu qədər geniş yayılmışdır? Belə ki, aypara ərəbcə “Hilal” deməkdir. “Hilal” ərəbcə yazılışına görə “h”, “l” “a” “l” hərfilərindən əmələ gəlir. “Allah” kəlməsi də bu hərfilərdən düzəlir. Hər iki sözdəki hərfilərin cəmi “Əbcəd” hesabında “66”-dir. Demək Aypara (Hilal) İslamiyyətdə Allahın simvolu kimi qəbul edilmişdir.

Yaxud, “Vav” hərfi də (و) müqəddəs hərfilərdən sayılır. Öz yazılışına və quruluşuna görə əsas üç mənə ifadə edir: 1) Ana bətnindəki insanı xatırladır; 2) “O” - Allahın özünü xatırladır; 3) “Ol” - Allahın ilk sözünü xatırladır. “Vav” əbcəd hesabında 6 rəqəmini ifadə edir ki, bu həm kainatın simvolu, həm də imanın 6 şərtini (Allaha iman, Peyğəmbərlərə iman, Allahın kitablarına iman, Axirət gününə iman, Qəzavü-qədəre iman, Allahın mələklərinə iman) ifadə edir.

İslam alimlərinə görə təssəvvüfdə, əbcəd hesabında Allah kəlməsinin qarşılığı 66-dır. Bu bir birinə kilidlənmiş iki “Vav” hərfinin yazılışı ilə meydana gəlib Allahı anladır. Ona görə də “Vav” birliyi, bərabərliyi bildirir. “Vav” Allahın 99 adından biri olan “Vahid” ismini bildirir və “Vəhdət”in simvoludur. “Vav” həm də qulu təmsil edir. Ana qarınıdakı uşağa bənzəyir. İnsan dünyaya “Vav” formasında gəlir və sonra həyatı boyunca “əlif”- (ا) kimi düz olur, daha sonra da “Vav” formasında da əyilir, dünyadan köçür. “Vav”-in yazılışında bir gözəllik, estetika olduğundan xəttatlar da ən çox “Vav” hərfi üzərində çalışmışlar. “Vav” hərfi həmçinin ərəb əlifbasında v, o, ö, u, ü, səslərinin qarşılığını verir.

İbadət yerlərinin qapısı önündə, padşah, Sultan saraylarının namaz qılınan yerlərinin qapısı başında, ki bu qapı da adam boyundan aşağı yapılır və üstündə üz-üzə yazılmış iki “vav” hərfi yazılırdı. Bu Allahın simvolu kimi qəbul edilirdi və bura ibadət üçün içəri girənlər baş əyərək bu qapıdan içəri keçərmişlər. İki “vav”-in qarşı qarşıya yazılması həmçinin ürəyin, qəlbin simvolu kimi də qəbul edilmişdir.

Hərflərin hikmətli mənasını biz Mövlana Cəlaləddin Ruminin misralarında görürük:

“İnsan namazda kıyama durunca (ا) “əlif” olur. Rükuya eyilincə (د) “dal” olur. Səcdəyə varınca (م) “mîm” olur. Beləliklə adəm olur!”

Hürufilikdə, sufilikdə nöqtə vəhdət rəmzidir. Belə ki, qələmin ucu kağıza və ya lövhəyə toxunduqda nöqtə əmələ gəlir və sonra yazı yazılır. Deməli, nöqtə yazının başlanğıcıdır. Varlığın başlanğıcı da vəhdətə bağlıdır və ondan nəşət edir. Nöqtədən – başlanğıcdan sonra əmələ gələn yazı-xətt isə varlığın tədricən nizamla zühur olmasına işarədir

Hərflərin bir məna, ifadə kəsb etməsi hələ səhabələr dövründən məlum olmuşdur. Həzrəti Əli (s) deyirdi “Bismillah” “ب” (Be) hərfindən meydana gəlmişdir. Mən “Be” hərfinin altındakı nöqtəyəm. “Be” hərfinin təssəvvüfdə müqəddəs bir hərf və bir açar olması haqqında XV əsrdə yaşamış Bərdəli Şeyx İbrahim İbn Məhəmməd İbn Hacı İbrahim İbn Şəhabəddin Bərdəninin (Gülşəni) dəyərli misraları vardır:

**“B” hərfi “bismillahi rəhmani” kəlməsindən,
Açar kimi vəhy olmuşdur Allah səsindən,
“Bismillah” kimi olmamışdır heç bir açar,
O, sözlər ölkəsinin qapısını hər zaman açar”.**

Hüruflər sözləri varlığın əsası kimi qəbul edirlər. Sözlər “Quran”da və Quran vasitəsilə Allahdan gələn vəhylər dünyanı yaratmışdır. Allahın Qurandakı sözlər vasitəsilə insanda təcəllə etməsi Hüruflilik ideyasının əsasını təşkil edir.

Hüruflikdə 7 rəqəmi müqəddəs hesab edilərək açar hesab edilir. Bu Qurandakı Fatihə surəsinin ayətlərini, insanın üzündəki yeddi nöqtə 7 rəqəminə işarət edir ki, insan da həqiqət üçün açar hesab edilir.

Hərflərin və rəqəmlərin texniki tərəfləri ilə bağlı görüşləri inkişaf etdirməklə hərfləri müqəddəsləşdirən, hürufliliyi bir fəlsəfi-dini fikir sistemi olaraq quran, yayan şəxs azərbaycanlı Fəzlulluah Nəimi Astarabadi (1340-1394) olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə Astarabad və ya Astabad Naxçıvanda Araz çayı sahilində şəhər olmuşdur. Bu şəhər sonralar Araz çayının sularına qərq olmuşdur.

Nəimi ömrünün müəyyən hissəsini səyahətdə keçirmişdir. 1369-cu ildə İsfahana, 1373-cü ildə Məkkəyə səfər etdiyi məlumdur. İsfahana bir neçə dəfə səyahət etmişdir. Hətta müəyyən müddət İsfahan ətrafındakı Toğçı adlı yerdə məskən saldığı, bir mağarada inzivaya çəkildiyi, sonra hüruflilik etiqadını yaymağa başladığı və burada ətrafına xeyli mürid topladığı barədə məlumatlar da mövcuddur.

Nəimi bir neçə dili və bir sıra elmləri, o cümlədən qədim yunan və şərq fəlsəfəsini, Quranı və dini elmləri mükəmməl mənimsəmişdi.

Nəimi öz hürufi düşüncələrini “Cavidan-namə”(Əbədilik haqqında), “Ərş-namə”(Səltənət haqqında), “Məhəbbət-namə”, “Novh-namə” (Yuxu görmə haqqında), “İskəndər-namə”, “Vəsiyyə-namə”, “Nəsihət-namə” adlı əsərlərində izah etmişdir. Nəiminin əsərləri İstanbulda “Aya-Sofiya” kitabxanasında, Paris Milli kitabxanasında, Britaniya muzeyində, Kembric Universitetində, Tehran Milli kitabxanasında, İrəvan Məndəranında və digər kitabxanalarda saxlanılır. Nəiminin həyatında Bakının xüsusi rolu olub. Belə ki, o burada hürufi hərəkətinin mərkəzini yaratmışdı. Əli-ül Əlanın

“Qiyamətnamə” əsərində göstərilir ki, Fəzlullah Nəimi Bakıdan getdikdən sonra da bu mərkəz hürufiliyi yaymış və təbliğ etmişdir:

**Bakı tərəfdən səs gəlsə ayağa dur, əlini-əlinə vurub sevin,
Ora bizim sevimli yerimiz özü getsə də yeri orada qalır.**

“İnsan yer üzünün əşrəfidir!” Quran ayəsindən irəli gələrək, hürufilər insan şəxsiyyətinə yüksək qiymət verir və belə hesab edirdilər ki, Quran ayələri elə insanın üzündə yazılmışdır. İnsanın burnu ərəb əlifbasında “Əlif”dir (ا) burunum yanları “Lam” (ل), gözlər “he” (ه) dir. “Əlif”, “Lam “ he” “Allah” - kəlməsini yaradır.

Nəimi Teymirilər tərəfindən Naxçıvanda edam edilmişdir. Nəsimi bu hadisədən çox mütəəssir olmuş və bu münasibətlə yanğı və iztirab hissi ilə dolu məşhur “Ayrıılır” rədifli qəzəlini yazmışdır:

**Ey müsəlmanlar, mədəd ol yarı-pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.
Ey sənəm, hicran əlindən naleyi-zar eylərəm,
Gözlərimdən sanasan dəryayi-ümman ayrılır.**

Nəiminin qəbri hal-hazırda Naxçıvanda Culfa rayonunun Xanağa kəndində, Əlincə çayının sol sahilində Əlincə qalası ilə üzbəüz yamacda yerləşən köhnə qəbriستانlıqdadır. Qəbrin üstündə kərpicdən tikilmiş künbəz vardır və o, ziyarətgaha çevrilmişdir.

Nəiminin ideyaları, əqidə düşüncəsi onun davamçısı və müridi XV əsrin böyük Azərbaycan şairi Nəsimi (1369-1417) tərəfindən geniş yayılmış və davam etdirilmişdir.

Nəsimi Şamaxıda o dövrün ən yaxşı universitetlərinin tələbinə cavab verəcək bir dərəcədə kamil təhsil almışdır. O, klassik Şərq və qədim yunan fəlsəfəsini, habelə ədəbiyyatını dərinləndirən mənimsəmiş, İslam və Xristianlıq dinlərinin əsaslarına yaxından bələd olmuş, tibb, astronomiya və astrologiya, riyaziyyat və məntiq elmlərinə dərinləndirən yiyələnmişdir. O, dilləri elə yaxşı öyrənmişdi ki, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində eyni dərəcədə gözəl şeirlər yazı bilirdi. Onun azərbaycanca şeirlərinin dili həm zənginliyi, həm də xalq nitqinə yaxınlığı ilə seçilir, atalar sözləri və zərb-məsəllər, hikmətli sözlər burada çoxluq təşkil edir. Nəsiminin rübailəri Azərbaycan xalq şeiri nümunələri olan bayatılara çox yaxındır. Nəsiminin poeziyasında Azərbaycanın, eləcə də digər Şərq ölkələrinin məşhur alim və şairlərinin adları tez-tez xatırlanır. Bunlardan Əli ibn Sina-nı, Xaqanini, Nizaminini, Fələkini, Həllac Mənsuru, Fəzlullah Nəi-

mini, Şeyx Mahmud Şəbüstərini, Əvhədi Marağalını və başqalarını göstərə bilərik.

Hürufilik böyük ideya cərəyanı və möhtəşəm hərəkət kimi ilk dəfə Azərbaycanın qədim mədəni mərkəzlərindən olan Naxçıvanda və Astrabadda (Fəzlullah Nəsiminin vətəninə) yayılmışdır.

Bütövlükdə insan şəxsiyyəti, onun yüksək dəyərləndirilməsi, humanizm ideyaları Nəsimi yaradıcılığının əsas ana xəttini təşkil etmişdir. O yazırdı:

**Ey daşa, turabə gövhər deyən insan,
İnsan öz lütfü-hüsnüylə gövhər deyilmi.**

Bu gün pedaqoji elmin ən mühüm problemlərindən biri kimi təhsilin humanist, demokratik prinsiplər əsasında qurulması, insan şəxsiyyətinə böyük hörmət və məhəbbət Nəsimi ideyaları ilə həmahəng səsləşir.

Nəsiminin “Bəhrül-əsrar” əsəri bir çox illər, hətta XVIII-XIX əsrlərə qədər məktəb və mədrəsələrdə tədris edilmişdir ki, buradakı qəsidələr didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyətli olmuşdur.

Filosof-şairin poeziyası çox tez bir zamanda Orta Asiya, Türkiyə və İran xalqları arasında geniş yayılmışdır. Həllac Mənsurla birlikdə onun adı öz əqidəsi uğrunda qeyri-adi sədaqət və cəsurluq rəmzinə çevrilmişdir. Onun əsərləri bir çox dillərə çevrilmiş və həmin dillərdə yazıb-yaradan şairlər onu təqlid etmişlər. Nəsiminin şeirlərini xalq arasında avazla oxumaq və onun hürufi ideyalarını təbliq etmək üstündə bir çoxları əzablara qatlaşıb, hətta canlarından da belə keçmişlər.

Şairin əsərləri ilə tanış olduqda Nəsimi Şamaxıda o dövrün ən yaxşı universitetlərinin tələbinə cavab verəcək bir dərəcədə kamil təhsil almışdır. O, klassik Şərq və qədim yunan fəlsəfəsini, habelə ədəbiyyatını dərinləndirən mənimsəmiş, İslam və Xristianlıq dinlərinin əsaslarına yaxından bələd olmuş, tibb, astronomiya və astrologiyaya, riyaziyyat və məntiq elmlərinə dərinləndirən yiyələnmişdi. O, dilləri elə yaxşı öyrənmişdi ki, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində eyni dərəcədə gözəl şeirlər yazı bilirdi. Onun azərbaycanca şeirlərinin dili həm zənginliyi, həm də xalq nitqinə yaxınlığı ilə seçilir, atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər burada çoxluq təşkil edir. Nəsiminin rübailəri Azərbaycan xalq şeiri nümunələri olan bayatılara çox yaxındır. Nəsiminin poeziyasında Azərbaycanın, elə-

cə də digər Şərq ölkələrinin məşhur alim və şairlərinin adları tez-tez xatırlanır. Bunlardan Əbu Əli ibn Sinanı, Xaqanini, Nizamini, Fələkini, Həllac Mənsuru, Fəzlullah Nəimini, Şeyx Mahmud Şəbüstərinə, Əvhədi Marağalını və başqalarını göstərə bilərik.

Nəsimi "Bulunmaz" rədifli qəzəlində insanlıqdan danışarkən göstərir igidlik iddiasında olan kişi bunu əməli işində göstərməlidir. Sözü ilə əməli bir olmayan, hər çalma qoyan, amma xalqın işinə yaramayanları, hünər, mənsəb sahiblərinin insanlara yardım etməməsini kişilik saymaq olmaz:

**Hər bihünər insafı yox, uş mənsəbi tutdu,
Sahib hünərə mənsəbü idrar bulunmaz,
Xəlqin əməli azdı, könül yıxıcı ögüş,
Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz.**

Yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəsimi də ustadı Nəimi kimi sufizm mövqeyində dayanmış və tanınmış sufi şeyxi Şiblinin təlimini davam etdirmişdir. Bu mərhələdə şair öz əsərlərini "Hüseyni", "Seyid Hüseyni", "Seyid" təxəllüsləri ilə yazmışdır. Lakin X əsrin sufi şairi Həllac Mənsurun təlimi Nəsiminin ruhuna daha yaxın idi.

Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində lirik qəhrəmanın aşiq olduğu, onu yüksəldən, kamilləşdirən və öz nuruna qərq edən gözəl Allah, ilahi eşq dayanır. İnsan üçün ən yüksək, ülvi duyğu həmin sevgilinin vüsəlinə yetişmək, ona qovuşmaq, onda əriyib yox olmaqdır. Şair yazır ki, eşqi günah sayanların sözlərinə baxmayaraq, o, bu yoldan çəkinməyəcək. Çünki yalnız bu yol insanı tanrıya, həqiqətə çatdıra bilər. Nəsiminin bu düşüncələrini poetik tərzdə ifadə edən məşhur şeir də bu fikri təsdiq edir:

**Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.**

İnsanın əxlaqi keyfiyyətlərini ürək açan keyfiyyətlərini ifadə etməklə bərabər, həmçinin insanı qəmgin edən rəzil əlamətlərini də Nəsimi öz şeirində belə ifadə etmişdir:

**Həyadır birisi, biri ədəbdir,
Biri dəxi nədir: xəvfi-qiyamət.**

**Dəxi könlü edər üç nəsnə qəmgin,
Qulaq ur kim, edəm sana hekayət.**

**Yaman qonşu, yaman yoldaşi-bədxu,
Yaman övrət siyasətdir, siyasət.**

**Nəsimi, sən yəqin əhli-nəzərsən,
Bu üç nəsnəyi qıl kəndünə adət:**

**Biri lütfü kərəm, həm xülqi-niku,
Biri – heç kimsəyə baxma həqarət.**

**Bu sözlər xoş nəsihətdür bilənə,
Səadətdir, vəli eyni-səadət.**

Hürufilik təsəvvüf xətti ilə orta əsrlərin tərbiyə və təhsilində, pedaqoji fikrində, ədəbiyyatında öz qüvvətli təsirini buraxmışdır.

4.9. Əxilikdə tərbiyə

Əxilik qədim türk mədəniyyətinin bir qoludur. Türk toplumunun dini, əxlaqi, mənəvi dəyərləri, fəlsəfəsi, sosial -iqtisadi anlayışı əxilikdə öz əksini tapmışdır. Əxiliyin məqsədi insanların dünya və axirətdə rahatlıq içində olmalarını təmin etmək və bununla bərabər İslam adət və ənənələri ilə səsleşən kamil insan tipini tərbiyə etməkdir. Əxiliyin bir məqsədi də bu olmuşdur ki, zənginlə kasıb, istehsalçı ilə istehlakçı, əməklə sərmayə, xalq ilə dövlət arasında sıx və sağlam əlaqələr quraraq “Sosial ədalət”i gerçəkləşdirməkdir.

Əxilik dini-fəlsəfi təlim kimi XII əsrdə İranda, Anadoluda, Azərbaycanda yayılmış və insanların təlim-tərbiyəsində, dünyagörüşündə böyük rol oynamışdır. XII əsrdə Anadoluda Əxiliyi təşkiləndirən, onu inkişaf etdirən “Əxi Evrən” adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsirəddin Mahmud olmuşdur. O 1171-ci ildə Azərbaycanın Xoy şəhərində anadan olmuşdur. “Əxi” sözünün izahında iki mülahizə vardır. “Əxi” ərəbcə “Qardaş” və ya türkcə “Aki”-“Alicənab” (Aka, qədim türk sözü olub “Alicənab”, “Comərd”, “Əliaçıq”) mənalarını verir. İnsanpərvərlik, əliaçıqlıq, xeyirxahlıq Əxiliyin təməl görüşlərindən biridir. Bu görüşə bağlı olaraq, Əxilik bir sinfin, bir zümərənin və ya bir adamın hökmranlığına qarşı çıx-

mamış, insanlar arasında ayrılıq güdməmiş, əksinə onların bərabərliyini qoruyub saxlamışdır.

Əsasən şəhər sənətkarlarını, ticarətlə məşğul olanları birləşdirən Əxi təşkilatlarının xüsusi nizamnamələri olmuşdur ki, buna "Fütüvvətnamə" (Ərəbcə "Fəda" sözünün cəmidir. Yəni - "mərdlik", "igidlik", "səxavətlik") demişlər. Onların toplaşdığı yerə "Təkyə" və ya "Zaviyə" deyilmişdir. İslam qaydalarına müvafiq özlərinə məxsus düşüncə və davranış tərzləri, ədəb və əxlaq qaydaları olmuşdur. Fütüvvətnaməyə əsasən dörd dini əxlaq normasına - şəriətə, təriqətə, mərifətə, həqiqətə əməl etməli, yoxsullara, kimsəsizlərə, qarıblərə yardım göstərməli, istismarçılara qarşı mübarizə aparmalı, əxlaqı daim saflaşdırmalı idilər.

Əxiliyə girənlər bellərinə bağladıkları qurşağa "Vəfa şəddi" deyirdilər. Bunun mənası belə idi: *«Belimə bağlayıram ki, sözümdə durum. Şeytana uymayın və daim ona düşmən olun. Dünya malına göz dikməyim. Tanrının qəzavü-qədərinə səbr edim. Haraya getsəm bu qurşaq məndə olsun. Tanrının bunda hikməti vardır»*.

Əxiləkdə yüksək mərtəbəyə çatanlara "Əxi Ata" statusu verilmişdir ki, bu öz xüsusiyyətlərinə görə qədim şamançılara çox yaxın olmuş və hamısı "Kəramət" sahibi sayılmışdır. Əxi birliklərində sənətkarlıq yüksək qiymətləndirilmiş və sənətə "hikmət" adı verilmiş və bu hikmətin kimsələrdən qorunması tövsiyə edilmişdir. Əxilər gündüz çalışır, axşamlar isə "Təkyəyə"yə gəlib, ibadətlərini edər, söhbətlər keçirər, yeməklərini birlikdə yeyərdildər. Bu təkyələrdə qonaq, yolçu heç vaxt əksik olmazdı. Əxilər zalım və haqsızlara qarşı mübarizə apardıqları kimi, öz aralarında da hər hansı biri Əxi prinsiplərini pozarsa, müştərilərini aldadarsa, yalan söylərsə dərhal Əxi -Ata tərəfəindən mühakimə edilib cəzalandırılırdı. Bu cəhətdən də Əxilə təşkilatı islami ticarət anlayışını qoruyan, bir iman, igidlik, cihad, əxlaq və mənəviyyat ocağı olmuşdur.

Əxilərin özlərinə məxsus məktəbləri, təlim mərkəzləri olmuş və burada təhsil alanlara aşağıdakılar öyrədilmişdir: *Dinin əsaslarını oxuyub öyrənmək, yazmaq; insanlıq tərbiyəsi-təmizlik, paklıq və əxi ocağının qanunlarına əməl etmək; ilahilər- şeirlər, rəqslər və nağıllar öyrənmək; yeddi müxtəlif formada qurşaq bağlamağı və açmağı öyrənmək ki, bunun da mənası belədir: Nəfs və tamah qapısını bağlayıb, mərdlik qapısını açmaq; zülm etmək qapısını*

bağlayıb, yaxşılıq etmək qapısını açmaq; qəzəb və kin qapısını bağlayıb, səbr və qənaət qapısını açmaq; həzz qapısını bağlayıb, nəfsi qorumaq qapısını açmaq; xalqdan bir şey ummaq qapısını bağlayıb, haqq qapısını açmaq; çox danışmaq qapısını bağlayıb, Tanrını anma qapısını açmaq; şeytana uymaq qapısını bağlayıb, Tanrıya xidmət qapısını açmaq.

Əxi birliklərinin tərbiyəedici və maarifləndirici fəaliyyətləri islam dininin elm və tərbiyə haqqındakı qaynaqlarından irəli gəlmişdir. Həmin fəaliyyətin istiqaməti aşağıdakılardır:

1) Hər bir fərdə özünü tanıma yollarını göstərmək. Tərbiyə və elm insanın özünü tanıma yollarını, özünü dərk etməyi öyrətməlidir. Əks təqdirdə elm və tərbiyənin heç bir əhəmiyyəti qalmaz.

2) İnsan fitrətini qorumaq.

3) Kamil insan yetişdirmək. Belə insan yalnız vətəninə deyil, hər yerdə, hər zaman doğru, düzgün insandır.

4) Fərddəki gizli bacarıqları üzə çıxarmaq və onlara istiqamət vermək.

Göründüyü kimi bütün bunlar müasir pedaqoji fikrin əsas ideyaları ilə səsleşir.

Əxi birliklərinin təlim-tərbiyə sisteminin təməl qaydaları aşağıdakılardır: 1) *İnsan bütöv olaraq, dünyaya gəlmiş və ona görə də, ona sənət, peşə öyrətməklə yanaşı dini, əxlaqi və sosial bilgi verilməlidir;* 2) *görülən əməli işlər nəzəri məsələlərə uyğun olmalıdır,* 3) *təlim-tərbiyə müəyyən bir vaxta qədər deyil, bütün ömrü boyu davam etdirilməlidir;* 4) *dərslər bilikli, bacarıqlı müəllimlər tərəfindən öyrədilməlidir.*

Əxilər qız uşaqlarının tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş və onlara belə öyüdlər də vermişlər. *“İşinə diqqətli ol”, “Aşına diqqətli ol”, “Eşinə diqqətli ol”, (“Eş” həyat yoldaşı).*

Əxi ocaqlarında müəllimlər təlim alan uşaq və yeniyetmələrə aşağıdakı hərəkət və davranışları etməməyi tövsiyə edirdilər: Tüpürmək, qiyyət etmək, iftira etmək, lovğalanmaq, ayıb və qüsur araşdırmaq, əmanətə xəyanət etmək, kinli olmaq, yalan danışmaq.

Fütüvvət qaydalarına görə Əxinin üç açıq, üç bağlı keyfiyyəti olmalıdır: ***Əli açıq olmalı (səxavətli, çömərd olmalıdır); qapısı açıq olmalı (qonaqsevər olmalıdır); süfrəsi açıq olmalı (ac gələnə doyurmalıdır).***

Gözü bağlı olmalı (kimsəyə kəm gözlə baxmamalı, kimsənin qüsurunun araşdırmamalıdır); dili bağlı olmalı (hər gördüyünü deməməli, çox danışmamalı); beli bağlı olmalı (etibarlı, əmin adam olmalı, haramdan uzaq olmalı). Bu qaydalara əməl edən adam pis xasiyyətlərdən arınır, yaxşı keyfiyyətlərə sahib olur, çox geniş işlənən bir deyimlə əlinə, belinə, dilinə, gözünə hakim olur.

Fütüvvət üzvlərinin dörd təməl əxlaq prinsipi vardır: 1) qüvvətli və qalib vəziyyətdə ikən əfv etmək.; 2) hiddətli zamanda yumşaq davranmaq; 3) pisləyə qarşı yaxşılıq etmək; 4) özünə ehtiyac olduğu halda başqasına əl tutmaq.

Fütüvvət üzvləri üç qola ayrılmışdır: 1) Qılıncı qol. Bu qola daxil olanlar həm nəfslərinə, həm də kafirlərə qarşı savaşırlar. Bu Həzrəti Məhəmmədin Həzrəti Əliyə qılınc bağışlamasının simvolu kimi qəbul edilir; 2) sözlü qol. Bu qola bağlananlar qılınc daşımazlar. Onlar söz sahibidirlər; 3) fütüvvət qədəhindən içənlər qolu. Bu qola daxil olanlar təşkilata şərbət içərək qatılanlardır ki, onlar təşkilatın qayda-qanunlarını inkişaf etdirirlər.

Əxilik haqqında yazılan bir sıra əsərlərdən, əlimizə keçən məlumatlardan əxiliyin özəlliklərini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

1. Səxavətli olmalı.
2. Doğru olmalı.
3. Torpaq kimi aşağı köüllü, təvazökar olmalı.
4. Xeyirxah olmalı.
5. Öz həyatını xalqın işinə həsr etməli.
6. Qonaqpərvər olmalı.
7. Əməksevər və bir sənət sahibi olmalı.
8. İnsanlara sevgi və məhəbbət göstərməli.
9. Dinini sevməli və ona hörmət etməli.
10. Utanc, həya duyğusuna sahib olmalı.
11. Yalan söyləməməli, insanlarda qüsurları aramamalı.
12. Mərhəmətli olmalı.
13. Kimsəyə qarşı düşmənçilik və kin bəsləməməli.
14. Yoxsullara yardım etməli, zənginlərlə minnətsiz dolanmalı.
15. Böyüklərə hörmət, kiçiklərə şəfqət göstərməli.
16. Fütüvvət əlamətlərini və geyimini daşımamalı.

17. Nəfsinə hakim olmalı.

18. Ayna kimi sirr saxlayan olmalı.

Əxilərin sosial həyatdakı yaşanı xüsusi əxlaq qaydalarına müvafiq olmalıdır. Bu qaydalar yemək yeyərkən, su içərkən danışarkən, alış-veriş edərkən, hamama gedərkən, yataqda yatarkən və s. haqqındadır.

Məsələn, yemək yeməyə dair qaydalar belə şərh olunur:

1. Yeməkdən əvvəl və sonra əlləri yumalı.
2. Süfrədə böyükərdən öncə yeməyə başlamamalı.
3. Yalnız öz qarşısından və kiçik tikələrlə yeməli.
4. Başqalarından tez yeyib, kənara çəkilməməli.
5. Yeyərkən və içərkən səssizliyə əməl etməli.
6. Payından çox və doyunca yeməməli.

Əxiliyin 740-a qədər görk qaydaları vardır. Əxiliyin son mərtəbəsinə “Övliya” deyilir. Övliya bu qaydaların hamısını yaxşı bilir və ona əməl edir. Göründüyü kimi Əxiləkdə əxlaq anlayışı böyük bir sistem şəklindədir.

Əxilə vaxtilə Azərbaycanda geniş yayılmış özünəməxsus bir əxlaqi təlim olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə Nizami Gəncəvi də Əxi təşkilatının üzvü olmuşdur. Bu barədə “Təzkireyi-Devletşah”da yazılmışdır: “Şeyx Nizami Əxi Fərəcin müridlərindən idi”.

Tapşırıqlar

Səciyyələndirin:

1. Təsəvvüfdə tərbiyə məsələləri
2. Mövləviləkdə tərbiyə
3. Bektaşilikdə tərbiyə
6. Hürufilikdə tərbiyə
7. Əxiləkdə tərbiyə

Ədəbiyyat

1. Qurani- Kərim. Bakı: Azərnəşr, 1992.
2. Abdulla Şaiq. Xatirələr// Azərbaycan jurnalı, 1954, № 1.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
4. Əhmədov H. M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, Elm, 2001.

5. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlar, 2002.
6. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlar, 2010.
7. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.
8. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
9. İmadəddin Nəsimi. Mən bu cahana sığmazam. Bakı: Gənclik, 1991.
10. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (Tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.
11. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993.
12. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993.
13. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004.
14. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı: Sevinc, 1997.
15. Mövlana Dərgahından Əsintilər. Bakı: İpək yolu, 2008.
16. İslam əxlaqı. Bakı: 2008.

V fəsil

KLASSİK QƏRB VƏ RUSIYA PEDAQOJİ FİKRİNDƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİNƏ BİR NƏZƏR

Əhatə olunan məsələlər:

- 5.1. Avropa klassiklərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri
- 5.2. Rusiya klassiklərinin tərbiyə haqqında fikirləri.

5.1. Avropa klassiklərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri

Yan Amos Komenskinin tərbiyə haqqında fikirləri. XVII əsrdə yaşamış çex pedaqoqu **Yan Amos Komenski (1592-1670)** elmi pedaqogikanın banisi hesab olunur. O, 92 əsərin müəllifidir. Komenskinin “Böyük didaktika” əsəri pedaqoji fikrin ən dəyərli əsərlərindən biri hesab edilir. O bu kitabında didaktikanın nəzəri-pedaqoji əsaslarını, kollektiv sinif dərslərinin pedaqoji əsaslarını işləmişdir.

Humanizm və demokratiklik Komenski dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Y.A.Komenski pedaqogikasını təbiətə uyğunluq pedaqogikası adlandırırlar. Onun fikrincə insan təbiətinin bir hissəsi olduğundan onun tərbiyəsi də təlimi də təbiətin qaydalarına tabe olmalıdır: “Təbiət hər yerdə bizə nümunə göstərir”. O, təbiəti müəllim hesab edir və Siseronun “... əgər bir rəhbər kimi biz təbiətin arxasınca getsək, heç bir zaman azmarıq” – fikrinə haqq qazandırır. Buradan belə nəticə çıxır ki, uşaq da təbiətin bir hissəsi olduğundan, onun tərbiyəsi də təbii yolla getməlidir. Məktəb bütün qaydalarını dəqiq olaraq təbiətdən götürməlidir. **“Balıqlar suya, ağaclar meşəyə, otlar çəmənliyə topladığı kimi, uşaqlar da məktəbə toplanmalıdır”**. Komenski fərdi təlimin əleyhinə çıxmış, sinif-dərs sistemini, kollektiv təlimin zəruriliyini əsaslandırmışdır. Y.A.Komenski dövrünün məktəb sistemini yaratmış, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmişdir. O, məktəbi insanlıq, humanizm, əməksevərlik tərbiyə edən iş emalatxanası adlandırmışdır. O, elə məktəblər açmağı tələb edirdi ki, orada hər iki cinsdən olan bütün gənclər bir yerdə elmləri öyrənə bilsinlər. Məktəbin əsas vəzifəsi cəmiyyətdə ümumi müdriqliyi yaymaqdan ibarətdir. Y.A.Komenski yaş dövrlərinə uyğun olaraq məktəb sistemini belə vermişdir: 1) 0-6 yaş qədər – uşaqlıq – “Ana qucağı məktəbi” – ailədə tərbiyə; 2) 6-12 yaş – yeniyetmə - ana dili məktəbi – hər hansı yaşayış məntəqəsində yerləşən məktəb; 3) 12-18 yaş – gənclik – latın dili məktəbi – (gimnaziya) – hər şəhərdə; 4) 18-24 yaş – kişiləşmə - akademiya – universitetlər.

Birinci mərhələ üçün Komenski “Ana qucağı məktəbi” adlı vəsait də yazmışdır. “Ana qucağı məktəbi”ndə uşaqların ətraf aləmlə tanışlığı, xarici hiss üzvlərini inkişafı nəzərdə tutulurdu.

Y.A.Komenski təlim prinsiplərinin mahiyyətini izah edərək, aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

- 1) əyanilik;
- 2) şüurluluq;
- 3) biliklərin möhkəmləndirilməsi;
- 4) sistemlilik və ardıcılıq;
- 5) gücəməvafiqlik.

Y.A.Komenski əyanilik prinsipini müəllimlər üçün “Qızıl qayda” adlandıraraq yazırdı: **“Mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək, yəni görünəni – görmə duyğusuna, səsi – eşitmə duyğusuna, iyi – iyilmə duyğusuna, dadı olanı – dad duyğusuna, toxunula biləni – lamisə duyğusuna təqdim etmək qoy müəllimlər üçün qızıl qayda olsun”**.

Y.A.Komenski tərbiyə məsələlərinə öz pedaqoji nəzəriyyəsinə xüsusi yer ayırmışdır. O, hər bir xalqın gələcəyini və rifahını yeniyetmələrin düzgün tərbiyəsində görürdü.

Y.A. Komenski uşaqların tərbiyəsində nümunəyə böyük əhəmiyyət verir və deyirdi: **“Axı uşaqlar meymun kimidirlər. Onlar yaxşı və pis nə görsələr kənardan təhrik olmasa da, onu təqlid etməyə səy edirlər. Bu yolla onlar dərkətmədən qabaq təqlid etməyi öyrənirlər. Mən bu zaman istər həyatdan, istərsə də tarixdən götürülmüş nümunələri nəzərdə tuturam və ilk növbədə həyatdan alınmış nümunələri əsas götürürəm. Çünki onlar uşaqlara yaxındır və daha qüvvətli təsir göstərir. Belə ki, hər kəsdən əvvəl qoy valideynlər nümunə göstərsinlər. Özləri ev intizamını ciddi gözləsinlər. Müəllimlər isə qoy başqaları arasında öz əxlaqı ilə seçilən ən yaxşı adamlar olsunlar”**.

Y.A. Komenski, tərbiyənin qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyurdu:

1. Bizi əhatə edən xarici aləmi dərk etdirmək;
2. İnsanın nə etməli olduğunu öyrətmək;
3. Dinə sadıq, mömin insanlar yetişdirmək.

Y.A.Komenskiyə görə tərbiyənin aşağıdakı metodları vardır: 1) Şəxsi nümunə; 2) nəsihət; 3) təmrinlər; 4) rəğbətləndirmə; 5) cəza.

Y.A.Komenski öz dövrü üçün əhəmiyyətli olan bir neçə dərs kitablarının müəllifidir. Bu dərsliklər içərisində “Dillərin açıq qapısı”, “Real aləm şəkillərdə” xüsusilə fərqlənir. “Dillərin açıq qapısı” həm dilin qrammatikasını, həm də bilik sahələrini əhatə edir. “Real aləm şəkillərdə” kitabı Komenskinin “Pansofiya” (hamıya, hər şeyi öyrətmək) ideyasına uyğun tərtib edilən, ibtidai bilikləri əhatə edən uşaq ensiklopediyasıdır. Pedaqogika tarixçilərinin fikrincə bu kitab məktəbi həyata, həyatı məktəbə gətirməkdir.

Y.A.Komenski təlim-tərbiyə prosesində müəllimin roluna yüksək qiymət verir. O deyirdi ki, sən ata kimi hərəkət etməyi bacarmırsansa, müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməzsən. Müəllim uşaqları öz nümunəsi ilə tərbiyələndirməlidir. Y.A.Komenski pedaqoji aləmdə ümumbəşəri fenomendir. Üç əsrdən artıqdır ki, onun pedaqoji sistemi, ideyaları yaşayır.

Con Lokkun tərbiyə haqqında fikirləri. Con Lokk (1632-1704) şəxsiyyətin tərbiyəsi sahəsində dolğun nəzəriyyə yaradan ingilis maarifçilərindən biridir. O, öz ideyalarını **“Tərbiyə haqqında fikirlər” (1693)** əsərində vermişdir. C.Lokkun fikrincə, bütün millətin rifah halı uşaqların tərbiyəsindən asılıdır, insanların onda doqquzu tərbiyənin nəticəsində xeyirxah, yaxud ziyankar, faydalı, yaxud faydasız olur.

Görkəmli mütəfəkkirin fikrincə, tərbiyənin əsas məqsədi və vəzifəsi ağıllı və planlı, ardıcıl iş aparmağı bacaran *centlmen* yetişdirməkdir. C.Lokk qeyd edirdi ki, *“Əsl centlmen fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən təkmilləşdirilmiş bir insan olmalıdır”*. *“İnsanın tərbiyəsi necədirsə, özü də elədir”*.

Onun fikrincə, “hər cür tərbiyənin məhsulu olan müxtəlif ailələrdən gəlmiş müxtəlif tərbiyəli uşaqlar həqiqi centlmenin yetişməsinə mane ola bilər”. Ona görə, “həqiqi centlmen evdə yetişməlidir”. Tərbiyə haqqında mütərəqqi fikirləri ilə C.Lokk yeni tərbiyə sisteminin bünövrəsini qoymuşdur.

C.Lokkun **sensualizmi** də diqqəti cəlb edir. Onun sensualizmi tərbiyə sisteminin əsasını təşkil etməklə tərbiyənin şəraitə uyğun qurulmasına zəmin yaratmalıdır. C.Lokk fiziki tərbiyəyə də üstünlük verir və **“sağlam bədəndə sağlam ruh olar”** deyirdi.

C.Lokkun pedaqoji fikirləri tərbiyə prinsipləri əsasında hər-tərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Xarakteri düzgün tərbiyə etmək, əxlaqlı, intizamlı insan böyütmək tərbiyənin əsas vəzifəsidir. Tərbiyənin əsas vasitəsi isə mühakimə deyil, məhz insanların canlı nümunəsi olmalıdır.

İnsanların müsbət nümunəsi tərbiyəyə öz təsirini göstərir. Uşağın tərbiyəsində əsas amillərdən biri onun müsbət vərdişlərə yiyələnməsidir. Müsbət adət və vərdişlər uşaqlara erkən yaşlardan aşılmalıdır. Tərbiyədə müsbət nəticələr kobudluqla, zorla deyil, yumşaq, xoş rəftarla əldə olunur. Odur ki, tərbiyə sahəsində müsbət vərdişləri uşaqlara tədricən aşılamaq lazımdır.

C.Lokkun fikrincə, tərbiyənin yaxşı nəticələr verməsi üçün uşağın fərdi keyfiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu tərbiyənin metodunda dəyişiklik etməyi zəruri edir. Çünki uşağa onun fərdi xüsusiyyətlərinə görə yaxınlaşmaq lazımdır ki, tərbiyəçi öz metodunu ona uyğun dəyişə bilsin.

C.Lokk *tərbiyə metodları* dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün tətbiq edilən tərbiyə vasitələrini başa düşürdü. Tərbiyə vasitələrinə aşağıdakıları aid edirdi:

☞ *valideyn nüfuzu*;

☞ *məşq*;

☞ *nümunə*;

☞ *uşaqla müsahibə*;

☞ *Mükafat (rəğbətləndirmə) və cəzalandırma*.

C.Lokk qeyd edirdi ki, yaxşı tərbiyə almış işgüzar insanlar cəmiyyət üçün böyük alimlərdən də çox xeyir verə bilirlər. Fiziki və əxlaqi kamillik əldə etmək, habelə elmlərin öyrənilməsinin əxlaqa və tərbiyəyə təsiri alimi düşündürən mühüm məsələlərdən idi.

Con Lokka görə, əmək tərbiyəsi ona görə zəruridir ki, o, uşağı pis adətlərdən uzaqlaşdırır, habelə onu işgüzar gələcəyə hazırlayır. Uşağı əməyə və sənətə hazırlayarkən onun maraqları da mütləq nəzərə alınmalıdır. Uşaq üçün maraqsız olan, zorla yerinə yetirilən iş heç bir yaxşı nəticə verməz.

Con Lokk “Ağ lövhə” nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə uşaq doğularkən onun beyni ağ lövhə kimi təmiz olur. Sonra ətraf aləm tədricən ona təsir edir və xarakteri formalaşır. O, həmin nəzəriyyəsini “Təcrübələr” adlı əsərində belə ifadə edir: insan qəlbi ağ lövhə kimidir. Bu nəzəriyyənin öz dövrü üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nəzəriyyə ilə Con Lokk feodalizm cəmiyyəti

yətinə, onun qayda və qanunlarına böyük zərbə vurmuşdu. O, bununla fitri qabiliyyətlər nəzəriyyəsini rədd edirdi. V.Q.Belinski Lokk nəzəriyyəsinin çatışmayan cəhətlərini tənqid etmişdi. O yazırdı ki, uşaq beyni ağ lövhə deyil, imkanı olan toxumdur. Uşaq dünyaya müəyyən təbii imkanlarla gəlir, həmin təbii imkanlar həyatda inkişaf edir. Con Lokk isə həmin nəzəriyyə ilə hər cür fitri istedadı inkar edirdi.

Lokk “Əqlin tərbiyəsi” əsərində göstərir ki, heç bir xalqın övladı milliyyətindən, irqindən asılı olmayaraq ağılsız, qabiliyyətsiz doğulmur. Avropa və zənci qəbilələri bir-birindən fərqləndirən tərbiyədir, ictimai mühitdir..

Con Lokkun fikrincə uşaqlarda olan bəzi zərərli keyfiyyətlər cəmiyyətdən gəlir. Ona görə də hər bir valideynin uşağını evdə tərbiyə etməsi yaxşı olardı.

Onun pedaqoji görüşlərində ailə tərbiyəsi mühüm yer tutur. C.Lokk tərbiyəçidən tərbiyə etdiyi uşağın bütün fərdi xüsusiyyətini öyrənməyi tələb edirdi. O, insan xarakterində bir sıra mənfi və müsbət keyfiyyətləri sadalayır, tərbiyəçidən tələb edirdi ki, uşaqda müsbət keyfiyyətlərin inkişafına imkan yaratsın. Pis adətləri lap kiçik vaxtdan yerindəcə boğmaq lazımdır.

Lokk tərbiyəyə yaradıcı bir proses kimi baxırdı. Ona görə uşağın fərdi xüsusiyyəti həyatı boyu dəyişməz qalmır, səmərəli pedaqoji təsirin gücü ilə uşaq psixikasını dəyişdirmək olmaz. Con Lokkun fikrincə, uşaq xarakteri axan çaya bənzəyir. Çayın qarşısında bənd vurub onun istiqamətini, məcrasını dəyişdirmək mümkün olduğu kimi, insan xarakterini də tərbiyənin gücü ilə dəyişdirmək olar.

Beləliklə, Lokk XVII əsrdə geniş vüsət tapmış tərbiyəni hər şey hesab edən nəzəriyyənin başında durur, onun yaradıcısı hesab olunurdu. Jan Jak Russo, Pestalotsi də onun nəzəriyyəsiindən qidalanmışdır.

Jan Jak Russonun tərbiyə haqqında fikirləri. XVII əsr fransız maarifçilərindən biri də **Jan Jak Russodur** (1712-1778). O, təbii hüquq, təbii tərbiyə və təbii din nəzəriyyələrini irəli sürmüşdür:

I. Təbii hüquq nəzəriyyəsi. J.J.Russoya görə, əmək adamlarını, onların uşaqlarını tərbiyə etməyə ehtiyac yoxdur. Onlar onsuz

da tərbiyəlidirlər. Dövlətlilərin uşaqlarını tərbiyə etmək lazımdır. O zaman dünya başqa şəkil alar. Ona görə də J.J.Russo Emili varlı ailədən götürmüşdü. O, deyirdi ki, pozulmuş cəmiyyət insanları da pozur, belə cəmiyyətdə Emili tərbiyə etmək olmaz. Ona saf təbiətdə, təbiətə uyğun tərbiyə vermək lazımdır. Təbiətə imkan vermək lazımdır ki, uşaqları tərbiyə etsin. *Bitkini becərməklə, insanı tərbiyə etməklə formalaşdırmaq olar.*

II. Təbii tərbiyə nəzəriyyəsi. Russoya görə, uşağın tərbiyəsi təbiətə uyğun olmalıdır. Russo azad tərbiyə tərəfdarı idi. Russo tərbiyənin psixoloji cəhətdən əsaslandırılmasını müdafiə edir, uşağın yaş xüsusiyyətləri ilə bərabər, həm də fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını zəruri hesab edirdi.

J.J.Russonun nəzəriyyəsinə görə, təbii tərbiyə tərbiyəçinin uşağı dərinədən bilməsi, onun şəxsiyyətinə yüksək dərəcədə hörmət etməsi nəticəsində onu pis təsirdən qoruya bilər. **J.J.Russo** deyirdi ki, uşaqlar tərbiyəni üç mənbədən: *təbiət, əşya və insanlardan* alır:

1. Təbiət vasitəsi ilə tərbiyə insanın qabiliyyətlərini, hiss orqanlarını inkişaf etdirmək deməkdir;

2. Əşya və hadisələrlə tərbiyə uşaq şəxsiyyətinə onu əhatə edən mühitlə təsir etmək deməkdir. Məsələn: uşaq əlini oda vurur, əli yanır. Ona görə də ikinci dəfə əlini bir daha oda vurmur və buradan da təbii olaraq əşyalar vasitəsilə uşaq tərbiyə olunur.

3. İnsanlarla tərbiyə uşaq şəxsiyyətinə müəyyən məqsədlə edilən pedaqoji təsirdir. Russoya görə, alınan bilik və vərdislər insanlar tərəfindən verilən tərbiyəyə daxildir.

Bu üç təsir istiqamətdə, vəhdətdə həyata keçirilərsə, tərbiyə düzgün gedər, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq olar. Tərbiyədə ən böyük səhv həddindən artıq tələsməkdir. J.J.Russo uşağın təcrübəsini həddindən artıq yüksək qiymətləndirirdi. Təbiətin verdiyi bizdən asılı deyildir. Russonun təbii tərbiyə nəzəriyyəsi onu azad tərbiyəyə gətirib çıxarırdı. O deyirdi: **“Təbiət tələb edir ki, uşaqlar böyük olmazdan əvvəl, uşaq olsunlar!”**

Tərbiyənin vəzifələrinə J.J.Russo xoşbəxtliyi, həm də ləyaqəti inkişaf etdirməyi, arzuları məhdudlaşdırmağı, qüvvələri inkişaf etdirməyi daxil edirdi. Belə tərbiyə olunan şəxsiyyət ləyaqətli, xoşbəxt, rəhmdil olmaqla sözün əsl mənasında insan kimi yetişir.

J.J.Russonun fikrincə, kamil tərbiyə təbii tərbiyə olmalı, tərbi-

yə olunanın təbiətinə tamamilə cavab verməlidir. Tərbiyə zamanı heç bir zor, təzyiq işlədilməməlidir.

III. Təbii din nəzəriyyəsi. J.J.Russo Allahın varlığını qəbul edirdi. O, tərbiyədə uşağın yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq tələbinə müvafiq olaraq insanın inkişaf dövrlərini müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur.

O, *“Emil və ya tərbiyə haqqında”* adlı pedaqoji əsərində Emilin inkişafını dörd dövrə bölür. Əsər özü beş hissədən ibarətdir. Dörd hissəsi Emilin tərbiyəsinin dörd dövründən, beşinci hissə isə qadın tərbiyəsindən, yəni Sofiyanın tərbiyəsindən bəhs edir.

Beləliklə, J.J.Russonun fikrincə, kamil tərbiyə təbii öyrənmə ilə olmalı və tərbiyə olunanın təbiətinə tamamilə müvafiq olmalıdır. Tərbiyə zamanı heç bir zor, təzyiq işlədilməməlidir.

Russo uşağın nitq inkişafına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O tələb edirdi ki, söz aydın deyilməli və əşya uşağa göstərilməlidir. Uşaq nitqinin inkişafında Russo hər cür tələskənliyin əleyhinədir. Sözlərin təhrif edilərək tələffüz olunması Russoya görə uşaqlarda pəltəklik yaradır.

Russoya görə iki yaşa qədər uşaqlar həqiqi əqli qabiliyyətlərə malik olmurlar. Onlarda təfəkkür, hətta yaddaş belə yoxdur. Onlar yalnız səsləri, obrazları, duyğuları, rabitələri yadda saxlaya bilirlər. Onların bilikləri yalnız duyğularda əks olunur, təfəkkürə keçmir. Bu dövr əqlin yuxu dövrüdür. Madam ki, belədir, onda uşaqlara əqli məsələlərlə məşğul olmağı təklif etməyin faydası yoxdur.

Russoya görə fiziki inkişaf, əqli inkişaf sız bağlıdır. Fiziki inkişaf əqli inkişaf mərhələsinə zəruri hazırlığı yerinə yetirir.

Uşağın ağıllı və düşüncəli olması üçün onun möhkəm, sağlam olmasına çalışın. Qoyun o işləsin, hərəkət etsin, qaçsın, qışqırsın, həmişə fasiləsiz hərəkətdə olsun. Qoyun o, güclü və qüvvətli adam olsun. Onda onun əqli də inkişaf edəcəkdir. Bədəni fiziki möhkəmləndirməyə gəldikdə Russo burada uşağın həddən artıq əzizlənməsi və qəyyum edilməsinin əleyhinə çıxır. Uşağın ilk addımlarından müstəqilliyə öyrədilməsi vacibdir. Uşaq öz gücünə, qüvvəsinə inanmalıdır. Russo qeyd edirdi ki, Emil ayaq açıb yeriyəndə onun qoruyucu papağı, təkərlərə bərkidilmiş səbəti olmayacaqdır. O, özü yeriməyi öyrənəcək, yıxılacaq, duracaq, lakin, öyrənəcəkdir. Qoy uşaq müstəqil addım atarkən yıxılsın, dizi əzilsin, əti göyərsin – bütün

bunlar bu yaşda təhlükəli deyil. Çünki, əzab çəkmək ilk şeydir ki, uşaq ona alışmalı, öyrənməlidir.

Russo əmək tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət verir və deyirdi: “Əlini işsiz başını fikirsiz qoyma”! Oğlu Emilə məsləhət görərək deyirdi “Emil kəndli kimi çalışmalı, filosof kimi düşünməlidir”. Russo sənətkarlıq əməyinə xüsusi qiymət verərək deyirdi ki, “Sənətkar heç kimdən asılı deyildir”.

Uşağa hansı peşəni öyrətməli? Hər şeydən əvvəl daim faydalı olan peşəni öyrətmək lazımdır. Bu peşələr dəbdən, dövlətli adamlardan asılı olmayaraq mövcuddur. Buna görə də Emil özünə şərəfli, faydalı bir peşəni seçməlidir. Russoya görə peşələr içərisində ən şərəfli əkinçilikdir. Daha sonra dülgərlikdir.

Fransız materialist filosoflarının görkəmli nümayəndələrindən biri **Klod Adrian Helvetsidir** (1715-1771). Helvetsi fitri ideyaları rədd edərək tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirir və deyirdi: “Tərbiyə hər şeyə qadirdir!”. Onun fikrincə tərbiyə hər şeyi həll edir, tərbiyə vasitəsilə dahilər yetişdirmək mümkündür. Bu isə onun idealist – “dünyanı rəylər idarə edir” baxışından irəli gəlirdi. Helvetsi yazırdı ki, insan biliyi onun duyğularının məhsulu olduğundan, tərbiyənin əsas vəzifəsi hiss orqanlarını tərbiyə və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Həqiqətlər nə qədər yüksək olursa olsun hamı tərəfindən qavranıla bilər - deməklə insanlar arasında olan təbii fərqləri inkar edirdi. Helvetsinin fikrincə din xadimlərini məktəbdən qovmaq, köhnə sxolastik feodal məktəbini kökündən dəyişmək, məktəbləri dünyəvi etməklə dövlətin ixtiyarına vermək lazımdır. Helvetsi ictimai tərbiyəni ailə tərbiyəsindən üstün tutaraq məktəb tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. “Ağıl haqqında”, “İnsan, onun əqli qabiliyyətləri və tərbiyəsi haqqında” əsərlərini yazmışdır.

Deni Didro (1713-1784), fransız materialist filosoflarından biridir. D. Didro “Fəlsəfi düşüncələr”, “Korların məktubu və gözlülərə nəsihət” adlı əsərlərində feodal quruluşunu tənqid edir, öz fikirlərində ardıcıl olaraq materiyanın məhv olmamasını və yaşamasını möhkəm müdafiə edirdi. O, duyğuları qiymətləndirərək deyirdi, ağılımız hakim, duyğularımız isə şahidimizdir. Didro tərbiyənin əhəmiyyətinə böyük qiymət verirdi, lakin Helvetsi kimi onu həddindən artıq şişirtmədi. Helvetsiyə cavab olaraq deyirdi:

“Tərbiyə hər şeyə yox, çox şeyə qadirdir!”. O, insanlar arasında təbii imkanların və ona tərbiyənin təsirini izah edirdi. Didro köhnə məktəb sistemi və proqramlarını dəyişdirilib aradan götürülməsini tələb edirdi. O, öləndə belə öz materialist fikrindən dönməmişdir. 1773-cü ildə o, İkinci Yekaterina tərəfindən Rusiyaya dəvət edilmiş və ona yeni əsaslar üzrə maarif planı tərtib etmək tapşırılmışdır. O, «Rusiyanın universitet planı»nı tərtib etmişdir.

İohan Henrix Pestalotsinin tərbiyə haqqında fikirləri.

Görkəmli pedaqoq-demokrat İohan Henrix Pestalotsi (1746-1827) ömrünün əlli ildən çoxunu uşaqların tərbiyəsinə həsr etmişdir. O, 1746-cı ildə yanvarın 12-də İsveçrənin Sürix şəhərində anadan olmuşdur. Beş yaşında atası ölmüş, anası və qulluqçuların himayəsində tərbiyə almışdır. Atasının ölümündən sonra ailələrinin maddi çətinlik çəkmələrinə baxmayaraq, o, yaxşı təhsil almağa müvəffəq olmuşdur.

1769-cu ildə Pestalotsi çox böyük ümidlərlə Sürixə yaxın bir yerdə “Neyqof” (“Yeni həyat”) adlandırdığı kiçik bir malikanə alır. O, öz malikanəsində “*Yoxsullar üçün müəssisə*” təşkil edir. Aman-sız bir surətdə istismar olunan 8-15 yaşlı kəndli uşaqlarını buraya toplayır. O, burada uşaqlara oxumaq, yazmaq, saymaq öyrədir, coğrafiyadan, təbiətdən, ibtidai məlumat verir, onları həm də emalatxanalarda işlədirdi.

İ.Pestalotsinin bu təcrübəsi çox davam etmədi. Müəssisə maddi çətinlik ucbatından bağlandı. İ.Pestalotsi birinci uşaq evinin təcrübəsi əsasında “Rahibin axşam saatları” və “Linqard və Gertruda” adlı əsərlərini yazdı. “Linqard və Gertruda” romanı nəşr olunduqdan sonra o, böyük müvəffəqiyyət qazandı. Romanda kənd yoxsullarının həyatı, onların dilənçiliyinin, cəhalətdə qalmasının, köməkçisizliyinin, istismar olunmalarının səbəbləri, ailə-məişət məsələləri öz əksini tapmışdır.

Yetim və kimsəsiz uşaqlara məxsus yetimlər evi açılıb onlara rəhbərlik etmək üçün İ.Pestalotsi Stans şəhərinə gedir. Orada 80 nəfərlik yetimlər evi təşkil edib ona rəhbərlik edir. Burada da onun fəaliyyəti uzun sürmür və uğursuzluğa düçar olur. O, 1799-cu ilin iyulunda Burqdorf şəhərindəki ibtidai məktəbə təyinat alır. Onun sonrakı fəaliyyəti bu məktəblə bağlıdır. Burqdorfda İ.Pestalotsi gəlmə (şəhərdə vətəndaşlıq hüququ olmayan) əhali üçün açılmış mək-

təbdə müəllim köməkçisi olur. 1800-ci ilin payızında onun başçılığı ilə Burqdorf institutu – internatı olan orta məktəb təşkil olunur. Bu məktəb müəllim hazırlayırdı. Qısa müddətdə institut Avropada geniş şöhrət qazanır. Rusiyadan, Almaniyadan, Fransadan, İngiltərədən, İtaliyadan, İspaniyadan buraya tələbə göndərilir. Pestalotsi bu illərdə “Gertrudanın öz uşaqlarına təlim verməsi”, “Analara məxsus kitab”, “Müşahidələr əlifbası”, “Rəqəm haqqında əyani təlim” və ömrünün sonunda “Qu nəğməsi” əsərlərini yazmışdır.

İ.Pestalotsinin pedaqoji ideyalarının əsasını tərbiyənin təbiətə müvafiqlik prinsipi təşkil edir. Uşaqda bütün qüvvə və qabiliyyətlər rüşeym vəziyyətində olur, təbii inkişaf təmrinlər yolu ilə həyata keçirilir. Buna görə də tərbiyəçi uşaqların təbii qüvələrini düzgün istiqamətləndirməli, onun inkişafına mane olan hər cür təsiri aradan qaldırmalıdır. İ.Pestalotsi deyirdi ki, təbiətə müvafiq tərbiyə ailədən başlayır, əxlaq tərbiyəsinin əsası ailədə qoyulur. Əxlaqın sadə forması uşağın anaya olan məhəbbətidir. Uşaq kiçik yaşlarından ana nəvazişi görür və onqa görə də ana ilk tərbiyəçi olur.

İohan Henrix Pestalotsinin əsərlərində, xüsusilə “Herbartın doqquz sualına cavab”, Oğlunun tərbiyəsi haqqında “Pestalotsinin gündəliyi”, “Analar üçün kitab”, “Qu quşunun nəğməsi” əsərində ailə tərbiyəsi məsələlərinə geniş yer vermişdir. Ailədə uşaqların ilk tərbiyəçisi anadır. Ana əvvəlcə uşaqların hisslərinə təsir etməli, sonra isə hisslərin bu cür tamamlanmış tərbiyəsində ağıla təsir etmək üçün bazis axtarmalı, uşağın rahatlığını təmin edən vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır. Məktəb yaşına çatmamış uşaqlar üçün Pestalotsi ailəni ilk tərbiyə məktəbi hesab edərək orada uşaqların hisslərinin, nitq və təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsini, sağlamlılıqlarının qorunmasını zəruri sayırdı. Pestalotsi deyirdi ki, ana kimi sevir sə uşaq da onu sevir. Ana kimə etibar edirsə, uşaq da ona etibar edir. Ana kimə inanırsa, uşaq da ona inanır.

Uşaq hiss orqanlarından istifadə etməyə başlayan andan ana onun hiss üzvlərinə təsir edərək əşyaları göstərməklə uşağın təsəvvürünü, görüş dairəsini genişləndirə bilər. Uşaq dil açarkən ana onu bədən üzvləri ilə tanış edir. Uşaq başı, iki gözü, iki qulağı, iki əli, iki ayağı olduğunu öyrənir. Bundan sonra uşaq əyninə geyindiği paltarları, onu əhatə edən əşyaları adları ilə deyə bilər. Uşağın üç yaşı tamam olmamış ana ona ilkin hesab ünsürləri öyrədə bilər. Uşaq

rəqəmləri tanıyır, şəkillərdə onları göstərə bilir. Uşaq 4 yaşa keçid dövründə düz xətt, üfüqi xətt, qapalı xətt çəkə bilir. Ana uşağa əşyaları yerdən yığışdırmağı, bir yerə toplamağı, aparıb yerinə qoymağı öyrətməlidir. Bu işləri yerinə yetirən uşaq bundan sevinc hissi keçirir.

Oğlunun tərbiyəsi haqqında “Pestalotsinin gündəliyi”ndə uşaqları erkən yaşdan ətrafda baş verən hadisələri müşahidə etməyi öyrətməyi zəruri sayırdı. O, qeyd edirdi ki, ən böyük sevinc yavaş, uzun axtarışlardan doğur. Uşağa başladığı işi sona çatdırmağa kömək etmək, şərait yaratmaq lazımdır. Tərbiyə işində heç vaxt tələsmək olmaz. Təbiət uşaq üçün ən yaxşı müəllim olur. Təbiətin azad auditoriyasında uşaq özünü daha sərbəst, azad hiss edir.

Uşağı bacara bildiyi işi görməsinə imkan verilməlidir. Uşaqları erkən yaşlarından işə, zəhmətə alışırdırmadan ondan dəyərli insan tərbiyə etmək qeyri-mümkündür. Uşaq sevincli əməyə doğru getməlidir. Bağda, həyətdə işləmək, bitkilər toplamaq və s. ictimai həyata hazırlıqdır. Unutmaq olmaz ki, günahsız cəzalandıran hər bir kəs məhəbbəti itirir.

Ana dilinin öyrədilməsindən danışarkən Pestalotsi deyir ki, ana dilinin və hər hansı bir dilin təbiətə müvafiq öyrənilməsi hissi qavrayış vasitəsilə əldə edilən biliklərlə əlaqədardır.

Nitq orqanları inkişaf etməyincə uşaq danışa bilmir. Təbiət körpəni danışmağa öyrədə biləcək ayrı bir yol tanımır. Uşağa danışmağı öyrətmək üçün ana təbiət özünə icazə verməlidir ki, uşağın eşitməsi, görməsi, duyması və s. üçün malik olduğu bütün gözəl imkanlarla ona təsir etsin. Uşaq özünün gördüyünü, eşitdiyini, duyduğunu, iy və dad bildiyini dərk etdikcə onda həmin təəssüratı ifadə edə bilən sözlərə bələd olmağa və öz fikrini həmin sözlər vasitəsilə ifadə etməyə başlayacaq.

Pestalotsi oğlu haqqında yazdığı gündəlikdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan təlim məşğələlərinə xüsusi əhəmiyyət verir. O, tərbiyəçilərə məsləhət görürdü ki, uşaqlar başladığı işi sona çatdırmayınca irəli getməyə tələsməsin, sən bununla boşboğazlığın və fikri azdırmağa səbəb olan huşsuzluğun qarşısını ala bilərsən. Təlimdə yersiz tələskənlik ziyan gətirir. İrəli getməli, daim işləməlisən. Lakin həmişə arxaya da, keçdiyin yola da nəzər salmalısən. Şöhrətpərəstliyə uymaq lazım deyil, yalnız həqiqəti axtarmaq lazımdır.

dır. İ.Pestalotsi deyirdi ki, ailədən başlayan təbiətə müvafiq tərbiyə sonra məktəbdə davam edir. O, uşaqların təbii qüvvələrini inkişaf etdirməyən, onu boğmağa çalışan məktəbləri tənqid edirdi. O, deyirdi ki, uşaqların adamları sevməsi güclə və yaxud da onu uzun-uzadı nəsihətlər vermək vasitəsilə deyil, təbii sevgi əsasında olmalıdır. Ağıl mexaniki olaraq başqalarının fikirlərini mənimsəmək əsasında deyil, müstəqil olaraq fikirləşməklə inkişaf edə bilər. İ.Pestalotsinin pedaqoji nəzəriyyəsində əqli təhsil məsələləri mühüm yer tutur. İnsanın ahəngdar inkişaf ideyasından çıxış edərək İ.Pestalotsi əqli təhsili əxlaq təbiyəsi ilə sıx əlaqələndirmişdir. O, təlimin vəzifəsini yalnız müəyyən bilik toplamaqda deyil, həm də uşağın düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə görürdü. Onun fikrincə, ağıla çox bilik vermək əvəzinə, ağılın bilik almaq qüvvəsini artırmaq lazımdır.

Pestalotsi nəsihətçilikdən uzaq olmağı məsləhət görür. Nəsihət uşağı bezdirir, həmin sözlər hər gün təkrar olunduqca onlar hiddətlənir. Azadlığa üstünlük verir. Azadlığın boğulması uşağın qəlbində müqavimət doğurur. Azadlıq uşağın qəlbini sakitliklə, təmkinliklə doldurur. Lakin, bu uşağı özbaşınalığa da gətirib çıxarmalıdır.

Pestalotsi yazır, “vətəndaşı erkən yaşlarından işə alıxdırmadan ondan dəyərli insan tərbiyə etmək olmaz”. Lakin əmək cəlbəedici, sevinc gətirən olmalıdır.

Kiçik uşaqların təlimində və tərbiyəsində nümunə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlar hələ saymaq vərdişinə yiyələnmədən say haqqında sözləri öyrənirlər - bir, üç, beş, on və s. Burada uşaq heç bir aydınlıq görmür, o, yalnız sadəcə olaraq sözləri eşitdiyi kimi yadında saxlayır. Biz ikini bilməyən uşağa üçü öyrətsək, nə qədər səfeh iş olardı. Qoy uşaq əvvəlcə ikini yaxşı öyrənsin, sonra üçü öyrət. O zaman uşaq saymağı nə qədər təbii öyrənir.

Bədən tərbiyəsindən danışarkən tələb edir ki, bu oyun və məşğələ açıq havada keçirilməlidir. Çünki uşaq üçün bədəni möhkəmlətməyin böyük əhəmiyyəti var. Eyni zamanda, tərbiyəçinin özü də bədəncə və ruhən sağlam olmalıdır.

İohan Fridrix Herbartın tərbiyə haqqında fikirləri. İ.F.Herbert (4 May, 1776 – 14 Avqust, 1841) tərbiyənin fəlsəfi və psixoloji əsaslarını işləyib hazırlayaraq elmi-nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

İ.F.Herbart tərbiyənin məqsədini müəyyənləşdirməyə böyük əhəmiyyət vermişdir. İ.F.Herbart tərbiyənin məqsədini *iki yerə* bölürdü:

1. İmkan daxilində olan məqsədlər. Bu müəyyən ixtisas üzrə peşə seçməkdir;

2. Zəruri məqsəd. Bu insanın bütün fəaliyyət sahələri üçün lazımdır.

Birinci məqsəd insanda çoxtərəfli mürəkkəb maraq tərbiyəsi, **ikinci məqsəd** isə əxlaqi səciyyə daşmalıdır. İ.F.Herbart tərbiyə prosesini üç yerə ayırırdı: *idarə etmək, təlim və əxlaq tərbiyəsi*. *İdarə dövrü* uşağın gələcəyini deyil, mövcud vəziyyətini, tərbiyə prosesində müəyyən qayda və intizama tabe olmasını nəzərdə tutur. O, uşaqda “vəhşi şuxluğu” susdurmalıdır. İ.F.Herbart tərbiyənin məqsədini xeyirxah insanların yetişdirilməsində görürdü. Bu məqsədlə də o, mövcud əxlaqi normalara və hüquqi qayda-qanunlara tabe olan, ona hörmət edən, ona uyğunlaşmağı bacaran adamların tərbiyə olunmasını nəzərdə tuturdu.

Məhz o, təlimin tərbiyəedici funksiyasını hərtərəfli əsaslandırılmış, təlimi tərbiyəedici edən elementləri aydın surətdə göstərmiş, onun mahiyyətini izah etmişdir. O, deyirdi ki, tərbiyəedici təlimin son məqsədi xeyirxah insan yetişdirməkdir. Əxlaq tərbiyəsi verməyən təlim yalnız məqsədsiz vasitədir, təlimsiz əxlaq tərbiyəsi vasitəsiz məqsəddir.

İ.F.Herbart ictimai və şəxsi əxlaq ideyasını şərh etmişdir. Onun əsaslandığı beş əxlaqi ideya “xeyirxahlıq” və “vətəndaşlıq borcu” anlayışlarının məzmununu ehtiva edir.

İ.F.Herbartın tərbiyənin məqsəd və vəzifələri ilə bağlı fikirləri bu əxlaqi ideyalara əsaslanır:

⌘ **Daxili azadlıq ideyası** şəxsiyyətin əql və iradəsinin, əxlaqi mühakimə ilə iradəsinin harmoniyasını nəzərdə tutur;

⌘ **Kamillik ideyası** bədən və ruhun sağlamlıq qayğısına qalması, həm bədəni, həm də ruhu qiymətləndirməyi, onları mükəmməlləşdirmək arzusuna malik olması, yüksək mənəvi dəyərlərə yiyələnməyi nəzərdə tutur;

⌘ **Məhəbbət ideyası** şəxsi iradə ilə digər fərdlərin iradəsi arasında harmoniyayı, yüksək səviyyəli müəllim-şagird münasibətlərini nəzərdə tutur;

⌘ □ **Ədalət ideyası başqasına edilən hər bir hərəkət üçün** mükafat, yaxud cəza verməyi nəzərdə tutur;

⌘ □ **Hüquq ideyası** fərdin öz hüquq və vəzifələrini başqaları ilə münasibətdə dərk etməsini, mübahisə zamanı hər iki tərəfin bərabərhüquqlu olmasını qəbul etməyi nəzərdə tutur.

Düzgün pedaqoji rəhbərlik, intizam və onunla bağlı olan təlim əxlaqca güclü xarakterlərin formalaşmasına xidmət edir. *Təlimi* intizamla sıx uyğunlaşdırmaq, bilikləri şagirdlərin hiss və iradəsinin inkişafı ilə birləşdirmək tərbiyəedici təlimin mahiyyətini təşkil edir. İ.F.Herbarta görə, təlim çoxcəhətli marağa əsaslanmalıdır. O, yazırdı: “Təlimin son məqsədi-xeyirxahlıqdan ibarətdir”.

İ.F.Herbart tərbiyədə əqli təhsilə mühüm yer verir, təlimi tərbiyədə ən mühüm və əsas vasitə, şagirdə müstəqil xarakterin yaranmasında mühüm şərt kimi səciyyələndirirdi. Pedaqoji elmdə tərbiyəedici təlim ideyası Herbarta məxsusdur. Məhz o, təlimin tərbiyəedici funksiyasını hərtərəfli əsaslandırılmış, təlimi tərbiyələndirici edən elementləri aydın surətdə göstərmiş, onun mahiyyətini şərh etmişdir.

İ.F.Herbarta görə, tərbiyə insanın iradəsi ilə onun çoxtərəfli maraqları arasında harmoniya yaratmalıdır. Bu harmoniyaya isə idarəetmə, təlim və əxlaq tərbiyəsi ilə nail olmaq olar. O, əxlaq tərbiyəsində dini tərbiyəyə, cəzaya xüsusi yer verirdi.

Lakin İ.F.Herbart cəzanı intiqam məqsədi ilə deyil, şagirdə xeyirxahlıq aşılamaq məqsədi ilə verilməsini məsləhət bilirdi. O deyirdi ki, uşağın öz hərəkətində sərbəst olmasına yol verilməməlidir. Onun ictimai həyatla bağlanması ehtiyatlı olmalıdır. Odur ki, ictimai həyatın təsiri tərbiyədən güclü olmamalıdır.

Görkəmli alman pedaqoqu Adolf Disterveq (1790-1866) 1790-cı ildə Zigen şəhərində məhkəmə məmuru ailəsində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə xalq məktəbində, sonra isə latın məktəbində oxumuşdur.

1808-ci ildə A.Disterveq bir vaxtlar Y.A.Komenskinin oxuduğu Herborn universitetinə daxil olmuş, bir ildən sonra Tyubingen universitetinə keçmişdir. 1811-ci ildə universitet təhsilini başa vuran A.Disterveq altı il sonra “Dünyanın sonu” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir

Universiteti bitirdikdən sonra A.Disterveq müəllimlik fəaliyyətinə başlayır. Bir müddət ev müəllimi olur, gimnaziyada müəllim işləyir. Daha sonra Manheyimdə, Frankfurda (1813-1818), Reyn üzərindəki Elberfelddə (1818-1820) çalışır.

A.Disterveq otuz ildən çox müəllimlər seminariyasının direktoru olmuşdur. 1820-ci ildən 1832-ci ilə qədər Marseldə, 1832-1847-ci illərdə isə Berlində müəllimlər seminariyasının direktoru olmuş, həm də pedaqogika, riyaziyyat və alman dilindən dərs demişdir. Bu illərdə o, Alman xalq məktəblərində istifadə olunan riyaziyyat, astronomiya, təbiətşünaslıq, coğrafiya və alman dilinə aid 20-dən çox dərslik və metodik rəhbərlik hazırlamışdır.

1827-ci ildə A.Disterveq “Tərbiyə və təlim üçün Reyn vərəqəsi” adlı pedaqoji jurnal nəşr edir. O, ömrünün sonuna kimi jurnalın redaktoru olmuş, burada təlim-tərbiyənin müxtəlif problemləri ilə bağlı 400-dən artıq məqalə çap etmişdir.

A.Disterveq 1832-ci ildə Berlində ilk dəfə müəllimlər cəmiyyəti təşkil etmişdir. Elə ona görə də mütərəqqi alman alimləri hələ sağlığında ikən ona “Alman müəllimlərinin müəllimi” kimi şərəfli bir ad vermişdir.

A.Disterveq 1835-ci ildə “Alman müəllimlərinin təhsilinə rəhbərlik” adlı məşhur əsərini nəşr etdirir. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə təhsil-tərbiyənin təşkilinin ümumi prinsipləri, tərbiyəedici təlim məsələləri, ikinci hissədə isə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi metodikası öz əksini tapmışdır. Bu əsər müxtəlif dillərə, o, cümlədən, rus dilinə tərcümə edilərək nəşr (1837-1875-ci illərdə) olunmuşdur.

A.Disterveq təhsil sahəsində köhnə ənənələrə qarşı ciddi etiraz etmişdir. O, bütün uşaqlar üçün bərabər, mütərəqqi ümumi təhsil və tərbiyə sistemini lazım bilir, Almaniyada hökm sürən dini etiqada əsaslanan məktəb bölgüsünü tənqid edirdi. Məktəblər üzərində nəzarəti ruhanilərə deyil, mütəxəssis pedaqoqlara tapşırmaq barədə A.Disterveqin fikirləri hakim dairələri qorxuya salmışdır. Buna görə də onu dövlət və din üçün zərərli və qorxulu bir şəxs hesab edirdilər. Onun çıxışları dövlət məmuruna layiq olmayan hərəkət kimi qiymətləndirilirdi və o, 1847-ci ildə Berlin seminariyasının direktoru vəzifəsindən çıxarıldı. 1848-ci ilin yayında A.Disterveq Ümumalman müəllimlər ittifaqının sədri seçildi. Elə həmin il o,

Prussiya milli məclisinin bir neçə deputatı ilə birlikdə millətin bütün uşaqları üçün vahid xalq məktəblərinin təşkilini tələb edən sənədə imza atdı. Burjua inqilabının məğlubiyətindən sonra isə o, həmişəlik istefaya (1850) çıxdı.

A.Disterveq 1857-ci ildə bütün fəaliyyətini yekunlaşdıran avtobioqrafik “Pedaqoji ideyalar və imkanlar” adlı kitabını nəşr etdirir.

1865-ci ildə A.Disterveqin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilir. Bir il sonra – 1866-cı il iyulun 7-də A.Disterveq vəba xəstəliyindən vəfat edir.

A.Disterveqin pedaqoji irsində tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və əsas prinsipləri mühüm yer tutur. A.Disterveq tərbiyənin məqsədini insan fəaliyyətinə, həqiqətə, gözəlliyə, xeyirxahlığa xidmət etməsində görürdü. Onun fikrincə məktəbin vəzifəsi milli mənafeyi yüksək tutan, milli ədavətdən, milli məhdudluqdan uzaq insanlar tərbiyə etməkdir. İnsanlığa və vətənə məhəbbət onun yaradıcılığında vəhdəd təşkil edir. ”İnsan mənim adım, alman isə ləqəbimdir” - fikri onun milli məhduduluqdan nə qədər uzaq olduğuna dəlalət edir.

A.Disterveq tərbiyənin mədəniyyətə müvafiqlik prinsipini irəli sürmüş, onun məzmununu şərh etmişdir. Bu prinsip tələb edirdi ki, tədris-tərbiyə prosesi *xarici, daxili və ictimai mədəniyyət* əsasında təşkil edilsin. A.Disterveq xarici mədəniyyətə əxlaq normalarını, məişəti, istehlakı, daxili mədəniyyətə isə sosial münasibətləri və milli mədəniyyəti aid edirdi. Bu o deməkdir ki, uşağın tərbiyəsində təbii və yaş xüsusiyyətlərindən başqa, həm də onun doğulduğu və gələcəkdə yaşadığı yerin şəraiti, vaxtı nəzərdə tutulmalıdır. Yəni, geniş mənada müasir mədəniyyətin və xüsusilə, şagirdin vətəninin, mədəniyyətinin nailiyyətlərini də nəzərdə tutmalıdır. A.Disterveq uşağın inkişafının həm də ictimai şəraitdən asılı olduğunu qəbul edir, tərbiyəni əbədi və tarixi kateqoriya kimi səciyyələndirirdi. Əbədilik təbiətə müvafiqliyə, tarixilik isə mədəniyyətə müvafiqliyə aiddir. A.Disterveqin təbiətə müvafiqliklə, mədəniyyətə müvafiqliyi qarşılıqlı əlaqədə irəli sürməsi onun pedaqoji ideyalarının mütərəqqi cəhəti kimi qiymətləndirilməlidir.

A.Disterveq təlim materialının şüurlu mənimsənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, şüurlu mənimsəmənin əsas əlamətini

materialın aydın və dəqiq şərhində görürdü. A.Disterveq uşağın yaş xüsusiyyətinə müvafiq olmayan və mənimsənilməsi çətin olan materialı uşağa öyrətməyi məqbul hesab etmirdi.

A.Disterveq təlimdə sitematikliyi, ardıcılığı, müvafiqliyi tələb edirdi. O, təlimdə uşağın yalnız ümumi təbii xüsusiyyətlərini deyil, həm də fərdi xüsusiyyətlərini hesaba almağı zəruri sayırdı. A.Disterveqə görə, təlim materialı elə qurulmalıdır ki, hər yeni material keçmişə əsaslansın, onun mühüm yerlərini yeni qaydada təkrar etsin, gələcəyə hazırlığı nəzərdə tutsun, əvvəlkinə möhkəm mənimsəlməmiş, sonrakına başlanmasın. Onun fikincə on fənni birtərəfli öyrənməkdənsə, bir fənni on tərəfdən öyrənmək daha yaxşıdır.

Didaktikanı təlimin ümumi qanunları və qaydaları haqqında elm hesab edən A.Disterveq “Alman müəllimlərinin təhsilinə rəhbərlik” əsərində təlimin 33 qaydasını irəli sürür və onu 4 qrupa böldü:

- 1) şagird üçün qaydalar;
- 2) təlim materiallarına aid qaydalar;
- 3) xarici mühitə, zamana, məkana aid olan qaydalar;
- 4) müəllim üçün qaydalar.

Adolf Disterveq məktəbyaşlı uşaqların inkişafının üç mərhələsini müəyyənləşdirmişdir:

1. Duyğuların üstünlük kəsb etdiyi dövr (1-9 yaş). Bu dövrdə əyaniliyə, nümunələrə, nağıllara, oyun fəaliyyətinə geniş yer verilməlidir.

2. Hafizənin inkişafı və təsəvvürlərin toplanması dövrü (9-14 yaş). Bu yaş dövrü əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkür arasında keçid təşkil edir. Tərbiyəçinin vəzifəsi planlı və ardıcıl surətdə maraqlı ideyalarla uşaq ruhunu oyatmalıdır.

3. Ağıl və mühakimənin təşəkkül tapması dövrü (14 yaşdan sonrakı dövr). Bu dövrdə müəyyən ideyaların meydana gəlməsi, uşaq təsəvvürlərinin məntiqi ardıcılıqla inkişaf etdiyi müşahidə olunur, təlim tam şüurlu gedir, qayda və qanunlar aydın dərk edilir, əxlaqi götüşlər əqidəyə çevrilir, əqidə isə xarakterin formalaşmasını əmələ gətirir.

A.Disterveq də müasirləri kimi təlim prosesində müəllimin həlledici rolunu yüksək qiymətləndirir, yalnız müəllimin düzgün

rəhbərliyi nəticəsində uşağın şəxsi fəallığının artırılmasını mümkün hesab edirdi. A.Disterveqə görə, *günəş kainat üçün nə isə, müəllim də məktəb üçün elədir, o bütün məşını hərəkətə gətirən qüvvənin mənbəyidir. Müəllim bu məşına can və hərəkət verməyi bacarmazsa, o, durğunluqda paslanacaqdır, məktəb isə bərbad olan yerdə müəllim müqəssirdir, yaxşı olan yerdə müəllimə minnətdar olmaq lazımdır.* A.Disterveq təlimdə yaxşı işlənmiş tədris planına, proqramına, dərsliyə böyük yer versə də, məktəbin bütün nailiyyətlərinin müəllimdən asılı olduğunu bildirmişdir.

A.Disterveq öz orijinal nəzəri fikirlərini tətbiq etdiyi dərs kitablarında və bütün pedaqoji fəaliyyətində həyata keçirmiş, bununla da Almaniyada xalq maarifinin inkişafına çox müsbət təsir göstərmişdir. Onun insanlıq tərbiyəsi kimi mütərəqqi ideyaları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib.

5.2. Rusiya klassiklərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri

K. D. Uşinskinin tərbiyə haqqında fikirləri. Böyük pedaqoq **K.D.Uşinskinin** (1824-1871) *“İnsan tərbiyəsinin predmetidir”* pedaqoji-psixoloji əsəri XIX əsrin 60-cı illərində Rusiyanın mütərəqqi ictimai fikrində mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlə o, tərbiyə haqqında yeni fikirlər irəli sürmüşdür.

“İnsan tərbiyəsinin predmetidir” əsəri 81 fəsildən ibarət olub 2 hissəni: *“Fizioloji hissə”ni* və *“Psixoloji hissə”ni* təşkil edir. Burada irəli sürülmüş tərbiyəvi məsələlər həm fəlsəfi baxımdan işıqlandırılır, həm də onların mahiyyəti açıqlanır.

“İnsan tərbiyəsinin predmetidir” traktatında təlim-tərbiyə nəzəriyyəsini elmi cəhətdən əsaslandırان *Konstantin Dmitriyeviç Uşinski* belə qənaətə gəlir ki, pedaqoji təcrübə ayrı-ayrı hallarda bir deyil, bir neçə səbəbə malik olan çox mürəkkəb prosesdir.

“Əgər pedaqogika insanı hər cəhətdən tərbiyə etmək istəyirsə, o, əvvəlcə insanı hər cəhətdən də öyrənməlidir” müddəasına uyğun olaraq K.D.Uşinski aşağıdakı məşhur fikrini irəli sürür: *“Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli*

cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insanı ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında, bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir. O, insanı bütün yaşlarda, bütün siniflərdə, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmginlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda, bədəncə sağlam və xəstə olan vaxt, hədsiz ümidlər içərisində və bütün insan təsəllilərinin gücsüz olduğu ölüm yatağında olan zaman öyrənməlidir. O, ən çirkin və yüksək işlərin meydana çıxması səbəblərini, cinayətlərin və yüksək fikirlərin baş verməsi tarixini bilməlidir. Yalnız bu zaman o, insan təbiətinin özündən tərbiyə vasitələrini əxz edər bilər bu vasitələr isə çoxdur”.

K.D.Uşinskiyə görə, səmərəli pedaqogikanın əsas yolu insanı tərbiyə predmeti kimi əsaslı surətdə öyrənməkdən ibarətdir. *Pedaqoq alim K.D.Uşinski “İctimai tərbiyədə xəlqilik haqqında” əsərində* yazırdı: “Hamı üçün ümumi olan tək bircə fitri meyl var ki, tərbiyə ona hər zaman arxalana bilər. Biz buna *xəlqilik* adı veririk”.

K.D.Uşinskinin tərbiyə sistemində *xəlqilik* əsas ideyanı təşkil edir. Bu onun pedaqoji konsepsiyasının əsas mərkəzidir.

K.D.Uşinski xəlqiliyi hər bir xalqın öz tarixinə və həmin xalqın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə müvafiq kimi başa düşürdü. Onun fikrincə, gənc nəslin tərbiyəsi xəlqilik üzərində qurulmalı və uşaqlarda milli iftixar hissi oyatmalıdır.

K.D.Uşinski yazırdı ki, hər xalqın özünəməxsus milli tərbiyə sistemi vardır: ona görə ki, bir xalqın başqa xalqdan tərbiyə sistemlərini əxz etməsi mümkün deyildir. K.D.Uşinski əxlaq tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, *tərbiyənin məqsədi-həm zehni, həm əxlaqi, həm də fiziki cəhətdən inkişaf etmiş və öz zəhməti ilə xalqına fayda verən mükəmməl insan yetişdirməkdir.*

Tərbiyə insanın formalaşmasında həlledici rol oynayır, insan tərbiyə nəticəsində insan olur. K.D.Uşinski tərbiyəni yalnız insan cəmiyyətinə xas olan ictimai hadisə hesab etmiş və onu biologiləşdirməyə çalışan hər cür təşəbbüsə qarşı çıxmışdır.

K.D.Uşinski gənc nəsildə vətənpərvərlik, xalqa bağlılıq, ictimai vəzifə hissi, insanpərvərlik, əqidədə möhkəmlik, işgüzarlıq, çətinliklərlə mübarizə üçün yüksək iradə və əzm, əməyə sevgi, doğruluq, namuslu və intizamlı olmaq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsini vacib sayırdı.

K.D.Uşinski şəxsiyyətin formalaşmasında *əməyi* mühüm şərt hesab edirdi. O, “*Əməyin psixi və tərbiyəvi əhəmiyyəti*” adlı məqaləsində əməyi maddi sərvətlər yaradan mühüm şərt adlandıraraq yazırdı: “Əgər tərbiyə insanı xoşbəxt etmək istəyirsə, onu xoşbəxtlik üçün tərbiyə etməməli, bəlkə də əmək həyatına hazırlamalıdır... Tərbiyə insanda əməyə adət və məhəbbət inkişaf etdirməlidir”.

Fiziki əməyə böyük əhəmiyyət verən K.D.Uşinski onun zehni əməklə birləşdirilməsini faydalı hesab etmişdir. Onun fikrincə, təlim əməkdir, özü də ağır zehni əməkdir; bu sahədə vərdişi olmayan adam daha tez yorulur, buna görə də uşaqları zehni əməyə tədricən alışdırmaq lazımdır.

K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, ictimai tərbiyə sahəsində hər kəsin öz yeri vardır. Lakin, bu orqanizmdə ən mühüm üzv müəllimdir, tərbiyəçidir. Tərbiyəvi təsir inkişaf etmiş xarakterin yeni təşəkkül edən xarakterə təsiri deməkdir, xarakter insanın şəxsiyyətinə bağlıdır. Ona görə də tərbiyədə hər şey tərbiyəçinin şəxsiyyətinə əsaslanmalıdır, çünki tərbiyə qüvvəsi ancaq insan şəxsiyyətinin canlı mənbəyindən axır.

A.S.Makarenkonun tərbiyə haqqında fikirləri. **A.S.Makarenkonun** pedaqoji sisteminin əsas tələbi-*kollektivdə, kollektiv vasitəsi ilə, kollektiv üçün tərbiyə prinsipidir*. O, deyirdi ki, bizim tərbiyənin əsas vəzifəsi kollektivi ilk öncə təşkil və tərbiyə etməkdir. **Kollektiv** adamların təsadüfi toplanışı deyil, ümumi məqsədə çatmaq üçün müəyyən səlahiyyət, məsuliyyət hiss edən adamların birliyi.

Kollektiv-mütəşəkkil şəxslərin, kollektiv orqanlara malik şəxsiyyətlərin məqsədə yönəlmiş kompleksidir. Kollektiv canlı ictimai orqanizmdir, ona görə orqanizmdir ki, onun orqanları vardır, burada vəkalət, məsuliyyət, hissələr arasında nisbət, asılılıq vardır; bunlar olmazsa, kollektiv də ola bilməz, sadəcə qurum və ya yığım ola bilər.

A.S.Makarenkonun tərbiyə sistemində “*paralel təsir*” *prinsipi* mühüm yer tutur. Bu prinsipə görə, kollektiv üzvinə şəxsən pedaqoji təsir etməklə yanaşı, həm də kollektiv vasitəsi ilə də təsir edilə bilər. Onun tərbiyə sistemində əsas məsələlərdən biri *humanizmdir, insanlara qayğıdır*. O deyirdi ki, insandan mümkün qədər daha çox tələb etmək və ona olduqca ehtiramla yanaşmaq lazımdır.

A.S.Makarenkonun tərbiyə sistemində digər əsas məsələlərdən biri “*perspektiv xətlər sistemi*”dir. Görkəmli pedaqoq qeyd edirdi ki, insan öz gələcəyində sevindirici bir şey görməsə, dünyada yaşaya bilməz. İnsanın həyatının əsil stimulu sabahkı sevincdir. Pedaqoji prosesdə bu sabahkı sevinc çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Odur ki, qarşıya hər zaman yeni-yeni məsələlər qoyulmalı və onların əldə edilməsi uğrunda mübarizə aparılmalıdır. Bu sistem uşaqları həmişə fərəhli və gümrəh saxlayır, onları yaradıcılıqla işləməyə, dayanmadan irəli getməyə alışdırır. Bu çox ciddi, düşünlü, planlı iş üsuludur.

A.S.Makarenko insanın tərbiyə və yenidəntərbiyə edilməsində *əməyin* rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O, deyirdi ki, intizam tərbiyənin tək cə vasitəsi deyil, həm də tərbiyənin nəticəsidir.

Pedaqoqun fikrincə, günahkar və intizamsız adamları cəzasız buraxmaq olmaz. Əsas məsələ cəzanı necə tətbiq etməkdədir. Cəza systemsiz, mənəvi cəhətdən təhqiredici və tələsik olmamalıdır, cəza fərdi səciyyə daşmalı və günaha müvafiq verilməlidir. Cəza verməzdən əvvəl izahat işi aparılmalıdır.

A.S.Makarenko *intizam tərbiyəsində* cəzalandırma ilə yanaşı, rəğbətləndirmənin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini əsaslandırmışdır. O, rəğbətləndirməyə müəllifin tərifi, yoldaşların ehtiramını, əmrlə təşəkkür verməyi, uşaqlara məsul işlər tapşırmağı aid edirdi.

A.S.Makarenko uşaqlara təsir göstərən tədbirlər sırasında ictimai rəyin, şəxsi nüfuzun və nümunənin, sərəncamın, inandırma və izahatın, ənənə və rejimin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı.

A.S.Makarenko yazırdı: “Normal uşaqlar və normal vəziyyətə gətirilmiş uşaqlar tərbiyənin daha çətin obyektləridir. Onların xasiyyəti çox yumşaq, tələbləri müxtəlif, mədəniyyəti dərin, münasibətləri müxtəlifdir. Onlar sizdən güclü iradə, yüksək həyəcan deyil, yüksək texnika tələb edirlər”.

A.S.Makarenko koloniya və kommuna işləyərkən fiziki tərbiyənin gəzinti, turizm, oyun, idman, gimnastika vasitələrindən geniş istifadə etmiş, bədii tərbiyəni əqli, əxlaqi, fiziki tərbiyə ilə əlaqələndirmişdir.

Tapşırıqlar

Təqdim olunan bu məsələlərlə bağlı aidiyyatı üzrə başqaları ilə fikir mübadiləsi aparmağa çalışın. Bu prosesdə fəallığınızı qiymətləndirin. Məsləhətdir ki, V fəslin məzmununa daxil edilmiş materialı bir daha nəzərdən keçirəsiniz.

1. Y.A.Komenskinin tərbiyə haqqında fikirləri.
2. C.Lokkun tərbiyə haqqında fikirləri
3. Helvetsinin pedaqoji fikirləri
4. Deni Didronun pedaqoji görüşləri
5. J.J.Russonun tərbiyə haqqında fikirləri
6. A.Disterveqin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri
7. İ.H.Pestalotsinin tərbiyə haqqında fikirləri.
8. İ.F.Herbartın tərbiyə haqqında fikirləri
9. K.D.Uşinskinin tərbiyə haqqında fikirləri
10. A.S.Makarenkonun tərbiyə haqqında fikirləri.

Ədəbiyyat

- 1.Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. Bakı: Təhsil, 2012.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
3. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2010.
4. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi. Bakı, 2002.
5. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Nurlan, 2012.
6. Makarenko A.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985.
7. Seyidov Ə.Y. Pedaqogika tarixi. Bakı: Maarif, 1968.

VI fəsil

AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİRLƏRİ TƏRBIYƏ VƏ TƏHSİL HAQQINDA

Əhatə olunan məsələlər:

- 6.1. XI – XII əsr Azərbaycan klassikləri tərbiyə və təhsil haqqında.
- 6.2. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan klassik pedaqoji fikri.
- 6.3. XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında görkəmli Azərbaycan maarifpərvərlərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri.

6.1. XI-XII əsr Azərbaycan klassikləri tərbiyə və təhsil haqqında

Qətran Təbrizinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri. XI əsr Azərbaycan xalqının ictimai-bədii, pedaqoji təfəkkür tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri Qətran İbn Mənsur Təbrizidir (1012-1088) O, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə mədhiyyələr yazan, dəyərli fikirlər söyləyən, hikmətli sözlər deyən böyük mütəfəkkir kimi tanınmışdır.

O Təbrizdə, Gəncədə, Naxçıvanda yaşayıb yaratmış qüdrətli Azərbaycan sənətkarı olmuşdur. Qətran Təbrizinin “Divan”ını ilk dəfə toplayıb nəşr etdirən Məhəmməd Əli Naxçıvani olmuşdur .

Qətran Təbrizi öz şeirlərində Azərbaycan hökmdarlarının qəhrəmanlığını, şücaətini, ədalətini, vətənpərvərliyini, əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərini mədh etmişdir.

Qətranın yaradıcılığında həm yüksək bədiilik, həm tarixi ha disələrin təsviri, həm tarixilik, həm də tərbiyəvi əxlaqi keyfiyyətlərin şərhli yüksək dərəcədədir. Qətran Təbrizinin “Divan”ını oxuduqca gözümüz qarşısında yalnız yüksək ilhama malik bir şair deyil, həm də bir pedaqoq, müəllim, tərbiyəçi, qədim Yunan və Şərq elm və mədəniyyətinə dərinədən bələd olan görkəmli bir alimin siması canlanır.

Qətranın şeirləri əxlaqi, mənəvi, ibrətamiz fikirlərlə zəngindir. O həyat haqqında fikirlərini mənsub olduğu sadə xalq kütləsinə müraciətlə belə deyir:

“Ey ciyəri yanan, bu bağdan meyvə axtarma. Bu bağ ancaq ikiqapılı bir söyüdükdür. Bihudə danışma ki, bağban arxada durub. Torpaq kimi aram ol, yel kimi ötüb keç”.

Şair demək istəyir ki, yaşadığımız həyat olum və ölüm adlı iki qapısı olan söyüdükdən ibarətdir. Olum qapısından bu söyüdüyə daxil olan insan dadlı meyvələr axtarır, nəsə bir şeylər toplamaq istəyir. Lakin nəzərə almır ki, bu bağ söyüdükdür. Bu söyüdükdən dərilmiş “meyvə” heç nəyə yaramayacaq. Buradan heç nə apara bilməyəcəkdir. Əcəl adlı bağban pusquda durmuş, insanı ölüm qapısından içəri atmaq üçün fürsət gözləyir. Şair bildirir ki, bu həyatda

insan “torpaq kimi təvazökar” olmalı, aza qane olmalı, maddiyyətə, dünyagirliyə, mala, pula hərisliyə, meyl etməməlidir.

**“Kim ki, mal toplamaqdan ötrü dərd, qəm və əzab çəkir,
Mal-dövləti gedəcək ona ancaq əzabı qalacaqdır” - deyir .**

Qətranın şeirlərindən duyulur ki, dövlətçilikdə, hökmdarların dövləti idarə etməsində ilk növbədə onların ağılı, biliyi, maarifçiliyi, ədaləti böyük rol oynayır. Qətran hökmdarları tərif etməklə sanki onları dövləti ağılla, mənəviyyatla, elm və biliklə idarə etməyə çağırır. Qətran Azərbaycan hökmdarlarını dostluğa və birliyə çağıraraq, ölkədə vahid qüdrətli bir dövlət yaratmağı zəruri hesab edirdi.

**“İndi ki, şirlə aslan bir yerə yığıldı,
İndi ki, ayla günəş bir yerə qovuşdu,
Düşmənlərin bədəni əriyib məhv olacaqdır,
Düşmənlərin bədəni qəm və həsrət çəkəcəkdir” .**

Qətran dəyərli bir əxlaqi keyfiyyət kimi *dostluğa, səxavət və vəfaya yüksək qiymət* verərək düşməyə qarşı birgə müqavimət göstərməyi məqsədə uyğun hesab edir. O Şah Əbülxəlil Cəfərin dostluğunu belə mədh etmişdir:

**“Səxavəti, vəfası, hövsələsi və böyüklüyünə görə Hamının
könlu onun dostluğuna minnətdardır.**

**O, zamanın ayı və yer üzünün günəşidir!
Zaman və zəmin kimi də həmişəlik olsun!”**

Q.Təbrizinin şeirləri demək olar ki, tərbiyənin bütün sahələrini əhatə edir. Q.Təbrizi şeirlərində mənəvi keyfiyyətlərinə üstünlük vermişdir. Bu mənəvi keyfiyyətlər sırasında *vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, şücaət, cəsarət, düşməyə qarşı amansızlıq, dostluqda sədaqət, cəmərdlik, insanpərvərlik, sülhsevərlik, səxavət, əliaçıqlıq, fədakarlıq, xeyrixahlıq, ədalət* və s. kimi sifətlər mühüm yer tutur.

Q. Təbrizi öz qəhrəmanlarının bu və ya digər əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərinin tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində şərh edir. Bu da şairin geniş məlumatlılığını göstərməklə bərabər, həm də onların gözəl, əxlaqi sifətlərini oxuculara açıqlayır, onlardan nümunə götürməyə təşviq edir..

Qətran Təbrizi əxlaqa, mənəviyyətə zidd sifətləri qəbul etmir. O, tamahkarlıq, ədalətsizlik, qorxaqlıq, bədxahlıq, avamlıq, hiyləgərlik, yalançılıq, xəsislik, dikbaşlıq kimi mənfi keyfiyyətləri bədii

pedaqoji t f kk rl  pisləyir, insanları saf mənəvi keyfiyyətlərə  ađırır. Məsələn, bir yerdə belə yazır:

“Həmişə nadanlar mənfəət tamahı ilə ziyan   k rl r” .

Qətran Təbrizi  eirlerində estetik və ekoloji tərbiyə motivləri də öz ifadəsini tapmışdır. O, təbiət gözəlliklərini vəsf etməklə oxucuda estetik hisslər oyadır. Onun  eirlerində yüzlərlə bitki və heyvan növünün adı çəkilir, onların obrazlı təsviri verilir və insanlara sevdilir. Biz Təbrizinin  eirlerini oxuduqca təbiəti daha çox sevir, onun gözəlliklərini daha artıq qiymətləndirməyə ba layırıq. Onun  eirlerində bahar mənzərələri, bu fəsildə təbiətdə ba  verən dəyişmələr böyük məharətlə təsvir olunaraq **estetik** tərbiyənin mühüm bir tərəfi kimi öz ifadəsini tapır:

“Yenə bülbül gəldi, qara qarđa qərib d  d ,

Od g l  uzaq, b n v  g l  yaxın oldu.

Səba yeli bađa çox nadir, bəzəkli,

 lvan naxışlı minlərlə z rxana d   di” .

Şair həmçinin payız, qış, yay fəsillərinin də x susiy tl rini bədii lövhələrlə təsvir edərək insanda bədii, estetik hisslər yaradır.

Qətran Təbrizi insanın formalaşmasında, müəyyən məqama, r tb y  çatmasında **irsi amillərə**  st nl k verir. O bu amillərin ya bitki və g ll rin timsalında ya da bir başa açıq  kild  əsil n cab ti, k k  tərif edir və “Ot k k   st  bitər” misalına tərəfdar çıxır. Şairə görə hər cismin  z təbiəti var və o ancaq  z təbiətinin x susiy tl rini təzahür etdirə bilər:

“Hər qırmızı mərcan olmaz, hər yaşıl mina olmaz,

Dađda olan hər bir da  yaquti - rummani ola bilməz.

S d f  d   n hər damla nadir mirvari ola bilməz”.

Q.Təbrizi sanki bir təbiətşünas alim kimi müxtəlif misallarla hər fəslin  z n  xas təbiətə, irsiyyətə malik olmasını da göstərir: **“Yax  fidan ancaq yax  ađacd n əmələ g l  bilər/Yax  ađac da ancaq yax  fidan yetirər”.**

Bu beyt irsi xassələrin nəsildən-nəsilə keçməsi fikrini daha aydın ifadə edir. Q.Təbrizi  eirlerində açıq-aydın göstərir ki, əsil n cab tlil r yüksək r tb l r  çatır v  yüksək mənəvi keyfiyyətlərə sahib olurlar.

Qətran Təbrizi b nz tm lərində ədaləti  nu ir van  aha,  an şöhrəti,   vk ti Sultan S leymana, biliyi Sultan Süleymanın vəziri

Asəfə, Buqrata, gözəlliyi Yusifə, pəhləvanlığı İsfəndiyara, Rüstəm Zala, səxavəti, bəxşiş verməyi Hatəmə, ağılda İskəndərə, mal verməkdə Bəhram gur şaha, əxlaqi kamilliyi Məhəmməd peyğəmbərə(s), fəzilətdə Murtuzaya (birinci İmam Əlinin adlarından biri), şüurluluğu Əflatuna, ölkələri fəth etməkdə Sultan Mahmud Qəznəviyə bənzədir. Qətran mədh etdiyi qəhrəmanları habelə camalda Leyli, məhəbbətdə Məcnun, rəssamlıqda Mani, uzun ömürlülüyü Nuh peyğəmbərin ömrü ilə müqayisə edir. Daha sonra qəhrəmanlar siyasətdə Sama, Calalda Cəmsidə, ibadət və itaətdə Cəfəri-Təyyara (Məhəmməd peyğəmbərin əshabələrindən biri), kişilikdə Heydər Kərrara (Məhəmməd Peyğəmlərin kürəkəni), ehsan verməkdə Nil və Hirmən çaylarına, fərasətdə Huşəngə, iğidlikdə Rüstəm Zala bənzədir.

Beləliklə deyə bilərik ki, Qətran Təbrizi böyük şair olmaqla bərabər, bir pedaqoq, metodist, tərbiyəçi olaraq XI əsr pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutmaqdadır.

Xətib Təbrizinin müəllimlik fəaliyyəti və tərbiyə haqqında fikirləri. Maarif, mədəniyyət və pedaqoji fikir tariximizin görkəmli nümayəndələrindən biri XI əsrdə yaşayıb yaratmış, ədəbiyyatşünas, dilçi, şərhçi, müəllim və pedaqoq Xətib Təbrizidir.

Dövrünün alimləri Xətib Təbrizini “Ədəbiyyat, qrammatika və leksioqrafiya elmlərinin başçısı”, “Ensiklopedik zəka”, “Fazil”, “Şeyx”, “Ərəb elmlərinin rəhbəri və ədəbiyyatşünaslığın bayraqdarı”, “Əxlaq və mənəviyyat şərhçisi” kimi adlandırmışlar. Bu dahi Azərbaycan alimi Şərqi müsəlman xalqlarının elm, maarif və mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, qırx ildən artıq “Nizamiyyə” mədrəsəsində ədəbiyyat elmləri bölməsinin rəhbəri, professoru və mədrəsənin zəngin kitabxanasının müdiri olmuşdur. Təbrizdə doğulan və böyüyən, 10 il Suriya və Misiri dolaşan, böyük alimlərlə görüşən və ömrünün çox hissəsini Bağdadda keçirən Xətib Təbrizi öz dəyərli əsərləri ilə, öz şərhləri ilə mühüm əxlaqi, etik, pedaqoji problemlərə toxunmuş, şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi haqqında əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüş və uzun illər onun şərhləri məktəb və mədrəsələrdə Şərq ədəbiyyatının klassik nümunələri kimi tədris olunmuşdur.

Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda ilk məlumatı XV əsrdə yaşamış Hinduşah Naxçıvani vermişdir.

Daha sonralar, M.S.Ordubadi, H.Araslı X.Təbrizi haqqında məqalələr yazmış, X.Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında professor Malik Mahmudov dəyərli monoqrafiya yazmışdır.

Xətib Təbrizi ilk təhsilini Təbrizdə almış, burada ərəb, fars dillərini öyrənmiş daha sonra Bəsrədə ərəb filologiyası sahəsində mükəmməl bilik əldə etmişdir.

X.Təbrizi Suriyanın müxtəlif şəhərlərini dolaşmış, elimini artırmış, Dəməşqə gəlmiş, burada “Bağdad tarixi”nin müəllifi məşhur tarixçi Xətib Bağdadi ilə tanış olmuşdur. On ildən artıq səyahət edərək görkəmli alimlərlə görüşən X.Təbrizi Misirdən Bağdada qayıtmış və Hinduşah Naxçıvaninin verdiyi məlumata görə Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsi açılan kimi-yəni 1067-ci ildə Nizam-əl-Mülk Xətib Təbrizini Nizamiyyə mədrəsəsinə dəvət etmişdir. Böyük şərqşünas alim İ.Y.Kraçkovskinin də qeydinə görə Xətib həmçinin ədəbiyyat elmləri bölümünün dekanı və professoru kimi də fəaliyyətə başlamışdır. 38 yaşlı Xətib Təbrizinin Şərqin bu böyük mədrəsəsində ədəbiyyat bölümünün rəhbəri seçilməsi, zəngin kitabxananın midiri təyin edilməsi onun nə qədər bilikli, zəki, parlaq bir şəxsiyyət olmasından xəbər verir.

Xətib Təbrizi ömrünün sonuna qədər 40 il bu vəzifədə çalışmışdır ki, bu da Şərqin yalnız çox nadir simalarına nəsim ola bilərdi.

Xətib Təbrizinin elmi-pedaqoji irsi olduqca zəngin və rəngarəngdir. O, ömrünün sonuna qədər elmi-pedaqoji fəaliyyətini dayandırmamış və dəyərli əsərlər və şərhlər yazmışdır ki, bu əsərlərdə ədəbiyyat və dilçiliyin tədqiqi ilə bərabər Şərq xalqlarının adət və ənənələri, etnoqrafiyası, əxlaqi- mənəvi təfəkkürü öz əksini tapmışdır.

Xətib Təbrizi islam qaydaları, şəriət qanunları ilə ciddi maraqlanmış və hətta bu barədə iki böyük əsər yazmışdır. Onlardan birincisi “Təfsir əl-Quran”dır (“Quranın açıqlaması”). İkincisi isə Quranın elmi qrammatik cəhətdən təhlilinə-həsr edilmiş “İrab əl-Quran”-dır (“Quranda hallanma”).

Xətib Təbrizi alim, tədqiqatçı, şərhçi olmaqla bərabər həm də böyük şair olmuşdur. X. Təbrizi Sultan Alparslanın vəziri Nizam əl-Mülkə böyük bir qəsidə həsr etmişdir. Xətib öz qəsidəsini Nizam əl-Mülkün müdrik fəaliyyətinə həsr edərək onun sayəsində xalqın vəziyyətinin yaxşılaşdığını, elmə, maarifə yüksək qiymət verdiyini,

onun “zəkası ilə dünyanın işıqlandığını, arzuların həqiqətə çevrildiyini” söyləyir.

Xətib yazdığı şərhlərində məzmunu əsas fikir vermiş, formanı ikinci planda görmüşdür. O, bu dünyagörüşündən çıxış edərək deyir ki, insanın da dəyəri onun formasında deyil, məzmunundadır.

Xətib Təbrizi insanlarda gözəl estetik duyğuların tərbiyə olunmasını istəyir və şeirin tərbiyəvi rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu cəhətdən o, öz şeirlərində şairlərin yüksək sənətkarlığa, incə zövqə, estetik duyğulara malik olmasını tələb edir və şeirlərində də belə hisslərin təbliğ olunmasını təqdir edir.

Xətib Təbrizi şeirlərin təhlilinə bir çox yönlərdən-pedaqoji, psixoloji, dilçilik, etnoqrafik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, folklor cəhətlərindən yanaşmışdır. Bu onun dərin və hərtərəfli biliyə bələd olmasından, pedaqoji işdə çalışmasından, müəllimlik fəaliyyətindən irəli gəlmişdir.

Xətib Təbrizinin əsərlərində meydana çıxan mühüm cəhətlərdən biri onun özünün həyata, cəmiyyətə olan baxışlarını ifadə etməsi və əxlaqi-etik fikirlər irəli sürməsidir. Alimin pedaqoji ustalığı ondadır ki, o özünün fikirlərini təhlil etdiyi şeirlərin məzmunu ilə əlaqələndirməyi bacarmışdır.

Xətib Təbrizi insanın formalaşmasında, tərbiyə olunub ərsəyə çatmasında ictimai mühitin roluna yüksək qiymət verir. Xətib Təbrizinin fikirlərindən aydın olur ki, cəmiyyətin əyrilikləri insanların tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərir. O, bu fikri ilə mühitin insan tərbiyəsində roluna yüksək qiymət verir. Pozulmalara müqavimət göstərməyi alim insanların elmi biliklərə yiyələnməsində götürdü. Yalnız elm, bilik vasitəsi ilə insanlar zamanın hadisələrini dərk edə bilərlər, mühitin onların qarşısına çıxardığı çətinliklərə sinə gərərək aciz və zəif qalmazlar.

Xətib Təbrizi aza qane olmağın, dünya malına uymamağın tərfində olmuşdur. O, “Sıtq əz-Zənd”in şərhində Əbul-Əlanın bir beytini şərh etmişdir: “Torpaq sənə minnətdarlıq edir: çünki sən onun hədiyyəsini götürmürsən, (əksinə)ona bəxşişlər verirsən”. Xətib Təbrizi bu beyti əxlaqilik, könül toxluğu baxımından şərh edərək qeyd edir ki, “Bütün dünya malını verən torpaqdır”. Xətib Təbrizi insanın torpağa əyilməsini, əməklə, əməli işlə məşğul olmasını torpağın bütün nemətlərin anası olduğunu söyləyir.

Xətib insanları öz vətəmində kortəbii surətdə deyil, ağılla sevməyə çağırırdı. Məhz buna görə də, alim vətənpərvərliyi insanın aqlının kamilliyində, insanın mərdliyində görürdü. Öz vətəninə, xalqına biganə olanları böyük mütəfəkkir şiddətlə tənqid edərək yazırdı: “Öz qəbilənin, xalqının olduğu bir ölkədən şikayətlənmə, yaxın adamlarının yaşadığı torpağa qarşı biganə olma”. Xətib Təbrizi vətənpərvərliyi insanın ən ali keyfiyyəti hesab edir və əsil insan dedikdə ilk öncə onun vətənə məhəbbətini nəzərdə tuturdu: “Vətənə məhəbbət insanın ən şərəfli və ən qüdrətli xüsusiyyəti”. Alimin fikrincə əgər insanlar bir-biri ilə sıx ünsiyyətdə olsalar, bu onlar üçün fayda gətirər: “Təfriqçilik isə yalnız pislik gətirə bilər”. Bununla da alim xalqı, millətləri, ölkələri parçalayan, xanlıqlar təşkil edib qanlı vuruşmalar aparan orta əsrlərin hakimlərini tənqid edirdi.

İnsanpərvərlik Xətibin fikrincə, vətənpərvərlik kimi müqəddəsdir. O, insanların bir-biri ilə mehriban, xoş ünsiyyətdə olmasını təbliğ edirdi: “İnsanlarla xoş ünsiyyətdə olanlar onların ən şərəfli-sidir” - deyirdi.

Xətib Təbrizi öz əsərlərində insanları əməksevərliyə, əməli fəaliyyət göstərməyə səsləyirdi. O insanları əzmlə, iradə ilə fəaliyyət göstərməyə çağıraraq deyirdi ki, “İnsan öz fikrində, əqidəsində möhkəm olmalıdır”. Alim insanların səbrlə və təmkinli olmalarına böyük əhəmiyyət verir və qeyd edirdi ki, insan bir iş görmək istədikdə təmkinli və səbrli olmalı, heç vaxt tələsməməlidir. O deyirdi: “İnsan öz işində ola bilsin ki, tələsməsə, öz ehtiyacını tələsik etməsə, daha tez müvəffəqiyyət qazana bilər. Amma, işində tələsərsə (bu) tələskənlik onun istədiyini gecikdirər”.

Xətib Təbrizi qənaətcilliyi bir əxlaqi keyfiyyət hesab edir və bunu varlanmağın yeganə yolu hesab edir və “Qənaət ən böyük dövlətdir” - deyirdi. Bu gün pedaqogika elmimizdə qənaətcillik tərbiyəsi yeni pedaqoji təfəkkürdən irəli gəlmiş və insanın ən nəcib əxlaqi keyfiyyətlərindən biri sayılmaqdadır. X.Təbrizi əsərlərində qənaət və qənaətcillik tərbiyəsi haqqında dəyərli əxlaqi fikirlər söyləyir: “İnsan başqalarına əl uzatmaqdan, özgənin malına göz dikməkdənsə az yeməyə və yararsız cod geyimə səbr etsə, heç kimin malına ehtiyacı olmaz. Bu isə insanın öz nəfsinə qarşı cihad etməsi kimidir”. Göründüyü kimi X.Təbrizi qənaətcilliyin yolunu da göstərərək bildirir ki, başqasına möhtac olmaqdan aza qane

olmaq daha yaxşıdır.

X.Təbrizin tərbiyə haqqında fikirlərinə yekun vurarkən böyük alimin “Həməsə”nin şərhində əxlaqa verdiyi klassik tərifini göstərməmək mümkün deyildir. O deyirdi: *“Ədəb elə bir şeydir ki, insan ona əməl etdikdə xalq içərisində şöhrətlənir, zinətlənir və şərəfi artır”*.

Göründüyü kimi Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin inkişafında Xətib Təbrizi öz pedaqoji fikirləri, pedaqoji fəaliyyəti və pedaqoji yaradıcılığı ilə pedaqoji fikir tariximizdə görkəmli yer tutmaqdadır.

Əbülhəsən Bəhmənyarın yaradıcılığında tərbiyə və təhsil məsələləri. XI əsrdə yaşayıb yaratmış və fəlsəfəni bilavasitə İbn Sinadan öyrənmiş filosof və pedaqoq Əbülhəsən Bəhmənyar İbn Mərzban əl-Azərbaycani (vəf. Təxm. 1065) fəlsəfə tarixində görkəmli yer tutduğu kimi pedaqoji fikir tariximizdə də xüsusi yer tutur. Aşağıdakı hikmətli fikirlər ona məxsusdur: “Qürbətdə insanın munisi ağıldır.” Hikmət elmlərini öyrənməyən və bu elmlərdəki xüsusiyyətlərə yiyələnməyən elm gerçəkliklərindən xəbərsizdir”.

“Öz ehtiyaclarından artıq şey tələb edən şəxs hikmət əldə edə bilməz və onu əldə etməyə malik deyildir”.

Bəhmənyar böyük alimlər olan Əl-Kindi, Əl-Farabi, İbn Sina ənənələrini layiqincə davam və inkişaf etdirmişdir. Dövrünün alimləri Bəhmənyarı “Alimlərin başçısı” (Mövlan-i Rəis) adlandırmışlar.

Bəhmənyarın ən mühüm əsərləri bunlardır. “Ət-Təhsil” (İdrak), “Əz-zinət” (Bəzək), “Əl-baxça və Səadət” (Şadlıq və səadət) “Fi-musika” (Musiqi haqqında), “Fi miratib əl-mövcudat” (Mövcudiatın mərtəbələri), “Fi mabdi ilm mabadat tabiya” (Metafizikarun predmeti haqqında). Bəhmənyarın əsərləri, əlyazmaları Tehranda, Beyrutda, Londonda saxlanılır. Bəhmənyarın şah əsəri sayılan “Ət-Təhsil” Tehranda və Qahirədə nəşr olunmuşdur.

Bəhmənyar insanın kamilləşməsində onun biliyinə və mənəvi aləminə, əxlaq tərbiyəsinə böyük önəm vermiş və onu həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. O demişdir. “Mənəvi ləzzət elə dərmandır ki, onunla heç bir xəstəlik baş verməz və elə sağlamlıq vasitəsidir ki, heç bir xəstəliyə məruz qalmaz. Həqiqi həzz əqli həzzdir. Zira əqli həzzlər dərdin təqib etmədiyini şəfadır, xəstəliyin yaxın

düşmədiyi sağlamlıqdır". Bəhmənyar insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsində ilk növbədə biliyin, təhsilin, əqlin roluna yüksək qiymət vermişdir. Bəhmənyar öz risalələrində məişət və idrak məsələlərinin əxlaqi-etik problemlərini araşdırmış və göstərmişdir ki, ağıl və bilik insanın ən başlıca var-dövlətidir. İnsan öz ömrünü bilik mənimsəməyə, nəinki var-dövlət toplamağa həsr etməlidir. Var dövləti itirmək olar, amma ağıl, bilik insanın ən etibarlı müdafiəçisi, ən yaxın dostudur. "Sərvət qorunur, əql isə insanı qoruyur", "Sənə narahatlıq üz verdikdə kədəri əzmlə boğ, çıxış yolu tapmaq və xilas olmaq üçün əqli səfərbər et", "Baş vermiş işə görə qüssələnmə, onu aradan qaldırmağa, dəf etməyə çalış, aqlını işlət". Bəhmənyar insanın mənəvi zənginliklərinə böyük əhəmiyyət verərək göstərir ki, bu keyfiyyətlər həm irsidir, həm də sonradan əldə ediləndir. O bununla insanın formalaşmasında həm irsi amillərə, həm də tərbiyəyə üstünlük vermişdir. Mənəvi keyfiyyətlərdən danışarkən o intizamlılığa, xeyirxahlığa, məqsədyönlüyə, əliaçıqlığa, qorxmazlığa, əməksevərliyə, bilik qazanmağa böyük önəm vermişdir.

Bəhmənyar insan zəkasına yüksək qiymət verərək deyir ki, böyük Yaradan hər bir insana zəka bəxş etmişdir və bunun sayəsində insan digər canlılardan fərqlənir. Ancaq zəkanın sayəsində insan predmet və hadisələri dərk edə bilər. Bəhmənyar göstərirdi ki, elmin və fəlsəfənin öyrənilməsində əsas məqsəd insan əxlaqının yaxşılaşdırılmasıdır. Fəlsəfənin məhsulu, elmin əsası-insan əxlaqını yaxşılaşdırmaqdır. Biliyə yol-xeyirxahlığa və xoşbəxtiyə yol deməkdir. Bəhmənyar biliyi əxlaq və mənəviyyatla bağlamışdır. O demək istəmişdir ki, biliyi olub da əxlaqi olmayan insan bir şey dəyəməz. Ona görə də o, yazırdı: "İnsanlara göstərilən hörmət onların xeyirxahlığı müqabilində olan mükafatdır. İnsanın bilik səviyyəsi, onun artması insanın əxlaqına, təbii halına təsir edib onu dəyişdirə bilər". Bəhmənyar açıq aydın demək istəyir ki, bilik qazanmağın, təlim və tərbiyənin əsas məqsədi insanlara xeyirxahlıq göstərməkdən ibarət olmalıdır. Sonrakı dövrlərdə Bəhmənyarın fikir və ideya davamçısı Nəsirəddin Tusi də deyirdi ki, tərbiyənin məqsədi xeyirxahlıq və insanı xoşbəxt etməkdir.

Beləliklə Bəhmənyar billiyin gücünə böyük önəm verir və onun insan əxlaqına, mənəviyyatına qüvvətli təsir göstərdiyini bildirir.

İdrak nəzəriyyəsi Bəhmənyarın məntiq fəlsəfəsində mühüm yer tutur. Onun fikrincə materiyasız forma olmadığı kimi, formasız da materiya mümkün deyildir. Çünki materiyada bir forma aradan qalxdıqda labüd surətdə onu başqası əvəz edir. Bəhmənyarın bu fikirləri pedaqoji elmimiz üçün də böyük dəyər qazandırır. Pedaqogikada istər təlim, istərsə də tərbiyə nəzəriyyəsində formasız məzmun, məzmunuz da forma mümkün deyildir. Formanın özündə də bir məzmun olduğu bizə aydın olur. Bu cəhətdən də tərbiyəvi iş formasının dəyişməsi işin məzmununun da dəyişməsinə səbəb olur. Bu fəlsəfi qayda Bəhmənyar fəlsəfəsində çox aydın şərh edilmişdir ki, bu qaydanı əsas tutmaq pedaqoji işdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bəhmənyarın idrak nəzəriyyəsində deyilir ki, dərk etmə əqli də ola bilər, cismani də ola bilər. Bu fikirlər təlim prosesində biliyin mənimsənilməsində dəyərli əhəmiyyətə malikdir. Buradan başa düşmək olur ki, biliyin dərk edilməsi toxunmaqla da, hiss etməklə də həyata keçirilə bilər. Bu fikir təlimdə əyaniliyin əhəmiyyətini daha da artırır.

Hər bir şeydə ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin mövcudluğu da təlim tərbiyə işlərində özünü göstərə bilər. Məsələn, məktəbdə fəaliyyət göstərən uşaq və gənclər təşkilatı əsas etibarilə tərbiyə işi aparır. Müəllimlər, sinif rəhbərləri də, tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı da məktəbdə tərbiyə işi aparır. Amma sinifdən xaric tərbiyə işləri ilə uşaq və gənclər təşkilatının apardığı tərbiyə işlərində ümumi və fərqli cəhətlər vardır ki, bunu tərbiyəçi və müəllimlər nəzərə almalıdırlar. Necə ki, Bəhmənyarın fəlsəfəsi də bunu belə nəzərdə tutur. Bəhmənyar özünün “Ət-təhsil” kitabında məntiqə elmin bir aləti, bilik qazanmağın mühüm bir aləti kimi baxmışdır. Onun fikrincə alətsiz bir şey hasil etmək mümkün deyildir. Məntiqsiz də elm, bilik qazanmaq olmaz. Məntiq biliyə digər münasibətlə də kömək edir onun meyarı kimi çıxış edir.

Təlimin şüurluluq prinsipi heç şübhəsiz məntiq anlayışına söykənir. Biliyi şüurlu şəkildə mənimsəmək məntiqdən irəli gəlir. Elə ona görə də Bəhmənyar öz sələfləri Aristotel, İbn Sina kimi o da göstərir ki, məntiq düzgün mühakimə yürütmək bacarığı, həqiqəti sübut etmək yolları haqqında elmdir. Bəhmənyara görə məntiqin vəzifəsi təfəkkürü səhvlərdən və yanlışlıqlardan qoruyub sax-

lamaqdan ibarətdir..

Bəhmənyar sanki təhsilimizin bu günkü problemlərini görərək “Ət- təhsil” əsərində deyirdi: “Fikir əqlin faydalandığı bir qüvvədir. Fikir zehnin elə hərəkətidir ki, onlardan mətləblərə gedib çıxılır”. Bu gün məktəblilərimizin fikirləşmək, düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək pedaqoji elmimizin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən birisidir. Bəhmənyardan səkkiz yüz il sonra alman alimi A. Disterveq deyirdi ki, uşaqlara fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətmək lazımdır. Bəhmənyar bunu da qeyd edir ki, fikir, düşüncə əqlin inkişafına qüvvətli təsir göstərir. Bütün bu fikirlər təlim nəzəriyyəsinə biliyin şagirdlərə sadə, anlaşılıqlı bir dillə çatdırılmasını, öyrənmə prosesində təfəkkür fəaliyyətinin inkişafına diqqət yetirilməsini tələb edən müddəalardır.

Bəhmənyar ümumiyyətlə biliyi iki qismə bölmür: məlum və məchul biliklər. O qeyd edir ki, insan yalnız “duyğudan gələn, yaxud duyğunun təsdiqlədiyi şeyə inanır”. Çünki hissi qavrayışın verdiyi bilik məlumdur, gerçəklik bilavasitə hissi - əyani obrazlarla qəbul olunur. Bilik hisslərlə qavramılmalıdır. Nəzəri elmlərin hələ dərk edilməmiş müddəaları isə məchuldur. Məntiqin faydası məhz fikrin məlumdan məchula keçmək yollarını göstərməkdir. Bu mənada təlim prosesində şagirdlərin duyğularına, hisslərinə təsir göstərmək üçün, biliyin yaxşı mənimsənilməsi üçün “Əyanilik” prinsipi mövcuddur. Təlimdə əyanilikdən istifadə etmək hiss və duyğulara təsir göstərməkdir ki, bunun sayəsində bilik möhkəm mənimsənilir və uzun müddət yadda qalır. Elə bu məntiqə yüksək qiymət verən təlim nəzəriyyəsinin banisi, “Böyük didaktika”nm müəllifi çex pedaqoqu Y.A. Komenski yazırdı ki, “mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək, qoy müəllimlər üçün qızıl qayda olsun, yəni görünəni görmə duyğusuna, səsi-əşitmə duyğusuna, iyiyilmə duyğusuna, dadı olanı dad duyğusuna, toxunula biləni-lami-səyə təqdim etmək lazımdır”.

Bəhmənyar insanın ağıl və zəkasına əxlaqi dəyər vermişdir. O ağıl və zəkani insanın var dövlətindən daha üstün olduğunu göstərmişdir. Bəhmənyar göstərirdi ki, insanın əsas zənginliyi onun elm və təhsil sahibi olmasındadır. İnsan var-dövlət toplamaqla deyil, elmə, təhsilə yiyələnməklə zənginləşə bilər. Əsil yoxsulluq insanın mənəvi cəhətdən yoxsulluğudur. Bəhmənyar deyirdi: “Var dövləti

dəfn etmək olar, amma ağılı yox, ağıl insanın qəriblikdə ən yaxşı dostu və müdafiəçisidir”.

Bəhmənyar kamil insanın yetişməsində tərbiyəyə üstünlük verir və deyirdi: “İnsan ən yaxşı əxlaqi keyfiyyətləri bu dünyada tərbiyə ilə qazana bilər”. Bəhmənyar tərbiyəyə üstünlük verdiyi kimi, əxlaqi keyfiyyətlərin bir çoxunun anadangəlmə olduğunu da bildirirdi. O buraya əxlaqi saflığı, xeyirxahlığı, mərdliyi, əliaçıqlığı, əməksevərliyi, ağıllılığı, insansevərliyi və s. aid edirdi.

Bəhmənyar yetişən gənc nəslin fiziki sağlamlığına fikir verilməsini, onların fiziki tərbiyəsi ilə məşğul olmağı vacib sayır və bildirirdi ki, ən böyük gözəllik insanın sağlamlığıdır. O, gözəlliyi fəlsəfi aspektdən təhlil etsə də, fikirləri pedaqoji üçün də dəyərlidir. Bəhmənyar bildirir ki, sağlamlığından istifadə etməyən insanın ruhu xəstədir, o xoşbəxt ola bilməz. O deyirdi: ”Gözəllik xeyirxahlıqdır” . Bu fikirlərdən görmək olur ki, Bəhmənyar biliyin də, əxlaqın da, gözəlliyin də xeyirxahlığa xidmət etdiyini göstərmişdir.

Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirləri. Nizami Gəncəvi özünün zəngin və hərtərəfli yaradıcılığı ilə bəşəriyyəti daim düşündürən humanist, əxlaqi ideyaları tərənnüm etmişdir. Ədalət, sülh, insanpərvərlik, mərhəmət, mənəviyyat, xeyirxahlıq, əməksevərlik, dostluq, qardaşlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlər Nizami yaradıcılığında əsas yer tutur. Buna görə də Nizaminin əsərləri səkkiz əsrdən artıqdır ki, həmişə olduğu kimi, bu gün də aktual və müasirdir. Nizamini tarix boyu dünyada şöhrətləndirən onun Xəmsə adlı beş əsəridir. Nizaminin əsərləri qüvvətli tərbiyəedici gücə malik olduğundan uzun illər boyu dahi sənətkarın əsərləri nəsillərin tərbiyəçisi olmuş, yeni nəsillər ondan müdrik məsləhətlər almış, dəyərlə öyüdlər qazanmışlar.

Nizami poeziyası adamları xeyirxahlığa, yaxşılığa, darda qalanların əlindən tutub kömək etməyə çağırır. Nizaminin fikrincə, sən başqasına kömək edərsənsə, başqası da bir gün sənə köməyini əsirgəməz. Bu mənada Nizami yazır:

**Bacarsan hamının yükünü sən çək,
İnsana ən böyük şərəfdir əmək
Sən də əldən düşüb yorulsan əgər
Sənin də yükünü bütün el çəkər.**

Nizaminin fikrincə, yaxşılıq etməyi bacarmaq insan üçün mənəvi zənginlikdir. Belə mənəvi kamilliyə çatmağı, xeyirxah olmağı, başqalarına yaxşılıq etməyi bacarmaq lazımdır. Bu fikir aşağıdakı misralarda öz ifadəsini belə tapmışdır:

Yaxşılıq etməsən əgər insana

Böyüklük şərəfi verilməz sana (*Leyli və Məcnun*)

Yaxud da:

Səadət kamalla yetişir başa

Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa. (*Leyli və Məcnun*)

Nizami əsərlərində haqqında danışılan, təbliğ edilən xeyirxahlıq, yaxşılıq tək bir adama, yaxud ayrı-ayrı fərdlərə göstərilən münasibət olmayıb ictimai mənə daşıyır:

Çalış öz xalqının işinə yara

Geysin əmələndən dünya zər-xara.

Şairin öz dövründə adamlarda görmək istədiyi və mənəvi keyfiyyət hesab etdiyi xeyirxahlıq, yaxşılıq, anlayışları heç bir zaman məhdudluq bilmir, həmin fikirlər bu gün də aktual və mənəvi keyfiyyət sayılır və məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində Nizami irsinin böyük rol oynadığını təsdiq edir.

Nizami insanları yaxşılığa, xeyirxahlığa çağırdığı kimi, adamlarda bu mənəvi keyfiyyətləri qiymətləndirməyin vacib olduğunu da əxlaqi keyfiyyət hesab edir.

Nizami şeirlərindən, ayrı-ayrı əsərlərindən gətirilən misallardan aydın olur ki, Nizami pedaqoji ideyalarında tərbiyənin məqsədi xoşbəxtliyin yalnız tək-tək adamlarla bağlı olmadığını, onun bütöv bir cəmiyyətə bağlı olduğunu göstərməkdir. Əlbəttə, insanların xoşbəxtliyi, cəmiyyətin xoşbəxtliyinə gətirib çıxarır. Nizami insan xoşbəxtliyindən danışarkən heç bir millət fərqi, cinsi ayrılığı, sinfi mövqeyi nəzərə almır.

Şairin əsərlərindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Nizaminin bütün şeirləri mənəvi, əxlaqi fikirlərlə yörgülüş, onun misraları insanları humanizmə, ədalətə, qayğı və mərhəmətə, nikbinliyə, doğru və dürüst olmağa, əməksevərliyə, vətənpərvərliyə və s. ən yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə səsləyir.

Nizami elmə, biliyə yüksək əxlaqi qiymət verir. Elmsiz insanın qüvvətsiz olduğunu bildirir. Nizami xalqı öz taleyinə laqeyd qalmamağa, hüquqlarını başa düşüb, haqlarını tələb etmək üçün

maarifə, biliklərə yiyələnməyə, həm də hər cür biliklərə deyil, insana xeyir gətirən, faydalı biliklərə yiyələnməyə çağırırdı. Nizami göstərirdi ki, cəmiyyətin ən yaxşı vətəndaşı ancaq təhsilli, elmə qabil, maarifpərvər və müdrik olan insanlardır. Buna görə də hər bir şəxs ağıllı olmağa, biliklərə yiyələnməyə, müdrik insanlardan öyrənməyə çalışmalıdırlar. Nizami son nəticədə göstərir ki, biliyi olan qüvvətlidir:

**Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.**

Nizami keyfiyyətli biliyi, həqiqi biliyi əsil bilik sayır və gəncliyə xitabən deyir:

**Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən
Kamil bir palançı olsa da insan
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.**

Şair elmə yüksək qiymət verdiyi kimi elm adamına, alimə yüksək qiymət verir və alimin rütbəsinin bütün rütbələrdən uca olduğunu söyləyir, bütün elmlərin açarının alimlərdə olduğunu bildirir:

**Hər uca rütbədən biliniz fəqət,
Alimin rütbəsi ucadır əlbət...**

Nizamiyə görə təlim prosesi insana bilik verməklə bərabər həm onu maddi, həm də mənəvi cəhətdən yüksəldir. Nizaminin fikrincə, təlimin son həddi yoxdur. O, insanı həmişə təkmilləşdirməli, həm də mənəvi cəhətdən zənginləşdirməlidir.

Nizami bir əxlaqi keyfiyyət kimi dostluq və yoldaşlığa yüksək qiymət verir və qeyd edir ki, adamlar üzdə bir cür, dalda başqa cürdür. Şair həqiqi, sadıq dost tapmağı məsləhət görür:

**Elə sadıq dost ara, səni darda qoymasın
Çəkib tordan çıxarsın, səni torda qoymasın.**

Nizami poeziyasının əməksevərlik ideyaları əsrlərdən bəridir ki, Azərbaycan pedoqoji fikrində özünəməxsus yer tutur. Kərpickəsən qocanın hekayəsi əməksevərlik baxımından çox ibrətamizdir. Cavan oğlan qoca kərpickəsənə daha asan işlə məşğul olmağı məsləhət gördükdə qoca cavanı utandıracaq şəkildə belə deyir:

**Qarşında boyun büküb əl açmayım deyə mən
Əzəldən əl atmışam belə bir peşyə mən.**

**Nə xəzinə yığanam, nə də tirmə geyənəm,
Öz halal zəhmətimin çörəyini yeyənəm.**

Nizami düzlük, mərdlik, sadəlik, xoşxasiyyətlik kimi keyfiyyətləri gənc nəsilə təbiyə etməyi məsləhət bilirdi. Nizamiyə görə düzlük və doğruluq böyük mərdlikdir. Nizami həddən artıq yumşaq, mülayim olmağı, yersiz təvazökarlığı ciddi nöqsan saymışdır. Nizami hər cür fəaliyyətdə orta mövqeyin tutulmasını məsləhət görür. Çoxun da, azın da zərərli olduğunu bildirir. Amma, onun ideyalarında orta hədd Qızıl hədd adlandırılır.

Səbrli olmaq, sirr saxlamaq, qənaətcil olmaq yüksək əxlaqi keyfiyyətlər sayılır. Nizami öz dəyərli misralarında bu əxlaqi keyfiyyətləri dilə gətirir və insanlara səbrli olmağı, sirr saxlamağı, qənaətcil olmağı tövsiyə edir. Bu istiqamətdə Nizami misralarından bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

**Səbr etməklə insan yetər kamına
Yavaş-yavaş çatar dilaramına...
Ovçu səbirsizlik göstərsə əgər,
Ovu nişanəyə dəyməz , yan gedər (*Yeddi gözəl*)**

**Hər kim qənaətlə əgər şad olar,
O hörmətli olar, sərəzəd olar.
Kim saxlasa dilini, görməz canı xətanı,
Dil gətirər başlara, hər bəlanı, xətanı (*Sirlər xəzinəsi*)**

Nizami mahir bir pedaqoq kimi təlim təbiyə işlərində yaş dövrlərinin nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti olduğunu bildirmiş və özü əsərlərində bu məsələyə toxunmuşdur. Nizami yaş dərəcələrindən danışarkən o böyük filosof, tarixdə İlk müəllim hesab edilən Aristotelin 7-7 yaş bölgüsünü bəyənmiş və onu təqdir etmiş və oğlu Məhəmmədə 7, 14, 21 yaşlarında nəsihətamiz şeirlər yazmışdır (Şeirlər dərslərinin I cildinin IV fəslində verilmişdir).

N.Gəncəvi şəxsiyyətin formalaşmasında irsi amillərin roluna yüksək qiymət verir. O dahi filosof Aristotelin dili ilə insanlara məsləhət görür ki, zətə pis olana etibar edib, iş tapşırmaq qurdu bəsləməyə bənzər:

**Zatı pis olana üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.**

**Bədgövhər adamla heç addım atma,
Öz təmiz kimyanı küllərə qatma.**

Nizaminin dəyərli nəsihətamiz əsərlərində tərbiyənin bütün sahələri öz əksini tapmış və Azərbaycan pedaqoji fikrində Nizami ideyaları əməyə, zəhmətə qatlaşmaqda, elm, bilik qazanmaqda, peşə, sənət dalınca getməkdə, yaxşı dostlar tapmaqda, ümumiyyətlə, kamil bir insan kimi formalaşmaqda gənclərə əsrlər boyu tərbiyəçi, yol göstərən müəllim olmuşdur.

**6.2. Erkən orta əsrlər dövründə
Azərbaycan klassik pedaqoji fikri**

Məhəmməd Nəsirəddin Tusi tərbiyə haqqında. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixində böyük mütəfəkkir, görkəmli alim və astronom, pedaqoq və tərbiyəçi Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) özünəməxsus yeri və xidmətləri olmuşdur. Deyə bilərik ki, N.Tusi böyük astronom, riyaziyyatçı, filosof olmaqla bərabər, həm də bir pedaqoq, müəllim və tərbiyəçi kimi gənc nəslin hərtərəfli inkişafı, tərbiyəsi və təlimi üçün dəyərli əsərlər yazmış, müdrik fikirlər söyləmişdir. Tusinin yaratdığı pedaqoji əsərlər təlim və tərbiyənin çox geniş və müxtəlif sahələrini əhatə etmiş və bu əsərlər neçə-neçə nəsillərin təlim və tərbiyəsində mühüm rol oynamış, müəllim və pedaqoqlarımız həmin əsərlərdən xeyli faydalanmış, öz əməli fəaliyyətində onlardan istifadə etmişlər. Bütün bunlar da öz növbəsində pedaqoji elmimizin, tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tusinin ən məşhur əsəri isə 1235-ci ildə yazdığı “Əxlaqi- Nasiri” əsəridir ki, bu əsər əxlaq, mənəviyyət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bu kitab İranda Qəhistan hökmdarı Nəsirəddinin əmri ilə yazıldığından Tusi bu əsəri hökmdarın şərəfinə “Əxlaqi –Nasiri”, yəni “Nasirin əxlaqi” – adlandırmışdır. Pedaqoji fikir tarixində “Əxlaqi- Nasiri” əsəri yüksək qiymətləndirilir və ali pedaqoji məktəblərdə tədris edilir. Tusinin dövründə də bu əsər məktəb və mədrəsələrdə geniş öyrədilmişdir. Tusinin 200-ə qədər əsər və mənzumələri olmuş ki, bu günə qədər əhəmiyyətini itirməmişdir. Özünün yaradıcılığı haqqında belə bir şeiri

də azərbaycancaya tərcümə edilmişdir:

**Dünya ləzzətinə uymamışam mən
Qorxmaram mal-dövlət getsə də əldən
Mənə şadlıq günü, nemət gecəsi
Oxumaq, öyrənmək olmuş əzəldən.**

Nəsirəddin Tusi ancaq xalqa xidmət etməklə yaxşı ad qazanmağın mümkün olduğu fikrini irəli sürdüyü üçün, geniş əməkçi xalq da onu yüksək hörmətlə qarşılamışdır. Nəsirəddin bir şeirində bu barədə belə deyir:

**Mey içmək səhərdən axşama kimi
Böyüklük deyildir, hünər deyildir
Çox yemək, ya da ki, əlvən geyinmək,
İnsanı böyütməz bir zərrə qədər.
Mən deyim sənə qoy, böyüklük nədir,
Eşit, səndə varsa ağıldan əsər:
Qurtar dostlarını qəmdən, kədərdən,
Xalqın istəyilə yaşa müxtəsər.**

Nəsirəddin Tusi yazır ki, Yer üzərində yaranan məxluqatın ən şərəflişi insandır. Bunu əsas götürən Tusi bütün yaradıcılığı boyu insanın tərbiyəvi keyfiyyətlərini tərənnüm etmiş və yaşadığı dövrün əxlaqi sifətlərinə fərdi yanaşmışdır.

Nəsirəddin Tusi əxlaqi sifətlərin yaranmasını gerçəklikdə görür və qeyd edirdi ki, əxlaqi sifətlər yalnız ictimai həyatda yaranır və heç də anadangəlmə proses deyildir. N. Tusi insanın nəfsinə çox böyük qiymət verir. O, “nəbati”, “heyvani” və “insani” nəfslər arasında ümumi şərikli qüvvələri təhlil etdikdən sonra, bu nəfslərə nisbətən daha yüksək dərəcədə duran insani nəfsə üstünlük vermişdir. N. Tusi məntiqi nəticə çıxararaq nəfsin tərbiyə edilməsi üçün peyğəmbərlərə, filosoflara, rəhbərlərə, müəllimlərə ehtiyac ol-duğunu göstərir.

O deyir: “Müəllim insanlar arasında ən seçilmiş şəxslər olmaqla, öz yaxşı əxlaqları etibarilə təqlidə layiqdirsə, bu, şagirdləri həqiqi həyata yüksəltmək üçün ən yaxşı vasitə olacaqdır”

Tusi, yeni nəslin yetişdirilməsində tərbiyə və təlimin həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırır valideynlərin, mürəbbilələrin, müəllimlərin, habelə ictimaiyyətin tərbiyəsi ilə məşğul olması bütün şəxslərin bu sahədə böyük məsuliyyət daşıdığı

larını xüsusi qeyd edir.

Nəsirəddin Tusi “Fəzilət” və “Rəzalət” kimi fəlsəfi anlayışların özünəməxsus məntiqi bir ardıcılıqla tutuşdurur, dərin müşahidə nəticəsində onların incə tərəflərini meydana çıxarır.

Tusinin fikrincə fəzilətlər dördür: “Hikmət”, “Şücaət”, “İffət”, “Ədalət”.

Ziddiyyətlər nöqtəyi – nəzərindən rəzalətlərin də sayı dördür: **“Avamlıq”-hikmətin ziddi, “Qorxaqlıq”- şücaətin ziddi, “Çılğınlıq”- iffətin ziddi, “Zülmkarlıq”- ədalətin ziddi.**

Nəsirəddin Tusi - həya hissini uşaqlarda olan ən böyük fəzilət kimi qiymətləndirir və bu hissini tərbiyəsinə, onun daha da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. O, həyanı uşaqlarda olan təmiz və idrakı fəzilətlərdən ən əhəmiyyətli kimi qiymətləndirir: “Uşaq həyalıdırsa, əksər halda başını aşağı salıb sırtıqlıq etməsə, bu onun nəcibliyinə sübutdur: Bu o deməkdir ki, onun nəfsi çirkin əməllərdən ikrah edib gözəl işlərə meyl göstərir, bu əlamət həmin istedadın uşaqda olduğuna dəlalət edir. Belə isə həmin uşağın tərbiyəsinə xüsusi fikir verməli, hər bir şeyi əsirgəməməli, istedadın sönüb getməsinə yol verilməməlidir”. Uşağı mehribanlıqla, məhəbbət doğuran kərəmətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikdirmək, əsil nəsəbə aid olan şeylərlə yox. Tusi ata-ananın ilk vəzifəsini “Övlad anadan olan kimi ona gözəl bir ad qoymaq”la ifadə edir. Onun fikrincə, ad uşağa verilərkən valideynlər diqqətli olmalı və çox fikirləşməlidirlər, çünki “uşaq bu adı ömrünün sonunadək daşıyacaq”dır. Tusiyə görə “Uşağa pis ad qoyularsa, ömrü boyu ürəyi açılmaz”. O, uşağın anadan olduğu ilk gündən başlayaraq, ona tərbiyəni südlə birlikdə verməyi təklif edir.

Tusi təklif edir ki, uşağı ata-ana və ya dayə tərbiyə etdiyi üçün elə etmək zəruridir ki, “tərbiyə verən ağılsız, kəmsavad və xəstə olmasın, çünki bir sıra qüsurlar dayənin südü ilə övlada keçir”. Bu mənada Tusi belə yazırdı:

**Övlada tərbiyə vermək istərkən,
Yaramaz dayəyə vermə onu sən.
Süd ilə bədənə girən xasiyyət,
Ömür boyu çıxmaz bədəndən.**

Bu məsələ hələ Nizami yaradıcılığında da qeyd edilmişdir. Lakin, Tusi bunu praktik olaraq müşahidə etmiş , haqqında geniş və səhih məlumat vermişdir.

Tusi ailə tərbiyəsində ailə başçısına – ataya böyük üstünlük verir və onu həkimə bənzədir. O ailəni bütöv bir bədənə, ailə üzvlərini də bədən üzvlərinə bənzədir. Ailəni dolandırmaq sənətini isə bədəni sağlam saxlamaq isətəyən həkimlik sənəti ilə müqayisə edir. Təbib insan bədəni, onun üzvləri arasında münasibətin sağlamlığına necə fikir verirsə , ailə başçısı da bütün ailə , eləcə də onun üzvləri arasında olan münasibətlərinə diqqət yetirməlidir.

Bədənin bir üzvü xəstə olduqda digər üzvlərə təsir etdiyi kimi, ailə üzvlərindən biri naqis olduqda digər üzvlərə təsir göstərir. Həkim – ailə başçısı ailə üzvlərinin hamısına diqqət və qayğı ilə yanaşmalı onların “xəstələnməsinə” yol verməməlidir.

Böyük alim, mütəfəkkir və pedaqoq Nəsirəddin Tusi şəxsiyyətin tərbiyəsinin demək olar ki, bütün sahələrinə toxunmuşdur. Tusinin əsərlərində əqli tərbiyə, əxlaq və əmək tərbiyəsi, habelə fiziki və estetik tərbiyə məsələləri öz əksini tapmışdır. Tusi tərbiyənin məzmunu haqqında təbiyəçilərə, valideynlərə dəyərli məsləhət və tövsiyələr vermişdir.

Marağalı Əvhədinin tərbiyə haqqında fikirləri (1274 – 1338). XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixində Əvhədinin adı iftixarla çəkilir. Dəqiq təvəllüdü məlum olmayan, Azərbaycanlı məşhur alim və filosof şair Şeyx Marağalı Əvhədi 1274-cü ildə keçmişdə Azərbaycanın paytaxtı olmuş Marağa şəhərində anadan olduğu təxmin edilir.

Bəzi mənbələrə görə ilk zamanlar "Safi" təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Təhsilini o zaman Yaxın Şərqi ən məşhur mədəni mərkəzlərindən olan Marağa şəhərində almışdır, ana dilindən başqa ərəb, fars dillərini, elmi-nücum, məntiq, təbiət elmlərini, fəlsəfəni, ilahiyatı və sair elimləri öyrənmişdir.

Müxtəlif mənbələrdə onun barədə deyilmişdir: övliya, xoşsifət, allahpərəst, arif, şeyx, mövlana, mehriban, əxlaqlı, təmiz adam, fazil və kamil insan, təsəvvüf və təriqət başçısı, haqq yolun bələdcisi və s.

Dahi şairimiz İmadəddin Nəsimi Əvhədinə çox sevmiş, əsərlərini tərcümə etmiş, yaxud onlara nəzirələr yazmışdır. Xacə Hafiz

onu "Piri-Təriqət" adlandırmışdır. Sədi Şirazi onu öz ustadı saymışdır.

20 yaşında yaradıcılığa başlayan Əvhədi "Dəhnamə" və "Cami-cəm" əsərləri ilə şöhrət tapmışdır.

Əvhədi 60 yaşında ikən "Cami-cəm" əsərini yazmaqda məqsədini belə izah etmişdir:

**Biləsən ki, insanpərvərlik nə deməkdir,
Mərdlik nədir, insanlara necə yanaşmaq lazımdır,
Bir alçağın əlində oyuncaq olmayasan,
Yolunu azanların sırasına düşməyəsən.**

Əvhədi həmin əsəri məhz pedaqoji məqsədlə yazmışdır. Müəllif öz məsləhət və nəsihətlərini oxucuya təqdim etməzdən əvvəl kainat, canlı və cansız aləm, insanın yaranması, onun fiziki və psixi xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah edilir ki, Əvhədi insanı təbiətin, maddi aləmin bir hissəsi kimi oxucuya təqdim etmişdir.

Kitabın əvvəlindən axırına qədər elmə mədhiyyə oxunur. Dünyanın sirlərini dərk etməkdə, insan əxlaqını yaxşılaşdırmaqda elmin rolunu bədi inandırıcılıqla müəllif açıb göstərir. "Cami-Cəm" hər şeydən əvvəl insanları elmə, biliyə, ağıla səslənir.

**Bu uzaq göylərin sirlərini biz,
Dərk edə bilmərik yəqin elmsiz.
Yoxdur bilik kimi bir abi-həyat,
Ancaq bilik verər insana nicat.
Nə əcəl üstünə bir kölgə salar.
Onu məhv etməyi bacarmaz zaman,
Nə də seldən ona yetər bir ziyan.**

Əvhədinin yaşadığı dövrdə Azərbaycanda elmin çox inkişaf etdiyi bir dövr idi. Təbrizdə və Marağada böyük elm ocaqları, Tusinin tikdirdiyi Rəsədxana var idi. Təbrizdəki "Məmur saray" (Abad saray) adlı elm şəhərciyinin poemadakı geniş təsviri də bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

**Cuneydi, Bağdadı nə edirsən yad,
Budur, bu Cuneydin, bax, bu da Bağdad,**

deyən şair iftixarla Təbrizi yeni dövrün Bağdadı hesab edir, yəni elm və mədəniyyət mərkəzi kimi səciyyələndirir. Bu qanunauyğun bir hal idi. Uzun müddət islam ölkələrindəki intibah mə-

dəniyyətinin mərkəzi olan Bağdad tədrisən yeni-yeni mədəniyyət mərkəzlərinə – Naxçıvan, Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Təbrizə çevrildi. Həmin cəhət böyük elm və sənət əsərlərinin yaranmasına təsir göstərdi.

Əvhədinin poemasını başqa poemalardan fərqləndirən cəhətlərdən biri onun həyat və məişətin ən kiçik məsələlərinə qədər özündə əks etdirməsidir. “Cami-Cəm” əsərinin ikinci fəslindən bəzi başlıqları xatırlatsaq, fikrimiz aydın olar. “Padşahlara ədalət haqqında nəsihət”, “Evin və ev əşyalarının nizama salınması”, “Ev tikməyin şərtləri”, “Pis qadınların əməlləri”, “Övlad tərbiyəsi haqqında”, “Hakimlər və məhkəmələrin vəziyyəti”, “Nəsihət etməyin qaydaları” və s. Bu başlıqların özü aydın şəkildə göstərir ki, Əvhədi didaktik poema yaradarkən sələflərindən fərqli bir yolla getmiş, onların toxunmadığı, sənətə gətirməyi məsləhət bilmədiyi ən adi məsələlərə qədər toxunmuşdur.

“Cami-Cəm” əsərində arzu edilən İnsan müəllifə görə ideal insandır. O, hər şeydən əvvəl sağlam, elmlə, doğruçu, həqiqətpərəst, yoxsulların mənafeyini qoruyan, zəhmətkeş, ədalətli, sadə və təvazökar, övladcanlı, təsərrüfatdan baş çıxaran, sərxoşluq və əy-yaşlıq etməyən, dostluqda dəyanətli, öz peşəsini dərinləndirən bilən bir adam olmalıdır. O, ideal insanın yetişməsi üçün tərbiyəni əsas vasitə hesab edir və elə güman edirdi ki, cəmiyyətdə baş verən hər cür qeyri-normal tərbiyənin nəticəsidir. Lakin o, ideal insanın formalaşması işində tərbiyə ilə yanaşı irsiyyətin də rolunu qiymətləndirir.

“Cami-Cəm” əsərində tərbiyənin əsas vasitəsi elm və təhsil hesab olunur. Nizami kimi Əvhədi də təhsilin tərbiyəedici qüvvəsinə son dərəcə inanmışdır. Onun fikrincə insanın inkişafı, hətta ərşə qədər yüksələ bilməsi yalnız elm, təhsillə mümkündür. “Cami-Cəm” hər şeydən əvvəl elmə, biliyə, ağıla himn kimi səslənir”.

Əvhədi təhsil almağın yollarını da müəyyən edir və yazır ki, elmi yüksək ideallar naminə öyrənmək lazımdır. O, elmi öz rahatlığı, yaxşı güzəran keçirmək məqsədilə öyrənenlərin təşəbbüsünü elmə xəyanət hesab edir.

Əvhədiyə görə tərbiyə olunması əxlaqi keyfiyyətlər bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə götürülməməlidir, əksinə, insanda bu keyfiyyətlərin birinin tərbiyəsi o birinin də yaranmasına və təşəkkülünə səbəb olur. Necə ki, düzlük və doğruçuluq tərbiyəsi hər şeydən əv-

vəl humanizm və mərdlik tərbiyəsi ilə əlaqədardır.

Sadəlik və təvazökarlıq, dostluq və yoldaşlıq, mərdlik və əməksevərlik tərbiyəsi haqqında, lovğalıq və sərxoşluq, şəhvət və ayyaşlıq əleyhinə də “Cami-Cəm”də qiymətli fikirlər vardır.

Əvhədi əsil insan tərbiyəsində elm və təhsili əsas vasitə hesab etdiyi kimi, özünütərbiyəni də yüksək qiymətləndirir.

Bu əsərdə övlad tərbiyəsinə və ailəni idarə etməyin yollarına da geniş yer verilmişdir. Qadını necə saxlamaq, övladı pis tə'sirlərdən və zərərli adətlərdən necə qorumaq, onu necə tərbiyə etmək kimi məsələlər kitabda geniş yer tutur.

“Cami-Cəm”də atanın övlad tərbiyəsi sahəsindəki vəzifəsi qısaca olaraq belə müəyyənləşdirilir:

Birinci atalıq vəzifən budur.

Oğlunu elə böyüdəsən ki, ağır qaradan seçə bilsin.

İkinci budur ki, bir sənət sahibi olsun.

Üçüncüsü budur ki, malını əsirgəməyəsən.

Ona layiqincə toy edib evləndirəsən,

Onu yaman adamlardan uzaqlaşdırasan .

Əvhədi övladı tərbiyə etməyin yollarını da öyrətməyi unutmamışdır. O, atanı ailə üçün nümunə olmağa çağırır, uşaq tərbiyə edərkən kobudluğa, söyüşə yol verməməyi, öz mövqeyindən sui-istifadə etməməyi məsləhət görürdü. Bununla da o, tərbiyə işində valideyn nümunəsinin əhəmiyyətinə yüksək qiymət verirdi. Əsərdə deyilir ki, oğlunu söymə ki, o da söyüş söyən olsun, atanın danışığında şərm və həya olarsa, uşaq da atanın əməlindən şərm və həya öyrənər.

Əvhədi qeyd edir ki, övlad tərbiyəsindən müqəddəs bir şey ola bilməz. Lakin bu sahədə gecikmək də olmaz. “Cami-Cəm”də “Təlim və tərbiyənin təsiri”, “Özbaşınalığın sonu”, “Övlad tərbiyəsi haqqında”, “Evlənmək və artım”, “Elm öyrənmək və alimlərin şə-rəfinə” adlı hissələrdə ailə tərbiyəsinin müxtəlif məsələləri şərh edilmişdir. Marağalı Əvhədinin bu əsəri əsrlər boyu uşaq və gənclərin tərbiyəsi işində əhəmiyyətli rol oynamış və bu gün də öz tərəvətini saxlamaqdadır.

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) orta əsr məktəb və pedaqoji fikrinin inkişafına təsir göstərən dahi alim, böyük şair və ədib, görkəmli mütəfəkkirdir. O öz əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmış və böyük pedaqoq, alim kimi orta əsrlərin pedaqoji fikrinin inkişafı

tarixində mühüm yer tutmuşdur.

Məhəmməd Füzuli 1494-cü ildə Kərbəla qəsəbəsində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Kərbə-lada almış, mədrəsə təhsilini isə Bağdad şəhərində tamamlamışdır.

Füzulinin ana dilinə yüksək qiymət verməsi və həmin dildə dünya şöhrəti qazanmış “Leyli və Məcnun” poemasını yazması məktəb və pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutmuşdur. Onun “Leyli və Məcnun” əsərinin mətnləri Azərbaycan dilinin tədrisi üçün ilk dərs vəsaiti kimi XIX əsrin axırlarına qədər Azərbaycan və Orta Asiya məktəblərində istifadə olunmuşdur. “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) adlı əsəri isə pedaqoji ədəbiyyatda Azərbaycan dilində yazılmış ilk uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qiymətlidir.

Şairin Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazdığı “Divan” dan başqa, “Söhbətül-əsmar”, “Bəngü Badə”, “Yeddi cam”, “Ənisül-qəlb”, “Rindü Zahid”, “Leyli və Məcnun” və s. əsərlərində də bir sıra mühüm ictimai, tərbiyəvi məsələlərdən bəhs edilmişdir. O, bu əsərlərində orta əsr patriarxal əxlaq normalarını pisləmiş, insan məqamını yüksəldən bir çox əxlaqi keyfiyyətləri tövsiyə və təbliğ etmişdir.

Füzulinin şeirləri eşq və məhəbbət duyğularını tərənnüm edən ifadələrlə bəzədilsə də, mübaliğəsiz demək olar ki, məqsəd etibarilə əqli və əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi və təbliği məsələsinə həsr edilmişdir. Buna görə də Füzuliyə təkcə “eşq”, “məhəbbət” şairi kimi deyil, həm də mütəfəkkir və pedaqoq şair kimi baxmaq lazımdır. Onun dünyagörüşündə insan və tərbiyə problemi əsas yer tutmuşdur. Məhz bu problemi özünün şəxsi nümunəsində həll etməyə çalışan şair tərcümeyi-halında yazır: “Mən bütün üləm və fünunu özündə toplamış bir insan olmaq üçün çalışırdım”.

Füzulinin pedaqoji konsepsiyasında insan lirik, fəlsəfi, pedaqoji və ruhani varlıq kimi nəzərə alınmışdır. Şairin fikrincə, bu varlıq “hüsn-i surət” (görünüş və davranış gözəlliyi) ilə “kəmal-i mə'nəvi”ni (əqli və əxlaqi keyfiyyətlər) özündə birləşdirdiyi təqdirdə cəmiyyətə faydalı təsir göstərə bilər.

Füzuli dünyəvi elmləri və dini bilikləri “elm-i əqli” və “elm-i nəqli” adlandırmış, fəlsəfə, riyaziyyat, ilahiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəsini bu elmlərin sırasına daxil etmişdir. O, əqli tərbiyə üçün həmin bilik sahələrinə yiyələnməyi lazım bilmişdir.

Füzuli təhsilin əsası kimi savad təliminə ciddi fikir verilməsini tələb etmişdir. O, hesab edir ki, ibtidai təhsil dövründə şagirdlər savadlı yazmağa, yaxşı nitq mədəniyyətinə və sözü “mərifət” geyimi ilə təqdim etməyə alışmalı, müvafiq bacarıq əldə etməlidirlər. Bu keyfiyyət olmadan verilən təhsil “maarifə qarşı baltaya çevrilir.”

Füzuli feodal əxlaq normalarını pisləmiş, insanın cəmiyyətdə fəal şəxsiyyətə çevrilməsini tələb etmişdir. Onun fikrincə, insan faydalı əməlləri ilə cəmiyyətə xeyir verməyi bacarmalı, bununla da özünü tanıtdırır, etibarlı mövqə kəsb etməlidir. Əks təqdirdə onun varlığı kimsə tərəfindən hesaba alınmaz.

Şəxsiyyətin formalaşması barədə Füzulinin fikirləri orijinal səciyyə daşıyır. O, farsca yazdığı şeirlərinin birində deyir;

“İnsanın zamanə zülmündən şikayət etməsi əbəsdir”.

Füzuli əqli tərbiyənin əxlaq tərbiyəsi ilə vəhdət təşkil etməsini insan şəxsiyyətinin kamilləşməsi üçün mühüm şərt hesab etmişdir.

Füzuli “Söhbətül-əsmar”, “Bəngü Badə” və s. əsərlərində şöhrətpərəstliyi, riyakarlığı ifşa etmiş, insanpərvərlik və vətənpərvərlik sifətlərinin təbliğinə çalışmışdır. Şair “Oğluma nəsihət” adlı əsərində oğlunu meyvəyə, özünü ağaca, dünyanı bağa oxşatmışdır. Onun fikrincə, yetişən meyvənin ağacdən dərilməsi faydalı olduğu kimi övladın da həddi-buluğa çatdıqda valideyni tərk edib ailə qurması və müstəqil həyat sürməsi məsləhətdir. Məhz bu təqdirdə övlad gəncliyə xas olan müsbət qüvvələrini səmərələşdirməyə imkan tapar, müstəqil şəxsiyyət kimi formalaşır ictimai həyatda ləyaqətli mövqə kəsb edər. Füzulinin oğlu Fəzliyə nəsihəti tək oğluna deyil, sanki bütün gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur:

**Dinlə məni, ağıllı balam, diqqət ilə sən,
Bu incə nüktə sirrini ta eyləyim bəyan.**

**Qoydun o gün ki, sən bu cahan mülkünə qədəm,
Can şirəsilə cisminə verdi qida anan.**

**Süddən ayırdı çün səni dövrən dayəsi,
Malımla, mülküm ilə tapardı tənin təvan.**

**Möhtac idin mənə nə qədər ki, həyatda sən,
Məndən səvay bilməz idin yari-mehriban.**

**Sərf eylədim yolunda bütün ömrümü, bu gün
Qaldırmısan qürur ilə baş göylərə yaman.**

**Cismim zəifləşincə göründü yüküm ağır,
Məndə bəlanı çəkmək üçün qalmamış o can.**

**Gənclik üzündən işlədiyən hər əməl üçün
Yetməzmi tənə vurdu mənə hər qoca, cavan?**

**Udsam bu qəmləri, ey oğul, qorxuram öləm,
Rüsvay olaram, qorxuram, etsəm əgər fəğan.**

**Səndən səvay yoxsa da candan mənə əziz,
Dırnağı ətdən üzməyə qalmış bugün güman.**

**Meyvə ilə ağac bizə də bir nümunədir,
İbrət götür, gözəl deyilibdir bu dasitan.**

**Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan.**

6.3. XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında görkəmli Azərbaycan maarifpərvərlərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri

Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1847) Azərbaycan xalqının görkəmli alimi, böyük mütəfəkkiri, filosof və pedaqoqu, şairi və ensiklopedik biliyi, geniş yaradıcılığı olan şəxsiyyətlərindən biridir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun uşaqlıq illəri Əmircan, Balaxanı və Maştağa kəndlərində keçmişdir. Onun əsl vətəni özünün də qeyd etdiyi kimi Bakıdır. Lakin sonralar XIX əsrin lap əvvəllərində Bakıxanovun atası II Mirzə Məhəmməd xan xanlıqlar arasındakı vuruşmalar nəticəsində Bakıdan Qubaya köçməli olmuş və 7 yaşlı oğlu Abbasqulunu da özü ilə aparmışdır. Qubada əvvəl bir müddət

Şeyx Əli xanın sarayında, sonra isə atasının Əmsar kəndindəki malikanəsində yaşamışdır. Burada o, gözəl və nəcib xasiyyəti ilə qubalılarından özünə çoxlu dost qazanmışdır. İlk təhsilini Qubada almışdır. Burada o, ruhanilərdən fars və ərəb dillərində dərs alaraq hər iki dili öyrənmişdir. Fars və ərəb dillərini yaxşı bilməsi sayəsində Firdovsi, Xəyyam, Nizami, Xaqani, Füzuli kimi böyük klassiklərin əsərləri ilə tanış olmuşdur.

A.Bakıxanov 1819-cu ilin dekabr ayında Tiflisə gedib orada Qafqazın baş hakimi general A.P. Yermolovun idarəsində Şərqi dilləri üzrə mütərcim vəzifəsinə qəbul edilmişdir. Rəsmi dövlət qulluğu Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri dövrünə təsadüf etdiyindən o, bir sıra hərbi səfərlərdə iştirak etmiş, bacarıqlı ictimai xadim-diplomat kimi tanınmışdır. Hərbi xidmət sahəsində polkovnik rütbəsinə yüksələn A.Bakıxanov rəsmi dövlət qulluğunda çalışmaqla yanaşı elmi və ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. O, muhtəlif illərdə "Qanuni-Qüdsi", "Təhzi-bi-əxlaq", "Kitabi-nəsihət", "Kitabi-Əsgəriyyə", "Mişkatül-ənvar" və b. əsərlərini yazmışdır. "Qanuni-Qüdsi" - əsəri Bakıxanovun birinci elmi əsəri olmuşdur və o bu əsri uşaqlara fars dilinin sərf və nəhvini sadə dildə öyrətmək məqsədi ilə yazmışdır. Bu dərslik kitabı farsların özlərindən də çox qabaq bu dilin təlimi üçün yazılan ilk əsərlərdən biridir. A. Bakıxanov əsəri üç fəsilə bölür: "Hərflər", "Kəlmələr" və "Cümlələr". Burada müəllif əsasən ərəb və fars dillərinin qrammatik prinsiplərinə əsaslanmış, onları orijinal yolla fars dilinin daxili qanunauyğunluqlarına uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. O, Şərqi-də bir ənənə şəklini almış qaydaya riayət edərək, bəzi misalları şeirlə vermiş və bu şeirlərdə atalar sözlərini xatırladan hikmətamiz fikirlər ifadə etmişdir. Müəllif bu əsəri "Riyazül-Qüds"dən təqribən 8 il sonra, yəni hicri tarixi ilə 1244-cü ildə yazmışdır. Əsər ilk dəfə 1831-ci ildə fars dilində, 1841-ci ildə isə Tiflisdə rus dilində nəşr edilmişdir. Müəllif "Qanuni-Qüdsi"nin məktəb şagirdləri üçün bir dərslik olmasını nəzərdə tutduğu üçün, əsərdə əyanilik prinsipinə riayət etmişdir; sərf-nəhv qanunlarının yadda möhkəm saxlanması üçün misalların əksəriyyətini şeir parçaları ilə vermişdir. Əsərin farsca nəşrinin müqəddiməsində o bu xüsusla yazır: "Misalları yazdığım şeirlərlə vermişəm ki, dərk etmək asan olsun, çünki şeirlə deyilən sözlər asan yadda qalır" misalların əksəriyyəti eyni zamanda tərbiyəvi mahiyyət

daşıyırdı. Bunların içərisində maarifçi alimin rasionalist dünyagörüşünü ifadə edən misallar da vardır. Məsələn: “Hər bir müvəffəqiyyətli iş ağıl sayəsində mümkün olur”, “Ağılsız adam həmişə hünərsiz olar”, “Zalıma deməyin ki zülm etmə, çünki o , bu hərəkətdən əl çəkməz”

Bunlardan başqa bu əsərdə : “Səni mədh edəndən uzaqlaş və özünü gözlə”, “Namuslu qadın kişi üçün elə böyük dövlətdir ki, onun misli yoxdur” və s. bu kimi əxlaqi nəsihətlərə də rast gəlirik.

A.Bakıxanovun ən böyük elmi əsər isə Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixinə aid olan “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Müəllif özü dövlət başçılarına və müasirlərinə yazdığı məktublarında “mənim uzun illər zəhmətimin məhsuludur” deyə qeyd edirdi. Bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsərə də A.Bakıxanov müqəddimə ilə başlayır. Müəllif yığcam lakin dolğun olan müqəddimədə tarix elminə qısa bir tərif verir; onu cəmiyyət və xalq üçün ən faydalı elmlərdən biri sayır. Bəşəriyyətin keçmiş həyatını təcrübə adlandırır və gələcək həyatı qorumaq üçün bu təcrübədən istifadə etməyi lazım görür. “Gülüstani-İrəm” əsəri elmi əsər olsa da bu əsərdə də Bakıxanovun pedaqoji ideyalarına rast gəlinir. Belə ki, Bakıxanovun qadın haqqında xüsusi əsəri və ya müntəzəm şəkildə şərh olunmuş baxışları yoxdur. Lakin onun “Gülüstani-İrəm”, “Kitabi-Əsgəriyyə” və başqa əsrlərindəki bir sıra faktlardan görünür ki, Bakıxanov qadınlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin olmasını, qətilik, mərdlik, xarakter möhkəmliyi, müstəqillik, düşüncəli olmaq, mərhəmətli, mübariz olmaq, azadlığa meyl etmək kimi bir sıra müsbət keyfiyyətləri qeyd etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi əsərlərindən əlavə onun pedaqoji məsələlərlə bağlı bilavasitə yazdığı əsərləri də vardır. O, pedaqoji məsələlərlə də bir alim-pedaqoq kimi məşğul olmuş, uşaqların və gənclərin tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq dəyərli əsərlər yazmışdır ki, bunlardan biri “Təhzibül-Əxlaq” digəri isə “Kitabi-nəsihət”dir.

“Təhzibül-Əxlaq” müəllifin həm pedaqogika və psixologiyaya aid elmi, həm də nəzəri məsələlərlə məşğul olan fəlsəfi əsəridir. Əsər fars dilində yazılmış müqəddimə, on iki fəsil və nəticədən ibarətdir. Bu əsərin əsas məqsədi gəncləri pis əməllərdən çəkindirmək, onlarda nəcib və gözəl əxlaq normalarını oyandırmaqdır. Şəxsiyyə

yətin bütövlüyü, doğruluq, ədalətlik, mərdlik, insanlarla yaxşı rəftar, təvazökarlıq, elm və maarifi hər şeydən üstün tutmaq, vətən və xalqa məhəbbət və s. ideyalar əsərin irəli sürdüyü əsas məsələlərdir. O, əsərində bir əxlaq müəllimi, tərbiyəçi kimi faydalı məsləhət və nəsihətləri ilə oxucunu düz yola dəvət edir, onu əməyə rəğbət, dostluğa sədaqət, böyüyə hörmət, təvazökarlığa və ədalətə çağırır. İnsan qəlbini ləkələyən, onu cəmiyyət içərisində xar edən tənbellik, riyakarlıq, paxıllıq, nankorluq, yalançılıq kimi alçaq sifətlərdən çəkəndirməyə çalışır və öz fikirlərini elmi sürətdə, dərin fəlsəfi izah və sübutlarla möhkəmləndirir, bir çox məsələlərdə dünyəvi əxlaq cəbhəsində duraraq ümumbəşəri əxlaq normalarını təbliğ edir. "Təhzi-bül-Əxlaq" əsərində qədim materialist yunan fəlsəfəsi və klassik Şərq şeirinin təsiri də özünü açıq şəkildə hiss etdirməkdədir. Əsərdə müəllif ayrı-ayrı məsələnin şərhini ilə əlaqədar olaraq, yeri gəldikcə Sədi, Əttar, Hafız, Rumi və başqalarından mənalı, ibrətəməz beytlər vermişdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov dostluğu üç qrupa bölür:

1. Formal dostluq: rəsmi, vəzifə münasibətlərindən irəli gələn dostluq.

2. Məişət ehtiyatlarını ödəməyə əsaslanan dostluq.

3. İdeya, məfkurə yaxınlığı üzərində qurulan dostluq. "Təhzi-bül-Əxlaq" əsərində müqəddimədən sonra gələn "Etidala-riayət", "Yaxşı işlərin fəziləti", "Can sağlığının qazanılması", "Şöhrətin bəyanı" fəsilləri əxlaq normalarının şərhinə həsr olunur. Bu fəsillər demək olar ki, "Kitabi-Nəsihət"dəki əxlaq nəsihətlərinin elmi və fəlsəfi şərhidir. Buna görə də bu iki əsər arasında ideya və məzmun yaxınlığı vardır, bunlardan biri digərini tamamlayır. A. Bakıxanovun əxlaqi nəzəriyyəsində "orta hədd" prinsipi mühüm yer tutur. Onun fikrincə hər bir şeydə orta həddə riayət etmək lazımdır. O, təbiətdən və insan həyatından çoxlu misallar göstərir ki, hər şeydə azlıq faydasız olduğu kimi, çoxluq da zərərliyə. Məsələn: xəsislik pis xasiyyətdir, lakin həddindən artıq israfçılıq da yaramaz. Bir şeyin təsvir və təyin edilməsində çoxlu bilik şübhə və tərəddüdə səbəb ola bilər. A. Bakıxanovun orta həddə riayət prinsipinin həyatın bir çox sahələrində qəbulu məsləhət görüldüyü halda, bəzi sahələrdə bunun qəbulu mümkün deyildir. Azadlıq, bilik toplamaq, dövlətin öz iqtisadi qüvvəsini artırmaq kimi məsələlərdə etidala riayət prinsipinin

qəbulu yaxşı nəticə verməz. Abbasqulu ağa Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsi onun insanlığa, vətənə və xalqına olan məhəbbəti, maarifçi və demokratik dünyagörüşü ilə bağlıdır. O bu nəzəriyyəsi ilə gənclərdə elə gözəl əxlaqi sifətlər tərbiyə etmək istəyir ki, onlar müasir cəmiyyətin faydalı və xeyirxah üzvləri olsunlar, onlardan xalqa zərər gəlməsin. Abbasqulu ağa Bakıxanov öz vətəndaşlarını insafli olmağa, dünyada yaxşılıq etməyə çağırırdı.

O, yazır: “Bədbəxt o adamdır ki, əlindən yaxşılıq gəldiyi halda, onu etmir”. Lakin o, pis adam haqqında yaxşılıq etməyi rəva görmür. Onun fikrincə minlərcə insanı incidən zalıma yaxşılıq etmək məzlumlara zülm etməkdir. Ümumiyyətlə A.Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsi xəlqilik prinsiplərinə əsaslanır. “Kitabi-Nəsihət” və ya “Nəsihətnamə” Abbasqulu ağa Bakıxanovun ikinci pedoqoji əsəridir. Bu əsərin pedoqoji əhəmiyyəti çox böyükdür. Əsərdə 102 nəsihət vardır. Əsər müəllifin kiçik müqəddiməsindən sonra dini nəsihətlərlə başlanır. Bu nəsihətlərdə Allaha, peyğəmbərə, imamlara olan dini münasibətlərdən bəhs olunur.

Bu nəsihətlərin əsas məqsədi insanları əxlaqi saflığa, mənəvi zənginliyə çağırmaqdır. Beləliklə, hicrətdən 1252-ci il keçən zamanda “Nəsihətnamə” adlı kitab yazılıb başa çatdı. Əsərin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müəllif kitabı asan, anlaşılıqlı dildə yazmışdır ki, şagirdlər kitabdakı əxlaqi gözəllikləri mənimsəyə bilsin, pis sifətlərdən uzaq olsunlar. A.Bakıxanov yazır ki, “Uşaqlıqda öyrənilən bilik daşa qazılmış şəkil kimidir”. Məhz bu səbəbdən də uşaqların tərbiyəsi ilə erkən yaşda məşğul olmaq lazımdır. O kitabda uşaqlara üz tutub deyir:

“Ey mənim əzizim! Sən insansan. İnsan dünyada hər şeydən üstün yaranmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o qədər böyük bədən və güc ilə insan əlində əsirdirlər.

Bu isə işi yaxşı bacarmaq səbəbindəndir. İnsanlar arasında hər kəs bilikli və iş bilən olsa, həmişə hörmətli olar. Deməli, gərək iş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşdurlar. Belə adamların sözləri bizlərə nəsihətdir.....”

Göründüyü kimi “Təhzübil-Əxlaq” da olduğu kimi, “Kitabi – Nəsihət” əsərində də əsas məqsəd insanın əxlaq və tərbiyəsini yaxşılaşdırmaqdır. Özündən böyüyə hörmət, ata-ananı sevmək, onların

itaətindən çıxmaq, qohum-əqraba ilə mehriban olmaq, dost və aşinalıqda sədaqət, işdə və haqq hesabda düzgünlük, doğru danışmağa adət etmək, pis adamlarla ünsiyyətdən uzaq olmaq, həyatdakı çətinliklərə və müsibətlərə dözmək, mərdlik və qorxmazlıq, zəhmətkeşlik, elm və təhsilə həvəs, tənbelliyə nifrət və s. bu kimi əxlaqı nəsihətlər “Kitabi-Nəsihət”in əsasını təşkil edir.

Əsərin müəllifi bir nəsihət kimi uşaqlara deyir: “Faydasız sözə əməl etmə, bədbəxtə gülmə, yaxşı adamlarla dost ol, yalan danışma, elm-təhsili hər şeydən üstün bil, yüngül olma,qəzəb vaxtı özünü saxla, heç kəsə paxıllıq etmə; paxıllıq qabiliyyətin olmamağındandır: o kəsin ki, öz hünərinə inamı var, çalışır ki, özgələrdən artıq olsun, amma hünərsiz adamın tərəqqi etməyə qüdrəti yoxdur”.

Pis ehtiraslardan uzaqlaşmağı nəsihət edən müəllif uşaqlara deyir: “Hər is adam həmişə qəmdədir, nə qədər varıdır, güman edir azdır.... Dünya malına hər is olan adam heç kəslə dostluq edə bilməz. Ondən ötrü ki, öz xeyri üçün özgənin zərərinə çalışmaqdadır”.

A.Bakıxanov böyük və təcrübəli adamların sözlərinin bizim üçün nəsihət olduğunu qeyd edir və yazırdı: “Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyükdürsə ona hörmət et ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər....”, ”Hər kəsi görən zaman ona salam ver. Əgər o sənə bir söz desə ədəb və təvazökarlıqla ona cavab ver ki, hamı səni sevsin”, “Elə adamlarla otur-dur ki, böyükələr onları yaxşı hesab edirlər, əclaf və hər zə danışan adamlardan uzaq gəz ki, sən də onlar kimi olmayasan”

Bundan başqa Bakıxanov “Nəsihətnamə” əsərində insanları pisləkdən çəkəndirməyə, başqalarına pislə etməməyə paxıl , xəsis və hər is olmamağa çağırmışdır.O yazırdı:

“Başqasına pislə etməyə çalışan bir adama yaxşılıq etmə. Bu pislərə yaxşılıq etmək, yaxşılara pislə etmək kimi bir şeydir”, “Heç kəsin pisləliyini başqasına söyləmə. Çünki əgər o şəxs sənə düşməndirsə bu sözləri həmin adama çatdırar. Əgər dostdursa sənənin haqqında pis fikrə düşər”, “Sən pis iş görəndə ondan heç bir mən-fəət görməzsən, əvəzinə bədnamlıq sənə qalar”, “Paxıllıq qabiliyyətsizlik əlamətidir. Öz hünərinə inananlar başqalarından çox müvəffəqiyyət əldə edər. Hünərsiz tərəqqiyə çatmağı bacarmadığı üçün başqalarının tənəzzülünü arzualayar ki, onunla bərabərləşsin”, “Paxıllıqdan daha bətər yandırıcı od yoxdur. Paxıl adamlar heç vaxt rahat

yaşaya bilməz. Onun öz dərdi və başqalarının şadlığı hər ikisi ona müsibət olar”, “Hər is adam həmişə kədərli olar. Çünki, o nə qədər dövlət qazansa elə bilər ki, azdır”. “Xəsis adam dolanacağı çətinliyin qorxusundan ağır həyat keçirər. Təkəbbürlü adam xalqın nəzərində xar olar və xudbin adam xəcalət çəkməkdən qorxub başqalarının məzhəkəsinə alət olar. Qəzəbli adam başqalarının günahı üzündən özünə əzab verər”.

Bakıxanovun bu “Nəsihətlər”inin əsas pedoqoji əhəmiyyəti onadadır ki, bu nəsihətlər uşaqlarda müsbət xüsusiyyətləri formalaşdırır, tərbiyə edir və inkişaf etdirir. Uşaqların gələcəkdə bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Onlarda yaxşılıq, təvazökarlıq, böyüklərə hörmət, düzgün rəftar qaydaları və bir çox müsət keyfiyyətləri formalaşdırır. Məsələn; “Bir adamı ehtiyac içində görəndə nə qədər bacarırsansa ona kömək et ki, sənin də bir şeyə ehtiyacın olanda başqaları da sənə kömək etsin”, “Özünə rəva görmədiyini işi başqasına rəva görmə, onun əvəzində bir başqasından cəza alarsan”, “Düzlüyü özündə şüar et. Hər kim əyriliyə qurşansa, onun həyası əldən gedər və xalq içində rüsvay olar”, “Yaxşı əməldən iki dəfə zövq alarsan, birincisi onu edəndə, ikincisi onun əvəzi sənə çatanda...”, “Bədbəxt o adamdır ki, başqasına yaxşılıq etmək əlindən gəlirsə onu etməyə..”, “Hər kəsə öz halına müvafiq yaxşılıq elə. Çox olmuş ki, cüzi bir şey böyük bir şeydən çox adamın karına gələr..”, “Heç kəsə zərər verməyə razı olma və öz hesabında pak ol, əmanətə xəyanət eləmə ta...xalq içindən qovulmuş olmayasan”, “Başqalarının səni tərifləməsi ilə sənin istedadlı olduğunu zənn etmə, bəlkə onun bir məqsədi vardır və bu təriflə öz müddəalarını pərdələmək istəyir”, “Hər mənəbdə olsan öz həddini bil ki, özünü olduğundan nə aşağı tut, nə də yuxarı”. A. Bakıxanov düzgün rəftar qaydaları haqqında yazır: “Şuxluq və boş zarafatı özündə adət eləmə ki, nəzərlərdə yüngül görünməyəsen və istehza etdiyini mövqedə xalq səndən inciyər və haqqında pis fikirlərə düşər”, “Mübahisə zamanı əgər qalib gəlsən elə etmə ki, onun nadanlılığı orada oturanlara məlum olsun. Çünki belə olduqda o ürəyində sənə kin bəsləyər və intiqam almaq üçün fürsət axtarar”, “Söhbət zamanı başqalarının danışığına mane olma. Mümkündür hiyləgər bir şəxs səhv edib öz sirtini açsın və düşməni sənə xeyrini deyə. Amma sən çox danışsan belə nöqsanlar sənə tərifindən baş verər”.

Bakıxanov elmi, biliyi, ağılı hər şeydən üstün tutmuş, tənbel insanların həyatda heç bir uğur əldə edə bilməyəcəyini söyləmiş və insanları tənbellikdən uzaq olmağa daim elm və kamal əldə etməyə çağırmışdır. “Tənbellikdən qorx ki, o bütün eyiblərdən daha pisdirdi”, “Bir şey o biri şey olamadan yaşaya bilməz. Sən də onlardan birisən. Əgər işsiz qalsan daş və palçıq səndən daha yaxşıdır. Çünki onlar bir ev tikməyə yarayırlar”, “Elm və kamalı əldə etməyi hər şeydən əziz tut. Çünki hər şeyi onalrın vasitəsilə əldə edirlər.”, “Hər işi öz ağılının təsdiqi ilə gör”, “Çox yeməkdən özünü qoru ki, bədəninin sağlamlığına və ağıla ziyanı vardır”, “Hər ürəyin istəyəni eləmə, bəlkə ağılı istəyəni icra et. Çünki ancaq ağıl yaxşı və pisi bir-birindən ayıra bilər”, “Hər işdə qərəz sahibi olmayan, özündən ağıllı adamlarla məsləhətləş. Tək adamın ağılı hər işin səlahını tam bilə bilməz”, “Ağıldan və elmdən daha yaxşı bir dövlət yoxdur, çünki onlar həmişə səninlə olar və heç kəs onları sənə əlindən ala bilməz”, “Ağıllı adam odur ki, öz eybini başqalarının eyiblərindən artıq görür və öz hünərini başqalarının hünərindən az hesab edir”.

A. Bakıxanovun daha başqa nəsihətlərinə də nəzər salaq: “Ey oğul! Öz ata-ananı hamıdan artıq və əziz tut və hər nə buyursalar əməl elə, onları heç vaxt incitmə... Sonra, böyük qardaşına, bacı, əmi və dayına itaət elə!”; “Hər kəs vəzifədə, elmdə və yaşda səndən böyük olsa ona hörmət elə, ta ki, səndən kiçiklər də sənə hörmət etsinlər”, “Dövlət başçılarına itaət eləməyi özünə vacib bil, əgər onlar olmasa, ölkədə nizam-intizam olmaz və adamlar bir-birinin malına, canına və namusuna qəsd edirlər”. “Hər kəs səndən bir söz soruşsa, ədəb və təvazülə cavab ver”.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun tərbiyəyə dair bir çox qiymətli fikirləri vardır. Onun tərbiyənin məqsədinə aid fikri son dərəcə əhəmiyyətlidir: “*Həqiqi insan yetişdirmək!*”.

Bakıxanov yığcam şəkildə tərbiyənin məqsədini sərrast ifadə edir. Həqiqi sözündə bir həqiqət var. İnsanın hərtərəfli, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi üçün o, bir çox mənəvi, əqli, fiziki, estetik və s. keyfiyyətlərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnmişdir.

“*Həqiqi insan*” deyəndə, Bakıxanov bu keyfiyyətləri, nümunəvi davranış təcrübəsini, rəftar tərzini özündə birləşdirmiş, müsbət dünyagörüşə yiyələnmiş şəxsi nəzərdə tuturdu. Bakıxanovun qənaətinə, insan orqanizminin əsas üzvü ürəkdirsə, kainatın da ən ali

varlığı, yaranışı insandır. Abbasqulu ağa Bakıxanovun pedaqoji baxışlarında insan tərbiyəsinin əsas iki cəhəti: əxlaq və əqli tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun tərbiyəyə aid ideyalarında davranış və əxlaq məsələləri, uşaq və yeniyetmələrin xarakterinin formalaşması böyük yer tutur.

Abbasqulu ağa Bakıxanov insan xarakterində olan mənfi cəhətlərə qarşı mübarizə aparmağı tələb edir və uşaqlarda arzu olunan müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsini məsləhət görürdü.

M.F.Axundzadə (1812-1878) özünün zəngin ədəbi, bədii publisist və fəlsəfi fikirlərində, praktik pedaqoji fəaliyyətində ana dilli məktəb uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış və unudulmaz pedaqoji irs qoymuşdur.

Mütərəqqi Şərqi Rus və Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan M.F.Axundzadənin ən mühüm xidmətlərindən biri məktəb təliminin ana dilində aparılmasına çalışması idi.

Məlum olduğu kimi bir neçə əsr ərzində Azərbaycanda hökmranlıq edən yadelli işğalçılar uşaq və gənclərin ana dilində təliminə etinasız yanaşırdılar. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz ana dilini yadelli işğalçılardan mühafizə edib saxladı.

O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi nə qədər zəruri və həyatı əhəmiyyət kəsb edirdisə, bir o qədər də çətin idi. Bu çətinliklərin başlıca səbəblərindən biri müəllim kadrları ilə, digəri isə yeni üsullu dərslərin olmaması ilə bağlı idi. M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində qarşıda duran hər iki mühüm problemin həllində praktik fəaliyyət göstərmişdir. Dövrünün tanınmış ziyalılarından olan M.F.Axundzadə öz mütərəqqi müasirləri kimi pedaqoji fəaliyyətə ayrıca əhəmiyyət vermişdir.

Dövlət məktəblərində çalışan azərbaycanlılardan ilk ana dili müəllimlərinin şərəfli dəstəsinə mənsub olan M.F.Axundzadə Tiflis qəza məktəbində 1834-1840-cı illər arasında Azərbaycan dilində dərs demişdir. Məhz bu dövrdən o təlim-tərbiyənin, xüsusilə ana dili təliminin bir sıra vacib məsələləri ilə də yaxından tanış olmuş və onların həllinə çalışmışdır. Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi olmaqla bərabər, həm də ictimai elmi mərkəz olan Tiflisdə fəaliyyət göstərən M.F.Axundzadə burada cəmləşən digər millətlərin qabaqcıl nümayəndələri ilə yaxınlığı sayəsində bacarıqlı pedaqoq kimi

məşhurlaşmışdı.

M.F.Axundzadə təkcə dərslər deməklə kifayətlənməmiş, həm də ana dili tədrisinin qarşısında duran digər mühüm problemlərin həllində də yaxından iştirak etmişdir.

M.F.Axundzadənin pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən çox mühüm məsələlərdən biri də ana dili dərsləri ilə bağlıdır. O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nə müvafiq dərslər, nə də çap olunmuş oxu kitabları var idi. Bunun əsas səbəbi Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinə qədər ya İran şahlarının, ya da Türkiyə sultanlarının hakimiyyəti altında olması idi. M.F.Axundzadə yazırdı: “İran şahları hakim olduqları zamanda tatarların (azərbaycanlıların) yazı işləri fars dilində, türklər olduqları zamanda isə Zaqafqaziyada yaşayan tatarların (azərbaycanlılar) dilindən, kökündən fərqli olaraq türk dilində aparılırdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, şagirdlər təmiz Azərbaycan dilində ədəbiyyatdan, demək olar ki, məhrum idilər”. M.F.Axundzadə yazdığı kimi, əgər bu dildə bəzi əsərlər vurdursa da, onlar ya başqa dillərdən tərcümə edilmiş, ya da fars, türk və ya ərəb sözləri ilə dolu, anlaşılmaq bir dildə yazılmışdı. Yəni bu tərcümələr əsasında Azərbaycan dilinin ruhunu anlamaq və bu dili xalqın işlətdiyi vəziyyətdə məktəbdə tədris etmək mümkün deyildi.

Beləliklə, bütün Zaqafqaziyada ilk dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi ilə dərslər sahəsində acınacaqlı vəziyyət özünü açıq şəkildə göstərirdi. Sonralar, 1853-cü ildə bu məsələlərdən bəhs edən M.F.Axundzadə yazırdı: “Hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman hökumət başqa fənlərlə bərabər bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə də lazım bildi”. Lakin bu dildə dərslər kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı. Bu çətinlikləri aradan qaldırmağa ilk təşəbbüs edənlərdən biri də məhz M.F.Axundzadə olmuşdur. O, yuxarıda göstərilən məktəblərdə-Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində işləyərkən 1893-cü ildə öz həmvətənləri üçün yeni üsullu bir dərslər kitabı tərtib etməyə başlamışdır. Lakin, M.F.Axundzadə Tiflis qəza məktəbinin Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsindən azad edilməsi ilə əlaqədar olaraq göstərilən dərsləri yazıb axıra çatdırmamışdır. Onun başladığı bu xeyirxah işi davam etdirmək, M.F.Axundzadə yerinə müəllim təyin edilmiş M.Ş.Vazehə nəsis olmuşdur.

1839-cu ildə Tiflisdə çap edilmiş dərsləklərin-Zaqafqaziya məktəblər direktoru vəzifəsini icra edən saray müşaviri Nikolay Demyanov tərəfindən yazılan “Əlifba” və ”Oxu” kitablarının hazırlanmasında M.F.Axundzadənin yaxından iştirak etdiyini söyləmək olar. N.Demyanovun etiraf etdiyinə görə onun hazırladığı “Oxu” kitabına daxil edilən mətnlərin əksəriyyəti onun müşahidəsi altında bu dili bilənlər vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir və yaxud burada tatar dilini bilən məşhur şəxslərin köməyi ilə bütün material toplanmış və ölçülüb biçilmişdir. O zamanlar məhz 1839-cu ildə Tiflisdə yaşayan və pedaqoji fəaliyyət göstərən, Azərbaycan dilini bilən məşhur şəxs, ilk növbədə M.F.Axundzadəyə işarədir və Mirzə Fətəlidən qeyri heç kim ola bilməzdi. Başqa bir yerdə, Oxu kitabının müqəddiməsində N.Demyanov yazır: “Zaqafqaziya məktəblərində Şərqi dillərindən dərslər deyən müəllimlərin arzusunu nəzərə alaraq kitabdakı mətnləri Avropa qaydası ilə soldan-sağa deyil, yerli müsəlmanların adət etdikləri Şərqi qaydası ilə sağdan-sola düzdük”. Dərslək müəllifinin bu etirafı da fikrimizi təsdiq edir. Belə ki, həmin dərsləklər hazırlanan və nəşr edilən zaman Zaqafqaziya məktəblərində dərslər deyən müəllimlərdən biri də M.F.Axundzadə idi.

M.F.Axundzadə Azərbaycan dilinin tədrisindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün özünün bədii əsərlərindən məktəblərdə bir tədris vəsaiti kimi istifadə edilməsini məsləhət bilirdi. Bu pyeslər Azərbaycan dilində yeganə orijinal əsərlər olmaqla bərabər bu dili öyrənmək arzusunda olan şagirdlər üçün çox faydalı vasitə idi. M.F.Axundzadə yazırdı: “Ancaq onların vasitəsilə Azərbaycan dilinin ruhunu, xüsusiyyətini, cümlələrin, ifadələrin quruluşunu, fəllərin və sözlərin müxtəlif hallara düşməsini və sairəni öyrənmək olar”.

M.F.Axundzadənin ana dili məktəb uğrunda mübarizəsi, bütövlükdə təlim və tərbiyə məsələlərinə dair fikirləri, onun ictimai-siyasi fikirlərindən nəşət edirdi. O, çox yaxşı başa düşürdü ki, beş-on məktəb açmaqla iş bitmir. O, ölkənin başdan-başa savadlanması ideyasını müdafiə və təbliğ edirdi, bununla bərabər o, mövcud şəraitdə bu işi müşkül hesab eləyir və bu məsələdə inqilabi-demokratik mövqedən çıxış edirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər, tərbiyə, əxlaq məsələləri xüsusi yer tutur. O, əxlaqi görüşlərində tərbiyənin məqsədinə, mənəvi tərbiyənin üsul və vasitələrinə, istiqamətlərinə öz münasibətini bildirmişdir.

Axundzadəyə görə **tərbiyənin məqsədi kamil insan yetişdirməkdir. Elə bir insan ki, o, elmdən, bilikdən, dünya mədəniyyətindən xəbərdar olan yüksək zövqə, çalışqan, vətənpərvər bir şəxsiyyət səviyyəsinə yüksəlmiş olsun.** Onun nöqtəyi-nəzərincə, insan pis əməldən qaçmalı, yaxşılıq etməyə çalışmalı, zülmü dəf etməyə nail olmalı, cəmiyyətdə həmnövləri ilə müttəfiq yaşamalı, elm öyrənməli, elmi yaymağa çalışmalıdır. M.F.Axundzadəyə görə insan ömrünün mənası xalqa, insanlığa xidmət etməkdir. Əsil vətəndaş – insan xalqın tərbiyəsi, onun səadəti, vətənin abadlaşdırılması və ölkənin vəziyyətinin yaxşılaşması uğrunda çalışan kəsidir. M.F.Axundzadə kamil insanın tərbiyəsi üçün üç mühüm şərtin yerinə yetirilməsini zəruri sayırdı. Bu fikri o, H.Zərdəbiyə məktubunda belə ifadə edirdi: “Sən qəzetində hər bir müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və faydasını bildirib bizə hey təklif edirsən ki, elm öyrənin, elm öyrənin. Çox yaxşı, biz sizin məsləhətinizi eşidib elm öyrənməyə hazırıq. Bizə de görək elmi harada öyrənək, kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək?” M.F.Axundzadə harada öyrənək deyərkən məktəblərin azlığından şikayətlənirdi. Kimdən öyrənək deyərkən müəllim məsələsini qarşıya qoyurdu. Nəhayət, hansı dildə öyrənək deyərkən təlimin ana dilində aparılmadığından şikayətlənirdi. M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının çətinliyini yaxşı görürdü. Buna görə də, əlifba islahatı aparılmasını zəruri sayır və özü əlifba islahatı aparmışdır.

Axundzadənin fikrincə, yalnız təbiət və cəmiyyət haqqında elmi biliklər insanı mövhumat və xurafatdan xilas edə bilər. M.F.Axundzadə köhnə sxolastik məktəbdəki tərbiyə sisteminin çürüklüyünü görür, onun xalqın mənafeyinə zidd olduğunu kəskin tənqid edirdi. Axundzadə belə hesab edirdi ki, bu faydasız təhsil-tərbiyə sistemi yaramaz ictimai quruluşun məhsuludur. O, göstərir ki, uşaqların tərbiyəsində çubuq və sillə vurmaq onların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçaldar, fitri cövhərlərini boğar, qorxaq və yalançı edər. M.F.Axundzadə bu cür tərbiyənin əleyhinə çıxır və tərbiyə metodunun dəyişməsinə, dünyəvi elmlər əsasında qurulmasını lazım bilir.

O, təhsilin dünyəviliyi uğrunda mübarizə apararaq qeyd edirdi ki, məktəblərdə dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, astronomiya və s. fənlər tədris edilməlidir.

M.F.Axundzadənin əqli tərbiyə haqqındakı fikirləri çox mühümdür. Onun fikrincə, əqli tərbiyə üçün birinci əsas zəruri şərt ibtidai savaddır. M.F.Axundzadənin böyüklüyü orasındadır ki, o tərbiyə sahəsində irəli sürdüyü hər hansı “kiçik” məsələni böyük ictimai-siyasi məsələlərlə bağlamışdır. O, ibtidai savad məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək, onu ciddi-ictimai siyasi məsələ səviyyəsinə qaldırmışdır. M.F.Axundzadənin baxışlarına görə, bədii ədəbiyyat insanın mənəvi-estetik inkişafı prosesində müstəsna əhəmiyyətə malik bir vasitədir. Elmi ədəbiyyat insanları nadanlıqdan qoruyursa, bədii ədəbiyyat kobudluq və bayağılıqdan xilas edir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu iki miqyasda nəzərdən keçirilməlidir.

Birincisi, dar mənada, məktəb miqyasında, şagirdlərin dünya-görüşünü və bədii estetik zövqünü formalaşdıran vasitələrdən biri kimi, ikincisi, insanı bütün ömrü boyu müşayət edən, ancaq bədii oxu vasitəsi ilə deyil, həm də teatr, kino və s. vasitəsilə ona mənəvi-estetik mühit yaradan universal vasitə kimi.

Tərbiyə problemləri heç də bəzi pedaqogika kitablarında qabardıldığı kimi atalar sözləri, ibrətamiz fikirlər, hədislər vasitəsi ilə həll oluna bilməz. İnsan psixikasının, mənəvi aləminin daha dərin qatlarına nüfuz etmək üçün mürəkkəb dramatizmin rolu əvəz edilməzdir. Bu mənada M.F.Axundzadənin əsərlərinin pedaqoji aspektdə dəyəri çox yüksəkdir.

M.F.Axundzadə göstərir ki, fəlsəfi düşüncə tərzini, ideya-mənəvi yaşantı vərdişlərini yalnız dünyəvi təhsil aşılaya bilər. Onun fikrincə, hər bir insan özünü maddi dünyadan ayırmağı, cari hadisələrin fəvqünə qalxmağı öyrənməlidir. Həm də bunu başqalarının nəsihətləri şəklində deyil, özünün fərdi mənəvi-psixoloji yaşantısı kimi mənimsəməlidir.

M.F.Axundzadəyə görə, insan davranışlarının əsaslarını onun ehtiyaclarında axtarmaq lazımdır. Bu baxımdan o, insan ehtiyaclarını üç cür təsnif edir: **idraki ehtiyaclar; mənəvi ehtiyaclar; fiziki ehtiyaclar.**

İdraki xarakter daşıyan təlim nəticələri, ilk növbədə, intellektual vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi məsələsinə aiddir və təlimin də bu müstəvidə qurulması ilə bağlı müəllimi istiqamətləndirir.

Bu zaman şagirdin düşünmə vərdişlərinin inkişafına daha çox diqqət yetirməyin mühüm olduğu vurğulanır. Məktəblərimizdə digər mühüm məsələ şagirdlərin dəyərlərə münasibətini inkişaf etdirməkdir. Bu, emosional xarakter daşıyan təlim nəticələri ilə əhatə edilir. Diqqət yönəldilmiş üçüncü sahə isə psixomotor sahədir ki, bu da əzələ inkişafını və bacarıqları əhatə edir. Bu məsələlər XIX əsrdə M.F.Axundzadə tərəfindən vurğulanmış, onlar insana həyati ehtiyacları ödəməyə xidmət göstərməklə yanaşı, həm də insan davranışının, həyat tərzinin və ətrafındakılarla münasibətlərinin təşkilində əhəmiyyətli hesab edilmişdir.

M.F.Axundzadə uşaqları şən və gümrah tərbiyə etməyi zəruri sayır, bu işdə musiqi və nəğmənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. M.F.Axundzadə dövründə Şərq məktəblərinin tədris planına nəğmə, musiqi, rəsm və rəqs fənləri daxil deyildi. Çünki fanatik ruhanilər bu fənlərə qarşı düşmən münasibət bəsləyirdilər. M.F.Axundzadə insanın ahəngdar inkişafı üçün incəsənətin yalnız pədaqoji əhəmiyyətini deyil, həm də ictimai-siyasi əhəmiyyətini doğru təyin etmişdir.

M.F.Axundzadə irəli sürdüyü dünyəvi təhsil ideyasını təşviq etmək üçün böyük alimlərin və elm xadimlərinin tərcümeyi-hallarını nəşr etməyi məsləhət görmüşdür. M.F.Axundzadə elmin heç bir sahəsini nəzərdən qaçırmamışdır. Onun irəli sürdüyü tədris planı, həmin dövrdəki Avropa və Amerika məktəblərinin tədris planından çox yüksəkdə durmuşdur.

Mirzə Fətəli elmdə bir novator kimi köhnəlmiş, mühafizəkar ənənələri qırıb atmışdır. M.F.Axundzadə hakim feodal-patriaxal münasibətlərə, həmin cəmiyyətdə hakim əxlaq normalarındakı ciddi nöqsanlara, fanatizmə, asketizmə, eqoizmə, kobudluğa, müftəxorluğa, lovğalığa, şöhrətpərəstliyə, riyakarlığa, tənbəlliyə və sairəyə qarşı barışmaz mübarizə aparmışdır. O, uşaqlara aşılınması zəruri olan mənəvi keyfiyyətlər içərisində vətənpərvərliyi birinci yerdə qoyurdu. M.F.Axundzadəyə görə vətənpərvər olan kəs vətən təəssübü çəkir və millət üçün can və malını əsirgəmir. Belə şəxs vətənin və

millətin azadlığı uğrunda cəfəkeşliyə, əzab və əziyyətə dözür. M.F.Axundzadə dostluq və yoldaşlıq, insanpərvərlik, sadəlik və təvazökarlıq və s. bu kimi əzlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

M.F.Axundzadə əxlaq məsələlərini də özünün materialist dünyagörüşünə müvafiq olaraq izah etmişdir. O, insana bu dünyada azadlıq və xoşbəxtlik təmin edən əxlaq normaları olmasını arzu edirdi. M.F.Axundzadə deyirdi ki, yeni insan mətin, iradəli, yeniliyi, azadlığı sevməyi bacaran mübariz qəhrəmanlar kimi yetişsin. O istəyirdi ki, yeni insan xalqın mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan, dostluqda, yoldaşlıqda sədaqətli, möhkəm ideyalı, prinsipial olsun. O istəyirdi ki, cəmiyyətin üzvləri xalqa, qadın hüququna hörmət bəsləyən, nəzakətli, mədəni, həqiqəti sevən, özünə və başqalarına tələbkar adamlar olsunlar .

Bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, M.F.Axundzadənin təlim-tərbiyə sahəsindəki bir çox mütərəqqi fikirləri hal-hazırda öz əhəmiyyətini itirməmişdir. M.F.Axundzadənin təlim-tərbiyə haqındakı qabaqcıl ideyaları Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixinin çox əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir. Bu ideyalar M.F.Axundzadənin zəngin ədəbi-fəlsəfi irsi ilə birlikdə yaşayır.

Hazırda M.F.Axundzadənin və digər klassiklərimizin vətənpərvərlik, insanpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, sadəlik, təvazökarlıq və digər əzlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi ilə bağlı baxışları, çağırışları məktəblərimizdə praktik pedaqoji fəaliyyətin əsasına qoyulmuşdur. **Bu gün Azərbaycan məktəblərində başlıca vəzifə dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan, Azərbaycan xalqının milli, əzlaqi, humanist, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərinlənən, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, Vətəninini, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, yüksək sivilizasiyalı cəmiyyət qurmağa, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir insan tərbiyə etməkdir.**

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) böyük şair olmaqla bərabər, həm də böyük pedaqoq və məktəbdar olmuşdur.

Əvvəlcə, babasından ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim, sonra Şamaxıda mədrəsə təhsili almış, daha sonra Şərqi ölkələrinə səyahətə çıxmış, dövrünün böyük alimləri ilə görüşmüş, elmini, dünyagörüşünü daha da genişləndirmişdir. 1856-cı ildə Seyid Əzim əvvəlcə İraqda, sonra Nəcəf və Bağdadda, daha sonra da Suriyanın Şam şəhərində ali ruhani təhsil almışdır. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra 1869-cu ildə orada yeni üsul üzrə məktəb açaraq ömrünün axırına qədər burada müəllimlik etmişdir. Köhnə mollaxanalardan fərqli olaraq o, bu məktəbdə uşaqlara dini elmlərlə yanaşı, Azərbaycan, fars, rus dillərini təlim etmiş, tarix, coğrafiya, hesab və s. fənlərdən ibtidai məlumat vermişdi.

Bu məktəblə bağlı məşhur ədəbiyyatşünas, maarifpərvər Firdun bəy Köçərli yazır: “Axirül-əmir Hacı Seyid Əzim öz vətəni Şamaxı şəhərinə müraciət edib burada bir məktəb binası qoymuşdur ki, onda türk, fars və rus dilləri təlim olunurdu. Və lakin o vaxtlarda təlim-tərbiyə məsələsi çox çətin əməllərdən birisi hesab olunurdu. Çünki üsuli-cədid üzrə uşaqlara oxumaq və yazmaq öyrətmək la-yiqincə müntəzər olmamışdı və təlim işlərinə mübaşir olan əşxasın üsuli-cədid nədən ibarət olduğundan xəbəri yoxdu və köhnə qaydadan bir müəllim dışarı çıxsaydı və təlim üçün təzə və yüngül bir cığır açsaydı, camaat ona rəğbət göstərməyib, nifrətlərini çox namərbut və kobud əda və hərəkətlər ilə izhar qıldılar”.

Heç təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın görkəmli şairi Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçı və şairlər Seyid Əzimin açdığı bu məktəbdə oxumuşlar. Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik olan Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir.

S.Ə.Şirvani həm də ictimai xadim olmuşdur. Onun çox gözəl təşkilatçılıq bacarığı olmuşdur. Məşhur “Beyt üs-Səfa”nın (ərəbcə “Səfanın evi” anlamındadır; 19-cu əsrin 60-cı illərində yaradılmış şairlər məclisi idi. Şamaxılı şair Məhəmməd bəy Səfanın evində yaradılmışdı. Şirvan şairlərindən Mollağa Bixud, Ağababa Zühuri, Qafar Rağib, Ələkbər Qafil, Molla Mahmud Zuyi və başqa tanınmış şairlər bu məclisin fəal üzvlərindən idilər. Məclisə S.Ə.Şirvani və M.Bixud başçılıq edirdilər. “Beyt üs-Səfa” Şuşadakı “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, Bakıdakı “Məcmə üş-şüəra” ədəbi məclisləri

ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdı) yaradıcılarından və rəhbərlərindən idi.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanmış, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı əsərlərində yazıçı-pedaqoq kimi özünün məharətini göstərmiş Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. “Qafqaz müsəlmanlarına xitab”, “Təlim-tərbiyə haqqında”, “Əkinçi” qəzetinə yardım üçün”, “Həsən bəy Məlikov Zərdabiyə”, “Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə” və s. şeirlərində o, bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunların əleyhinə çıxmış, qabaqcıl ideyaların carçısı olmuşdur.

Seyid Əzim insanlara dərin və hərtərəfli bilik qazanmağı tövsiyə edir və bununla bərabər gözəl əxlaq və ədəbə yiyələnməyi zəruri hesab edirdi.

Seyid Əzimin nəcib ideyalar tərbiyə edən əsərlərini məktəb şagirdləri bir əsrdən artıqdır sevə-sevə oxuyub əzbərləyirlər. Şairin öz oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı şeirlərdə təbliğ olunan fikirlər əslində bütün uşaqlar və gənclər üçün olduqca faydalıdır.

Şair “Alimlərə hörmət haqqında moizə” şeirində oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazır:

**Üləma haqqını riayət qıl,
Əhli-elmə həmişə hörmət qıl.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var, o insandır.
...Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəkdir, elm cənnətdir .**

Şairin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr çoxdur. Bunların da müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarlı ilə onun maarifçi, didaktik şeirləri ilə birləşir. Doğruçuluq, mərdlik, dostluq, yoldaşlıqda mətanət, çalışqanlıq, əzizlənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. gözəl və nəcib sifətlərin tərbiyələndirilməsi həmin öyüdlərin əsas məzmununu təşkil edir. Şairin öyüdlərinin çoxu bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Seyid Əzimin öyüdlərində zəhmət, əmək insanı ucaldan başlıca amillər kimi göstərilir və gənc nəsələ işsizlikdən, bیکarçılıqdan uzaqlaşdırıb, müəyyən bir sənətə yiyələnmək tövsiyə olunur:

**Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar,
Xüşk olan bir odundu, layiqi-nar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənəti olmayan deyil adəm.**

Maarifpərvər şair başqa bir şerində birlik, ittifaq ideyasını irəli sürərək, fərdiyyətçiliyin əleyhinə çıxır, gəncləri birliyə, ittifaqa çağırırdı:

**İttifaq eyləyəndə beş barmaq,
Xeyli asandı bir işi tutmaq.
Yoxdur, ey sərvarim, tək əldə səda,
İttifaq ilədir sünürü səfa.**

Seyid Əzim şeirlərində Şamaxıda o zamanlar rus dilində yeni rəsmi dövlət məktəbinin açılmasından, özünün bu məktəbdə müəllim kimi çalışmasından və elmin məziyyətlərindən bəhs edir. O, elmlə şəxsi var-dövlət sahibi, elmsiz şəxsi isə heyvan kimi dəyərləndirir:

**Bu nədəndir? Savadımız yoxdur,
Elmdə ictimadımız yoxdur...
... Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən...
...Zinəti-şəxs elmi-ədyandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır .**

Oğlu Mir Cəfərə yazdığı bir məktubunda şair bu fikrini daha kəskin şəkildə ifadə edərək yazır: “Təvəqqe eləyirəm ki, yaxşı dolanasan, ananı incitməyəsən, yoldaşlarını incitməyəsən, oxumağa səy eləyəsən”.

**Ey oğul, bu dəlili-bişəkdir,
Adəmi-bisəvad eşşəkdir.**

Seyid Əzim əsl sənətə yiyələnmək üçün elmi əsas götürür. O deyir ki, yaxşı sənətkar olmaq üçün elmlə olmaq lazımdır, çünki elmsiz sənət dəyərsiz bir şeydir.

Şair “Cəfər, ey qönçeyi-gülüstanım” mısrası ilə başlayan şeirində öz övladına əhli-ürfən kimi yetişməyi, bunun üçün “hər lisanə rağib” olmağı, bütün elmləri öyrənməyi məsləhət görür:

**Demirəm rus, ya müsəlman ol,
Hər nə olsan get əhli-ürfan ol...
...Cəhd qıl neməti-təməmə yetiş,
Elm təhsil qıl, məqamə yetiş.**

Klassik rus ədəbiyyatının mütərəqqi rolunu və əhəmiyyətini düşünən Seyid Əzim Azərbaycan təzkiyəçiləri arasında ilk dəfə olaraq rus ədəbiyyatına da müəyyən yer ayırmışdır. O, xüsusilə Puşkinin zəngin irsindən rəğbətlə bəhs etmiş, onu kamala çatmış ən yüksək bir şair, faydalı əsərlər müəllifi və yeni rus ədəbi dilinin mahir bilicisi, ustası kimi tərifləmişdir. Şair şeirlərinin birində oğluna xitabən öz dövrünün gənclərinə rus dilini öyrənməyi məsləhət görür:

**Ey oğul, hər lisanə ol rağib,
Xassə ol rusi elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, əlacımız yoxdur.**

Seyid Əzimin rus dilini öyrənməyi təbliğ etməsi o dövr üçün mütərəqqi bir hadisə idi. O zaman Azərbaycanda hakim dairələr, ruhanilər rus dilinin, Rusiyadan ucqarlara keçən hər cür qabaqcıl ideyaların əleyhinə çıxırdılar. Elə buna görə də avam xalqa rusca oxumağı şəriətə qadağan edir, rus dilində kitab, qəzet, jurnal oxuyanları “kafir” adlandırırdılar.

Mütərəqqi ideyaların qarçısı olan Seyid Əzim bu mühafizəkarların əleyhinə olaraq rus dilinin tədrisini, rus və Avropa mədəniyyətinin qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə etməyi günün ən vacib və zəruri məsələlərindən sayır və bu sahədə müasiri Həsən bəy Zərədabi ilə bərləşirdi

Seyid Əzim insanın formalaşmasında tərbiyənin roluna böyük qiymət vermiş, bütün insanların tərbiyəyə möhtac olduğunu bildirmişdir:

**Filhəqiqət dirəxti-nakamil,
Tərbiyət feyzinə olur şamil.
Növi-insan deyil ağacdən kəm,
Qabili-tərbiyətdi hər adəm.**

Şairin fikrincə, insan elm və tərbiyə sayəsində öz əxlaqını və ədəbini inkişaf etdirib yetkin səviyyəyə çata bilər. İnsanın səadətinin mayasında tərbiyə dayanır. Tərbiyəsiz elmin isə faydası yoxdur:

**Elmsiz kimsənə hünərsizdir,
Elmi-bitərbiyə təmərsizdir.
Tərbiyə məyəi-səadətdir,
Tərbiyə şəxsə malü dövlətdir.**

S.Ə.Şirvani ilk yaşlardan verilən tərbiyəni, ailə tərbiyəsini zəruri sayır, valideynlərin övladlarına düzgün tərbiyə verməyi məsləhət bilirdi. O, “Qoca ana və oğul” adlı şeirində ilkin tərbiyənin nəyə qadir olduğunu çox ibrətamiz bir misalla qeyd edirdi. Onun fikrincə, valideynlər övladlarına nümunə olmalı, məktəblə, müəllimlərlə sıx əlaqə saxlamalıdır. Hər bir valideyn övladını cəmiyyətin faydalı bir üzvü kimi tərbiyə etməlidir.

Seyid Əzimin əsərlərində əxlaq tərbiyəsinə dair fikirləri mühüm yer tutur. Onun bütün əsərlərində doğruluq və düzlük, dostluq və yoldaşlıq, xeyirxahlıq, rəhmlilik, torpağa bağlılıq təqdir edilir, paxıllıq, hiyləgərlik, yalançılıq, mərhəmətsizlik, kobudluq isə tənqid olunur. O, əməyi nəinki yaşayış mənbəyi, habelə elmi həyatla bağlayan vacib bir amil, insan aqlını inkişaf etdirən və mühüm tərbiyə vasitəsi hesab etmişdir.

Onun fikrincə, əmək aqlı təhsilin zəruri bir ünsürüdür. O, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək istəyən şəxsin həmin peşəni kamil bilməsini zəruri sayır və məhdud bir peşə sahibi olmağın əleyhinə çağırırdı. O, eyni zamanda çox peşəçiliyi tənqid edirdi S.Ə.Şirvani oğluna öyüdlərində elm adamlarına hörmət etməyi məsləhət görür və deyirdi ki, elm əhlinə həmişə hörmət etmək gərəkdir.

Seyid Əzim bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməyən öyüd-nəsihətlərini mənzum hekayələrinin başlanğıcında və axırında verir, onları həmin əsərlərin məzmunu ilə əlaqələndirirdi. Maarifçi-pedaqoq öz oğlu Mir Cəfərə üz tutaraq onun timsalında zamanə cavanlarına bu cür dəyərli nəsihətlər verirdi:

**Aciz, qorxaq, axmaq və sadələvh olma, ağıllı və tədbirli ol.
Avam və nadan qalma, özünə sənət və elm qazan.
Ehtiyac içində olanlara və darda qalana kömək əlini
uzat.**

**Fırılacaq və şər adamlardan uzaqlaş, yaxşı və nəci b
adamlarla yoldaşlıq et, dostluqda və yoldaşlıqda möhkəm ol.
Heç kəsin pisliliyini istəmə, xeyirxah ol.**

Hər bir işi gördükdə əvvəlcə yaxşı düşün, sonra o işə başla. Qaşqabaqlı olma, şirindilli və gülürüzlü olmağı özünə adət elə.

Məclisdə ədəblə otur və ədəblə danış.

Sözü öz məqamında düşünərək söylə.

Seyid Əzimin XIX əsrdə məktəb, elm, maarif, mədəniyyət, təhsillə bağlı söylədiyi fikirlərin çoxu bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Şairin maarifçilik ovqatında yazdığı əxlaqi-didaktik şeirləri gənc nəslin vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə faydalı təsir göstərmişdir. Buna görə də klassik sənətkarımızın zəngin ədəbi-bədii irsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından daha dərinlən araşdırılmağa və öyrənilməyə layiqdir.

Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) (1842-1907) Azərbaycanın maarif mücahidi, görkəmli ziyalısı, Moskva Universitetini bitirən ilk müsəlman türk məzun, Azərbaycanda ilk universitet təhsilli alim və müəllim, islam aləminin ilk təbiətşünas alimi, Bakı Gimnaziyasının ilk müsəlman türk müəllimi (1869-cu il), Azərbaycanda və bütün müsəlman Şərqiində xeyriyyəçilik hərəkatının banisi və "Cəmiyyəti-Xeyriyyə"nin qurucusu (1872-ci il), 1873-cü ildə öz şagirdləri ilə birlikdə Bakıda Azərbaycan türk dilində ilk teatr tamaşası göstərən mədəniyyət xadimidir. Həsən bəy öz qiymətli həyatını xalqın savad alması və maariflənməsinə sərf etmişdi. O, Azərbaycanda ilk qızlar gimnaziyasının açılmasının təşəbbüskarı, təşkilatçısı, 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan Müəllimlərinin Birinci Qurultayının təşkilatçısı və qurultayın sədri olmuşdur. Həsən bəy Azərbaycan mətbuatının banisidir. O ana dilimizdə Azərbaycan milli mətbuatını yaratmış və 1875-1878-ci illərdə "Əkinçi" adında Rusiyada ilk türkdilli qəzeti nəşr etmişdir. "Əkinçi" qəzeti Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafında böyük rol oynamışdır. Qəzetin elə bir nömrəsi olmamışdır ki, orada maarifin, təhsilin, elmin təbliğinə yer verilməsin. H.B.Zərdabi qəzet vasitəsilə özünü ziyalılara tutub onları məktəb açmağa, elm, maarif və tərbiyə ilə məşğul olmağa çağırırdı.

O adını Azərbaycan Mədəniyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazdıran dahi ziyalı, böyük təbiətşünas alim, pedaqoq, nəşir və nasirdir. Onun babası Rəhim bəy və Səlim bəy o dövrün gözüaçıq adamlarından olmuşdur. Hər ikisi çar ordusunun zabiti olmuşdur.

Həsən bəy ilk təhsilini mollaxanada almış, 1852-ci ildən isə atasının istəyi ilə rus dilində savad verən 4 sinifli Şamaxı şəhər məktəbində oxumağa başlamışdır. Məktəbin son sinfində o, cavabları ilə imtahan komissiyası üzvlərini elə heyrləndirmişdi ki, Qafqaz Təhsil Dairəsinin rəisi baron Nikolay Həsən bəyin təhsilini dövlət hesabına Tiflis gimnaziyasında davam etdirməsi təklifini vermişdi. O yaxın qohumu, general Fərəc bəy Ağayevin köməyi ilə gimnaziyada təhsilini davam etdirmişdir. 1860-cı ildə gimnaziyanı uğurla bitirən Həsən bəy Moskva universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiətşünaslıq fakültəsinin təbiətşünaslıq bölməsinə daxil olmuşdur. Burada təhsil aldığı 1861-1865-ci illərdə o, böyük mə-nəvi inkişaf yolu keçmiş, özünün yüksək mədəniyyəti və istedadı ilə universitetin müəllim və tələbələri arasında dərin hörmət qazanmışdı.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının başçısı, bu ideyaları əməli surətdə həyata keçirmək üçün yorulmadan təşəbbüs göstərən ziyalı Həsən bəy Zərdabi idi. Dövlət məmuru, məhkəmə katibi, gimnaziya müəllimi kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışan Həsən bəy Zərdabi qəflət xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, onu maarif və mədəniyyətə qovuşdurmaq üçün milli mətbuata böyük ehtiyac olduğunu görürdü. O, 1870-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilində qəzət nəşrinə icazə almaq üçün Qafqazın rəsmi dairələrinə dönə-dönə müraciət etmişdi. Lakin dövlət məmurları Həsən bəyin xahişini hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə rədd edir, istəyinin qarşısına keçilməz sədlər çəkirdilər. Buna baxmayaraq Həsən bəy əzmi, iradəsi ilə bütün maneələri üstələdi, qəzetin müstəsna hal olaraq Bakıda senzuradan keçilməsinə icazə aldı. İstanbuldan mətbəə hürufatı gətirdi və beş illik mübarizədən sonra **1875-ci il iyun ayının 22-də ilk milli Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin birinci nömrəsini çapdan çıxardı.** Rusiya imperiyasında yaşayan bütün türk-müsəlman əhalisinin birinci mətbuat orqanı olan “Əkinçi”nin nəşrə başlaması ilə ölkənin sosial-mədəni həyatında bir canlanma əmələ gəldi, demokratik ideyalar daha sürətlə yayılmağa başladı. “Əkinçi” öz səhifələrində xalq kütlələrini sosial fəallığa, yeni, müasir mədəniyyətə cəlb edirdi. Azərbaycanın qabaqcıl fikirli adamları Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani, Məhəmməd Tağı Əlizadə, Əhsənül-Qəvaid, Məhbus Dərbəndi və başqaları bu qəzet ətrafında birləşərək

feodal patriarxal quruluşun, orta əsr geriliyinin, köhnə həyat formaları və adət-ənənələrinin əleyhinə çıxır, ictimai həyatın bütün sahələrində tərəqqi, yeniləşmə, təzələnmə ideyalarını irəli sürüdürlər. Qəzet 2 həftədə bir dəfə çap olunurdu. Onun beş şöbəsi var idi: "Daxiliyyə", "Əkin və ziraət xəbərləri", "Məktubat", "Elm xəbərləri", "Təzə xəbərləri" idi. Onun əsas şöbəsi "Əkin və ziraət xəbərləri" idi. Burada əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, maldarlıq, ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan adamlara faydalı məsləhətlər verilir. "Əkinçi"nin toxunduğu, təhlil və izahına ehtiyac duyduğu problemlər çox rəngarəng idi. Onun səhifələrində ictimai həyatın demək olar bütün sahələrinə dair yazılar dərc olunurdu. Orada çap edilən məqalələrdə iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, tibbi məsələlərdən söhbət açılır, geniş xalq kütlələrinə sağlamlığı qorumaq, torpağı becərmək, mal-qaranı bəsləmək, məhsuldarlığı artırmaq qaydaları barədə faydalı məsləhətlər verilir. "Bəs nə üçün "Əkinçi"?"

Əvvəla fərqli mülahizələri açıqlamazdan öncə, kulturologiyanın bəzi nəzəri əsaslarını xatırlayaq. Bilənlər bilir ki, Kulturologiya – Mədəniyyətşünaslıq haqqında elmdir. "Mədəniyyət" anlayışı isə latın mənşəli "Culture" sözündən dönmədir. Antik dövrlərdə "Culture"nin ilkin hərfi mənası "torpağı becərmək", "emal (şum) etmək", "torpağı arıtlayıb yararlı hala salmaq", əkin-biçinə hazırlamaq, "becərmək" anlamındadır. Qədim dövrlərdə ilk yaranışında bu söz obyektə insan əməyi ilə aparılan dəyişiklikləri ifadə etmək, əkin yerlərinin, torpaq sahələrinin və s. şumlandığını, sahmana salındığını bildirmək üçün istifadə edilib. İndinin özündə də "aqrakultura" sözü termin kimi mövcuddur. Zaman keçdikcə insan fəaliyyətinin nəticəsi olan "culture" ("kültür"- "kultura") sözünün məna və məzmun tutumu daha da dərinləşib. O yalnız praktiki fəaliyyəti deyil, həm də mənəvi fəaliyyət sahələrini əhatə etməyə başladı. Elmə maddi və mənəvi Mədəniyyət anlayışları daxil oldu. Beləcə torpağı becərmək, emal (şum) etmək, torpağı arıtlayıb (təmizləyib) yararlı hala salmaq, əkin-biçinə hazırlamaq, becərməklə yanaşı, arıtq insan əlinin, zehninin, qəlbinin iştirakı ilə yaradılan bütün dəyərlər "Culture" – "Kültür" – "Kultura" – "Mədəniyyət" əlaməti kimi qəbul olunmağa başladı...

Mədəni inkişaf dedikdə mövcud olan bütün dəyərlər sistemi, bütün yaradıcılıq sahələri, bütün elm, texnika, iqtisadiyyat, istehsalat, idarəetmə, səhiyyə, təhsil, ticarət, tikinti, yol, su, işıq, xidmət, təchizat... nəzərdə tutulur. Mədəni insan özünü deyil, özgəsini düşünərək yaşayan insandır. Çünki insanı vəhşilikdən ayıran məhz onun mədəni qazanlarıdır. İnsan varsa Mədəniyyət var, yaxud Mədəniyyət yoxdursa, İnsan da yoxdur...

İkincisi ondan ibarət idi ki, qəzetim məqsədi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, maarifə, mədəniyyətə cəlb etmək idi. "Əkinçi" adı isə bu mövzulardan uzaq idi. Qəzetin adını "Əkinçi" qoymaqla senzurdan keçmiş oldu.

H.B. Zərdabi inkişaf yollarında əsasən qabaqcıl Avropa təcürübəsindən bəhrələnməyi vacib sayırdı və "milli-dini özgürlük" bəhanəsi altında Qərbdən gələn yeniləşmə əlamətlərinin qarşısını kəsməyə çalışan gerizəkəlləri kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Dünyagörüşü etibarilə Avropa meyilli olan H.B. Zərdabi çağdaş dövrlə səsleşməyən köhnə fikirlərin, mədəni geriliyin təzahürlərini aradan qaldırmağa çağırırdı. Bəlkə də təzadlı səslənər, ancaq çox vaxt xalqın həyatındakı, məişətindəki yaramaz situasiyaların kəskin tənqidi – xalqa olan böyük sevgidən irəli gəlir.

H.B. Zərdabi pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1878-ci ildə Bakı realni məktəbində müəllim işləmişdir.

1879-1896-cı illərdə Zərdabda yaşamış, pedaqoji məqalələrlə çıxış etmiş, maaarifçiliklə məşğul olmuşdur.

1896-cı ildə Bakıya köşmüş, qız məktəbi açmaq istəmiş, amma baş tutmamış, "Kaspi" qəzetində əməkdaşlığa başlamışdır.

Həsən Bəy Zərdabinin əxlaqi görüşləri diqqəti cəlb edir. Zərdabi cəhaləti, xürafat və mövhümatı tənqid edirdi. O, şəxsiyyətin tərbiyəsinə fikir verilməsini məqsədəuyğun sayır, mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi, xüsusən vətənpərvərlik və milli hisslərin qüvvələndirilməsini lazım bilirdi. O, insan həyatının mənasını xalqına təmənnəsiz xidmətdə görür və bu barədə deyirdi: "**Millətə və insaniyyətə xeyri olana bizlər çox aqıl deyirik**".

Həsən bəy Zərdabi vətəndaşları öz insanlıq ləyaqətini anlayıb başqaları tərəfindən alçaldılmasına, əzilməsinə, hüquqlarının ayaqlar altına atılmasına yol verməməyə çağırırdı. O öz şərəfini, izzətini, hüquq və mənliliyini qorumayan şəxsləri heyvandan belə

aciz sayırdı.

Həsən bəy Zərdabi qadın təhsilini, əxlaq, fiziki və əmək tərbiyəsini daim diqqət mərkəzində saxlayır, fiziki tərbiyəni bir pedaqoji problemdən savayı, həm də ictimai problem kimi, fiziki tərbiyəni zehni və əxlaqi tərbiyə ilə vəhdətdə nəzərdən keçirirdi. H.Zərdabi əqli, əxlaqi, hissi-estetik tərbiyə və əmək tərbiyəsinə yüksək əhəmiyyət verir və deyirdi ki, bunların arasında qarşılıqlı əlaqə vardır.

Zərdabiyə görə, düzgün təşkil edilən və şüurlu surətdə müəyyən məqsədə doğru yönəldilən əmək vasitəsi ilə pozulmuş adamları, hətta cinayətkarları da tərbiyə etmək olar. Əl əməyi uşaqların əxlaqını saflaşdırır, təkmilləşdirir, onlarda təvazökarlıq və hörmət, işgüzarlıq, vətənpərvərlik, əməksevərlik və başqa insani sifətləri tərbiyə edir. O, məktəblərdə çilingərlik, xarratlıq emalatxanaları yaratmağı, kənd şəraitində də uşaqları maldarlıq, tarlaçılıq işlər ilə tanış etməyi zəruri sayırdı.

Həsən bəy Zərdabi vətənpərvərliyi yüksək qiymətləndirir və həyatın mənasını xalqa xidmət etməkdə görürdü. O, gənclərə müraciətində deyirdi ki, əsl vətənpərvər o adamdır ki, vətəninə, xalqına təmənnəsiz kömək edir, heç bir mükafat gözləmir, vətənin şöhrət və qüdrətini, rifah halını artırır. H.Zərdabi məktəb və tərbiyəni ailədən, ailə tərbiyəsindən ayırmır, o ailənin uşağın tərbiyəsindəki roluna xüsusi diqqət yetirirdi. Zərdabiyə görə, ata və analar övladlarının tərbiyəsinə xüsusi qayğı göstərməli, onları düzgün tərbiyə etməlidirlər.

Zərdabiyə görə, tərbiyənin də, tərbiyəsizliyin də ilk mənbəyi ailədir. Buna görə də məktəb ailəyə kömək etməli, övladlarının tərbiyəsində çətinlik çəkən valideynlərə pedaqoji məsləhətlər verməlidir.

H.Zərdabi gənc nəslin sağlamlığına, fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirir və deyirdi ki, naxoşluq haqqında nalə çəkməkdənsə, sağlamlığın qayğısına qalmaq lazımdır. Zərdabi təmiz havanı, suyu günəş işığını sağlamlığın zəruri şərti hesab edirdi.

Zərdabi sağlamlıq və fiziki tərbiyə haqqında fikirlərini tibbə dair əsərlərində şərh etmişdir. Zərdabi deyirdi ki, hər bir kəs xoşbəxt olmaq istəyirsə sağlam olmağa çalışmalıdır. Səlamətlik bədən üçün böyük nemətdir. Xoşbəxtlik mal-dövlətə deyil, bədənin sağ-

lamlığındadır. Buna görə də bədənin sağlamlığına uşaqlıq və gənclik çağlarından qayğı göstərilməlidir. H.Zərdabi bədəni salamat saxlamaq üçün zəruri olan gigiyenik qaydaları da geniş təhlil etmişdir. Onun fikrincə, insan üçün piyada gəzmək çox vacibdir.

O, dərini təmiz saxlamağı vacib sayır və deyirdi ki, bunun üçün hər gün çimmək salahdır, çünki bədən isti-soyuğa adət edir. Dəniz suyu ilə çimmək bədəni bərkidir, iştahanı açır, yorğunluğu alır. Zərdabi sağlamlığın qorunmasında yuxuya xüsusi diqqət yetirmişdir. İnsanın yorğunluğunu almaq üçün dincəlməsi, yuxu çox vacibdir.

H.Zərdabi tərbiyə məsələsinə vacib pedaqoji problem kimi baxmışdır. O, fiziki tərbiyəyə isə ictimai problem kimi baxmışdır. O, əməyi fiziki tərbiyənin tərkib hissəsi hesab edir və deyirdi ki, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtlərindən biridir.

Məhəmməd ağa Şahtaxtı (1846-1931) böyük şərqsünas alim, görkəmli pedaqoq və ictimai xadim olmuşdur. O, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyəti (1899), Beynəlxalq "Asiya cəmiyyəti" (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin (1903) həqiqi üzvü olmuş, Bakı Universitetinin professoru (1920) kimi pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Naxçıvan şəhər məktəbini və Tiflis klassik kişi gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmiş, sonra da Leypsiq Universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmişdir (1869). 1873-187-ci illərdə Parisdə Şərq dilləri məktəbində mühazirələr dinləmiş, fransız dilini öyrənmiş, Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk, fars dillərində ədəbi və elmi, pedaqoji əsərlər yazmış, təxminən 12 dil bilmişdir.

M.Şahtaxtı ömrünün 50 ildən çoxunu xalq maarifi, məktəb və milli mətbuat məsələlərinə həsr etmişdir. 1882-ci ildə "Qafqaz" qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi "Müsəlmanların məktəb həyatı" başlıqlı silsilə məqalələri onun Azərbaycan xalq maarifinin və məktəb təhsilinin bütün sahələri ilə yaxından bələd olduğunu göstərir. O xalqın maariflənməsi və tərəqqi etməsi üçün yollar axtarırı ana dilinin inkişafı üçün pedaqoji məqalələr yazır və dərsliklər nəşr etdirirdi.

Onun pedaqoji irsində təhsilin ana dilində aparılması fikri mərkəzi yerlərdən birini tuturdu. Ana dilinin təlim roluna ayrıca

əhəmiyyət verən Şahtaxtlı təhsilin yalnız ana dilində aparılmasını zəruri hesab etmişdir. O, yazırdı: “İbtidai məktəb yalnız təhsilin ana dilində aparıldığı zaman yaxşı nəticə verir”. Şahtaxtlı qeyd etmişdir ki, məktəbdə verilən elmi-biliklərlə tanışlıq üçün ana dili əsas vasitədir. Şagird ana dili vasitəsilə birbaşa təlimin məzmunu ilə tanış olmağa, ona yiyələnməyə başlayır. Ana dilini yaxşı bilmədən digər dilləri öyrənmək çətin olur. Ana dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1906-1907-ci illərdə Tiflisdə üç hissədən ibarət “Ana dili” dərsliklərini nəşr etdirmişdir. Onun Tiflisdə Tomson mətbəəsində 1879-cu ildə Azərbaycan və rus dillərində çap etdiridyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı bu sahədəki ilk təşəbbüsün nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı hələ Sovet hakimiyyəti illərində latın əlifbasının ən fəal tərəfdərlərindən biri kimi mübarizə aparmışdır. Onun XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili haqqında irəli sürdüyü təklifləri günümüzdə qədər öz aktuallığını saxlamaqdadır. Eyni zamanda o, dilimizin adı haqqında da dəyərli araşdırmalar aparmışdır. Bu baxımdan onun təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifba lahiyəsini (1879) Azərbaycan xalqının maariflənməsinə xidmət edə biləcək münasib əlifbamızın təcəssümü hesab etmək olar.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlının ana dili məktəbinin təşkili üçün irəli sürdüyü mühüm məsələlərdən biri ərəb əlifbasından xilas olmaq idi. O, yazırdı ki, “Ana dilində müvafiq dərsliklərin olması, mollaların pedaqoji təhsil almış xalq müəllimləri ilə əvəz edilməsi hələ məsələni tamamilə həll etmir. Çünki ərəb əlifbasının qüsurları üzündən ana dili məktəbləri təlim-tərbiyə işinin nəticəsinə görə lazımı səviyyəyə qalxa bilməz”. Onun 1902-ci ildə “Sövti şərq əlifbası” və 1903-cü ildə isə “Xətti-Məhəmmədəğa” başlıqları altında nəşr etdirdiyi əsərləri ərəb əlifbasını sadələşdirmək yolunda çəkdiyi zəhmətin bariz nümunəsi idi. O, milli sözləri yazmaq üçün ana dilində əlifba tərtib etməyi vacib sayırdı. Şahtaxtlı ərəb əlifbasını isə yalnız Qurani və digər kitabları oxumaq üçün saxlamağı təlim işini çətinləşdirən bir iş hesab edirdi. O, yazırdı “bu vaxt şagirdlərə iki əlifba öyrətmək lazım gələr ki, bu da işi asanlaşdırmaq əvəzinə daha da mürəkkəbləşdirər”.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı təlimdə səs üsulunun tətbiqi məsələsinə də toxunmuşdur. O, savad təlimini ərəb dilində deyil, ana dilin-

də başlamağı zəruri hesab edirdi. O, yazırdı: “Məlum olmayan ərəb dilində Quranı oxutmaq şagirdin marağını zəiflədir, onları oxuduqlarını və tələffüz etdiklərinin məzmununa biganə qoyur”. Şahtaxtlı təlimin yeganə yolunu ana dilində kitabları oxumaqda görürdü. O, belə hesab edirdi ki, təlimin ana dilində olan sadə kitablardan aşılması şagirdlərdə təlimə həvəsi söndürməz. Əksinə olaraq ana dilində oxunan kitablar şagirdlərdə təlimə qarşı olan maraqları artırmış olar. O, elə dərsliklər yaratmağı təklif edirdi ki, şagird ana dilində öz fikirlərini təbii və məntiqi ardıcılıqla şərh etmək üçün ondan məlumat əxz etməyi, ona əsaslanmağı bacarsın və nitqinin zənginliyi üçün xalq nümunələrindən istifadə edə bilsin. Buna görə də Şahtaxtlı uşaqlarda oxuya həvəs oymatmaq üçün şifahi xalq yaradıcılığından istifadə edilməsini faydalı hesab edirdi. O şifahi xalq yaradıcılığını ağızlarda gəzən, xalqın aqlını və ictimai həyatını öyrənən zəngin bir mənbə olduğunu qeyd edirdi. Bu məqsədlə özü dərin məzmunla malik olan nağıllar, hekayələr, zərb-məsələlər, atalar sözləri, nəsihətlər və s. toplamışdır. Şahtaxtlı bunlardan məktəblərdə qiraət üçün vəsait kimi tərtib edilməsini faydalı hesab edirdi. Bununla əlaqədar olaraq maarifçi alim o zamanlar latın əlifbasının təbliği ilə geniş məşğul olan yeni yol qəzetində və Moskvada cəmi 5 nömrəsi işıq üzü görmüş “Qızıl Şərq” məcmuəsində bir neçə məqalə çap etdirmiş və 1902-ci ildə tamamladığı 55 səhifədən ibarət bir əsər yazmışdır .

Şahtaxtlı bir müddət Parisdə yaşamış, Fransa kollecində və Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində Şərq dillərindən dərs demişdir. Bu dövrdə fransız dilində nəşr etdirdiyi əsərlər Qərbi Avropa və Amerika mətbuatında müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Şahtaxtlı Fransanın məşhur Sorbonna Universitetində professor kimi fəaliyyət göstərmiş fonetika sahəsində tədqiqatlar aparmış və Fransa Maarif Nazirliyinin fəxri diplomunu (1901) almışdır.

1902-ci ildə Şahtaxtlı Naxçıvanda ata mülkünü sataraq Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış (sonralar bu mətbəə "Qeyrət" adlanmış və "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri üçün (1906) Cəlil Məmməd-quluzadəyə bağışlanmışdır.) və burada 1903-cü ilin martından Azərbaycan dilində ilk ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi-pedaqoji mətbuat olan "Şərqi-rus" qəzetinin nəşrinə başlamışdır. O bu qəzetin məqsədini belə izah edirdi: "Məsləkimizi hər kəs bilir: Məmləkəti-

mizin mədəniyyətinə xidmət etməkdir". Başqa bir yerdə isə gənclərə müraciətlə yazırdı: "Elmin dalınca gedin. Elm insanı irəli aparır". Qəzetin Azərbaycanda ictimai fikir tarixinin inkişafında, xalqın maariflənməsində xüsusi xidməti olmuşdur. Onun səhi-fələrində dünyəvi elmlər, ana dili, qadın azadlığı ilə bağlı mütərəqqi fikirlər, pedaqoji məqalələr öz əksini tapmışdır. "Şərqi-Rus" qəzeti Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Cavid, Məməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Mirzə Cəlil Şürbi kimi açıqfikirli ədib və mühərrirləri öz ətrafında birləşdirmişdi. Bu yaradıcı heyət Azərbaycanda mətbuatın inkişafının yeni mərhələsinin ("Molla Nəsrəddin") başlanmasına zəmin yaratmışdılar. 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilən Məhəmməd ağa Şah-taxtlı Duma bağlandıqdan sonra "Rossiya" (Peterburq) qəzeti redaksiyasında işləmiş, 1908-1918-ci illərdə, xaricdə (əsasən, Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdır. 1919-cu ildə vətənə qayıtmış, Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş və universitetin ilk azərbaycanlı professoru kimi Şərq dilləri və ədəbiyyatından müha-zirələr oxumuşdur.

Elmi, tənqidi və publisist əsərlərində Şah-taxtlı müstəmləkə-çilik, irqçilik, qadın əsarəti, dövlət quruluşu, demokratiya, xalq ha-kimiyyəti, din, şəriət məsələləri və s. haqqında dövrünə görə mütə-rəqqi fikirlər irəli sürmüşdür. Dövrünün qabaqcıl şəxsiyyətləri Şah-taxtlının ədəbi, elmi-pedaqoji və jurnalistik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Məhəmməd Tağı Sidqi Səfərov (1854-1903) XIX əsr Azər-baycan məktəb və pedaqoji fikir tariximizin görkəmli nümayəndələ-rindən biridir. O, ömrünün sonuna qədər maarif və mədəniyyət car-çısı olmuş, xalqı elmə, təhsilə, tərəqqiyə çağırmışdır. Sidqi görkəmli bir pedaqoq, məktəbsünas olaraq təlim və tərbiyəyə dair qiymətli əsərlərin, yüksək elmi-pedaqoji dəyərə malik yeddi dərslik və dərs vəsaitinin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Onlar aşağıdakılardır:

1) "Nümuneyi əxlaq"; 2) "Töhfeyi-bənat yainki "Qızlara hədiyyə" ; 3) "Müxtəsər coğrafiya risaləsi" 4) "Tənviri əfkar" ("Fikirlərin işıqlandırılması"); 5) "Həkimanə sözlər"; 6) "Nəsi-hətnamə"; 7) "Pedaqogika"

Sidqi bir xalq müəllimi, bir məktəbdar kimi Hacı ağa Fəqir, Hüseyn Soltan Kəngərli, Hüseyn İsmayılov, Salman Əsgərov kimi ziyalıların köməyi ilə 1892-ci ildə Ordubadda “əxtər” (Ulduz) adlı yeni üsullu milli məktəb açmış və Sidqinin geniş pedaqoji fəaliyyəti də elə buradan başlamışdır. Sidqi bu məktəbin həm təsisçisi, həm rəhbəri, həm müəllimi, həm də müəllifi idi. Naxçıvan ziyalıları M.T. Sidqini Naxçıvana dəvət etdilər və o Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan “Tərbiyə məktəbi”ni 1894-cü ilin noyabr ayında açdı. M.T.Sidqinin açdığı “Tərbiyə məktəbi”nin Hüseyn Cavid, böyük yazıçı Məmməd Səid Ordubadi, məşhur ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərif, görkəmli rejissor və aktyor Rza Təhmasib, Məmmədhüseyn Təhmasib, mollanəsrəddinçi şairlər Rzaqulu Nəcəfov və Əliqulu Qəmküsar qardaşları, yazıçı-publisist Ələkbər Qərib, Əli Səbri Qasimov, şair Məhəmmədəli Sidqi (M.T.Sidqinin oğlu), məşrutəçi Ələkbər Məmmədquluzadə, adlı-sanlı maarifçilər- Əbdüləzim Rüstəmzadə, Mircəfər Mirişli, Əlirza Rasizadə (Hüseyn Cavidin qardaşı), realist rəssam Bəhrüz Kəngərli, filoloji elmlər namizədi Xəlil Hacılarov, əməkdar müəllim Həsən Səfərli . Məmməd Xəlilov və Əli Xəlilov, Heydər Vəzirov, Əsəd Şeyxov, Qasım Camalbəyov, diplomat İbrahim Əbilov (1882-1923) kimi böyük elm, ədəbiyyat və mədəniyyət, ictimai və dövlət xadimləri yetirmələri olmuşdur. Onlar nəinki Azərbaycanda, eləcə də ölkəmizdən çox-çox uzaqlarda tanınan məşhur şəxsiyyətlər – elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, siyasətçilər olmuşlar. M.T. Sidqi istedadlı bir şair, yazıçı kimi uşaq, yeniyetmə və gənclər üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli, ibrətamiz şeir və hekayələr yazmış, rus, ərəb və farscadan tərcümələr etmiş, teatrımızın inkişafında dəyərli xidmətlər göstərmişdir. M.T.Sidqi demək olar ki, bütün əsərlərində ana dilini, elmi və maarifi təbliğ etmiş, yeni məktəblər açmağı, orada ana dilini, bu dildə elm və ədəb öyrətməyi günün vacib məsələsi hesab edirdi. O deyirdi:

**Cəhd qıl, qoy zəmanədə bir ad,
Eyləsinlər səni bu ad ilə yad.
Millətin həqqini əda eylə,
Məktəbu mədrəsə bina eylə
Aç bu əbnayi-millətə məktəb,
Orda təhsil olunsun elmi-ədəb.**

**Ki, bu dünyada qəlbi şad olasan
Zikri-xeyr ilə bəlkə yad olasan.**

“Tərbiyə məktəbi”ndə həm şəriət dərsləri, həm də dünyəvi fənlər tədris edilirdi. Burada kollektiv sinif-dərs sistemi tətbiq edilir, şagirdlər həsir üstündə deyil, partalarda otururdular. Lövhdən, silgidən istifadə edilirdi. Sinfə qalstuklu, səliqəli, müasir qaydada geyinmiş müəllimlər daxil olurdu. Bu məktəbdə fiziki cəza yox idi. Şagirdlər rahat, sərbəst və şən idilər. Bu məktəbdə ilk dəfə olaraq Sidqinin özü tərəfindən işlənib hazırlanmış və bu günə qədər əhəmiyyətini itirməmiş, mühafizə edilib saxlanılan “Ədəb qaydaları” tətbiq edilirdi. Tədris planında özünə möhkəm yer tutan əxlaq dərsləri də ona böyük şöhrət qazandırmışdı. Bu məktəbdə ərəb və fars dili ilə yanaşı rus dili dərslərinə xüsusi fikir verilirdi. Sidqi Naxçıvan şəhərinin mötəbər adamları, ziyalıları qarşısında etdiyi çıxışında demişdir: “Bu məktəbi bitirənlər həm öz ana dilimizi gözəl biləcəklər, həm də əcnəbi dilləri tez və asanlıqla öyrənəcəklər, cəmiyyətimiz, millətimiz üçün xeyirli insanlar olacaqlar”.

Bu məktəbdə, həndəsə, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, hifz və səhhət, ədəbiyyat, rus dili öyrədilirdi. Azərbaycan məktəb tarixində bu məktəb ilk milli məktəblərdən biridir.

M.T. Sidqi istedadlı bir şair, yazıçı kimi uşaq, yeniyetmə və gənclər üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli, ibrətamiz şeir və hekayələr, nəsihətlər yazmış, rus, ərəb və farscadan tərcümələr etmiş, teatrımızın inkişafında dəyərli xidmətlər göstərmişdir.

M. T. Sidqi uşaqların əxlaq tərbiyəsinə xüsusi fikir vermişdir. Onun “Nümuneyi-əxlaq”, “Tənviri əfkar”, “Həkimanə sözlər”, “Məktəbi-tərbiyə” və “Şagirdlər üçün ədəb qaydaları” əsərlərində irəli sürdüyü əxlaq tərbiyəsinə aid fikirləri bu gündə çox əhəmiyyətlidir. M.T. Sidqinin “Qeyrətli və çalışqan uşaq”, “Qeyrətsiz və tənbel uşaq”, “Ədəbsiz və tərbiyəsiz uşaq”, “Doğruçu uşaq”, “Yalançı uşaq” hekayələri bu qəbildəndir.

M.T. Sidqi elm və ədəbin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək deyirdi: **“İnsanı müəzzəz və müşərrəf edən, zülməti-cəhalətdən çıxarıb, nuri - mərifət və tərəqqiye-səadətə yetirən elm və ədəbdir”.**

Sidqi elm və tərbiyəni, ədəbi vəhdətdə qəbul edirdi. Sidqi ədəbsiz və mərifətsiz elm adamını və mərifətli biliksiz nadanı ya-

rımçıq adam hesab edirdi. O yazırdı: **“Ədəbi olmayan aqil və əməli bilinməyən alim fəqət şücaətli silahsız qoşuna bənzər. Buna görə də insan daim elm və ədəb təhsilinə çalışmalıdır. Elm bir ağacdır ki, onun səmərəsi əmək və ədəbdir..”**

Sidqi yetişən gənc nəslə öz müdrik tövsiyələrini verərək deyirdi: **“İnsanın qədir və şərəfətini artıran dörd şeydir: birinci ədəb, ikinci elm, üçüncü sədaqət, dördüncü əmanət və siyanətdir” (mühafizə etmə, himayə etmə).**

Sidqi “Yalançı uşaq” hekayəsində uşaqların əxlaq tərbiyəsinə diqqəti yönəldir, onların düz və doğruçu olmasını tövsiyə edirdi: **“Ey mənim doğruçu şagirdlərim, insaniyyətin əvvəlinci vəzifəsi yalan danışmaqdan pəhriz və nicat etməkdir. Nəbadə, Nəbadə! Yalançılığa adət edəsiniz, çünki, yalançı adam Allahın düşmənidir”.**

Sidqi bütün əxalqi keyfiyyətlərin, dəyərli biliklərin, ən gözəl vərdişlərin ən kiçik yaşlardan başlanmasını məsləhət görür bə belə yazırdı ki, insanın **“hər halının nəticəsi uşaq vaxtında verilən təlim və tərbiyənin səməri və əsəridir... Uşaqlıq yaş ağaca bənzər. Təzə yaş ağac nə qədər əyri olsa da, onu düzəltmək asandır. İnsanın kiçiklikdən tərbiyə qəbul etməsi vazeh mətləblərdəndir”.** Çox qiymətli fikirlərdir. Atalar sözlərimizdə də bu barədə belə deyilmişdir: **“Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən!”**

Böyük pedaqoq, maarifpərvər, məktəbdar Məhəmməd Tağı Sidqi qadın təhsilinə ciddi fikir vermiş, onların azad, təhsilli olmalarına qayğı göstərmiş, qadın hüquqlarının müdafiəsi uğrunda onları mübarizəyə səsləmişdir. Onun qadın məsələsinə aid fikirləri **“Əxlaq nümunələri”, “Qızlara hədiyyə”** dərsliklərində **“Rübabə”, “Sitarə və xalası”, “Analar bəzəyi”** məqalə və hekayələrində öz əksini tapmışdır. O bu əsərində yazır ki, anaların bəzəyi ləl-cəvahirat deyil, tərbiyəli, ədəbli, əxlaqlı uşaqlar tərbiyə etməkdir:

“Bəzək, bəzək ki, deyirlər – cəvahirat deyil,

Cəvahirat bu gün ziynəti-həyat deyil,

Həqiqi validənin ən şərəfli bir bəzəyi –

Ədəbli, usu çocuqdur, təcəmmülat deyil!”

M.T.Sidqi qızların təhsilinin, tərbiyəsinin zəruriliyindən danışmaqla kifayətlənməmiş, öz ideyalarını əməli olaraq həyata da keçirmişdir. O, 1896-cı ildə Naxçıvan qəzasında ilk dəfə olaraq mü-

səlman qız məktəbini açmağa nail olmuşdur. XIX əsrin sonunda Naxçıvan kimi ucqar bir bölgədə, dindar bir yerdə qızlar üçün məktəb açmaq böyük hünər idi. Şəhərin din xadimlərinin, molla və müctəhidlərin hücumlarına baxmayaraq Sidqi öz mütərəqqi fikirlərindən dönməmiş və qız məktəbinin açılmasına nail olmuşdur. Bu məktəbin açılmasında Naxçıvanın qabaqcıl maarifpərvərləri yaxından kömək etmişlər. Sidqinin bu mütərəqqi fəaliyyəti Bakı maarifpərvər milyonçusu H.Z.Tağıyev tərəfindən təqdir edilmiş və o məktəbin inkişafı və fəaliyyəti üçün maddi yardımda bulunmuşdur.

M.T.Sidqinin “Oğlum Məhəmmədəliyə nəsihət” şerindəki maarifçi – poetik və pedaqoji düşüncələr geniş mənada bütün gənc nəsillər üçün faydalı öyüdnamələrdən ibarətdir. Bu öyüd və tövsiyələr bu gün də gənc nəslin tərbiyəsində aktual və əhəmiyyətlidir:

**Ey mənim sərvə – bağ , bostanım
Ey mənim bülbüli- gülüstanım
Sən mənim cismim içrə canımsan,
Sən mənim tifti –xoşbəyanımsan
Nə qədər ki, var əlində fürsət ,
Dərsinə eylə hər zaman diqqət
Yetişibdir zəmani- elmi ədəb
Mənzilin eylə guşeyi – məktəb,
Dəmbədəm məktəb ilə ol dəmsaz
Qış həm yaz həm oxu, həm yaz
Özünü eylə cəhldən azad
Ruzigarın keçirmə qəflətdə
Elm təhsilin eylə diqqətlə
Ömrünü məsrəf eylə bir neçə il
Taki təhsil edəsən bir neçə dil.
Urusu, farsı, türki, həm ərəbi,
Onları bilmək artırır ədəbi.
Sən də öyrən ki, əhli – hal olasan,
Bəlkə filcümlə ba hamal olasan
Olasan niknam, azadə,
Həm bu dünyada, həm o dünyadə.**

Sidqi müəllim əməyinə yüksək qiymət verirdi. O deyirdi “Məktəb bir cismə bənzər ki, onun ruhu müəllimdir”. Müəllimlərin dərin biliyə malik olmasını tələb edirdi. O deyirdi: “Savadsız müəl-

limdən uşaqların təlim və tərbiyəsini gözləmək- dəmirçidən saatsazlıq tələb etmək kimidir”.

Daha sonra müəllimin dərsi izahı haqqında belə deyirdi: “Müəllimlər dərstdə nəql edəcəkləri mövzuları əvvəlcə öz evlərində oxuyub tərtib etməlidirlər. Sinfə girdikləri zaman hansı mətni, hansı qaydanı əvvəl söyləmək lazım olduğunu düşünməlidir ki, şagirdlərin qarşısında rəzil olmasınlar. Xülasə oxudulacaq dərsi hazırlamadan sinfə girən müəllimlər vəzifələrini ifa etməmiş hesab olunurlar”. Sidqi məsləhət görürdü ki, müəllimlər şərh zamanı gözəl təşbihlər, atalar sözləri, gözəl ifadələr işlətsinlər.

Sidqi bunu da qeyd edirdi ki, özünü müəllim adlandıran şəxsin hər bir hərəkəti, sözü, söhbəti, davranışı elə olmalıdır ki, təkcə uşaqlar deyil, böyüklər də ondan dərslərsin, nümunə götürsünlər.

M.T.Sidqi məktəbdarlıqla bərabər uşaqlar üçün didaktik mahiyyətli mənzum şeir və hekayələr, lirik qəzəllər yazmış, publisistik pedaqoji çıxışlar etmişdir ki, onlar toplanmış və nəşr olunmuşdur.

Böyük pedaqoq, istedadlı şair, xalq müəllimi M.T.Sidqinin fikirləri öz dövründə olduğu kimi, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Rəşid Bəy Əfəndiyev (1863-1942) tərbiyə və təhsil haqqında. Tanınmış maarif xadimi, yazıçı və alim Rəşid bəy Əfəndiyev Azərbaycan xalqının milli oyanışında mühüm rol oynamışdır.

R.Əfəndiyev 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olub, 1882-ci ildə bu seminariyanı bitirmiş və Qəbələ kənd ibtidai məktəbinə təyinat almışdır. O, burada 8 il işləmiş, 1890-cı ildə Xaçmaz kənd məktəbində 2 il çalışmış, sonra Tiflisə getmiş və 1900-cü ildə Tiflis Aleksandrinski Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdir. Bundan sonra R.Əfəndiyev Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə ana dili və şəriət fənnləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. 1904-cü ildə Qori seminariyasının pedaqoji şurasının qərarı ilə ona hami-tərbiyəçi adı verilmişdir. 1906-cı ildə seminariyada assistentlik dərəcəsi almışdır. 1910-cu ildə seminariyanın pedaqoji şurasının katibi vəzifəsinə seçilmişdir. 1916-cı ilədək seminariyanın Azərbaycan şöbəsində pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik etmişdir.

Böyük pedaqoq Əfəndiyev elmi-pedaqoji, ədəbi və tərcüməçilik fəaliyyətinə hələ Qori Seminariyasında oxuyarkən başlamışdı.

O XX əsrin əvvəllərindən yaradıcılıq imkanlarını genişləndirmiş, “Qan ocağı” (1904), “Rüstəm və Söhrab” (Firdovsidən tərcümə, 1906), “Saqqalın kəraməti” (1909), “Müxtəsər şəriət” (1910), “Arvad məsələsi” (1912), “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” (1913), “Pul dəlisi” (1918), “Bir saç telinin qiyməti”, “Tiflis səfərləri”, “Qızılgül” və s. müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlərini kitab halında nəşr etdirmişdir.

R.Əfəndiyev 1916-cı ildə İrəvan quberniyası xalq məktəblərinin inspektoru vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Pedaqoq burada təlim-tərbiyə işlərinin səmərəli təşkilinə böyük əmək sərf etmişdir. O, İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində müəllimlər üçün qısamüddətli kurslar yaratmışdır. 1917-ci ilin əvvəlində çar hökuməti yığılıqdan sonra quberniyada məktəblərin milliləşdirilməsi işinə rəhbərlik etmişdir.

R.Əfəndiyev 1918-ci ildə Bakıya gələrək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq maarifi sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə yaxından köməklik göstərmişdir. Maarif Nazirinin əmri ilə Bakı kişi seminariyasının direktoru təyin olunmuş, əlifba komissiyasının tərkibində latın qrafikasına keçmək üçün təqdim olunmuş layihələrin müzakirəsində fəal iştirak etmişdir.

R.Əfəndiyevin A.O.Çernyayevskinin məsləhəti ilə qələmə aldığı “Qan ocağı” komediyası onun ilk uğurlu səhnə əsəridir. O, öz dövrü, yaşadığı mühit üçün çox səciyyəvi və mənalı olan bir ailəni səhnəyə gətirir, həmin ailənin timsalında müsəlman ailələrinin dərdlərini təsvir edir. “Qan ocağı” adlanan ailədə böyük-kiçik yoxdur, ər ilə arvadın söhbəti bir-biri ilə tutmur, nadanlıq və cəhalət hökm sürür. Bu əsərdə başlıca məsələ ailə tərbiyəsidir. Buna görə də R.Əfəndiyev qan ocaqlarının yox edilməsini, tərbiyə ocaqlarının yenidən qurulmasında görür, ailə tərbiyəsinin düzgün təşkil edilməsini, yəni məktəblər açılmasını, valideynlərin maarifləndirilməsini zəruri sayırdı.

R.Əfəndiyevin yaradıcılığında “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” pyesi də ailə-məişət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Əsərdə keçmiş evlənmə adətlərində olan nöqsanlar, kişilərin qadınları görmədən evlənmələrinin pis nəticələri tənqid edilir. Komedyanın mövzusu Ü. Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasının mövzusunə çox yaxındır. Bu əsərin mövzusu nişanlı

aldadaraq gözəl qızı göstərib, çirkini ərə verməkdən ibarətdir.

Bu dövrdə qadın hüquqsuzluğunu həm qadınlar, həm də kişilər üçün törətdiyi bədbəxtliyələrin əyani şəkildə göstərilməsi və tənqid olunması böyük əhəmiyyətə malik idi. Yazıçı bu əsərdə Sona xanım sürətini yaratmaqla hüquqsuzluğun qurbanı kimi ata evində qarayıb qalmış qızların faciəsini, Qacay bəy sürəti ilə qadın hüquqsuzluğunu qanuni sayan, qızı görüb sevməyi qanunsuzluq hesab edərək görmədiyini qızla evlənən cahil və nadan kişilərin düşdüyü gülünc və acınacaqlı vəziyyəti göstərməyə və ibrət dərsi verməyə çalışmışdır.

Rəşid bəy Əfəndiyev bütün əsərlərində ailə-məişət məsələləri üzərində möhkəm dayanır, personajların vasitəsilə xalqın irəli getməsi üçün birinci şərti sağlam və bünövrəsi möhkəm olan nəsil yaratmaqda, valideyn, övlad münasibətlərinin düzgün qurulmasında görünür. R.Əfəndiyevinin pedaqoji fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri onun ana dilində dərslilər tərtib etməsidir. Rəşid bəy hələ seminariyada oxuyarkən, K.D.Uşinskinin pedaqoji görüşlərinin təsviri altında yeni Azərbaycan məktəbi yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Buna görə də o, seminariyada oxuyarkən, gələcək Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində mükəmməl bir vəsait yaratmaq haqqında düşünürdü. O, bu məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: “Pedaqojini öyrəndikdən sonra, mən anladım ki, köhnə məktəb dağıdılmalıdır. Bu isə yalnız Uşinskinin yeni üsulla olan dərs kitabı kimi, öz məktəbimiz üçün ana dilində dərs kitabı tərtib etməklə mümkündür. Məhz bu məqsədlə də “Uşaq bağçası” kitabını qiymətli bir zərə bənzətmək üçün pedaqoq Uşinskinin məşhur və məhəbub “Əlifba” kitabçasını özümə rəhbər qəbul etdim”.

R.Əfəndiyev belə hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının dili öyrənməsindəki çətinlikləri ərəb və fars dilləri törədir. Buna görə də o deyirdi ki, “... məktəblərimizdə Azərbaycan balalarına ərəb-fars dili oxutmaq adəti çox böyük bəlalər əmələ gətiribdir. Əcnəbi dillər bizi tamam batırdı. Elmdən, bilikdən mədəniyyətdən geri saldı. Ərəb və fars dili hər şeyimizi, dərrakəmizi elə xarab edibdir ki, oxuduğumuz elmi biliklər hafizəmizdə qalmır”. Əlbəttə, böyük pedaqoq, ərəb və fars dillərində olan milli-mənəvi sərvətlərdən istifadə üçün heç də bu dilin öyrənilməsinin əleyhinə çıxmırdı. O, yalnız çətin, anlaşılmaz, mexaniki əzbərləmə mahiyyətli mücərrəd ərəb və fars sözlərinin mənasını başa düşülmədən işlədilməsi əleyhinə

idi. R.Əfəndiyev yazırdı ki, "... bir millətin elmi və mədəni inkişafı üçün onun ana dilinin rolunu dərk etməsi və dərk etdiklərini xalqa izah etməyi hər kəs özü üçün şərəfli vəzifə bilməlidir".

R.Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" adlı əlifba dərsliyi ilk dəfə İstanbulda nəşr edilmiş (1898) və Azərbaycan dilində təhsil verən bütün dövlət və xüsusi tədris məktəblərində istifadə etmək üçün Qafqaz Təhsil Dairəsi tərəfindən bəyənilmişdir. Kitabın üzərində yazılmışdır: "Savadsız adam bu kitabla bir ayda oxuyar və yazar. Cəmi 72 səhifədən ibarət olan bu dərslikdə 24 dərs verilmişdir. Bu kitab təkcə Zaqafqaziya məktəblərində deyil, Şimali Qafqaz və Orta Asiyadakı müsəlman məktəblərinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. "Uşaq bağçası" kitabına daxil edilmiş şeir parçalarının bir hissəsi müəllif tərəfindən rus şairlərinin əsərlərindən tərcümə edilmişdir.

Uşınskinin uşaqlar üçün yazdığı əlifba və oxu kitablarında uşaq zəkasını və şüurunu yaxşı inkişaf etdirmək üçün təbii, coğrafi və tarixi məlumat verməyə xüsusi fikir verdiyi kimi, Rəşid bəy də "Uşaq bağçası"nda oxu materiallarında təbii, coğrafi və tarixi məlumatlar vermişdir.

Uşınskiyə görə, tərbiyə yalnız insanın aqlını inkişaf etdirmək deyil, həm də əməyə ciddi ehtiras, sevgi və vərdiş oyatmalıdır. Uşağı fəal işə, əməyə və şəxsi yaradıcılıq fəaliyyətinə alışdırmaq məktəbin ən əsas vəzifəsi olmalıdır. Buna görə də Rəşid bəy kitaba daxil etdiyi oxu materiallarında maldarlıq, quşçuluq, bağçılıq, bostançılıq və ipəkçilik kimi kənd təsərrüfatı sahələri, dərzilik, dəmirçilik və s. kimi kустar sənaye sahələri haqqında sadə məlumat verir, şagirdlərə sənət öyrənməyi, ev heyvanları və ev quşları bəsləməyi, meyvə ağacları yetişdirməyi tövsiyə edirdi.

R.Əfəndiyevin ikinci məşhur dərsliyi "Bəsirət-ül-ətfal" ("Fərasətli uşaqlar") kitabıdır ki, 1901-ci ildə Bakıda 2 min tirajla nəşr edilmişdir. "Uşaq bağçası" dərsliyində olduğu kimi, müəllif bu kitabda da savad təlimi, oxu texnikasını inkişaf etdirmək məsələləri ilə yanaşı, həm də uşaqların tərbiyə edilməsinə, əxlaqına təsir etməyə xüsusi fikir vermişdir. Bu cəhətə böyük əhəmiyyət verən müəllif əsərin titullarında yazmışdır: "Müsəlman millətinin tərbiyəyi-əxlaqına və məlumatı-nafiasinə xidmət edici tazə bir kitabdır".

Bu kitabda müəllif Azərbaycan klassik şairlərindən M. Füzuli və S.Ə.Şirvanidən bir sıra parçalar verməklə yanaşı, böyük rus şairlərindən İ.A.Krılovun “Ayna və meymun”, ”Kəndli və ilan”, ”Qurd və pişik”, A.S.Puşkinin “Kaftar”, ”Torçu və balıq”, ”Hal anası”, “Bağçasaray fontanı” və s. hekayə və şeirlərini tərcümə edərək kitabba daxil etmişdir.

Rəşid bəy Əfəndiyevin göstərilən dərslərləri uzun müddət Azərbaycan məktəblərində geniş miqyasda istifadə edilmiş və Azərbaycan gənclərinin bütöv bir nəsli bu kitablardan təlim və tərbiyə almışdır.

Rəşid bəy əyanilik sistematiklik, ardıcılıq və asandan çətinə keçməyi təlimin əsas amili hesab etmişdir. Biliklərin möhkəmlənməsini təlim prinsipi hesab edən Rəşidbəy biliyi təkrar və çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirməyin zəruri olduğunu qeyd etmişdir. O, eyni zamanda təlimdə şüurluluq və müvafiqlik prinsiplərinə də böyük əhəmiyyət vermişdir.

O, müəllimlərə məsləhət görürdü ki, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün məlumdan məchula, yaxından uzağa, konkretdən mücərrədə, sadədən mürəkkəb doğru getsinlər.

Rəşid bəy dərs kitablarına daxil etdiyi bədii-pedaqoji parçalarda qadın maarifi məsələsinin təbliğinə daha çox fikir vermişdir. O bu əsərlərində xalqa anladır ki, kişinin möhkəm, səmimi ailə qura bilməsi, uşaqların tərbiyəli və elmlə olmaları, qadınların ailə üzvləri ilə səmimi və mədəni rəftar etməsi, gələcək nəsllə düzgün tərbiyə verə bilməsi üçün qızların oxuyub savadlanmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədib elmlə tərbiyəni vəhdət halında qiymətləndirdiyi üçün bir sıra nağıl və hekayələrin də uşaqları elm oxumağa dəvət etməklə bərabər, onlara çox qiymətli tərbiyəvi nəsihətlər də edirdi. O, “Oğul məhəbbəti” və “Yol azmış uşaq” rəvayətlərində anaları uşaqların nəzərində daha da yüksəklərə qaldırır, ananın hər kəsdən və hər şeydən əziz olduğunu, çox böyük ustalıqla onlara anlatmışdır.

Rəşid bəy bir çox rəvayət, nağıl və hekayələrində uşaqları öz valideyinlərinə hörmət etdikləri kimi, yaşca böyüklərə, xüsusilə qocalara hörmət etməyə çağırırmışdır.

Müəllif övladların ata-anaya hörmət etmələrinin gələcək nəslin tərbiyəsində böyük rol oynadığını əks etdirmək üçün Tolstoy-

dan iqtibas etdiyi “Qoca baba və nəvəsi” nağılını dərs kitabına salmaqla ata-anasına hörmət etməyən övladın gələcəkdə öz uşaq-larından hörmət görməyəcəyini gəncliyə anlatmağa çalışmışdır.

Ədib nağıl və hekayələrində oğurları ən bədbəxt insan simasını itirmiş bir adam kimi təsvir edərək oğruluğun üstünün mütləq açılacağını, oğruların bütün insanların, hətta ailə üzvlərinin nifrətini qazanmağı göstərməklə gənclərdə onlara nifrət hissini qüvvətləndirirdi.

Rəşid bəy bir sıra əsərlərində gənclərə tövsiyə edir ki, gözəl əxlaqi sifətlərə malik olmağa yaxşı yoldaşın, ağıllı dostun böyük rolu vardır. Buna görə də dost və yoldaş seçdikdə ağıllı, bilikli, etibarlı, uzaqgörən, xeyirxah, təmiz və namuslu adamları seçmək lazımdır. Çünki yaxşı adamla dostluq edən həmişə yüksəlir və hörmət qazanar, pis adamla ünsiyyət edənlər isə öz gözəl xüsusiyyətlərini də itirib hörmətdən düşürlər.

Xalqın maariflənməsi və mədəni tərəqqisində müəllimlərin roluna böyük əhəmiyyət verən Rəşid bəy onların pedaqoji ustalığını yüksəltməyi və yeni müəllim kadrları hazırlamağı ən vacib məsələlərdən hesab edirdi. Buna görə də o, müəllimlər üçün metodik məktub və məqalələr, məktəblər üçün dərs proqramları yazmaqla kifayətlənməyərək yay tətiləri dövründə Azərbaycan şəhərlərində, hətta Şimali Qafqazın Teberte şəhərində də qısa müddətli müəllimlər kursu təşkil edərək onlara yeni tədris usullarını öyrədir, pedaqoji müəhazirələr oxunur və müəllimin qarşısında duran vəzifələri izah edirdi.

R.Əfəndiyev 1916-cı ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasından azad olunaraq İrəvan Quberniyasının Müsəlman Məktəblərinin müfəttişi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. O, İrəvanda müfəttişliklə bərabər, məktəbləri savadlı müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün təşkil etdiyi 3 aylıq müəllimlər kursunda dərs demişdir.

Qafqaz maarif dairəsi onu kurs açıb müəllimlər hazırlamaq üçün 1917-ci ildə Naxçıvana göndərmişdir. O, bu vəzifənin də öhdəsindən ləyaqətlə gəlmiş və bu kurslarda özü də dərs demişdir. Rəşid bəy Naxçıvanda işlədiyi dövrdə pedaqoji kadrların hazırlanmasında və təkmilləşdirilməsində geniş fəaliyyət göstərmişdir.

1918-ci ildə Bakıya gəlmiş və Bakıda seminariya təşkil etmiş və özü oranın direktoru olmuşdur.

1920-ci ildə Şəkidə açılmış darülmüəllimatın rektoru təyin olunmuş və burada pedaqogika və psixologiyadan dərs demişdir.

1926-cı ildə Azərbaycan Arxeoloji cəmiyyətinin Şəki şöbəsinin sədri seçilmişdir. Həmin il Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş və “Qızıl qələmlər” cəmiyyətinin üzvlüyünə qəbul edilmişdir.

R.Əfəndiyev qızlar üçün məktəblərin açılmasını, ailədə əsas tərbiyəçi olan anaların elmlə, mədəni, dünya işlərindən xəbərdar olmalarını zəruri sayırdı. İnqilabdan əvvəlki dövrdə məktəbdə oxuyan azərbaycanlı qızları barmaqla göstərmək olardı. Azərbaycanlı qızlar o zaman çadra altında saxlanırdı və onların məktəbdə oxumağı dini qaydalara görə qadağan edilirdi. Qız məktəblərində yalnız tək-tək azərbaycanlı qızlar, həm də varlıların qızları oxuyurdu. Bu məktəblərin dərs planı və proqramları “kübar ailələrdən olan” qızları tərbiyələndirmək məqsədinə uyğun olaraq tərtib edilmişdi. Bu nöqtəyi nəzərdən R.Əfəndiyev Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixində görkəmli yer tutur.

O, qızlara məktəblərdə təhsil və tərbiyə verməyi, qadın təhsili məsələsini mühüm bir sosial problem kimi həll etməyi xalqın mədəni və iqtisadi həyatı üçün mühüm və zəruri problem hesab edirdi. Özünün qadın təhsili haqqındakı fikirlərini həmkarları ilə daim bölüşürdü. O, yazırdı: “Təcrübə ilə isbata yetirilmişdir ki, hər bir millətin və hər bir taifənin səadəti və xoşbəxtliyi arvadlarının dərəcəyi-elmiyyətindən asılıdır. Yeni növ bəşəri həyatı ər ilə arvadın bir bədən hesabına yaşayış qüvvəyi-mənəviyyatlarından asılıdır.

Xalq maarifinin tərəqqisi uğrunda mübarizə aparan R.Əfəndiyev Azərbaycanın əhalisi arasında maarifin, elmin yayılmasını, oğlanlarla qızların bir yerdə oxuması sahəsində unudulmaz xidmətlər göstərmişdir.

Firudin bəy Əhmədağa oğlu Köçərli (1863- 1920) böyük pedaqoq, görkəmli maarifpərvər, dəyərli ziyalı və tanınmış ədəbiyyatşünas alim olmuşdur.

O, 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə daxil olmuş və 1885-ci ildə buranı bitirmişdir. Seminariyada göstərdiyi müvəffəqiyyətinə görə ona “Məzkur ibtidai xalq müəllimi” adı verilmiş və İrəvan Müəllimlər Gimnaziyasına müəllim göndərilmişdir.

1881-ci ildə yaranan və 34 il davam edən İrəvan Müəllimlər Seminariyasında Firudin Bəy Köçərli 10 il dərs demiş, mədəni-maarif işləri aparmış, məktəblər üçün yeni dərs proqramları, dərs vəsaitləri tərtib etmiş, mətbuatda təhsilin, pedaqoji elmin müxtəlif sahələrinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Seminariyada F.Köçərli-nin müəllimi olmuş A.D.Çernyayevski yazırdı: "Hazırda elə bir mətbuat orqanı yoxdur ki, müəllim Köçərli orada xalqının ədəbiyyatı, tarixi haqqında çıxış etməsin". "Ərəb əlifbası və onun nöqsanları" adlı silsilə yazıları həm ziyalılar, həm də xalq arasında böyük marağa səbəb olub".

Seminariyanı bitirdiyi zaman Firudin bəy artıq bir neçə əsərin müəllifi idi.Yunan filosofu Sokratın həyatı və əxlaqi görüşlərinə həsr olunmuş "Təlimati-Sokrat" əsərini də təxminən bu illərdə tərcümə edib qurtarmışdı.

İrəvan Müəllimlər Gimnaziyası F.Köçərli yaradıcılığına qüvvətli təsir göstərmişdir. O, bu on il ərzində gimnaziyada pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı ədəbiyyatımızın toplanması, tədqiqi, elmi şərhə sahəsində də bir sıra diqqətəlayiq işlər görür. F.Köçərli gimnaziyada işlədiyi dövrdə öz yaradıcılıq imkanlarından istifadə edərək 1890-cı ildə A.S.Puşkinin "Balıqçı və balıq nağılı" adlı əsərini tərcümə etmiş, daha sonra çap etdirdiyi Puşkinin "Torçu və balıq", Lermon-tovun "Üç xurma ağacı" və M.Kolstovun "A kişi, niyə yatıbsan?" adlı şeirlərini 1895-ci ildə kitabça halında çap etdirmişdir.

On il İrəvan gimnaziyasında işlədikdən sonra, F.Köçərli 1895-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına işə dəvət olunmuşdur. Bu təyinat Köçərliyə xeyli məmnun etmiş və o, böyük bir həvəslə özünə doğma bildiyi Qori seminariyasında işə başlamışdır. Çünki bir zamanlar dərs aldığı əziz müəllimləri ilə birgə çalışacaqdı. Həmin ildən o, Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsində Səfərəli bəy Vəlibəyov, Popov, Qaraqanidze, Lamauri, R.Əfəndiyev kimi zamanəsinin mütərəqqi pedaqoqları ilə bir sırada çalışmış, millətimizin böyük ziyalısı və alimi kimi xalqının maariflənməsində, təhsil almasında böyük rol oynamışdır.

F.Köçərli Qori seminariyasına müəllim təyin olunan gündən bütün imkanlardan istifadə edir. Elm, maarif, mədəniyyət və tərəqqi baxımından geri qalmış Azərbaycan balalarının təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olur.

Elmi fəaliyyəti cəhətdən də Qori illəri Köçərlinin həyatında ən dolğun illərdir. Köçərli Qoridə işləyərkən Azərbaycan ədəbiyyatında realist demokratik cərəyanın ən böyük nümayəndəsi, milli dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundovun yaradıcılığını ətraflı tədqiq etməklə məşğul olmuş, ədibin yüzilliyi ilə əlaqədar olaraq, xüsusi bir kitabça yazmışdır.

Köçərli Qori seminariyasında müəllimlik etdiyi illərdə gürcü inqilabçıları ilə yaxın olmuş, onların köməyi sayəsində inqilabi ədəbiyyat əldə edib oxumuşdur. 1906-cı ildə bolşevik qəzeti “Dəvət”də çıxış etməsi, zəhmətkeşləri çarizmə qarşı əlbir mübarizəyə çağırması da göstərir ki, o, dövrün inqilabi ideyalarına biganə qalmamışdır.

F.Köçərli Qori seminariyasında bir neçə il müəllim, 1910-cu ildən 1918-ci ilədək isə Azərbaycan şöbəsinin rəhbəri vəzifəsində çalışır. Bu dövrdə o, tədrisdə Azərbaycan dilinə geniş yer ayrılması məsələsinə ciddi fikir verir, ana dilimizin yad təsirlərdən qorunmasında ziyalıları köməyə çağırırdı. Seminaryanın təzə rəhbərliyi isə vaxtını təhsilə deyil, daha çox intriqalara, azərbaycanlı seminaristləri təqib etməyə sərf edirdi. F. Köçərli 1893-cü ildə Tiflisdə çıxan “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetində geniş məqalə ilə çıxış edib, dil məsələsini kəskin müzakirəyə qoymuşdu. Bakıda çıxan qəzetlərdə də dil, məktəb, maarif, təhsil mövzusunda geniş yer verilirdi.

F.Köçərli dərinə dərk edirdi ki, məktəbin tərbiyə işinin canını yaxşı xalq müəllimi ilə yanaşı, ailənin düzgün tərbiyəsi təşkil edir. Çünki hamıdan ziyada xalqın qeydinə qalan, onun gözünü açan və qəlbini elm nuru ilə dolduran müəllim və onun yaxın köməkçisi ailədir.

F.Köçərli müəllimi durmadan öz üzərində işləməyə, biliklərini artırmağa və təcrübəsini zənginləşdirməyə çağırırdı. Müəllim şagirdlərin əqli inkişafı, görüş dairələrinin genişlənməsi üçün yalnız sinifdə dərslə kifayətlənməməli, işinə formal münasibət göstərməməlidir. F. Köçərli müəllimin fəaliyyətini yalnız məktəb və məktəbdənkənar təlim-tərbiyə işləri ilə məhdudlaşdırmır, onları daim ailə ilə əlaqə saxlamağa çağırırdı.

F.Köçərli pedaqoji mülahizələrində əsil insan və vətəndaş yetişdirməklə bağlı olan bu nəcib xüsusiyyətlərin formalaşması yolunda əngələ çevrilən səbəbləri tənqid edərək, bir daha xatırladırdı ki, xalqın bu cür ictimai tərəqqiyə çatmamasının səbəbi heç də dini

islam məfkursi deyil, məişətə və vətəndaşlıq cəmiyyətinə aid mülki qanunlardır.

F.Köçərli bu yönümdən vətəndaş tərbiyəsi amilləri sırasında şəxsiyyət tərbiyəsini də mühüm vəsilə sanır, bununla əlaqədar olaraq yazır ki, "...tərbiyənin amilləri çox olmaqla bərabər qayət müxtəlifdir: insanı əhatə edən bütün şeylər, yaxud ona müəyyən təsir göstərən hallar bu qəbildəndir".

F.Köçərli xalqın tarixini tədqiq, təhlil etmək, öyrətmək və öyrənmək üçün nağılların, tapmaca və bayatıların, atalar sözləri və məsəllərin, sayaçı sözlərinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmiş və "Balalara hədiyyə" adlı əsərində də bu hikmətli el ədəbiyyatı nümunələrindən geniş istifadə etmişdir. Bu kitabın yazılması və tərtibi demək olar ki, gənc nəslə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək və onun tərəqqisinə kömək etmək məqsədi güdmüşdür. Bu kitab əsrimizin ilk illərində uşaq ədəbiyyatının müvəffəqiyyətli nümunələrindən biri olmuş və müəllifin bu sahəyə dair ədəbi və pedaqoji fikirlərini özündə təcəssüm etdirmişdir. F.Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatın bünövrəsi hesab etmiş və məhz buna görə gənc nəslin təlim tərbiyəsi işində folklor nümunələrini zəruri saymışdır. "Balalara hədiyyə" adlı əsərini də bu prinsip əsasında tərtib etmiş, folklara və folklor nümunələri ruhunda yazılmış əsərlərə üstünlük vermişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Müəllifə görə, Azərbaycan xalqının uzun illər boyu öz məişətinə, adət və ənənəsinə dair yaratdığı nağıl, hikmətli sözlər, incə mənalı tapmacalar, uşaqları əyləndirən, onların ürəyinə yatan yanıltmaclar zaman keçdikcə unudulmaqdadır. Bunun qarşısını almaq üçün F.Köçərli öz xalqını və vətəninə sevən hər bir şəxsədən bu qiymətli inciləri, mənəvi nemətləri toplamağı və yeri gəldikcə daha geniş mənada bunlardan istifadə etməyi hamının vətəndaşlıq borcu sayır. Bu məqsədlə ta qədim zamanlardan bu günə qədər ağızdan-ağıza, dildən-dilə düşmüş mahnıları, tapmacaları, hikmətli sözləri və məsəlləri qiymətli bir inci kimi nəşr etməyi və geniş oxucu kütləsinin istifadəsinə verməyi özünə borc bilir.

Kitabda Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu öz məişətinə, adət və ənənəsinə dair yaratdığı və yaşatdığı nağıl, mənzumə və hikmətli sözlər, tapmacalar, yanıltmaclar toplanmışdır. Müəllif bu nadir el ədəbiyyatını oxucunun istifadəsinə vermiş və həm də uşaq-

ların təlim-tərbiyəsi işində bu ölməz sənət incilərinin köməyini alqışlamışdır. Kitabın müqəddiməsində müəllif yazırdı ki, “Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox dürlü mənzumələrdən məcmuəni tərtib qıldım ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın...Zənnimcə, bu məcmuəni kim oxusa, böyük ya kiçik, onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq. Bu səbəb ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların həyatına və təbiətinə müvafiqdir. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsasında öz uşaqlıq vaxtlarını bilaixtiyar xatirələrinə gətirəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək özlüyündə bir xidmətdir”.

“Balalara hədiyyə” əsərinin səhifələrində kiçik həcmli nağıllar xüsusi zövqlə seçilmiş və qruplaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan bu hikmətli nağıllar gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalqımızın arzu və istəkləri ilə bağlı olan bu nağıllarda təsvir və tərənnüm olunan mərd, mübariz, igid, dözümlü, qorxmaz, çətin və ağır anlarda ağıl və zəka ilə, təmkinlə, səbrlə bütün ma-neələri aradan qaldıran qəhrəmanları xalq sevmiş, gənc nəslin nümayəndələri də bəzi hallarda özlərini bu əfsanəvi qəhrəmanlara oxşatmaq istəmişlər. Bu cəhətdən F.Köçərlinin seçdiyi və qruplaşdırdığı nağıllar öz məzmun və ideyasına, sağlam məfkürəsinə, mündəricəsinə görə kitabın yarandığı dövr üçün çox səciyyəvi idi.

F.Köçərli gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün yalnız nağıllardan deyil, şifahi xalq ədəbiyyatının bayatı, layla, sayaçı sözlər, atalar sözləri və məsəlləri, atmaca və tapmacalarından da istifadə etmiş, müxtəlif həyatı hadisələləri qələmə almışdır. F.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında bayatılardan da geniş istifadə etmişdir. Məsələn, vətənə məhəbbət hissi aşılaman müəllif dağları vəsf edir. Təbiətin füsunkar gözəlliklərini özündə əks etdirən bu dağları bahar fəslində bərli-bəzəkli, toylu-büsatlı, güllü-bülbullü, qış fəslində isə qarlı-boranlı təsvir edir.

“Balalara hədiyyə” kitabı bəhs etdiyimiz janrlarla məhdudlaşmır. Burada bu və ya başqa mətni tamamlayan, fikri aydınlaşdıran məsəllərə, tapmacalara, yanılmacları və müxtəlif uşaq oyunlarına geniş yer verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məsəllər, tapmacalar, yanılmaclar və s. müstəqil şəkildə deyil, hər mətnin sonunda,

şeyir və hekayənin məzmun və ideyasına müvafiq şəkildə verilmişdir.

F.Köçərlinin apardığı müşahidələr, verdiyi hökmlərdən və gəldiyi nəticələrdən çıxış edərək demək olar ki, onun müxtəlif sahələrdə elmi-nəzəri fikirləri olduğu kimi, dilimizin təmizliyi, saflığı uğrunda apardığı mübarizə həm ədəbiyyatşünasın öz sağlığında və həm də sonrakı illərdə böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. F.Köçərlinin qələmindən çıxan bir çox məqalələr və bədii əsərlər uşaqlara doğma ədəbiyyatı sevdirmək, onları ümumxalq dilinin zənginlikləri ilə tanış etmək ruhunda yazılmışdır. Ümumiyyətlə, F.Köçərli gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işində uşaq ədəbiyyatının roluna böyük əhəmiyyət vermişdir.

F.Köçərliyi düşündürən mühüm məsələlərdən biri seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin Qoridən köçürülməsi olmuşdur. Firudin bəy Bakıda olarkən “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin iclasında çıxış edərək ziyalılara seminariyanın Azərbaycan şöbəsində vəziyyətin ağır olduğunu söyləmiş və bölgələrimizdən birinə köçürülməsini təklif etmişdi. Lakin nə rus çarlığı, nə də gürcü knyazlığı buna icazə vermirdi. Onun qərarı isə qəti idi: “Necə olursa-olsun, seminariyanı Azərbaycana gətirməliyik ki, oxuyanların sayı çoxalsın, ailələrin “Qori uzaqdır, mən uşağımı ora göndərmərəm” bəhanəsi də kəsilsin”.

Beləliklə, 1918-ci ilin yayında rus çarının yıxılmasından və gürcü knyazlarının başlarının hökumət qurmağa qarışmasından istifadə edən böyük ziyalı F.Köçərli seminariyanı Qazaxa köçürür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Firudin bəy Qazax seminariyasının direktoru kimi fəaliyyətə başlayır.

Qazax seminariyasında tarix-coğrafiya dərslərini Əli Hüseynov, ədəbiyyat dərslərini Köçərlinin keçmiş tələbələrindən olan Yusif Qasimov, pedaqogika dərslərini isə seminariyanın direktoru Köçərli özü aparırdı.

Göründüyü kimi, Köçərli Qazax seminariyasında təkcə dərslər demək, yaxud bir müdir kimi təşkil etməklə fəaliyyətini məhdudlaşdırmır, yaşının 60-a yaxınlaşdığına baxmayaraq, yenə də ikiqat həvəslə çalışır, öz fəaliyyət dərnəkləri təşkil edir, yaşlılardan ötrü savad kursları açırdı. Qazaxda ilk uşaq evi yaradılmasının təşəbbüs-

karı da F.Köçərli ilə onun həyat yoldaşı Badisəba xanım olmuşdur.

F.Köçərli yeni məktəblər açılması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Pedaqoji işdə yenilikçi olan Köçərli köhnə məktəbin qüsurları və nöqsanlarını da ardıcıl tənqid edir, vaxtı keçmiş əxlaq və tərbiyə normalarını yeni və müasir normalarla əvəz etməyə çağırırdı. Köçərli təlimdə vaxtı keçmiş şolastik üsulun əleyhinə çıxır və cəsarətlə göstərirdi ki, öz gözəl uşaqlıq illərini ərəb hərflərini əzbərləməklə keçirən balalarımızın zəhməti hədəf gedir, onların hafizəsi kütləşir, biliyə həvəsi azalır, nəhayət on-on iki ildən sonra, böyük yaşlı adamlar kimi yetişəndə belə, yenə də onlar savadsız qalırlar.

Köçərli təlim-tərbiyə işində böyük rol oynayan dərslər və proqramların tərtibinə böyük əhəmiyyət verirdi. Xüsusilə dərslərə, xalqın gələcəyi olan minlərlə balaların istifadə edəcəyi qiraət kitablarına qarşı o, daha tələbkər idi. Köçərli tədris proqramlarının müəlliflərindən tələb edirdi ki, onların tərtib etdikləri proqramlar əhatəli və ardıcıl olub, həmin fəndən dərs deyən müəllimin əsas vəzifəsinə yüksək mənimsəməyə nail olmağa kömək etsin. F.Köçərlinin tərtib etdiyi Azərbaycan dili proqramı müəllifin başqalarından tələb etdiklərinə özünün şəxsən necə riayət etdiyini göstərmək üçün əhəmiyyətlidir. Köçərlinin həmin proqramda təqdir etdiyi pedaqoji prinsip induktiv prinsip olub, təlim prosesində sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru təcrübəsinə əsaslanır. Bu isə öz növbəsində keçilən materialın şagirdlərin böyük bir qismi tərəfindən mənimsənməsi üçün ən yaxşı təminat yaradır.

Köçərli müasir ədəbiyyat məsələləri ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini tədqiq etməklə də müntəzəm məşğul olmuşdur. Ədəbiyyat tarixi məsələləri bütün ədəbi tarixi boyu onu maraqlandırmışdır. Tənqidi məqalələrində də o, tez-tez ədəbiyyat tarixinə müraciət edir, ədəbi müqayisələr aparır, ənənələrdən danışır, bu ənənələrin müasir ədəbiyyata tətbiqinin yollarını göstərirdi.

Gənc Köçərli hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə Azərbaycan yazıçıları haqqında məlumat toplamağa başlamışdı. Müəllif həm özünə qədərki ədəbiyyatşünasların əsərlərindən, həm də özünün əldə etdiyi materiallardan istifadə edərək rusca yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı kitabda oxuculara Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında müxtəsər məlumat vermək istəmişdi.

F.Köçərlinin çoxəsrlik Azərbaycan irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək öz tədqiqatının nəticələrini “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində xalqın istifadəsinə verməsi onun böyük xidmətlərindən sayılır. Bu əsəri yazmaqla F.Köçərli müasir Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin əsasını qoymuş və beləliklə, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır.

F.Köçərlinin pedaqoji irsində diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri də qadın təhsili məsələsidir. O, qadınları yüksək qiymətləndirir və dönə-dönə qadınların təhsili problemlərinə toxunurdu.

F.Köçərli düzgün olaraq qeyd edirdi ki, islama qədər Ərəbistanda qadın dözülməz vəziyyətdə olmuş, onun heç bir hüququ olmamışdır. İslama qədər ərəblər arasında vəhşi adətlərdən biri məhsul olmayan illərdə açlıq və çətinliklərdən qorxaraq öz qız uşaqlarını diri-diri quma basdırmaq idi. Bəzən də onları qul kimi satırdılar. İslamdan sonra bu vəhşi adət dəyişildi. Qadın və kişi bərabər hüquqlu oldu.

Ədibin bir sıra məqalələri vardır ki, onları qadın azadlığına həsr etmişdir. Həmin məqalələr: “İslamın qadına münasibəti”, “Keçmişdə müsəlman qadını” və “Müsəlman qadını hal-hazırda” olmuşdur. Bu məqalələrdə F.Köçərlinin qadın hüququnun müdafiəçisi olduğu və onların uşaq tərbiyəsindəki rolu açıqlanır. F.Köçərli göstərirdi ki, qadına elə yüksək hüquq verilməlidir ki, müasir ölkələrin qadınlarına verilən təhsil və başqa hüquqlardan yüksəkdə dаяnsın.

XIX əsrdə Tiflisdə müsəlman ibtidai qız məktəbi açmaq təşəbbüsü bütün Qafqaz müsəlmanlarının ictimai və mədəni həyatında çox mühüm hadisə idi. Dövrün məşhur maarifçisi və pedaqoqu F.Köçərli yazırdı: “Müsəlman qız məktəbinin açılması Qafqaz müsəlmanlarının tarixində yeni dövrün başlanğıcı olacaqdır”. F.Köçərli qız məktəbinin əhəmiyyətini qadınların özlərinin köləlikdən azad olunmasından başqa, həm də ailənin ümumi həyat tərzinin yaxşılaşması baxımından qiymətləndirirdi. O yazırdı ki, müsəlman qızlarının məktəbi bitirməsi ilə öz vəzifəsini yaxşı başa düşən təhsilli evdar qadınlar və analar meydana gələcək və təcridən bütün müsəlmanların həyat tərzini, istər ailədə, istərsə də kənarında yaxşılaşdırmağa doğru yenidən qurulacaqdır. F.Köçərli ailə tərbiyəsini yaxşılaşacağını ayrıca qeyd edir. O yazırdı ki, bir tərəfdən atalar öz uşaqlarının təhsilli

və təcrübəli anadan tərbiyə aldıqlarını görüb özlərini xoşbəxt hesab edəcəklər, digər tərəfdən indiyə qədər nöqərlərin və mehtərlərin himayəsində böyüyən uşaqların özləri xoşbəxt olacaqlar.

Hüseyn Cavid (1882-1943) mütəfəkkir şair, görkəmli dramaturq, böyük pedaqoq Azərbaycan ədəbiyyatı və pedaqoji fikir tarixində orijinal ədəbi simalardan biridir. Öz yaradıcılığı ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirdiyi kimi, təlim və tərbiyəyə dair, şəxsiyyətin əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərinə dair orijinal fikirləri ilə pedaqoji fikir tarixini də zənginləşdirmişdir.

Hüseyn Cavid dövrünün çətinliklərini, mürəkkəbliyini dərin-dən dərk edərək xalqın, millətin tərəqqisini məktəbdə, müəllimlikdə görürdü. Məktəblərimizin o dövrdə geriliyinə acıyan ədib bunun səbəbini məktəb binalarının olmamasında, bu sahəyə lazımınca diqqət verilməməsində, savadlı müəllimlərin azlığında görürdü və “Növha” adlı şeirində yazırdı:

**....İşlər fənadır, bir neçə məktəblər olmasa,
Onlarda can verən müəllimlər olmasa,
Qafqazda yox müəllimlərimiz, digər olmasa,
Bunlar ki var, silahidi vallah gər olmasa,
Mütləq xərab ediblər təməddün binasını.**

Cavid təlim-tərbiyə məsələlərindən və məktəbdən danışarkən məşhur bir məsələ diqqətə çatdırır: “Günəş girməyən evə təbib girər”. Təlim və tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsində məktəb binasını və sinif otaqlarını əsas təlim-tərbiyə ocağı hesab edir. Düşünür ki, məktəblər və məktəb binaları gözəl və görkəmli, havalı və uca yerlərdə tikilməlidir... Məktəb binası mümkün dərəcədə günəşli yerlərdə vaxt olmalı, rütubəti çox olan yerlərdən həzər edilməlidir...” Nə üçün? Çünki orada körpə uşaqlar oxuyur və tərbiyə alırlar. Günəşsizlik və rütubət isə bir çox xəstəliklərin mənbəyidir”. Şair bu mövzudan bəhs edərək özünün çətin şəraitdə oxuduğu və tərbiyə aldığı Sidqinin məktəbini xatırlayırdı. (Məktəb Bazarçayı üzərindəki camə məscidində yerləşdiyi üçün otaqları dar və rütubətli idi).

Cavid elmin, müəllimin rolunu sübut etmək üçün çox ibrətamiz, maraqlı və inandırıcı faktları təhlil edir və deyirdi ki, rahat və xoşbəxt yaşamaq üçün işləmək, bir peşəyə sahib olmaq vacibdir. Hər bir peşə sahibi yaxşı işləmək, nöqsanlarını anlayıb sənətində mahir olmalıdır. Belə bir məharəti, qabiliyyəti insanlar elmdən,

məktəbdən öyrənirlər.

H.Cavidin fikrincə, insan nə qədər öyrənir, nə qədər oxuyursa, yenə azdır. Buna görə də, gecə-gündüz oxumaq və hər şeydən xəbərdar olmaq lazımdır ki, Vətənə xidmət etməyin əsl yolunu axtarıb tapasan. Həyatda elə adamlara rast gəlmək olur ki, onlar azacıq bilikləri ilə fəxr edib, hər şeydən xəbərdar olduqlarını söyləyirlər:

“Bilmək, öyrənmək” öylə bir uçurum

Ki, intəhası yox, dibi yox...

“Bilirəm” söyləyən də var pək çox.

H.Cavid uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərini nəzərə almağı müəllimlərə tövsiyə edirdi. Çöhrələr müxtəlif olduğu kimi, əxlaq və xarakterlər də müxtəlif olur. Müəllim nəzəriyyə ilə kifayətlənməməli, həm də axtarış aparmalı, xüsusi əməli istedadla malik olmalıdır. H.Cavid müəllimlərə valideynlərin kömək etməsini zəruri sayırdı. Hüseyin Cavid məktəbdən, müəllimlərdən gənc nəslin təlim və tərbiyəsi qayğısına qalan ata-analar tərbiyə etməyi tələb edirdi. O deyirdi ki, müəllimin hər sözü, hər duruşu, hər halı bütün şagirdlərə ciddi təsir göstərir. Müəllim öz sözü və nüfuzu ilə təkcə şagirdləri tərbiyə etmir. O, valideynlərə də qüvvətli təsir edir.

Cavid uşağın tərbiyəsində irsiyyət, mühit və tərbiyənin rolundan danışır. Bunların hər üçünün insanın yetişməsində mühüm rolunu olduğunu göstərir. İnsan tərbiyəsində irsiyyətin mühüm amil olduğunu belə izah edir ki, bir uşağın sağlam və ya xəstə doğulmasında ata-ana məsuliyyətlidir.

Hüseyin Cavid ailələrdə uşaqların rejim qaydalarına baxmadığını, düzgün tərbiyə almadıklarını, erkən yaşlardan uşaqların müxtəlif xəstəliklərə düşər olduqlarının səbəblərini anaların savadsız və uşaqlara münasibətlərini, qulluq etmək qaydalarını bilmədiklərindən irəli gəldiyini söyləyir. O belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyətin rifahı ziyalı, iffətli analardan daha çox asılıdır. Valideynlər evdə uşağın təlim və tərbiyə işinə ciddi nəzarət etməlidir. Çünki uşaqların təlimə yiyələnməsi onları avamlıqdan, cəhəldən xilas edər. Bu məsələdə H.Cavid “Qurani-Kərim”ə, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına istinad edib deyir ki, “Beşikdən qəbrədək elm öyrənin”. “Elm Çində də olsa, gedib öyrənin”. Hüseyin Cavid valideynləri ilk növbədə uşaqlarına ana dilini təmiz öyrətməyə çağırırdı.

Belə ki, Hüseyn Cavid daim dilimizin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparırdı. Ana dilimizin gözəlliyini, zənginliyini dərş dediyi tələbələrə təbliğ edirdi. O gənclərə ana dilindən başqa digər dilləri də öyrənməyi tövsiyə edir və yazırdı: “Vətən övladı üçün lazımdır ki, bəzi mətbuatı oxumaq və öyrənmək üçün övladı vətən türk dilini bilməlidir. İkinci bir para hadisələrin və xəbərlərin məzmununu bilmək üçün fars dilini öyrənməlidirlər, üçüncü dini məsələlərlə məşğul olanlar ərəb dilini bilməlidirlər, dördüncü rus dilini əsaslı bilməlidirlər. O rus dilini ki, bizim vətəndə bəzi həqiqətləri və məsələləri bilmək və dərk etməkdə ən lazımlı vəsait sayılır və o dili öyrənmək və bilmək lazım və vacibdir”. Göründüyü kimi H.Cavid təhsildə dil öyrənmək məsələsinə xüsusi diqqət yetirmiş və yetirmələrinə də bunu məsləhət görmüşdür.

Görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas alim, Əməkdar Müəllim Lətif Hüseynzadə (2008-ci ildə, 106 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Allah rəhmət eləsin) 1918-1919-cu illərdə Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbində oxuyarkən İstanbulda təhsil almış Hüseyn Caviddən türk dili, Tehrandə, Nəcəfdə təhsil almış onun böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili və onun kiçik qardaşı Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu olmuş Əlirza Rasizadədən rus dili dərş almışdır. Lətif Hüseynzadə xatirələrində yazır ki, bu insanlar müxtəlif yerlərdə, müxtəlif dillərdə təhsil almalarına baxmayaraq öz ana dilində danışırdılar. Ailələrində əgər onlardan biri təhsil aldığı dilin kəlmələrini təsadüfən işlədərdirsə anaları tez onlara xatırladardı – “Ananızın dilində danışın!”. Deyilənə görə Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərinin ideyasını bu ailədən götürmüşdür.

Lətif Hüseynzadə Hüseyn Cavidin müəllimlik fəaliyyətindən də bəhs edərək yazır: “Mən Naxçıvanda “Rüşdiyyə” məktəbində oxuyurdum. Hüseyn Cavid bu məktəbdə dərş deyirdi. O zahirən çox sakit və mülayim təbiətli idi...Çox danışmağı sevməzdi. Heç vaxt sinifdə hirsənməzdi. Bəzən şagirdləri güldürər, özü də mənəli-mənəli gülümsərđi.

Hüseyn Cavid şagirdlərə çox da tələbkar deyildi. Lakin, şagirdlər onu çox sevdiklərindən həmişə dərşə hazırlıqlı gəlirdilər. Dərşdə kifayətləndirici cavab verməyən şagirdə, o təbəssümlə “Öyrənərsən!” - deyərđi.

Hüseyn Cavidin dərsləri üsulu çox maraqlı idi. O ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid sxemlər hazırlamışdı. Bu sxemlərdə ədəbi janrların növləri, bədii ifadə vasitələri, ədəbi cərəyanlar, klassik və şifahi ədəbiyyatda şeir formaları və sair göstərilmişdi...” (Qulam Məmmədli. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, səh. 95).

Hüseyn Cavid qız uşaqlarının təhsilə cəlb olunmasını istəyirdi. O qız uşaqlarının məktəbdən yayındırılmasının və təhsildən uzaqlaşdırılmasının islama zidd olduğunu söyləyirdi. Sualı belə qoyurdu: “Əcaba, səkkiz-dəqiqə yaşında bir qız yalnız ibtidai, yaxud rüşdi təhsil görürsə, şəriətə müxalifmi zənn olunur?” Guya “qız tərbiyə görür-görməz itaətsiz olacaq” söyləyənlərin fikirlərini rədd edirdi. Valideynləri qız uşaqlarını məktəbə qoymağa çağırır və qızların tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməsini, onların yüksək, əxlaq və mənəviyyata sahib olmalarını istəyirdi. Bu cəhətdən onun “Qız məktəbində” şeiri pedaqoji baxımdan çox dəyərli və əhəmiyyətlidir:

– **Quzum, yavrum! Adın nədir?**

– **Gülbahar.**

Pəki, sənın anan, baban varmı?

– **Var.**

Nasıl, zənginmidir baban?

– **Əvət, zəngin, bəyzadə...**

– **Öylə isə, geydiyın geyim niçin böylə sadə?**

Yoqmu sənın incilərin, altın biləzicklərin?

Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...

– **Var əfəndim, var... lakin**

Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

– **Pək doğru söz... Bu dünyada sənın ən çox sevdiyin**

Kimdir, quzum, söylərmisin?

– **Ən çox sevdiyim ilkin**

O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.

– **Sonra kimlər?**

– **Sonra onun göndərdiyi elçilər.**

– **Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?**

– **Var...**

– **Kimdir onlar?**

Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar...

Hüseyn Cavidin pedaqoji cəhətdən çox böyük əhəmiyyət daşıyan digər bir şeiri “Öksüz Ənvər” dir. Bu şeirdə Cavid müəllimlərə bildirmək istəyir ki, onlar uşaqlara qarşı diqqətli, mehriban, həssas və qayğıkeş olsunlar. Öz şagirdlərini yaxşı öyrənilib tanısınlar, onların ailə vəziyyəti ilə yaxından tanış olsun və tələsik qərarlar çıxarmasınlar. Şeir xəstə yatan və dünyasını dəyişən anaya qulluq və qayğı göstərən məktəbli Ənvərin iztirabı və laqeyd, qəzəbli müəllimin rəftarı haqqındadır... Ənvərin bir neçə gün dərsə gəlməməsi müəllimi hirsələndirmişdir. Müəllim isə Ənvərin dərsə gəlməməsinin səbəbini öyrənmədən, bir qayğı və diqqət göstərmədən pedaqojidən uzaq tələsik qərar qəbul edir:

Müəllim əksi, çatıq yüzlə püritabü qəzəb,

Görüncə Ənvəri, qaldırdı:

– Ey! Çocuq, bana baq!

Sən, iştə hanki cəhənnəmdə, söylə, nerdə idin?

Düşüncə, söylə!

– Əfəndim, şey...

– Ah, dəni, yaramaz!

Nasıl da baq dahyor, sanki tilkidir qurnaz!..

Çocuqçıgazda cavab: iştə bir sükuti-həzin...

Gözündə dalğalanır incə bir bahar buludu,

O həp baqıb duruyor, yoqdur onda hiylə və suç...

Sükuta qarşı müəllim qəzəblə bir, iki, üç

Toqatlayınca, çocuq bircə kərrə hıçqırdı:

“Aman, vay, annəciyim!..”, sonra qəşş olub getdi;

Bu səs sınıfda olan cümlə qəlbi titrətdi.

Hüseyn Cavid bu kiçik şeirlə böyük pedaqoji məsələni müəllimlərə çatdırmaq istəyir ki, uşaqlara qarşı diqqətli, qayğıkeş və mərhəmətli olsunlar. Uşaqları, onların ailədəki həyatını dərinədən öyrənsinlər.

Hüseyn Cavid uşaqların məktəbə hazırlanmasında ev tərbiyəsinin roluna ayrıca yer verirdi. “Ev tərbiyəsi necə olmalıdır?” sualına ailələrdə mövcud olan xoşagəlməz tərbiyə üsulları ilə cavab verir: “Uşaqlar damdabacalarla qorxudulur. Başiaçıq çölə çıxsan göydən başına adamcıl qurd düşər. Qaranlıq bir yerə getsən cinlər, divlər səni təhdid edər” və i. a.

Şair ailə tərbiyəsində yalançılığı, kindarlığı, qorxaqlığı, itaət-sizliyi, xurafat və mövhumatı tənqid edir və valideynlərin xoşagəlməz müraciət üsullarına qarşı çıxaraq yazır: “...Bir ana oğluna “Yavrum! Quzum! Get qardaşını çağır da gəlsin, yeməyini yesin” deyəcəyi yerdə, “Partdamış! Gəbərmiş! Get o qan qusmuş çönənbəri çağır da gəlsin, zəhrimarını zoqqumlasın” - diyor”.

Hüseyn Cavid tərbiyə işində anaların roluna böyük əhəmiyyət verirdi və bu məsələ onu daim qayğılandırır. O yazırdı: “Cocuq tərbiyəsində diqqət etmək üçün tərbiyə görmüş analar lazım deyilmi? Hanı ana yetişdirəcək məktəblərimiz! Hər hansı qəzetəyə baxsan millət böylə? Vətən şöylə? - olmalı kimi bir çox məqalələr, xülyalar görünür. Lakin xülya ilə, boş xəyal ilə iş aşarmı? Vətəni, vətənin qiymət və əhəmiyyətini, tərəqqi və səadətini kimdən bəkləyə bilərik? Beli bükülmüş, ətəh və ətalətə uğramış ixtiyarlardanmı? Bir para biqeyd, laübalı gənclərdənmı? Yaxud, saf, təmiz, məsum, ləkəsiz növzadlardanmı. Şübhəsiz ki, vətənə, millətə, millətin gələcəyinə ağılayacaq, tərəqqisinə çalışacaq olsa-olsa, ancaq ana qucaqlarında, məktəb sıralarında çırpınan məsumlar ola bilərlər. Fəqət bu növzadların yeyib-içməsinə, geyinib-gəzməsinə, təlim-tərbiyəsində diqqət edəcək analar hanı?”

Övladının tərbiyəsi qeydinə qalmayan valideynləri Cavid əfəndi belə sözlərlə qınayır və söyləyir: “Xeyirsiz, xain, ədəbsiz övlad yetişdirib onları tərbiyə və islahə çalışmayan ata-analar, şübhəsiz ki, gələcəkdə namuslu, vicdanlı, heysiyyətli insanlara müsəllət olmaq üçün bir sürü əxlaqsız, bir yığın sərsəri yetişdirmiş olurlar. Böylə qeydsiz, tərbiyəsiz ata-ananın nə dərəcə məsul olacağı... hər kəsə məlum və aydın bir həqiqətdir... Bu gün azacıq təbiətə qarşı durub övladını tərbiyədən məhrum buraxanlar, yarınki gün cigərguşələrinin zillət, fəlakət odunda yanib-qovrulduqlarını ağılaya-ağılaya seyr edəcəklər... Cocuqlar məsumdurlar, onunçün etdikləri işlərin heç birinə məsul deyildirlər, onların hal və hərəkətlərindən məsul olacaq yalnız ata-analarıdır. Qızını, oğlunu tərbiyə etməkdə müsəmiyə göstərən valideyn qanun və əxlaq nəzərində şiddətlə məsul tutulmalıdır. Çünki cəmiyyəti-bəşəriyyə üçün müzür bir adam hazırlamış olurlar”.

Göründüyü kimi Hüseyn Cavidin pedaqoji fikirləri bu gün də aktual və əhəmiyyətlidir.

Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) xalqın maariflənməsində, tərəqqisində, oğlan və qızların təhsilə cəlb olunmasında həm əsərləri ilə, həm də əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə, bir yazıçı, bir xalq müəllimi, bir fəal maarifçi, ziyalı kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Böyük ədibin redaktorluğu ilə birinci sayı 1906-cı il aprelin 7-də Tiflis şəhərində nəşr olunan bu məşhur jurnal Qafqaz xalqlarının, geniş mənada, müsəlman Şərqi, xüsusən, Azərbaycanın mili oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində tərbiyə, təhsil, dil, əlifba, məktəb, müəllim, elm, mədəniyyət, ailə tərbiyəsi, incəsənət məsələlərinə dair çoxlu məqədə, felyeton çap etdirmiş, xalqın xoşbəxtliyini elmdə, təhsildə görmüşdür. O, təhsilin və tərbiyənin məqsədini vətənpərvər, mübariz, azadlığı düşünən və onun uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparan, cəsəratli, mərd insanlar yetişdirməkdə görürdü. Qori Müəllimlər Seminariyasında keçən təhsil illəri (1882-1887) çox təsirli və cəlbedici olmuşdur. Burada o, burada böyük alim-pedaqoqlardan A.O.Çernyayevski (1840-1894), D.D.Semyonov (1834-1902), N.N.Novospasski, N.O.Lomouri (1852-1915), habelə azərbaycanlı müəllimlər Mirzə Əbdüssəlam Axundzadə (1843-1907), Səfərəlibəy Vəlibəyov (1861-1902) kimi adlı-sanlı pedaqoqlardan dərslər almış, onların ədəbi-maarifçi, pedaqoji-metodiki görüşlərindən faydalanmışdır. Qori Müəllimlər Seminariyası Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında mühüm müsbət dəyişikliklər yaratmış, əlamətdar izlər buraxmışdır. Seminariya dövrü Mirzə Cəlilin ümumi inkişafında, yazıçılıq taleyində, mənəvi zənginliyində mühüm rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadə seminariyada N.Nərimanovla (1870-1925), S.S.Axundovla (1875-1939), F.Köçərli (1863-1920) ilə bir dövrdə təhsil almışdır ki, bu böyük insanların dostluğu, əməl və məslək birliyinin təməli də məhz Qoridə - pedaqoji elm məbədində qoyulmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə 1887-1897-ci illər arasında Naxçıvanda pedaqoli fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, 1887-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd ibtidai məktəbində, sonralar isə Baş Nəraşen, sonra da Nehrəm kənd məktəblərində müəllimlik etmişdir.

Nehrəm kənd məktəbində qızları təhsilə cəlb etməsi, diyarşünaslıq muzeyi yaratması, ipəkçilik peşəsini öyrətmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil etməsi, kəndlilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə Tiflisdən dəmir kotan gətirilməsinə nail olması onun hörmət və nüfuzunu daha da artırmışdır. Bu dövrdə eyni zamanda yerli həvəskarlarla birlikdə Naxçıvanda teatr tamaşaları hazırlayıb göstərən, əslində teatr hərəkətinə rəhbərlik edən Cəlil Məmmədquluzadə mənsub olduğu xalqın maariflənməsi ilə yanaşı, milli oyanışı və mədəni tərəqqisi yollarında da yorulmadan çalışmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə dünyəvi təhsilin tərəfdarı olub məktəblərdə həqiqi təhsil verməyi, elmi bilikləri öyrənməyi, tələb edirdi. O, məktəblərdə, nəbatat, heyvanat, elm, hikmət (fizika) təbiət, coğrafiya, geologiya, astronomiya elmlərini öyrənməyi zəruri sayırdı. O, xalqı avamlıq və cəhalətdən qurtarmağın ən yaxşı yolunu məktəbdə görürdü. “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərində o, bu məsələni ətraflı təsvir etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə təlim prosesində möhkəm intizamı yüksək qiymətləndirərək hər cür cəzanın əleyhinə çıxırdı. O, deyirdi ki, müəllim öz biliyi, bacarığı, mədəniyyəti, nəzarəti, gözəl davranış sadəliyi, insanpərvərliyi və s. ilə əhali arasında nüfuz qazanmalıdır. Mirzə Cəlil elmə, alimə, hörmətlə yanaşmağı tələb edir.

Cəlil Məmmədquluzadə təlimin ana dilində aparılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. O, bu məsələni “Əlifba”, “Gələcək” fel-yetonlarında “Tərcümeyi-halım”, “Dili tutulub” və başqa məqalələrində geniş şərh etməklə ana dilinin təmizliyinə böyük əhəmiyyət verirdi. O, təlimin ana dilində olması, onun inkişafı, sağlığı, xalqa yabancı, əcnəbi sözlərdən təmizlənməsi uğrunda cəsarətlə mübarizə aparmış, ana dilinin zənginliyini təbliğ etmişdir. Bu məsələ “Anamın kitabı” əsərində daha geniş qoyulmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid uğrunda fəal mübarizələrdən biri və ya birincisi olmuşdur. Belə ki, 1922-ci ilin 11 iyulunda maarifpərvər ziyalılardan olan Səməd ağa Ağamalı oğlunun sədrliyi ilə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi təsis olunur və həmin ilin 21 sentyabrında yeni türk (latın) əlifbası ilə çıxan “Yeni yol” qəzeti bu komitənin orqanı kimi nəşrə başlayır. Bu qəzet latın əlifbası ilə nəşr olunan XX əsrin ilk türk qəzeti idi ki, onun redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Qəzetin vəzifəsi

Azərbaycanda və türk dünyasında yeni əlifbanı yaymaq, latın əlifbası ilə Azərbaycan, Şərq və dünya xalqlarının ədəbiyyatını və mədəniyyətini təbliğ etmək idi. 1928-ci ilədək qəzet Yeni Türk Əlifba Komitəsinin mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərmiş, 1929-cu ildən 1939-cu ilədək AK (b) P Bakı Komitəsinin mətbu orqanı olmuşdur.

Əski əlifbanın müsəlman aləminin avam və savadsız təbəqələri arasında yazı-pozu işlərində böyük çətinliklərə, hətta yarıtmaq əməllərə səbəb olması o dövrdə C.Məmmədquluzadəni də ciddi düşündürmüş və böyük maarifpərvər ədib onunun məqalə və felyetonlarında əski əlifbaya olan tənqidi münasibətini bildirmişdir. Müəllif belə məqalələrindən birini özünün fəaliyyət göstərdiyi və redaktoru olduğu Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol” qəzetində çap etdirmişdir. Qəzetin 18 oktyabr 1922-ci il tarixli 6-cı sayında dərc etdirdiyi “Kürk” adlı felyetonunda müəllif dolayısı ilə əski əlifbanı tənqid edir. Felyetonda təbrizli sövdəgər Məşədi Qulaməli öz qardaşına məktub yazır ki, qış yaxınlaşır, yaxşı qazanc əldə etmək ucun ucuz qiymətə kurk alıb göndərsin. Lakin Məşədi Qulaməlinin məktubunda “kürk” sözünü “kürək” oxuyan qardaşı ona kürk əvəzinə min dörd yuz kürək alıb göndərir və Məşədi Qulaməlini zərərlə salır. Molla Nəsrəddinlə bu barədə danışan məşədi Qulaməli öz qardaşının əski əlifbanı oxuya bilməyib ona ziyan vurması barədə deyir: “Zalım oğlu, zalım, yəqin ki, mənim kağızımda “kürk” sözünü “kürək” oxuyub. Ax, bir aləm mənə ziyan vurdu”. Göründüyü kimi, felyetonda “kürk”ün “kürək” kimi oxunması və əski əlifbanın bu üsulla tənqidi Cəlil Məmmədquluzadənin dayısı Əli Məhbusun şeirində də çox gözəl bədii ifadəsini tapmışdır:

**“On yıl oxuyan seçməz idi “kürk”u “kürək”dən,
Hec biri ayıranmazdı yazıq “kürk”u “kürək”dən.
Lap təngə gələrdi “ze”yə “zal”, “zad” deməkdən,
İndi ayırıldır “ze”yi “zal”dan bu əlifba,
Türkün dilini eyləyib asan bu əlifba”.**

Cəlil Məmmədquluzadə məktəbin və ailənin qarşısında gənc nəslə nəcib və müqəddəs əxlaqi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyə etməyi qoyurdu. Mirzə Cəlil əsərlərində xalqı vətən naminə fədakarlığa, zülmə qarşı üsyana çağırırdı. Vətənpərvərliyi yalnız oğlanlarda deyil, qızlarda da tərbiyə etməyi zəruri sayırdı.

O çalışdığı Nehrəm kənd məktəbində təlim-tərbiyə işlərini yenedən qurmuş, maarifçilik hərəkatını genişləndirmiş, qızların təhsilə cəlb olunmasında dəyərli xidmətlər göstərmişdir. Mirzə Cəlil cəmi 26 nəfər şagirdlə qəbul etdiyi Nehrəm məktəbində təhsil alanların sayı 1896-cı ildə 40 nəfərə çatdırılmışdı. O qızların maariflənməsinə, təhsilə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirərək, çalışdığı Nehrəm məktəbinə 8 nəfər qızı cəlb etmişdi. Bu Nehrəm kimi dindar bir kənddə böyük hadisə idi. Bütün bunlar Azərbaycanda qadın təhsili sahəsində atılan ilk addımlardan biri olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə əqli, əxlaqi, estetik, əmək tərbiyəsi ilə yanaşı, uşaqların fiziki tərbiyəsinə də diqqət yetirməyi tələb edirdi. O, uşağın hətta ana bətnində olduğu zaman mühafizə olunmasını, sağlam yetişməsinə zəruri sayır və deyirdi ki, fiziki cəhətdən sağlam nəsil yetişdirmək üçün əvvəlcə hamilə analar mühafizə olunmalıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə ailə tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, uşağın gələcək xoşbəxtliyini dərindən düşünməyən, tərbiyə yollarını bilməyən valideyn uşaqlarını yaxşı tərbiyə edə bilmir. Uşağın tərbiyəsinə həm ata, həm ana məsuliyyət daşıyır. Ailədə uşaqları yaxşı tərbiyə etmək üçün ailə üzvləri xüsusilə ata, analar arasında dostluq, mehribanlıq və həmrəylik olmalıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə dəyərli pedaqoji fikirlər söyləməklə bərabər həm də uşaqlar üçün tərbiyəvi, didaktik mövzularda şeirlər yazmışdır. Bu cəhətdən onun “Çobanlar” şeiri daha səciyyəvidir:

**Göydəki göy buludlar,
Yorğandır çobanın.
Yastı-yastı təpələr,
Yastığıdır çobanın.
Yumru-yumru qayalar,
Yumruğudur çobanın.
Yanındakı boz köpək,
Yoldaşdır çobanın.
Ağzı qara canavar,
Düşmənidir çobanın.**

C. Məmmədquluzadə bu şeiri ilə gözəl bir təbiət mənzərəsi canlandıraraq uşaqların estetik-bədii tərbiyəsinə nüfuz edir, çoban həyat tərzini uşaqlara anladaraq onların dünyagörüşünü inkişaf etdi-

rir və zəhmətkeş, əməkçi bir insan surəti təsvir edərək uşaqlarda zəhmətə, əməyə məhəbbət aşılayır. Bu şeir Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, milli soykökünə, xalqın dilinə, folkloruna sıx bağlı olub uşaqlarda ən nəcib mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

C.Məmmədquluzadənin pedaqoji fikirləri, bədii yaradıcılığı, publisistik məqalələri və məktubları bu gün də öz aktuallığı ilə insanları tərəqqiyə, inkişafa səsleyir.

Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) satirik şerin böyük ustadı kimi, Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində mühüm rol oynamış, təhsilin, maarif və mədəniyyətin inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Sabirin adı həmişə maarif, məktəb, gənc nəslin təlim və tərbiyəsi məsələləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Sabir böyük müfəkkir, nadir satirik şair, böyük müəllim və tanınmış , mahir pedaqoq olmuşdur.

Sabir yalnız öz dövrünün rəzalət və cəhalət dünyasını qamçılamamış, həm də uzaq gələcəyin aktual problemlərini müəyyənləşdirmiş, yeni minilliyə gedən qüsurları bir-bir göstərmiş, onları aradan qaldırmaq üçün yollar aranmasını qarşıya qoymuşdur. Cəsarətlə demək olar ki, ötən əsrin elə mühüm ictimai – siyasi hadisəsi, maarif, məktəb və yaxud məişət məsələsi yoxdur ki, M.Ə. Sabir yaradıcılığında öz satirik qələmi ilə ona toxunmamış olsun.

...Ələkbər hələ 5-6 yaşında olduğu zaman atası ona dərviş pal-tarı geydirmiş, dini şeirlər oxumağı öyrətmiş və uşaq səkkiz yaşına çatdığı zaman onu molla məktəbinə qoymuşdur. Orta əsrlərdən qalmış olan bu məktəblərdə dünyəvi elmlər yox dərəcəsində idi. Burada əsasən Quranı-Kərim, hədislər, dini rəvayətlər, Sədi Şirazinin “Gülüstan” və “Bustan”ı, daha sonralar Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si, Füzulinin “Divan”ı, öyrədilirdi. Oxumaq və yazmaqda şagirdlər üçün sərt qaydalar, cəza üsulları qoyulmuşdu. Sabir bu məktəbdə oxuduğu zaman ilk üç misralıq şeirini yazmışdır ki, bu şeirdən o dövrün məktəbini, qaydalarını müəyyən qədər bilmək olur:

Tutdum orucu irəmazanda,

Qaldı iki gözüm qazanda ,

Mollam da döyür yazı yazanda...

O dövrün məktəblərində Quran şifahi öyrədilir, əzbərlədilirdi. Yalnız Quranı oxuyub qurtarandan sonra yazıya keçilirdi. Görünür

Sabir yazıya keçməkdə bir az tələsmişdir.

Sabir bir-iki il bu məktəbə davam etdikdən sonra atası artıq oğlunun ana dilində və farsca yazıb oxuması ilə kifayətlənərək onu təhsildən ayırmaq və öz dükanında bir köməkçi işlətmək istəyirdi. Lakin Ələkbər məktəbə, ədəbiyyata elə bağlanmışdı ki, onu bu yoldan ayırmaq çox çətin idi.

Sabirin “Oxutmuram əl çəkin!” satirası da elə bir qədər avtobioqrafik mahiyyətdə olub, uşaqlarını məktəbə qoymayanları tənqid edir, uşaqlıqda atası ilə özü arasında baş vermiş hadisə də bədii şəkildə öz əksini tapır.

**”Oğul mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin,
Eylməyin dəngəsər oxutmuram əl çəkin.”**

Sabir sonralar təhsilini Şamaxıda Seyid Əzim Şirvaninin ana dilində açdığı “Yeni üsul” (“Üsuli-cədid”) (1869) məktəbində davam etdirmişdir ki, onun da Sabirin yetişib formalaşmasında böyük təsiri olmuşdur. Bu məktəbdə ana dili ilə yanaşı rus dili, ərəb və fars dilləri də öyrədilirdi ki, bu dillər vasitəsilə Şərqi, rus və Avropa ədəbiyyatı öyrədilirdi.

Sabir 21-22 yaşlarında Şərqi getmək, dini mərkəzləri ziyarət etmək məqsədilə ilə atasından razılıq almış və çox güman ki, müəllimi Seyid Əzimin Yaxın Şərqi ölkələri haqqında maraqlı söhbətləri də onun bu fikrinə təkan vermişdir. Bu ziyarət, oradakı ziyalılarla, elm adamları ilə görüşlər Sabirin dünyagörüşünün formalaşmasına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Böyük mütəfəkkirin Pedaqoji fikir və mülahizələrini, məktəbdarlıq fəaliyyətini, təhsilini, maarifin inkişafı sahəsindəki xidmətlərini əsasən dörd qismə bölmək olar: 1) elmə, təhsilə olan nadan münasibəti, cəhaləti tənqid edən satirik şeirlər; 2) şairin elm, tərbiyə, təhsil haqqında fikirləri və bu sahədə publisistik yazıları və şeirləri; 3) Sabirin məktəbdarlıq və pedaqoji fəaliyyəti; 4) Sabirin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər.

M.Ə.Sabiri “İnqilabi satiranın banisi” hesab edirlər. Sabiri kamil insan, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yaratmaq uğrunda mübariz vətəndaş şair də hesab etmək olar. Sabir mənəviyyat, əxlaq, insaniyyət inqilabçısı olmuş, o onsanlarda həqiqəti olduğu kimi görmək və dərk etmək səviyyəsi yaramaq arzusunda olan böyük pedaqoq - şair, maarif inqilabçısı olmuşdur. Millətin tərəqqi və inkişafı

na kömək etməyən, “mənə nə var” deyib maarif və mədəniyyətə əngəl olanlar Sabirin satirik tənqid obyektı idi. Özünün salimliyini dünyada hər şeydən üstün tutanların, elmə maarifə və tərəqqiyə maneçilik törədənlərin, “Mən cahı-cəlal düzəldim, kef çəkım, başqaları da buna baxıb həsəd aparsın”- deyib milləti avamlıq və cəhalət içində görmək istəyənləri qələminin gücü ilə ifşa etmişdir:

**Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,
Tək-tək ayılan varsa da , həq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın.
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur-olsun, nə işim var?!**

Şair öz satiralarında, publisist yazılarında “Üsuli-Cədid” məktəblərindən vahiməyə düşən mürtəceləri, “övladı – vətənin” təlim-tərbiyəsi üçün bir qəpik pul verməyən varlıları, “Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!” – deyib, öz uşağını məktəbə qoymayan cahilləri tənqid etmişdir.

Sabir bir sıra əsərlərini, xüsusi ilə satiralarını bilavasitə məktəb, tədris və tərbiyə məsələlərinə həsr etmişdir. O dövrdə xürafətçi ruhanilər yeni üsullu məktəblərin, mütərəqqi məktəblərin əleyhinə təbliğat aparır, onun fəaliyyətinə mane olmağa çalışırdılar. Cəhalət-pərəst din dəlləlləri bağırırdılar:

“Bah!.. bu imiş dərsi- üsuli-cədid?!
Yox!... Yo....x! oğul, məktəbi – üsyandı bu!
Molla deyil bundakı təlim edən!
Əlhəzər et, bir yeni şeytandı bu!
Dur qaçaq, oğlum baş ayaq qandı bu!...

M.Ə. Sabirin dövründə təhsilə, maarif və mədəniyyətə qarşı əks duranlara münasibəti, o dövrün ictimai mühiti haqqında məlumatı Sabirin şeirlərindən, mənzum hekayələrindən aydın almaq olur:

-Nə xəbər var Məşədi?
- Sağlığın!... az çox da yenə,
-Qəzet almış Hacı Əhməd də ...
-Pah! Oğlan nəməne? ...Sən özün gördün alanda?
-Belə nəql eylədilər!...
- Dəxi bir başqa xəbər?
- Hac Cəfərin oğlu Vəli

- Qoyub uşqolaya ođlun...
- O qurumsaq da?
- Bəli!
- ...Öylə isə ona da min kərə lənət deməli!...

Sabir məqalələrində yazırdı ki, başqa millətlərdən geri qalmaq üçün indi millətə oxumaq lazım, elm, bilik lazımdır, **“Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır, biz hələ avtomobil minməyirik”** – deyərək **“Zaman nə istəyir”** adlı məqaləsində yazırdı: **“Hər bir dərdin, millətin çarəsinə baxmaq zamanı yetişdi. Əcaba, bizim də dərdimizin çarəsi varmı?...Çarəmiz, ən böyük çarəmiz məktəbdir. Məktəb, yenə məktəb! Hər şəhərdə, bacardıqca hər kənddə ... məktəb açmalı... Övladi-vətəni tərəqqiyə, mədəniyyətə çatdırmalı!”**.

Sabir **“Uşaqdır”** adlı əsərində avam, cahil, savad və mədəniyyətdən geri qalmış feodal-patriarxal ailədə aparılan tərbiyə işlərini, belə ailədə uşağın tərbiyəsi üçün zərərli olan tədbirləri satirik qələmlə tənqid etmişdir. Belə ailələrdə valideynlər uşağın təlim-tərbiyəsinə etinasızlıqla yanaşırlar. Uşaq söysə də, döysə də, sındırsa da olar, nə qədər nalayiq iş tutsa da qoy tutsun, böyüyəndə pis işlərdən əl çəkər. Bu cür ailələrdə **“tərbiyə işi”** Sabir satirasında belə qələmə alınmışdır:

**“Ay başı daşdı kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün, ufaqdır uşağım!
...Bir söyüşdən ötəri etmə əziyyət balama,
Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,
Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,
Qışqırub bağrını da yarma, uşaqdır uşağım!
Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün, ufaqdır uşağım!”**

Sabir ailədə uşaq tərbiyəsinin mənfi cəhətlərini tənqid etməklə bərabər, eyni zamanda ata-anaların övladlarının məktəbə getmələrini, elm, təhsil və tərbiyəsinə qayğı göstərdiklərini də təqdir etmişdir:

**“Mənim bağım-baharım,
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfalı oğlum!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!
...Elm öyrən, imtahan ver,**

**Öz fəzlini nişan ver,
Qədrin bil elmü fəzlin,
Elmin yolunda can ver!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!...”**

Gənc nəslin təlimi, tərbiyəsi və təhsili Sabiri ən çox məşğul edən məsələlərdən biri olmuşdur. Sabir xalq müəllimini maarif cəbhəsinin döyüşçüləri adlandırır, məktəbi isə tərbiyə, ədəb, əxlaq mərkəzi adlandırır və belə yazır:

**Biz niyə məktəbi, təhsili-ülumu sevirik,
Çünki məktəb adına bizdə xəyanət yoxdur!**

Sabir insanın formalaşmasında, bir şəxsiyyət kimi inkişafında tərbiyənin roluna böyük qiymət verir və insanlarda ən yüksək mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə ilə meydana gəldiyini və tərbiyə ilə elmin vəhdətdə olduğunu, elmin insanları, milləti nüfuzlu etdiyini bildirir:

**Tərbiyə elmsiz deyil məqbul,
Elm ilə olur hüsuli-izzət,
Elm ilə olur nüfuzu-millət.**

M.Ə. Sabir öz yaradıcılığında, pedaqoji fəaliyyətində elmə, təhsilə xüsusi diqqət yetirmiş, “Yeni tipli məktəb”, “Ana dili təhsili”, tərbiyə və təhsil problemləri, uşaq ədəbiyyatı məsələləri Sabir yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir.

Sabir köhnə məktəblərin mahiyyətini ifşa etdiyi kimi, yeni üsullu məktəblər təşkil etmək üçün var qüvvəsi ilə çalışmış və özü də Şamaxıda 1908-ci ildə “Ümid” adlı belə yeni üsullu məktəblərdən birini açmışdır“. Burada Sabir məktəbdarlıqla, müəllimliklə məşğul olmuş, uşaqlara oxutmaq üçün dərs vəsaitləri, mənzum şeir və hekayələr yazmışdır. “Ümid” məktəbində əsasən yoxsul, zəhmətkeş balaları oxuyurdu. O zaman varlı təbəqənin fikrinə görə yoxsul balaları yalnız sənət öyrənməli idilər. Guya yoxsul balalarının zehni işdən çox, fiziki işlərə qabiliyyəti varmış. Sabirin bütün uşaqların zəkalı və qabiliyyətli olması məsələsini irəli sürməsi mütərəqqi pedaqoji ideya kimi qiymətli olmaqla, onların bu fikirlərini heçə endirmişdir. Sabir uşaqlara xalqın, millətin gələcəyi, ümid çırağı kimi baxırdı: “Ey millətin ümidi, dilü-canı uşaqlar”- deyərək uşaqların parlaq gələcəyinə ümidlə baxırdı.

Sonralar Sabir pedaqoji fəaliyyətini Balaxanıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin “Nəşri maarif” Xeyriyyə cəmiyyətinin açdığı ibtidai məktəbdə, sonra isə Sabunçu məktəbində davam etdirmişdir. Sabir bir müəllim və tərbiyəçi olaraq, çox müdrik, həssas və coşqun ruhlu adam olmuş, keçdiyi ədəbi qıraət dərslərində şagirdlərə mümkün qədər ətraflı bilik vermək və xüsusilə, onlarda bədii zövq tərbiyə etmək üçün böyük şövqlə çalışmış. Nəğmə dərslərinə xeyli vaxt ayırması da maraqlı bir cəhət idi.

M.Ə.Sabir qadınların təhsil alıb tərəqqi etməsinə xüsusi qayğı göstərirdi. O qadın hüquqlarının müdafiəsinə, ananın müqəddəs tərbiyəçi vəzifəsinə, onun qağikeş əməyinə yüksək qiymət verirdi. Bu baxımdan Sabirin “Ana bəzəyi” şeirində qızların təhsil alması, tərəqqiyə can atması, yüksək iradi, əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsi vurğulanır:

**Təşkil edəcəklər kişilər məktəbi-nisvan,
Qızlar oxuyub cümlə şərəfdar olacaqdır!**

Şeirlərində gənc nəslə nəcib əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq Sabir yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətidir. O demək olar ki, bütün şeirlərində uşaq, yeniyetmə və gəncləri təhsil qazanmağa, elmə, maarif və mədəniyyətə yiyələnməyə səsləyir:

**“Elmin izzəti payidar olur,
Cahilin nikbəti canşikar olur;
Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,
Millət elm ilə bərqərar olur.
Oxuyun, əzizlər, oxumaq zəmandır!
Oxumaq hər adəmin ədəbi nişanıdır!”**

Sabir məktəb, maarif, təhsil məsələləri ilə məşğul olduğu kimi tərbiyə problemləri onun daim diqqət mərkəzində olmuş və yazmışdır:

**“Ümmətin rahnüması tərbiyədir,
Millətin pişvası tərbiyədir,
Tərbiyətlə keçir umuri – cəhan,
Hər işin ibtidası tərbiyədir.
....Tərbiyə elmsiz deyil məqbul
Ki, onun müqtəzası tərbiyədir!”
“Bitərbiyəliliklə tifi-məsum
Axırda olur səfilü məşum”...**

Sabirin məktəbə, elmə, tərbiyəyə, maarif və mədəniyyətə verdiyi qiymət, ana dili və rus dilinə verdiyi geniş mövqe – Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafında böyük rol oynamış və xalq maarifi sahəsində müəyyən dönüş əmələ gəlməsinə kömək etmişdir. Sabirin təhsil haqqındakı fikirləri və onun əməli pedaqoji fəaliyyəti Sabiri Azərbaycanın böyük xalq müəllimləri sırasına qədər yüksəltmişdir.

Sabir yetişən gənc nəslin tərbiyəsində, dünyagörüşünün formalaşmasında uşaq ədəbiyyatının roluna böyük əhəmiyyət vermiş, özü də uşaqlar üçün dəyərli, ibrətəməz şeirlər, təmsillər, nəsihətlər, mənzum hekayələr, nəğmələr yazmışdır. Onun “Yalançı çoban”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Cütçü”, “Yaz günləri”, “Uşaq və buz”, “Uşaq və pul”, “Ağacların bəhsi”, “Məktəb şərqi”, “Qarğa və tülkü”, “Təbib ilə xəstə”, “Qarınca”, “Qoca bağban” və s. şeirləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri olmaqla gənc nəslin tərbiyəsində, idraki inkişafında, dünyagörüşünün genişlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Məktəb şagirdlərinə töhfə” adlı şeirində Sabir özünün kiçik həmvətənləri haqqında müqəddəs bir ideal bəslədiyini açıb deyir:

“Vəqtdən daim istifadə edin,

Elm təhsilini iradə edin;

Çalışın, biniyaz olun, çalışın!

Elm ilə sərfəraz olun, çalışın!”

“Qoca bağban” adlı şeirində isə xudpəsəndliyi pisləyən şair ümumi mənafeyin qorunmasını, xalq üçün çalışmaq lazım gəldiyini yetişən gənc nəslə öyrədir. Yüz yaşlı bağban namuslu əməklə yaşayan, cəmiyyət üçün xeyirli iş görməyi özünə borc bilən, ata – babaların timsalı kimi sadə və əzəmətli bir insan kimi canlanır.

“Dedi: Yer şumlayıb cəfa çəkərəm,

Torpağa alma çərdəyi əkərəm.

Dedilər: Bundan bir səlahın yox,

Sən bu gün var isən, səbahın yox.

İndi əkdiklərin nə vəqt çıxar?

Bu çıxınca səni zəmanə yıxar.

Dedi: Əkmişlər, almışız, yemişiz,

Əkəriz biz daha yeyənlər üçün!

Əhli-xeyrə dua deyənlər üçün!”

Şairin mənzum hekayələrinin bir çoxunda, oğurluğun, əliəyri-
liyin pis nəticəsi açılıb göstərilir. “Uşaq və pul” mənzuməsində qo-
canın yerə düşən pulunu uşaq qaçırıb sevinə-sevinə evlərinə gətirir.
Lakin ana buna etiraz edir: “Oğul, özgənin pulu bizi ucaltmaz, əksi-
nə, dost-düşmən yanında başı aşağı olarıq. Pul nə qədər fərəh gə-
tirsə də, təmiz vicdan ondan da qiymətlidir”.

**Xain olsaq əgər bu dünyadə
İrzi namusumuz gedər badə;
Gözümüz müntəhayi-zillətdən
Baxamaz kimsəyə xəcalətdən;
Gərçi pul çox fərahfəzadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul!**

Böyük sənətkarın fikrincə övladın sağlam tərbiyəsi ailədəki
şəraitdən asılıdır.

Sabirin “Artıq alib, əskik satan tacir”, “Camış və sel” mənzum-
mələrində də əliəyriilik, yalançılıq tənqid olunur. Şair deyir ki, artıq
alib əskik satan tacirin oğlu da atasının yolu ilə gedir. O, atasından
oğurlamaq istədikdə ata oğlunu cəzalandırır. Bu zaman nurani bir
qoca ataya deyir:

**Əkdüyün danənin budur səməri
Səndən əxz eləyib həmin hünəri.**

Şair “Nə əkərsən, onu da biçərsən” məsəlindən istifadə edib
atanın pis əməllərinin acı nəticələrini oxucularına çatdırır. Şeir
sonunda Sabir valideynlərə: “Doğru olsan övladın da doğru olar,
oğru olsan övladın da oğru olar.” - deyər nəsihət verir.

Şairin məzumələrində müraciət etdiyi mövzulardan biri də
ticarətdə haramlığın tənqididir. “Camış və sel” mənzuməsində südə
su qatan atanın aqibətinə oğlu rişxənd edib gülür. Sel camışı aparır.
Atanın göz yaşlarına baxmayaraq oğul onun günahını üzünə deyir:

**Ağlama, babacan!
Çünki su südlərə süfeyl oldu,
Qatdığı su yığıldı seyl oldu.**

Deməli selin camışı aparması fələyin qəzası deyil, atanın tut-
duğu pis əməlin nəticəsidir.

XX əsrin əvvəllərində yazılmış “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”,
“Məktəb şərqişi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib”, “Cütçü” və s.
kimi şeirləri ilə Sabir Azərbaycan klassik uşaq şeirinin qüdrətli

yaradıcılarından biri olduğunu sübut etdi.

Şairin “Uşaq və buz” şeiri bu gün də bədii dəyərini itirməyən, dillər əzbəri olan şərqlərdən biridir. Şeirdəki uşaq obrazı ağıllı, cəsarətli və yaşına münasib anlayışa malikdir. Uşağın buzla rəftarı yaşıdlarına bir sıra gözəl keyfiyyətlər- hazırcavablıq, iradəlilik, dözümlülük və cəldlik aşılayır.

Sənətkarın təkcə “Uşaq və buz” şeiri deyil “Məktəb şərqişi”, “Məktəbə tərgib”, “Elmə tərgib” şeirləri də dərin mənalıdır. Bu nəğmələrdə Sabir məktəbin böyük əhəmiyyətindən, elmin səmərəsindən, elmlə insanın öz arzularına, işıqlı günlərə qovuşmasından vətənə xalqa xidmətindən bəhs edir.

Məktəbdə var şərəfət,

Dəftərdə var lətafət.

Cari olur qələmdən

Şirin-şirin hekayət.

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, cavanım!

Şairin yaradıcılığında onun təmsilləri də xüsusi yer tutur. “Ağacların bəhşi” adlı təmsildə üç ağac: alma, palıd və şam ağacları təsvir edilir. Palıd öz nəhəngliyi, alma dadlı meyvələri, şam isə yaşıl budaqları və ev tikənlərə gərəклиyi ilə öyünür. Deməli təbiətdə lazımsız heç bir şey yoxdur. Barlı ağac meyvəsi ilə insanlara fayda verdiyi kimi, barsız ağacın da öz dəyəri, öz yeri var.

“Qarınca” təmsilində isə qarışqa özündən qat-qat ağır yükü yuvasına daşıyır. Şair uşaqları qarışqadan ibrət almağa çağırır və göstərir ki, kiçik işləri görmək hünər deyil, hünər odur ki, böyük çətinliklə uğurlu işlər görəsən.

Ufacıq işləri hünər sanma,

Böylə işlər keçər sühulət ilə,

Hünər oldur ki, bir böyük əməli

Edəsən həll min süubət ilə.

..İş apar, baş gedərsə qoy getsin...

Ad qalır, bəs deyilmi, millət ilə?!

“Hörümçək və ipəkqurdu” təmsili də ideya-məzmun baxımından ibrətamizdir. Təmsildə şair vətənə, xalqa faydalı olmağı təbliğ edir. İpəkqurdu öz sürətli işi ilə öyünən hörümçəyin zərərli təbiətini üzünə söyləyir. Məharət tez və çox iş görməkdə deyil, cəmiyyətə nə

dərəcədə xeyir verməkdədir.

Sabir tərbiyə və təhsilin demək olar ki, bütün sahələri haqqında dəyərli pedaqoji fikirlər söyləmişdir. M.Ə. Sabirin irəli sürdüyü, şeirlərində təbliğ etdiyi maarifçi-pedaqoji ideyalar müasirlik baxımından da, yeni təhsil quruculuğu üçün də xeyli əhəmiyyətlidir. Onun bu sahədəki fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Tərbiyənin məqsədi kamil insan formalaşdırmaq, onun mənəvi, fiziki və əqli qabiliyyətlərini ahəngdar surətdə inkişaf etdirmək və yüksək əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etmək;

2. Tərbiyə prosesində insanda geniş dünyagörüş yaratmaq, onu müasir biliklərlə silahlandırmaq, onda sadəlik, təvazökarlıq, vətənpərvərlik, əməksevərlik, insanpərvərlik, düzlük və doğruluq, xalq mənafeyi uğrunda mübarizlik kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq;

3. Təlim prosesində tərbiyəvi vəzifələri həyata keçirmək, təlim, tərbiyə, və ictimai faydalı işləri kompleks şəkildə hər bir fərdin yaşına və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq;

4. Tərbiyə və təlim işlərində müəllim əməyinə yüksək qiymət vermək, müəllim – şagird münasibətlərini humanist, demokratik və pedaqoji əsaslar üzərində qurmaq, müəllimin ixtisas biliyinə, elmi, pedaqoji, psixoloji və metodik biliklərə yiyələnməsini, düzgün və səlis nitqə malik olmasını, yüksək əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmasını vacib hesab etmək;

5. Cahillik və nadanlıqdan uzaqlaşmaqda, insanların mütərəqqi biliklərə yiyələnməsində, məktəbin böyük rola malik olmasını dəyərləndirmək və xalq arasında məktəbin rolunu yüksəltmək, təbliğ etmək.

M.Ə. Sabirin şeirləri, yaratdığı nəğmələr, mənzum hekayə və təmsillər öz ictimai - əxlaqi, ədəbi-bədii tərəvətini bu gün də saxlayır, gənclərin yüksək ideya və əxlaqi, mənəvi və estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. M.Ə. Sabirin tərbiyə, təhsil, maarif və mədəniyyət haqqında fikirləri Azərbaycan məktəbinin fəaliyyətinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına, pedaqoji fikir tarixinə yeni məzmun gətirmiş və onu daha da inkişaf etdirmişdir.

Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) - Azərbaycan bəstəkarı, musiqişünas, alim, publisist, dramaturq, pedaqoq, tərcüməçi, dirijor və ictimai xadimdir. Bütün Şərqdə ilk opera və operettaların yaradıcısı

olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyov böyük pedaqoq, müəllim və tərbiyəçi olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyov Qori Müəllimlərlər Seminariyasını 1904-cü ildə bitirdikdən sonra Cəbrayıl qəzasının Hadrut kənd məktəbinin 3-cü paralel sinfinə müəllim təyin olunmuşdur. Bir müddət burada işlədikəndə sonra 1905-ci ildə Bakıya gəlmiş, Bibiheybətdə - fəhlə rayonunda müəllimlik etmiş, zəngin pedaqoji-metodik təcrübə toplamışdır. O sadə bir müəllimlik etməmiş, əhalinin savadlanması qayğısına qalmış, savad kursları təşkil etmiş, təbliğat işləri aparmış, “İrşad”, “Həyat”, “İqbal”, “Kaspi” qəzetlərində müxtəlif imzalarla məqalələr yazaraq xalqı savadlanmağa, tərəqqi etməyə səsləmişdir.

Ü.Hacıbəyovun pedaqoji fikirləri sırasında ümumtəhsilin vacibliyi, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi və təlimin ana dilində aparılması, ana dilimizin saflaşdırılması və zənginləşdirilməsi, təhsilin məzmununun, təlim metodlarının səmərəliliyinin artırılması, müəllim hazırlığı, onun ictimai, pedaqoji-metodik vəzifələri və digər məsələlər bu gün də aktualdır. O, müzakirə, müqayisə, təhlil metodu ilə, əyanilikdən istifadə ilə şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafı ideyasını müdafiə edirdi. İbtidai siniflər üçün proqram və dərslərin tərtibində yaş xüsusiyyətlərinin, bilik səviyyəsinin, xəlqiliyin, elmiyin, ardıcılığın, həyatiliyin, tərbiyəediciliyin nəzərə alınmasını, öyrətmədə asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula, yaxından uzağa didaktik qaydaların gözlənilməsini tələb edir və yazırdı: “Unutmayaq ki, hər bir dərslər yazıb-oxumağı öyrətməkdən başqa, bir də uşaqların tərbiyəsində xidmət etməlidir. Tərbiyəedici dərslər isə heç bir vaxt quru öyüd-nəsihətdən ibarət olmasındadır. Bəlkə öylə bir keyfiyyət halında yazılmalıdır ki, uşaq özü o keyfiyyətdən nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu anlasın”.

Üzeyir Hacıbəyov müəllimi “Millət xeyri üçün iş görəni” şəxs kimi qəbul edir, ona böyük tələklərlə yanaşır, müəllimlik vəzifəsini çətin, mürəkkəb və məsuliyyətli bir iş olduğunu hesab edərək yazırdı: “Hər bir adam onun öhdəsindən gələ bilməz və hər adama müəllim deyib uşaqları ona tapşırmaq böyük xətdir”.

Üzeyir Hacıbəyov kənd məktəblərində kənd təsərrüfatı peşələrinin öyrənilməsini mühüm iqtisadi, mənəvi amil kimi təqdir edir və göstərir ki, bağçılıq, dülğərlik, bostançılıq, arı saxlamaq, barama becərmək, əkin əkmək sənətlərini elə öyrətmək lazımdır ki, onun

səmərəsi göz qabağında olsun – “Elm və maarifin fəzilətini nəsihət ilə qandırmaq çətinidir, onu göz ilə göstərmək lazımdır”.

Ü. Hacıbəyov müəllimlərin məişətinin, sosial vəziyyətinin, iş yerinin normallığını təlim-tərbiyə işində pedaqoji prinsip kimi götürür, əgər bu prinsip təmin olunmazsa, müəllimin işinin keyfiyyətsiz olacağı qənaətinə gəlir.

Üzeyir Hacıbəyov bir müəllim-pedaqoq kimi ana dilində məktəblərin açılmasına, ana dilli dərslər kitablarının olmasına, məktəblərin yeni pedaqoji və metodiki prinsiplər əsasında qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, təbliğat və təşviqat işləri ilə yanaşı praktik fəaliyyət göstərərək pedaqoji, metodiki əsərlər yazırdı: O 1907-ci ildə “Türki-rus və rus-türki lüğəti”ni, “Hesab məsələləri” adlı kitablarını və s. dərslər və dərslər vəsaitlərini yazmışdır.

Millətin oyanması işində mədəniyyəti zəruri şərt kimi qəbul edən Üzeyir Hacıbəyov deyirdi ki, XX əsrdə irəliləyən mədəniyyətin qarşısını heç bir şeylə almaq olmaz... cürətsiz cürətlinin həmişə ayaq altısı olmuşdur. Cürətli oğul yox olan atasının evini abad edər, cürətsiz isə atasının abad evini xarabaya döndərər.

Üzeyir Hacıbəyov əsərlərində ailə tərbiyəsinə geniş yer verərək deyirdi ki, uşaqların düzgün inkişafı ilkin tərbiyədən ailə tərbiyəsindən çox asılıdır.

Validənlər övladlarının tərbiyəsi qayğısına qalmalıdırlar ki, onlar sərbəst yaşamağa qədəm qoyduqda məişətin tikanlı yolundan qorxmasınlar. Onun fikrincə, valideynlər uşaqların bilikli, əməksevərlər və həyata hazır olan vətəndaşlar kimi yetişdirilməsinə məsuliyyət daşıyırlar.

Görkəmli vətənpərvər ana dilində yazıb danışmağı bacarmayan yalançı millətpərəstləri kəskin tənqid edir və bununla əlaqədar rus, “Avropa alim və filosoflarının” Azərbaycan dili haqqındakı fikirlərini iftixarla yada salırdı: Azərbaycan dili “ən kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hissələrini bəyanə qadirdir”.

Üzeyir Hacıbəyov ana dilinə xor baxanları, onu bilməməklə öyünənləri “zavallılar” adlandırır və deyirdi ki, ana dilinin qədrini bilməmək, gözəl və zəngin bir dilə malik olub onu qiymətləndirməmək bədbəxtlikdir. O, dilin sosial və mədəni funksiyasını yüksək qiymətləndirirdi: “Dilimizi öyrənməliyik, öz rifah və səadətimiz

üçün öyrənməliyə, öz mədəniyyət və mərifətimiz üçün öyrənməliyə ki, öz ehtiyacımızın bəyanına qadir olaq”.

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan pedaqoji fikrinin və maarifinin inkişafında xidmətləri çox böyükdür. Böyük mütəfəkkir uşaq şəxsiyyətinin inkişafında tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

Nəriman Nərimanov uşaqlara dərin məhəbbətlə yanaşır, onların şəxsində gələcəyin qurucularını görürdü. “Nadanlıq” dramında köhnə kəndin dəhşətli mənzərələri, müəllimin çəkdiyi əzab-əziyyət təsvir edilir. Burada maarif ilə cəhalət, tərəqqi ilə irtica, yeniliklə köhnəlik qarşı-qarşıya gəlir. Maarifin ilk arzuları ilə kəndə müəllim gələn Məmmədəğa addımbaşı manelərlə, düşmənlərlə üzləşir. Nəsihətlər, çağırışlar fayda vermir. Axırda qaçaq düşmüş qardaşı Vəli də ona düşmən kəsilir. Nəriman Nərimanov “Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy”, “Nadir şah” dramlarında saf məhəbbəti, Nadir şahın ölkədə apardığı islahatları təsvir edirdi.

Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona” romanında vicdan, məslək azadlığı, şəxsiyyət, məhəbbət azadlığı və s. ümumbəşəri məsələləri tərənnüm edirdi.

Nəriman Nərimanov müəllimə, müəllim şəxsiyyətinə yüksək qiymət verib deyirdi ki, hər millətin mədəni tərəqqisi məktəblə, məktəbin tərəqqi tapması ilə müəllimlərlə bağlıdır. Müəllim yalnız uşaqların müəllimi deyil, həm də özünün müəllimidir. Uşaqlara qayğı və məhəbbət olmayan müəllimin təlim və tərbiyəsi səmərəsiz, nəticəsiz qalar. Müəllimin uşaqlara şəfqəti olarsa, müəllim məqsədinə asanlıqla çatır. Nəriman Nərimanov müəllim kadrlarının hazırlığını zəruri sayırdı.

Nəriman Nərimanov elmə, təhsilə yüksək qiymət verərək xalqın elmə və təhsilə yiyələnməsində 3 mühüm maneə olduğunu bildirdi. Bunlardan birincisi, atalarımızın elmsiz olmaları bizim qararıqdan işığa çıxmağımıza, yeni təhsil almağımıza, dünyəvi elmləri öyrənməyimizə mane olurdu. Təhsil işindəki II çətinlik köhnə məktəblərdə, xüsusilə mollaxanalarda hökm sürən təlim metodları idi. Milli qəzet, milli ədəbiyyat yox idi. “Ağızlarımız bağlı, fikirlərimiz dağınıq, halımız qayət-pərişan idi. Uşaqların təhsilini çətinləşdirən III məsələ analarımızın savadsızlığı idi. Bu yaman bəla, məşəqqətli müharibə idi” - deyən Nərimanov bunu gənclərin təhsilinə mane

olan ən böyük bəla hesab edirdi.

Nəriman Nərimanov ana dili və onun tədrisinə yüksək əhəmiyyət verir, Azərbaycan dilinin təmizliyə uğrunda mübarizə aparırdı. O, deyirdi ki, millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. N.Nərimanov təlimin ana dilində aparılmasını zəruri sayırdı.

Ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət verən N.Nərimanov düzgün və asan yazıb oxumağa kömək edən, dövrün tələblərinə cavab verə biləcək bir dərslik – “Türk – Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf - nəhvi” adlı məşhur kitabını yazmış və 1899-cu ildə Bakıda nəşr etdirmişdir.

Nəriman Nərimanov bu dərsliyi pedaqoji fəaliyyətinin nəticəsində yazmışdır. Kitabı yazmaqda əsas məqsədi ana dilində, xüsusilə imla qaydalarında sabit qayda-qanunun olmaması idi. Bu vəziyyət şagirdləri dolaşdırırdı. Bu da öz növbəsində gənc nəslin savadlanmasına mane olurdu. Azərbaycan dili və yazını digər millətlərin dili və yazıçısı ilə müqayisə edən N.Nərimanov göstərirdi ki, “bu zamanlar mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asanlaşdırsınlar, lisan nə qədər asan olarsa o qədər tez yayılıb inkişaf tapar”. Nərimanov yazı işini asanlaşdırmaq məqsədilə dilimizin tarixində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilində durğu işarələri və onların işlədilməsi qaydaları haqqında geniş məlumat vermişdir.

Nəriman Nərimanov qrammatik formalara aid canlı danışmaq dilindən, Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərindən misallar gətirirdi. Bu dərslik uzun illər Azərbaycan balalarına ana dilinin qrammatikasını öyrətmək işində mühüm rol oynamışdır.

N.Nərimanov həmçinin, S.M.Qənizadə ilə birlikdə “Sovqat” (1896) adlı şəkilli uşaq jurnalı və “Məktəb” (1900) adlı elmi-pedaqoji aylıq jurnal nəşr etmək təşəbbüsündə də olmuşdur.

Nəriman Nərimanov yaradıcılığında ailə tərbiyəsi, qadın, qadına münasibət kimi məsələlər mühüm yer tutur. N.Nərimanov cəmiyyətin normal inkişaf etməsi üçün qızların təhsil almasını, elm öyrənmələrini zəruri sayırdı.

O ailə tərbiyəsinə yüksək qiymət verir və ata-anaların övladlarının tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmağa çağırırdı ki, gələcəkdə övladları pis yollara düşməsinlər N.Nərimanovun oğlu Nəcəfə yazdığı məktubunda bu pedaqoji məsləhəti aydın görmək olur: “Heç ata-ana

istərlərmi ki, uşaqları bədbəxt olsunlar. Heç istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma çifayda bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qanlı yaşlar tökülür. Bəs lazım gəlmirmi bu, dərdin dərmanını tapaq. Nə vaxtadək qoca ata-analarımız sudlara düşəcəklər? Günah kimdədir. Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Xeyr, günah özümüzdədir. Vaxtında lazım olan tərbiyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı odda yandırırıq. Bəs bunu bilə-bilə nə üçün uşaqlarımıza elə pərvəriş vermirik ki, nadanlığın əlindən xilas olalar? Necə verək tərbiyə? Halbuki özümüzdə lazım olan tərbiyə yoxdur? Bəli, gərəkdir, biz özümüz uşaqlarımıza tərbiyə verək, ta onlar da gələcəkdə öz uşaqlarını cürbəcür bələlərdən saxlasınlar. Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar...”

N.Nərimanovun fikrincə tərbiyənin məqsədi öz vətəninə, xalqını sevən, mərd, mübariz, xeyirxah, insanlığa xidmət edən, elmi biliklərlə silahlanmış, mənəviyyatca pak, sağlam, gümrah, şüurlu insan yetişdirməkdir.

N.Nərimanov insan şəxsiyyətinin təşəkkülündə tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirməklə ictimai mühitin də böyük rol oynadığını qeyd edirdi.

N.Nərimanov tələb edirdi ki, uşaqlara düzgün tərbiyə vermək üçün valideynlər özləri tərbiyəli olmalıdırlar. İnsan düz olub, doğru danışmalıdır. Yalan və əyriliyin axırı yoxdur. Əvvəl-axır bu işlər aşkar olur və insanı bədnam edir.

N.Nərimanova görə tərbiyənin qüdrətli vasitələrindən biri və başlıcası məktəbdir. Məktəb xalqın, gənclərin tərəqqisi, tərbiyəsi üçün ən mühüm vasitədir. Tərbiyə elmin gücü ilə olar. Ona görə də məktəblərin olması vacibdir.

N.Nərimanov əxlaq, əxlaq tərbiyəsinə, düzgünlüyə, doğruluğa, vətənpərvərliyə, millətsevərliyə, əməksevərliyə, xalqlar dostluğuna, iradəli olmağa, mərdliyə, cəsurluğa xüsusi əhəmiyyət verir və həmin keyfiyyətlərin gənc nəsildə tərbiyə edilməsinə zəruri sayırdı.

N.Nərimanov əməyi yüksək qiymətləndirir və deyirdi ki, insanın ruhunu ucaldan bir çox şey varsa, onun ən birincisi zəhmətdir. Onun fikrincə, əmək insanda dostluq, doğruluq, səmimiyyət, təvazökarlıq, sadəlik, insanpərvərlik kimi əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rolu oynayır. İnsan əməyi sayəsində ucalır.

Onun istər bədii yaradıcılığı, istərsə də məqalələri geniş xalq kütlələrinin təlim və tərbiyə işində mühüm rol oynamış, onların qəflət yuxusundan oyanmasına, avamlığa, mövhümata, nadanlığa uymamasına kömək göstərmişdir.

Nəriman Nərimanov əxlaqın saflaşdırılmasında təhsilin və elmin (“Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar”) möhtəşəm gücünü xüsusi vurğulayırdı. Onun fikrincə, “Heç bir millət qılnc və tufəng ilə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, irəli gedib tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılncə bağlayıb, həmişə zələlətdə bulunubdur”.

Tapşırıqlar

Aşağıdakılarla bağlı məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etməyə çalışın. Topladığınız informasiyalar üzərində işləyin və onları sistemə salaraq formalaşdırmaqda olduğunuz banka daxil edin.

1. Azərbaycan mütəfəkkirləri və maarifpərvərləri tərbiyə haqqında.
2. Qətran Təbrizinin pedaqoji fikirləri.
3. Xətib Təbrizinin müəllimlik fəaliyyəti və pedaqoji fikirləri.
4. Bəhmənyarın didaktik fikirləri.
5. Bəhmənyar mənəvi zənginliklər haqqında.
6. Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirləri.
7. Füzulinin tərbiyə haqqında fikirləri.
8. Nəsimi şəxsiyyətin mənəvi zənginlikləri haqqında.
9. Abbasqulu ağa Bakıxanovun tərbiyəyə dair fikirləri.
10. Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlər.
11. Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində əxlaq tərbiyəsi.
12. H.Zərdabi əqli, əxlaqi, hissi-estetik tərbiyə və əmək tərbiyəsi haqqında.
13. M.T.Sidqi tərbiyə və təhsil haqqında.
14. M.T.Sidqinin yaratdığı “Yeni üsul” məktəbləri və onun məzurları haqqında.
15. Hüseyn Cavid tərbiyə və təhsil haqqında.
16. Hüseyn Cavidin müəllimlik fəaliyyəti haqqında.
17. Hüseyn Cavid ailə tərbiyəsi haqqında.
18. Cəlil Məmmədquluzadə dünyəvi təhsil və tərbiyə haqqında.
19. Rəşid Bəy Əfəndiyevin tərbiyə haqqında fikirləri.
20. Firudin Bəy Köçərlinin pedaqoji fəaliyyəti.
21. F.B.Köçərlinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri.

22. Mirzə Ələkbər Sabir tərbiyə və təhsil haqqında.
 23. M.Ə. Sabirin uşaq şeirlərində əxlaq və mənəvi tərbiyə məsələləri.
 24. Üzeyir Hacıbəyov tərbiyə haqqında.
 25. Ü.Hacıbəyovun pedaqoji fəaliyyəti.
 26. Nəriman Nərimanovun tərbiyə haqqında fikirləri.
 27. Nəriman Nərimanovun oğluna məktubu.

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. (3 cildə) Bakı, 1962.
2. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Avrasiya pres, 2005.
3. Bağırov Ə. S.Ə.Şirvani və məktəb. Bakı: Maarif, 1986. 168 s.
4. Bəktaş İ.H. F.Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Yazıçı, 1986.
5. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Bakı: Oka-Ofset, 2008.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1985.
7. Hacıbəyli Üzeyir. Seçilmiş əsərləri iki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1982.
9. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərneşr, 1973.
10. Məmmədov A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: Maarif, 1987.
11. Seyidov Ə. Pedaqogika tarixi. Bakı: Maarif, 1968
12. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2006.
13. Əhmədov H.M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil. Elm, 2001.
14. Əhmədov H.M. Nəriman Nərimanov təlim və tərbiyə haqqında. Azərbaycan məktəbi, 1990, № 4.
15. Əhmədov H.M. Azərbaycan pedaqoji antologiyası. (XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Maarif, 2011.
16. Əhmədov H.H. Azərbaycanda Xeyriyyə cəmiyyətlərinin maarifçilik fəaliyyəti. Bakı, 1997.
17. Rüstəmov F.A. Nəriman Nərimanovun pedaqoji irsi öyrənilir // Azərbaycan məktəbi, 1990, № 4.
18. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 4 silddə. Bakı: Öndər, 2004.

19. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan, 2009.
20. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1994.
21. Həbibbəyli İ.Ə. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004.
22. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmməd ağa Şahtaxlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
23. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmməd Tağı Sidqi. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
24. Cəfərov H. Naxçıvanda təhsil: İnkişaf yolu və imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
25. Seyidov F.Ə. Qori seminariyası və onun məzunları. Bakı: 1989.
26. Şirvani S.Ə. Əsərləri (3 c.-də). Bakı: Azərb. EA Nəşriyyatı, 1969. 652 s.
27. Talıbov Y.R. və b. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000.
28. Hüseynzadə L.T. Hüseyn Cavidi xatırlarkən. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 17 sentaybr, 1982.
29. Hüseynzadə R.L. Sidqi M.T. Dilimiz və məktəbimiz haqqında. Bakı: Müəllim, 2005.
30. Hüseynzadə R.L. M.Ə.Sabirin pedaqoji görüşləri, tərbiyəvi fikirləri və pedaqoji fəaliyyəti. AMİ-nin xəbərləri. Xüs.buraxılış 2011, dekabr.
31. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan pedaqoji kadrlarının hazırlanmasında İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Konfrans materialları. Bakı: Mütərcim, 2012.
32. Hüseynzadə R.L. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunları.// Azərbaycan məktəbi, 2010 № 1.
33. Hüseynzadə R.L. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı: ADPU, 2012.
34. Surə Seyid. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
35. Məmmədov. M. Sabir və məktəb. Bakı, 1968.

VII fəsil

TƏRBIYƏ PROSESİ: NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

Əhatə olunan məsələlər:

- 7.1. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və məqsədi.
- 7.2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları.
- 7.3. Tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələri.
- 7.4. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.
- 7.5. Tərbiyə və təlimin ümumi və fərqli cəhətləri.
- 7.6. Tərbiyənin kateqoriyaları.
- 7.7. Tərbiyənin prinsipləri.

7.1. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və məqsədi

Böyüməkdə olan nəslin hazırlığı, bir şəxsiyyət kimi inkişafı və formalaşması ilə bağlı öncədən müəyyənləşdirilən (proqnozlaşdırılan) və əldə edilən nəticələrdir.

Yəni məqsəd işin sonunda əldə ediləcək nəticədir. Eyni qayda ilə deyə bilərik ki, nəticə də həyata keçirilmiş məqsəddir.

Bu da məlumdur ki, tərbiyə fasiləsiz prosesdir və planlı, mütəşəkkil, düzgün tərbiyə özünütərbiyə ilə nəticələnir. Başqa sözlə desək, tərbiyə insanı doğulduğu gündən məzaradək müşayiət edir.

Tərbiyənin məqsədi cəmiyyətin obyektiv həyat şəraitindən və tələbatından doğur. Hər bir ictimai quruluşda tərbiyənin qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələr həmin quruluşun şərait və ehtiyacı ilə, ictimai inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə şərtlənir.

Məqsəd-sistemyaradıcı kateqoriyadır. O, məzmunu, məzmun isə (məqsədlə birlikdə) vəzifələri müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 9-cu maddəsində deyilir ki, başlıca vəzifə – dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissəsinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq; soy kökünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan, xalqının milli, əxlaqi, humasit, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərinləndən yiyələnmək, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, vətəninə, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, biliyinə, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərinə, demokratikliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində dura bilən sağlam yurddaşlar yetişdirmək və bununla yüksək sivilizasiyanı cəmiyyət qurmağa, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan “İnsan” tərbiyə etməkdir. Belə şəxsiyyətlər yetişdirməkdən ötrü gənc nəsildə elmi dünyagörüş formalaşdırılmalı, ona əqli, əxlaqi, mənəvi tərbiyə verilməli, əməyi sevdirməli, fiziki sağlamlıq qayğısına qalınmalı, eko-

loji, iqtisadi, estetik, fiziki tərbiyə üzrə maarifləndirici işlər aparılmalıdır. Bütün bunlar isə tərbiyənin məzmununu, əsas tərkib hissələrini təşkil edir. Həmin hissələrdən hər birinin ümumi məqsədi, məzmunu və vəzifəsi ilə yanaşı, konkret məqsədi, məzmunu və vəzifələri də vardır.

Məqsədin aydın, dərk edilməsi pedaqoji nəzəriyyənin yaranmasında həlledici rol oynayır. Necə insan formalaşdırılması niyyətinin aydın və dəqiq surətdə təsəvvür edilməsi bütün tərbiyə prosesinin mahiyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır, müəllimin, tərbiyəçinin praktik fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Beləliklə, **tərbiyə** tərbiyə olunan və tərbiyəçi arasında yaradıcılıq əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən elə ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir ki, həmin prosesdə bir tərəfdən uşaq tarix boyu qazanılmış təcrübə və bilik sərvətləri ilə silahlanır, inkişaf edir, tərbiyəçinin bilavasitə və ya bilvasitə göstərdiyi pedaqoji rəhbərliklə, pedaqoji təsirlə özünün fəallığı zəminində həyata düzgün münasibət bəsləyir, öz həyat yolunu təyin etmək mədəniyyətinə, zehni, əxlaqi, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji, estetik və fiziki mədəniyyətə faydalı adətlərə və davranış qaydalarına yiyələnir, digər tərəfdən tərbiyəçi özü də kamilləşir, inkişaf edir.

Deməli tərbiyə – şəxsiyyətin məqsədyönlü, ardıcıl formalaşması və inkişafı prosesidir. Məqsədyönlü formalaşma və inkişaf tərbiyənin mahiyyətini təşkil edir.

7.2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları

Tərbiyənin qanunauyğunluqları dedikdə, bu anlayış sabit təkrarlanan və tərbiyə prosesində mühüm əlaqədə olan amilləri nəzərdə tutur ki, onların yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında səmərəli nəticəyə gətirib çıxarır.

Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Bütün tarixi mərhələlərdə tərbiyənin xarakteri istehsalın obyektiv tələbləri və cəmiyyətin aparıcı sinfinin maraqları ilə müəyyənləşir ki, bu da onun mühüm qanunauyğunluqlarını təşkil edir.

2. Mütəşəkkil tərbiyə prosesi – ictimai həyatın obyektiv və subyektiv amilləri ilə şərtlənir.

3. Tərbiyə cəmiyyətin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə, dialektik vəhdətdədir.

4. İnkişaf həm verbal proseslərlə (nitqlə, təfəkkürlə), həm də sensor - hərəkəti proseslərlə bağlıdır.

Verbal proseslər - şüurun, mənəviyyətin, sensor-hərəkəti prosesləri isə praktik hərəkətlərin əsasında formalaşır.

Bu faktı əsas götürərək tərbiyənin belə bir qanunauyğunluğunu qeyd etmək olar: tərbiyə prosesində uşağa göstərilən təsirlər kompleks verbal və sensor - hərəkəti proseslərə nə gədər məqsədyönlü şəkildə əsaslanarsa, uşağın ümumi (mənəvi və fiziki) inkişafının ahəngdarlığı bir o qədər səmərəli həyata keçər.

5. Tərbiyə əməli fəaliyyət və ünsiyyətlə ayrılmazdır və tərbiyənin göstəricisi əməl, fəaliyyət və davranışdır.

6. Şəxsiyyətin daxili aləminə - yəni mənəvi, intellektual, emosional və iradi fəaliyyət sahələrinə tərbiyənin təsir gücü ilə əldə edilən nəticə arasında mütənasiblik vardır.

7.3. Tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələri

Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən, mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə bir tərəfdən sosial, digər tərəfdən psixoloji, üçüncü tərəfdən də pedaqoji asılılıqlar özünü göstərir.

Sosial əlaqə və asılılıqlar dedikdə tərbiyə prosesinin gedişində uşaqların ictimai sərvətləri mənimsənilməsi (yəni tarix boyu əmək, əxlaq, elm, mədəniyyət və incəsənət sahəsində toplanmış sərvətlərə yiyələnməsi) zamanı özünü göstərən əlaqələr və asılılıqlar nəzərdə tutulur.

Psixoloji əlaqə və asılılıqlar:

Şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətləri və xassələri sahəsinə aiddir. Şəxsiyyət özünün bütün psixi xüsusiyyət və xassələri ilə birlikdə məhz mütəşəkkil tərbiyə prosesində daha yaxşı formalaşır.

Pedaqoji əlaqə və asılılıqlar:

Bu isə uşağı əhatə edən mühit və tərbiyə qüvvələri (müəllim,

valideyn, ailə, məktəb, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri, kütləvi məlumat vasitələr və s.) tərəfindən göstərilən təsirlərlə bağlı olan əlaqə və asılılıqlardır.

Tərbiyə prosesi – dialektik prosesdir və dialektika həmin prosesin ziddiyyətlərində açılır.

Tərbiyə prosesinin ziddiyyətləri çoxdur. Həmin ziddiyyətlərin bəziləri daxili, bəziləri isə zahiri (xarici) xarakter daşıyır. Zahiri xarakterli ziddiyyətlərə misal olaraq şagirdlərə verilən vahid tərbiyəvi tələblərin məktəbdə ayrı-ayrı müəllimlər tərəfindən pozulmasını, tərbiyədə uşaqların cinsi, yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, məktəbin və ailənin tərbiyəvi təsirlərinin uyğun gəlməsini və s. göstərmək olar.

Bununla belə, tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələri onun daxili ziddiyyətləridir.

Məktəbin həyata keçirdiyi tərbiyə prosesində ən başlıca hərəkətverici qüvvə, daxili ziddiyyətlər bunlardır:

1. Tərəflərin səviyyə və imkanları arasındakı ziddiyyət;
2. Şagird kollektivinə edilən pedaqoji təsirin ümumi, onun şagirdlər tərəfindən qəbul olunmasının fərdi xarakter daşması ilə əlaqədar ziddiyyət;
3. Şagirdin rəftar və davranışında formalaşmış (sterotip halına düşmüş) keyfiyyət, vərdiş və adətlər formalaşdırılmalı olan yeni keyfiyyət, vərdiş və adətlər arasındakı ziddiyyət;
4. Xarici tələb və təsirlər ilə uşağın daxili səy, meyl, marağı arasındakı ziddiyyət;
5. Şagird şəxsiyyətini hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etdirmək tələbi ilə uşağın fərdi qabiliyyətini inkişaf etdirmək tələbi arasındakı ziddiyyət;
6. Şagirdin əks təsirləri ilə müəllimin formalaşmış keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyət.

Beləliklə, yaxşı təşkil edilmiş tərbiyə prosesində özünü göstərən daxili və zahiri (xarici) ziddiyyətlər “həll oluna-oluna” tərbiyə işində müvəffəqiyyət qazanılır, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması üçün əlverişli şərait yaranır.

7.4. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

❖ *Tərbiyə məqsədyönlü prosesdir.* Tərbiyənin məqsədi tərbiyə olunana yaxın və aydın olanda prosesin təşkili ən yüksək səmərəni təmin edir.

❖ *Tərbiyə çoxamilli prosesdir.* Bu prosesdə çoxlu obyektiv və subyektiv amillər özünü göstərir. Şəxsiyyətin daxili tələbatını ifadə edən subyektiv amillərin şəxsiyyətin yaşadığı obyektiv şəraitə uyğun gəlməsi tərbiyə vəzifələrini uğurla həll etməyə kömək edir.

❖ *Tərbiyə dialektik prosesdir.* Bu onun fasiləsiz inkişafında dinamikliyində, dəyişkənliyində özünü göstərir.

❖ *Tərbiyə kompleks prosesidir.* Bu o deməkdir ki, tərbiyə prosesinin məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, forma və metodları vəhdətdədir. Bunların hamısı şəxsiyyətin tam formalaşması ideyasına tabedir. Şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması kompleks halda, vəhdətdə baş verir.

❖ *Tərbiyə mürəkkəb dinamik prosesdir.* Bu sistemin hər bir komponenti öz növbəsində bir sistem hesab edilə bilər, çünki onun da öz komponentləri vardır.

❖ *Tərbiyə dəyişkən, qeyri-müəyyən prosesdir.* Bu proses subyektiv amillərin təsirindən asılıdır: tərbiyə olunanların fərdi fərqlərindən, onların sosial təcrübəsindən, tərbiyəyə münasibətindən asılıdır.

❖ *Tərbiyə ikitərəfli prosesdir.* Bu proses iki istiqamətdə gedir: tərbiyəçidən tərbiyə olunana (birbaşa əlaqə) və tərbiyə olunanndan tərbiyəçiyə (əks əlaqə). Prosesin idarə olunması başlıca olaraq əks əlaqələr üzərində qurulur.

❖ *Tərbiyə mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir.* Bu o deməkdir ki, onun hadisələri tez nəzərə çarpmır. Tərbiyə prosesinin mürəkkəbliyi onun dinamik və dəyişkən olmasındadır.

❖ *Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması prosesidir.* Bu prosesə həm şəxsiyyətə edilən xarici təsir, həm də özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə daxildir.

❖ *Tərbiyə fasiləsiz, uzun sürən prosesdir.* Tərbiyə prosesi tərbiyəçilərin tərbiyə olunanlara fasiləsiz, sistematik ardıcıl təsiri

prosesidir. Burada məqsədli iş sistemi qurulur. Tərbiyə işi insanın bütün həyatı boyu davam edir, nəticəsi gec görünən və insanın əməllərində özünü göstərən bir prosesdir.

Göründüyü kimi, **tərbiyə prosesində** iki fəal tərəf iştirak edir. Onlardan biri tərbiyəçi, digəri isə tərbiyə olunanıdır. Hər ikisi fəaldır. Ancaq daha fəal olanı tərbiyəçidir. Məhz o, uşağı bəsləyib yetişdirir, ona təsir göstərir, onda yeni keyfiyyətlər, nəcib əxlaqi sifətlər yaradır, zehni və fiziki qabiliyyətləri təşəkkül etdirib möhkəmləndirir, uşağın fəal şəxsi mövqeyini təmin edir. Bu prosesdə tərbiyəçinin özünün də şəxsiyyəti inkişaf edir, formalaşır.

Beləliklə, **tərbiyə prosesi tərbiyəçi ilə tərbiyə olunan arasında yaradıcılıq əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir.** Bu elə bir prosesdir ki, həmin prosesdə bir tərəfdən uşaq tarix boyu qazanılmış təcrübə və bilik sərvətləri ilə silahlanır, inkişaf edir, tərbiyəçinin bilavasitə göstərdiyi pedaqoji rəhbərliklə özünün fəallığı zəminində həyata düzgün münasibət bəsləyir, öz həyat yolunu təyin etmək mədəniyyətinə, zehni, əxlaqi, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji, bədii və fiziki mədəniyyətə, faydalı adətlərə və davranış qaydalarına yiyələnir, digər tərəfdən tərbiyəçi özü kamilləşir, inkişaf edir.

Deməli, **tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşması və inkişafı prosesidir.** Məqsədyönlü formalaşma və inkişaf tərbiyənin əsas mahiyyətini təşkil edir. **Tərbiyənin mahiyyəti - şəxsiyyəti yüksək insani keyfiyyətlərlə tərbiyələndirmək, onda nəcib əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq, əməyə, həyata hazırlamaq, estetik və fiziki mədəniyyət, ailə münasibətləri mədəniyyəti formalaşdırmaq, cəmiyyətdə düzgün davranış normalarına istiqamətləndirmək, milli və bəşəri dəyərləri mənimsətmək və bütün bunların tərbiyə olunanın intellektual, emosional, daxili aləmindən keçirib onun xarakter əlamətlərinə çevirməkdir.**

Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən prosesdir. Bu prosesdə bir tərəfdən sosial-psixoloji, digər tərəfdən pedaqoji əlaqə və asılılıqlar özünü göstərir. Bu əlaqə və asılılıqlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Onları nəzərə almadan tərbiyə prosesini düzgün təşkil etmək olmaz. Sosial əlaqə və asılılıqlar dedikdə, tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin ictimai sərvətləri mənimsəməsi zamanı özünü göstərən əlaqələr və asılılıqlar nəzərdə tutulur.

Pedaqoji əlaqə və asılılıqlar uşağı əhatə edən mühit və tərbiyə qüvvələri tərəfindən göstərilən təsirlərlə bağlı olan əlaqə və asılılıqlardır. Uşaq həmişə müəyyən mikro və ya makro mühitdə yaşayır, həmyaşdrları, valideynləri, bacı-qardaşları ilə ünsiyyətdə olur, məktəbin, müəllimlərin təsirinə məruz qalır, səhnə və ekran əsərlərinə, televizor verilişlərinə baxır, kitab və qəzet oxuyur, radionu dinləyir və s.

Tərbiyənin bir sıra nisbi mənada tərkib hissələri müəyyənləşdirilmişdir ki, tərbiyə olunanda həmin keyfiyyətlərin aşılması məqsədmüvafiqdir. Onları aşağıdakı kimi ayırmaq olar: əxlaq tərbiyəsi, mənəvi tərbiyə, intellekt tərbiyəsi (zehin tərbiyəsi), əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, fiziki tərbiyə. Bütün bunlarla bərabər tərbiyə prosesində uşaqların hüquq, ekoloji, iqtisadi, ruhi tərbiyəsi ilə də məşğul olunur. Bütün bunlar tərbiyənin məzmununu təşkil edir. Amma, nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyənin bütün tərkib hissələri bir birilə sıx bağlıdır. Hər hansı bir tərbiyənin tərkib hissəsində digər keyfiyyətlər də tərbiyə olunur və ya olunmalıdır. Bu cəhətdən tərbiyənin tərkib hissələri bir növ şərti xarakter daşıyır, insanın tərbiyə prosesində bütün bu tərbiyəvi keyfiyyətlər kompleks şəkildə həyata keçirilir.

Tərbiyə fəaliyyətində xüsusi, təşkilati cəhətdən söhbət getdikdə, adətən, burada müəyyən şəxsiyyətin formalaşmasına olan təsir assosiasiyası nəzərdə tutulur. Tərbiyə ənənəvi olaraq xüsusi inkişaf edən şəxsiyyətə, onun formalaşması məqsədi ilə cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sosial xassə və keyfiyyətinə pedaqoji təsirdir.

Tərbiyə dedikdə, biz pedaqoji prosesdə həyata keçirilən müxtəlif növlü fəaliyyətin stimullaşdırılmasını və təşkilini nəzərdə tuturuq ki, onlar ictimai təcrübə əldə etmək üçün şəxsiyyətə imkanlar verir. O, bilik, bacarıq, sosial və mənəvi münasibətləri ilə formalaşır.

Tərbiyə cəmiyyətimizin demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilir. Ailənin, uşaq bağçasının, ümumtəhsil məktəblərinin, texniki peşə məktəblərinin, orta, ali ixtisas məktəblərinin, kolleclərin, idarə, müəssisə və təşkilatların tərbiyə imkanları genişdir. Başqa sözlə, sadalanan ictimai qurumlar tərbiyənin həyata keçirildiyi yerlərdir.

Ümumiləşdirilmiş formada desək, tərbiyəçilər və tərbiyə olunanlar tərbiyənin iştirakçılarıdır. Valideynlər, müəllimlər, ustalar, idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri və s. şəxslər tərbiyəçilər kimi fəaliyyət göstərirlər.

7.5. Tərbiyə və təlimin ümumi və fərqli cəhətləri

Tərbiyə və təlim prosesi arasında ciddi, möhkəm sədd və ya sərhad çəkmək olmaz. Bu hər iki anlayış bir-biri ilə sıx bağlıdır. Belə ki tərbiyə etmək, elə həm də təlim etmək deməkdir. Çünki tərbiyə işi aparılarkən tərbiyəvi keyfiyyətlərin aşılınması prosesində həm də tərbiyə, ədəb, əxlaq normaları öyrədilir, bu sahədə öyrənənlərə müəyyən biliklər mənimsədilir. Bu öyrətmə prosesi özü təlim prosesidir. Həmçinin təlim etmək, həm də tərbiyə etməkdir. Təlim prosesində tərbiyəvi vəzifələr həyata keçirilir. Təlimi tərbiyədən tərbiyəni də təlimdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bununla bərabər təlim və tərbiyənin prinsipləri, metod və vasitələri arasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər də vardır:

1. Təlimdən fərqli olaraq tərbiyə işi uzun sürən bir prosesdir. Tərbiyə olunan müxtəlif tərbiyəvi təsirlər nəticəsində böyüyür və inkişaf edir. Bunların içərisində əsas təhsil ocağı olan məktəbin böyük rolu vardır. Məktəb həyatı insanın həyatında mühüm rol oynayır. Məktəb dövrü insanın şüurunda dərin iz buraxır, onun dünyagörüşünü, həyata baxışını, əqidə və adətləri bu dövrdə təşəkkül tapır. Lakin tərbiyə uşağın məktəbə daxil olmasından çox əvvəl ailədən, hətta ana bətnindən başlayır və bütün həyatı boyu davam edir. Təlim prosesi isə insanın müəyyən yaş dövrünü, həyatının müəyyən bir hissəsini əhatə edir.

2. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri tərbiyə işinin nəticəsinin gec görünməsi və ya heç bəlli olmamasıdır. Bəzən uzun müddət tərbiyə işi aparılır, lakin nəticəsi heç hiss olunmur. Sonralar bir neçə illərdən sonra özünü bu və ya digər formada göstərir.

3. Tərbiyə prosesinin bir səciyyəvi xüsusiyyəti də onun özü-nütərbiyə və yenidəntərbiyə prosesi ilə sıx bağlılığıdır. Uşaq tərbiyə

prosesində passiv obyekt deyildir. O fəal bir subyektdir. O müvafiq tərbiyəvi təsirlərə məruz qalaraq, bu və ya başqa keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün səy göstərir. Tərbiyənin müvəffəqiyyəti xüsusən şagirdlərin özünün arzu və səyindən çox asılıdır. Özünütərbiyə yaxşı tərbiyənin nəticəsi olaraq öz davranışını təhlil edərək ona düzəlişlər edir, onu təkmilləşdirir, yaxşılaşdırır, pis keyfiyyətləri aradan planlı məqsədyönlü şəkildə aradan qaldırır, yeni müsbət keyfiyyətlərə yiyələnir. Özünütərbiyə adətən yeniyetməlik dövründən başlayır və gənclik illərində daha da inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə şagirdlər özlərinin qüvvə və qabiliyyətlərinə inanır, kollektivdə müəyyən mövqə tutmağa səy göstərirlər. Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə sistemli və ardıcıl xarakter daşır. Sonrakı dövrlərdə şüurun kamilləşməsi ilə əlaqədar olaraq özünütərbiyə ciddi xarakter daşır.

Tərbiyə prosesi uşaqlara təkcə yeni, müsbət keyfiyyətləri tərbiyə etməkdən ibarət deyildir; uşaqlarda əmələ gəlmiş mənfi sifətləri və zərərli adətləri aradan qaldırmaq da, yəni uşağı yenidən tərbiyə etmək də tərbiyə işinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Vaxtında uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olmadıqda, o yenidəntərbiyəyə möhtacdır ki, bu da uzunmüddətli, çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Nəticəsi gec görünən, bəzən də görünməyən bir pedaqoji prosesdir.

4. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, o uşaqların bütün həyat və fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsini tələb edir. Əgər şagirdin bütün həyat və fəaliyyət tərzini düzgün qurulmamışdırsa ona edilən bilavasitə tərbiyəvi təsirlərlə çox şey əldə etmək olmaz. Bu məktəbdə və məktəbdənkənar müəssisələrdə, sinifdən xaric tədbirlərdə, ailədə tərbiyə işlərinin düzgün qurulmasını tələb edir. Uşaqlara tərbiyəvi təsirlərin kompleksliyini tələb edir.

5. Tərbiyə daha çox insanın əxlaqını, mənəviyyatını formalaşdırır, onun daxili aləminə, qəlbinə təsir göstərir. Təlim isə daha çox insana bilik verir və dünyagörüşünü formalaşdırır.

6. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, ətraf aləm, küçə, bazar, kollektiv, müxtəlif insanlar, həmyaşıdlar uşağın tərbiyəsinə daha qüvvətli təsir göstərir, nəinki, ətraf aləm onlara bilik verir.

7.6. Tərbiyənin kateqoriyaları

- Tərbiyə prosesi insan doğulandan ölənə qədər davam edir. Ona görə də **tərbiyə əbədi hadisədir**.

- Tərbiyə prosesinə hər şey, hamı təsir göstərir. Ona görə də **tərbiyə ümumi hadisədir**.

- Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərbiyə də inkişaf edir, təkmilləşir, dəyişir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə tərbiyənin məzmunu müxtəlif olmuşdur. Ona görə də **tərbiyə tarixi hadisədir**.

- Hər bir xalqın, millətin özünəməxsus milli tərbiyə xüsusiyyətləri mövcuddur. Ona görə də **tərbiyə milli hadisədir**.

- Bəşəriyyətin əldə etdiyi ən yaxşı keyfiyyətləri, gözəl əxlaqı, davranışı insan əxz edir, onları mənimsəyir. Ona görə də **tərbiyə bəşəri hadisədir**.

7.7. Tərbiyənin prinsipləri

Pedaqogikada tərbiyənin prinsipləri dedikdə tərbiyə prosesində rəhbər tutulması əsas tələblər, başlıca müddəalar başa düşülür. Məktəbdə tərbiyə prosesinin optimal quruluşunu, tərbiyə işlərinin məzmununu, səmərəli üsul və vasitələrini müəyyənləşdirməkdə tərbiyənin prinsipləri həlliedici rol oynayır.

Tərbiyə praktikasında daha çox istinad olunan prinsiplər bunlardır.

Tərbiyədə məqsədyönlük prinsipi:

Xalq arasında belə bir kəlam var: “Qarşıda ki ili düşünürsənsə – çovdar ək, qabaqdan gələn onillikləri düşünürsənsə – ağac ək, əsrləri düşünürsənsə – uşaqları tərbiyə elə”. Deməli hər bir işi görməzdən əvvəl, məqsədi düşünmək lazımdır.

İndi elə bir vaxtda yaşayırıq ki, vətəndaşlıq, o cümlədən məktəblilər daha yaradıcı və təşəbbüskar olmalı, daha yaxşı oxumalı və işləməli, birgəyaşayış qaydalarına daha dərindən yiyələnəməlidir. Məktəbli bu gün dünənkindən, sabah bu gündündən daha yaxşı, daha bilikli, daha ağıllı olmalıdır. Tərbiyədə məqsədyönlük prinsipi şagirdləri məhz bu ruhda formalaşdırmağı nəzərdə tutur.

Tərbiyənin həyatla, əməklə, quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməsi prinsipi:

Məktəbdə həyata keçirilən tərbiyə mümkün qədər əməklə, həyatla, ölkənin quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməlidir. Doğrudur, məktəblilərin əməyinin əsas növü – təlim əməyidir və təlim özü tərbiyənin çox mühüm vasitələrindəndir. Yaşauyğun, fərəhləndirici məhsuldar əmək və ya ictimai-faydalı iş uşağın bir çox mövqedən nəyə qadir olduğunu, zəif və qüvvətli cəhətlərini özünə dərk etdirir, onda müsbət vərdiş və adətləri formalaşdırır.

Tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi:

Hər yaş dövrünün başqasından fərqləndirən fiziki və psixi xüsusiyyətləri vardır. Yəni hər hansı yaş dövründə olan uşaqların (məsələn, deyək ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin) boyu, çəkisi, diqqəti, iradəsi, təfəkkürü, hissləri, xarakteri və s. başqa yaş dövründə olan uşaqlarınkindən əsaslı surətdə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif yaş dövründə uşaqların hərəkət və davranışları da müxtəlif olur. Yaş dövrlərində uşaqların inkişafı üç istiqamətdə gedir: 1) anatomik-fizioloji inkişaf; 2) psixoloji inkişaf; 3) intellektual-mənəvi inkişaf.

Buna görə də tərbiyə məqsədilə iş və tədbirləri müəyyənləşdirərkən, yaxud nəcib keyfiyyətləri uşaqlarda formalaşdırmaq üçün tərbiyənin üsul və vasitələrini tətbiq edərkən müvafiq yaş dövrünün səviyyə və imkanları hökmən nəzərə alınmalıdır. Unudulmamalıdır ki, məsələn X sinif şagirdləri I sinifdə oxuyan uşağa eyni gözlə baxmaq, eyni üslub və ahənglə danışmaq, yaxud müəyyən hərəkətlərinə görə onların hər ikisi haqqında eyni ölçü götürmək yaramaz. Tərbiyə praktikasında uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə hesablaşmayanlar ya kiçikyaşlı şagirddən “böyüklük” umub tələbkarlıqda, uşağa münasibətdə sərtliyə, ifratçılığa yol verirlər: ya da orta və ya yuxarı məktəbyaşlı şagirdi “körpə” sanıb onunla münasibətdə əndazəsiz ürəyiyumşaqlığa, lüzumluz liberallığa yol verirlər. Hər iki hal tərbiyə baxımından eyni dərəcədə səhv və qorxuludur. Beləliklə, hər yaş dövrünü başqasından fərqləndirən xüsusiyyətlərin mövcudluğu şagirdlərlə aparılan işin forma və məzmunundan, tərbiyəvi üsul və vasitələrin tətbiqində həmin xüsusiyyətlərlə hesablaşmağı zəruri edir.(Yaş dərəcələri haqqında dərsləyin I cildində ətraflı məlumat verilmişdir).

Tərbiyədə uşağın fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi:

Ayrı-ayrı yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi, ayrı-ayrı uşağın da yaşından, həmçinin oğlanı qızdan fərqləndirən xüsusiyyətlər olur. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan tərbiyədə yaxşı nəticələr qazanmaq mümkün deyil.

Bəzən müəllimlər məktəbli “açıq kitaba” bənzədir və elə zənn edirlər ki, onu öyrənmək asan işdir. Əslində isə hər bir uşaq obrazlı desək “özlüyündə tilsimli qaladır”, “sırlı aləmdir”, xüsusi açar tələb edən nadir “qıfildir”. Hansı cinsə, yaş dövrünə, temperaməntə və sinir sistemi tipinə malik olmasından, hansı mikro və makro mühitdə böyüməsindən, həyatında nə kimi tərbiyəvi qüvvələrin – şəxs və kollektivlərin təsirinə məruz qaldığından, fitrətindəki qabiliyyətlərdən və s. amillərdən asılı olaraq uşaqlar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Bunun nəticəsidir ki, eyni yaş qrupunda, eyni ailədə, eyni sinifdə, eyni kollektivdə, hətta bütün dünyada elə iki uşaq tapılmaz ki, onların duyma və qavrama qabiliyyəti, marağı, düşüncə tərz, hisslərinin dərinliyi, xarakter əlamətləri, təbiətdən, varisdən keçmiş quruluş və funksiya fondu tam üst-üstə düşsün. Ona görə də deyə bilərik ki, nə qədər insan var bir o qədər fərdi xüsusiyyət var, nə qədər uşaq var bir o qədər tərbiyə üsulu var.

Psixoloqlar insanları o cümlədən uşaqlar da bura daxil olmaqla fərdi xüsusiyyətlərinə görə dörd temperament tipinə bölmüşlər: xolerik, sanqvinik, fleqmatik, melanxolik. Fərdi fərqlər bu tiplərin xarakterindən irəli gəlir ki, müəllim və tərbiyəçilər buna yaxşı bilməlidirlər.

Xolerik tip üçün xarakterik olan əlamətlər bunlardır: çox hərəkətli, tələskən, bir yerdə qərar tutmayan, hövsələsiz, fəal və təşəbbüskar (sinifə sual verəndə ilk növbədə xoleriklər əl qaldırır), qətiyyətli, fikirləşmədən tez cavab verən, risk edən (çətinlik meydana çıxdıqda özünü itirmir və böyük enerji ilə onu aradan qaldırmağa çalışır), ünsiyyətli, xoşrəftar, gülərliz, habelə maraqsız iş zamanı tez həvəsdən düşən, işi sona çatdırmayan, əhvalı tez dəyişən və s.

Sanqvinik tip üçün xarakterik olan əlamətlər bunlardır: şən, gümrəh, həyatsevər və işgüzar, özünü həmişə yüksək qiymətləndirən, hər cür şəraitə, kollektivə tez uyğunlaşan və ünsiyyətlidir. Onlar, tələskəndir, həmişə harasa tələsirlər, sürətlə yeriyir və tez-tez

danışır, gördüyü film və oxuduğu kitab haqqında həvəslə və həyəcanla danışır, hər yeni bir fakta və məsələyə böyük maraq göstərir, mimikası zəngin, mütəhərrik və ifadəlidir. Onun əhval-ruhiyyəsini, insanlara və ya obyektlərə münasibətini elə üzündən oxumaq olar. Hissləri və əhval-ruhiyyəsi çox dəyişkəndir.

Fleqmatik tip üçün xarakterik olan əlamətlər bunlardır: soyuqqanlılıq, ehtiyatlı və tədbirli olmaq, yüksək səbr və təmkinlilik, qaradınməzlik onlara xasdır. Onları güldürmək, həyəcanlandırmaq və ya hirsələndirmək o qədər də asan deyildir, ağlayarkən üzünün ifadəsi qətiyyənlə dəyişmir, yalnız axan göz yaşları onun kədərləndiyini göstərir. Hərəkətləri və yerışı ləng və astadır. Habelə səliqəlilik, intizamlılıq, ağırtəbiətlik, az ünsiyyətlik, həssas və heyssiyyətli olmaq onlara xasdır. Onlar yeni şəraitə gec alışır, tez inciyib küsə bilirlər. Dostları az olsa da, dostluqda çox möhkəm olurlar.

Melanxolik tip üçün xarakterik olan əlamətlər bunlardır: həssaslıq, hər şeyə diqqət göstərən, hər şeyi ürəyinə salan, yeni şəraitdə özünü itirən, yeni şəxslərlə ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkən, kollektivdə özünü qərib hiss edənlərdir. Hərəkətləri süst, zəif, ağır-ağırdır. Usandırıcı danışır. Həmçinin tez küsəyən, inciyən və bundan uzun müddət özünə gələ bilməyən qapalı insanlardır.

Müəllim və tərbiyəçilər uzun müddətli müşahidələr nəticəsində bu tipləri öyrənməli və buna müvafiq olaraq hərəkət etməlidir. Tərbiyə işini məhz bu şəkildə quran müəllim və sinif rəhbərləri sinifdəki uşaqların ailələrini və özlərini dərinləndirən tanıyırlar, şagirdlərdən kimin utancaq və ya şiltaq, kimin diribaş və ya süst, kimin hövsələli və ya hövsələsiz, kimin coşğun və ya sakit olduğunu, kollektivin həyatı ilə hansı uşağın nə dərəcədə bağlandığını, kollektivin fəaliyyətində kimin necə iştirak etdiyini, eləcə də kimə sözlə, kimə sət baxışla, kimə mənalı təbəssümlə, kimə ciddi tənbəhlə təsir göstərməyin daha yaxşı səmərə verəcəyini dəqiq bilir və buna görə də lazım gələndə hər kəslə “öz dilində” danışmağı bacarırlar. Nəticədə onların rəhbərlik etdikləri siniflərdəki hər bir uşaq mənsub olduğu kollektivin ləyaqətli üzvü səviyyəsinə yüksələ bilər.

Tərbiyədə nikbinlik prinsipi:

Ərəbcə “Nik”- yaxşı, “bin” görmək” deməkdir. Nikbinlik – yəni uşağa yaxşı nəzərlə baxmaq deməkdir. Ona şübhəli baxmaq və ya inamsızlıq göstərmək tərbiyə işinə ziyan vurur. Tərbiyəçi

uşaqlara gələcəyin böyük adamları kimi baxmalı, onlara həmişə ruh verməli və inam göstərməlidir. Uşaqlara qarşı bədbin olmaq onları ruhdan salar və görüləcək işin səmərəsini azaldar. Yaxşı nə varsa hamısı uşaqlara verilməli, gözəl nə varsa hamısı uşaqların olmalıdır.

Yaxşı keyfiyyətlərə istinad etməklə qüsurlarını aradan qaldırılması prinsipi.

Həyatda elə uşaq yoxdur ki, o yalnız müsbət yaxud mənfi sifətlərin təcəssümündən ibarət olsun. Hər bir uşaqda hər iki sifətin az və ya çox dərəcədə nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Təcrübəli müəllimlər həmişə nikbin olur, heç bir çətinlik önündə ruhdan düşmür, uşaqdakı yaxşı sifətlərə istinad etməklə onların qüsurlarını asanlıqla aradan qaldırırlar. Ancaq başqa cür hərəkət edən, məsələn, şuxluğuna, ya bir-iki qəbahətinə görə uşağı ruhdan salan “səndən heç vaxt adam çıxmaz” - deyərək uşaqda öz qüvvəsinə və işıqlı gələcəyinə inam söndürənlərə də rast gəlmək olur.

Müəllim, tərbiyəçi nikbin olmalı, uşaqdakı yaxşı cəhətləri görməyi bacarmalı, ona istinad etməklə qüsurları aradan qaldırmalı, ədəb-ərkan qaydalarını, mədəni davranış normalarını məktəbliyə başa salmalı, onların zəruri və faydalı olmasına inam doğurmalı, eyni zamanda həmin qayda və normaların məzmununa uyğun hərəkətləri uşaqda adətə çevirməyə nail olmalıdır.

Tərbiyədə uşağa hörmət və tələbkarlıq prinsipi:

Cəmiyyətlə, tərbiyə üzrə aparılan bütün işlərdə uşağa mümkün qədər çox hörmət etmək və ona çoxlu tələblər vermək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, dərin hörmət və ciddi tələbkarlıq olmayan məktəblərdə tərbiyə işlərinin səviyyəsi aşağı olur.

Yaxşı tərbiyə etmək üçün səhvə yol vermiş uşağa da valideyin qayğısı ilə yanaşma, şagirdlərin hamısını eyni dərəcədə sevmək, onlara eyni gözlə baxbağı bacarmaq, eyni dərəcədə tələbkar olmaq lazımdır. Özü də uşağa olan tələbkarlıq hədə-qorxuya yox, hörmətə, nüfuza və şüura əsaslanmalıdır. Unutmamalı ki, hədə-qorxunun, hətta fiziki qüvvənin hesabına əldə edilə bilməyən bir çox məsələlər məhz hörmətin, nüfuzun, ağılın gücü ilə həll olunur.

Bu mənada “Qüvvə çox şeyi, ağıl isə qüvvəni sındırır” kəlamında böyük həqiqət vardır. Deməli, müəllim tərbiyə ilə bağlı tələb, tədbir və hərəkətlərində ilk növbədə məhz ağıla, şüura müraciət etməlidir.

Uşağa tələb verərkən yaxşı nəticə əldə etmək üçün təcrübədə özünü doğrultmuş, aşağıdakılara əməl olunmalıdır:

– müəyyən tələblər irəli sürmək lazım gəldikdə həmin tələbi nə üçün, nəyə görə yerinə yetirmək vacib olduğunu uşağa başa salmaq gərəkdir. Bu zaman nəsihətçiliyə başlamaq, söz güləşdirmək, uşağı dilə tutmaq lazım deyil;

– uşağa lakonik tələblər verilməlidir;

– tələb işgüzar və ciddi tonda, hökümlü və qəti sərəncam şəklində verilməli, ancaq səmimi və inandırıcı olmalıdır;

– tələb aydın, uşağın ancaq səviyyəsinə və gücünə uyğun olmalıdır;

– uşağa yarımçıq, kobud, məntiqsiz və gülünc tələblər vermək yaramaz;

– tələbin şagird tərəfindən müstəsna olaraq hər zaman icra edilməsinə nail olmalı, bu işdə heç bir güzəştə yol verilməməlidir;

– tələb verərkən pedaqoji etika gözlənilməlidir: yəni tələb hörmətlə əlaqələndirilməlidir; tərbiyələndirici tələb verərkən, zaman, məkan və şərait uyğun elə bir pedaqoji texnika tapmaq lazımdır ki, o uşaq üçün xoş, ürəyəyatan gözəl bir şey olsun;

– tələb şagirdin nəzarətində daha böyük nüfuza malik şəxs tərəfindən verilməlidir;

– tələbi yerinə yetirərkən uşaq çətinliyə rast gəlsə, ona kömək edilməlidir; atalar «Uşağa buyur, dalınca yüyür» deyiblər;

– tələbin icrası zamanı uşaq bilmədən müəyyən xəyata yol versə, onu o saat tənbeh etmək nəticə verməz.

Tələblərdə vahidlik prinsipi:

Şagirdin davranışına verilən tələblər bir də o vaxt yaxşı nəticələnir ki, onu tərbiyyə edən bütün şəxslər, qüvvələr və orqanlar tələblər verməkdə vahidliyi gözləsinlər: başqa sözlə hamı uşağa vahid tələblə yanaşsın.

Məlum olduğu kimi, uşağı əhatə edən mikro və makro mühitdə ona təsir göstərən qüvvələr çoxdur: ata-ana, ailənin digər yaşlı üzvləri, qohum-qonşular, tay-tuşları, dost-tanışları, pedaqoji kollektivin üzvləri, məktəb şagird təşkilatları və onları vəzifəli şəxsləri, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri, hami təşkilatlar, əmək kollektivləri və s.

Şagirdə verilən tərbiyəvi tələblərdə vahidliyin pozulması hallarında misalları yalnız müəllim heyətinin işindən deyil, həm də:

- müəllim heyəti ilə məktəb rəhbərliyinin;
- müəllim heyəti ilə şagird təşkilatlarının;
- məktəb rəhbərliyi ilə şagird təşkilatlarının;
- məktəblə ailənin;
- məktəblə məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinin;
- məktəblə ictimaiyyətin;
- məktəblə ailə və ictimaiyyətin;
- ailə başçılarının və ailənin yaşlı üzvlərinin;
- uşağa təsir göstərən digər qüvvələrin (tay-tuşların, dost-tanışların, qohum-qonşuların və s.) işində də gətirmək olar.

Tərbiyədə sözlə əməlin birliyi prinsipi:

Bu prinsip şagirdlərin şüuruna və əhval-ruhiyyəsinə səmərəli təsir göstərməkdə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Vəhdət olan yerdə sözlə iş arasında fərd, uyğunsuzluq olmur, şüur davranışa, söz əmələ müvafiq gəlir.

Tərbiyədə sözlə işin vəhdəti prinsipini rəhbər tutaraq müəllim, məsələn: «Şagirdlər üçün qaydalar»dan hər hansı birinin əhəmiyyəti barədə uşaqlara müvafiq məlumat verdikdən sonra onları həmin qaydaya aid praktik işlərə cəlb etməlidir.

Ümumiyyətlə düzgün təşkil olunmuş əmək qüvvətli tərbiyə amili olduğundan məktəblilərin səylərini müxtəlif növ əmək kollektivlərində, birlikdə həyata keçirilən kütləvi tədbirlərdə cəmləşdirmək, əməyin və ictimai-faydalı işlərin tərbiyəvi imkanlarından maksimum istifadə etmək yaxşı nəticə verir və haqqında danışdığımız tərbiyəvi prinsipə uyğun olar.

Tərbiyədə aşkarlıq prinsipi:

Hazırda məktəblilərin tərbiyəsində nəzərə çarpan qüsurların müəyyən qismi tərbiyədə aşkarlıq prinsipinə əməl edilməməsindən irəli gəlir.

Hər hansı bir ciddi tərbiyəsizlik halı məktəb kollektivi və şagirdlər tərəfindən açıq-açıqına müzakirə edilməməlidir. Belə müzakirə sinifdə, şagird özünüidarə təşkilatlarında təşkil olunmalıdır. Buna nail olmaq lazımdır ki, məktəblilər iclaslarda bir-birini obyektiv səciyyələndirsinlər, dost-dostun, yoldaş-yoldaşın davranışındakı müsbət və mənfi cəhətləri deməkdən çəkinməsin, adam-ada-

mın aynası olsun. Bu, kollektivdə sağlam ictimai iqlim yaradır. Aşkarlıq prinsipini rəhbər tutmaqla hər bir tərbiyəçi-müəllim bütün hallarda nöqsanların düzəldilməsinə, bunları doğuran səbəblərin aradan qaldırılmasına nail olmağa borcludur.

Tərbiyədə uşağa hərtərəfli təsir göstərmək prinsipi:

Başqa prinsiplər kimi, bu da tərbiyənin təşəkkülü qanunauyğunluqlarından inkişaf edir. Tərbiyənin bütün tərkib hissələrinin təşəkkülündə ağıl, hiss və iradə həlledici rol oynayır. Məsələn, sözün əsl mənasında yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmaq və həyatda düzgün sosial yol, fəal mövqe seçmək üçün ağıl, şüur, dünya-görüşü zəruridir. Bunlarsız nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dəqiq fərqləndirmək mümkün deyildir.

Ağlı qidalandıran bilik insanda inama, əqidəyə çevrildə daha böyük təsir qüvvəsinə və əhəmiyyətə malik olur. Bu işdə isə hissələr və iradə mühüm rol oynayır. Məsələn, vicdan hissi və möhkəm iradə adamı rəzil hərəkətlərə yol verməkdən çəkindirir. Yaxud, insanpərvərlik hissi adamı başqaları ilə münasibətdə nəzakətli və qayğıkeş olmağa təhrik edir; vətənpərvərlik hissi insanın vətən və xalq naminə ləyaqətli işlər görməsində stimül kimi çıxış edir və i.a.

Buna nail olmaq lazımdır ki, uşaqlara verilən tərbiyəvi biliklər onların inamına, şəxsi əqidələrinə, daxili tələbatlarına çevrilsin, şagirdlərin hissələrinə hakim kəsilsin, hərəkət və davranışlarını tənzim etsin. Bunun üçün uşağın həm şüuruna, həm dəhissələrinə və iradəsinə təsir göstərilməlidir. Bu məqsədlə təcrübəli müəllimlər tərbiyə işində haqlı olaraq kompleks tədbirlərdən istifadə edirlər. Çünki kompleks tədbirlər məktəblilərə hərtərəfli təsir göstərir, onlarda şüurla hiss və davranışın üzvü vəhdətini yaradır, şagirdlərin tərbiyəvi biliyini əməli fəaliyyətdə maddiləşdirir. Hərtərəfli təsir prinsipi tərbiyəyə kompleks yanaşmasını da əhatə edir. Tərbiyə işi, pedaqoji proses – əslində kompleks işdir, kompleks prosesdir.

Tərbiyədə ardıcılıq və sistemlilik prinsipi:

Bu prinsip tərbiyəyə kompleks yanaşma ilə bağlıdır. Bu da təbiidir. Çünki, hansı olur-olsun fərqi yoxdur, heç bir vasitə başqalarından, bütöv sistemdən, təsirlərin kompleksindən ayrılıqda götürüldükdə yaxşı və ya pis vasitə kimi qəbul edilə bilməz; heç bir vasitəyə sistemdən və təsirlərin bütöv kompleksində ayrılıqda baxılmalıdır. Kompleks yanaşma tərbiyənin taktikasındırsa, ardıcılıq

və sistemlilik prinsipi onun strategiyasıdır. Strategiyasız taktika ciddi bir şeyə qadir olmadığı kimi, tərbiyə işlərinin də sistemi yaradılmasa, həmin işlər systemsiz aparılsa, kompleks yanaşmanı yüksək səviyyədə həyata keçirmək mümkün olmaz.

Əlbətdə şagirdlərin tərbiyəsi üzrə aparılan işin sistemində konkret zaman, məkan və şəraitlə bağlı müəyyən dəyişikliklər aparmaq olar və aparılmalıdır. Ancaq bu inkar edilməz həqiqətdir ki, məhz aydın düşünülmüş sistem üzrə həyata keçirilən ardıcıl işlər sayəsində tərbiyəliliyin uşağın daxili stimuluna çevirmək olar. Məqsədəuyğun və ardıcıl tərbiyəvi təsirlər sistemi əsasında müəllim şagirdə ictimai fəaliyyətin elə motivlərini formalaşdırmalıdır ki, nəticədə o, hərəkət və davranışını, gördüyü kimi xalqın mənafeyi baxımından qiymətləndirməyi özündə adət şəklinə salsın, fəaliyyətinin ictimai-siyasi əhəmiyyətini düzgün dərk etsin. Belə olduqda uşaqda müsbət keyfiyyətlərin formalaşması dinamikası zərurilikdən – sərbəstliyə, məcburi davranışdan azad davranışa doğru gedir.

Kollektivdə kollektiv vasitəsilə tərbiyə prinsipi:

Məktəbdə kollektivdən kənar şagird olmur. Kollektiv isə tərbiyənin qüdrətli amilidir. Uşağa kollektiv daxilində paralel təsir edilir, müəllimin təsiri ilə, kollektivin təsiri paralel gedir. Yaxşı təşkil olunmuş kollektiv-uşağın həm birinci, həm də ikinci signal sisteminə vaxtli-vaxtında və məqsədyönlü təsir göstərməklə onda nəcib keyfiyyətlərə aid daxili stereotipi formalaşdırır. Kollektivdə uşaqlar bir-biri üçün nümunə olurlar, biri o birisindən ibrət dərsi alır, yaxşıdırsa ona oxşamağa çalışır, öz hərəkətləri ilə onun hərəkətlərini müqayisə edir və qiymətləndirir. Yəni kollektivdə bir uşaq başqası üçün əxlaqi hərəkəti qiymətləndirmə meyarı rolunda çıxış edir. Şagird üzv olduğu kollektivin qarşısında duran tələb və vəzifələrin yerinə yetirilməsində iştirak edə-edə mütəşəkkiliyə, intizamlı olmağa və digər nəcib keyfiyyətlərə alışı.

Tərbiyədə tərbiyə edənlə, tərbiyə edilənin birgə fəaliyyəti prinsipi:

Tərbiyə sahəsində uğurlar o zaman yaxşı nəticə verir ki, praktikada pedaqoji rəhbərliklə - tərbiyə edənlə tərbiyə olunan birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu prinsipə əməl edilməyəndə iki cür səhvə yol verilmiş olur: ya uşağa tam sərbəstlik verilir, o başla-başına buraxılır, nəzarətsiz qalır; ya da uşağın təşəbbüsçüluğu, sər-

bəstliyi hər addımda boğulur, yeri gəldi-gəlmədi, onun hər bir hərəkətinə müdaxilə edilir, uşaq həddindən artıq ciddi nəzarət altında saxlanılır.

Düzgün tərbiyə baxımından hər iki hal pisdir. Bu məsələdə pedaqoji incəlik və məharət tələb olunur. Tərbiyəçi tərbiyəolunanın müstəqilliyini, sərbəstliyini, daxili qüvvəsini ifadə etməsinə geniş imkan yarartmaqla yanaşı, onun mənəvi həyatının axınına məqsədyönlü istiqamət verməli, uşağa hiss etdirmədən onun fəaliyyət həddini ciddi surətdə müəyyənləşdirməli, özünü guya arxa planda aparən şəxs kimi göstərsə də, tərbiyəolunanın heç bir hərəkətini nəzərdən qaçırmmalıdır. Bu işdə müəllim və tərbiyəçilər əsas etibarilə pedaqoji intusiyaya keçmiş illərin təcrübəsinə və özünün elmi eridusiyasına əsaslanmalıdır.

Tərbiyə prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi və humanist xarakteri:

Şagirdlərin tərbiyəsində rəhbər tutulası prinsiplərdən ayrı-ayrılıqda danışılsa da, əslində onlar tərbiyə işində bir-biri ilə sıx əlaqə və vəhdətdədirlər. Misal üçün «tərbiyədə məqsədyönlük» prinsipi tərbiyənin məqsədi barədə uşağa lazımi məlumat verməli (aşkarlıq prinsipi), tədbirlərdə sistem və ardıcılıığı gözləməyi («sistemlik və ardıcılıq» prinsipi), tərbiyəni gündəlik həyatdan, ölkədə gədən quruculuq işlərindən gətirilmiş misallarla əlaqələndirməyi («tərbiyənin həyatla, əməklə əlaqəsi prinsipi»), şüurla davranışın vəhdətini təmin etməyi (sözlə əməlin birliyi prinsipi) və s. tələb edir.

Beləliklə, tərbiyə praktikasında bütün prinsiplər bir-biri ilə culğalaşmış, kompleks şəkildə çıxış edir və humanist xarakter daşıyır; yəni adamda nəcib keyfiyyətlərin hərəkət və davranış normalarının formalaşdırılmasına xidmət göstərir, insanın mənəvi yüksəlişini, arzusunu, marağını meyilini təmin edir. Nəcib keyfiyyətlərin aşılardırılmasında və formalaşdırılmasında müvəffəqiyyət belə variantı tapıb təmin etməkdən asılıdır. Elə müəllimin əsl pedaqoji məharətində konkret zaman, məkan və şərait daxilində məhz bu cür optimal vəhdət və variantı tapıb tətbiq etməkdə özünü göstərir.

Tapşırıqlar

Aşağıdakılar barədə biliklərinizi bərpa etməyə çalışın, sonra VII fəslə diqqətlə oxuyun, yeni öyrəndiklərinizi yadda saxlamaq üçün bunların ümumi biliklər sisteminizə daxil olmasının faydası barədə düşünün.

1. Tərbiyə sözünün etimoloji mənası.
2. Tərbiyə işinin meydana gəlməsi.
3. Tərbiyənin mahiyyəti və məqsədi.
4. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları və hərəkətverici qüvvələri.
5. Tərbiyənin kateqoriyaları.
6. Tərbiyənin prinsipləri və onların şərhli.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
2. Hüseynzadə R.L. İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlar, 2012.
3. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.
4. Əhmədov H.H. Pedaqogika. (Dərs vəsaiti). Bakı, 2006
5. Seyidov F.Ə. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair. Bakı: Sevinc, 1997.
6. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. (Dərs vəsaiti) Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2010.

VIII fəsil
TƏRBIYƏ İŞİNİN MƏZMUNU,
FORMA VƏ METODLARI

Əhatə olunan məsələlər:

- 8.1. Zehni tərbiyə.
- 8.2. Əxlaq tərbiyəsi.
- 8.3. Mənəvi tərbiyə.
- 8.4. Əmək tərbiyəsi.
- 8.5. Estetik tərbiyə.
- 8.6. Fiziki tərbiyə.
- 8.7. Ekoloji tərbiyə.
- 8.8. Hüquq tərbiyəsi.
- 8.9. İqtisadi tərbiyə.

Tərbiyə işinin məzmunu dedikdə onun tərkib hissələri və ya istiqamətləri, sahələri başa düşülür. Tərbiyənin məzmunu çox genişdir və bu bir çox tərbiyə sahələrini əhatə edir. Müxtəlif pedaqoji ədəbiyyatda tərbiyənin məzmunu və ya tərkib hissələri müxtəlif sayda və müxtəlif tərkibdə verilmişdir.

Tərbiyə prosesində tərbiyənin tərkib hissələri arasında sərhəd çəkmək olmaz. Hər hansı bir tərbiyəvi işdə tərbiyənin müxtəlif sahələri, tərkib hissələri özünü göstərir. Bu baxımdan tərbiyə işi kompleks xarakter daşıyır və şəxsiyyətin hərtərəfli, ahəngdar inkişafına xidmət edir. Ümumiləşmiş şəkildə tərbiyənin məzmununu aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

8.1. Zehni tərbiyə

Zehni tərbiyə - (Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda əqli tərbiyə də işlənir) uşaqların, şagirdlərin zehni qüvvələrinin, zehni təfəkkürünün, əqlinin, dünyagörüşünün, intellektinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Zehni tərbiyə insanda mənəvi zənginlik yaratmaqla bərabər əxlaqi saflığın da əsasını qoyur. Biliklərə yiyələnmə prosesində intellektual qabiliyyətlər yaradıcı təfəkkür inkişaf edir, nəcib əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır. Bu prosesdə insanlarda öz gücünə inam yaranır, bu inam isə təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq meyllərinin yaranmasına səbəb olur.

Fənn və maraq dərnəklərinin, müxtəlif idraki klubların işi, kitab mütaliəsi, kitab üzərində müxtəlif işlər - rəy yazmaq, plan tutmaq, icmallaşdırmaq, tezis hazırlamaq və s., kitab və kitabxanalardan istifadə, tarixi yerlərə, muzey və sərgilərə, təbiətə ekskursiyaların təşkili, müxtəlif peşə sahibləri, elm adamları ilə görüşlər zehni tərbiyənin mühüm vasitələri hesab edilir.

Zehni tərbiyənin bir sıra vəzifələri vardır.

Zehni tərbiyənin birinci vəzifəsi təfəkkürü, əqli qüvvələri, potensial intellektual qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir. Təfəkkür beynin məhsuludur və bütün insanlara xasdır. Onun dialektik,

məntiqi, mücərrəd induktiv, deduktiv, yaradıcı növləri vardır. Təfəkkürün inkişafı fikri fəallıqla, məntiqi və tənqidi düşüncə ilə, təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaqla həyata keçirilir.

Düşüncə və fikirləşmək təfəkkürü inkişaf etdirir. Alman pedaqoqu A.Disterveq yazırdı ki, uşaqlara fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətmək lazımdır. Bilikləri deyil, bilikləri tapıb öyrənməyi öyrətmək lazımdır.

Təfəkkürün inkişafı ağılın inkişafına təsir göstərir. Psixoloqlar ağılın aşağıdakı keyfiyyətlərini göstərirlər: **ağılın müstəqilliyi, ağılın tənqidiliyi, ağılın dərinliyi, ağılın çevikliyi, fikrin sürəti, fikrin məntiqiliyi.**

Ağılın müstəqilliyi şagirdlərin hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edib sərbəst, şüurlu şəkildə fikir yürütməsində; **ağılın tənqidiliyi** fakt və hadisələri təhlil süzgecindən keçirib doğru və yanlış təsəvvürləri aydınlaşdırmaq və başa düşmək qabiliyyətində; **ağılın dərinliyi** – hər hansı bir təzahürün, hadisənin mahiyyətini tamın aydınlıqla anlamaqda, nəticəni öncədən görməkdə; **ağılın çevikliyi** – bu və ya digər problemə münasibətdə sürətli, düzgün qərar qəbul etmək, yaranmış situasiyadan baş çıxarmaqda; **fikrin sürəti**- hər hansı bir məsələyə qısa müddətdə münasibət bildirmək bacarığında; **fikrin məntiqiliyi** məntiqi dəlilləri əsas götürərək, inandırmağı, sübut etməyi, bacarmaqda öz ifadəsini tapır.

Hər bir şəxsin, o cümlədən şagirdin ağılı, əqli və intellektual inkişafı onun qazandığı biliklərin həcmində, geniş dünyagörüşə malik olmasında, yaradıcı idrakın müstəqilliyində idrakın səmərəli yollarını müəyyənləşdirməkdə, zehni bacarıq və qabiliyyətlərində özünü göstərir.

Zehni tərbiyənin ikinci vəzifəsi şagirdləri tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətlərinə yönəltməkdir. Şagirdləri araşdırıcılığa, axatarıcılığa yönəltmək, onlara müstəqil çalışmaq, müstəqil bilik qazanmaq bacarıq və vərdişlərini aşılamaq lazımdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti onlara məlum olmayan faktların, nəzəri biliklərin və fəaliyyət üsullarının açılması kimi başa düşülə bilər. Bu yolla şagirdlər müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində tədqiqatın əsas metodları ilə tanış olur, bilikləri sərbəst və müstəqil əldə etmək bacarığına yiyələnirlər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları bilikləri müstəqil qazanmaq, onları araşdırmaq, müqayisə və təhlillər apar-

maq, ümumiləşdirmək üçün intellektual praktik bacarıqlar sistemidir.

Təlim prosesi və zehni inkişaf bir birilə sıx əlaqəlidir. Təlimin keyfiyyəti zehni qabiliyyətlərin inkişafına və zehni tərbiyənin yerinə yetirilməsinə qüvvətli təsir göstərir. Bu baxımdan tədris materialı yadda saxlamaq üçün verilməməli, o şagirdlərin zehni təfəkkürünü inkişaf etdirməli, onları axtarıcılığa, daha yeni biliklər qazanmağa sövq etdirməli, dərstdə hər bir şagirdin idraki fəallığı təmin olunmalıdır.

Şagirdləri tədqiqatçılıq bacarığına yiyələndirmək üçün onlara təcrübə və müşahidələr aparmağa, praktik işlər yerinə yetirmələrinə şərait yaradılmalıdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq metodu ilə iş aparmaları özündə müşahidə, eksperiment, modelləşdirmə, sınaqdan keçirmə kimi metodları özündə birləşdirir.

Tədqiqatçılıq bacarığının yerinə yetirilməsində modelləşdirmə metodunun xüsusi yeri vardır. Bu metod vasitəsilə hər hansı prosesin modeli hazırlanır

Qeyd edək ki, məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətləri yuxarı siniflər üçün xarakterik olsa da, bunu kiçik məktəbli yaş dövründən başlamaq lazımdır. Məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıqlarına yiyələnməsi, onun intellektual səviyyəsini yüksəldir, dünyagörüşünü genişləndirir, zehni təfəkkürünü, müstəqil düşünmə və bilik qazanma qabiliyyətini inkişaf etdirir, əqli mühakimələr, təhlillər, ümumiləşdirmələr aparmasına kömək edir ki, bütün bunlar da məktəblinin təhsilinə uğurlar qazandırır.

Zehni tərbiyənin üçüncü vəzifəsi şagirdləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaqla onlarda elmi dünyagörüş və fəlsəfi dünyagörüş formalaşdırmaq, fakt və hadisələrə elmi və fəlsəfi dünyagörüş baxımından yanaşmağı öyrətməkdir. Elmi dünyagörüş - yəni, insan təcrübə elmlərin nailiyyətləri əsasında varlıq aləmi barəsində ümumi bir nəzər əldə etmiş olur. Fəlsəfi dünyagörüş isə əqlin səyləri və elmi dəlillər vasitəsi ilə əldə etdiyi nəzəriyyə və təcrübəyə öz xüsusi fikri və düşüncəsi olur. Bu da məktəblinin yaradıcı, düşüncəsi, tənqidi təfəkkürü sayəsində mümkün olur.

İnsanlarda elmi dünyagörüşün əsası hələ kiçik yaşlarından qoyulur. Bu sistemli təlim müəssisələrindəki, təlim prosesində təlim-tərbiyə prinsiplərinə riayət etməklə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi

prosesində həyata keçirilir. Təbii və dəqiq elmlərin tədrisi prosesində təbiətin sirləri açılır, humanitar fənlərin tədrisi prosesində isə cəmiyyətin inkişaf qanunlarını mahiyyəti dərk edilir və s. Materialların tədrisi prosesində əsas qoyulan elmi dünyagörüş sinifdən-kənar tədbirlər vasitəsilə möhkəmləndirilir və inkişaf etdirilir.

Məktəbli hər yanda öz elmi, biliyi ilə öz ziyalılığını göstərməli, elmi və ədəbli danışmalı, məsələlərə elmi nöqtəyi nəzərdən yanaşmalıdır.

İntellektual səviyyəsi yüksək olan insanlar ictimai-siyasi və təbiət hadisələrinə elmi nöqtəyi-nəzərdən, elmi əsaslara istinad edərək yanaşır. Bu isə onlarda elmi dünyagörüş formalaşmasına səbəb olur.

Zehni tərbiyənin dördüncü vəzifəsi şagirdlərə zehni əməyin səmərli təşkili yollarını öyrətməkdir. Yəni nə vaxt zehni işlə məşğul olmalı, necə məşğul olmalı, hansı metodlardan istifadə etməli və s. öyrədilməlidir.

Zehni iş zamanı bu əməyin gigiyenasına əməl edilməlidir. Məsələn, hər bir saatdan bir 10-15 dəqiqəlik tənəffüs etmək, yüngül idman hərəkətləri etmək, gözlərin gimnastikasını etmək, havaya çıxmaq, otağın havasını dəyişmək, iş növünü dəyişmək faydalı hesab olunur.

Zəif işıqlı yerdə və ya çox işıqlı yerdə oxumaq gözlərə zərərdir. Yaxud da uzanmış vəziyyətdə oxumaq, avtobusda oxumaq yenə də gözlərə zərər verə bilər.

Bu sahənin tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, zehni fəallıq gün ərzində, həftə ərzində, il ərzində eyni səviyyələrdə olmur. Səhər saatlarından başlayaraq saat 12-yə qədər zehni fəallıq yüksək olur, sonra tədricən zəifləməyə başlayır, günün ikinci yarısında zehni fəallıq axşam saatlarından başlayaraq saat 10-a qədər yüksək olur və sonra tədricən zəifləyir. Gecə saatlarında çalışmaq, yatmamaq üçün çay, qəhvə içmək sağlamlığa zərər olduğu kimi, zehni iş üçün də səmərəli hesab edilmir.

Həftə ərzində də zehni fəallıq eyni səviyyədə olmur. Həftənin 1-ci günü zehni fəallıq bir qədər aşağı ola bilər. İstirahət günündən sonra dincələn beyni işə salmaq üçün zehni işə başlamaq lazımdır.

İl ərzində də zehni fəallıq eyni dərəcədə olmur. Uzun yay boyu istirahətdən sonra sentyabr-oktyabr ayları zehni işə alışmaq bir

qədər çətin olur və insan tez yorulur. Sonrakı aylar zehni fəallıq yüksəlməyə doğru gedir.

Zehni tərbiyənin beşinci vəzifəsi şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyə etməkdir. Bu məqsədlə məktəbliləri fənn və maraq dərnəklərinə, müxtəlif maraqlı məktəb klublarına, elmi cəmiyyətlərin işinə, bilik viktorinalarına, elmi-publisistik müzakirələrə cəlb etmək lazımdır. Onların elmi cəmiyyətlərdə, oxucu konfransalarında iştirakı təmin olunmalıdır. Kollektiv şəkildə, qrup formasında sinifdə şagirdlər arasında “Öyrəndiyini başqasına öyrət!” və ya “Oxuduğunu başqasına danış!” məşğələləri keçirmək “Kəşf olunmuş və kəşf olunmamış sirlər haqqında” söhbətlər aparmaq, “Sual-cavab” gecələri, hekayə və şeir axşamları keçirmək şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyəsi baxımından çox faydalı nəticələr verir.

Bu istiqamətdə uşaqlara bilik mənbələrindən istifadə etmək qaydaları da öyrədilməlidir. Yəni uşaqlara nəyi haradan tapmağı, haradan öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Bunun üçün məktəbdə “Öyrənməyi öyrən” dərnək və ya klubları yaradıla bilər ki, burada onlara ardıcıl və geniş məlumatlar vermək olar. Məktəbdə kitabxana dərsləri də təşkil etmək olar ki, məktəblilərə kitab və kitabxanadan istifadə qaydaları, kataloq, biblioqrafiya, elektron kitabxana və s. haqqında məlumat vermək xeyli faydalıdır.

Biliklərə maraq yaradan işlərdən biri də **şagirdləri mütaliyə, özünü təhsil işlərinə sövq etdirməkdir.** Şagirdlər elmi-kütləvi, bədii fantastik əsərləri oxumağa meyilli olurlar. Bu da onların biliklərə maraq göstərməsi, yeni biliklər qazanması baxımından da faydalıdır.

8.2. Əxlaq tərbiyəsi

”Əxlaq” ərəbcə **“Xəlq”, “Xulq”** sözündən yaranıb “Xarakter”, “Səciyyə” “Yaranış” mənasını verir. “Məxluq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.

Latın dilində **“Mores”** “vərdiş” deməkdir. Sonradan bu söz başqa dillərə keçmişdir. İngiliscə **“moralist”**, rusca **“Moral”** sözləri meydana gəlmişdir ki, mənası müsbət, gözəl vərdişlər, yaxşı

adətlərə aid olmaq deməkdir. Qədim Roma və Yunanıstanda yaxşılığı birbaşa əxlaqla əlaqələndirmişlər.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir.

“Etika” “Etos” sözündən əmələ gəlib yunanca “vərdis” mənasını verir. Hərəkətlər vərdis əmələ gətirir, vərdis də insanın xarakterini yaradır. Ona görə yaxşı demişlər: “Əkərsən hərəkət, biçərsən vərdis, əkərsən vərdis biçərsən xarakter, əkərsən xarakter biçərsən taleh”. Demək, əxlaq hərəkətlə, davranışla, praktik işlə, əməllə bağlıdır.

Əxlaq cəmiyyətdə davranış modellərinin cəmidir, xalqın davranış normalarının məcmusudur. Əxlaq tərbiyəsinin də məqsədi yetişən gənc nəsli cəmiyyətin, toplumun əxlaq normalarına, cəmiyyətdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarına əməl etməyə alışdırmaq, onları milli mentalitetə, adət və ənənələrə uyğun hərəkət etməyə sövq etdirməkdir. Bu cəhətdən mənəvi tərbiyədən fərqli olaraq ki, o fərdi kateqoriyadır, əxlaq tərbiyəsi isə ictimai kateqoriyadır. Əxlaq tərbiyəsi görmüş şəxs cəmiyyətin əxlaq normalarına, milli-mənəvi dəyərlərə, milli mentalitetə, adət və ənənələrə əməl edir. Məsələn, xalqımızın müdrik fikirlərində deyilir: “Paltarın yaxşısını özünə götür, yeməyin yaxşısını qonağa ötür”(M. Kaşqarlının “Divan..”ında da bu fikir işlənmişdir). Yaxud deyilir: “Qonaq gəlməyən evə həkim gələr”, “Qonağın ruzusunu Allah yetirir”. Bu fikirlər onu göstərir ki, xalqımızda qonaqpərvərlik bir əxlaq normasıdır. Əxlaq tərbiyəsi görmüş şəxs cəmiyyətin bu əxlaq normasına əməl edəcəkdir.

Əxlaq insanın başqalarıyla ünsiyyətində, rəftarında, ictimai yerlərdə davranışında özünü göstərir. Əxlaq insanın özünə, başqalarına, əməyə, hadisələrə, cəmiyyətə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə münasibətini əks etdirir.

Cəmiyyətin inkişafı ilə, onun iqtisadi quruluşunun dəyişməsi ilə birlikdə əxlaq da dəyişir. Buna görə cəmiyyət nəinki əxlaqı yaradır, həm də onu qoruyur və inkişafına təsir edir.

Əxlaqın formalaşmasına ictimai şüurun, siyasətin, hüququn, fəlsəfənin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin, tarixin ciddi təsiri olur. Onlar əxlaq tərbiyəsinin məzmununa və xarakterinə təsir göstərirlər.

Əxlaq tarixi hadisədir və milli xarakter daşıyır. Buna görə bütün dövrlərdə dünya xalqlarının öz etnik münasibətlərinə uyğun

əxlaqi qanunları mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının da özünəməxsus əxlaq normaları mövcuddur.

Qeyd edək ki, ictimai quruluş, iqtisadi şərait dəyişdikcə əxlaq normaları da dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir və daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də əxlaq normalalarını erkən yaşlardan uşaqlara aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müəyyən prinsip və metodlar vardır ki, valideyn və tərbiyəçilər bunları bilməlidirlər. Pedagoqika elmi sübut edir ki, uşaqlıqda düzgün tərbiyə edilən əxlaqi keyfiyyətlər sonralar insan xarakterinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu cəhətdən əxlaq tərbiyəsi ailədən başlayır və sonrakı dövrlərdə davam etdirilir.

Əxlaq tərbiyəsi uşaqlıqda əxlaqi hisslərin, adətlərin, əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsinə xidmət edir, çünki kiçik yaşda uşaqların hərəkət və davranışında hisslər, emosiyalar, rənglər, nümunələr üstünlük təşkil edir.

Uşaqda ilk əxlaqi hisslər onu əhatə edən insanlara münasibətdə özünü göstərir. Onu da qeyd edək ki, 2-4 yaşlı uşaqların insanlara və ətraf həyat hadisələrinə münasibəti müxtəlif və dəyişkən olur. Uşaqdakı müsbət hərəkətlər bəzən əksinə, mənfi münasibətlə də əvəz oluna bilər.

4-5 yaşlı uşaqlarda əxlaqi hisslər get-gedə sabitləşir. Onlar yoldaşlarına qayğı ilə yanaşır, böyüklərə hörmət edir. Bu zaman valideyn və tərbiyəçinin müsbət hisslərini formalaşdırmaq üçün apardığı tərbiyəvi tədbirlər öz səmərəsini verir. Bu yaşlı uşaqlar balacalara oyun zamanı kömək edir, sınımış oyuncağını düzəltməyə çalışır, qocalara, xəstələrə qayğı ilə yanaşır, xüsusən, baba və nənəyə kömək etməkdən həzz alırlar, 5-6 yaşlı uşaqlar artıq öz hisslərini idarə etməyə çalışır, hisslərini şüura tabe etməyə səy göstərirlər. Məsələn, 6 yaşlı uşaq ağlamağını ailənin yaşlı üzvünün məsləhəti ilə dayandırır, ətraf adamlara mane olan hərəkətlərini, qaçmağı və qışqırmağı, bərkdən gülməyi dayandırır (“Babam yatıb, onu oyatmaq olmaz”, “Mən qışqıranda balaca bacım qorxur” – kimi hərəkətlərini dayandırmaq üçün mühakimə yürüdür). Məhz buna görə 4-6 yaşlı uşaqlarda öz hərəkətlərinin yaxşı və pis olduğunu yaxşı başa düşmək hissini formalaşdırmaq lazımdır.

Kiçik yaşlı uşaqlar çox vaxt belə hallarda öz mənfi hərəkətlərinin zərərini yaxşı başa düşürlər. Belə şəraitdə oxşar müsbət hə-

rəkətləri nümunə göstərməklə başa salmaqdan istifadə etmək lazımdır. Məs: Ana 4 yaşlı qızına deyir: “Yadımdadırmı, sən xəstə olanda qardaşını səs-küy salmağa qoymurdum, o, sənin paltarlarını səliqəyə salırdı? Qızım, indi sən də səs salma. Qardaşının paltarlarını səliqəyə sal, onun üçün şeir söylə, mahnı oxu, qoy şənlənsin...”.

Beləliklə, uşaq, başqalarının həyəcanını başa düşür, özünün mənfi hissələrini tərgidir, şıltaq və ərköyün hərəkətlərdən uzaq olur.

Kiçik yaşlı uşaqlarda əxlaqi adətlər qeyri-ixtiyari yaranır. Buna görə də əxlaqi adətləri uşaqlarda səmərəli inkişaf etdirmək üçün onları daha çox yaxşı hissələrə, hərəkətlərə və meyllərə alıxdırmaq lazımdır. Kiçik yaşda yaranan vərdiş və adətlər uşaq böyüdükcə onun fəaliyyətində daha dərin və möhkəm olur, eyni zamanda daha mürəkkəb adətlərə çevrilir. Uşaqlarda kollektiv oyunda daha fəal olmaq, qarşılıqlı yardım göstərmək, böyüklərə kömək etmək, səliqəli geyinmək adətləri, mədəni davranış normaları inkişaf edir. Belə müsbət adətlər xarakter tərbiyəsinin əsasını təşkil edir.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə əxlaqi davranışlar haqqında aydın təsəvvürlər formalaşır. Onlar yaxşı və pis hərəkətləri dərk edirlər. Öz rəftar və hərəkətlərini tənzimləyir və müvafiq normalara uyğun hərəkət edirlər. Bu yaşlı uşaqlarda təmkinliyi, yüksək mədəni davranış normalarını, ünsiyyət mədəniyyətini, insanlarla, yoldaşlara, böyüklərə münasibət və düzgün rəftar etmək qaydalarını tərbiyə etmək və inkişaf etdirmək olar.

Gənc nəslin hərtərəfli inkişafında əxlaq tərbiyəsinin rolu böyükdür. Məktəblilər tərəfindən əxlaqi keyfiyyətlərin ardıcıl mənimsənilməsi, onların uşaqlarda davranış normalarına çevrilməsinə səbəb olur. Məktəblilərin əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində yaşlıların tərbiyəvi təsiri böyükdür.

Əxlaqi keyfiyyətlər çoxdur, onlardan ən əsaslarını aşağıdakı kimi ayırd edə bilərik:

Böyüklərə, valideynə, müəllimə hörmətlə yanaşmaq, kiçiklərə qayğı göstərmək. Necə ki, demişlər: “Yol böyüyün, su kiçiyin”. Cəmiyyətimizdə müəllim ən şərəfli peşə sayılır. Ona görə də xalqımız ən hörmətli, ən ləyaqətli insanlara, şair və yazıçılara “Müəllim” deyə müraciət edirlər.

Uşaqlara qayğı ilə yanaşmaq, onlara mərhəmət göstərmək xalqımızın müqəddəs saydığı vəzifələrdəndir. Necə ki, böyüklər səlamkələmdən sonra soruşurlar: “Uşaqlar necədir.” Uşaq evin yaraşığıdır. Atalarımız demiş: “uşaqsız ev məzar, uşaq ev bazar!”

Qonaqpərvərlik. Azərbaycan ailəsində yaxşı nə varsa, onu qonaq üçün saxlayırlar. Qonaq evləri tikilir, qonaq otaqları yarıdılır, “Qonaq evin bəzəyidir” - demişlər.

Qonşuya hörmətlə yanaşmaq, yardımına, köməyinə qoşmaq. “Atalarımız demiş: “Yaxın qonşu, uzaq qohumdan yaxşıdır”;

Sözdə bütövlük. Bu əxalqi keyfiyyət qədim dövrlərdən xalqımızın yüksək əxlaqi keyfiyyətidir. Necə ki, Azərbaycana gələn məşhur səyyahlar demiş ki, Azərbayacanda möhürlü, imzalı sənədə ehtiyac yoxdur. Kişi söz verdi, demək məsələ həll oldu.

Qarşılıqlı yardım xalqımızın gözəl əxlaqi sifətlərindən biridir. Kasıba əl tutmaq, yoxsula yardım etmək, Yetimə kömək etmək xalqımızın mühüm əxlaqi keyfiyyətidir.

Vətənpərvərlik Azərbaycan xalqının ayrımaz xarakterik xüsusiyyətidir. Vətənpərvərlik – öz doğma vətəninə, ölkəsinə, diyarına məhəbbət, onun düşmənlərinə qarşı barışmazlıq ifadə olunan əxlaqi keyfiyyətlərdir. Bu aparıcı əxlaqi keyfiyyət olub digər əxlaqi keyfiyyətlərin əsasını qoyur. Belə ki hər bir müsbət əxlaqi keyfiyyətin əsasını öz millətinə, vətəninə, xalqına, doğma, kiçik kəndinə məhəbbət təşkil edir. Bütün müsbət keyfiyyətləri insanlara, vətəninə olan müsbət münasibətlər stimullaşdırır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi insanın yaşadığı mikro mühitdən, doğma ata yurdunu, kəndini, küçə və şəhərini sevməkdən başlayır. Bu məhəbbət böyük vətənə, onu qoruyan dövlətə yaradılacaq məhəbbətin əsasını təşkil edir.

Vətən uğrunda canını fəda edən nə qədər igidlərimiz, milli qəhrəmanlarımız vardır. Müqəddəs torpağımızın işğalçılardan azad edilməsi üçün nə qədər şəhidlərimiz var. Xalqımız demiş: “Vətəndən əziz bir də vətəndir, Vətəni sevmək imandandır”. “Bayraqları bayraq yapan üstündəki qandır; Torpaq, əgər uğrunda ölən varsa vətəndir!” – demişlər.

Daha yenə əlavə etmək olar: Dostluq və yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, sədaqətlik, cəsurluq və s.

8.3. Mənəvi tərbiyə

“Mənəviyyat” ərəbcə “Məna” sözündən yaranmışdır. İnsanın mənəsi, dəyəri deməkdir. Mənəviyyat insanın qəlbinin, ürəyinin gücü, paklığı, təmizliyi, düzlüyü deməkdir. Ona görə də mənəvi tərbiyə qəlb tərbiyəsi ilə bağlıdır. Mənəviyyat insanın daxili aləmini, xarakterini, insanlara, ətraf aləmə, hadisələrə münasibətini əks etdirən fərdi kateqoriyadır. Mənəviyyat insanın intellektual və təbii mahiyyətidir ki, bu, onun ruhi tərbiyəsini, daxili aləmini xarakterizə edir və özünü ifadə edir. **Bura ilk növbədə insanın şərəfi, namusu, vicdanı, milli-mənlik şüuru, vətəndaşlıq qeyrəti, fədakarlığı, milli-mənəvi dəyərlərə hörməti, keçmişimizi, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi, adət və ənənələrimizi dərindən öyrənməsi, habelə xeyirxahlığı, mərhəmət və qayğıkeşliyi, həssaslığı və humanizmi, tolerantlığı, müasirliyi, insanlara hörmət və sevgisi, vətənə məhəbbəti kimi mənəvi keyfiyyətlər daxildir.**

Mənəviyyat insanın olduğu kimi görünməsi, göründüyü kimi olmasıdır. Mənəviyyat insanın daxili aləminin zənginliyinin göstəricisidir. Mənəvi cəhətdən zəngin insanın sağlamlığı da mükəmməl olur. Mənəvi cəhətdən zəngin insan həyatdan zövq alır və rahat yaşayır. Mənəvi cəhətdən zəngin insan hər cür çətinliyə dözə bilir, ən çətin anlarda belə düzgün qərarlar çıxara bilir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev gənclərin mənəvi tərbiyəsi haqqında, mənəviyyat haqqında Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumundakı nitqində belə demişdir: “Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil edən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır... Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir... mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi

dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”. Budur mənəvi tərbiyənin məzmunu!

Məktəbdə mənəvi tərbiyə sahəsində işlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Məktəblilərdə mənəvi şüur formalaşdırmaq (yaxşılıq və pisliyi, xeyirxahlığı və bədxahlığı, gözəli və çirkini, həqiqini və saxtanı ayırd etməyi bacarmaq, mill-mənəvi şüur, milli mənlik, vətən, millət təəssübkeşliyi, fədakarlıq, soykökünə bağlılıq və s.)

2. Məktəblilərdə mənəvi hisslər yaratmaq (vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, bərc, inam, məsuliyyət, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq və s.)

3. Məktəblilərdə mənəvi mövqe formalaşdırmaq (Həyatın çətin məqamlarında fədakarlıq göstərmək, xeyirxah münasibətdə olmaq, insanlara hörmət, qayğı və həssaslıqla yanaşmaq, kömək və yardım etmək və s.)

4. Məktəblilərdə mənəvi sima formalaşdırmaq (səbr və təmkinli olmaq, tolerantlıq, mütəşəkkillik, dəqiqlik, sədaqətlik, mərdlik, cəsurluq, mədəniyyət və nəzakətlik, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, dostluq və yoldaşlıq, mərhəmət və qayğıkeşlik və s.)

5. Məktəblilərdə mənəvi davranış, adət və vərdislər formalaşdırmaq (Vətənə, xalqa xidmət etməyə hazır olmaq, xalqın adət və ənənələrinə hörmət, mənəvi davranış nümayiş etdirmək, düzgün müstəqil qərar çıxarmaq, ədəbli, nəzakətli ünsiyyət və rəftar etmək, insanlara xeyirxah münasibətdə olmaq).

Mənəvi tərbiyə iki tərəfli prosesdir. Tərbiyə edən tərbiyə olunan tərbiyəvi təsir göstərir və tərbiyə olunanda mənəvi keyfiyyətlər davranışında, hərəkətlərində özünü göstərir. Bu o zaman davranışda, əməldə özünü göstərir ki, mənəvi keyfiyyətlər sadəcə olaraq əzbərlədilmir, bu keyfiyyətlər hərəkət və davranışda formalaşdırır.

Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

8.4. Əmək tərbiyəsi

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətə verilən əsas və mühüm tələblərdən biri də şəxsiyyətin əməyə qadir olması, istehsalın, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində fəaliyyət göstərmək bacarığına, əməyə, əmək adamlarına müsbət münasibətlərə malik olmasıdır. Hər kəs, xüsusən həyata atılan yeniyetmə və gənclər, istehsalın bir sahəsində çalışmaq üçün zəruri əmək bacarıq və vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu əmək bacarıq və vərdişlərinin həm ailədə, həm də sistemli təhsil müəssisələrində təlimin ilk günlərindən əsası qoyulur. Əmək, bacarıq və vərdişləri məhz əmək tərbiyəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Əmək tərbiyəsi sistemli və məqsədyönlü şəkildə təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılır. Əmək tərbiyəsi müəllim və tərbiyəçinin rəhbərliyi altında böyüyən nəsildə, ümumiyyətlə insanlarda həyat üçün zəruri olan əmək, bacarıq və vərdişlərin, əməyə, əmək adamlarına məhəbbət hissi formalaşdırılması prosesidir. Ona görə də əmək tərbiyəsi, **əmək təlimi və əmək tərbiyəsi** olmaqla iki hissəyə ayrılır.

Əmək təlimi xüsusi əmək dərslərində aparılır. Bu dərslərdə əmək fəaliyyətinin maddi istehsal prosesi haqqında zəruri elmi məlumatlar verilir, müvafiq bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır. Birinci sinifdən başlayaraq uşaqlar əmək dərslərində əməyə hazırlanırlar. Orta ümumtəhsil məktəblərində əmək təlimi xüsusi proqram əsasında aparılır. Bu proqram təhsil nazirliyində təsdiq edilir və respublikanın bütün məktəbləri üçün eyni və zəruri olub bütün siniflər üzrə əmək təliminin məzmununu əhatə edir. Kiçik siniflərdə əmək təlimi əsasən öyrədici xarakter daşıyarsa, yuxarı siniflərdə artıq yeniyetmə və gənclər məhsuldar əməkdə iştirak edirlər. Belə ki, IX-XI siniflərdə yeniyetmələr istehsalat təcrübələrində istehsalın müəyyən sahəsində məhsuldar əməkdə bilavasitə iştirak edir, məhsul istehsal edir, öz əməklərinin bəhrəsini görürlər. Orta məktəblərdə əməyə düzgün və şüurlu münasibət tərbiyə edilməsi imkanları genişdir. Bura uşaq və yeniyetmələrin təlim əməyi, əmək dərsləri ictimai-faydalı işlərdə iştirakı və s. aid etmək olar. Səmərəli təşkil olunmuş təlim prosesində tərbiyə olunanlar əməyə alışıq, biliklərinin

qiymətləndirilməsi ilə əməklərinin nəticəsini görür, əməyi sevir, kiçik yaşlardan əməyə hazırlanırlar. İstənilən şəraitdə əmək təlim işi ilə əlaqələndirilməlidir; bu həm əməyi, həm də təlimin şüurluluğunu təmin edir. Kənd təsərrüfatına aid təcrübələr zamanı aqrəotexniki üsullardan, üzvi və mədəni gübrələrdən vaxtında və yerində istifadə edilir, kənd təsərrüfatı maşınları işlədilir. Bu zaman müəllim uşaq əməyinin elmiliyini, elmlə təcrübəni əlaqələndirməyi tərbiyə olunanların diqqət mərkəzinə gətirməlidir.

Əmək tərbiyəsi müəyyən pedaqoji tələblər əsasında aparılmalıdır:

1. Əmək fəaliyyətindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir. Əmək insanda müəyyən əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. İstehsal fəaliyyətində (kiçik və ya böyük) iştirak elə şəkildə qurulmalıdır ki, bu prosesdə iştirak edən hər kəs əməyinin nəticəsini görərək özünü cəmiyyət üçün faydalı şəxs hesab edə bilsin. Əməyinin nəticəsinin əhəmiyyətini dərk etsin, bununla fərlənsin. Qarşıya çıxan əmək çətinliklərindən qorxmasın, bu çətinliyi aradan qaldırmaq istiqamətlərini arasın.

2. Əmək uşağın yaşına, gücünə uyğun qurulmalıdır. Bu tələb əmək proqramlarında öz əksini tapır. Əmək təlimi uşaqların fiziki, intellektual, psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulur. Əməyin bütün sahələrində, yəni sinifdən xaric, ictimai-faydalı və digər tədbirlərdə bu tələb nəzərə alınmalıdır. Bu tələb həmçinin mədəniyyət müəssisələrində, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində təşkil edilən əmək fəaliyyətlərində, texniki və yaradıcı, tikişçilik və s. dərəcələrin təşkilində də nəzərə alınmalıdır. Bu müəssisələrdə təşkil edilən yaradıcı əmək fəaliyyəti zehni əməklə fiziki əməyi birləşdirməli, iştirakçıların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli, onlarda yeni əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmalı, özünəməxsus stimullaşdırmalıdır.

3. Əmək tərbiyəsi uşaq və gənclərin fiziki inkişafına təkan verməlidir. Əmək prosesində işlədilən alətlər, görülən işlər onların əzələlərini inkişaf etdirib, möhkəmləndirməlidir. İş şəraiti elə qurulmalıdır ki, bədəninin quruluşu, qaməti, mütənasibliyi, görmə qabiliyyəti və s. düzgün inkişaf etsin.

4. Əmək təlimi və tərbiyəsində sistemətlilik və ardıcılığa xüsusi fikir verilməlidir. Uşaq və yeniyetmələrdə əmək adətləri

formalaşdırmaq üçün onların hər gün əmək fəaliyyətində iştirak etməsini təmin etmək lazımdır. Yaradılmış əmək adətləri isə böyüyən və inkişaf edən insanı əməyə psixoloji cəhətdən hazırlayır, onlarda ictimai fəallıq formalaşdırır.

5. Əmək tərbiyəsi prosesində fərdi əməklə kollektiv əmək əlaqələndirilməlidir. Fərdi əmək tərbiyə olunanlarda müvafiq əmək vərdisləri, fərdi məsuliyyət formalaşdırır, iradəni inkişaf etdirib möhkəmləndirir. Kollektiv əməkdə isə bu cəhət kollektiv səylə birləşir, ictimai əhəmiyyət kəsb edir, daha səmərəli şəkil alır. Kollektiv əməkdə əsas cəhət ondan ibarətdir ki, ümumi əmək kollektiv üzvləri arasında bölüşdürülür, kollektiv üzvləri fəaliyyət baxımından bir-birindən asılı olur, kollektiv əməyin müvəffəqiyyətli nəticəsi hər fərdin əməyindən asılı olması hər fərdin məsuliyyətini birə-iki qat artırır, onlar daha diqqətli olmağa çalışırlar. Əgər fərdi əmək zamanı fərd yalnız öz işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyırsa, kollektiv əmək zamanı isə bütün kollektivin əməyi üçün məsuliyyət daşıyır.

Əməyin müxtəlif növləri mövcuddur:

1) özünəxidmət əməyi; 2) ictimai-faydalı əmək; 3) məhsuldar əmək .

Ailədə **özünəxidmət əməyinin** əsası qoyulur, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və təhsil müəssisələrində isə bu iş davam etdirilir. Həmçinin özünəxidmət əməyi bütün istehsal müəssisələri, fəaliyyətin bütün sahələrində mövcuddur və hər kəsdən tələb olunan zəruri fəaliyyət növlərindən biridir. Əməyin bu növünə gigiyenik qaydalar, şəxsi əşyaları, dərs və iş ləvazimatlarını təmiz və səliqəli saxlamaq və s. aiddir. Özünəxidmət əməyi ictimai faydalı əməyin ilk mərhələsidir. Özünəxidmət əməyi şagirdin, tələbənin, işçinin bilavasitə özü, iş yeri, ailəsi, onu əhatə edən mikromühitlə bağlıdır.

İctimai-faydalı əmək isə cəmiyyətin xeyrinə pulsuz əməkdir. Əməyin bu növü rayon, şəhər üzrə keçirilən kampaniya xarakterli fəaliyyət növüdür. Nəticədə maddi nemət əldə edilən fəaliyyət **məhsuldar əmək** adlanır. Bu əmək fəaliyyətin ən geniş formasıdır. Əvvəli ümumtəhsil məktəblərindən başlanır. Əmək dərslərində uşaq və gənclər müxtəlif məişət əşyaları (stol, stul və s. əmək alətləri) düzəldir, məktəbyanı sahələrdə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirir və s. məhsuldar əmək sahələrində çalışırlar.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində isə müxtəlif dərnlərdə bu və ya digər əmək sahəsini öyrənməklə maddi məhsul istehsal edirlər. Məsələn texniki dərnlərdə texniki sahədə yaradıcılıq işlərini tətbiq edərək, yeni texniki vəsait hazırlanır və sınaqdan keçirilir. Bu isə yeni texniki tərəqqilərinin əmək məhsuldarlığının artırılmasının əsası və ya vasitəsi olur.

Əmək tərbiyəsinin məzmunu müxtəlif təlim-tərbiyə müəssisələri üçün müvafiq nazirliklər və baş idarələr tərəfindən müəyyən edilir. Orta məktəblərdə əmək tərbiyəsi Təhsil Qanununda, Mili Təhsil Konsepsiyasında (kurikulum) və digər məktəblə bağlı sənədlərdə göstərilmişdir.

Məktəblilərin peşəyönümü

Əmək tərbiyəsinin yeniyetmə və gənclərin peşə yönümü sahəsində böyük və əhəmiyyətli rolu vardır. Peşə – xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə və həmin sahədə fəaliyyətə qoşula bilmək üçün və fəaliyyət göstərmək üçün yiyələnmiş zəruri əmək bacarıq və qabiliyyətləridir.

Böyüən nəslin sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox əvvəllər xalqın ağıllı, müdrik adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və xalq yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapmışdır. Nağıllarımızda, bayatılarımızda, atalar sozlərimizdə, dastanlarımızda və digər bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında sənət və peşəseçmə işinin vacibliyini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr sübut edir ki, xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bir xalq deyimində olduğu kimi:

**Günləri bir-bir sana,
Yar verdi bir sir sana
Bir elm, bir də sənət,
Xəzinədir insana.**

Və ya:

**Güllərin həşəm olsun,
Gün vursun həşəm olsun
Var-dövlətin olunca,
Sənətin, peşənin olsun.**

Şərqi böyük ədəbi abidələrindən olan “Qabusnamə” də deyilir:

“Sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub, kölgəsi olmayan Muğilana ağacı kimi faydasız olurlar, nə özlərinə xeyir verirlər nə başqalarına. “Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamıya vacibdir, çünki insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər”.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir.

Onuncun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə -

Deyən şair insanın öz zəhməti hesabına yaşadığı sadə həyatı, başqalarının hesabına yaşanan cah-cəlalı həyatdan üstün tutur. Nizami insanın bir sənət, peşə sahibi olmasını yüksək qiymətləndirir, keyfiyyətli əməyi yüksək dəyərləndirir:

Kamil bir palançı olsa da insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan - deyərək insanları seçdikləri sənəti hərtərəfli öyrənməyə çağırır.

Nəsirəddin Tusi müdrik bir filosof və pedaqoq kimi tövsiyə edir: “Kim hansı sənətkar adlanırsa, o sənətdə aşağı mərtəbə ilə razılaşmayıb irəliləməli, daha yüksək dərəcəyə qalmayıb, iqtisadiyyatda səhlənkarlığa yol verməməlidir”. N.Tusi peşə seçmək probleminin mahiyyətində daha da dərinə gedərək hər bir şəxsin bacarıq və qabiliyyətlərinin nəzərə alınmasını, məhz bunlara istinad edilməsinə zəruri hesab edirdi.

Marağalı Əvhədi cəmiyyətin inkişafında faydalı və yaxşı peşələrin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir və göstərirdi ki, yaxşı peşə insanı qüsurlardan xilas edir və cəmiyyətin inkişafına xidmət edir. Əvhədi hər bir peşə, sənət adamının həmçinin peşəkar olmasını yüksək qiymətləndirir, peşəkar insan haqqında yüksək fikir soyləyərək ona hörmət bəsləyir, peşəkarları həyatda ən faydalı, gərəkli və mötəbər insanlar kimi dəyərləndirir. Görkəmli ədib belə bir qənaətə gəlir ki, dünyada ən yaxşı iş elm öyrənmək və ən yaxşı vəzifə peşəkarlıqdır. Əvhədi bu münasibətlə özünün məşhur “Cami-cəm” əsərində yazır:

**Ən böyük nemətdir, anlasan, peşə,
Peşəkar düz yolla gedər həmişə.**

Və ya:

**Dünyanı nizama peşəkar salar,
Hər nizam peşədən, hünərdən olar.**

Ə.Marağalı uşaqları əməklə böyütməyi, ona müəyyən iş, sənət öyrətməyi onların sonrakı inkişafı üçün əsas hesab edir, çətinliklərə qalib gəlmək, möhnət və bədbəxtliklərdən xilas etmək ucun uşağı iş-gücdən azad etməməyi məsləhət bilir:

**Nazla boyuməsin qoy cox da övlad,
Onu iş-gücdən də eyləmə azad.
Sonra cətinliyə duşərsə əgər,
Bir möhnət, bədbəxtlik onu məhv edər.**

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri M.Füzulinin olməz əsərləri icərisində uşaqların elm öyrənməsi, sənət secməsi kimi məsələlər də xüsusi yer tutur. Onun bu fikirləri xüsusən “Rindu-Zahid” adlı əsərində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Füzuli göstərir ki, yeniyetməlik dövründə düzgün seçilməyən sənət insana bütün ömrü boyu öz mənfi təsirini göstərir.

XIII – XIV əsrlərdə yaşayıb yaratmış görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani də öz əsərlərində uşaq və gənclərin peşə və sənət seçməsinə geniş yer vermişdir.

O “Dəsturlül-katib fi təyini-l-məratib” adlı əsərində dövlət xahərlərdən tələb edir ki, yalnız elmdən deyil, sənət və sənətkarlıqdan da faydalansınlar.

Peşə seçməyə XIX-XX əsr maarifçilər tərəfindən də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Məmməd Tağı Sidqi, Mirzə Mahmud İrəvani, Uzeyir Hacıbəyli və başqaları bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Böyüyən nəsil dərin bilik və dünyagörüşə, yuksək milli və bəşəri dəyərlərə, mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər, özünün arzusuna, qabiliyyət və bacarığına, həmçinin cəmiyyətin kadr-lara olan cari və perspektiv tələbatlarına müvafiq olaraq peşə və ixtisas seçməyə hazırlanmalıdır. Bunun üçün ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işi elə səviyyədə aparılmalıdır ki, şagirdlər

əsas təhsili bitirdikləri vaxt hansı peşə və ixtisas ardınca gedəcəklərini dəqiq bilsinlər.

Yeniyyətə və gənclərin peşə marağının öyrənilməsi, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, peşələrə aid məlumat, peşəyə aid bilik, bacarıq və vərdislər, seçilmiş peşə üzrə iş düzəlmə, peşəyə uyğunlaşma, yenidənoriyentasiya məktəbdə peşə yönümünün məzmununu təşkil edir.

Peşə yönümü işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1) Peşə maarifi; 2) peşə məsləhəti; 3) peşə təmayülü.

Peşə yönümü yeniyyətə və gənclərin peşə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsindən başlayaraq yenidən oriyentasiyasına qədər olan bütün işlər sistemini əhatə edir. Peşənin səhv seçilməsi, peşə üzrə yenidən iş aparılaraq qabiliyyətə uyğun peşə seçilməsi prosesi yenidənoriyentasiya adlanır.

Peşə ilə ixtisas məfhumu bir-birinə oxşar olsa da hər məfhumun öz mahiyyəti vardır. Peşə daha geniş anlayış olub, bir neçə ixtisası əhatə edir və s. Məsələn, müəllimlik peşəsi fənlərin tədrisi üzrə bir neçə ixtisasları əhatə edir: Ədəbiyyat müəllimi, riyaziyyat müəllimi, ibtadii sinif müəllimi və s. Mühəndislik peşəsi fəaliyyət sahələrinə görə xeyli ixtisasları əhatə edir.

Peşəyönümü - təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissəsi olduğundan onun təşkili və aparılmasında ənənəvi prinsip və metodların rəhbər tutulması vacibdir.

Peşəyönümü işində aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

1. Peşəyönümünün dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi.

Dövlətimiz yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir və bunu cəmiyyətin gələcəyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayır. Respublikamızın “Təhsil sahəsində islahat Proqramı”nda deyilir: “Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün sahəyə çevrilməlidir”.

Təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri peşəyönümü işidir. Peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək olur. Bu baxımdan peşəyönümü işində dövlət maraqlarının

olması və onun bu maraqlara uyğun şəkildə qurulması fəaliyyət prosesində əsaslanılan əsas prinsiplərdən birinə çevrilməlidir.

2. Peşəyönümü işində elmilik prinsipi.

Bu prinsip təlimin prinsiplərindən olsa da, peşəyönümü işində daha yeni məzmun kəsb edir. Bu prinsip hər şeydən əvvəl peşə-yönümü işinə elmi şəkildə yanaşmağı tələb edir. Onun əsasında formalizmə yol verməmək, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin məzmunu, peşələr sistemində yeri, gələcək perspektivləri haqqında əsaslı biliklər vermək, elmin və texnikanın son nailiyyətləri və istiqamətləri ilə bağlı meydana çıxan yeni peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq, işə düzəlmə imkanları haqqında məlumatlar, şagirdlərin marağı ilə real seçmə imkanları arasında nisbətən nəzərə alınması və digər bir sıra məsələlər durur. Peşə seçimində elmilik prinsipi elə bir seçimin müəyyən edilməsini tələb edir ki, seçilən peşə birincisi, insanda xoş hisslər yartsın, ona zövq versin və xoşbəxtlik gətirsin, ikincisi, bacarıq və qabiliyyətə uyğun olsun, üçüncüsü, cəmiyyət və insanlar üçün faydalı, lazımlı olsun. Bunlar peşəseçmədə üç mühüm baza amillərini – “İstəyirəm”, “Bacarıram”, “Lazımdır” əlaqələndirir ki, bu da peşəseçiminin elmi surətdə həllini nəzərdə tutur.

3. Peşəyönümü işində əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi tələblərin nəzərə alınması prinsipi.

Peşəçimində şəxs seçəciyi peşəyə əxlaqi, mənəvi yöndən yanaşmalıdır. O peşəseçimində gələcəkdə bu peşədən müxtəlif qanunsuz yollarla pul qazanmaq, gəlir əldə etmək düşüncəsi ilə peşə seçməməlidir.

4. Peşəyönümü işində şüurluluq prinsipi

Peşəyönümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq olmaz. Şagirdin maraq göstərdiyi peşənin mahiyyətini, çətinliklərini, tələblərini, ona yiyələnməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsi peşəyönümü işində kortəbiiyin, təsadüfiliyin qarşısını alır, onlarda bu sahəyə inamlı münasibətin yaranmasına, peşə yönümünün və həyat yolunun dəqiqləşməsinə və əqidənin formalaşmasına səbəb olur.

Təcrübə göstərir ki, peşəyönümü işi məhz şüurlu surətdə yerinə yetirildikdə seçilən peşə fərəh mənbəyinə çevrilir və onun sahibi bu sahədə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilir. Bu baxımdan da

məktəbdə və ailədə aparılan peşəyönümü işlərində şüurluluq prinsipinin gözlənilməsi vacibdir.

5. Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi. Təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər yaş dövrü insan şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə müşayiət olunduğundan peşəyönümü işində bunları nəzərə almadan heç bir müvəffəqiyyətə nail olmaq olmaz. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur. Buna görə də ayrı-ayrı yaş dövrlərində müəyyən fəaliyyət növləri daha qabarıq formada nəzərə çarpır. Bu məsələ peşələrə olan münasibətlərdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Bununla əlaqədar olaraq məktəbdə təşkil edilən peşəyönümü işi özünün məqsədi, məzmunu, formaları və üsulları ilə məktəblilərin yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini və dinamik inkişafını nəzərə almaqla aparılmalıdır. Müəllim kiçik yaşlı məktəblilərin peşə marağı və münasibətlərinin keçici, dəyişkən olmasını, yeniyetmələrin peşələrin romantikasına daha çox marağı göstərməsini, müəyyən sahə üzrə bacarıq və qabiliyyətlərinin tam formalaşmamasını, gənclərin isə peşə seçməyə daha realist, bəzən pragmatik mövqedən yanaşmasını və artıq bacarıq və qabiliyyətlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxmasını, bu sahədə özünü tərbiyə meylinin güclənməsini yaddan çıxarmamalı, peşəyönümü işində hər bir yaş dövründə nəyə istinad etməyi, nəyə əsaslanmağı bilməlidir.

6. Peşəyönümü işində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

Peşəyönümü işində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini -maraqlarını, temperamentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada ən əvvəl hər bir şagirdin psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyətin digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır. Hər bir şagirdin öz səviyyəsinə, gücünə, qabiliyyətinə müvafiq peşə seçməsi üçün bu prinsipə ciddi riayət olunmalı və peşəyönümü işinin diferensial şəkildə, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aparılmasına nail olunmalıdır.

7. Peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması prinsipi.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində diferensiallaşdırma prinsipini əldə rəhbər tutmaq və belə iş üsullarından hərtərəfli şəkildə istifadə etmək müasir dövrdə peşəyönümü probleminin həllində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onun bir prinsip kimi irəli sürülməsi müasir dövrdə peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində əsaslı yer tutur. Bu da səbəbsiz deyildir. Məlum olduğu kimi, hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyələri vardır. Bununla əlaqədar olaraq onların həyat planları, peşə, sənət, ixtisas yönümlərində də müxtəliflik vardır. Belə olduğu təqdirdə bu işin hər bir şagirdin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensial şəkildə aparılmasına ehtiyac yaranır.

8. Peşəyönümündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi.

Peşəyönümü işində sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsipin gözlənilməsi istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin aldığı bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə, aparılan peşəyönümü işlərindən hansı tədbirin, nə vaxt, harada, kimlərlə keçiriləcəyi, hansı məqsədə nail olunacağı və s. haqqında tərbiyəçidə əvvəlcədən aydın təsəvvürlər olur. Eyni zamanda problemin həllində fasiləsizlik kimi mühüm bir amil öz həllini tapmış olur.

9. Peşəyönümündə varislik prinsipi

Peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və sonra aparılan müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqi davamı olsun. Orada alınan informasiya və məlumatları, bilik, bacarıq və vərdişləri daha da genişləndirsin, möhkəmləndirsin və bu sahədə şagirdlərin inkişafına kömək etsin. Aparılan konkret bir tədbir qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədin həyata keçirilməsinin bir ünsürü olsun.

10. Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluğu prinsipi. Peşəyönümü prosesində nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdən biridir. Hər bir peşənin tələb etdiyi müəyyən amillər, göstəricilər vardır ki, onları nəzərə almadan peşəyönümü işini müvəffəqiyyətlə aparmaq mümkün deyildir. Peşə seçimində proses birtərəfli olmadığından bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə desək, peşənin verdiyi tələblərə şagirdin psixoloji, fiziki, əqli, mənəvi və s. keyfiyyətləri cavab verməlidir.

11. Peşəyönüm işində müstəqillik və sərbəstlik prinsipi.

Peşəyönümü elə bir problemdir ki, burada şagirdlərin müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Əks halda seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gətirməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: “Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır”. Buna görə də şagirdlərin bu konstitusiya hüququndan düzgün istifadə edə bilməsi ucun onlara peşəyönümü prosesində elə bir mənəvi-psixoloji şərait yaradılmalıdır ki, şagird sevdiyi, maraq göstərdiyi, qabiliyyət və bacarığına müvafiq olan peşəni sərbəst, müstəqil surətdə seçə bilsin. Belə olduqda şagirdlərə öz imkanlarını dəfələrlə ölçüb-biçməyə, qabiliyyətlərinə müvafiq əmək sahəsi seçməyə imkan yaranar və seçilən peşə həm özünə, həm də dövlətə, xalqa daha çox xeyir verir. Dahi Nizami Gəncəvi deyirdi:

Hər kəs sənətdə olmasa azad,

Dünya bu gedişlə olurmu abad!

Peşəyönümündə müstəqillik və sərbəstlik prinsipinin gozlənilməsi şagirdləri eyni zamanda valideynlərin çox vaxt əsassız təhriklərindən, ali təhsil almaq xatirinə hər hansı bir ali məktəbə daxil olmaq məcburiyyətindən azad edir. Valideynlər də, muəllimlər də, yaxın qohum-taşıqlar da öz məsləhət və tövsiyələrini verir, peşə seçmək sərbəstliyi isə şagirdin özünə həvalə edilir. Belə olduqda peşəyönümü işi elmi şəkildə, konstitusiyanın tələbləri səviyyəsində həll edilmiş olur.

12. Peşəyönümündə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi.

Bu prinsipin əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalaşdırılmasıdır. Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulmalı, pedaqoji kadr potensialının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrlarla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır. Peşə seçilməsində əsas məsələ xalq təsərrüfatının, ölkənin peşələrə olan tələbatını nəzərə almaqdır. Peşəyə istiqamətləndirmədə həm müasir sənayenin inkişafı, onun tələbləri, həm də ölkənin inkişaf perspektivləri, dövlətin və xalqın mənafeyi nəzərə alınmalıdır. Bu prosesdə həmin məsələlər yüksək vətəndaşlıq hissi əsasında həyata keçirilməlidir.

Peşəyönümü işinin metodları aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1) Peşələr haqqında söhbətlər; 2) Şəxsi sənəd və materialların öyrənilməsi, müəllimin, ailə üzvlərinin və tanışların rəyi və xarakteristikası; 3) fərdin imkanlarının, meyl və maraqlarının aşkarlanması üçün musahibə və intervülərin aparılması; 4) maraq və meyli müəyyənləşdirmək üçün anketləşdirmə; 5) peşə yararlığını, meyllərini və qabiliyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün testləşdirmə; 6) peşə məsləhəti və peşəseçmə üçün tibbi müayinələrin aparılması.

Peşəyönümü cəmiyyətin sosial inkişafı ilə dəyişilən və daim inkişafda olan bir prosesdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, bu problem də inkişaf edir, genişlənir, yeni mahiyyət və məzmun kəsb edir. Bu da özünü hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə tərbiyənin məqsəd və məzmununun yeniləşməsində, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasında və elmi-texniki tərəqqinin məktəbin bütün sahələrinə getdikcə daha çox nüfuz etməsində göstərir. Bu baxımdan məktəbdə peşəyönümü işinin sisteminin təkmilləşdirilməsi onun məzmun, forma və metodlarının cəmiyyətimizin indiki tələbləri səviyyəsində təşkilində və respublikamızın təhsil islahatının tələblərinə müvafiq qurulmasına həmişə diqqət yetirilməlidir.

8.5. Estetik tərbiyə

"Estetika" yunanca "estezis" sözündən olub, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Estetik tərbiyə insanları gözəllik aləminə yaxınlaşdırır, estetik zövqlər yaradır, gözəlliyi görmə, qavrama, dərk edərək qiymətləndirmə bacarığı formalaşdırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyə insanlarda gözəl hisslər yaratmaqla onları həyata gözəllik ünsürləri daxil etməyə təhrik edir.

Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi estetik tərbiyə də əxlaq, əqli, fiziki, əmək, hüquq və s. kimi keyfiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə zehni tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir.

Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir. Ədəbiyyat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və b. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır.

Estetik tərbiyə prosesində öncə insanda estetik şüur yaradılmalı, sonra estetik hisslər inkişaf etdirilməli və daha sonra estetik davranışa nail olmaq lazımdır.

Estetika – gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pisliliyə, bədxahlığa, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada "Dünyanı gözəllik xilas edəcək" fikrinə haqq qazandırmaq olar. Dahi şairimiz Hüseyn Cavid deyirdi: "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir".

Gözəlliyin başlıca mənbələrini təbiət, cəmiyyət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. İnsanın gözəlliyi zahiri və daxili gözəlliyin vəhdətidir.

Estetik tərbiyə məktəblilərin həyata estetik münasibətlərini, bədii zövqünü, gözəlliyi duyma, qavrama bacarıq və qabiliyyət-

lərini, hisslərini inkişaf etdirir və formalaşdırır.

Estetik tərbiyə geniş anlayış olub, bədii tərbiyəni də əhatə edir. Bədii tərbiyə incəsənət əsərləri vasitəsilə həyata keçirilən estetik tərbiyə prosesidir.

Estetik tərbiyənin sisteminə ailədə və uşaq bağçasında estetik tərbiyə, məktəbdə təlim prosesində və sinifdən xaric tədbirlərdə, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində, habelə uşaq həyatının təşkilində, insan münasibətlərində estetik tərbiyə işləri daxildir.

Estetik tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə gözəlliyin, uşaq zövqünün ilk məktəbi, ana laylası uşaqların ilk nəğməsidir. Ailədəki səliqə-sahman, təmizlik, uşaq oyuncaqları, ev avadanlığı və əşyalarının gözəlliyi, valideynlərin oxuduğu mahnı və şeirlər, danışdıqları nağıllar, təbiət gəzintiləri - bütün bunlar kiçik yaşlarda uşaq zövqünü formalaşdırır.

Məktəbəqədər dövrdə estetik tərbiyə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Estetik tərbiyə uşaq bağçasında daha sistemli xarakter kəsb edir. Uşaqlarla estetik məzmunlu məşğələlər - təbiətlə və ətraf aləmlə tanışlıq, musiqi, rəsm, gil, applikasiya, quraşdırma işləri, əmək məşğələləri aparılır, musiqili-didaktik oyunlar keçirilir, bayram və əyləncələr yüksək estetik formada təşkil edilir.

Estetik tərbiyənin vəzifələri: Estetik tərbiyənin başlıca vəzifələri şagirdlərin estetik anlayışlarını, estetik mühakimələrini, estetik zövq və baxışlarını, bədii təxəyyülünü, gözəlliyi duymaq, qavramaq qabiliyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Estetik mədəniyyətə yiyələnmək tərbiyəliliyin meyarlarından biri, insanın mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Estetik tərbiyə nəticəsində yaranan estetik mədəniyyət mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi əməkdə, incəsənətdə, davranışda gözəlliyi, xeyirxahlığı, yaxşılığı duymağı, qiymətləndirməyi və fərqləndirməyi nəzərdə tutur.

Uşaqlara ictimai həyatda, incəsənətdə gözəlliyi duymağı və hiss etməyi öyrətmək, uşağın qarşısında təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri açmaq uşaqların estetik qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacib vəzifələrdəndir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbiət gözəllikləridir. Təbiət gözəlliklər mənbəyidir. O, estetik hisslərin, təxəyyülün inkişafına zəngin material verir. Təbiət gözəlliklərini uşaqlara sev-

dirmək və onlardan zövq almağı öyrətmək lazımdır. Görkəmli şair Hüseyn Arif təbiət gözəlliklərini gözəl misralarla belə vəsf etmişdir:

**Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə xalça nə lazım.
Gözündən su içək buz bulaqların,
Lilpar olan yerdə dolça nə lazım.**

**Nə kaman götürək nə tar nə qaval,
Orda nəğmə də var, nəğməkar da var,
Yarıb buludları dinəndə qartal
O səsə bərabər bir səs harda var.**

Təbiət gözəllikləri insanın aqlını və qəlbini zənginləşdirir, onda yüksək estetik və mənəvi hisslər - vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, həssaslıq, doğma torpağa məhəbbət, iftixar hissləri oyadır. Bütün bunlar isə təbiətə, ətraf mühitə, insanlara estetik münasibətin formalaşmasına kömək edir.

Təbiətin füsunkar gözəlliklərini şagirdlərə anladılması üçün hər gül-çiçəyə, ağaca, quşa, küləyə, buluda, yağışa, qara mənsub əlamətləri başa salmaq lazımdır. Görkəmli İsvəçrə pedaqoqu İ.H. Pestalotsi oğlunun tərbiyəsi haqda yazdığı gündəliyində təbiətin əvəzsiz gözəlliyindən və onun əvəzsiz tərbiyəçi olduğundan bəhs edərək yazırdı: “Təbiətin azad auditoriyasında oğlunun əlindən tutub gəzdirəcəksən, onu dağlarda, vadilərdə öyrəcəksən. Təbiətin bu azad auditoriyasında onu sənətlə necə tanış edəcəyinə diqqət yetirəcək, dil və yerölçmək çətinlikləri onun üçün azadlıqla əvəz olunacaqdır. Lakin, bu azadlıq saatlarında təbiət səndən daha yaxşı müəllim olacaq... Quşlar füsunkarlıqla cəvşləyəndə qurdlar yarpağın üstündə xışıltı ilə sürünəndə sus, danışma, dayan, dur! Bil ki, təbiət ən gözəl tərbiyəçilərimizdir”.

Estetik tərbiyənin mühüm bir istiqaməti məişətdə, geyim və münasibətdə gözəllik ruhunda şagirdləri tərbiyə etməkdir. Böyüyən nəsil məktəbdə, ailədə, şəxsi həyatda gözəllik qanunları ilə yaşamağa, hər yerdə estetik mühit yaratmağa çalışmalıdırlar: gözəl danışmalı, gözəl geyinməli, gözəl yeriməli, gözəl davranmalıdırlar. Necə ki A.Çexov deyirdi ki, insanda hər şey gözəl olmalıdır. Fikir də, geyim də, sifət də, davranış da və s.

Kütləvi tədbirlər sırasında teatr-kino tamaşalarına kollektiv gedişlər, əyləncəli gecələrin keçirilməsi, albom, stendlərinin tərtibi və s. də estetik tərbiyə baxımından əhəmiyyətlidir.

Məktəbin özü bütövlükdə estetik baxımdan gözəl, səliqəli və təmiz olmalıdır. Uşaqlar məktəbin həm daxili və həm də xarici gözəlliyindən zövq almalı, onu qorumalıdırlar. Y.A. Komenski haqlı olaraq deyirdi ki, məktəb həm içəridən, həm də bayırdan gözləri cəlb edəcək xoş bir yer olmalıdır.

Bütün bu işlərdə müəllimlərin, valideynlərin, böyüklərin nümunəsi, emosional, estetik mədəniyyəti, gözəl, nəzakətli davranışı böyük rol oynayır. Tərbiyəçinin daxili gözəlliyi, uşaqlarla ədalətli münasibəti, həssaslığı, pedaqoji məharəti, hər işdə ölçü hissini gözləməsi, düzlüyü, doğruluğu, mədəniliyi münasibət və davranış estetikasının çox təsirli vasitələridir.

Estetik tərbiyənin bir çox vasitələri mövcuddur. Bunların içərisində: a) insanların təbiətlə əlaqəsi; b) ictimai-sosial həyat; v) əmək fəaliyyəti mühüm yer tutur. İnsanların gözəlliklə, təbiətlə əlaqəsi nəticəsində onlarda gözəl hisslər baş qaldırır, təbiətə vurğunluq əmələ gəlir. Bu işdə təbiətə ekskursiyalar, yaşıllaşdırma işində iştirak etmək və s. əhəmiyyətli yer tutur.

Təbiət, onun gözəlliyi özü uşaq və yeniyetmələri gözəlliyi sevdirmir. Estetik tərbiyənin ikinci vasitəsi insanların sosial həyatıdır. Abadlaşdırılmış şəhər və kəndlər, onların gündən-günə gözəlləşdirilməsi, yaraşılıq binalar tikilməsi və istirahət guşələrinin salınması insanlar arasında gözəl, mehriban ünsiyyət yaradır, onları həyatı daha da gözəlləşdirməyə ruhlandırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə sövq edir. Estetik tərbiyənin vasitələri içərisində əmək mühüm yer tutur. İnsan öz əməyinin nəticəsindən, cəmiyyətə verdiyi xeyrdən zövq alır. Estetik tərbiyə metodlarına:

a) estetik bilgilərin verilməsində istifadə edilən təlim metodları;

b) estetik zövq və estetik baxışların tərbiyə edilməsində istifadə edilən tərbiyə metodları;

c) estetik yaradıcılığın özünə məxsus olan spesifik metodlar daxildir.

Birinci qrupa şifahi şərh, müsahibə, illustrasiya və demonstrasiya, izah və s.; ikinci qrupa söhbət, müzakirə, disput, ədəbi-bədii

gecələr və s.; üçüncü qrupa isə estetik fəaliyyətin təşkili metodikası daxildir. Məsələn, rəssam olmaq istəyirsə şəkil çəkmə qaydaları, naturanı görə bilmək, fırçadan, qələmdən və s. istifadə öyrədilir. Rəqqasəyə rəqs elementləri, musiqiyə uyğun hərəkət etmək qaydası öyrədilir. Ümumiyyətlə estetik təlim və tərbiyə, əsasən iki formada təlim və dərslərdən proseslərdə həyata keçirilir, mədəniyyət və incəsənət müəssisələrində də estetik tərbiyə tədbirlərinə geniş yer verilir.

Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi estetik tərbiyədə də baza kimi təlim prosesi götürülür.

Məktəblərdə tədris edilən dərslərin, demək olar ki, hamısında estetik tərbiyə imkanı vardır. Bir sıra fənlər isə bilavasitə estetik tərbiyə və təliminə (musiqi, rəsm, nəğmə və s.) xidmət edir

Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində estetik tərbiyə imkanlarından geniş istifadə etmək lazımdır.

Məktəbdə tədris edilən fənlərin hamısı estetik tərbiyənin vəzifələrini həll etmək baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Burada müəllim pedaqoji ustalıq və yaradıcılıq göstərərək şagirdin hissələrinə təsir göstərməli, onun qavrama qabiliyyətini, dərk etmə bacarığını və digər müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini göz önünə alaraq dərsləri obrazlı şəkildə, bir aktyor məharəti ilə aktyorcasına tədris etmək zərurəti duyulur.

Məktəbdə bilavasitə estetik tərbiyə ilə bağlı tədris fənləri vardır ki, bura musiqi, rəsm, təsviri incəsənət fənləri əsas yer tutur. Buna baxmayaraq bütün fənlərin tədrisində estetik tərbiyə imkanları vardır.

Musiqi dərsləri şagirdlərin estetik tərbiyəsində əsas tədris fənlərindən biridir. Musiqi dərslərində tədris olunan hər hansı mövzu şagirdlərin daxili aləmini zənginləşdirir, bədii zövqlərini, duyğularını, qavrayışlarını tənzimləyir, estetik dünyagörüşlərini genişləndirir. Musiqi insanda ruh yüksəkliyi yaradır, həvəslə işləməyə sövq edir.

Musiqi, heç şübhəsiz, daha çox hissələrlə bağlı olub, insanın əhvalına, emosional vəziyyətinə təsir edir. Lakin bir çox pedaqoqlar musiqinin əqli tərbiyə üçün də böyük önəm daşdığını qeyd edirlər. V.A.Suxomlinski qeyd edir ki, musiqi tərbiyəsindən kənarında mükəmməl əqli inkişaf mümkün deyil. Digər tərəfdən, «gimnastika

bədəni dikəltdiyi kimi, musiqi də insan ruhunu dikəldir». Bizcə, musiqi növündən asılı olaraq müxtəlif təsir imkanlarına malikdir.

Aşağı sinif şagirdlərində sadə mahnılar yuxarı sinif şagirdlərində isə səs həcmi geniş olan mahnılar öyrədilir. Məktəblilərə mahnı öyrədilərkən onun mətni və müəllifi haqqında söhbətlər aparmaq və dərsi mümkün qədər əyaniləşdirmək lazımdır.

Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov şagirdlərin musiqi estetik tərbiyəsində xalq musiqisi nümunələrinə üstünlük verirdi. Bununla yanaşı, Ü.Hacıbəyov xalq musiqisindən başqa dünya musiqisi korifeylərinin də əsərləri ilə məktəbliləri tanış etməyi məsləhət görür və onun fikrincə, “əks təqdirdə Azərbaycan xalqı mədəni xalqlar səviyyəsinə qalxa bilməz”. Şagirdlərin estetik tərbiyəsilə əlaqədar məktəb qarşısında duran əsas vəzifə haqda Ü.Hacıbəyov yazırdı: “Məktəbin ən yaxın məqsədi azərbaycanlıları musiqi sənətinə alışdırmaqla bunlar üçün yeni sənət qapısı açmaq, əlavə məxfi qalmış olan məharət və təbii sahibləri zühura çıxarmaqla bəşəriyyətə bu yolla xidmətlər göstərməkdir. Digər böyük bir qayeyi-əməl vardır ki, o da Şərq musiqisini məktəb vasitəsilə tərəqqi etdirib Qərb musiqisini bu gün işğal etməkdə olduğu uca mərtəbələrə qədər irəlilətməkdir...”

Musiqi dərsinin düzgün qurulması uşaqlarda müxtəlif yaradıcı keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi şərait yaradır. Estetik dünyagörüş uşaqları, digər fənləri də dərindən öyrənməyə alışdırır və onları məktəbin bütün ictimai həyatında yaxından iştirak etməyə istiqamətləndirir. Nəticədə:

1. Uşaqlar digər fənlərin estetik mahiyyətini yaxşı qavrayırlar;
2. Dünya klassik musiqi nümunələrini, geniş həcmli, musiqi əsərlərini asanlıqla mənimsəyirlər.
3. Bədii yaradıcılıq dərnəklərinə üzv yazılırlar.
4. Şagirdlərdə gözəlliyi duymaq, qavramaq qabiliyyəti inkişaf edir.
5. Ətraf aləmdə gözəllikləri duymağı və onlardan zövq almağı formalaşdırır.

Bütün bunlar şagirdlərin estetik tərbiyəsinin hərtərəfli inkişafına kömək edir.

Rəsm çəkməklə bütün uşaqlar maraqlanır və bu onların ilk sevimli işlərindən biri hesab olunur. Uşaqlar çox həvəslə şəkil

çəkirlər. Rəsm uşaqların görmə qavrayışını, bədii hislərini, təxəyyülünü, zövq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu dərslər uşağı cisim və hadisələrini mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etməyə alışdıraraq cisimlərin forma və məzmun gözəlliyini seçməkdə, bu gözəlliyi qiymətləndirə bilməkdə onlara yardım göstərir.

Rəsm dərslərində məktəblilərin həm də rəssamların həyat və yaradıcılığı ilə tanış olurlar, onların çəkdiqləri şəkillərdəki ideya və süjet xəttini duymağı öyrənirlər. Rəssamların çəkdiqləri şəkillərdən tərtib olunmuş albomlar və eləcə də sərgilər, şagirdləri təsviri incəsənət aləminə daxil edir, gözəlliyi duymaq və qiymətləndirmək sahəsində onlarda həssaslığı artırır.

Rəsm dərslərində məktəblilərin əldə etdiqləri müvəffəqiyyətlə kifayətlənməməli, rəsm dərniyində onların iştirakını təmin etməklə bu müvəffəqiyyəti möhkəmləndirmək lazımdır.

Uşaqları ardıcıl olaraq rəsm sərgilərinə aparmalı, görkəmli rəssamların əsərləri haqqında məlumatlar verilməlidir. Rəsm əsərləri uşaqların ruhuna hiss üzvlərinə qüvvətli təsir göstərən sənət növüdür.

Sənət var ki, ancaq duyğulandırır, sənət var ki, həm də düşündürür. Məsələn, mənzərə şəkli ancaq təbii gözəlliyi ifadə etdiyi halda, müəyyən bir hadisənin, süjetin təsviri hiss aşılamaqla bərabər, insanı həm də düşündürə bilər. Məşhur realist Azərbaycan rəssamı Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) Azərbaycan rəssamlıq sənətində portret və mənzərə yaradıcılığının əsasını qoymuş, rəssamlıq sənətinə yeni məzmun və forma gətirmişdir. Onun rəsm əsərləri insanda müxtəlif hisslər yaratmaqla bərabər həm də düşündürür, insanları tarixi hadisələrlə məlumatlandırır.

Bəhrüz Kəngərlinin çoxsaylı əsərlərində Vətən torpağı, onun təbiəti, tarixi yerləri, mənzərələri, insanları tərənnüm edilir ki, bu da rəssamın doğma yurduna, vətəninə dərin sevgi və məhəbbətindən irəli gəlir. Onun yaradıcılığında tarixi mövzulu əsərlər xüsusi yer tutur. Bu tarixi əsərlər əsasən Naxçıvan diyarının tarixi abidələrinə, dağlarına, qalalarına, müqəddəs məkanlarına, məscidlərinə, habelə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmış tarixi yerlərinə, qaçqınlara, didərginlərə həsr olunmuşdur. Bu əsərlər bədii estetik cəhətdən dəyərli olduğu kimi, tərbiyəvi cəhətdən də çox əhəmiyyətli və qiymətli əsərlərdir. Bu əsərlər insanlarda vətən torpağına sevgi və

məhəbbət, milli iftixar hissləri, yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Bu cəhətdən müəllim və tərbiyəçilər, sənət adamları, pedaqoqlar rəssamın yaradıcılığından, yüksək peşəkarlığından, əsərlərinin bədiiliyindən, estetikasından danışarkən bu əsərlərin bədii-əxlaqi, mənəvi, cəhətləri də unudulmamalıdır.

Azərbaycan rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan xalq rəssamı, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı Səttar Bəhlulzadədir (1909-1974) ki, onun əsərləri davamlı olaraq məktəblilərə tanıtılmalı, öyrədilməli və bu əsərlərin estetik, bədii gözəlliyi uşaqlara çatdırılmalıdır. S. Bəhlulzadə Abşeronun neft mədənlərini, bağ və kəndlərini təsvir edən rəsmlər yaratmışdır. Bəhlulzadənin yaradıcılığında təbiət təsvirlərinə meyl getdikcə güclənmiş, o, mənərə janrında daha bitkin əsərlər yaratmışdır. Onun "Abşeron etüdləri", "Buzovna neft mədənləri", "Əmircan", "Axşamçağı Ordubad bağlarında", "Vətənimin baharı", "Bakıda atəşfəşanlıq", "Qudyalçay vadisi", "Qızılbənövşəyə gedən yol", "Suraxanı atəşgahı", "Şahnabat", "Neft daşları", "Şamaxı üzümlükləri" və s. əsərləri qiymətli, bədii sənət əsərləridir ki, bunlar yetişən nəslimizə çatdırılmalı və onların estetik mənə dəyəri uşaqlara anladılmalıdır.

Digər rəssamlarımız və onların əsərləri haqqında da şagirdlərə ardıcıl məlumatlar verilməlidir. .

İbtidai siniflərin **ana dili dərslərində** şagirdlərə öyrədilən kiçik, sadə, obrazlı nağıllar, şeir parçaları onların estetik və əxlaqi hisslərini, bədii təxəyyülünü inkişaf etdirir. Orta və yuxarı siniflərə keçdikcə bu vərdişlər daha da dərinləşdirilir. Məktəbin orta və yuxarı siniflərində estetik tərbiyə üçün bədii ədəbiyyatdan geniş istifadə etmək imkanı yaranır.

Ədəbiyyat dərslərinin estetik tərbiyə imkanları xüsusilə genişdir.

Maksim Qorki yazırdı: "Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti ona görə çoxdur ki, o eyni zamanda həm düşüncəyə, həm də hissiyyətə güclü təsir edə bilər".

Ədəbiyyat dərslərində yeniyetmə və gənclər bədii əsərləri öyrənirlər. Bu zaman onlar əsər qəhrəmanlarını təhlil edirlər, ona münasibət bildirirlər. Bu işə onları həm də öz hərəkət və davranışlarına gözəllik ələmətləri daxil etməyə məcbur edir, onlarda

gözəlliyə aid münasibətlər formalaşdırır.

Ədəbiyyat dərslərində yeniyyətə və gənclər zəngin ədəbi materiallar xalq, yaradıcılığı, poeziya ilə tanış olur, yaradıcı, bədii təxəyyülləri inkişaf etdirir.

Poeziya daha çox hisslərə təsir etsə də, həm də əqli inkişaf üçün də çox vacibdir. Poeziya oxucunun hiss dünyası, duyğularını inkişaf etdirməklə yanaşı, şeiri təhlil və tərkib etməklə, müha-kimələr aparmaqla uşaqların qabiliyyətini də inkişaf etdirmək olar.

Tarix dərslərində təcrübəli müəllimlər bu və ya digər möv-zuya uyğun ədəbi parçalardan, təsviri sənət əsərlərindən və incəsə-nətin başqa nümunələrindən yeri gəldikcə istifadə etməklə, uşaqları maraqlandırır və onlarda müsbət tarixi hadisələrə hüsn-rəğbət, mənfi hadisələrə qarşı isə nifrət hissi aşılır.

Biologiya və coğrafiya dərsləri təbiətdəki gözəllikləri gör-məkdə uşaqlara kömək edir və onlarda bu gözəlliklərə məhəbbət hissini tərbiyə edir.

Estetik tərbiyədə **əmək dərslərinin** böyük əhəmiyyəti vardır. Əmək şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, o cümlədən estetik baxışla-rına qüvvətli təsir göstərir. Əmək, yaradıcı fəaliyyət ən gözəl zövq mənbəyidir. İnsanın xoşbəxtliyi yaradıcı əməklə, əmək sevinci ilə bağlıdır. Əmək dərslərində müəllim məktəblilərin hazırladıqları əşyaların xarici gözəlliyinə və səliqəli olmasına nail olmaqla onlar-da estetik zövqün inkişafına kömək etməlidir.

Bədən tərbiyəsi dərslərində hərəkətlərin bədii cəhətdən lazı-mi şəkildə icrası, komandaların dürüst yerinə yetirilməsi, dərsin müəyyən hissələrinin musiqi müşayiəti ilə aparılması və s. mək-təblilərdə gözəl əhval-ruhiyyə oyadır, onların gülərüzlü və gözəl qamətli adamlar kimi yetişməsinə kömək edir.

Bədən tərbiyə dərslərində hamının idman forması ilə iştirak etməsi, idman zalında təmizlik, səliqə səhman, gözəl bəzədilmə, həzin musiqi sədaları uşaqların estetik tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərir. Bədən tərbiyəsi dərslərində hərəkətlərin bədii şəkildə icrası, dərsin musiqi ilə müşayiət edilməsi, qamətin düzgün inkişafı kimi məsələlər estetik tərbiyə-nöqtəyi nəzərindən çox faydalıdır.

Ümumiyyətlə, hər bir dərslər uşaqlarda bədii və estetik hisslər doğura bilər. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi, obrazlılığı, hərəkətləri-nin təbiiliyi, dərstdə istifadə etdiyi şəkil və sxemlərin, həmçinin

başqa əyani vasitələrin gözəlliyi, yazı taxtasındakı yazısının qəşəngliyi, sinfin xarici şəraiti, səliqəliyi, təmizliyi və zövqlə təşkil edilmiş təlim prosesinin özü, sinfin gözəl görünüşü uşağın estetik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Dərslərdə aparılan estetik tərbiyə sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərdə daha da dərinləşdirilir və genişləndirilir. Bu işlər şagirdlərin maraqlarının və fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək göstərir. Estetik tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərin məzmunu, forması müxtəlif və rəngarəngdir. Bunları üç qrupa ayırmaq olar: dərnək işləri, kütləvi işlər və fərdi işlər.

Bədii yaradıcılıq və incəsənət dərnəkləri estetik tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlərin geniş yayılmış formalarındandır. Belə dərnəklərə musiqi, xor, rəsm, rəqs, ədəbiyyat, dram, bədii oxu, bədii tikis və b. dərnəklər daxildir.

Məktəblilərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirən mövcud forma və yollar içərisində **bədii özfəaliyyət dərnəkləri** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özfəaliyyət rolu ilə uşaqlarda bir sıra vacib yaradıcı keyfiyyətləri, estetik qabiliyyətləri üzə çıxarmaq, cilalamaq və sonradan formalaşdırmaq sahəsində görülən işlər daha böyük səmərə verə bilər.

Məktəbdə estetik yönümlü dərnəklərin təşkilinə və bu dərnəklərdə uşaqların iştirakına xüsusi fikir verilməlidir. Bu cəhətdən bədii yaradıcılıq və incəsənət dərnəkləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. **Rəsm dərnəyi** bədii yaradıcılıq yaradıcılıq dərnəkləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Rəngarəng növləri və formaları olan rəsamlıq sənəti insanın mənəvi aləminə nüfuz edən ən güclü vasitələrdəndir. Bu dərnək şagirdlərin təsviri yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi ilə rəsm əsərlərinin müzakirəsini keçirir, təsviri incəsənət əsərləri haqqında mqhazirələr aparır rəssamların həyat və yaradıcılıqlarını öyrənir, rəsm əsərlərinin sərgisini təşkil edir, rəsm sənəti üzrə müəyyən bilik və bacarıqlarla silahlanırlar.

Rəqs dərnəyi uşaqların ən çox sevdiyi incəsənət növüdür. Əyləncəli tədbirlərdə, bayramlarda, şənliklərdə, toplantılarda uşaqlar həvəslə çıxış edirlər. Rəqs uşaqlarda sevinc və fərəh hissləri yaradır, onları fəallaşdırır və özləri haqda düşünməyə sövq edir. Kollektiv rəqs zamanı uşaqlar bir-birinə yaxınlaşır, sağlam ünsiyyət yaranır, əxlaqi və fiziki tərbiyə inkişaf edir. Uşaqlar, yeniyetmələr

və gənclər rəqs zamanı əylənir, sevinir və fərəh hissi keçirirlər. Rəqs zamanı hər kəs öz bacarıq və istedadlarını səfərbərliyə alır, gördüklərini yadda saxlamağa çalışır, hərəkətləri üzərində düşünür. Bu isə onlarda həm də hafizə və təfəkkürü inkişaf etdirir. Məktəbdənkənar və mədəniyyət müəssisələrində təşkil edilən rəqslər yaşayış uyğun təşkil edilir. Ona görə də dərnlər eyni yaşlı, heç olmazsa yaşlarında az fərq olan insanları biləşdirməlidir. Rəqs zamanı geyimlər də gözəl, milli və ya müasir olmalıdır.

Dram dərni şagirdləri bədii əsərlərin oxunmasına və dərnl olunmasına sövq edir. Bu dərnl də şagirdləri özünə cəlb edir. Aktyor rolunda çıxış edən şagirdə bəzən bu peşəyə sevgi yaranır. Aktyorluq sənətinə vurğunluq yarada bilir. Bu dərnlədə hazırlanan tamaşalar şagirdlərdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlətlərin formalaşmasına kömək edir.

Sinifdənxaric tədbirlərlə yanaşı, şagirdlər məktəbdənkənar müəssisələrdə uşaq və məktəblilər sarayları və evlərində, estetik tərbiyə mərkəzlərində, təsviri sənət studiyalarında müxtəlif növ yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edirlər. Bir çoxları bu yolla öz gələcək həyat yolunu müəyyən edir, böyük sənətə vəsiqə alırlar.

Məktəblilərin estetik tərbiyəsini lazımi səviyyədə aparmaq üçün tərbiyənin məlum ümumi prinsiplərini rəhbər tutmaqla yanaşı, bir sıra vacib şərtlərə də əməl edilməlidir. Onlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır:

1. Estetik tərbiyə insanın mənəvi tərbiyəsi, elmi və əxlaqi dünyagörüşünün formalaşdırılması prosesi ilə sıx əlaqəli şəkildə aparılmalıdır.

2. Estetik tərbiyədə yüksək ideallıq təmin olunmalıdır. Estetik tərbiyə məqsədi ilə istifadə edilən material diqqətlə seçilməli, onların ideyaca yüksək, bədii cəhətcə dəyərli və zəngin olmasına xüsusi fikir verilməlidir.

3. Estetik tərbiyə işində uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlı uşaqlara məzmunu onlar üçün anlaşılmayan bədii əsərlər oxumaq, yaxud onların musiqi tərbiyəsini simfoniya kimi musiqi əsərlərindən başlamaq, belə uşaqlardan böyüklər kimi şeir söyləməyi, şkil çəkməyi və s. tələb etmək yaxşı nəticə vermir.

4. Uşağı gözəllik aləminə daxil edən ayrı-ayrı tədbirlərdə təcridliyə ciddi əməl olunmalıdır. Məsələn: uşaqları böyük ədəbi əsərləri düzgün qavramağa hazırlamaqdan ötrü onlara sadə nağilərdən danışmağa başlamalıdır.

5. Estetik tərbiyə işində ardıcılıq gözlənilməlidir. Estetik bacarıq və vərdisləri uşağa yavaş-yavaş, həm də bir birilə sıx əlaqədar olan çoxlu çalışmaları nəticəsində aşılmaq olar.

6. Estetik tərbiyə hərtərəfli aparılmalıdır. Estetik tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki uşaq eyni zamanda həm də incəsənətin müxtəlif növlərilə məşğul ola bilsin. Estetik tərbiyənin hərtərəfli aparılması uşaqların xüsusi maraq və meyillərini, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

7. Uşaqların estetik tərbiyəsi sahəsində aparılan işlərdə müvəffəqiyyətin bir şərti də məktəblə ailənin, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinin, ziyalıların, ittifaqlarının və s. vahid xətt üzrə əlbir işləməsidir.

8. Məktəblilərin estetik tərbiyəsində müvəffəqiyyəti təmin edən bir şərt də onları xalq incəsənətinin növlərilə, həmçinin xalqın gözəlliyə dair hikmətamiz kəlamları ilə yaxından tanış etməkdir.

9. Uşaqlara estetik tərbiyə vermək üçün müəllimlər, valideynlər və uşaqların tərbiyəsilə məşğul olan digər şəxslər də öz estetik mədəniyyətlərini yüksəltməlidirlər.

10. Estetik tərbiyədə məktəb, ailə, məktəbdənkənar müəssisələr, mədəniyyət ocaqları, bədii yaradıcılıq təşkilatları (rəssamlar, bəstəkarlar, yazıçılar birlikləri) bir-birilə sıx əməkdaşlıq etməli, vahid xətt üzrə əlbir işləməlidirlər.

8.6. Fiziki tərbiyə

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri onun sağlamlığı, fiziki kamilliyidir. Sağlamlığın qeydinə qalmaq, fiziki gücün artırılmasına qayğı göstərmək insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin bir göstəricisidir.

Ağlın yetkinləşməsində, əxlaqi keyfiyyətlərin kamilləşməsində, xoş əhval ruhiyyənin yaradılmasında, hafizənin və digər psixoloji proses və xüsusiyyətlərin inkişafında fiziki tərbiyənin rolu böyükdür.

Fiziki keyfiyyətlər arasında geniş formalaşdırılanlar – dözümlülük, cəldlik, çeviklik, güclülük, elastiklik, sürət fiziki tərbiyə vasitəsilə həyata keçirilir. Hüseyn Caıvd gənc nəslə müraciətlə deyirdi:

“Mənim diləyim sizlər üçün,

Sağlam bədən, sağlam sinir, sağlam beyin..”

Fiziki tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtini təşkil edir. Fiziki tərbiyə əqli inkişafa kömək edir. Sağlamlıq səmərəli zehni fəaliyyətin vacib şərtidir: o, insanın fikir qüvvəsini artırır, yorğunluğu aradan qaldırır, iş qabiliyyətini bərpa edir.

Fiziki tərbiyə insanları Vətəni müdafiə etməyə hazırlayır. Bunun üçün təlim müəssisələri xüsusi proqram əsasında fəaliyyət göstərirlər. Fiziki tərbiyə həmçinin əqli inkişaf vasitəsidir. Belə ki, fiziki cəhətdən zəif və nöqsanlı insanların əqli inkişafında da çatışmazlıq və ya nöqsanlar mövcud olur. Bu nöqtəyi nəzərdən H. Zərdabi fiziki tərbiyəni hərtərəfli və harmonik şəxsiyyət formalaşdırmanın əsas şərtlərindən biri hesab edirdi. Onun fikrincə, fiziki tərbiyə əqli və əxlaq tərbiyəsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir

Fiziki tərbiyə insanın əxlaqi-iradi inkişafının da mühüm vasitəsidir: o, iradəni möhkəmlədir, insanda dözümlülük, intizam, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Görkəmli fizioloq P.F. Lesqaft fiziki tərbiyəni yüksək qiymətləndirmiş, onu iradə və xarakterin formalaşmasında, əxlaq tərbiyəsində, əqli qabiliyyətlərin, fikri fəallığın, bədi zövqün inkişafında mühüm amil, vasitə hesab etmişdir.

Göründüyü kimi, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır. Buna görə də gənc nəslin fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi fiziki cəhətdən sağlam, gümrah nəsil tərbiyə etməkdən, onları əməyə və fəal ictimai həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Bu ümumi məqsədə nail olmaq üçün fiziki tərbiyə qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr durur:

1) gənc nəslin normal fiziki inkişafını və sağlamlığını təmin etmək;

2) məktəblilərə həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislər (düzgün yerləş, qaçış, tullanmaq, üzmək və s.) aşılamaq;

3) uşaq və gənclərdə bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm məşğul olmağa, öz bədənini möhkəmlətməyə tələbat yaratmaq;

4) fiziki mədəniyyətə, gigiyena və təbabətə aid bilik və vərdislər aşılamaq;

5) böyüyən nəsildə təlim, əmək və vətən müdafiəsi üçün zəruri olan iradi-mənəvi keyfiyyətlər (düzümlülük, çeviklik, cəldlik, qüvvə) tərbiyə etmək, onlarda qorxu, inamsızlıq, səbirsizlik və s. kimi mənfi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq əzmi formalaşdırmaq.

Məktəbdə fiziki tərbiyə müxtəlif vasitə və formalarla həyata keçirilir.

Fiziki tərbiyənin vasitələrinə təbii amillər, fiziki təmrinlər, gigiyenik amillər daxildir.

Fiziki tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbii amillərdən istifadə etməkdir. **Təbii amillər** təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələridir. Bura günəş, hava, su daxildir. İnsan orqanizminin təmiz havaya (oksigenə), suya, günəş şüasına böyük ehtiyacı vardır. Təmiz hava insan orqanizmi, beyin, ciyər və ürəyin fəaliyyəti üçün zəruridir. Çirkli hava (karbon qazı) beyni yorur, orqanizmin müqavimət gücünü zəiflədir, belə havada mikrob çox olur.

Günəş həyat mənbəyidir. Günəş şüası mikrobları məhv edir, qan damarlarını genişləndirir, orqanizmin müqavimətini artırır. Günəş düşməyən evdə insan tez xəstələnir.

Su da böyük sağlamlaşdırıcı təsirə malikdir: su dərini təmizləyir, tənəffüsü yaxşılaşdırır, əsəbləri sakitləşdirir.

Fiziki təmrinlər fiziki tərbiyə vəzifələrinin həlli üçün xüsusi seçilib təbii edilən əsas hərəkətlər və hərəkət əməliyyatlarıdır. Fiziki təmrinlərin təsnifatına müxtəlif yanaşma halları vardır. Nisbətən geniş yayılmış təsnifat fiziki tərbiyə vasitələrinin tarixən formalaşmış sisteminə əsaslanır. Buraya gimnastika, oyun, idman və turizm daxildir.

Gimnastika bütövlükdə orqanizmin və onun ayrı-ayrı sistem və funksiyalarının inkişaf etdirmək məqsədi ilə aparılan xüsusi təmrinlərdir. Gimnastikanın müxtəlif növləri ayırd edilir: əsas, gigi-

yenik, idman, bədii, istehsalat, müalicə gimnastikası.

Oyunlar fiziki təmrinlərin geniş yayılmış növüdür. Oyun həm fiziki, həm də mənəvi tərbiyə vasitəsidir. Oyunda uşaqların orqanizmi, fiziki qüvvələri, düşüncə bacarığı, hazırcavablıq, təşəbbüskarlıq inkişaf edir, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq keyfiyyətləri formalaşır

Oyunlar iki növdə olur: hərəkətli və idman oyunları. Hərəkətli oyunlar əsasən ibtidai siniflərdə, idman oyunları isə məktəbin orta və yuxarı siniflərində keçirilir.

İdman fiziki təmrinlərin daha mürəkkəb növüdür. İdmanda bədəni möhkəmlətmək vəzifəsi fiziki çalışmaların ayrı-ayrı növlərində (yüngül atletika, güləş, üzgüçülük, futbol, voleybol, basketbol, dama, şahmat və s.) yüksək nəticələr əldə etmək uğrunda mübarizə ilə qovuşur.

Turizm doğma diyarın təbiəti, tarixi və mədəni yerləri ilə tanışlıq, şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə keçirilən yürüş və gəzintilərdir. O, uşaq və gənclərin fiziki dözümlüynü, ətraf aləmə bələdliyini, sərbəstliyini təmin etməyə, kollektiv həyat və fəaliyyət təcrübəsi qazanmağa kömək göstərir.

Gigiyenik amillər fiziki tərbiyə, sağlamlıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Gigiyenik amillərə qida, yuxu, istirahət, bədənə qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s. daxildir.

Sağlamlıq üçün normal qida vacib şərtidir. Yemək müəyyən hədd daxilində olmalıdır: həddən çox və az yemək də zərərliyə.

Qidada zülalların, vitaminlərin, mineral maddələrin olmasına diqqət yetirilməlidir. Zülal çatışmazlığı üzə qırıqlara, rəngin solmasına, saç tökülməsinə, böyrək xəstəliyinə səbəb olur. Vitamin və mineral çatışmazlığından dəri xəstəlikləri, saç tökülməsi, göz və ürək zəifliyi, dırnaq sınması, qanazlığı və s. baş verir.

Normal yuxu da sağlamlıq üçün mühüm şərtidir. O, yorğunluğunu götürür, orqanizmin iş qabiliyyətini bərpa edir. Normadan çox və az yatmaq eyni dərəcədə zərərliyə. Çox yatmaq orqanizmi süsləşdirir, kökəlməyə və piylənməyə (xüsusən yeməkdən sonra) səbəb olur, insanı passivləşdirir, bəzən yatımlılıq kimi mənfi adətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Gigiyenik amillər içərisində düzgün gün rejimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Rejim insanın həyat tərzini nizama salan qaydaların məcmusudur. O, iş və istirahəti tənzim edir, insanda intizamlılıq, səliqəlilik, dəqiqlik, təşkilatçılıq tərbiyə edir, müsbət adətlər yaradır.

Ailədə və məktəbdə sanitar-gigiyenik tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Ailədə şagirdin iş otağı, məktəbin sinif otaqları gigiyenik tələblərə (optimal həcmi, hava tutumu, işıq və istilik rejimi, havasının dəyişilməsi, əşyaların yaş əsgisi ilə silinməsi və s.) cavab verməlidir.

Partalar uşaqların boyuna uyğun və rahat olmalıdır.

Ailədə sanitar-gigiyenik tələblərin gündəlik icrasına və adətə çevrilməsinə çalışmaq lazımdır: uşaqlar hər səhər və axşam dişlərini fırça ilə yumalı, yeməkdən qabaq əllərini yumalı, yeməkdən sonra ağız yaxalamalıdırlar.

Məktəbdə fiziki tərbiyənin təşkili formaları. Fiziki tərbiyənin həyata keçirilməsi səmərəli formalar seçib tətbiq etməyi tələb edir. Belə formalara bədən tərbiyəsi dərsləri, fakültativ məşğələlər, gün rejimində idman-sağlamlıq tədbirləri, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən-xaric və məktəbdənkənar tədbirlər daxildir.

Bədən tərbiyəsi dərsləri fiziki tərbiyənin əsas, bütün şagirdlər üçün məcburi olan məşğələ formasıdır.

Fiziki cəhətdən hazırlıqlı və idmana həvəs göstərən şagirdlər üçün fakültativ məşğələlər keçirilir. Bu məşğələlər könüllülük əsasında həftədə iki dəfə təşkil olunur.

Fiziki tərbiyənin mühüm forması kimi gün rejimində idman-sağlamlıq tədbirləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tədbirlərə daxildir: səhər gimnastikası; dərslərdə (xüsusən ibtidai siniflərdə) yorğunluğu götürmək üçün 2-3 dəqiqəlik bədən tərbiyəsi dəqiqələri; böyük tənəffüslərdə açıq havada oyun və əyləncələr.

Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən-xaric işlər uşaq və gəncləri sistemli şəkildə bədən tərbiyəsi və idmana cəlb etməyə, onların asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Sinifdən-xaric fiziki tərbiyə tədbirlərinə idman dərnləri və bölmələri, oyun və əyləncələr, idman yarışları, idman bayramları, Spartakiadalar və s. daxildir.

Fiziki tərbiyə sahəsində məktəbdənkənar işlər də çoxcəhətli və rəngarəngdir. Bu işləri uşaq idman məktəbləri, uşaq turist stan-

siyaları, mədəniyyət və istirahət parkları, idman bazaları, könüllü idman təşkilatları və başqa müəssisə və təşkilatlar təşkil edirlər.

8.7. Ekoloji tərbiyə

"Ekologiya" yunan sözü olub, yurd (məkan) haqda təlim deməkdir. Ekoloji tərbiyə ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. O, gənc nəsli ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir.

Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətə sevgi, onun mühafizəsi işi təşkil edir. İnsan təbiətin bir üzvüdür. Təbiət öz sərvətləri ilə insanı bəsləyir, yaşadır, fiziki və mənəvi qüvvələrini inkişaf etdirir, ona həyat verir. Lakin bəzən insan öz yaşamaq mənbəyini - təbiəti, ekoloji mühiti korlayır; udduğu havanı, içdiyi suyu, məhsulunu yediyi torpağı zəhərləyir. Bu yolla insanlıq öz-özünü məhvə aparır, özü üçün dəhşətli fəlakətlər, xəstəliklər yaradır.

Bunun qarşısını almaq üçün kiçik yaşlardan uşaqları təbiətə qayğılı münasibət ruhunda tərbiyə etmək, ekoloji şüuru və mədəniyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Hər bir insan - şəxsiyyət və vətəndaş kimi öz yurdunun, bəşər övladı kimi isə dünyanın ekoloji vəziyyəti və tarazlığı üçün məsuliyyət hiss etməli, onun pozulması hallarına barışmazlıq göstərməlidir. Bu, dünyanın hər bir sakininin insanlıq borcudur.

Ekoloji tərbiyədə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

- böyüyən nəsildə ekoloji şüur formalaşdırmaq;
- uşaq və gənclərdə doğma təbiətə, ətraf mühitə məhəbbət və qayğılı münasibət, onun korlanmasına qarşı barışmazlıq hissləri aşılamaq;
- təbiəti mühafizə üzrə zəruri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq, gənc nəsli fəal ekoloji fəaliyyətə hazırlamaq;
- məktəblilərin şüurunda və fəaliyyətində təbii ehtiyatlara, maddi sərvətlərə qənaətcil yanaşmaq münasibəti tərbiyələndirmək;
- təsərrüfat-iqtisadi vəzifələri vicdanla yerinə yetirməyə alışdırmaq;

- gənc nəsli təbiətin mühafizə işinə cəlb etmək.

Ekoloji tərbiyəni təkmilləşdirmək cəhdləri əvvəlcə ailədən, sonra isə ibtidai məktəbdən başlanılmalıdır. Bu cəhdlərin təməli daha çox özünü ibtidai sinif məktəblərində bürüzə verir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ekoloji tərbiyəni formalaşdırmazdan əvvəl ilk öncə onun komponentlərini müəyyən etmək lazımdır. Ekoloji tərbiyənin komponentlərinə **ekoloji şüur, ekoloji bilik, ekoloji təhsil, ekoloji təfəkkür, ekoloji dünyagörüşü, ekoloji fəaliyyət və ekoloji davranış aiddir.** Ən mühüm komponentlərdən biri də ekoloji bilikdir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ekoloji tərbiyəni formalaşdırmazdan öncə onları ekoloji biliklərlə silahlandırmaq lazımdır. Həmin əldə edilən ekoloji bilikləri daha yaxşı mənimsəmələri üçün ekoloji bilik və məlumatları şüurlu surətdə dərk etməlidirlər. Belə ki, ekoloji bilik bizi əhatə edən canlı təbiətin strukturu haqqında olan biliklərdir. Geniş mənada ekoloji biliklər bizi əhatə edən canlı və cansız təbiətin mahiyyəti və dinamikası haqqında elmi məlumatın inteqrasiya olunmuş formasıdır ki, burada Yerlərin canlı qatının işi və onun biosferinin tamlığı da əhatə olunur.

Kiçik yaşlı məktəblilərə ekoloji biliklərin aşılınması çox mühüm bir prosesdir. Ekoloji biliklərin dərinədən mənimsəyən şagirdlər özlərini əhatə edən təbiətdə baş verən hadisələri təhlil etmək bacarığına, təbiətin ayrı-ayrı komponentləri arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Ekoloji bilikləri kiçik yaşlı məktəblilərə aşılamaq üçün təlim-tərbiyə proqramında ekoloji mövzulara xüsusi yer verilməlidir. Onlar ətraf mühit anlayışı ilə əlaqədar yaşa müvafiq olaraq biliklər qazanmağa müvəffəq olduqdan sonra təbiətə qayğılı münasibət bəsləməli olacaqlar. Ətraf mühitdən asılı olaraq hər bir canlının həyat tərzi tənzimlənir. Ətraf aləm haqqında sadə informasiyaya malik olan uşaq bilməlidir ki, o, daim ətraf mühitdən asılı olur və onun orqanizminin dəyişməsində, formalaşmasında əsas rol oynayır.

Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif yollardan, forma və metodlardan istifadə edilir. Erkən yaşlardan uşaqlarda təbiət hadisələrinə düzgün baxışlar yaratmaq, onlara təbiəti, canlıları sevdirmək, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hissləri oyatmaq lazımdır. Kiçik yaşlardan buna diqqət yetirilməzsə, uşaqda təbiətə, heyvan və quşlara qarşı laqeydlik, hətta qəddarlıq, rəhmsizlik hissləri baş qaldıra bilər. Təbiətə

tə qarşı qəddarlıq təbiət gözəlliklərinə laqeydlikdən, ətraf aləmə qeyri-həssas münasibətdən, bir sözlə, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hisslərinin kütləşməsindən başlanır.

Ailədə və uşaq bağçasında aparılan ekoloji tərbiyə işləri məktəbdə daha da inkişaf etdirilir və sistemli şəkil alır. Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yoludur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiətşünaslıq və ətraf aləmlə tanışlıq dərslərində təbiət və onun mühafizəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnir, onlarda təbiətə məhəbbət, onu qorumağın vacibliyi fikri aşılır.

Orta və yuxarı siniflərdə ekoloji təhsil və tərbiyə işləri genişləndirilir. Kimya dərslərində torpağın münbitliyini saxlamaq üçün kimyəvi gübrələrdən istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının emalı, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı və s. barədə təsəvvürlər aşılır. Bunlar isə şagirdlərin ekoloji təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Ekologiya və təbiəti mühafizə sahəsində digər fənlərdə - biologiya, zoologiya, botanika, coğrafiya dərslərində daha ətraflı biliklər verilir və onların tətbiqi aspektləri nəzərdən keçirilir.

Ekoloji tərbiyə sahəsində dərslərdə aparılan iş sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər yolu ilə daha da dərinləşdirilir. Yerli şəraitdən asılı olaraq təbiəti mühafizə işinin müxtəlif formalarından istifadə olunur: məktəb meşəçiliyi, gənc təbiətçi dərnək və klubları, məktəb qoruqları, meyvə bağları, şagird istehsalat briqadaları, ekologiya üzrə olimpiada və viktorinalar, məktəb ekologiya cəmiyyəti, ekologiya ayları, ekologiya reydləri və s. belə maraqlı formalardandır. Məktəblərdə və yaşayış yerlərində yaşıllıq iməciliklərinin keçirilməsi, mavi və yaşıl keşikçi dəstələrinin yaradılması, ilk çiçək bayramlarının, meşə və quş günlərinin, təbiət dostları və gənc bağbanların müsabiqələrinin təşkili kimi tədbirləri məktəblərdə ənənə şəklinə salmaq lazımdır.

8.8. Hüquq tərbiyəsi

Hüquq tərbiyəsi tərbiyənin tərkib hissələrindən biridir. Hüquq tərbiyəsi vasitəsilə insanlar hüquqi biliklərə yiyələnir cəmiyyətdə mövcud olan hüquq normaları, onların mahiyyəti, hüquqi pozuntularının konkret nəticəsini öyrənirlər. İnsanlar cəmiyyətdə vətəndaşın hüquqları haqqında zəruri biliklərə yiyələnirlər. Hüquq tərbiyəsi vasitəsilə tərbiyə olunanlarda cəmiyyətdə mövcud hüquq normalarına münasibət formalaşdırılır.

Hüquq tərbiyəsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına yönələn ideya-tərbiyə işləri kompleksinin mühüm bir istiqamətini təşkil edir. Hazırda, hüquqi dövlət quruculuğunun həyata keçirildiyi bir dövrdə gənc nəslin hüquq tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir

"Hüquq" ərəbcə "haqq söz" deməkdir. Hüquq ictimai şüurun bir forması olub, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən məcburi davranış qaydaları sistemidir. Hüquq əxlaqla sıx bağlıdır. Hüquq normaları əxlaq normalarından müəyyən cəhətdən fərqlənir: hüquq normaları hamı üçün məcburidir və rəsmi dövlət aktlarında əks olunur. Hər cür fəaliyyətdə olduğu kimi, hüquqi fəaliyyət də insanın hüquqi düşüncəsi, inamı və hüquqi davranışının vəhdəti kimi özünü göstərir.

İnsanın hüquqa dair təsəvvürləri, ideya və görüşləri, hissləri, onun hüquq düşüncəsində ifadə olunur. Hüquq düşüncəsi nə qədər yüksək olarsa, insan hüquq normalarını bir o qədər şüurlu yerinə yetirər, onların pozulmasına yol verməz.

İnsanın şüur və davranışı vəhdətdə olub, bir-birini şərtləndirir. Onun hüquqi davranışı da hüquqi şüur səviyyəsindən, intellektual və emosional inkişafdan çox asılıdır. Qanunazidd hərəkətlər, bir qayda olaraq, insanın təhrif olunmuş bilikləri, tələbat və maraqları ilə bağlıdır. Məsələn, pozulmuş, təhrif edilmiş maddi tələbatlar ağgözlük, tamahkarlıq, pul və mal-dövlət hərisliyi yaradır. Yaxud, təhrif olunmuş ünsiyyət tələbatı şöhrətpərəstlik, eqoizm, zorakılıq yaradır. Bu mənfi sərvət meyllərinin təsiri altında hüquqazidd hərəkətlər (oğurluq, rüşvətxorluq, xuliqanlıq və s.) baş verir.

Cəmiyyətə zidd hərəkətlərin səbəbləri, ilk növbədə, insanın hüquqi şüurunun aşağı səviyyədə olması ilə, cəmiyyət və hüquq haqqında yanlış təsəvvürləri ilə, şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında, onların tələbləri arasında pozulmuş münasibətlərlə şərtlənir. Bu hal hüquqi şüurun, bütövlükdə hüquq tərbiyəsinin vacibliyini göstərir.

Hüquq tərbiyəsi gənc nəslin hüquqi şüur və davranışını, habelə hüquq normalarına münasibətini formalaşdırmaq məqsədi güdən planlı və mütəşəkkil fəaliyyət prosesidir. Hüquq tərbiyəsi qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1) gənc nəsildə hüquqi şüur, hüquqa və qanunçuluğa dair baxış və təsəvvürlər aşıllamaq;

2) uşaq, yeniyetmə və gənclərdə hüquq psixologiyası formalaşdırmaq;

3) böyüyən nəsildə hüquqi davranış təcrübəsi, birgəyaşayış qaydalarına uyğun düzgün davranış bacarıqları formalaşdırmaq, yeniyetmələr arasında qanunpozma hallarının qarşısını almaq, bu məqsədlə profilaktik tədbirlər həyata keçirmək.

Hüquq tərbiyəsi insanın hüquqi şüurunun bütün komponentlərinə təsir göstərir: hüquqa dair biliklər (idrak komponenti), hüquqa münasibət (qiymətləndirmə komponenti), insanın davranış mövqeyi (iradi komponent). Hüquqi şüurun hər üç komponenti vəhdət halında çıxış edir. Hüquq normalarına dair biliklər və onlara müsbət münasibət əsasında hüquqi əqidə və davranış mövqeyi, yəni hüquqa uyğun davranışa hazırlıq və səy formalaşır.

Hüquqi şüurun formalaşması və inkişafı uzun sürən, mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir; o, bütün ömür boyu davam edir. İlk hüquqi təsəvvürlər ailədə valideynlərin təsiri ilə formalaşır. Burada uşaq nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu öyrənir, ilk qadağanlarla, öz əməllərinə verilən qiymətlə ("olmaz", "ayıbdır" və s.) qarşılaşır. İlk əxlaqi təsəvvür və qiymətlər əsasında onda bəsit hüquqi təsəvvürlər, hisslər və münasibət formalaşır.

Hüquq tərbiyəsi məktəbdə planlı və sistemli xarakter kəsb edir, müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilir. Bu formalar içərisində dərs əsas yer tutur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin hüquqi şüurunun formalaşması üçün mövcud imkanlardan istifadə edilir. İbtidai siniflərin ana dili, təbiətşünaslıq fənlərində hüquqa dair elementar məlumatlar verilir.

Hüquq tərbiyəsi baxımından "İnsan və cəmiyyət" fənni daha böyük imkanlara malikdir. Bu fənnin köməyi ilə şagirdlər dövlət quruluşu, hüquq sistemi, Konstitusiya hüququ, qanunverici və icra orqanları və hüquqi məsələlər barədə biliklərə, siyasi-hüquqi baxış və təsəvvürlərə yiyələnirlər.

Hüquq tərbiyəsi üzrə təlim prosesində aparılan işlərlə yanaşı, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq tərbiyəsi ilə bağlı sinifdən xaric işlər müxtəlif formalarda təşkil edilir. Məqsəd və məzmununa görə onları iki qrupa bölmək olar: a) hüquq təbliğati və hüquqi şüurun formalaşmasına xidmət edən formalar; b) hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkilati formaları.

Birinci qrup formalara hüquqi mövzularda söhbət və mühaizirələr, tematik axşamlar, viktorinalar, disputlar, əxlaqi-hüquqi məsələlərə dair bədii əsərlərin və filmlərin müzakirəsi, hüquq lektoriyaları, gənc hüquqşünas dərnəkləri, hüquq mövzularında konfranslar, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə görüşlər, hüquq bilikləri klubu, gənclərin diskussiya klubu və b. daxildir. Bu formalar yeniyetmə və gənclərin hüquqi biliklərini artırmağa, hüquqi məsələlərə inam yaratmağa kömək göstərir.

İkinci qrup formalara məktəblilərin marağa görə könüllü dəstələri polis, gənc dostları, yaşıllıq dostları, sərhədçilərin gənc dostları, gənc yangınsöndürənlər, gənc yol nəqliyyatı müfəttişləri, ictimai asayiş mühafizə dəstələri və b. daxildir. Bu formalar şagirdlərin hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkilinə, onlarda hüquqi baxışların və əqidənin yaranmasına, müsbət adətlərin və fəal həyat mövqeyinin, habelə əxlaqi-hüquqi təcrübənin formalaşmasına xidmət edir.

Məktəbdən kənar müəssisələr də hüquq tərbiyəsi sahəsində müəyyən rol oynayır. Uşaq-gənclər evi və sarayları, mədəniyyət saraylarında fəaliyyət göstərən dərnək və bölmələr, gənc təbiətçilər stansiyaları, uşaq kitabxanaları yuxarıda göstərilən bir çox iş formalarından istifadə edir (hüquq universitet və lektoriyaları, gənc hüquqşünas dərnək və klubları və s.).

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkilində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, məktəblilərin, xüsusən yeniyetmələrin asudə vaxtı düzgün təşkil edilmədikdə onların bir qismi günlərini boş-boşuna

keçirir, nəzarətsiz qalır, bəzən mənfi təsir altına düşür, hətta hüquqazidd hərəkətlərə (xuliqanlıq, sərxoşluq, narkomaniya və s.) yol verirlər. Yeniyetmə cinayətkarlığının təhlili göstərir ki, onların böyük qismi (60-70%-i), bir qayda olaraq, idman, mütaliə, bədii öz-fəaliyyət və digər ictimai-mədəni fəaliyyətlə məşğul olmamışlar. Bunu nəzərə alıb, şagirdlərin dərscənkənar fəaliyyətini mənəli təşkil etmək, onları müxtəlif fəaliyyət növlərinə - idmana, ictimai-faydalı əməyə, elmi-texniki və bədii yaradıcılıq işlərinə, mütaliəyə geniş cəlb etmək lazımdır.

Hüquq tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti onun planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil təşkilindən, bu sahədə məktəb, ailə və ictimaiyyətin sıx əməkdaşlığını təmin etməkdən asılıdır.

8.9. İqtisadi tərbiyə

İqtisadi biliklərin mənimsənilməsi, onların əqidəyə çevrilməsi, iqtisadi tərbiyənin formalaşması, hər bir işdə qənaətcilliyə alışmaq **İqtisadi tərbiyə** adlanır. Məktəblilər iqtisadi tərbiyə prosesində belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, insanlar yeməyi, geyməyi və digər zəruri yaşayış vasitələrini hazır şəkildə təbiətdən almırlar. İnsanlar özlərini dolandırmaq, nəslini artırmaq üçün maddi nemətləri istehsal etməlidirlər. Bunun üçün isə istehsalın texnologiyasını bilmək, müəyyən peşəyə sahib olmaq lazımdır.

İqtisadi tərbiyənin birinci komponentini şagirdlərdə iqtisadiyyatın əsaslarına dair biliklər təşkil edir.

İqtisadi tərbiyənin ikinci komponenti qənaətcillik şüurunun və iqtisadi tərbiyənin formalaşmasıdır.

İqtisadi tərbiyənin üçüncü komponenti iqtisadçı hərəkətlərin formalaşmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyat haqqındakı biliklər, anlayışlar, hərəkətlər əməli işlə birləşir.

İqtisadi tərbiyənin dördüncü komponenti sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq qabiliyyətləri və bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, məktəbli yeraltı və yerüstü sərvətlərin qədrini bilməli, meşələrin, çayların, göllərin, dənizlərin təmiz saxlanmasına qayğı göstərməlidir.

İqtisadi tərbiyənin beşinci komponenti iqtisadi vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. İqtisadi tərbiyə məktəblilərdə adamlara xeyir-xah və diqqətli olmaq, israfçılığa, israfçılıq edənlərə qarşı barışmazlıq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir.

İqtisadi tərbiyənin vəzifələri bunlardır:

1. İqtisadi tərbiyə kiçik yaşlarından başlayaraq, uşaqlarda iqtisadi təfəkkürün sadə ünsürlərinin inkişafına zəmin yaratmalıdır;

2. Məktəbliləri iqtisadiyyatın, iqtisadi həyatın ən zəruri hadisələri ilə tanış etməli, onlarda iqtisadi təfəkkür və şüurun formalaşmasına kömək etməlidir;

3. Ailədə gəlirin və çıxarın hesaba alınmasını, il üçün ailə büdcəsinin planlaşdırılması və istifadəsini öyrətməli, xalq əmlakını qorumalı, əməklə manatın qədrini bilməlidirlər.

İqtisadi tərbiyənin ən mühüm yollarından biri **dərsdir**. Müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər iqtisadiyyata dair anlayışları mənimsəyir, atalar sözlərini öyrənərkən xalqımızın qənaətçiliyə dair fikirləri ilə tanış olurlar. "Kəlilə və Dimnə"də deyilirdi:

Dağdan hey götürüb desən ki, çoxdur,

Bir də görəcəksən dağ özü yoxdur.

Məktəblərdə həyata keçirilən sinifdən-kənar işlər təlim prosesini tamamlayır, məktəblilərin təlim prosesində əldə etmədikləri iqtisadi bilikləri möhkəmləndirir, iqtisadi tərbiyəyə dair məlumatlarını zənginləşdirir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Zehni tərbiyənin (intellekt tərbiyəsi) mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Zehni tərbiyənin metod və vasitələri ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.
3. Əxlaq tərbiyəsinin vəzifələri nədən ibarətdir?
4. Mənəvi tərbiyənin vəzifələrinin şərhini verin.
5. Fiziki tərbiyənin yolları hansılardır?
6. Fiziki tərbiyənin vəzifələri nədən ibarətdir? Fiziki tərbiyənin vasitələrinə nələr daxildir?
7. Mütəfəkkirlərin sağlamlıq haqqında hansı fikirlərini söyləyə bilərsiniz?
8. Estetik tərbiyənin mahiyyəti nədən ibarətdir?
9. Estetik tərbiyənin vəzifələrinə nələr daxildir?

10. Estetik tərbiyə ilə bədii tərbiyənin müqayisəsini verin.
11. Estetik təlim və estetik tərbiyə haqqında danışın.
12. Gənc nəslin estetik tərbiyəsi hansı sahələrdə aparılır?
13. Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
14. Məktəbdə əmək tərbiyəsinin vəzifələrinə nələr daxildir?
15. Şagird əməyinin hansı növləri vardır?
16. Əmək tərbiyəsinin iş formalarına nələr daxildir?
17. Əmək tərbiyəsinə aid hansı atalar sözlərini deyə bilərsiniz?
18. Mütəfəkkirlərin əmək tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərini şərh edin.
19. Əmək tərbiyəsinin yollarına nələr daxildir?
20. Əmək tərbiyəsinin mahiyyətini səciyyələndirin.
21. Uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkilində sinif-dənxaric və məktəbdənkənar işlərin rolu barədə danışın.
22. Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi mahiyyətini səciyyələndirin.
23. Məktəblilərin hüquq tərbiyəsi barədə danışın.
24. Məktəblilərin iqtisadi tərbiyəsinin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. "Azərbaycan" qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: ABU, Təhsil, 2006
4. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
5. İlyasov M. İ. Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemi. Bakı: Nurlan, 1997.
6. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009 .
6. Cabbarov S. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi. // Azərbaycan məktəbi, 1989, №3.
7. Həmzəyev Ə.A. Kiçikyaşlı uşaqlarda ekoloji biliklərin aşılmasına dair // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2008, №1.
8. Həmzəyev Ə.A. Kiçikyaşlı uşaqlara ekoloji biliklərin aşılması metodikası. // «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə». Bakı, 2006, №2.
9. Məsimov N.M. Gənclərin ekoloji tərbiyəsi. Bakı: Bilik, 1989.

IX fəsil

TƏRBİYƏNİN METODLARI

Əhatə olunan məsələlər:

- 9.1. Tərbiyənin metodlarının xüsusiyyətləri və təsnifatı.
- 9.2. Şüuru formalaşdıran metodlar.
- 9.3. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar.
- 9.4. Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar.

9.1. Tərbiyənin metodlarının xüsusiyyətləri və təsnifatı

“Metod” yunan sözüdür. Yol, üsul deməkdir.

Tərbiyə metodları dedikdə tərbiyə edənün və tərbiyə olunanın özünə, ətrafdakı insanlara və ətraf aləmə düzgün münasibət formalaşdırmaq məqsədilə qurulan qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili məodelidir. Deməli, metod qarşıya qoyulan məqsədlə sıx bağlı olub, təbiəti dərk edilən prosesdə meydana çıxır.

Tərbiyə metodunun düzgün seçilməsi və düzgün tətbiq edilməsi pedaqoji peşəkarlığın mühüm şərtidir.

Tərbiyə metodlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

❖ **Tərbiyə metodları** tərbiyə olunanların davranışına, hisslərinə, şüuruna konkret şəkildə təsir etmək yolu ilə birgə fəaliyyətdə pedaqoji vəzifələrin həllidir, pedaqoq-tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların ünsiyyət və münasibətidir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəllimlə şagirdlərin fəaliyyətinin qarşılıqlı və birgə fəaliyyətinin təşkili üsullarıdır.

❖ **Tərbiyə metodları** şagirdlərin fəaliyyətinin köməyi ilə tərbiyənin məzmununun mənimsənilməsidir.

❖ **Tərbiyə metodları** şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin formalaşması üçün müvafiq məqsədlərə istiqamətlənməsidir.

❖ **Tərbiyə metodları** şagirdlərin (tələbələrin) məqsədyönlü fəaliyyətinin təşkil edilməsində, müəllim və uşaq kollektivinin fəaliyyətində özünü əks etdirir.

❖ **Tərbiyə metodları** qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan üsul və vasitələrin sistemidir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəyyən olunmuş keyfiyyətləri şagirdlərdə tərbiyə etmək məqsədilə onların şüuruna və davranışına təsir göstərmək üçün nizama salınmış fəaliyyətdir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəyyən olunmuş keyfiyyətləri şagirdlərdə tərbiyə etmək məqsədilə onların şüuruna, iradəsinə, hisslərinə və davranışına təsir göstərmək üçün nizama salınmış fəaliyyətdir.

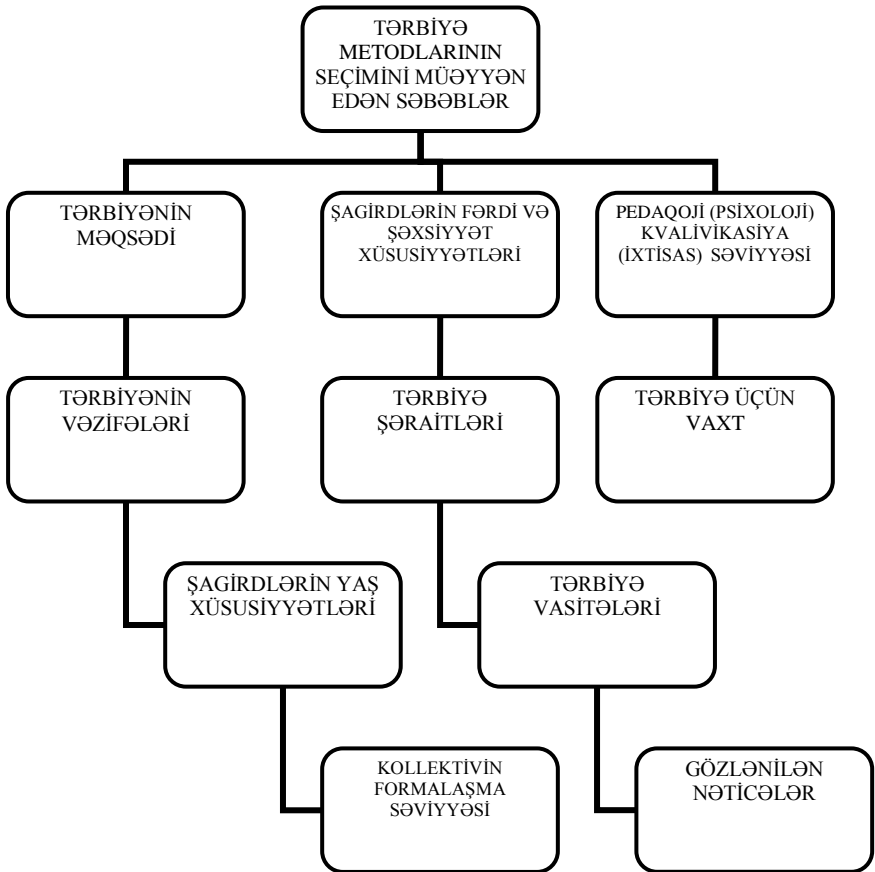
❖ **Tərbiyə metodları** uşaqların məqsədyönlü fəaliyyətində uşaqların və yeniyetmələrin fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoq və

şagird kollektivinin fəaliyyətində özünü əks etdirir.

❖ **Tərbiyə metodları** dedikdə, biz tərbiyə olunanların davranışına, hisslərinə, şüuruna konkret şəkildə təsir etmək yolu ilə birgə fəaliyyətdə pedaqoji vəzifələrin həllini, pedaqoq-tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların ünsiyyətini başa düşməliyik.

❖ **Tərbiyə metodları** tərbiyənin məqsəd və məzmunu ilə müəyyənləşir.

Tərbiyə metodlarının seçimini müəyyən edən səbəblər:

Tərbiyənin məqsədi və vəzifələri. Məqsəd metodları müəyyən edir. Məqsəd necədirsə, ona çatmaq metodları da elə olmalıdır.

❖ **Tərbiyənin məzmunu.** Metodları məzmunca deyil, konkret məna ilə düzgün əlaqələndirmək olduqca vacibdir.

❖ **Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri.** Eyni bir məsələ şagirdlərin yaşından asılı olaraq müxtəlif metodlarla həll olunur. Yaşın arxasında sosial təcrübə, psixoloji və əxlaqi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi durur.

❖ **Kollektivin formalaşma səviyyəsi.** Kollektivin idarə olunmasında çeviklik müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığının zəruri şərtidir.

❖ **Şagirdlərin fərdi və şəxsiyyət xüsusiyyətləri.** Humanist müəllim elə metodlar tətbiq etməyə çalışmalıdır ki, onlar hər bir şəxsiyyətə öz qabiliyyətini inkişaf etdirməyə, öz fəaliyyətini, öz “mən”ini realladımağa imkan versin.

❖ **Tərbiyə şəraiti.** Tərbiyənin baş verdiyi vəziyyət *pedaqoji situasiya* adlanır. Buraya maddi, psixofizioloji şəraitdən başqa, sinifdə yaranan münasibətlər də daxildir.

❖ **Tərbiyə vasitələri.** Tərbiyə metodları vasitələrlə qarşılıqlı əlaqədədir və onlarla birlikdə tətbiq edilir, yəni vasitələr, təsviri incəsənət və musiqi əsərləri, kütləvi informasiya vasitələri metodların səmərəli tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

❖ **Pedaqoji (psixoloji) kvalifikasiya (ixtisas) səviyyəsi.** Bir çox metodlar mürəkkəb olduğundan tərbiyəçi ancaq bildiyi metodlardan istifadə edir.

❖ **Tərbiyə üçün vaxt.** Vaxt amili tərbiyənin layihələşdirilməsi metodların seçilməsi zamanı olduqca vacibdir.

❖ **Gözlənilən nəticələr.** Metodu seçən zaman uğur qazanılacağına inam olmalıdır. Ona görə də metodun tətbiqinin nə kimi nəticələr verəcəyini qabaqcadan görmək lazımdır.

Pedaqogika elmində metodların təsnifatında vahidlik olmasa da, bu məsələdə ümumi bir meyl vardır. Alimlərin böyük qismi tərbiyə metodlarının təsnifatında məntiqi əsas kimi tərbiyənin psixoloji amillərindən və fəaliyyətin bütövlüyü prinsipindən çıxış edirlər.

Tərbiyə prosesinin psixoloji təhlili göstərir ki, insanın fəaliyyəti müəyyən psixoloji amillərlə bağlıdır: bizim fəaliyyətimiz şüurun, iradə və adətlərin, habelə hisslərin məhsuludur.

İnsan şüurlu məxluq olduğu üçün onun bütün fəaliyyəti, davranışı şüurla tənzim olunur. Buna görə də, ilk növbədə, şüura təsir göstərmək, onda əxlaqi təsəvvürlər, inam, əqidə formalaşdırmaq, yaxşını və pisi, gözəli və çirkini, doğrunu və yalanı, həqiqini və saxtanı insana inandırmaq lazım gəlir. Buna görə də **inandırma metodları** gərəkdir.

Tərbiyə şüurla davranışın vəhdətinə əsaslanır. İnsana əxlaqi normaları izah etməklə, inandırmaqla yanaşı, həm də onun bu normalara uyğun davranması, hərəkət etməsi, fəaliyyət göstərməsi, müsbət adətlərə yiyələnməsi, alışması vacibdir. Ona görə də **alışdırma metodları** gərəkdir.

Deməli, tərbiyə işində öncə insanın şüurunu formalaşdırmaq, iradəsini möhkəmlətmək, sonra da onda müsbət adətlər yaratmaq və bu yolla da şüurla davranışın vəhdətinə nail olmaq, düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmaq lazımdır. Bu baxımdan tərbiyə metodları əsas etibarilə inandırma və alışdırma metodlarına bölünür.

Tərbiyə işində insanın hissi aləmi, duyğuları mühüm rol oynayır. Rəğbət-nifrət, sevinc-kədər, xeyirxahlıq-bədxahlıq, humanizm-eqoizm, həzz-ikrah hissləri insanın davranışını, rəftarını, hərəkətlərini, fəaliyyətini stimullaşdırır. Uşaqlıqdan insan qəlbinə müsbət hisslər aşılanmazsa, orada boşluq yaranır və çox vaxt bu boşluğu mənfi hisslər tutur. Nəticədə insan qəlbində bədxahlıq, qəddarlıq, laqeydlik, habelə bir çox nəfs xəstəlikləri – paxıllıq, tamahkarlıq, kin, qeybət, acgözlük yuva salır və insanı xoşagəlməz yollara çəkir.

Deməli, insan qəlbinə necib hisslərlə zənginləşdirmək, gözəl ürək tərbiyə etmək vacib vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə hissə təsir göstərən stimullaşdırıcı tərbiyə metodlarından istifadə edilir. Ona görə də **rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları gərəkdir**.

Beləliklə, insana hərtərəfli təsir və fəaliyyətin tamlığı prinsipi pindən çıxış edərək, tərbiyə metodlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Şüuru formalaşdırıcı metodlar – buna inandırma metodları deyilir.

2. Fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdırıcı metodlar – buna alışdırma metodları deyilir.

3. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdırıcı metodlar – buna rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları deyilir.

9.2. Şüuru formalaşdıran metodlar

Şüuru formalaşdırma metodları düzgün tərbiyə tələblərinin nədən ibarət olmasını izah etmək və onların icrasının zərurliyinə tərbiyə olunanları inandırmaq, bu haqda onda əqidə yaratmaq üçün istifadə edilən yol və vasitələrə deyilir. İnsanın möhkəm əqidəyə müxtəlif şəraitdə yiyələnirlər. Məktəbdə bu iş təlim, həmçinin sinif-dənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər prosesində aparılır. Təlim prosesində bu iş müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı həyata keçirilir. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər prosesində isə şüurun formalaşdırılması prosesi – yəni inandırma əxlaqi söhbətlər, fərdi söhbətlər, tərbiyə məsələlərinə dair məruzə və mühazirələr, disputlar və bədii əsərlərin müzakirəsi, öyüd və nəsihətlər, nümunələr və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

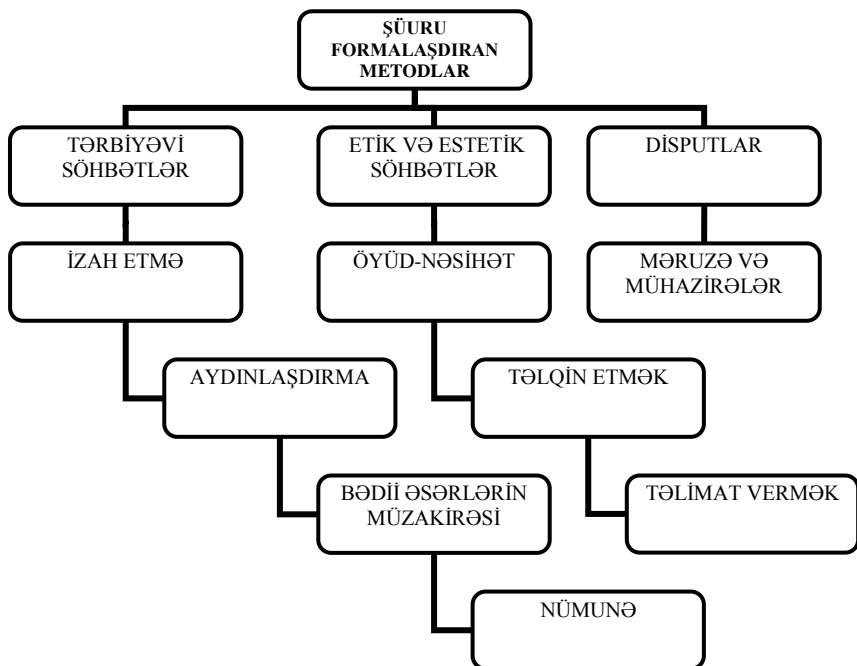
❖ **İzah etmə** *öyrənilən obyektin ayrıca anlayış və hadisələrin qanunauyğunluqlarının sözlə şərh edilməsidir.* Bu metoddan istifadə problemə dair misallar gətirməyi və məntiqiliyi tələb edir.

❖ **Tərbiyəvi söhbətlər** metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərbiyəçi (müəllim, sinif rəhbəri, şagird özünüdarə təşkilatlarının rəhbərləri və i.a) tərbiyə ilə bağlı hər hansı bir məsələni canlı söhbət formasında şərh edir, uşağa həmin məsələyə aid konkret suallar verir, onun fikirlərini aşkara çıxarır, lazım gəldikdə müvafiq dəqiqləşdirmələr aparılır

❖ **Aydınlaşdırma** *emosional formada təsir metodu olub, qrupa və ya ayrıca şəxsə yönəldilir.* Bu metodun tətbiqi sinfin və kollektivin üzvlərinin şəxsiyyət keyfiyyətlərini bilməyə əsaslanır. Məktəb təcrübəsində aydınlaşdırma təlqinə yaxındır.

❖ **Təlqin** hiss edilmədən insanın daxilə aləminə, psixikasına qüvvətli təsir etmək, inam yaratmaqdır. Təlqin qüvvətli inandırma metodudur. Təlqin digər tərbiyə metodlarının təsirini gücləndirmək üçün istifadə olunur.

❖ **Bədii əsərlərin müzakirəsi** Uşaqların mənəviyyatına – zəhnini və hissi aləminə təsir göstərməkdə, davranış normalarını onlara başa salmaqda, inam və əqidə yaratmaq işində qüdrətli tərbiyə üsullarından biri də bədii əsərlərin müzakirəsidir.

❖ **Mühazirə** bu və ya digər mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi də olsa, düzgün anlayış formalaşdırmaq üçün planlılığı, ardıcılığı, elmiliyi ilə səciyyəlanən mütəşəkkil şərhdir. Bu metod tərbiyə vasitəsi olub, gənclərdə sosial fəallıq, müstəqillik kimi keyfiyyətləri formalaşdırmaqla yanaşı, onları şüurlu intizam, kollektivçilik ruhunda tərbiyə edir.

Bu metod üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə tam anlayış yaradılmasına yönəlir. Müha-zirə elmiliyi, dərinliyi, ardıcılığı, sistemliliyi ilə fərqlənir. Bu sə-bəbdən də o, müvafiq mənəvi dəyərlərin şüurlu başa düşülməsinə münasib imkan yaradır. Bu metod ciddi hazırlıq tələb edir. Dinlə-yi-cilərin də mühazirə mövzularına hazırlaşmaları vacib sayılır. Mühazirə yuxarı siniflərdə keçirilir.

❖ **Etik və estetik söhbət (müsaibə)** biliklərin sistematik və ardıcıl müzakirəsidir. Bu metodun predmetini daha çox əxlaqi və estetik problemlər təşkil edir. Belə söhbətlərin məqsədi bilikləri

ümumiləşdirmək və estetik əqidələr sistemi formalaşdırmaqdır. Planlı söhbətlər qabaqcadan nəzərdə tutulur, onları aparmaq üçün hazırlıq görülür. Plansız söhbətlər kortəbii şəkildə meydana gəlir. Planlı etik və estetik söhbətlərin mövzuları tərbiyə prosesinin ümumi məzmununu, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini və yaşını nəzərə almaqla müəyyən olunur. Söhbət üçün ədəbiyyat tövsiyə edilir, həyatdan faktlar, nümunələr seçilir.

Aparıcı giriş sözü söyləyir, sonra iştirakçıların qarşısında suallar qoyur, onların fəallığını stimullaşdırır. Burada müxtəlif fikirlər dinlənir, çıxışlara qiymət verilir, əlavələr edilir, düzəlişlər aparılır. Sonda isə fikirlər ümumiləşdirilir və söhbət yekunlaşdırılır.

Etik və estetik söhbətlərin səmərəsi bir sıra mühüm şərtlərdən asılıdır:

⌘ Söhbətin problem xarakterində olması, orada ideyaların, fikirlərin mübarizəsi vacibdir.

⌘ Müəllim şagirdlərin qeyri-standart suallarını stimullaşdırmalı, onlara həmin suallara cavab tapmaqda kömək etməlidir;

⌘ Şagirdlərə sərbəst şəkildə öz fikirlərini söyləmək imkanı verilməlidir;

⌘ Söhbət üçün material şagirdlərin emosional təcrübəsinə yaxın olmalıdır. Real təcrübəyə əsaslanan müərrəd mövzulara dair söhbətlər uğurlu qurula bilər;

⌘ Söhbət zamanı açıq ifadə olunan fikirlər və onlarla bağlı yaranan şübhələr müəllimə söhbəti istiqamətləndirməyə kömək edir ki, şagirdlər müzakirə olunacaq məsələnin mahiyyətini başa düşsünlər;

⌘ Söhbətin gedişində bütün nöqteyi-nəzərləri üzə çıxarmaq və tutuşdurmaq olduqca vacibdir. Bu obyektivlik, ədalətlik, ünsiyyət mədəniyyəti cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

❖ **Öyüd-nəsihət** *xahiş, rica, aydınlaşdırma və təlqinlə əlaqələndirilir.* Öyüd-nəsihətin səmərəsi müəllimin nüfuzundan, onun şəxsi keyfiyyətlərindən, müraciət formasından və s.-dən asılıdır. Tərbiyə metodu kimi nəsihətdən müəllimlərimiz, valideynlərimiz tez-tez istifadə edir. Səbəbi odur ki, nəsihət bilavasitə gənc nəslin şüuruna ünvanlanır.

Nəsihət bir şəxsə, bir qrup adama, hətta bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də, nəsihətə

biganə qalanlar da tapılır. Birincilər həyatda düzgün yol seçə bilir, ikincilər isə bir çox çətinliklərdən keçməli olurlar. *Qoca Şərqin böyük şairi* Sədi gözəl deyib:

“Yazıq o şəxsə ki, sevmir nəsihət

Nəsihət sevnələr qazanar sərvət”.

Nəsihətin əhəmiyyəti atalar sözlərində, habelə hikmətli sözlərdə müxtəlif formalarda dönə-dönə xatırlanır. Məsələn; “Nəsihət acı olar, meyvəsi şirin”, “Məsləhətli don gen olar”...

Deməli, nəsihət geniş həyat təcrübəsinə malik olan şəxsin başqasına həyatda səhvə yol verməməsi, düzgün istiqamət götürməsi üçün verdiyi tövsiyədir.

❖ **Təlimat** tərbiyəvi metod olub, uşağın tapşırıqların icrasına necə yanaşmasını, ona necə münasibət göstərməsini aşkar edir.

❖ **Disput** latın sözü olub, mühakimə yürütmək, mübahisə etmək deməkdir. Disput müxtəlif mövzular üzrə canlı, sağlam mübahisələrdir. Burada mühakiməər toqquşur, müxtəlif fikirlər tutuşdurulur. Məktəblərdə təşkil edilən müxtəlif məzmunlu disputlar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə, mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına və zənginləşməsinə şərait yaradır. Disputlar tədris və tərbiyə işləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu tədbirlər gənc nəsildə təşəbbüskarlıq vərdislərinin, ictimai fəallığın, milli ləyaqətin, Vətənə məhəbbətin, düzlüyün, doğruluğun və s. keyfiyyətlərin tərbiyəsinə təkan verməli, əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi davranışın həqiqiliyinə inam yaratmalı, əqidə formalaşdırılmalıdır.

Disputlar şagirdləri düşündürməklə, fəallaşdırmaqla yanaşı, həm də onları ölkəmizin tarixi ilə tanış edir, Vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, müxtəlif fakt və hadisələri təhlil etməyə, mübahisələr aparmağa sövq edir. Burada şagirdlər müxtəlif əxlaqi kateqoriyalar haqqında öz fikirlərini sərbəst deməyə çalışırlar. Disputlar yuxarı sinif şagirdlərində maraq yaradır, ətrafda baş verən hadisələrin gerçəkliyini dərk etməyə, əxlaq normalarını mənimsəməyə, mənəvi ideyalara yiyələnməyə imkan verir.

Disput iştirakçıların qabaqcadan bildiyi hər hansı mövzu üzrə fikir birliyi yaratmaq məqsədi ilə müəyyənləşdirilmiş vaxtda mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsidir. Bu metod mürəkkəb olub, müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Müəllim şagirdlərə fikirlərini toplamağa, cəmləşdirməyə, öz mövqeyini əsaslandırmağa kö-

mək etməlidir. Deməli, disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib keçirilə də bilər, hər hansı məşğələlərin tərkibində bir metod kimi tətbiq edilə də bilər. Metod kimi disputun tətbiq sahəsi çoxdur: ondan şagirdlər və tələbələr, habelə valideynlər arasında da istifadə edilir. Bu səbəbdən də disputun mövzusu müxtəlif ola bilər. Disputun səmərəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılı olur. Disputun mövzusu, keçirilmə vaxtı, müzakirəyə qoyulacaq məsələ və ya sual, habelə müvafiq mənbələr barədə iştirakçılara xeyli əvvəl məlumat verilir. Disputun belə mövzuları ola bilər : “Bilikli adam kimə deyilir”, “Gözəlliyi necə başa düşürsən”, “Gözəllik ondur, doqquzu döndür” - atalar sözünün mahiyyəti nədən ibarətdir”, “Gənclərin mənəvi tərbiyəsi üçün nə etmək lazımdır”, ”Vətənpərvər insan necə olmalıdır”, “Milli-mənəvi dəyərlərimiz” və s.

Disput mövzularının təsnifatı və məzmun istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1) Əxlaqi-etik mövzularda - milli ləyaqət, milli mənlilik şüuru, dostluq – yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, vicdan, bərc və məsuliyyət hissi daxildir; 2) ideya-siyasi mövzularda keçirilən disputlar şagirdlərə yüksək ideyalıq, siyasi yetkinlik aşılamaqda, mənəvi tələbatın inkişafı qayğısına qalmaqda böyük rol oynayır; 3) vətənpərvərlik mövzusu şagirdləri Vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, Vətən torpağının düşmənlərinə qarşı barışmazlıq ruhunda tərbiyə edir, onlarda milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirir; 4) estetik mövzular şagirdlərə cəmiyyət və ictimai münasibətlərdəki gözəlliyi duymaq, qavramaq və mənimsəməkdə kömək edir, onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini, ətraf aləmə, əməyə, davranışa gözəllik meylini formalaşdırır; 5) ədəbi-bədii mövzularda keçirilən disputlar gənclərə öz tarixi köklərinə, qədim adət və ənənələrə bələd olmaqda, gələcəkdə öz yerlərini düzgün müəyyən etməkdə, Vətən sevgisi, böyüyə hörmət, xeyirxahlıq, millətə bağlılıq, dostu sədaqət və s. keyfiyyətlərə yiyələnməkdə kömək edir.

Disputların keçirilməsində üç mərhələ vardır: **1) Disputa hazırlıq mərhələsi.** Bu mərhələdə disputun mövzusu, məqsəd və vəzifələri, planı, ssenarisi, vaxtı, yeri, çıxış edənlər, dəvət olunan şəxslər müəyyənləşdirilir; **2) Disputun keçirilməsi mərhələsində** artıq burada “Giriş sözü”, “Çıxış edənlərin və iştirakçıların sözü ”, “Son söz” ardıcılığı ilə keçirilməlidir; **3) Disputun yekun mərhələsində** fikirlər ümumiləşdirilir, düzgün nəticələr çıxarılır, düzgün

mövqə bildirilir .

Məruzə səmərəli tərbiyə üsullarından biri olub, gəncləri məruzə ətrafında öz tənqidi qeydlərini deməyə istiqamətləndirir. Məruzə ardıcılığı, sistemliliyi və əhatəliliyi ilə şərtlənir. Məruzələri bir çox hallarda tərbiyə olunanların özünə də tapşırmaq olar. Bu zaman müəllim və tərbiyəçi ona rəhbərlik etməlidir. Məruzə və mühazirədən sonra aydın olmayan məsələlər barədə suallar verilməsinə imkan yaratmaq lazımdır. Bəzən tərbiyəçinin izahatına, ümumləşdirici çıxışına ehtiyac da yarana bilər. Məruzəçidən yüksək şüurluluq, savadlılıq, pedaqoji mərifət, pedaqoji takt tələb edilir.

❖ **Nümunə** Vaxtilə qədim yunan filosofu Seneka deyirdi ki, öyüd və nəsihətlərin yolu uzun, nümunələrin yolu isə qısa. K.D. Uşinski isə göstərirdi ki, şəxsiyyət tərbiyəsi üçün şəxsiyyətə şəxsiyyətlə təsir göstərmək olar. Fransız psixoloqu Anri Vallon yazırdı: “Müsbət nümunə götürmək və onu təqlid etmək insanı fəaliyyətə təhrək edir”.

Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski isə təsdiq edirdi ki, “Uşaqlar dərk etməzdən əvvəl nümunəni götürürlər”.

İnsanın təbiəti elədir ki, o, həyatının bütün sahələrində özünə nümunə tapmaq istəyir, yəni kimdənsə örnək almaq istəyir. Gözəl tərbiyə nümunələri insanın mükəmməl tərbiyə almasına əlverişli şərait yaradır.

Psixoloqlar və sosioloqlar insan həyatında nümunənin əhəmiyyəti mövzusunda çox araşdırmışlar. Onlardan biri də tanınmış qərb psixoloqu Qabriel Tarddır.

Onun nəzərinə, insanı ictimailəşdirən, onu mədəniyyətlərə diqqətli edən əsas amil nümunələr, təqlidlərdir. Əgər müsbət nümunələr olmasaydı insanın danışmaq dili, yazı xətti də olmazdı. Yaxşı nümunələrdən istifadə etməyən və ya ondan imtina edən insan yazıb-oxumaq kimi misilsiz dəyərlərdən məhrum olar, öz əcdadlarının elmi və mədəni irsindən faydalana bilməz.

İş başına gələn istənilən bir nəsil, özündən əvvəlki nəslin təcrübələrindən faydalanmalı, onlardan nümunə götürməli, öz ictimai həyatını nizamlamaq, ehtiyaclarını aradan qaldırmaq üçün onlara əsaslanmalıdır. Demək, keçmiş irsin mənimsənilməsində aparıcı amil nümunə götürməkdir. Atalarımız nahaq yerə deməmişlər ki, “Dünya gör-götür dünyasıdır”.

Əgər öz həyatımızda ata-babalarımızın təcrübələrindən faydalanmasaydıq, onların məlumatlarından istifadə etməsəydik, hətta yemək və geyim kimi ehtiyaclarımızın təminində misilsiz problemlərlə üzləşərdik. Axı keçmiş təcrübələrdən faydalanmadan xərək bişirmək, libas tikmək, ev tikmək necə mümkün olar?! Bəşəriyyət yaxşı örnəklərdən imtina etsəydi, hazırkı təkamüldən məhrum olardı. Bəli, keçmiş elmi, mədəni biliklərdən faydalanmanın ən əsas amili müsbət nümunələrdən faydalanmaqdır.

Əlbəttə ki, bütün sahələrdə kor-koranə nümunəyə üz tutmaq ifratçılıqdır. Amma, düşünmək olmaz da ki, insanın formalaşmasında yeganə yol nümunədir.

Tərbiyə prosesində hansı nümunələrdən istifadə olunur:

1. İlk növbədə görkəmli şəxsiyyətlərin, alimlərin, incəsənət adamlarının, yazıçı və şairlərin, ictimai və dövlət xadimlərinin həyatından nümunələr

2. Kiçik məktəblilərin ideali konkret şəxslərdir. Böyük məktəb yaşlı uşaqların ideali isə ümumiləşmiş obrazlar, ideallardır. Buna görə də ədəbi obrazların, kinofilm film süjetlərindəki obrazlar nümunəsində tərbiyə mühüm yer tutur.

3. Sadə insanların, məktəblilərin, yoldaşların müsbət nümunələri, müsbət davranışları məktəblilər üçün bir tərbiyəvi örnək mənbəyidir.

4. Müəllim və ya tərbiyənin şəxsi nümunəsi qüvvətli tərbiyə mənbəyi və təsirli tərbiyə metodudur. Müəllimin sözü, hərəkət və davranışı ən qüvvətli tərbiyə vasitəsidir. Məktəbli üçün müəllim, xüsusilə sinif müəllimi onun üçün idealdır.

5. Valideynin şəxsi nümunəsi qüvvətli təsiredici tərbiyə vasitəsidir. Nəinki valideyn nümunəsi ailənin bütün üzvləri bir-birindən nümunə götürərək tərbiyələnilir və inkişaf edirlər. Böyük pedaqoq A.S.Makarenko deyirdi ki, uşaqları hər şey tərbiyə edir: insanlar, əşyalar, hadisələr. Amma insanlar daha qüvvətli tərbiyəedici təsirə malikdirlər ki, bu sahədə valideynlər birinci yerdədirlər. Onlar hər gün uşaqlarla ünsiyyət və münasibətdə olarkən onların mənəvi aləminə qüvvətli təsir göstərirlər. Valideyn nümunəsi uşaqların gələcək ailə həyatında, onların xarakterlərinin formalaşmasında mühüm təsir qüvvəsinə malikdirlər.

Nümunələr əsasında tərbiyədə nüfuzlu, hörmətli şəxsin nümunəsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hörmət və nüfuz nə qədər böyükdürsə tərbiyəvi təsir də bir o qədər yüksək olacaqdır. Buna görə də nümunə tərbiyəsində valideynlərin və müəllimlərin nüfuzu, hörmət və şərəfi əsas yer tutmalıdır. Ona görə A.S.Makarenko dəfələrlə deyirdi ki, nüfuz olmadan heç bir tərbiyəvi təsir mümkün deyildir. Tərbiyəçi və valideynin nüfuzu tərbiyədə əsas şərtidir.

Böyüklər hər bir hərəkətində, davranışında, rəftarında uşaqlara nümunə olmalıdırlar. Əgər böyüklər uşaqlarda düzlük və doğruluq tərbiyə etmək istəyirlərsə bunu ilk növbədə özləri öz əməlinə nümunə göstərməlidirlər. Səliqəli geyinməyən bir valideyn və ya bir tərbiyəçi uşaqdan səliqəli geyinməyi tələb edə bilməz.

Nümunə tərbiyəsində böyüklərin uşaqlara vahid tələbkarlıqla yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Tərbiyənin mühüm prinsiplərindən biri “Tələblərdə vahidlik” prinsipidir. Uşaqlar bəzən pis nümunələrlə də qarşılaşırlar. Bu nümunələri onlar həyatda, küçədə, kinofilmlərdə və s. görə bilirlər. Onları bunlardan ayırmaq və ya qadağan etmək mümkün deyildir. Cəmiyyətimizdə pislərlə yaxşılar bir yerdədir. Ona görə də uşaqlarda rast gəlinən pis nümunələrə qarşı etiraz hissi yaradılmalı, onlar pis nümunələri görsələr də onu etməməlidirlər. Artıq yaxşı nümunələr əsasında tərbiyə görmüş məktəbli pis nümunə gördükdə onun ardınca getməz ona öz etirazını bildirər.

9.3. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar

İnsanın necə hərəkət etməsində, nə cür davranmasında, öz istək və arzularını necə idarə etməsində şüur və əqidə ilə yanaşı adətlər, vərdişlər, iradi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Şagirdlərin tərbiyəsində istənilən nəticəyə çatmaq üçün onlarda müsbət adətlərin yaranmasına və iradi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına xüsusi fikir verilməlidir. Həmin məqsədlə fəaliyyətin təşkilinə və davranış təcrübəsinin formalaşmasına xidmət göstərən metodlar vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

❖ **Təmrinlər (çalışmalar)** *tərbiyə olunanlar tərəfindən onların şəxsiyyətinin formalaşması, inkişafı məqsədilə praktik işlərin təşkili və planlı surətdə müxtəlif hərəkətlərin təkrarən yerinə yetirilməsidir.*

Təmrinlər şəxsiyyətdə tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün istifadə olunan təsirli bir metoddur. Müxtəlif çalışmalar, təmrinlər nəticəsində şəxsiyyət sabit vərdiş və adətlərə yiyələnir. Təmrin metodunun mahiyyəti tələb olunan müəyyən bir hərəkətin, davranışın avtomatlaşma səviyyəsinə qədər yerinə yetirilməsi, insanın xarakterinə çevrilməsidir.

Təmrinlərin səmərəsi bir çox şərtlərdən asılıdır:

- ☞ □ Təmrinlər sistemindən;
- ☞ □ Təmrinlərin məzmunundan;
- ☞ □ Təmrinlərin gücə müvafiqliyindən;
- ☞ □ Təmrinlərin həcmindən;
- ☞ □ Təmrinlərin təkrarlanma tezliyindən;
- ☞ □ Nəzarətdən və korreksiyadan;
- ☞ □ Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərindən;
- ☞ □ Təmrinlərin fərdi, qrup, kollektiv formalarının əlaqələndirilməsindən və s.

Təmrinlər nə qədər tez-tez yerinə yetirilərsə , onların köməyi ilə formalaşan keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək və keyfiyyətli olar. Çalışmalar sistemini planlaşdırarkən müəllim hansı vərdiş və adətləri aşılacağına nəzərdə tutmalıdır. Tərbiyəvi çalışmalar həyatdan götürülməlidir.

❖ **Öyrəşdirmək, öyrəşmək** – bu uşağı və ya məktəbli *intensiv şəkildə yerinə yetirməsi lazım olan öyrədici və ya müəyyən müsbət hərəkətə öyrəşdirilən, adət etdirilən çalışmalardır.* Bu metod tərbiyə prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilə bilər. Öyrəşdirmə alışıdırma anlayışı ilə sıx bağlı olsa da tam eyni mənada deyildir. “Öyrəşmək” daha çox bir şeyi özünə adət etmək, vərdiş etmək, öyrənmək mənalarını verir. Məsələn deyilir: “Tahir uşaq-lıqdan dağ havasına alışdığı üçün Bakının istisinə öyrəşə bilmirdi” (“Azərbaycan dilinin izhali lüğəti”, III cild, səh. 559.). Alışdırmanın ilkin mərhələsi öyrətmə və bunun ardınca həmin məsələyə öyrəşdirmə gəlir. Davranış və əmək bacarıqları ilə əlaqədardır, habelə o,

axıradək nəzarət altında təşkil olunur.

Öyrəşdirmə, adət halına salma tərbiyə prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir, amma daha çox ilk mərhələlərdə səmərəli olur. Öyrəşdirməni düzgün tətbiq etmək üçün müəyyən şərtlərə və tövsiyələrə əməl olunmalıdır:

📖 Müəllim və şagirdlərdə tərbiyənin məqsədi haqqında aydın təsəvvür olmalıdır;

📖 Öyrəşdirmə zamanı qaydaları dəqiq və aydın formalaşdırmaq lazımdır;

📖 Vaxtın hər bir hissəsi üçün şagirdlərin gücü çatacaq optimal həcmi müəyyənləşməlidir. Vərdişi aşılamaq üçün vaxt lazımdır. Burada tələsiklik məqsədi aydınlaşdırmaq əvəzinə uzaqlaşdırır;

📖 İş yerinə yetirmək lazım gəldiyini şagirdlərə göstərin. Çirkli və təmiz ayaqqabıları müqayisə edin. Elə edin ki, müqayisə şagirdi utandırsın, onda natəmizlikdən əl çəkmək arzusu yaratsın;

📖 Öyrəşdirmə daimi nəzarət tələb edir. Nəzarət səmimi olmalı, amma zəifləməməli, mütləq özünənəzarətlə uyğunlaşdırılmalıdır;

📖 Oyun formasında həyata keçirilən öyrəşdirmə pedaqoji effekt verir. Şagird oyun zamanı davranış qaydalarını kənardan heç bir göstəriş olmadan könüllü yerinə yetirir.

Deməli, öyrəşdirmə *davranış və əmək bacarıqlarının uşaqlarda vərdişə çevrilənədək tərbiyəçinin bilavasitə nəzarəti altında müntəzəm yerinə yetirilməsidir.*

Tələb nəticəsində davranış normalarının yerinə yetirilməsi- nə nail olunur, şagirdlər müəyyən fəaliyyətə cəlb olunurlar, onlarda sosial keyfiyyətlər formalaşır.

➤ **Tələb** müəllim və şagirdlər arasında yoldaşlıq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Müəllimin istədiyi davranışa nail olmaq üçün irəli sürdüyü tələb vasitəsiz tələbdir. Bu metodun köməyi ilə şagirdlər müəyyən fəaliyyətə cəlb olunur, onlarda əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır.

Tələblər verilmə formasına görə iki cür olur: *bilavasitə (birbaşa) verilən tələblər* və *bilvasitə (dolayısı yolla) verilən tələblər.*

➤ **Bilavasitə tələblərə** müəyyənlik, konkretlik, dəqiqlik xarakterikdir. Burada tələb qətiyyətli tonda verilir, özü də çoxlu çalarda (intonasiya, mimika, səsin gücü) ifadə oluna bilər.

➤ **Bilvasitə tələblərdə** (məsləhət, xahiş, işarə, etibar və s.) fəaliyyətin stimulu artıq tələbin özü deyil, onun yaratdığı psixoloji amillərdir.

☞ **Tələb-məsləhət** şagirdi müəllimin tövsiyə etdiyi hərəkətlərin məqsəduyğunluğuna, faydalılığına, zəruriliyinə inandırmaqdır. Şagird öz müəllimini böyük, hada təcrübəli, yoldaş, nüfuzlu adam kimi qəbul edərsə, onun məsləhətini qəbul edəcəkdir.

☞ **Tələb-etibar** müəllim-şagird münasibətlərində özünü göstərir. Burada etibar bir-birinə hörmət edən tərəflərin təbii münasibətləri kimi özünü göstərir.

☞ **Tələb-xahiş** yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə ən çox işlənən təsir vasitələrindən biridir. Bu müəllim və şagirdlər arasında yoldaşlıq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Xahiş özü də elə əməkdaşlığın, qarşılıqlı etibar və hörmətin təzahür formasıdır.

☞ **Tələb-işarə** öz effektivliyinə görə bilavasitə tələbi ötür keçir. Təcrübəli müəllimlər yeniyetmə və gənclərlə iş zamanı bu formanı müvəffəqiyyətlə tətbiq edirlər.

☞ **Tələb-təqdir** də bilavasitə tələb formalarından biridir. Müəllimin vaxtında ifadə etdiyi təqdir güclü stimulu kimi təsir edir. Verilmə qaydasına görə *vasitəsiz (bilavasitə)* və *vasitəli (bilvasitə) tələblər* vardır. Müəllimin istədiyi davranışa nail olmaq üçün irəli sürdüyü tələb *vasitəsiz (bilavasitə) tələbdir*. Şagirdlər bir-birinə müəllimin “təşkil etdiyi” tələbi verirlər. Belə tələb *vasitəli tələbdir*.

☞ **İctimai rəy**. Əslində bu da tələbin bir formasıdır, həm də kollektiv formasıdır. İctimai rəy – şagirdin hərəkət və davranışının, öz istək və arzusunu ifadə etmək tərzini başqaları (kollektiv) tərəfindən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, inkişaf etmiş kollektivdə (yaxud qrupda) kəskin şəkildə ifadə edilən ictimai rəy şagirdi ya müsbət hərəkətlərə sövq edir, ya da onu anormal hərəkətlərdən çəkindirir, nəticədə nəcib adətlərin əmələ gəlməsinə kömək göstərir. Tərbiyəvi baxımdan ictimai rəyin kəsəri onun səmərəliliyindən, obyektivliyindən, ədalətli olmasından və aydın ifadə edilməsindən asılıdır. Kollektiv tənqid və qərarlar ictimai rəy metodunun formalarındandır.

☞ **Rejim**. Bunu alışdırma metodunun vasitələrindən biri kimi də qeyd edirlər. Sözün geniş mənasında rejim – *insanın davranışını, həyat tərzini nizamlandıran qaydaların cəmidir*.

Şagirdlərin gündəlik fəaliyyətini nizama salan vaxt cədvəli rejimin bir növüdür. Tərbiyə işində rejim böyük rol oynadığından konkret şəraiti, uşağın sağlamlığını, həyat tərzini nəzərə almaqla ailədə, məktəbdə və ya məktəbdənkənar ictimai yerlərdə uşaq həyatının bütün sahələri rejimdə nizama salınmalıdır. Rejimi müəyyənləşdirmək işində şagirdlərin arzu və rəylərini nəzərə almaq, məsləhət bilinmiş qaydaların zəruriliyinə onlarda möhkəm inam yaratmaq, həmin qaydaların müəyyən dövr ərzində sabitliyinə və uşaqlar tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməsinə nail olmaq tərbiyənin müvəffəqiyyəti üçün ən vacib şərtləndir.

👉 **Tapşırıq tərbiyə metodu** *olub müxtəlif xarakter daşıyır.* Müəllimlər tapşırıqların köməyi ilə şagirdləri (tələbələr) müsbət hərəkətlərə alışdırırlar. Tapşırıq metodu yaxşı nəticələr verir. Müəllimlər tapşırıqların köməyi ilə şagirdləri yaxşı hərəkətlərə alışdırırlar. Tapşırıqlar müxtəlif xarakter daşıyır. Nəzarət müxtəlif formalarda (tapşırığı yerinə yetirmə haqqında hesabat formasında) ola bilər. Yoxlama tapşırığının yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini qüvvələndirməklə başa çatır.

👉 **Yarış.** Yarış kollektivdə şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etməyin və onu stimullaşdırmağın başlıca metodlarından biridir. Tərbiyə metodu kimi o, uşağın özünü təsdiqləmə faktına istinad edir. Məlum olduğu kimi, hər bir şagird, sinif və ya kollektiv ya məktəb kollektivində öz yerini “tapmağa”, seçilməyə çalışır və bu məqsədə çatmaq üçün səy göstərir, məşqlər edir, öz üzərində çalışır və s. Bütün bunlar da fəaliyyətin düzgün təşkili üçün dəyərli metodlardan sayılır.

👉 **Şagirdlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi.** Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır. Fəaliyyətin isə müxtəlif sahələri, növləri vardır. Şagirdlərin ən çox məşğul olduğu fəaliyyət sahələri, təlim, ictimai faydalı əmək, ictimai işlər, oyun və idman məşğələləridir. Bunların hər biri tərbiyə işində müstəsna rol oynayır. Təlim özünün təşkil formaları ilə də tərbiyələndirici səciyyə daşıyır.

Dərsin zənglə başlayıb zənglə qurtarması, zəng çalınanda uşaqların sinfə daxil olub öz partaları arxasına keçmələri, müəllim sinfə gələndə kimi səssizcə ayağa qalxıb onunla salamlaşmaları, keçmiş mövzunu danışmaq üçün icazə almaları, danışan yoldaşlarını

sakitcə dinləmələri və s bütün bunlar şagird şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Tərbiyəedici situasiya xüsusi yaradılmış şəraitdə şagirdlərin (tələbələrin) fəaliyyətinin və davranışının təşkili metodudur. Situasiyalar uydurulmuş olmamalıdır. Məktəb həyatında situasiyalar hər addımbaşı olur. Belə situasiyalara pragmatik tendensiyalar nəzərə alınaraq müəllim və şagirdlərin kommersiya münasibəti kimi baxılır. Burada şəxsi mənfəət başlıca oyadıcı qüvvə olur. Bu metod hələ tamamilə formalaşmamışdır, amma müəllim və şagirdlərin konkret razılışmaları müxtəlif növ müqavilə və qarşılıqlı öhdəliklər sistemi vasitəsi ilə hər yerdə fəaliyyət göstərir.

9.4. Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar

Stimullaşdırma - hərəkətə gətirmək, təkan vermək, həvəsləndirmək, şirnikdirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdırmaq-fəaliyyət və davranışa təkan verməkdir, insanı müsbət fəaliyyətə təhrik etmək, hərəkətə gətirmək, həvəsləndirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar – **rəğbətləndirmə və cəzalandırma**dır.

Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar

☞ **Rəğbətləndirmə** *şagirdlərin hərəkətlərinin müsbət qiymətləndirilməsinin, təqdir edilməsinin ifadəsidir.* Rəğbətləndirmə müsbət vərdiş və adətləri möhkəmləndirir. Rəğbətləndirmənin təsiri müsbət emosiyaların oyanmasına əsaslanır. Rəğbətləndirmə-inam, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, məsuliyyəti artırır.

Rəğbətləndirmənin növləri müxtəlifdir: bəyənmə, təqdir etmə, “Afərin”, “Əhsən” sözləri vasitəsilə şagirdi ruhlandırmaq, inam göstərmək, tərifləmək, təşəkkür elan etmək, tərifnamə vermək, hədiyyə ilə mükafatlandırmaq, vəzifəyə irəli çəkmək, fəxri heyətə nümayəndə seçmək, şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq və s.

Rəğbətləndirmənin pedaqoji, psixoloji tərəfləri, onun nəticələri əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır:

☞☐ Müəllimlər çalışmalıdırlar ki, rəğbətləndirmə şagirdlərdə tərifləmək və mükafat almaq motivləri yox, daxili inam

və əxlaqi motivləri formalaşdırın;

📖 Rəğbətəndirmə şagirdi kollektivin üzvlərinə qarşı qoy-mamalı, kollektiv tərəfindən razılıqla qarşılanmalıdır;

📖 Yüksək əməksevərlik, məsuliyyət, səmimilik keyfiy-yətləri göstərən, başqalarına kömək göstərməklə özü yüksək şəxsi nailiyyətlər qazanan şagirdləri xüsusilə rəğbətəndirmək lazımdır;

📖 Rəğbətəndirmə şagirdin xidmətlərinə, fərdi xüsusiyyətlərinə, kollektivdə mövqeyinə uyğun olmalıdır.

📖 Eyni şagirdlər hər dəfə rəğbətəndirilməməlidir, başqa şagirdlər də, hətta zəiflər də unudulmamalı, nə vaxtsa onlara da diqqət yetirilməlidir ki, həvəslənsinlər;

📖 Yersiz təriflər lovğalığa gətirib çıxarar. Rəğbətəndirmə zamanı kollektivin rəyi nəzərə alınmalıdır;

📖 Rəğbətəndirmə fərdi yanaşma tələb edir. Özünə inamı olmayan, geri qalan şagirdi də ruhlandırmaq çox vacibdir. Şagirdlər onlara göstərilən etimadı doğrultmaqla öz çətinliklərini də aradan qaldıra bilirlər.

📖 Rəğbətəndirmə məsələsini həll edərkən ədalətlik prinsipinə əməl edilməlidir.

📖 Rəğbətəndirmə kollektiv qarşısında olmalıdır.

Rəğbətəndirmə metodunu iki qrupa ayırmaq olar:

1) Sadə rəğbətəndirmə metodları; 2) Yüksək rəğbətəndirmə metodları.

Sadə rəğbətəndirmə metodları şagirdin başına sığal çəkmək, “Afərin!”, “İşi belə görürlər” kimi ifadələr işlətmək, arzusunu yerinə yetirmək, kitab alıb hədiyyə vermək, səyini dilə gətirib tərifləməkdir.

Yüksək rəğbətəndirmə metodları şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək, tərifnamə vermək, fərqlənmə diplomu vermək, şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq, qızıl medalla təltif etmək, vəzifəyə irəli çəkmək və s.

📖 **Cəzalandırma metodu pedaqoji-psixoloji təsir metodudur.** Bu tərbiyə metodu şagirdlərdə arzuolunmaz hərəkətlərin qarşısını almaq, onları aradan qaldırmaq məqsədini daşıyır.

Cəzalandırma metodu xarici stimulları yavaş-yavaş daxili stimullara çevirməyi nəzərdə tutur. *Müasir məktəbdə cəzalandırmanın müxtəlif formaları tətbiq edilir:*

Şagirdin fəaliyyətini bəyənmmək və işinə irad tutmaq, xəbərdarlıq etmək, yığıncaqda gördüyü işi müzakirə etmək, tənqid etmək, danlamaq, məzəmət etmək, vəzifədən kənar etmək, valideynini məktəbə dəvət etmək, valideynlə şagird haqqında korreksiyaedci fərdi söhbət aparmaq, töhmət vermək, dərsdən kənar etmək (müəllimlər otağına göndərməklə), şagirdin sinfini dəyişmək, şagirdin məktəbini dəyişmək, son hədd cəza məktəbdən xaric etməkdir ki, buna nadir hallarda yol verilə bilər.

Cəzalandırma metodunun səmərəliliyini müəyyən edən pedaqoji şərtlər bunlardır:

☞ ☐ Əgər cəzalandırma ideyası kollektivdən gələrsə və cəzanı kollektiv müdafiə edərsə, o zaman onun təsir gücü artar.

☞ ☐ Uşağa cəza verərkən ictimai rəyə söykənmək lazımdır;

☞ ☐ Cəza şagirdə aydın olanda o təsirli olur. Cəzanı verdikdən sonra onu yada salmaq lazım deyil, şagird ilə normal münasibətlər saxlanılmalıdır;

☞ ☐ Şagirdi pedaqoji zərurət üzündən cəzalandırıyıq. Cəzadan istifadə edərkən şagirdi təhqir etmək olmaz;

☞ ☐ Münaqişəli situasiya cəza metodunu tətbiq etmək üçün əsasdır. Cəza haqqında hər hansı bir resept vermək olmaz, hər bir hərəkət fərddir;

☞ ☐ Cəza güclü təsir edən metoddur. Müəllimin cəzada buraxdığı səhvləri düzəltmək xeyli çətinidir. Ona görə də yaranmış situasiya haqqında tam aydınlıq olana qədər cəza verməyə tələsməməli;

☞ ☐ Cəzanın əvəz çıxmaq alətinə çevrilməsinə yol verməyin. Şagirdə cəzanın onun xeyrinə olması ilə bağlı əqidə formalaşdırılmalıdır;

☞ ☐ Cəza pedaqoji taktı, şagirdin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməyi tələb edir.

☞ ☐ Cəzalandırma kollektiv qarşısında verilməlidir.

☞ ☐ Kollektivi və ya qrupu cəzalandırmaq olmaz. Cəza yalnız fərdi olmalıdır.

☞ ☐ Cəza digər tərbiyə metodları ilə kompleks tətbiq olunmalıdır.

Suallar və tapşırıqlar

1. Tərbiyə metodunun xüsusiyyətlərini sadalayın.
2. Tərbiyə metodunun seçimini müəyyən edən səbəblər hansılardır?
3. Tərbiyə metodlarının təsnifatına hansı metodlar daxildir?
4. Şüuru formalaşdıran metodlar hansılardır? Onların izahını verin.
5. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlara nələr daxildir?
6. Davranış və fəaliyyəti stimullaşdıran hansı metodlardır?
7. Pedaqoji prosesdə müəllimin istifadə etdiyi tərbiyə metodlarını səciyyələndirin.

Ədəbiyyat

1. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: ABU, Təhsil, 2006.
4. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika, 2003.
6. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası.(Dərs vəsaiti) Bakı: ADPU, 2012.
7. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009.
8. Məmmədov T.M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.

X fəsil

SİNİF RƏHBƏRİNİN İŞİNİN MƏZMUNU VƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 10.1. Sınıf rəhbərinin vəzifəsi haqqında.
- 10.2. Sınıf rəhbərinin işinin məzmunu və əsas istiqamətləri.
- 10.3. Sınıf müəllimi və sınıf rəhbəri.
- 10.4. Sınıf rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.
- 10.5. Sınıf rəhbərinin işində pedaqoji diaqnostikanın əhəmiyyəti.
- 10.6. Sınıf rəhbərinin hüquq və vəzifələri.
- 10.7. Sınıf rəhbərinin şagirdlərlə apardığı praktik işlər.
- 10.8. Sınıf rəhbərinin valideynlərlə apardığı işin məzmunu.
- 10.9. Valideynlər arasında pedaqoji maarifləndirmə.
- 10.10. Sınıf saati.
- 10.11. Sınıf rəhbərinin tərbiyəvi iş planı.

10.1. Sinif rəhbərinin vəzifəsi haqqında

Sinif rəhbəri anlayışı ilk yaranan vaxtlarda “Qrup rəhbəri” adı ilə meydana gəlmişdir. Onun fəaliyyətinə dair təlimat **1931-ci ildə** təsdiq olunmuşdur. Sonralar, 1934-cü ildən “qrup” - sinif adı ilə, “qrup rəhbəri” isə sinif rəhbəri adı ilə əvəzlənmişdir.

Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində müəllimlərin hər birinin ayrılıqda böyük rolu olsa da, sinfin təbiyə işlərinin təşkilində, şagirdlərin möhkəm bir kollektiv ətrafında birləşdirilməsində, təbiyə işlərinin vahid istiqamətə yönəldilməsində bacarıqlı, təcrübəli, təbiyə işlərini yaxşı bilən təşkilatçı pedaqoq – müəllimə ehtiyac duyulur. Elə bir pedaqoq - müəllim ki, o eyni sinifdə dərs deyən müəllimlərin kollektiv pedaqoji əməyini vahid istiqamətə yönəltməli, sinif şagird kollektivini təlim-tərbiyə vəzifələri ətrafında sıx birləşdirməli, sinifdənxaric işləri məqsədyönlü şəkildə təşkil etməli və şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır. Bütün bunları sinfin təcrübəli, bacarıqlı, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə malik, sevimli müəllimi **sinif rəhbəri** yerinə yetirir.

Sinif rəhbəri vəzifəsinin zəruriliyi də məhz elə buradan irəli gəlir. Müəllimlər sinif rəhbəri vəzifəsinə məktəb direktorunun əmri əsasında təyin olunurlar.

Sinif rəhbərləri məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətini yüksəltməkdə, şagirdlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafını, meyl və bacarığını təmin etməkdə böyük rol oynayırlar. Sinif rəhbərinin pedaqoji işinin məzmunu çoxcəhətlidir.

Təhkim olunduğu sinif şagirdlərinin dünya baxışlarını formalaşdırmaq, əqli, ideya-siyasi, əxlaqi, hüquq, əmək, estetik, fiziki, iqtisadi və ekoloji təbiyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsini istiqamətləndirmək, məktəbə yaxın olan iqtisadi əmək kollektivləri və ictimai təşkilatları ilə rəhbərlik etdiyi sinif şagirdlərinin sıx əlaqəsini yaratmaq, valideynlərlə müntəzəm iş aparmaq, onların pedaqoji mədəniyyətini yüksəltmək, şagird birliklərinə və özünüidarə təşkilatlarına arxalanaraq lazım gəldikdə onların fəaliyyətinə ustalıqla nüfuz edib düzgün pedaqoji istiqamət vermək və s. belə mühüm işlər sinif rəhbərinin fəaliyyətində geniş yer tutur.

“Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi Əsasnaməsi” və “Orta ümumtəhsil məktəbinin Nizamnaməsi”ndə sinif rəhbərinin vəzifələri konkret müddəalar şəklində aydın müəyyən edilmişdir. Bu mühüm sənədlərə, əsasən, **sinif rəhbərinin vəzifələrinə** daxildir:

☞ Sinif rəhbəri sinif şagird kollektivini təşkil edir; şagirdlərin vəzifələrini, “şagirdlər üçün qaydalar”ı, əxlaqi hərəkətləri və mədəni davranış qaydalarını izah edib şagirdlərə başa salır və aydın dərk etdirir; başqa müəllimlərlə, sinfin şagird təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində ona etibar edilmiş sinif şagirdləri ilə məqsədyönlü tərbiyə işi aparır. Məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı və formalaşdırılmasına kömək edən faydalı tədbirlər təşkil edir.

☞ Şagirdləri ətraf mühitə, bütünlükdə Azərbaycan təbiətinə, dövlət bayrağına, gerbinə, himninə və s. atributlara, Azərbaycan xalqının tarixinə, milli-mədəni dəyərlərinə dərin hörmət ruhunda tərbiyə edir.

☞ Şagirdləri müxtəlif xalqlar, etnik və milli qruplar arasında şüurlu qarşılıqlı anlaşma, sülh, humanizm və dostluq münasibətləri ruhunda tərbiyə edir və həyata hazırlayır.

☞ Valideynlərlə möhkəm əlaqə yaradır, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işində onların köməyindən müntəzəm istifadə edir, onlara pedaqoji-psixoloji məsləhətlər verir. Məktəb və ailə tərəfindən şagirdlər qarşısında qoyulan pedaqoji tələblərin vahidliyinə nail olur, valideynlərlə, günüüzadılmış qrupların rəhbərləri ilə, müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış ailəyə və məktəbə yardım komissiyaları ilə daim əlaqə saxlayır.

☞ Şagirdlərə verilən ev tapşırıqlarının normal olmasını tənzim edir, lazım gəldikdə, şagirdlərə vaxtında tədris köməyi göstərilməsinə təşkil edir.

☞ Sinif üzrə müəyyən olunmuş sənədləri tərtib edir, şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti, dərse dəvamiyyəti və davranışı barəsində məktəbin rəhbərliyinə məlumat verir, onların gündəliyinin vəziyyətinə nəzarət edir.

☞ O, şagirdlərin sağlamlığının möhkəmlənməsinə kömək edən tədbirlər həyata keçirir, onların ictimai-faydalı əməyini təşkil edir.

Təcrübəli sinif rəhbəri, ilk əvvəl, öhdəsində olan şagirdləri elmlərin əsaslarına dair biliklərlə dərinlən və möhkəm silahlandırılmalıdır, onların hafizəsini tədris proqramlarında müəyyənləşdirilmiş bilik sərvətləri ilə zənginləşirməlidir. Bu sinif rəhbərinin *öyrə-dici, maarifləndirici vəzifəsidir*.

Sinif rəhbəri şagirdlərin yiyələndikləri biliklər zəminində onların elmi dünyagörüşünü və ideya-əxlaq əqidəsini formalaşdırmalı, şagirdləri nəcib ümumbəşəri əxlaqi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyələndirməlidir. Bu onun *tərbiyələndirici vəzifəsinə* aiddir.

Hər bir sinif rəhbəri şagirdlərin sağlamlığını, fiziki inkişafının yüksək səviyyəsini təmin etməyə, dərsləndənər tərbiyə işlərini pedaqoji baxımdan düzgün təşkil daxil etməklə onların marağını, intellektual və fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə nail olmalıdır. Bu sinif rəhbərinin *inkışafetdirici vəzifəsidir*.

Bacarıqlı sinif rəhbəri uşaqların öz imkanları daxilində respublikamızın ictimai-siyasi həyatında, kütləvi tədbirlərdə, təbliğat və təşviqat işlərində fəal iştirakını təmin etməlidir. Bu sinif rəhbərinin *ictimai-siyasi vəzifəsinə* daxildir.

Sinif rəhbəri ictimai-pedaqoji sahədə də fəal qüvvə olmalı, ictimaiyyətlə, valideynlərlə və ya onları əvəz edən şəxslərlə sıx əlaqə saxlamalı, onları uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələləri üzrə lazımi biliklərlə silahlandırmaqda yorulmadan iştirak etməli, tərbiyənin forma, metod və vasitələrini təkmilləşdirməyə, sinifdən xaric işlərin yüksək səmərəliliyini təmin etməyə ciddi səy göstərməlidir. Bunlar da sinif rəhbərinin *ictimai-pedaqoji vəzifəsinə* daxildir.

Sinif rəhbəri şagirdlərin eyni tərkibi ilə uzun müddət işləyir. Bu prosesdə o, həm rəhbər, həm tərbiyəçi, həm də müəllim kimi özünü şagirdlərdə təkrar etdirir, mənəvi keyfiyyətlərini, təcrübəsini öz yetirmələrinin mənəviyyatında davam etdirir, uşaqların sosial təşəkkül prosesinə qüvvətli təsir göstərir.

Sinif rəhbəri şagirdlərin ictimai həyatda müvafiq mövqe tutmalarına, xalqa fayda verən bir qüvvəyə çevrilmələrinə kömək edir; hər bir şagirdi “*yer üzünün əşrafı*” səviyyəsinə qaldırmağa çalışır. Bu çox nəcib, cəlbədicə və şərəfli iş olub sinif rəhbərinin fəaliyyətini səciyyələndirir. Həmin fəaliyyətin özünəməxsusluğunun ikinci cəhəti onun son dərəcə çətin və mürəkkəb iş olmasıdır.

Uşağı tərbiyə etmək, onun qəlbinin dərinliyinə varmaq, varlı-

ğını dərk etmək çox çətin və mürəkkəb işdir. Çünki hər bir uşağın özünəməxsus daxili aləmi, mənəvi dünyası, meyli, marağı, bacarığı, psixi və fiziki xüsusiyyətləri olur. Bunları öyrənib tərbiyə işində nəzərə almaq sirli və tilsimli qalaya yol tapmaq kimi müşkül bir işdir.

Sınıf rəhbəri fəaliyyətinin özünəməxsusluğunun bir cəhəti də bu fəaliyyətin son dərəcə məsuliyyətliliyidir. O, bütün sahələrdə uşaqlar üçün yalnız müsbət mənada etalon olmağa, yaxşı nümunələr göstərməyə çalışmalıdır.

Sınıf rəhbərinin fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirən başqa cəhətlər də vardır. Onlar tərbiyə fəaliyyətinin fasiləsizliyi, zövqverici və fərəhli iş olması ilə, sonsuz dəyişən şəraitdə uşaqların davranış və münasibətlərinin qeyri-standartlığı ilə və s. belə faktlarla əlaqədardır.

Xalq gənc nəslin formalaşmasında tərbiyəçi şəxsiyyətinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini hələ bu anlayışın, bir pedaqoji termin kimi, yazılı ədəbiyyata gəlməsindən çox-çox əvvəl başa düşmüş, ən gözəl sifətləri də, ilk növbədə, məhz milyonlarla adamlar üçün tərbiyəçi rolunu oynayan müdrik şəxsiyyətlərə aid etmişdir. Müasir sınıf rəhbəri və müəllim (tərbiyəçi) öz adının və vəzifəsinin səviyyəsində durmaq üçün, birinci növbədə, vətəndaşlıq mövqeyinə, ideya inamına və möhkəm əqidəyə malik olmalıdır.

Tərbiyəçi sınıf rəhbəri yüksək mədəniyyəti, yaxşı səliqəsi, zəngin mənəvi aləmi, nəcib əxlaqi sifətləri və geniş dünyagörüşü ilə fərqlənməlidir. Tərbiyəçi sınıf rəhbəri yaxşı təşkilatçılıq bacarığına malik olmalıdır. O, uşaqları sevməyi, onlara qayğı ilə yanaşmağı və bu qayğını, sevgini ağılla tələbkarlıqla birləşdirməyi bacarmalı, optimist ovqatlı olmalıdır.

Tərbiyəçi sınıf rəhbəri səbirli, təmkinli, qətiyyətli, obyektiv və ədalətli olması ilə fərqlənməlidir. O, fəal ictimaiyyətçi və öz xalqının yaxın köməkçisi olmalı, təbliğat və təşviqat işlərində iştirak etməlidir.

Tərbiyəçi sınıf rəhbəri pedaqoji texnikaya, pedaqoji mərifətə malik olmalıdır. Deməli, yaxşı sınıf rəhbəri və ya tərbiyəçi müəllim olmaq və uşaqların tərbiyəsində fərəhli nəticələr qazanmaq üçün hər bir adamın pedaqoji ustalığa dərindən yiyələnməsi son dərəcə vacibdir.

Müasir tərbiyəçi sınıf rəhbərində yeniliyə həssaslıq, bu və ya

digər pedaqoji məsələnin həllinin qeyri-standart üsullarını tapmaq qabiliyyəti olmalıdır. Bütün işlərdə tərbiyəçi aparıcı rol oynamalı və öz şəxsiyyətini bütün istiqamətlərdə yeni-yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirməlidir.

Sınıf rəhbərləri şagirdlərin tərbiyəsi sistemində ən başlıca tərbiyə qüvvəsidir. Sınıf rəhbərləri şagirdlərin tərbiyəçisi və rəhbəridir. Onun öhdəsinə V sinifdən XI sinfə qədər şagirdlərlə tərbiyə işini təşkil etmək vəzifəsi düşür. Sınıf rəhbərlərinin vəzifəsi öz sinfində sinifdən kənar tərbiyə işləri təşkil etməkdən, həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərin işini tənzimləməkdən ibarətdir.

10.2. Sınıf rəhbərinin işinin məzmunu və əsas istiqamətləri

Sınıf rəhbəri sinfə aid sənədləri tərtib edir, gündəliklərin və şagirdlərin şəxsi işlərinin vəziyyətinə nəzarət edir.

Sınıf rəhbərinin əsas fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

1. Ayrı-ayrı şagirdləri və sinif kollektivini davamlı öyrənmək;
2. Şagird kollektivini təşkil etmək, vəzifə bölgüsü aparmaq;
3. Müəllimlərin tərbiyəvi fəaliyyətini tənzim etmək;
4. Sinifdən xaric tərbiyə işlərini təşkil etmək;
5. Şagirdlərin biliklərə dərinlən yiyələnməsinə nəzarət etmək;
6. Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı təcrübə qazanmasına və davranışlarına nəzarət etmək;
7. Şagirdlərdə davranış mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi;
8. Valideynlərlə iş aparmaq.

Sınıf rəhbəri sinif jurnalını səliqəli tərtib edib hazırlayır və həmişə nizami qaydada aparır. O, tədris ilinin əvvəlində müdiriyyətdən sinif jurnalını qəbul edib, onu tələb olunan qaydada səliqə ilə yazıb hazırlayır və onun müəllimlər tərəfindən həmişə səliqəli yazılmasına və aparılmasına nəzarət edir. Sınıfın bütün şagirdlərinin gündəliklərinin olması və onun normal aparılması qayğısına qalır və onu təmin edir, hər gün keçirilən fənlər üzrə hər dərsdə şagirdlərə

verilmiş qiymətlərin orada düzgün və səliqəli yazılmasını və aparılmasını, hər həftə gündəliklərin valideynlərə göstərilib imza etdirilməsini isə müəllimlərdən tələb edir və ona nail olur. O, vaxtaşırı şagird gündəliklərini yoxlayıb, qiymətlərin orada düzgün yazılmasına nəzarət edir, hər rübün sonunda şagirdlərin rüblük qiymətlərini gündəliyin axırındakı xüsusi qrafaya köçürür.

Sınıf rəhbəri şagirdlərin şəxsi işlərini diqqətlə nəzərdən keçirib normal vəziyyətdə hazırlayır, dərslərin sonunda hər şagirdə onun təlim-tərbiyə fəaliyyəti, şagirdlər üçün qaydalara necə riayət etməsi, məsuliyyəti, intizamı, mədəni davranışı və xasiyyəti haqqında xüsusi xarakteristika tərtib edir.

O, tədris rüblərinin sonunda müəllimlərin razılığı ilə şagirdlərin rüblük, ilin axırında isə illik qiymətlərini-təlim müvəffəqiyyətlərini müəyyənləşdirib qiymət cədvəllərinə (sınıf jurnalına) köçürüb yazır və bu barədə məktəbin rəhbərliyinə rəsmi məlumat verir.

O, öz sinfində aparacağı təlim-tərbiyə işlərinə aid rüblük və ya yarımillik iş planları yazıb hazırlayır, sınıf şagirdləri ilə il ərzində həyata keçirilmiş bütün təlim-tərbiyə işləri barədə dərslərin sonunda ətraflı hesabat yazır və məktəb müdiriyyətinə təqdim edir, rəsmi hesabat verir.

Sınıf rəhbəri sinfin tərbiyə vəzifələrini müəyyən edir və onları həyata keçirir. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin vasitə və metodları da müxtəlif ola bilər. Belə ki, bəzi şagirdləri tərifi etmək, digərlərinə əmr vermək, başqalarını isə davranış qaydalarını pozduqlarına görə tənbeh etmək lazım gəlir.

Deməli, şagirdləri düzgün tərbiyə etmək üçün onlara fərdi yanaşmağı bacarmaq lazımdır. Fərdi yanaşma isə yalnız şagirdləri dərindən və hərtərəfli bilmək əsasında mümkün ola bilər.

Sınıf rəhbəri şagirdləri öyrənərkən aşağıdakı tələblərə əməl etməlidir:

1. Öyrənmə tərbiyə və təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsini təmin etməlidir;
2. Öyrənmə planlı və sistemativ aparılmalıdır;
3. Öyrənmənin təbiiyyəti, həyatiliyi və obyektivliyi təmin edilməlidir;
4. Şagirdlər fəaliyyətdə öyrənilməli və tərbiyə edilməlidir;

5. Öyrənmə zamanı müxtəlif metod və tərzlərdən istifadə edilməlidir;

6. Şagird bütövlükdə və tam öyrənilməlidir.

Bu tələblərin hər biri haqqında müəllim tələbələrə ətraflı izahat verməlidir. Adətən, öyrənmə prosesində şagirdin ümumi və sosial inkişafı, onun mənəvi siması, səciyyəvi xüsusiyyətləri, intizamlılığı, təlim əməyi, davranış mədəniyyəti və digər keyfiyyətləri aydınlaşdırılır.

Bununla bərabər, məktəblinin həyat və məişət şəraiti ilə tanış olmaq, onun kiminlə dostluq etdiyini, asudə vaxtını necə keçirdiyini, nə ilə məşğul olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Şagirdlərin diqqəti, hafizəsi, təfəkkürü və digər psixi proseslərinin xüsusiyyətləri də öyrənilməlidir. Sınıf rəhbərinin şagirdləri pedaqoji cəhətdən öyrənməsi üçün təqribi planı olmalıdır.

Şagirdləri öyrənmə proqramında aşağıdakı məsələlər əks olunmalıdır:

I. Şagirdlər haqqında ümumi məlumat: soyadı, adı, anadan olduğu il, tarix, şagirdin ev ünvanı, şagirdin valideynləri harada və hansı vəzifədə işləməsi, ailədə qarşılıqlı əlaqələr, ailə tərkibi, ailənin mədəni səviyyəsi, maddi vəziyyəti, məktəblinin rejimi və asudə vaxtı, ev işlərində iştirakı, dostları, tanışları, məktəblinin həyatında ən vacib hadisələr, səhhəti (məktəb həkiminin məlumatı üzrə).

II. Şagirdin ümumi inkişafı: təlim əməyinə münasibəti, şagirdin mənimsəmə səviyyəsi, fiziki əməyə münasibət, intizamlılıq səviyyəsi, şagirdin maraq və meylləri;

III. Şagirdin ictimai-siyasi və ictimai işi: sinfin ictimai həyatında iştirakı, ictimai işin yerinə yetirilməsi xarakteri, sinif kollektivində yeri.

IV. Şagird şəxsiyyətinin əsas əlamətləri: ictimai şüuru, dünyagörüşü, ideyalarının konkret şəraitdə-təlimdə, ictimai işdə və əməkdə həyata keçirmək qabiliyyəti: mənəvi keyfiyyətləri, vətənə məhəbbət hissi, ölkəmizdəki hadisələrə marağı, öz əməyi ilə məktəbə, cəmiyyətə kömək göstərməyi, xarakterik iradi əlamətləri, məqsədyönlülük, fəallıq, qətiyyətlilik, cəsarətlilik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq, mütəşəkkillik, səbrlilik, intizamlılıq, məktəblinin fərdi, psixoloji xüsusiyyətləri.

V. Şagirdi öyrənmə prosesində sinif rəhbərinin nəzərdə tut-

duğu pedaqoji tələblər: hansı xüsusiyyətləri necə inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək, məktəblinin hərəkətindəki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır. Aydındır ki, bir sıra məsələlər müəyyən şəraitlə əlaqədar olaraq sinif rəhbərinin proqramına daxil edilməyə də bilər. Deməli, sinif rəhbərinin planı konkret olmalıdır.

Sinif rəhbəri təkcə ayrı-ayrı şagirdləri deyil, bütün sinif kollektivini öyrənməlidir. Deməli, sinif rəhbəri bütün şagird kollektivini öyrənməyi nəzərdə tutan aydın proqrama malik olmalıdır. **Şagird kollektivini öyrənmək proqramı isə aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:**

I. Sinfin tərkibi. Yaş tərkibi: dərkətmə səviyyəsi və şagirdlərin inkişafı, iş qabiliyyəti, mənimsəmə dərəcəsi və sinfin ictimai siması.

II. Sinfin həmrəyliyi: İşgüzarlıq nə səviyyədədir? Sinifdə marağa görə qruplaşmalar varmı, şagirdlər bir-birlərinə necə yanaşırlar? Onlar sinfin işlərinə necə münasibət bəsləyirlər, məktəbdə və məktəbdənkənar vaxtlarını bir yerdə keçirməyi, bir yerdə öyrənməyi və bir yerdə oxumağı istəyirlərmi? Oğlan və qızlar dostluq edirlərmi? Kollektiv üzvləri lazım olduqda bir-birini müdafiə edirmi?

III. Sinfin mütəşəkkilliyi: burada şagirdlərin kollektiv işləri yerinə yetirmək üçün hazır olması, təhkim olduğu şəxslərin göstərişlərinə əməl etmələri və s. öyrənilir.

IV. Sinifdə ictimai rəy: burada şagirdlərin yoldaşlarının işinə necə münasibət bəsləməsi, onu bəyənməsi və ya pisləməsi, narazılıq və narazılıqlarını necə ifadə etməsi, danışıqları və işləri arasındakı uyğunsuzluğun olub-olmadığını, sinifdə tənqid və özünütənqidin olması və s. öyrənilir.

V. Kollektivdə yoldaşlıq əlaqələrinin xarakteri: məktəbliləri nə birləşdirir (yaşayış yerlərinin ümumiliyi: partada bir yerdə oturmaq, maraqlar, ümumi iş), şagirdlər harada dostluq edirlər (məktəbdə və ya məktəbdən kənar), onlar yoldaşlarına necə kömək göstərirlər, dostlarına qarşı tələbkardırlarmı, fiziki qüsuru olan şagirdlərə düzgün münasibət bəsləyirlərmi və s.

Bundan başqa, sinif rəhbərinin öyrənmə proqramına *“Sinfin fəalları ilə iş”, “Sinif kollektivinin ümumməktəb kollektivi ilə əlaqəsi”, “Sinif kollektivinin daha da möhkəmləndirilməsi tədbirləri”* və s. bölmələri daxil edilir.

Bəs sinif rəhbəri şagirdləri hansı metodlarla öyrənə bilər? Sinif rəhbəri şagirdlərini öyrənmək üçün aşağıdakı *metodlardan* istifadə edə bilər:

1. Şəxsi işlərlə tanışlıq: şagirdin sağlamlığı, təhsil səviyyəsi, tərbiyəlilik səviyyəsi.

2. Keçən ilki sinif jurnalı ilə tanışlıq .

3. Sabiq sinif rəhbəri və sinfin müəllimlərilə söhbət.

4. Direktor və onun müavinlərinin məlumatı.

5. Şagirdlərlə şəxsi görüşlər (tədris ilinin əvvəlində və sonunda).

6. Valideynlərlə söhbət.

7. Pedaqoji müşahidə.

8. Şagirdlərlə müsahibələr.

9. Pedaqoji eksperimentlər.

10. Şagirdlərin fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi;

11. Müəllimlərlə söhbət;

12. Anketlər;

13. İnşa yazılar;

14. Ev şəraitinin öyrənilməsi;

15. Dolayı xarakteristikaların ümumiləşdirilməsi (bu zaman sinif rəhbəri şagirdlər haqqında başqa şəxslərdən aldığı məlumatları özündə olan materiallarla müqayisə edir);

16. Şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin, dostluq münasibətlərini sosiometrik metodlarla öyrənilməsi.

10.3. Sinif müəllimi və sinif rəhbəri

Sinif rəhbəri məktəb pedaqoji kollektivində özünəməxsus xüsusi mövqeyə və nüfuza malik şəxs sayılır. O, bir tərəfdən ixtisaslı müəllimdir, hansısa fənni tədris edir. Bir müəllim kimi həm öyrədən, həm də tərbiyə edəndir. Başqa sözlə, onun məktəbdə vəzifəsi gənc nəslə öz ixtisası üzrə biliklər vermək, müvafiq bacarıq və vərdişlər aşılamaq, onların dünyagörüşünü genişləndirmək; eyni zamanda şagirdlərin tərbiyəsi qayğısına qalmaq, onların ən yaxşı, nə-cib keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, həm də xarakterlərindəki,

davranış və rəftarlarındakı, başqalarına, o cümlədən, böyüklərə və həmyaşıdlarına münasibətlərindəki qüsurları aradan qaldırmaqdır.

Sinif müəllimi də, sinif rəhbəri də ayrı-ayrı siniflərdə fəaliyyət göstərsələr də, onların *iş xüsusiyyətləri bir-birindən xeyli fərqlənir:*

1) Sinif müəllimi yalnız öz sinfində dərs deyir; **sinif rəhbəri** isə rəhbərlik etdiyi sinifdən əlavə, digər siniflərdə də öz fənnini tədris edə bilər.

2) Sinif rəhbəri yalnız bir fənnin müəllimidir; **sinif müəllimi** isə öz sinfindəki bütün fənləri tədris edir.

3) Sinif müəllimi sinifdə tədris etdiyi bütün fənlərin mənimsənilməsinə cavabdehdir; **sinif rəhbəri** isə, təmsil etdiyi fənnin tədrisinə məsuliyyət daşdığı kimi, həm də digər fənlərin tədrisinə cavabdehdir.

4) Sinif müəllimi təlim-tərbiyə işində, dərsləndənən tədbirlərin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, əsasən, öz qüvvəsinə güvənir; **sinif rəhbəri** isə dərsləndənən tədbirlərin hazırlanmasında, icrasında sinifdə dərs deyən müəllimlərin, valideynlərin imkanlarından istifadə edə bilər.

5) Sinif müəllimi hər gün azı dörd saat şagirdlərlə işləyir; **sinif rəhbəri** isə başlıca olaraq təhkim olduğu sinifdə öz fənni üzrə dərs zamanı şagirdlərlə təmasda olur, əlavə tədbirlər keçirir, lazım olanda dərsləndən sonra da şagirdlərlə tərbiyəvi tədbirlər keçirir.

6) Sinif müəllimi şagirdlərlə əlaqədar yaranan problemi yerindəcə, təxirə salmadan həll etmək imkanına malikdir; **sinif rəhbərində** isə bəzən belə imkan olmur və problemin həlli üçün vaxt tələb olunur.

“Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi əsasnaməsi”ndə ümumtəhsil məktəbinin əsas vəzifəsi belə müəyyənləşdirilmişdir: “Fərdin təbii imkanlarını inkişaf etdirmək, ona elmin əsaslarını öyrətmək, fiziki, əqli, intellektual imkanlarını, meyl, maraq və idrak qabiliyyətlərini nəzərə alaraq onun şəxsiyyətini formalaşdırmaq, həyatda və cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyətə hazırlanmasına müstəqil, yaradıcı, düşünən, ümumi mədəniyyətə malik milli mənəviyyətli şəxsiyyətin yetişdirilməsinə xidmət etmək, şüurlu olaraq peşə seçməyə hazırlamaq, Azərbaycan inkişafı naminə fədakarcasına çalışan vətəndaş tərbiyə etməkdən ibarətdir”. Həmin mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində sinif rəhbəri bir müəllim və

eyni zamanda müvafiq sinfin rəhbəri kimi böyük rol oynayır.

Sınıf rəhbəri öz fəaliyyətinə sınıf kollektivini təşkil etməklə başlamalıdır. Bu xüsusda “*Ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi Əsasnaməsi*”ndə deyilir: “Sınıf rəhbəri şagird kollektivini təşkil etməli, məktəbli şəxsiyyətinin formalaşdırılması üçün məqsədyönlü iş aparmalıdır”. Lakin bu işi kortəbii şəkildə aparmaq olmaz. O, kollektivi yaratmağı bacarmalıdır.

10.4. Sınıf rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Sınıf rəhbərinin işi fənn müəllimlərinin, habelə pedaqoji kollektivin digər üzvlərinin işindən özünəməxsusluğuna görə fərqlənir.

Sınıf rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxil edilə bilər:

☞ Sınıf rəhbəri həm rəhbər-tərbiyəçi, həm də müəllim kimi özünü şagirdlərdə təkrar etdirir, mənəvi keyfiyyətlərini öz yetirmələrinin mənəviyyatında davam etdirir;

☞☐ Sınıf rəhbəri şagirdlərin ictimai həyatda müvafiq mövqe tutmalarına, xalqa fayda verən bir qüvvəyə çevrilmələrinə kömək edir, hər bir şagirdi “yer üzünün əşrəfi” səviyyəsinə qaldırmağa çalışır;

☞ Həmin fəaliyyətin son dərəcə çətin və mürəkkəb iş olması;

☞ Öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün sınıf rəhbəri şagirdlərin hamısının yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, uşaqlara olan tərbiyəvi təsirləri səriştəli dirijor kimi vahid məqsədə yönəlməli, müxtəlif vasitə, yol və üsulların optimal variantlarını tapmalıdır.

☞☐ Tərbiyəvi işdə hazır reseptlərlə işləmək olmaz. Bu sahədə iki eyni hadisəyə təsadüf etmək qeyri-mümkündür. Oxşar hadisələrin özlərinə də eyni cür yanaşmaq eyni nəticə vermir. İşin hər addımında sınıf rəhbərindən zəngin erudisiya, böyük yaradıcılıq və pedaqoji səriştə tələb olunur;

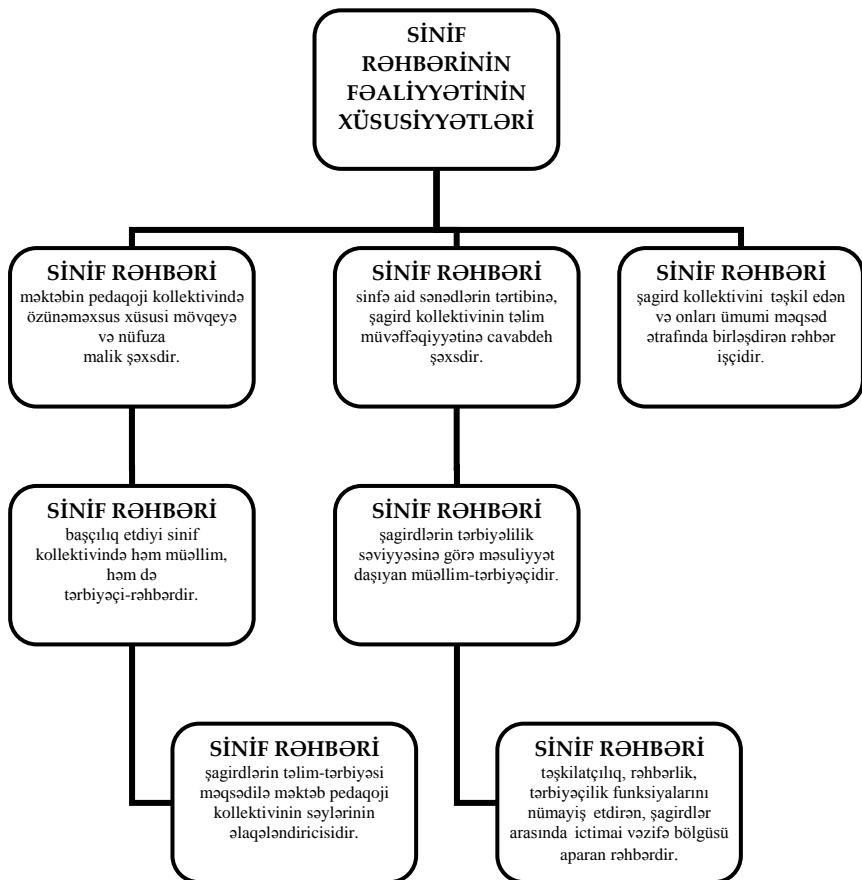
☞☐ Fəaliyyətin özünəməxsusluğunun bir cəhəti də bu fəaliyyətin son dərəcə məsuliyyətliliyidir. Uşaqların tərbiyəsində səhvə, məsuliyyətsizliyə yol verilsə, bu bizim gələcək ağır-acılarımıza səbəb ola bilər.

Şagirdlərin hərtərəfli, məqsədyönlü öyrənilməsi sinif rəhbərlərindən zəngin pedaqoji məharət və ustalıq tələb edir. Buna görə də işgüzar sinif rəhbərləri gündəlik yazır və orada təlim-tərbiyə prosesində rastlaşdıqları maraqlı pedaqoji situasiyaları, faktları müqayisə, təhlil-tərkib edib ümumiləşdirmələr apararaq zəruri pedaqoji nəticələr çıxarırlar.

Sinif rəhbəri şagird şəxsiyyətini bütövlükdə öyrənməlidir. Çünki şəxsiyyət hissə-hissə deyil, tam şəkildə formalaşır.

Sinif rəhbərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri cədvəldə təsvir edilmişdir:

Sinifdə tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməkdə sinif rəhbərinin şagird kollektivindəki fəaliyyətinin bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək:

Buraya daxildir:

⌘ Sinifdəki şagirdlər arasında ictimai vəzifə bölgüsü aparmaq (sinifdəki şagird təşkilatlarının iştirakı ilə), şagirdlərin həmin tapşırıqları müvəffəqiyyətlə icra etmələri üçün onlara məsləhət vermək;

⌘ Sinfin şagird təşkilatlarının işinə pedaqoji cəhətdən düzgün istiqamət vermək, bu təşkilatların fəaliyyətlərini əlaqələndirmək;

⌘ Möhkəm sinif kollektivinin yaranmasına nail olmaq və bu işdə fəalları, şagird təşkilatlarının gücündən səmərəli surətdə istifadə etmək;

⌘ Sinif rəhbəri tərbiyəvi tədbirləri həyata keçirərkən belə bir pedaqoji qanunu əsas götürməlidir: şagirdlərin tərbiyəsi keçirilən tədbirlərin çoxluğu ilə deyil, həmin tədbirlərin şagirdə göstərdiyi təsir gücü ilə ölçülür;

⌘ Sinif rəhbəri özü ilə kollektiv arasında pedaqoji münasibətlər formalaşdırarkən aşağıdakı qanundan çıxış etməlidir: sinif rəhbəri şagirdlərin qəlbinə nə qədər dərinədən nüfuz edirsə, şagirdlərlə onun arasındakı münasibətlər bir o qədər pozitiv xarakter alır;

⌘ Sinif rəhbəri şagirdlərin həyatının, fəaliyyətinin düzgün təşkilinə nə qədər çox nail olursa, məqsədə doğru gedən yolu bir o qədər qısaltmaq olur. Bəzi alimlər sinif rəhbərinin işindəki aşağıdakı *səciyyəvi xüsusiyyətləri* göstərmişdir:

⌘ Sinif rəhbəri, hər şeydən əvvəl, öz şagirdləri ilə daimi çoxcəhətli ünsiyyət imkanındadır;

⌘ Sinif rəhbəri şagirdlərin eyni tərkibi ilə uzun müddət işləmək imkanına malikdir;

⌘ Sinif rəhbəri işinin xüsusiyyəti sonsuz dəyişkən konkret şəraitlərdə uşaqların davranış və münasibətlərinin qeyri-standartlığı ilə əlaqədar olmasındadır. Ona görə də iş formalarının müxtəlifliyi, yaradıcılıq və yenilik tərbiyə prosesinin və şagirdlərin öz xüsusiyyətlərindən doğur;

⌘ Sinif rəhbərinin fəaliyyəti axtaran və düşünən pedaqoqa təşəbbüskarlığını və öz fəaliyyətini maksimum üzə çıxarmaq üçün geniş meydan verir; şagirdlərə aid olan elə bir məsələ yoxdur ki, onun həllində sinif rəhbərinin iştirakı olmadan keçinmək mümkün

olsun;

⌘ □ Sinif rəhbəri bir dirijor kimi şagirdlərlə, valideynlərlə, sinifdə işləyən müəllimlərlə vahid məktəb sisteminin ayrı-ayrı vasitələrinin işini idarə edir və tənzimləyir. Deməli, sinif rəhbərinin məktəbdə fəaliyyəti pedaqoji kollektivin digər üzvlərinin işi ilə müqayisədə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Sinif rəhbəri şagirdin qəlbinə nə qədər dərinədən nüfuz edərsə, şagirdlərlə onun arasındakı münasibətlər bir o qədər pozitiv xarakter alar.

10.5. Sinif rəhbərinin işində pedaqoji diaqnostikanın əhəmiyyəti

Məktəbdə şagirdləri və sinfi bir vəhdət halında öyrənmək üçün diaqnostik metodlardan istifadə olunmalıdır. Diaqnostikanın təcrübəsində istifadə üçün əlverişli olan metodları nəzərdən keçirək:

Müşahidə *sinif rəhbərinə şagirdlər haqqında daha çox informasiya toplamağa imkan verən metoddur.* Müşahidə şagirdin xarici əlamətlərinə, davranış və rəftar tərzinə, mühakimə qabiliyyətinə və nitq mədəniyyətinə görə təzahür edən xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarət olan tədqiqat üsuludur.

Müşahidə metodu məhsuldar metod olub, hadisələri nəinki təsvir etməyə, eləcə də izah etməyə imkan verir. Odur ki, sinif rəhbərləri müşahidəni mütəşəkkil və ardıcıl surətdə təşkil etməlidirlər. Ona görə ki, müşahidə və onun nəticələrinin təhlili onlardan obyektivlik tələb edir.

Müşahidə üçün plan tutulur, nəyi və necə müşahidə etmək məsələləri planda əks etdirilir. Fakt və hadisələri, şagird davranışının müsbət və mənfi tərəfləri müşahidə edilir və müəyyən nəticələr çıxarılır.

Sinif rəhbərləri şagirdlərin rəftar və hərəkətlərini, keçirdikləri emosional halları ətraflı öyrəndikdən sonra onun psixi vəziyyəti haqqında nəticə çıxarmalıdırlar.

Müşahidə diaqnostik vasitə işində ən əsas yerlərdən birini tutur. Hətta “çətin” tərbiyə olunan uşaqlarla aparılan tərbiyə işində də pe-

daqoji müşahidə üstünlük təşkil edir. Bunun bir neçə səbəbi vardır:

☞ **Birincisi**, pedaqoji müşahidə uşağın həyat fəaliyyətində təbii şəraiti nəzərə alır;

☞ **İkincisi**, peqaqoji müşahidə diaqnostikanın gizli formasıdır, bu zaman uşaq bir obyekt kimi pedaqoji yoxlamaya məruz qaldığını hiss etmir;

☞ **Üçüncüsü**, pedaqoji müşahidə uşağın həyata münasibətlərinin bütün sahələrini birbaşa əhatə etməyə şərait yaradır;

☞ **Dördüncüsü**, müşahidələr bu və ya digər münasibətin üzə çıxması üçün müxtəlif situasiyalar təklif edir;

☞ **Beşincisi**, pedaqoji müşahidə dəyişən münasibətlərin dinamikasını laboratoriya metodlarından fərqli olaraq əks etdirir.

Təcrübədə sinif rəhbərlərinin “çətin” tərbiyə olunan uşaqlarla apardıqları işdə əsas səhvləri onların davranışına lazımi diqqət yetirməmələridir. Sinif rəhbərləri şagirdlərin pis davranışlarını qeyd edərək, söylərini bu hərəkətlərin düzəldilməsinə yönəldir, başqa formalarını isə düzəlişsiz və inkişafsız qoyurlar.

Münasibətlərin yaranması formaları o zaman real münasibət göstəriciləri hesab olunur ki, onlar pedaqoji müşahidəyə aid olsun.

Bunlar aşağıdakılardır:

Nitq göstəriciləri: “*nə dedi?*”, “*bunu necə ifadə etdi?*”;

Mimika göstəriciləri: “*necə görünürdü?*”, “*necə baxdı?*”

Praktik göstəricilər: “*bu zaman özünü necə hiss etdi?*”;

Reaksiya vermə davranış göstəriciləri: “*bunu necə etdi?*”

Xarici görünüşü: “*xarici görünüşü necədir?*” və s.

Pedaqoji müşahidə zamanı uşaqların təbii həyat şəraitinin məqsədli qavrayışı, münasibətlərin çoxsaylı göstəriciləri təhlil və qeyd edilir.

Göstəriciləri qeyd edərkən, sinif rəhbərləri pedaqoji müşahidə zamanı öz obyektini kimi onları deyil, tərbiyəlilik əlamətlərini nəzərə almalıdırlar. Göstəricilər uşağın iradəsindən və şüurundan asılı olmayaraq onun obyektə qarşı real münasibətini əks etdirir. Ətraf mühitə adi reaksiya verərək, şagird davranışın xarici görünüşündə müəyyən obyektə münasibətini göstərir.

Pedaqoji müşahidənin diqqət mərkəzində həmişə münasibət obyektini dayanır, o, çoxsaylı göstəricilərin təhlili sayəsində üzə çıxır. Əgər sinif rəhbəri bilmək istəyirsə ki, uşaq özünü nə üçün pis aparır, bu zaman o, şagirdin fiziki və psixoloji vəziyyətinin üzə çıx-

masından başqa, şagirddə hansı obyektə qarşı neqativ hərəkətlərin gizləndiyini də təyin etməlidir.

Münasibət obyektini müəyyən edərkən müəllim öz təxminində əmin olmalıdır. Bundan sonra diaqnozlaşdırmanın xüsusi metodikalarına keçmək lazımdır.

Müşahidə zamanı sinif rəhbəri öz təəssüratlarını dəqiqləşdirərkən uşaqlara belə yardımçı suallar verir: “*Siz istərdinizmi..?*”, “*Siz necə fikirləşirsiniz..?*” Bəzən bu cür dəqiqləşdirici suallar diaqnostikaya ehtiyacı aradan qaldırır, yəni uşaqlar açıq şəkildə öz meylləri və dəyərləndirdikləri barədə məlumat verirlər.

Müşahidədə hadisələr, faktların təsvirləri, şagirdlərin davranış xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır. Tərbiyə metodikası müşahidənin məqsəd və obyektinin təyini (hansı keyfiyyət və xüsusiyyətləri öyrənmək lazımdır), eləcə də nəticələrin uzunömürlülüüyü və təsbit etmə bacarığını da tələb edir. Məsələn; sinif rəhbəri öz müşahidələrini sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər zamanı apararaq (sinfin təmizliyi və ya məktəb tədbiri zamanı) ayrı-ayrı kartoçkalara qeyd edə bilər. Müşahidə sinif rəhbərinə şagirdi təbii şəraitdə görmək imkanı yaradır.

Sinif rəhbərinə gündəlik tutmaq və orada müşahidənin qeydləri üçün yer saxlamaq tövsiyə olunur. Vaxtilə öz şagirdləri haqqında qeydlər aparan müəllimlər müşahidə ustaları olmuşdur.

Anket və digər sorğu metodları şagirdlərin şəxsi keyfiyyətləri, dəyərləri, qarşılıqlı münasibətləri, fəaliyyət sahələri haqqında müxtəlif məlumatlar verir. Anket sorğusunun tərtib edilməsi asan iş deyil. Bu sinif rəhbərindən həm şagird fəaliyyətinin keyfiyyətinin siyahısını, həm də onun haqqında lazım olan digər məlumatların müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Anket sualları anlaşıqlı, aydın, uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə cavab verməlidir. Onların sayı çox olmamalıdır. Anketləşdirmə asan əldə edilən məlumatların tez toplanmasına şərait yaradır. Anketdən istifadə zamanı sorğunun çatışmazlığı da mümkündür. Belə ki, cavablar həmişə geniş, dəqiq və səmimi olmaya bilər.

Anket sorğusu müxtəlif məqsədlər üçün təşkil edilir. Şagirdlər nəyi və necə mütaliə edirlər? Asudə vaxtdan necə istifadə edirlər? Məsuliyyət və münasibət anlayışlarını necə qəbul edirlər? Şəxsiyyətlərarası münasibətləri necə başa düşürlər? Vətənə xidməti necə

başə düşür və nədə görürlər? İdman sahəsində qazanılan nailiyyətlər səndə nə kimi hisslər yaradır?

Anketlər vasitəsi ilə şagirdin ümumi görüş dairəsini, mütaliə səviyyəsini respublikamızda, habelə dünyada baş verən hadisələrə necə münasibət bəslədiyini, milli ləyaqət və dəyanəti necə başə düş-düyünü, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənməyə münasibətini və s. kimi məsələləri öyrənmək olar.

Sınıf rəhbəri üçün şagirdlərin istəklərini, idraki maraqlarını vaxtında öyrənmək vacibdir ki, onları işdə tətbiq edə bilsin. Formasına görə anketlər *açıq* (şagird cavabı sərbəst qeyd edir, öz fikirlərini yazır) və *qapalı* (verilmiş cavabların arasından uyğun variantı seçir) olur.

Açıq suallara verilən təblər aşağıdakılardır:

- ⌘ Sualın qoyuluşunun qrammatik cəhətdən düzgün olması;
- ⌘ Sualın kifayət qədər aydın və yığcam olması, çətin sözlərdən istifadə olunmaması;
- ⌘ Sualda kifayət qədər daha çox məlumatın olması;
- ⌘ Sualdan nəyin gözlənildiyinin araşdırılması;
- ⌘ Açıq sualların relevantlıq baxımından müəyyənləşdirilə bilən sahəyə-bacarığa aid olması;
- ⌘ Sualın yalnız müvafiq (relevantlıq) bacarıq vasitəsilə cavablandırılmaya aid olması;
- ⌘ Sualın aldadıcı olmaması-sualın mənanı tutmaqla, cavablandırılma bilən olmaması;
- ⌘ Şagirdlərin yaş, bilik və dünyagörüşlərinə müvafiqliyi;
- ⌘ Sualların aidiyyəti olmayan məlumatın hesabına artırılmaması və s.

Açıq suallar aşağıdakı formada təqdim olunmalıdır:

- ⌘ Suallar və onun hissələrinin seçilə bilən olması;
- ⌘ Sualların nömrələnməsinin aydın olması;
- ⌘ İşarələrdən qaydalara – əənəyə uyğun olaraq istifadə olunması;
- ⌘ Şəklin, cədvəlin və s. qrafik cəhətdən düzgün olması;
- ⌘ Şəkillərə, cədvəllərə istinadların düzgün olması və s.

Bir neçə cavab variantlı sualların üstün cəhətləri aşağıdakılardır:

- ☒ Məzmunla bağlı nümunənin daha geniş çeşidli olması;
- ☒ Balların hesablanması nisbətən aşağı olması;
- ☒ Balların hesablanması obyektiv olması;
- ☒ Şagirdin vaxtdan səmərəli istifadə etməsi;
- ☒ Yazmaq bacarığının tələb olunmaması;
- ☒ Mexaniki bal hesablanması mümkün olması və s.

Bir neçə cavab variantlı sualların qoyuluşu aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- ☒ Aydın sual və tapşırığın olması;
- ☒ Suala cavab vermək üçün anlaşılıqlı və müvafiq məlumatın olması;
- ☒ Qrafik cəhətdən sualın düzgün tərtib olunması və s.

Şagirdləri öyrənmək üçün sorğuya nisbətən daha asan üsul *müsahibədir*. O, standartlaşdırılmış və sərbəst ola bilər. **Müsahibə** şagirdin özü, müəllimləri, yoldaşları, valideynləri ilə aparılır. Müsahibədə məqsəd şagird haqqında başqa adamların fikirlərini öyrənməkdir.

Müsahibə zamanı verilən suallara alınan cavabları qeydə almaq lazım deyil. Birinci halda əvvəlcədən düşünülmüş suallar müəyyən ardıcılıqla verilir ki, asan söhbət alınsın. Sərbəst söhbət daha dəqiq, geniş məlumatların alınması məqsədilə sualların şəklini dəyişməyə şərait yaradır. Amma bu iş müəyyən səriştə tələb edir.

Psixoloqlar açıq suallar verməyi tövsiyə edirlər ki, sərbəst, geniş cavablar almaq mümkün olsun.

Söhbət də müşahidə kimi şagirdi tanımaq üçün daha təbii üsuldür. Sınıf rəhbəri əvvəlcə müəyyən etməlidir ki, o şagirdi nə üçün öyrənmək istəyir və bu haqda ondan necə soruşmaq olar. Söhbəti səmimi aparmaqla şagird və kollektiv haqqında düzgün və dəqiq məlumat əldə etmək mümkündür.

Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün sənədlərin (*kitabxana, tibb kartoçkası*) və *yaradıcılıq işlərinin (inşalar, şəkillər)* təhlilindən istifadə oluna bilər. Şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının (əl işlərinin, imla, ifadə, inşa, texniki yaradıcılıq işləri) öyrənilməsi şagird haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan yaradır.

Son illər şagirdlərə sərbəst mövzularda inşalar yazdırmağa ədəbiyyat müəllimləri daha çox üstünlük verirlər. Məsələn; “*Milli dəyərlərimiz sərəvətimizdir*”, “*Torpaq uğrunda ölən varsa, vətəndir*” və s. Bu kimi mövzularda yazılmış inşaları təhlil edərkən mümkün qədər şagirdlərin adi günlərdə özlərini necə aparmalarına da diqqət yetirmək lazımdır.

Yaxşı inşa yazmaq, tank modeli düzəltmək, müxtəlif mövzularda rəsm əsərləri çəkmək hələ şagirdin daxili dünyasının öyrənilməsi demək deyildir. Çünki Vətəni qorumaqdan danışmaq hələ vətənpərvər olmaq demək deyildir.

Ona görə də sinif rəhbərləri şagirdlərin sözləri ilə əməli işlərinin vəhdətinə diqqət yetirməlidirlər. Şagirdləri daha ətraflı və dərin-dən öyrənmək, onların tərbiyəlilik səviyyəsini aşkar etmək üçün *sınaq yoxlama yazı işlərindən* istifadə edilir. Sınıfdə qarşılıqlı münasibətlərin yaranması və şəxsi keyfiyyətlərin üzə çıxması üçün həm də sosiometriyadan istifadə edilməlidir.

Psixoloji diaqnostikada üç növlü psixodiaqnostik metod geniş vüsət almışdır. Şəxsiyyətin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənmə onların əsas xüsusiyyətidir. Testlər etibarlılıq və vahidlik tələblərinə uyğun gəlməlidir.

Test standartlaşdırılmış sınaqdır, tədqiqatçını maraqlandıran xüsusiyyəti üzə çıxaran və ölçüb-biçən “cihazdır”. Diaqnostika zamanı bir qrup testlər şagirdlərin uğurları və bacarıqları haqqında fikir yürütməyə şərait yaradır.

Burada intellekt və şəxsiyyət, xüsusi qabiliyyət və nailiyyət testləri də vardır. *İkinci qrupda* aparılan diaqnostika özünütəsvirə və sual kitabçalarında əksini tapan suallara verilmiş cavablara əsaslanır. *Üçüncü qrup* isə layihələşdirilmiş metodikalardır.

Layihələşmiş testlərin bəzilərindən: *tamamlanmış bütöv cümlələrdən, hekayə, əhvalat metodundan, hansısa hadisənin, situasiyanın aydınlaşdırılmasından, rəsmi çəkilməsi, yaxud tamamlanmasından, vəziyyətin öyrənilməsindən* sinif rəhbərləri istifadə edə bilirlər.

Məktəbdə diaqnostika işləri planlı və sistemli şəkildə aparılmalıdır. Sinif rəhbəri bu işləri məktəb psixoloqu ilə əməkdaşlıq edərək yerinə yetirə bilər. Sınıfın həm ümumi pedaqoji diaqnostikasını, həm də şagirdlərin iştirakının şəxsi aspektlərə yönəldilmiş diaqnostikası keçirtmək tövsiyə olunur.

Yaxşı olar ki, qabaqcadan şagirdləri öyrənmə proqramı hazırlansın. Sınıf rəhbərlərinin əksəriyyəti gündəlik eksperiment aparırlar. Eksperimentin məqsədi şagirdlərin fakt və hadisələrə münasibətlərini öyrənmək, onları sınaqdan keçirməkdir.

Pedaqoji eksperimentin bir neçə növü var. Bunlar adətən, *təbii* və *laboratoriya eksperimentidir*. Təbii eksperiment zamanı şərait dəyişmir, sadəcə olaraq, məktəblinin hərəkəti, davranışı nəzarətdə saxlanılır.

Təbii eksperiment *elə müşahidədir ki, bu tərbiyə prosesində baş verən dəyişikliklər sistemli şəkildə öyrənilir. Bu zaman müşahidəçi şagirdlərin fəaliyyətinə müdaxilə edir.*

Pedaqoji eksperiment *zəruri məlumatları və faktları, fərziyyələri əvvəlcədən dəqiq müəyyən etməyi, konkret şəraiti nəzərə almağı tələb edir.* Pedaqoji eksperiment vasitəsi ilə şagirdlərin tərbiyəsinin səviyyəsini, müxtəlif həyat və fəaliyyət şəraitində onların qarşılıqlı əlaqələrini, əməyə, təbiətə, adamlara münasibətlərini aşkar etmək, müxtəlif həyatı situasiyalarda onların özlərini necə aparmalarını, müstəqilliyini, təşəbbüskarlığını və fəallıqlarının inkişaf dinamikasını öyrənmək olur.

Bu mənəvi keyfiyyətlər tam, bütövlükdə formalaşır. Sınıf rəhbəri şagirdləri hərtərəfli öyrənməlidir. *Böyük rus pedaqoqu və psixoloqu K.D.Uşinski* deyirdi ki, “tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün kiçik ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır”.

Sınıf rəhbəri şagirdləri fəaliyyətin bir çox növlərinə, müxtəlif həyat şəraitinə cəlb edərək, özü üçün kəşflər edir, şagirdlər haqqında öz bilik və təsəvvürlərini zənginləşdirir. Sınıf rəhbəri şagirdləri öyrənərkən obyektivliyi gözləməlidir. Şagirdləri öyrənən sınıf rəhbəri müqayisə və ümumiləşdirmələr apararaq onlar haqqında düzgün nəticəyə gəlməlidir.

Sınıf rəhbərləri şagirdləri öyrənərək tərbiyə etməli, tərbiyə edərək öyrənməlidirlər. Sınıf rəhbəri şagirdləri nə qədər yaxşı, dəqiq tanıyarsa, onun pedaqoji tərbiyə sistemi bir o qədər ardıcıl və konkret, tərbiyə fəaliyyətinin nəticələri o qədər məhsuldar olar.

Sınıf rəhbərləri şagirdləri öyrənərkən onların sağlamlığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bunu şagirdlərin müasir həyat tərzini tələb edir. Ona görə ki, yeniyetməlik dövründən başlayaraq şagirdlərin

həyat tərzinə müxtəlif amillər təsir edir. Sağlam həyat tərzini şagirdlərin sağlamlığının təmin edilməsində böyük rol oynayır.

Şagirdləri içkilərdən, narkotik maddələrdən qorumaq vacibdir. Bu işdə sinif rəhbəri həkim və fiziki mədəniyyət müəllimi ilə əməkdaşlıq etməlidir. Sağlam həyat tərzinin təşkili üçün sinif rəhbəri şagirdlərin gün rejiminə, tibbi müayinədən keçmələrinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Sinif rəhbəri şagirdlərin fərdi kartoçkalarını tez-tez nəzərdən keçirməli, onların profilaktik peyvəndlərdən keçmələrini təşkil etməli, onların həddindən artıq yüklənmə hallarına qarşı mübarizə aparmalıdır. Şagirdlərin məqsədyönlü, müntəzəm və hərtərəfli öyrənilməsi fərdi yanaşmanın zəruri şərtidir.

Çünki hər bir şagird özlüyündə bir dünyadır. Hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri vardır. Temperament və xarakterin mənəvi və iradi qabiliyyətlərin, formalaşmış şəxsi təcrübənin öyrənilməsi hər bir uşağın özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləridir.

Şagird və kollektivlər haqqında məlumat toplamaq, tərbiyə prosesini optimallaşdırarkən işin nəticələrini müntəzəm şəkildə qeydə almaq, yeri gəldikcə tərbiyə prosesinə düzəlişlər etmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sinif rəhbəri yalnız öz işini yaxşı planlaşdırmaqla kifayətlənməməli, həm də onun nəticələrini qeydə alıb, habelə təhlillər aparmalı, müqayisə edib nəticələr çıxarmalı, müsbət və çatışmayan cəhətləri aşkar edib konkret tədbirlər görməyi bacarmalıdır.

10.6. Sinif rəhbərinin hüquq və vəzifələri

Sinif rəhbərinin hüquq və vəzifələri orta ümumtəhsil məktəblərinin nizamnaməsində, təhsillə bağlı digər normativ sənədlərdə və qanunvericilik aktlarında müəyyənləşdirilmişdir. Sinif rəhbəri aşağıdakı **hüquqlara** malikdir:

❖ Rəhbərlik etdiyi sınıfdə fənn müəllimlərinin dərslərində və həyata keçirdikləri tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək;

❖ Şagirdi təlim müvəffəqiyyətinə, intizam və davranışına

görə rəğbətləndirmək, yaxud tənbeh etmək üçün rəhbərliyə və ya müvafiq təşkilatlara təkliflər vermək;

- ❖ Valideynləri məktəbə dəvət etmək;

- ❖ Şagirdlərin ailələrinə gedib onların ev və iş şəraiti ilə tanış olmaq;

- ❖ Sınıfdə təlim-tərbiyə işinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə direktor və məktəbə hamilik edən istehsalat müəssisələri qarşısında məsələ qaldırmaq.

- ❖ Sınıf rəhbərinin qarşısında qoyulan dövlət vəzifələrinin ləyaqətlə həyata keçirilməsi üçün ona müəyyən səlahiyyətli hüquqlar verilmişdir.

Sınıf rəhbəri valideynləri məktəbə dəvət edərək sınıf valideyn iclası (yığıncağı) keçirir və orada şagirdlərin təlim-tərbiyə işlərinin daha səmərəli təşkili üçün zəruri olan məsələləri birlikdə müzakirə və həll edir. Ailə tərbiyəsinin mühüm, aktual mövzuları, ailədə uşaqların təlim-tərbiyəsi işlərinin təşkilinin daha səmərəli və fəal formaları, vasitə və üsulları, şərtləri və s. barədə valideynlərlə vaxtında sistematik olaraq elmi-metodiki söhbətlər edir, məruzə və mühazirələr söyləyir, onları müntəzəm qayda ilə elmi-pedaqoji-psixoloji biliklərlə məlumatlandırır.

10.7. Sınıf rəhbərinin şagirdlərlə apardığı praktik işlər

Sınıf rəhbəri hər bir şagirdi dərindən və hərtərəfli öyrənməsə, sınıfə müvəffəqiyyətlə rəhbərlik edə bilməz. *Sınıf şagirdlərini öyrənməyin əsas metodlarına* aiddir:

- ❖ Kollektivin praktik fəaliyyəti prosesində şagirdlərin davranışını, əhvalını müşahidə etmək;

- ❖ Şagirdləri gəzinti, birgə işdən sonra, istirahət, turizm yürüşləri şəraitində öyrənmək;

- ❖ Şagirdlərin müəyyən mövzular üzrə xüsusən də sərbəst mövzulara aid yazdıqları inşalarından istifadə etməklə onları öyrənmək;

- ❖ Şagirdləri disputlar, etik söhbətlər, iclas və konfranslar,

kitab müzakirəsi, kinofilmlər, teatr tamaşaları və s. üzrə ən müxtəlif iş növlərinə cəlb etməklə öyrənmək;

❖ Şagirdləri müxtəlif məsələlərə aid aparılan xüsusi söhbətlərlə: şagirdlərin əməyi, öz valideynlərinə, məktəbə, yol- daşlarına münasibətini aydınlaşdırmaqla, şagirdin bu və ya başqa hadisəni necə qiymətləndirdiyini, onun baxışlarında nəyə səy göstərdiyini aşkar etməklə öyrənmək.

Məlumdur ki, şagirdlərin dərslərini müvəffəqiyyətlə, əla və yaxşı oxuması üçün onların bütün dərslərə müntəzəm davam etməsi vacibdir. Əgər şagirdlər il ərzində bütün fənlər üzrə dərslərə və başqa təlim məşğələlərinə müntəzəm, ardıcıl davam etməsələr, tez-tez dərslərə gəlməsələr, o zaman onlar tədricən təlimdə geriləyib zəif oxuyar, ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslərindən “pis” (“2”) qiymətlər alar və bəzən də iki il bir sinifdə qalmalı və oxumalı olurlar.

Bunun əsas səbəbi odur ki, tədris proqramlarının tələbi ilə hər bir fənn üzrə mövzular və elmi biliklər dərslərdə şagirdlərə sistemliklik və ardıcılıq prinsipi əsasında öyrədilir və mənimsədir. Şagird dərstdə iştirak etmədikdə, dərslərdə keçirilən mövzuları və bilikləri müəllimin izahatı əsasında dinləmədiyi üçün, onu sonra özü oxusa da, yenə tam aydın başa düşür. Bu zaman şagirdin biliyində müəyyən kəsir yaranır, bu kəsir isə gündən-günə artır, nəticədə şagirdin təlimdə vəziyyəti çətinləşər.

Belə vəziyyətin yaranmaması üçün sinif rəhbəri şagirdlərin dərslərə müntəzəm davam etməsinə xüsusi fikir verir, sinfindəki şagirdlərin üzrsüz dərslər ötürmələrinə qarşı ciddi səylə mübarizə aparır. İlk növbədə, o, hər gün şagirdlərin dərslərə davamiyyətini xüsusi olaraq izləyir və yoxlayır.

Sinif rəhbəri həftənin müəyyən günlərində sinif jurnalını nəzərdən keçirərək, müntəzəm qayda ilə dərslərə gedib şagirdlərdən kimin gəlib gəlmədiyini, dərslərdə sistemlik iştirak etmədiyini müəyyən edir, həm də onun tapşırığı ilə sinif nümayəndəsi müəyyən vaxtlarda kimin hansı gün, hansı saat dərstdə olmaması və yaxud dərstdən qaçması barədə ona dəqiq məlumat verir.

Sinif rəhbəri dərslərə gəlməyən, xüsusən də 2-3 gün və daha çox müddət dərslərdə iştirak etməyən şagirdlərin ailəsinə bu barədə məlumat verir, valideynləri xəbərdar edir. O, mütləq valideynlə müəyyən əlaqə saxlayıb onu məktəbə çağırtdırır. Bundan sonra o, vali-

deynlərə və üzrsüz dərəcəyə gəlməyən həmin şagirdlərə müəyyən təsir göstərir. Sınıf rəhbəri dərslərə müntəzəm gəlməyən, tez-tez dərəcə ötürən uşaqlara şagirdin təlim vəzifələrini, dərslərə müntəzəm gəlməyən əhəmiyyətini izah edir və beləliklə də onlarda təlimə maraqlı və məsuliyyət hissini artırmağa çalışır.

Təlim müvəffəqiyyəti uğrunda mübarizədə dərslərindən geri qalan, zəif oxuyan və “2” qiymət alan şagirdlərə qayğı və kömək göstərmək, onlarla bütün dərəcə ili ərzində müntəzəm qayda üzrə əlavə işləmək sinif rəhbərinin mühüm bir vəzifəsidir. Təlimdə geriqalmanı vaxtında tez görmək və onun əsas səbəbini müəyyən etmək və onun qarşısını almaq çox mühüm şərtədir və vacibdir.

Sınıf rəhbəri sinif jurnalı və şagird gündəliklərində olan qiymətləri nəzərdən keçirib yoxlayarkən kimlərin hansı fənlərdən irəlilədiyini və kimlərin də gerilədiyini müəyyən edir və bu zəmin əsasında hansı şagirdlərlə hansı fənn müəlliminin köməyi ilə işləmək lazım gəldiyini müəyyənləşdirir.

Bundan sonra o, həmin geridə qalan tək-tək şagirdlər haqqında ayrı-ayrı fənn müəllimləri ilə xüsusi müsahibə aparıb, hər bir şagirdin hansı fəndən zəif oxumasının səbəbini öyrənir və birlikdə həmin şagirdlərə müəyyən əməli qayğı və köməklik göstərmək üçün bəzi faydalı tədbirlər görürlər: fənn müəllimi dərəcədə şagirdə diqqəti və qayğıni artırır, onu diqqətlə dərəcə fikir verməyə təhrik edir, onun üçün əlavə məşğələlər təşkil edir, onu dərəcədə fəallaşdırmağa çalışır. Bundan əlavə, sinif rəhbəri və fənn müəlliminin birgə rəyi ilə şagirdlərə dərslərini öyrənməkdə sinfin bəzi qabaqcıl, əlaçılı şagirdlərinin yoldaşlıq köməyi təşkil edilir. Ona evdə əlverişli təlim şəraiti, dərslərini vaxtılı-vaxtında öyrənməsi üçün valideynlərinin nəzarəti, qayğısı və əməli köməyi təmin edilir. Tənbəl şagirdlərlə xüsusi, fərdi tərbiyəvi söhbətlər aparılır və onların təhsilin əhəmiyyətini yaxşı dərk etməsinə və bu yolla təlimə marağının və səyinin artırılmasına ciddi, hərtərəfli təsir göstərilir.

Şagirdlərin dərslərindən əla və yaxşı oxuması, habelə təlim işində yüksək müvəffəqiyyət qazanması üçün onların ev tapşırıqlarını müntəzəm həll etmələri vacibdir. Bu zəruriyyətə görə, sinif rəhbəri öz sinfində şagirdlərin evə verilən təlim tapşırıqlarının müəyyən normada verilməsinə xüsusi nəzarət etməlidir. Çünki bəzi müəllimlər tədris etdiyi öz fənnini yaxşı öyrətmək məqsədi ilə bir-

birindən xəbərsiz şəkildə evə təlim tapşırıqlarını həddən çox verir və nəticədə şagirdlər ev tapşırıqları ilə yüklənirlər.

Bunun nəticəsində həftənin bəzi günlərində təlim tapşırıqları çoxlu miqdarda və ağır olduğu üçün şagirdlər çətinliyə düşür, əla və yaxşı oxuyanlar bu tapşırıqlar üzərində gün ərzində uzun müddət gərgin işləməli olur, bir sözlə, özlərini fiziki cəhətdən üzürlər.

Orta və zəif oxuyanlar qorxub çox vaxt çətin dərslərin öyrənilməsinə, dərs tapşırıqlarını yerinə yetirmək işinə ya gücləri çatmadığından onları yarımçıq, səthi icra edir, bəzilərini öyrənib, həll edib yerinə yetirir, bəzilərini isə heç yerinə yetirmir, hətta öyrənmir və hazırlamırlar.

Sınıf rəhbəri şagirdlərə ev tapşırıqlarının normadan artıq verilməsinin qarşısını almaq məqsədilə öz sinfində dərs deyən ayrı-ayrı fənn müəllimləri ilə il ərzində həmişə sıx əlaqə saxlamalı və onların hamısından dövlət sənədlərində nəzərdə tutulan norma üzrə şagirdlərə ev tapşırıqlarının verilməsini tələb edir, bu istiqamətdə onların arasında vahid xətt-hərəkət yaratmalıdır, habelə bu məqsədə mütləq nail olmalıdır.

Bununla bərabər, sınıf rəhbəri bu sahədə şagirdlərə başqa formada da qayğı göstərir, dərs mövzuları və materialları, ev tapşırıqları üzərində səmərəli işləmək yollarına dair onlarla müəyyən vaxtlarda xüsusi müsahibələr keçirir, onlara faydalı məsləhətlər verir, sərfəli qaydalar öyrədir. Şagirdlərdə təlimə məsuliyyət hissinin yaradılması və tərbiyə edilməsində şagird gündəliklərinin müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Gündəliyin olması şagirdi məsuliyyətli olmağa təhrik edir. Buna görə də sınıf rəhbəri sinifdə bütün şagirdlərin gündəliyinin olmasının və onun səliqəli aparılması qayğısına qalır, onun əhəmiyyətini şagirdə aydın başa salır, şagirdləri gündəliyi təmiz yazmağa, səliqəli saxlamağa və aparmağa təhrik edir.

Bəzən isə o, zəruri hallarda şagirdin təlim fəaiyyəti, müvəffəqiyyəti və vəziyyəti, dərslə davamiyyəti və s. barədə gündəlik vasitəsilə valideynlərə müəyyən siqnallar verir, orada valideynlərinə-anaların nəzərinə bəzi konkret məlumatlar, dəqiq qeydlər yazır və onlara çatdırır. Məsələn; pedaqoji ədəbiyyatda tövsiyə edildiyi qaydada gündəlikdə bu məzmununda qeydlər yazmaq olar: “Elçin son günlərdə birinci dərslərə gecikir” və s.

Bütün müəllimlər şagirdlərdən dərs soruşduqda, onların qiymətini mütləq jurnala və gündəliyə yazmalıdır. Bu sinif rəhbərinin və valideynlərin şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə nəzarət etməsi üçün vacibdir. Bu eyni zamanda şagirdlərdə təlimə məsuliyyəti artırır.

Şagirdlərin dərsə hazırlaşması və təlim tapşırıqlarını müvəffəqiyyətlə icra etmələri üçün, onların gün ərzində müəyyən rejim üzrə işləməsinin və evdə normal şəraitinin, xüsusi iş guşəsinin olmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Məktəbli üçün ailədə müəyyən bir otaqda xüsusi iş guşəsinin yaradılması və orada məktəblinin boyuna müvafiq iş stolu, stulunun qoyulması və onun bütün dərs kitabları, tədris ləvazimatları ilə təmin edilməsi şagirdin dərslərini və başqa təlim tapşırıqlarını sakit bir guşədə rahat öyrənməsinə, normal şəraitdə müvəffəqiyyətlə icra etməsinə əlverişli imkan yaradır.

Eləcə də, məktəblinin gün ərzində dəqiq rejim qaydası ilə yaşaması və işləməsi, onun gün ərzində sistemə qayda ilə müəyyən dəqiq vaxtlarda evdə təlim tapşırıqlarını, dərslərini öyrənməsi və icra etməsi, müəyyən vaxtlarda açıq havada gəzməsi, idmanla məşğul olaraq istirahət etməsi və normal yatması məqsədəuyğundur.

Şagirdlər zehni və fiziki əmək məşğələlərini düzgün növ- bələşdirdiyi üçün bu məşğələlərin birindən digərinə keçəndə fəal istirahət edir, zehni cəhətdən çox yaxşı qavrayır və şən əhval ruhiyyəli olurlar. Bu hal şagirdlərin növbəti dərslərini asan və tez mənimsəməsinə, yaxşı başa düşməsinə, evə verilən təlim tapşırıqlarını tez və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmələrinə çox kömək edir və müsbət təsir göstərir.

Lakin bəzi ailələrdə bu mühüm məsələyə ciddi əhəmiyyət verilmir. Sinif rəhbəri təlim uğrunda mübarizə apararkən şagirdin gün ərzində dəqiq rejim ilə işləməsinə və onun üçün evdə iş guşəsi təşkil olunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirir və normal təşkilinə nail olmağa çalışır.

Bu niyyətlə o, gündəlik rejim və iş guşəsinin zəruriyyəti və əhəmiyyətini tədris ilinin əvvəlində sinif iclaslarında şagirdlərə, valideyn yığıncaqlarında isə valideynlərə izah edir, həm də vaxtaşırı bu mövzularda söhbətlər aparıb, bunların faydalı olmasını onlara aydın dərk etdirir. Bununla bağlı o, vaxtaşırı şagird və valideynlərə

lazımı məsləhətlər verir, tövsiyələr edir.

Bunlardan başqa, sinif rəhbəri sinifdəki şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətlərini, ayrı-ayrı fənlərə necə münasibət göstərdiyini və fəallığını öyrənmək üçün müntəzəm qayda ilə müxtəlif vaxtlarda dərslərə, laborator və praktik məşğələlərə gedib şagirdləri müşahidə edir, vəziyyəti öyrənir və müəyyən məlumatlar toplayır. Bu əsasda şagirdlərə yenidən təsir göstərərək onları təlim uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirməyə və təhrik etməyə çalışır.

Sinif rəhbərinin mühüm işlərindən biri də şagirdlərinin mərkəzləşdirilmiş imtahanlara daha səmərəli hazırlaşmasına düzgün təlimat və istiqamət verməkdən, onların yüksək səviyyədə müvəffəqiyyətlə imtahanlar verməsinə nail olmaqdan ibarətdir. O, bu işləri də səmərəli təşkil etməyə və şagirdlərin imtahanlarının uğurlu, müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə nail olmağa çalışır.

Tədris ilinin sonuna yaxın dövrdə isə sinif rəhbəri yayda öz üzərində işləmək və “2” qiymət aldığı fəndən yenidən imtahan vermək üçün “məcburi təlim tapşırığı” alan şagirdlərə xüsusi qayğı və kömək göstərir, onlarla almış olduqları təlim tapşırıqları üzərində səmərəli işləməyə dair fərdi müsahibələr aparır, həmin şagirdlərə və onların valideynlərinə bu sahədə xeyirxah, faydalı məsləhətlər verir, düzgün yollar və istiqamətlər göstərir.

10.8. Sinif rəhbərinin valideynlərlə apardığı işin məzmunu

Sinif rəhbərinin fəaliyyətində valideynlərlə aparılan pedaqoji iş mühüm yer tutur. Bu istiqamətdə onun işinin əsas mərkəzini valideynlər – ata-analar arasında pedaqoji bilikləri müntəzəm təbliğ etmək və ailə tərbiyəsi məsələləri, ailədə uşaqları düzgün tərbiyə etmək üsulları ilə onları silahlandırmaq təşkil edir.

Belə ki, valideynlərin heç də hamısı xüsusi pedaqoji təhsilli deyildirlər, onlar müxtəlif peşələrin sahibləri olduqlarından xüsusi pedaqoji təhsil almamışlar.

Buna görə də valideynlərə ailədə uşağı düzgün tərbiyə etmək üsulları barədə müntəzəm elmi məlumatların və nəzəri-pedaqoji

biliklərin verilməsi zəruridir.

Məktəbin işini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqındakı bəzi qərarlar valideynlər arasında pedaqoji biliklərin hər vasitə ilə, xüsusən də mətbuat vasitəsilə və şifahi yolla təbliğinin yaxşılaşdırılmasını tələb edir və bu istiqamətdə müəyyən faydalı tədbirlərin görülməsini qarşıya əməli vəzifə qoymuşdur.

Bu sahədə sinif rəhbəri bir sıra mühüm işlər görür və həyata keçirir. O, ilk növbədə, öz sinfinin valideynlərini məktəbə dəvət edib, sinif valideyn yığıncağı keçirir və orada şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işləri sahəsində valideynlərin vəzifələrini, onların məktəblə, müəllimlərlə müntəzəm əlaqə saxlamasının, vaxtaşırı məktəbə gəlib öz uşaqlarının təlim müvəffəqiyyəti, dərslərə davamiyyəti, tərbiyə işləri ilə yaxından maraqlanmasının və tanış olmasının əhəmiyyətini onlara izah edib başa salır, bu istiqamətdə valideynlərə müəyyən tapşırıqlar, məsləhətlər və tələblər verir.

Sinif rəhbəri hər dəfə valideynlərlə fərdi halda görüşəndə uşağın təlim-tərbiyəsi işinin vəziyyəti haqqında, dərslərə davamiyyəti, ayrı-ayrı fənlər üzrə təlim müvəffəqiyyəti və məsuliyyəti, şagirdlərin qaydalara necə əməl etməsi, intizamı, əxlaqı və mədəni davranışı, sağlamlığı, müəllim və sinif yoldaşları ilə münasibəti və s. barədə valideynlərə real, konkret məlumat verir, bu istiqamətlərdə onların uşaqlara qayğısını, tələbkərlərini və nəzarətini təşkil edir, habelə təlim-tərbiyə vəzifələri sahəsində məktəblə ailə arasında vahid tələblərin, fəaliyyət xəttinin gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə müvəffəq olur.

Sinif rəhbəri fərdi pedaqoji müsahibə zamanı valideynləri müasir pedaqoji biliklərlə aydın təlimatlandırır istiqamətləndirməli, ailədə uşaqları düzgün tərbiyə etmək yollarını, şərt və qaydalarını onlara öyrətməyə nail olmalıdır. Valideynlərlə aparılan belə fərdi söhbətlərlə bərabər, sinif rəhbəri vaxtaşırı şagirdlərin valideynlərini məktəbə dəvət edib, “sinif valideyn yığıncağı” təşkil edir.

Belə yığıncaqlarda şagirdlərin təlim-tərbiyəsinin səmərəli təşkilinin bəzi konkret məsələlərinə dair sinif rəhbəri (məsələn; “Şagirdlərin təlim-tərbiyəsi sahəsində valideynlərin vəzifələri”, “Uşaqların fiziki tərbiyəsi və sağlamlığı sahəsində valideyn qayğısı” və s.) qısa müddətli məruzələr edir, mühazirələr söyləyir.

Beləliklə, sinif rəhbəri valideynlərə müəyyən sistem ilə muntəzəm pedaqoji təhsil verir, onların ailədə uşaqların təlim-tərbiyəsi işlərini məktəbin vəzifələri və tələbləri istiqamətində daha düzgün və səmərəli qurmaq, təşkil etmək və həyata keçirmək ideyaları, üsulları və vasitələri haqqında pedaqoji biliklərlə məlumatlandırır, təlimatlandırır və istiqamətləndirir.

Bu yollarla pedaqoji bilikləri öyrənmək, aydın və şüurlu mənimsəmək nəticəsində valideynlər, gənc ata-analar ailə tərbiyəsi sahəsində öz vəzifələrini, rolunu və məsuliyyətini düzgün dərk edir, öz ailəsində övladının təlim-tərbiyəsi işlərini, mütaliəsini, dərslərə hazırlaşması işini, gündəlik rejimini, əxlaqi və mədəni davranışını və s. kimi məsələləri dövlət müəssisəsi olan məktəbin vəzifələri və tələbləri əsasında təşkil edir və müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyə səy edir və çalışırlar.

Məktəb ailə tərbiyəsi sahəsində, ailədə uşaqları müvəffəqiyyətlə tərbiyə etmək işində həmişə valideynlərə qayğı, kömək və rəhbərlik göstərməli, onların ailə tərbiyəsində dair zəruri elmi-pedaqoji biliklərlə silahlanmasını təmin etməlidir.

Ailə tərbiyəsi sahəsində valideynlər arasında müvəffəqiyyətli pedaqoji maarif təbliğatını başlıca olaraq sinif rəhbəri “sinif valideyn yığıncaqları” vasitəsilə həyata keçirir və keçirməlidir. Sinif valideyn yığıncaqlarına bütün və əksəriyyət valideynlər böyük maraq göstərir və belə yığıncaqlara muntəzəm gəlirlər.

Ailə tərbiyəsi mövzularında aparılan pedaqoji söhbətlər, məruzə və mühazirələr ayrı-ayrı sinif şagirdlərinin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə təşkil edilir. Sinif valideyn yığıncaqları müasir pedaqoji ədəbiyyatın düzgün tövsiyə etdiyi kimi, hər rübün əvvəlində olmaqla, tədris ili ərzində cəmi dəfə dəfə deyil, hər bir sinif valideynləri ilə ayda bir dəfə muntəzəm təşkil etməlidir.

Orada sinif rəhbəri müəyyən dəqiq plan üzrə ailə tərbiyəsində ayrı-ayrı konkret məsələlərinə dair zəruri və çox vacib mövzularda maraqlı, müxtəlif tanış ailələrin həyatından, təcrübəsindən alınmış faktlar, hadisələrə dair məzmunlu söhbətlər və mühazirələr aparmalıdır.

Bu tədbirlər valideynlərin tərbiyə prosesinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, tərbiyə işlərinin xüsusiyyətləri, səmərəli təşkilat yolları, vasitə və üsulları, habelə ailədə övlad tərbiyəsində valideyn-

lərin vəzifələri, məsuliyyəti, valideyn nüfuzunun əhəmiyyəti və onun təsiri, ev tapşırıqları üzərində valideyn nəzarəti və s. kimi məsələlər barədə elmi-pedaqoji təhsili, pedaqoji-psixoloji bilikləri mənimsəməsinə çox kömək edir.

Valideynlər üçün nəzərdə tutulan belə söhbətlərə sinif rəhbəri ciddi yanaşmalı və yaxşı hazırlaşmalıdır. O, ailədə şagirdlərin tərbiyəsinə aid mövcud pedaqoji ədəbiyyatı müntəzəm oxuyub öyrənmək yolu ilə bu sahədə tərbiyə nəzəriyyəsini yaxşı və əhatəli mənimsəyə bilir və valideynlər qarşısında istənilən mövzularda 30-35 dəqiqəlik vaxt ərzində müvəffəqiyyətlə çıxış edərək lazımı pedaqoji bilikləri onlara aydın çatdırmağı və öyrətməyi bacarar.

Bütün bu işlərlə yanaşı, sinif rəhbərləri şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işlərinin səmərəli təşkili və həyata keçirilməsi məsələləri barədə il ərzində vaxtaşırı tək-tək valideynlərlə, ata-analarla zəruri pedaqoji müsahibələr, fərdi söhbətlər aparırlar.

Sinfin təlim-tərbiyəsi işlərinin təşkili və həyata keçirilməsində pedaqoji təhsilli, təşkilatçı valideynlərin əməli qayğısını, köməyini və fəal iştirakını təşkil edir, şagirdlərin gəzinti və ekskursiyalara, kino və teatra, sərgilərə kollektiv gedişi zamanı, eləcə də sinif şagirdlərini milli bayram günlərini, tarixi günləri, görkəmli şəxsiyyətlərin yubiley günlərini, adlı-sanlı adamlarla görüş gecələrini təntənəli şəkildə qeyd edilməsinə hazırlıq tədbirlərində valideyn fəallarının yardım və köməyini təmin edirlər.

Bu işlərdə valideynlərin iştirakına müəyyən lazımı imkan yaradır və onlara rəhbərlik göstərir. Bütün bu işlər ayrı-ayrı siniflərdə tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir, şagirdlərin tərbiyəsinə yaxşılaşdırır və təkmilləşdirir.

10.9. Valideynlər arasında pedaqoji maarifləndirmə

Bildiyimiz kimi, məktəb valideynlərin iştirakı olmadan yeni nəslin tərbiyəsi sahəsində qarşıya çıxan bütün problemləri həll edə bilməz. Şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti ilə valideynlərin pedaqoji bilikləri arasında birbaşa əlaqə vardır. Bir qayda olaraq, düzgün ailə tərbiyəsi görmüş uşaqların təlim müvəffəqiyyəti də yüksək olur.

Lakin, ailə tərbiyəsində ciddi nöqsanlara yol verən ailələr də az deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri valideynlərin pedaqoji biliyinin az olmasıdır. Valideynlərin pedaqoji biliyinin artırılması üçün məktəblərdə valideynlərlə müxtəlif pedaqoji yönümdə işlər aparılır. Aparılan bu işlər kollektiv və fərdi xarakter daşıyır.

I-Kollektiv əlaqə formalarına daxildir:

- ⌘ Sinif valideyn yığıncaqları;
- ⌘ Valideynlər üçün məsləhət saatları;
- ⌘ Valideynlər üçün “Açıq qapı” günləri;
- ⌘ Valideyn konfransları;

Valideynlərin ayrı-ayrı siniflər ilə tematik məsləhətlərin və praktik məşğələlərin təşkili;

- ⌘ Müntəzəm şəkildə keçirilən pedaqoji söhbətlər.

II- Fərdi əlaqə formalarına daxildir:

- ⌘ Sinif rəhbərinin bu və ya digər şagirdin ailəsinə getməsi;
- ⌘ Valideynlərin məktəbə dəvət olunması və s.

III- Qrup halında əlaqə formalarına daxildir:

Tez-tez intizamı pozan, pedaqoji təsirlərdən nəticə çıxarmayan iki və daha artıq məktəblinin valideynlərin sinfə çağırılması;

Pedaqoji və psixoloji maariflənməyə ehtiyacı olan bir sinfin valideynləri üçün pedaqoji lektoriyalar.

Müəllim adları qeyd olunan formaların hər biri haqqında şagirdlərə məlumat verməlidir. Bunların izahından sonra onun aşağıdakı məsələlərə toxunması vacibdir: Valideynlərlə aparılan pedaqoji, nəzəri və metodiki işlərin əksəriyyəti */xüsusən, pedaqoji savadın artırılması üçün zəruri olanlar/* kollektiv xarakter daşıyır.

Mühazirə və söhbətin məzmununu dərk etmək imkanı bütün dinləyicilərdə eyni olmur. Bununla əlaqədar olaraq, oxunan mühazirələr, aparılan söhbətlər, müzakirələr, disputlar heç də həmişə pedaqoji cəhətdən məqsədəuyğun nəticə vermir. Zəruri pedaqoji nəticəni əldə etmək üçün valideynlərlə fərdi surətdə işləmək lazımdır.

Aparılmış elmi tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, valideynlərin pedaqoji savadının artırılması, diferensial yanaşma daha səmərəli nəticə əldə edilməsinə şərait yaradır. Pedaqoji biliyin təbliğində diferensial yanaşma dedikdə, hər hansı bir meyar əsasında müəyyən edilmiş valideyn qrupları ilə məqsədəuyğun və planlı şəkildə aparılan nəzəri-metodiki işlər nəzərdə tutulur.

Bu zaman müəllim müxtəlif situasiyalarda hər bir qrup üçün daha səmərəli olan vasitə və yollardan istifadə edir. Valideynlərlə aparılan işin məqsədindən asılı olaraq diferensiasiyanın meyarı müxtəlif ola bilər: *“Valideynin məktəbə münasibəti”*, *“Ailənin strukturu”*, *“Valideynin pedaqoji hazırlıq səviyyəsi”* və s. *Pedaqoji savad səviyyəsinə görə, valideynləri əsasən, üç qrupa ayırmaq məqsəddəyğündür. Bu qruplar aşağıdakılardır:*

Birinci qrupa daxil olan valideynlər yüksək pedaqoji savadları və uşaqların tərbiyəsinə göstərdikləri maraq və həvəsə görə digərlərindən fərqlənirlər. Belə valideynlər daim yeni ədəbiyyatı izləyir və öz pedaqoji təhsillərini müntəzəm olaraq artırır. Onların çoxu valideyn komitəsinin üzvüdür, məktəbin verdiyi tapşırıqları məsuliyyətlə yerinə yetirirlər.

İkinci qrupa daxil olan valideynlər uşaqların tərbiyəsi işinə böyük maraq göstərirlər. Lakin, onlar kifayət qədər pedaqoji hazırlığa malik deyildirlər. Bu səbəbdən də övladlarının tərbiyəsində həmişə müvəffəqiyyət qazana bilmirlər.

Bəzən onlarla uşaqlar arasında qısa müddətli münaqişələr yaranır. Belə hallarda onlar sinif rəhbərinə müraciət edir, onunla məsləhətləşirlər. Onlar məktəbin müxtəlif tədbirlərində də fəal iştirak edir, uşaqlarının yaxşı oxuması üçün əllərindən gələni əsirgəmir.

Üçüncü qrupa daxil olan valideynlər pedaqoji savadlarının aşağı olmalarına görə övladlarının tərbiyəsinə maraq göstərmirlər. Belə ailələrdə tez-tez uşaqlarla valideynlər arasında münaqişələr baş verir.

Birinci qrupa daxil olan valideynlərlə iş zamanı, ilk növbədə, onların pedaqoji ustalığına və təcrübəsinə arxalanmaq və onlara metodik xarakter daşıyan tapşırıqlar vermək lazımdır. Belə valideynlər ikinci və üçüncü qrupa daxil olan valideynlər üçün müxtəlif yığıncaqlarda və elmi-metodiki konfranslarda mühazirələr oxumasını, söhbətlər etməsini, müxtəlif sinifdən xaric tədbirlərdə iştirakını təşkil etmək məqsəddəyğündür. Bu valideynləri ən yeni pedaqoji ədəbiyyatla tanış etmək, onların pedaqoji məharətlərini artırmaq qayğısına qalmaq lazımdır.

Məktəb ikinci qrup valideynlərin nəzəri biliyini artırmağa çalışmalıdır. Bu məqsədlə onlarla “uşağın asudə vaxtının təşkili”, “Mədəni davranış qaydaları” və s. məsələləri əhatə edən söhbətlər

aparmaq faydalı olar. Bu valideynlərə tez-tez illüstrativ nümunə əsasında misallar gətirmək və izahedici konkret situasiyada nə üçün belə etmək lazım olduğunu izah etmək, xarakter daşıyan tapşırıqlar vermək lazımdır.

Bu cür tapşırıqların həlli, bir tərəfdən valideynlərin nəzəri biliklərini artırır, digər tərəfdən qazandıqları bilikləri əməli olaraq tətbiq etmək bacarığını formalaşdırır. Bu qrup valideynlərin müxtəlif situasiyalarda necə hərəkət etdiklərini öyrənmək, onların səhvlərini müzakirə etmək də faydalı olardı. Müntəzəm olaraq keçirilən tematik yığıncaqlar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Üçüncü qrupa daxil olan valideynlərlə daha çox fərdi söhbətlər etmək lazımdır. Bu söhbətlərdə valideynlərin səhvlərini izah etmək vacibdir. Müntəzəm olaraq aparılan fərdi söhbətlər bir müddət sonra bu valideynlərlə qrup şəklində məşğul olmaq imkanı yarandığı zaman onlara alternativ xarakterli tapşırıqlar təklif edilə bilər.

Belə tip tapşırıqlar valideynlərin hər hansı bir situasiyaya münasibətini və səhvinə öyrənməyə imkanı verir. Sonra səhvlər müzakirə olunur, müəllimlər tədricən bu valideynlərlə izahedici xarakter daşıyan tapşırıqlar verə bilərlər. Belə tapşırıqlar valideynlərə sərbəst fikir yürütmək imkanı yaradır. Söhbətlər, tematik yığıncaqlar, sual-cavab axşamları və s. tədricən səmərəsini verir.

Beləliklə, valideynlərlə əlaqə sistemli, məqsədyönlü, plana uyğun şəkildə olmalı, ailə tərbiyəsinin müsbət ənənələrinə əsaslanmalıdır. Sınıf rəhbərinin ailələrlə işinin əsas məqsədi şagirdlərin tərbiyəsində vahid tələbkarlığı müəyyənləşdirməkdir. Sınıf rəhbərinin apardığı tərbiyə işinin səmərəliliyi məktəb və ailənin qarşısında dayanan, tərbiyə vəzifələrinə cavab verən müxtəlif forma və metodların, habelə işin məzmununun hansı səviyyədə uzlaşmasından çox asılıdır.

Suallar və tapşırıqlar

1. Sınıf rəhbərinin işinin məzmununu nədən ibarətdir?
2. Sınıf rəhbərinin vəzifələrinə nələr daxildir?
3. Sınıf rəhbərinin işinin hansı xüsusiyyətləri vardır?
4. Sınıf rəhbərinin əsas fəaliyyət sahələrinə nələr daxildir?
5. Sınıf rəhbəri şagirdləri öyrənərkən hansı tələblərə əməl etməlidir?

6. Sinif rəhbəri şagirdləri hansı metodlarla öyrənir?
7. Müsahibə haqqında nə bilirsən? Fikrinizi əsaslandırın.
8. Sinif rəhbərinin hüquqlarına nələr daxildir?
9. Sinif şagirdlərini öyrənməyin əsas metodları hansılardır?
10. Sinif rəhbərinin şagirdlərlə apardığı işləri xarakterizə edin.
11. Siniflərin təlim-tərbiyəsi sahəsində sinif rəhbərinin valideynlərlə apardığı işlərə nələr daxildir?
12. Valideynlərlə aparılan işlər necə xarakter daşıyır?
13. Kollektiv əlaqə formalarına nələr daxildir?
14. Fərdi əlaqə formalarını səciyyələndirin.
15. Qrup halında əlaqə formalarına nələr aiddir?
16. Pedaqoji savad səviyyəsinə görə valideynləri neçə qrupa bölürlər? Onların şərhini verin.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
2. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: ABU, Təhsil, 2006
3. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
4. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı, 1993
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika, 2003.
6. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
7. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodkası (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.
8. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009.
9. Məmmədov T.M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
11. Musayev İ.V. Müəllimin və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.

10.10. Sınıf saati

Möhkəm sınıf kollektivinin yaradılmasında, onun mütəşəkkil fəaliyyətində, şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, sınıf kollektivinin qarşısında duran problemləri araşdırmaqda, tərbiyəvi vəzifələri operativ həll etməkdə və kollektivi hər hansı bir işə səfərbər etməkdə sınıf saati ən yaxşı vasitədir. Məktəblərdə sınıf rəhbərləri tərəfindən tərbiyə işinin əsas forması hesab edilən, bütün təlim-tərbiyə prosesini və onun təhlilini əhatə edən **“sınıf saati”** geniş tətbiq olunur.

Sınıf saati bir qayda olaraq, frontal keçirilir və uşaqların müvəffəqiyyət problemlərini həll etməklə məhdudlaşır. Lakin bu cür məhdudiyət sınıf saatlarında tərbiyə məsələlərini yüksək məzmunlu bir səviyyədə həll etməyə imkan vermir.

Sınıf saatını keçirməkdə sınıf rəhbərinin vəzifəsi şagirdlərdə məqsədyönlü, işgüzar ünsiyyəti təmin etmək, sinifdə sağlam əxlaqi mühit yaratmaqdır. Sınıf saati əvvəlcədən dərs cədvəlinə daxil edilir, həftədə bir dəfə müəyyən olunmuş gündə keçirilir.

Bəs sınıf saati nə vaxt keçirilməlidir? Sınıf saati dərscənkənar tərbiyə işi olduğundan, o, dərscənkənar sonra keçirilməlidir. Yaxşı olar ki, sınıf saati həftənin sonuna salınsın.

Sınıf saati ayda neçə dəfə keçirilməlidir? Sınıf saatının səmərəliliyi onun say çoxluğunda deyil, pedaqoji cəhətdən qurulması, keçirilmə metodikası şagirdlərin şüur və davranışına təsir etməklə, kollektivin fəallığı və təşəbbüskarlığı ilə ölçülür. Təcrübələr göstərir ki, sınıf saatının mütləq hər həftə keçirilməsi heç də vacib deyil. Ciddi hazırlıq tələb edən sınıf saatını digər tərbiyəvi iş formaları ilə növbələşdirərək ayda bir-iki dəfə keçirmək olar.

Sınıf saatının müddəti nə qədər olmalıdır? Bunun üçün də qəti hökm vermək olmaz. Sınıf saati o vaxt qurtara bilər ki, artıq uşaqlar özləri onun qurtarmasını hiss etsinlər. Amma sınıf saati uşaqlar yorulanadək davam etdirilməməlidir. Buna baxmayaraq, V-VI siniflərdə sınıf saati 40-45 dəqiqə, yuxarı siniflərdə isə, əgər mövzu aktual və maraqlıdırsa, bir saata qədər artırıla bilər. Sınıf saatlarından nəsihət, öyüd vermək üçün istifadə edilməsi arzuolunmazdır. Uşaqlar hiss etməlidirlər ki, onları tərbiyə işi aparmaq üçün

deyil, sadəcə olaraq, səmimi söhbət, bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaq üçün yığımlar.

Sınıf saatlarını keçirərkən sinif rəhbəri aşağıdakı məsələləri həll etməlidir:

  Mövzunun seçilməsi;

  Keçirilmə yeri və vaxtı; “Sınıf saati”nin planının tərtibi və keçirilməsinə hazırlıq;

  Əksər məktəblilərin hazırlıq prosesinə cəlb olunması;

  Şagirdlər arasında tapşırıqların bölünməsi;

  Şagirdlərin tərbiyə səviyyəsini, sinfin xüsusiyyətlərini, onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq imkanı və s.

Sınıf saatının məzmunu necə olmalıdır? Sınıf saati şagirdlərin təhsilinin və tərbiyəsinin qarşısında duran vəzifələri əhatə etməlidir. Şagirdlərin mənəvi problemlərini öyrənmək, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi, dövlətçiliyi haqqında bilik və təsəvvürlərini genişləndirmək, bu yolda canlarını qurban verənləri və hazırda Azərbaycanı qurub yaranları, inkişaf etdirənləri, müstəqilliyimizi möhkəmləndirib dünyaya tanıtdıran ümummillə liderimiz H.Əliyevin gərgin əməyini, fəaliyyətini anlatmaq, vətənimizin dostları və düşmənlərini tanıtmək, dövlətimizin əsas rəmzlərini, Əsas Qanunu öyrətmək, hər bir məktəblinin mənəvi aləmini zənginləşdirmək sinif saatının məzmununda özünə möhkəm yer tutmalıdır. Göstərilən məzmun konkret mövzularda öz əksini tapmalı və sinif rəhbərinin iş planına daxil edilməlidir.

Sınıf saati mövzuya və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun, sinfin hazırlıq səviyyəsinə müvafiq olaraq müxtəlif formalarda – söhbət, müzakirə, görüş, disput, viktorina, şifahi jurnal kimi də təşkil edilə bilər. Sınıf saati sinfin ali orqanı kimi sinfin mühüm işlərinin əsas təşkil formasıdır. Sınıf saatının keçirilməsinə verilən əsas tələb bütün şagirdlərin bu tədbirlərdə fəal iştirakıdır. Onlar bir-birinə oxşamamalı və təkrar olunmamalıdır. Sınıf saati rəngarəngliyi ilə seçilməlidir.

Şagirdlər və sinif rəhbəri seçilmiş mövzuya əvvəlcədən hazırlanırlar. Bundan sonra qoyulmuş məsələnin müzakirəsi başlanır. Məktəblilər qısa məlumatlarla çıxış edir, məsələyə aid mühakimə yürüdür və suallara cavab verirlər.

Bu cür tədbirlərin keçirilməsində şagirdlər böyük həvəs və maraqla iştirak edir, məcburiyyət olmadan seçilmiş mövzu üzrə verilmiş tapşırıqları yerinə yetirir, bu və ya digər problemin müzakirəsində öz müstəqilliklərini, qabiliyyətlərini, bacarıq və biliklərini nümayiş etdirirlər.

Sınıf saatinın bu cür təşkili şagirdə hiss olunan dərəcədə pedaqoji təsir göstərir, onun kim olduğunu dərk etməyə, tərbiyənin şüurlu və fəal subyektinə çevrilməsinə kömək edir. Sınıf saati mövzudan asılı olaraq məktəbdənkənar da keçirilə bilər.

Məsələn; əgər sınıf saati təbiətin qorunmasına həsr olunubsa, əlbəttə, bu mövzu təbiətin qoynunda – bulaq başında, yaxud nəbatət bağında keçirilə bilər. Yaxud yol hərəkəti qaydalarına həsr olunmuş sınıf saati yaxşı olar ki, DYP-nin tədris mərkəzində və ya xüsusi tərtib edilmiş sınıf otağında təşkil edilsin.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, sınıf saatinın, əsasən, üç funksiyası var: *maarifləndirici, istiqamətverici və təşkiledici funksiya.*

Maarifləndirici funksiya onunla izah edilir ki, sınıf saatinın şagirdlərin bilik və dünyagörüşləri genişləndirilir, məlumatlılıq səviyyəsi artır və fənlərin yaxşı öyrənməsinə əsas yaranır. Belə sınıf saatinın mövzusu ölkəmizin iqtisadi, siyasi həyatına, elm və texnika yeniliklərinə, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət və soykökümüzlə bağlı mövzulara həsr edilə bilər.

Bu istiqamətdə sınıf saatinın mövzuları müxtəlif ola bilər. Məsələn; “Azərbaycanın təbii sərvətləri”, “Xalqımızın böyük oğulları”, “Əsrin müqaviləsi”, “İpək yolu”, “Bizim Konstitusiyamız”, “Dövlət rəmzlərimiz”, “Xalqımızın tarixi abidələri”, habelə maraqlı həyat hadisələrindən, elm və texnika yeniliklərindən, öyrənilmiş və öyrənilməmiş sirlərindən sınıf saatlarında danışmaq olar.

İstiqamətverici funksiyalı sınıf saatinın şagirdlər praktik olaraq, fəaliyyətə, əməli işə, ictimai-faydalı əməyə istiqamətləndirir. Bu zaman şagirdlər real olaraq praktik fəaliyyətə qoşulurlar.

Təşkiledici funksiyalı sınıf saati isə sınıf kollektivinin təşkilinə, kollektivdə ictimai rəyin yaradılmasına, ictimai münasibətlərin təkmilləşməsinə, kollektivin hər hansı işə səfərbər edilməsinə həsr olunur. Bir sıra təcrübəli sınıf rəhbərləri hər bir tədris ilinin əvvəlində təşkilati sınıf saati keçirirlər. Bu saatda sinfin fəallarının-şagirdlərin ictimai tapşırıqları, vəzifələri bir daha konkretləşdirilir.

Sonra şagirdlər sinfin iş planı ilə tanış olurlar, planın iş bölgüsü icraçılar, təşkilatçılar və s. tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Təşkilat funksiyalı sinif saatlarında sinfin təlim-tərbiyə işlərinin vəziyyəti, şagirdlərin davranışı, təhsilə, yoldaşlarına münasibəti və s. məsələlər müzakirə edilə bilər. Belə müzakirələr şagirdlərin mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına, onların mütəşəkkil fəaliyyətinə, kollektivin möhkəmlənməsinə, fəaliyyətinin təkmilləşməsinə kömək edir.

Sinif saatında eksrompt söhbətlər də aparıla bilər. Yəni əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, hazırlıq görülməmiş, qəflətən ortaya çıxan məsələ haqqında söhbət edilir. Bu çox zaman ayrı-ayrı şagirdlərin müəyyən hərəkət və davranışı, habelə şagird qaydalarının pozulması halları, hüquq və vəzifələri müzakirə edilir, operativ qərarlar çıxarılır. Bəzən sinfin həyatında baş verən gözlənilməz hadisə, münaqişə, mürəkkəb situasiyalar müzakirə və təhlil edilir.

Belə hallarda təcrübəli sinif rəhbərləri təkcə günahkarları müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də hadisəni müzakirə etməklə bu və ya digər əxlaqi-etik problemin mahiyyətini hər bir şagirdə anlaşılıqlı şəkildə izahatını verir. Şübhəsiz, belə sinif saati şagirdlərin əxlaqi şüur və davranışının, mənəviyyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərir, onların ədalətli, prinsipial hərəkət etmələrinə, öz yoldaşlarına qarşı diqqətli olmağa, hərəkətlərinə düzgün qiymət vermələrinə kömək edir.

Sinif saatları öz təşkil xüsusiyyətlərinə görə də 3 növə bölünür:

Birinci növ sinif saatlarını sinif rəhbəri şəxsən özü keçirir. Belə sinif saatlarında sinif rəhbərləri müəyyən aktual mövzu ilə şagirdlər qarşısında çıxış edir. Mövzular rəngarəng və müxtəlif ola bilər. Məsələn; “Asudə vaxtı necə keçirməli?”, “Gün rejimini necə qurmalı?”, “Müstəqil çalışmağın sirləri” və s. Əlbəttə, sinif rəhbərləri belə mövzulara hazırlaşmalı və yeri gələrsə, ayrı-ayrı mütəxəssisləri, pedaqoq-alimləri cəlb edə bilərlər.

İkinci növ sinif saatlarını sinfin şagirdləri təşkil edir. Sinif rəhbəri şagirdlərlə birlikdə sinif saatının mövzusunu müəyyənləşdirir, şagirdlərin kitabxanadan, dövrü mətbuatdan istifadə etmələri üçün istiqamətlər göstərir, bədii ədəbiyyatdan, həyatdan nümunələr göstərmək üçün tapşırıqlar verir.

Şagirdlər sinif saatına müstəqil hazırlaşarkən fəallıq və təşəbbüskarlıq göstərir, maraqlı təkliflər, yaradıcı fikirlər irəli sürürlər. Belə sinif saatları daha çox yaradıcı xarakterli olur, sinif onu bayram təntənəsi kimi səbirsizliklə gözləyir. Bu növ sinif saatlarının keçirilməsinə “Milli qəhrəmanlarımız”, “Torpaqdan pay olmaz”, “Vətən onlarla fəxr edir”, “Doğma diyarım” və s. mövzular misal ola bilər.

Üçüncü növ sinif saatlarını dəvətli şəxslər aparırlar. Sinif saati müxtəlif peşə sahibləri, maraqlı həyatı olan şəxslərin, müharibə iştirakçılarının, veteranların iştirakı ilə keçirilir. Şagirdlərin belə şəxslərlə görüşü onların təlim və tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərir, bilik və dünyagörüşünü xeyli genişləndirir.

Belə tədbirə hazırlaşarkən sinif rəhbəri görüş iştirakçısı ilə əvvəlcədən görüşüb söhbət edir, tədbirin istiqaməti, məqsəd və vəzifələri, sinfin xüsusiyyətləri və s. məsələlər haqqında onlara məlumat verir. Bununla bərabər, sinif rəhbəri də şagirdləri görüşə hazırladır. Kimin gəlməsi haqqında, onun şəxsi keyfiyyətləri, ictimai vəzifəsi haqqında məlumat verir. Sinfin fəallarına görüşün təşkili üçün lazımı tapşırıqlar da verir. Onlar sinfi tərtib edir, hədiyyələr alır, çıxışa hazırlaşır, özfəaliyyət kollektivinin konsertini hazırlayırlar. Belə görüşlərdə vacib cəhət odur ki, şagirdlər hörmətli qonağı lazımcına salamlasın, qayğıkeşlik nümayiş etdirsinsən və diqqət göstərsin, çıxışını alqışlasın, hörmətlə yola salsın.

Dərs kimi sinif saatına da hazırlaşmaq zəruridir. Hər sinif saatına həm keçirilmə ərəfəsində, həm də bütün pedaqoji fəaliyyət boyu hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün sinif rəhbərinin kifayət qədər biliyi, təşkilatçılıq, didaktik, konstruktiv, kommunikativ qabiliyyəti olmalıdır.

Bəzən sinif rəhbəri sinif saati üçün hazır materialların, seminarların yoxluğundan şikayətlənir. Lakin unutmamaq lazımdır ki, ən yaxşı hazır material belə, müəllimin yaradıcı işini əvəz edə bilməz. Sinif saatında söhbət üçün ən yaxşı material bizim bu günkü həyat tərzi-miz, problemlərimiz və perspektivlərimizdir.

10.11. Sınıf rəhbərinin tərbiyəvi iş planı

Sınıf rəhbəri rəhbərlik etdiyi siniflə bağlı olaraq təlim-tərbiyə işini planlaşdırarkən sınıf rəhbəri həm tərbiyənin məqsəd və vəzifələrini nəzərə almalı, həm də məktəbin ümumi iş planı ilə hesablaşmalıdır.

Sınıf rəhbəri tədbirlər planı hazırlayarkən sinfin bilik və tərbiyəlilik səviyyəsini, onların maraq və tələbatlarını, psixoloji key-fiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Sinfin tərbiyə işlərinə aid plan illik və yarımillik tərtib edilir. Daha sonra sınıf rəhbəri öz işini daha konkret qurması üçün “Aylıq təqvim plan” da tutması işin xeyrinədir. Bu tor - qrafik formasında tutula bilər ki, bu da daha konkret xarakter daşıyır.

Təlim-tərbiyə işini planlaşdırarkən sınıf rəhbəri hansı tələbləri əsas götürməlidir? Bu *tələblər* aşağıdakılardır:

1) Məqsədəuyğunluq; 2) optimallıq; 3) planın reallığı; 4) konkretlik (icra vaxtı və məsul şəxs dəqiq göstərilməli); 5) yaşıuyğunluq; 6) yerli şəraitin nəzərə alınması; 7) perspektivlik və işdə rejimin təmin edilməsi.

Sınıf rəhbəri öz işini planlaşdırarkən *“Məktəblilərin tərbiyə edilməsinin nümunəvi məzmunu”*nu əsas götürməlidir. Sinfin iş planı müəyyən ardıcılıqla qurulmalıdır. Adətən, iş planının əvvəlində sinfin ümumi səciyyəsi verilir. Buna çox zaman *sinfin pasportu* da deyilir. Sonra sınıf fəallarının xarakteristikası verilir və sinfin qarşısında duran tərbiyəvi tədbirlər qeyd edilir.

Sonrakı bölmə *“Şagird kollektivi ilə aparılan işlər”* adlanır. Burada bir tədris ili ərzində şagirdlərlə aparılacaq tərbiyə işlərinin əsas məzmunu planlaşdırılır. Bura daxildir: *Şagirdlərlə aparılan intellektual tərbiyə işləri; Əxlaq tərbiyəsi üzrə aparılan işlər; Şagirdlərin mənəvi tərbiyə məsələləri; Əməksevərlik tərbiyəsi; Estetik tərbiyə; Fiziki tərbiyə və sağlamlıq işləri; Uşaq birliyi və Gənclər təşkilatı ilə aparılan işlər; “Validəynlərlə aparılan işlər”*

Tədbirlərin təşkili zamanı sınıf rəhbəri tərbiyəyə kompleks yanaşma prinsipinin tələblərini əsas götürməli və hər bir tədbirin məzmununu müəyyənləşdirərkən bu prinsipin tələblərindən çıxış etməlidir.

Planlaşdırma işlərində və ümumiyyətlə tərbiyə işlərinin təşkilində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, onların həyat şəraitini öyrənmək tərbiyə işində çox mühüm amildir. Bu, *birinci növbədə*, sinif rəhbərinin vəzifəsinə daxildir. Sinif rəhbərinin işinin müvəffəqiyyəti və səmərəliliyi hər bir şagirdin daxili aləmini, psixologiyasını dərinlən bilməkdən də asılıdır. Həqiqətən də məktəblilərin fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmədən onları düzgün tərbiyə etmək mümkün deyildir.

Sinfin tərbiyə işinin səmərəli təşkili və həyata keçirilməsi üçün onun məqsədyönlü, real, məzmunlu və aydın planlaşdırılması zəruridir və vacibdir. Sinif şagirdləri ilə aparılacaq işlərin düzgün planlaşdırılması tərbiyə prosesinin səmərəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Sinif rəhbərinin tərtib etdiyi tərbiyəvi iş planı iki başlıca məqsəd güdməli, iki mühüm tələbə cavab verməlidir:

1) Sinif rəhbərinin iş planı məktəbin qarşısında qoyulan təlim-tərbiyə prosesinin xüsusiyyətlərinə;

2) Habelə sinfin xüsusi inkişaf səviyyəsinə, real imkan və tələblərinə uyğun şəkildə konkret və aydın olmalıdır.

Sinif rəhbəri tərbiyəvi iş planını müasir məktəbin məqsəd və vəzifələrini, öz sinfinin ümumi inkişaf səviyyəsini və vəziyyətini, ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, ailə vəziyyətini, maddi imkanını, fiziki və mənəvi tələbatını və s. nəzərə alaraq tərtib etməli və hazırlamalıdır. Sinif rəhbərinin iş planı mürəkkəb, çoxcəhətli və maraqlı səciyyə daşıyan sənəddir. Bu sinif rəhbərinin ən məsuliyyətli işinin mahiyyətini aşkara çıxarır.

Buna görə də bir məktəbdə eyni adlı ayrı-ayrı siniflər (məsələn; VIIa, VIIb, VIIc və s.) üzrə işləyən sinif rəhbərlərinin tərbiyə işlərinə aid planları tamamilə eyni deyil, bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqli olur. Sözsüz ki, iki qoşa siniflərdə bir planla müvəffəqiyyətlə işləmək mümkün deyildir və olmaz. Sinif rəhbərinin iş planı, adətən, rüblük, yaxud yarım illik hazırlanır. Sinif rəhbərinin iş planında, ilk növbədə, sinif haqqında ümumi informasiya faktları ("*Sinfin pasportu*") verilir.

Sinif rəhbəri planının "*Sinif pasportu*" adlı giriş hissəsində sinifdəki şagirdlərin ümumi sayı, o cümlədən oğlan və qızların, əlaçılıqların miqdarı, hətta uşaqların soyadı və adları da göstərilməlidir.

Bu məlumatla bərabər, həmin hissədə sinif rəhbərləri sinif nümayəndəsinin, sinif divar qəzetinin redaksiya heyəti üzvlərinin, Uşaqlar birliyi təşkilatının, sinif valideyn komitəsi üzvlərinin soyadı və adlarını qeyd edirlər.

Bunlardan əlavə, planda sinfin səviyyəsini və fəaliyyətini ümumi şəkildə səciyyələndirən qısa xarakteristika verilir. Daha sonra isə planın giriş hissəsində tədris ilinin yarım ili, yaxud il ərzində sinfin qarşısındakı vəzifələr müəyyənləşdirilir və aydın göstərilir.

Bölmələr adı altında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tərbiyəvi işlər və tədbirlər planda konkret və aydın şəkildə yazılır və onun icra olunması tarixi də qeyd olunur. Uşaqlar birliyi və Gənclər təşkilatlarının iştirakı ilə birgə aparılacaq işlər, görüləcək tədbirlər göstərilir, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsul şəxslərin, cavabdeh rəhbər şagirdlərin, sinif şagird təşkilatlarının soyadları və adları da qeyd olunur.

Bəzən sinfin tərbiyəvi tədbirlərində müdiriyyətin nümayəndələrinin, sinif valideyn komitəsinin üzvlərinin, ayrı-ayrı valideynlərin və s. iştirakı zəruri olur və onlar sinfin sinifdənkənar müəyyən tədbirlərində iştirak etməli olurlar.

Bəzən də sinif kollektivi və ya onun fəal üzvləri, ayrı-ayrı rəhbər təşkilatçı şagirdləri məktəb üzrə təşkil edilib keçirilən müəyyən tədbirlərdə (fənn gecələrində, idman yarışlarında və s.) bir yerdə fəal iştirak edir, belə işlərə cəlb edilirlər. Bütün bu tədbirlər sinif rəhbərinin tərbiyə işlərinə illik iş planında öz əksini tapmalı və aydın qeyd olunmalıdır.

Sinfin tərbiyə işlərinə aid iş planı belə layihə şəklində hazır olduqda, onunla əvvəlcə sinif fəallarının, sonra isə sinfin bütün şagirdlərinin tanış edilməsi zəruridir. Bu tanışlığı "*sinif saati*"nda həyata keçirmək mümkündür.

Bu zaman şagirdlərə planda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan ayrı-ayrı konkret maddələr və məsələlər ilə bilavasitə yaxından tanış olur və real vəziyyətdən çıxış edərək öz mənəvi maraq, arzu və təklifləri ilə sinfin qarşısına qoyulan perspektiv vəzifələrin, tədbirlərin daha da zənginləşməsində fəal iştirak edirlər.

Sinfin iş planında şagird kollektivinin rəy, arzu və istəklərinin nəzərə alınması planda göstərilən həmin işləri şagirdlərin həvəslə və ləyaqətlə həyata keçirməsinə maraq və imkan yaradır, habelə

onların təşəbbüskarlığını, məsuliyyətini, fəallığını artırır. Şagirdlərin arzu etdikləri və özlərinin əqli, fiziki, əxlaqi, əmək, estetik tələbatı üçün zəruri və faydalı bildikləri tədbirlərin daha yüksək səviyyədə təşkili və keçirilməsində böyük həvəslə və fəal iştirak edir və onları ləyaqətlə həyata keçirməyə nail olurlar. İş planının layihəsi müzakirə olunarkən sinif rəhbərinin rəhbər rolu, aparıcı mövqeyi mühafizə olunur və yalnız şagirdlərin fəallaşdırıcı təklifləri nəzərə alınır və plana daxil edilir sinif rəhbəri müzakirə vaxtı məktəbin məqsəd və vəzifələri baxımından şagirdlərin rəy və çıxışlarına mütləq münasibət göstərir, onlara düzgün təlimat və istiqamət verir.

İş planı tam hazır olduqda və müdiriyyət tərəfindən bəyənilib təsdiq edildikdə, sinif rəhbəri onun əsasında işə başlayır və işləyir. Belə ki, o, vaxtaşırı sinfin iş planını nəzərdən keçirib oradakı mədələlərə, məsələlərə diqqətlə baxıb, nəzərdə tutulan tədbirləri bir-bir sinfin şagirdləri və aidiyyəti olan şəxslərlə birlikdə konkret vaxtda təşkil edir və həyata keçirir.

Görülmiş işləri, həyata keçirilmiş tədbirləri isə icra edilmiş iş kimi, həmçinin icra edilməmiş tədbirləri, onların yerinə yetirilməməsinin obyektiv səbəblərini konkret şəkildə planın “*Qeyd*” qrafasında qeyd edib yazır.

Suallar və tapşırıqlar

1. “Sinif saati” dedikdə, nəyi nəzərdə tutursunuz? Fikrinizi əsaslandırın.

2. Sinif saatının müddəti nə qədər olmalıdır?

3. Sinif saatının hansı funksiyaları vardır?

4. Sinif saatını keçirərkən sinif rəhbəri hansı mərhələləri həll etməlidir?

5. Sinif saatının məzmunu necə olmalıdır?

6. Sinif saatının təşkili xüsusiyyətlərinə görə hansı növləri var?

Onları şərh edin.

7. Sinif rəhbərinin iş planında olan bölmələri sadalayın.

8. Sinfin tərbiyə işlərinin planlaşdırılması haqqında danışın.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə H.Ə., Qasıмова L.N., Əliyev B.H. Məktəbdə tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 1990.
2. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 2010.
3. Hüseynzadə R.L. Sınıf saati və onun təşkili metodikası. AMİ-nin "Elmi əsərləri", 1999, № 7.
4. Musayev İ.V. Müəllimin və sınıf rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika, 2003.
6. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: ADPU, 2012.
7. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2010.

XI fəsil

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏRBİYƏ İŞLƏRİ ÜZRƏ TƏŞKİLATÇININ VƏZİFƏLƏRİ, İŞİNİN MƏZMUNU, FORMA VƏ METODLARI

Əhatə olunan məsələlər:

- 11.1. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı, onun vəzifələri, işinin məzmunu və peşəsinə verilən pedaqoji tələblər.
- 11.2. Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planı və tərtibinə verilən pedaqoji tələblər.

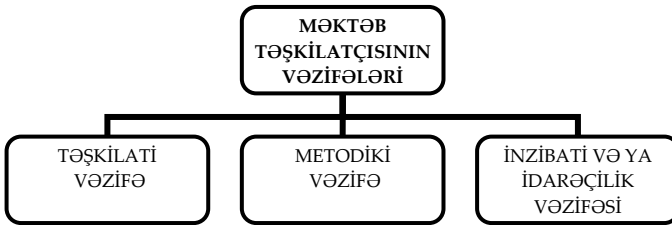
11.1. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı, onun vəzifələri, işinin məzmunu və peşəsinə verilən pedaqoji tələblər

Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı (tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı) o ümumtəhsil məktəbində direktorun müavini hesab edilərək məktəbdə və məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin əsas təşkilatçısı və rəhbəridir.

Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının əsas vəzifəsi sinif rəhbərləri və müəllimlərin apardığı tərbiyəvi işlərə rəhbərlik etmək, onlara lazımi metodiki kömək və istiqamətlər vermək, şagird kollektivinin, uşaq və gənclər təşkilatının apardığı tərbiyəvi işləri nizamlamaq və məqsədyönlü təşkil etməkdir.

Məktəbdə tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının üç mühüm vəzifəsi vardır.

Məktəbdə tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının vəzifələri aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

1. Təşkilati vəzifə aşağıdakı işləri özündə birləşdirir:

☞ □ Həyata keçirilmiş işləri təhlil etmək, onların müvəffəqiyyətli və nöqsanlı tərəflərini ayırd etmək, tədbirin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə maneə olan amilləri müəyyən etmək;

☞ □ Tədbirin həyata keçirilməsinin məqsədinin müəyyən edilməsi. Bu həm tədbirin nə üçün keçirilməsinin, həm də son nəticəsinin əvvəlcədən müəyyən edilməsinə şərait yaradır;

☞ □ Qarşıya qoyulmuş məqsədin həyata keçirilməsi yollarını ayırd etmək;

☞ Tədbirin keçirilmə yerini, vaxtını, ardıcılığını, kimin hansı işi icra etməsini və s. müəyyənləşdirmək;

☞ Tədbirdə iştirak edən hər bir adamın fəaliyyətinin məzmunu, forma və metodlarını ayırd etmək;

☞ İş icraçılarına tədbirin keçirilməsi prosesində kömək və onların fəaliyyətinə nəzarət etmək;

☞ Hər bir tədbirin sonunda icraçının fəaliyyətini qiymətləndirmək.

☞ Təşkilati işin son məqsədi tədbirin səmərəliliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Təşkilatçı işi elə təşkil etməlidir ki, son nəticə səmərəli və faydalı olsun.

2. Metodiki vəzifənin mahiyyəti təşkilatçının sinif rəhbərlərinə, müəllimlərə, məktəblə bağlı təşkilatlara, ümumiyyətlə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyə işi ilə məşğul olan hər bir adama metodik məsləhət və tövsiyələr verməsindən ibarətdir. Bu göstəriş və məsləhətlər iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1) Ümumməktəb tədbirləri zamanı. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, müxtəlif pedaqoji kadrlar tədbirin təşkilatçısına çevrilirlər. Bu vaxt təşkilatçı həmin şəxslərə metodiki xarakter daşıyan müəyyən məsələləri izah edir.

2) Təşkilatçı hər bir sinif rəhbərinə, müəllim və tərbiyəçilərə müxtəlif tədbirlər keçirməkdə əməli metodiki kömək göstərir.

Təşkilatçının metodiki işi üç əsas cəhəti özündə birləşdirir:

a) Təşkilatçı, hər şeydən əvvəl, təmasda olduğu adamları dərindən öyrənməli, onların bilik səviyyəsinə bələd olmalıdır. Bunsuz təşkilatçı metodiki göstərişlərin həcmi və məzmununu düzgün müəyyənləşdirə bilməz;

b) Nəyi öyrənməyi müəyyən etmək vacib məsələlərdən biridir. Burada iki cəhəti bilmək lazımdır: **birincisi**, tərbiyə edən nəyi bilməlidir; **ikincisi**, konkret olaraq tərbiyəçi nəyi bilir, nəyi isə bilmir.

c) Nəhayət, hər bir sinif kollektivi üçün zəruri olan tərbiyəedici təsir tərzlərini düzgün müəyyən etmək.

3. İnzibati və ya idarəçilik vəzifəsi əsas etibari ilə məktəbdə aparılan tərbiyə işlərinin keyfiyyətinə nəzarət və yoxlama mərhələsini özündə əks etdirir. **Nəzarət və yoxlama** iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

a) Planda nəzərdə tutulmuş tədbir həyata keçirilib, ya keçirilməyib?

b) Pedaqoji səmərə nöqtəyi-nəzərindən pedaqoji təsir tərzlərinin optimal variantı müəyyən edilibmi?

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün özü bir sıra keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə hansı pedaqoji tələblər verilir?

Təşkilatçının metodiki vəzifələri müvəffəqiyyətlə və pedaqoji cəhətdən səmərəli həll edilməsi üçün o, ilk növbədə, özü yüksək metodiki hazırlığa malik olmalıdır. Buna görə də, o, tərbiyəvi işlərin məzmunu, forma və üsulları haqqında dərin biliyə, izah etmək və inandırmaq məharətinə yiyələnmişdir. Eyni zamanda məktəb təşkilatçısı pedaqogika, psixologiya, məktəb gigiyenası, fiziologiya, sosiologiya və s. elmlər haqqında müəyyən biliyə malik olmalıdır və öz biliyini daim genişləndirməlidir.

Təşkilati vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi də tərbiyə işləri üzrə təşkilatçıda bir sıra keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Belə ki, tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı sadə, mehriban, ünsiyyətli, həssas, xeyirxah, qayğıkeş, ədalətli, haqqı tələb edən olmalıdır.

O, yüksək pedaqoji taktikaya malik olmalı, məktəb şagirdləri ilə, tərbiyə prosesində iştirak edənlərlə münasibətlərini elə səviyyədə qurmalıdır ki, məktəbin pedaqoji fəaliyyətinin səmərəsini təmin edə bilsin.

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı pedaqoji takta, pedaqoji mərifətə, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bəzi məktəblərdə tədbirlərin keçirilməsində yeksənəkliyə yol verilir. Odur ki, tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı yaradıcı şəxs olmalıdır.

İnzibati və ya idarəçilik vəzifəsinin icrası məktəb təşkilatçısının qarşısına bir sıra tələblər qoyur. Belə ki, təşkilatçı, hər şeydən əvvəl, müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin və şagird kollektivinin fəaliyyətini təhlil etməyi bacarmalıdır.

11.2. Sınıfdən xaric və məktəbdən kənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planı və tərtibinə verilən pedaqoji tələblər

Məktəbin tərbiyə işlərini düzgün, planlı və səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının tərbiyəvi iş planı olmalıdır.

Qabaqcıl məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planı aşağıdakı şəkildə tərtib edilə bilər:

1) perspektiv iş planı; 2) cari təqvim iş planı.

1) **Perspektiv planda** tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının il ərzində görəcəkləri işlərin planlaşdırılmasıdır. Məlumdur ki, tərbiyə prosesi çoxcəhətli, mürəkkəb, dialektik və ziddiyyətli bir prosesdir. Onun bütün çalarlarını, incəliklərini əvvəlcədən tam və bütöv şəkildə müəyyən etmək çətinidir. Perspektiv plan ümumi xarakter daşıyır.

2) **Cari təqvim plan** rüblük, aylıq və həftəlik ola bilər. Belə plan daha dəqiq və konkret xarakter daşıyır. Belə planın Tor- qrafik formasında tərtib edilməsi daha əlverişli ola bilər.

Planın tərtibində nəzərə alınacaq **pedaqoji tələblər** aşağıdakılardır:

1. Planın məqsədə uyğunluğu və reallığı;
2. Planın həyatla, yerli şəraitlə, ictimai həyat hadisələri ilə əlaqələndirilməsi;
3. Planın konkretliliyi;
4. Tədbirlərin şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğunluğu.

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planının quruluşu aşağıdakı kimi ola bilər.

- 1) Giriş hissə; 2) şagird kollektivi ilə aparılan tərbiyə işləri;
- 3) sinif rəhbərləri, müəllimlər, məktəb kitabxanaçısı və məktəb uşaq və gənclər təşkilatları ilə aparılan metodiki işlər;
- 4) ailə, ictimaiyyət və əmək kollektivləri ilə aparılan birgə işlər;
- 5) tədbirlərin təhlili və hesaba alınması.

Planın I bölməsində tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı əvvəlcə keçən ilki tədbirlərin qısa xülasəsini verməli, bu tədbirlərin keç-

rilməsində yol verilən çatışmazlıqları qeyd etməli, bununla da əvvəlki fəaliyyətlərinə yekun vurmalıdır.

Bu bölmədə həmçinin keçən il keçirilmiş tədbirlərin müsbət cəhətləri də qeyd edilməlidir.

Giriş hissədə məktəbin tərbiyə işlərinin qarşısında duran tərbiyəvi vəzifələr, tərbiyə problemləri qeyd edilir.

Planın II bölməsində şagird kollektivi ilə aparılacaq tərbiyə işləri planlaşdırılır. Bu bölmədə tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının ümumməktəb miqyasında keçirəcəyi mühüm tərbiyəvi tədbirlər planlaşdırılır.

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı ümumməktəb tərbiyə işlərinin sistemini hazırlayarkən tərbiyənin ümumi tərkib hissələrini - *əqli tərbiyə, əxlaq tərbiyəsi, mənəvi tərbiyə, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, fiziki tərbiyə* üzrə istiqamətlər nəzərə alınmalıdır.

Planın III bölməsində tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının sinif rəhbərləri, müəllimlər, məktəb kitabxanaçısı və məktəb uşaq və gənclər təşkilatları ilə aparacağı işlər planlaşdırılır.

Burada pedaqoji mətbuatın, pedaqoji kitab və metodik vəsaitlərin, kurikulumuna dair jurnalların, pedaqoji materialların müzakirəsi, təbliğatı planlaşdırılır. Pedaqoq və psixoloq alimlərlə görüşlər keçirilə bilər, pedaqoji elmin son nailiyyətləri, problemləri haqqında söhbət və müzakirələr keçirilə bilər.

Təşkilatçı məktəb uşaq və gənclər təşkilatının işinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu təşkilatların işinin planlaşdırılmasına, tədbirlərin keçirilməsinə ardıcıl diqqət yetirməli və metodiki kömək göstərməlidir.

Məktəbdə keçirilən tərbiyəvi tədbirlər, aparılan pedaqoji, metodiki söhbətlər sinif rəhbərlərinin, uşaq və gənclər təşkilatının və müəllimlərin həm tədris, həm də tərbiyə sahəsində apardıqları işin səmərəsini xeyli artırır.

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planının IV bölməsi bir neçə hissədən ibarət ola bilər:

- 1) Valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifləndirilməsi;
- 2) Məktəbin əmək kollektivləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- 3) Məktəbin yaşayış yerlərindəki ictimai təşkilatlarla əlaqəsi;
- 4) Məktəbin inzibati orqanlarla əlaqəsi.
- 5) Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi.

Məlumdur ki, hər bir məktəbdə qabaqcıl sinif rəhbərləri vardır. Onların təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılması pedaqoji işin səmərəsini artırma bilər. Buna görə də məktəb təşkilatçıları qabaqcıl sinif rəhbərlərinin, məktəb müəllimlərinin görüşlərini, təcrübə mübadilələrini təşkil etməlidirlər.

Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planının V bölməsinə görə, hər bir fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək üçün onun uçotunu aparmaq və təhlil etmək, qiymətləndirmək vacibdir. Bunsuz tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltmək mümkün deyildir.

Bununla əlaqədar olaraq, *aşağıdakı istiqamətdə iş aparıla bilər:*

1) Sinif rəhbərlərinin və uşaq və gənclər təşkilatı rəhbərlərinin hesabatlarını dinləmək;

2) Direktoryanı müşavirələrdə və metodbirləşmənin iclaslarında sinif rəhbərlərinin gördükləri işləri müzakirə etmək;

3) Müxtəlif siniflərin keçirdikləri tədbirlərdə iştirak etmək.

İş planının V bölməsinin əhatə etdiyi məsələlər təşkilatçının inzibati vəzifəsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı işlərdir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı kim ola bilər?
2. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının hansı vəzifələri vardır?
3. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının iş planının bölmələrinin şərhini verin.
4. Metodiki vəzifə ilə əlaqədar təşkilatçının vəzifələrinə nələr daxildir?
5. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının sinif rəhbərləri ilə apardığı işin məzmunu və formaları
6. Tərbiyə işləri üzrə təşkilatçının uşaq və gənclər təşkilatı apardığı birgə işin məzmunu və formaları

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
2. Əlizadə H.Ə., Qasımova L.N., Əliyev B.H. Məktəbdə tərbiyə işinin metodilası. Bakı, 1990.

3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 2010.
4. Musayev İ.V. Müəllimin və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cilddə). Bakı: Pedaqogika, 2003.
6. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.
7. Hüseynzadə R.L. Sinif saati və onun təşkili metodikası. AMİ-nin "Elmi əsərləri", 1999, № 7.
8. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2010.

XII fəsil

TƏRBIYƏ İŞLƏRİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN BİRGƏ İŞİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 12.1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları və funksiyaları.
- 12.2. Valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları.
- 12.3. Ailə tərbiyəsində əsas vəzifələr.
- 12.4. Ailə tərbiyəsinin pedaqoji prinsipləri.
- 12.5. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri.
- 12.6. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri.
- 12.7. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin rolu.
- 12.8. Məktəblə ailənin birgə işinin təşkili formaları.
- 12.9. Valideynlərlə yeniyetmələr arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolları.

12.1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları və funksiyaları

Ailə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan, psixoloji çalarlara malik və bir sıra funksiyaları icra edən kiçik sosial qurumdur. Qədim tarixə və kökə bağlı olan ailə məsələləri, şübhəsiz, müasir dövrdə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyərlərin, mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydaların ötürücüsü rolunu oynayır. Ailə Azərbaycan xalqının psixologiyasının aparıcı qüvvəsidir. Zamanın təfəkkür süzgəcindən bu günə kimi gələn və aktual səslənən ailə və onun formalaşması məsələləri Azərbaycan xalqının deyimlərində həmişə ülvə və müqəddəs ölçülərlə dəyərləndirilmişdir. Xalqımız ailəni müqəddəs ocaq saymışdır. Şəxsiyyətin təşəkkülündə ailənin rolunu başlıca qeyd etmək lazımdır. İki nəslin, soyun qovşağında yeni ailə əmələ gəlir. *“Ailə bir-birinə məişət birliyi və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan insanların nigah və qan qohumluğuna əsaslanan birliyədir”*. Bu birlikdə ailədaxili münasibətlərin hansı səviyyədə inkişafı ailənin hazırkı və gələcək durumunu səciyyələndirən əsas faktordur.

Sorğu kitabçasında ailə belə səciyyələndirilir: *“Ailə–ümumi qəbul edilmiş anlayışda qan qohumluğu və ya nigah əlaqələri ilə bağlanan insanlardır”*.

“Ailə” dedikdə dəqiq müəyyən edilmiş maraqları və məqsədləri olan mini ictimai qrupu nəzərdə tutulur. Ailənin əsas məqsədi qalib gəlmək, özünü qorumaq, ailə üzvlərinin əsas tələbatını ödəyə bilmək və nəslin davamını təmin etməkdir.

Ailənin psixoloji mövqeyi, uşaqların tərbiyəsi ərin və arvadın münasibətləri ilə şərtlənir. Azərbaycan ailəsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda qeyd edilir ki, ailə-qadın və kişinin qarşılıqlı meyli və istəyi ilə qurulan könüllü ittifaqdır. Onların arasında formalaşan münasibətləri, insanın insana təbii münasibəti kimi qiymətləndirmək olar. Bu münasibətlər bir-birilə məişət birliyi və qarşılıqlı mənəviyyətlə bağlı olan adamların nigah və qan qohumluğuna əsaslanır. Burada ailəni səciyyələndirən iki mühüm xüsusiyyət diqqəti cəlb edir:

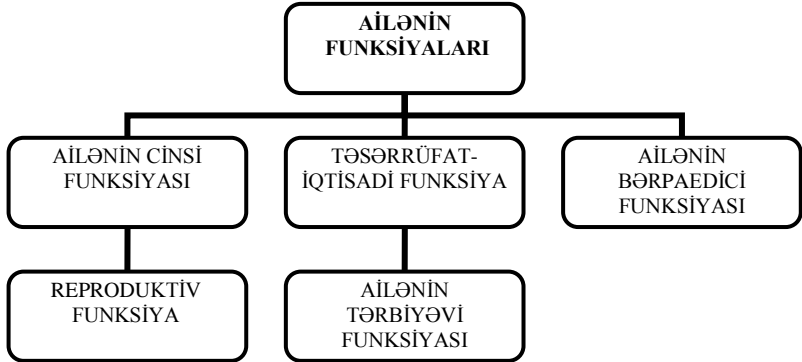
1) Məişət birliyi; 2) Özünəməxsus xüsusiyyətlər.

1. **Məişət birliyi** üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə ailənin əmək mühiti, büdcəsi və təsərrüfatı, məişət estetikası daxildir. Ailəni bunlarsız təsəvvür etmək olmaz.

2) **Özünəməxsus münasibətlər.** Ailədə cinslər, cinsi tələbatdakı fərqdən gələn münasibətlər əxlaqi psixoloji münasibətlər formasında özünü göstərir. Qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət, kömək bu münasibətlərə aiddir. Özünəməxsus münasibətlər kontekstində şəxsiyyətlərarası münasibətlər fonunda ailədaxili münasibətlər əsas götürülür.

Alimlər ailənin cəmiyyətə, şəxsiyyətin formalaşmasına, dəyərlər istiqamətinə, ideallarına, mədəni irsə münasibətini və təsirini qeyd edirlər. Bununla bağlı onlar ailəni bütün ailə özləkləri tərəfindən yerinə yetirilən və əsas, vacib mövqe kimi qəbul edilən ailə funksiyalarını qeyd edirlər.

Bəzi pedaqoq və psixoloq alimlər ailənin əsasən, *cinsi, reproduktiv, tərbiyəvi (yaxud sosiallaşma), iqtisadi və bərpaedici funksiyalarını* qeyd edirlər:

Ailənin cinsi funksiyası *cinsi meylin və onun təmin edilməsinə sosial nəzarətin həyata keçirilməsini şərtləndirir.* Belə nəzarət cinsi əlaqələrin sərbəstləşməsi üzərində qoyulur ki, ailədə münasibətə səbəb olmasın.

Reproduktiv funksiya *böyüklərin üzərinə uşağın düzgün böyüməsi ilə bağlı nığah və ailənin strukturunu tənzimləyən qaydalara*

riayət olunması vəzifəsini qoyur. Bu funksiya uşaqların və cəmiyyətin inkişafını zəruri edir. Bu mənada valideynlərin həyat planları (neçə uşaq istəmələri, ailə şəraiti, iş və s.) diqqəti cəlb edir.

Təsərrüfat-iqtisadi funksiya *ailədə aparılan məişət işlərini nəzərdə tutur.* Bu funksiya ailə münasibətlərinin müxtəlif tərəflərinin – ailənin təsərrüfatı, büdcəsi, idarə olunması, əmək mühiti, ailədə kişi və qadın əməyinin xüsusiyyətləri, uşaqların əmək vəzifələri və s. məsələləri əhatə edir.

Ailənin tərbiyəvi funksiyası *xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.* Burada cəmiyyətin mədəniyyəti bir nəsildən digərinə keçiril-məsində müvafiq cəmiyyətin üzvü olan uşaqların rəftar davranışını təmin edən proses nəzərdə tutulur. Ailənin məhz bu funksiyası da bu baxımdan prioritet istiqamətlidir. Məlum məsələdir ki, tərbiyə tarixən çətin və lazımlı proses olmuşdur. Bu mənada o tək-cə ailənin deyil, eyni zamanda cəmiyyətin funksiyasına çevrilmişdir. Bu mürəkkəb prosesdə tədqiqatçılar əsas tərbiyə ocağı ailəni hesab etdikləri üçün ağırlıq onun üzərinə düşür. Əsasən də, ailədə qadının (arvadın)rolu xüsusi vurğulanır.

Görkəmli pedaqoq A.S. Makarenko göstərirdi ki, *“Uşaqlar bizim qocalığımızdır. Düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt qocalığımız, pis tərbiyə gələcək dərdimizdir, gələcək göz yaşlarımızdır, ölkə qarşısında təqsirimizdir”.*

Ailənin bərpaedici funksiyası *insan üçün sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik mühitdir.* Bu mühitdə ailədaxili ünsiyyət önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyatının mühüm hissəsi ailədə-həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Bu ünsiyyətin düzgün bərpası ailənin gələcək imkanlarını və inkişafını şərtləndirir.

Burada ər-arvadın şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlər əhəmiyyət kəsb edir. Səmimi və qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulan ünsiyyət ailədəki bütün yorğunluqları aradan qaldırır, problemlərin asan həlli yollarını tapır. Bu əsasən qadın və kişinin bir-birinə münasibətində və uşaqların valideynlərə olan münasibətində təzahür edir. Ana-ata və uşaqların ünsiyyəti, onların istirahəti üçün mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılması, asudə vaxtın səmərəli təşkili və s. məsələlər ailənin bərpaedici funksiyasına daxildir. Qeyd etdiyimiz funksiyaların spesifik mahiyyətinə nəzər salsaq, görürük ki, bunların hamısında əsas aparıcı qüvvə ər və arvad birliyidir. Ailə münasibət-

ləri, məhz bu birlikdə zühur edir. Ailədaxili münasibətlər ailəyə məxsus tipoloji xüsusiyyətləri əks etdirir.

Ailə məsələlərində pedaqoji-psixoloji münasibətlər mühüm rol oynayır. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə də bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyət dəyişdikcə ailə də dəyişir və inkişaf edir. Elə bu mənada qeyd etmək lazımdır ki, bir vaxtlar mürəkkəb ailələrin hökm sürdüyü cəmiyyətdə artıq nuklearlaşmış ailələr üstünlük təşkil edir. Cəmiyyətin əsas özəyi olmaqla ailə orada olan bütün dəyişikliklərə öz münasibətini bildirir. Ailə qarşılıqlı münasibətlərin mənəvi aspektinə yönəlmişdir, belə ki, o eyni zamanda həm sosioloji, həm də bioloji quruluşdur.

Müasir dünyada *ailənin əsasən üç müxtəlif növü* geniş yayılmışdır:

1. Ər və arvad cütüyü – övlad və övladsız ailələr (*nuklear ailə*)
2. Valideynlərdən birinin övladları ilə yaşadığı ailələr (*natamam ailə*)
3. Ər və arvad cütüyü ilə övlad və ya övladsız ailələr; ər və arvad valideynləri ilə və ya başqa qohumları ilə birlikdə olan ailələr (*mürəkkəb ailə*)

Mürəkkəb ailə üç və ya daha çox nəsildən – baba, nənə, ata-ana, bibi, əmi və uşaqlardan ibarət ola bilər. Belə ailələr tərkibcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Burada yalnız bir neçə nəslin yaşaması ilə yanaşı, uşaqların sayı da mühüm yer tutur.

Nuklear ailə nədir? *Bu sadə ailəyə məxsus olmaqla ailə tipi hesab olunur, latınca nuşleus – nüvə deməkdir.* Nuklear ailənin tipləri uşaqların sayına görə fərqləndirilir. Bir və iki uşaqly ailələr az uşaqly, üç və dörd uşaqdan ibarət olanlar orta uşaqly ailə tiplərinə bölünür.

Azərbaycan pedaqoq və psixoloq alimlərindən qeyd edirlər ki, Azərbaycan ailəsi uşağa bağlıdır. Uşaq hər bir ata-ana qəlbinin kövrək hissələrini ifadə edir. Təkuşaqly ailələrdə isə uşağın ünsiyyət tələbatı az təmin olunur, çox vaxt isə təmin olunmur. Belə ki, ailədə bacı və qardaşın olmaması uşaq üçün psixoloji amilə çevrilir. Demografiyada müasir ailəni xarakterizə etmək üçün sadə və mürəkkəb ailə ilə yanaşı, tam və natamam ailə terminlərindən də istifadə olunur. Ailənin tam və natamam olması şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə bağlıdır.

sibətlər sferasında ər və arvadın varlığına əsasən müəyyən edilir. Əgər ailədə ər və arvad bir yerdə yaşayırsa bu tam ailə hesab olunur. Əgər ər və ya arvad vəfat etmişsə, yaxud boşanmışdırsa bu zaman ailə natamam ailəyə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, natamam ailələrdə bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinliklər natamam ailənin formasından asılı olaraq müxtəlif olur. Belə ki, əgər ata, yaxud ana vəfat etmişsə ailəyə maddi tərəfdən ziyan dəyir, ailənin mənəvi dayaqları dağılır, çətinliklər aradan qaldırılır, uşaqlar da böyüyürlər.

Boşanmış natamam ailələrdə isə məsələ bir qədər dərinləşir. Boşanma ailənin özəyini təşkil edən münasibətləri pozur. Qeyd etmək lazımdır ki, ailədə baş verən hər cür dava-dalaş boşanma ilə nəticələnməyə də bilər. Bu ailədə tərəflərin şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Əlbəttə ki, ailələrdə baş verən böhranların səbəbləri müxtəlif cür olur. Hər hansı səbəbdən asılı olmayaraq ailədə yaranan ziddiyyət və böhranın ziyanı uşaqlara dəyir. Sosioloqlar ər və arvadın mübahisəsini, dava-dalaşını döyüşə bənzədərək qeyd edirlər ki, bu döyüşdə qalib yoxdur, məğlub olan var. Onlar dava-dalaşla hörmətdən düşürlər. Eyni zamanda sosioloqlar bu kontekstdə uğurlu və uğursuz ailə terminlərindən istifadə etmişlər. Müəyyən edilmişdir ki, uğurlu ailələrin hamısı bir-birinə oxşayır. Uğursuz ailələrə gəldikdə isə onların hər birinin öz təcümevi-halı var.

“Ailə mədəniyyəti” anlayışı vardır. Ailə mədəniyyəti bir-birinə səmimi hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddən, fikir və hissləri qarşılıqlı şəkildə bölüşdürməkdən, yeri gəldikdə güzəştə getməkdən asılıdır. Ailədaxili və onun ətrafındakı psixoloji iqlim uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ailədaxili və onun ətrafındakı psixoloji iqlim uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

12.2. Valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzənilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir.

Lakin ailədə valideynlərin xeyirxah arzularından asılı olmayaraq, həm yaxşı, həm də pis uşaq böyüyə bilər. *Bunu nə ilə izah etmək olar?* Ailədə hansı şəraitdə yaxşı, və ya pis uşaq formalaşır? Valideynlər gənc nəslin tərbiyəsində nəyə xüsusi diqqət yetir-məlidirlər?

Hər bir ailədə uşaq kortəbii şəkildə tərbiyə edilmir. Hər bir valideyn uşaqlarının tərbiyəsində mütləq müəyyən pedaqoji məqsədi rəhbər tutur. Həmin məqsəd nə dərəcədə doğrudur və ya səhvdir? Valideyn öz məqsədini necə həyata keçirir?

Valideynlərin bir qisminin pedaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşımır, yəni dəqiq olmur. Bu uşaqların ailə tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur. Lakin bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərin – ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pedaqoji məqsədlər dəqiqliyi ilə seçilir.

Şəxsiyyətin formalaşması ictimai münasibətlər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərbiyədən geniş mənada danışanda məhz bu cəhət – ictimai münasibətlər, o cümlədən, ailə münasibətləri sisteminin uşaq şəxsiyyətinə təsiri nəzərdə tutulur.

Ailədə uşaqların sosial inkişaf şəraiti müxtəlif amillərlə şərtlənir, onlardan ikisini ayrıca qeyd etmək gərəkdir. ***Birinci tip amillər*** ailə münasibətləri – ata ilə ana, valideynlərlə uşaqlar, bacı ilə qardaş, və s. arasındakı münasibətlər daxildir. Ailənin maddi vəziyyəti, mənzil şəraiti, quruluşu ***ikinci tip amillər*** sırasına daxil edilir. ***İkinci tip amillər*** uşaqların tərbiyəsində bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Lakin psixoloji tədqiqatlardan görünür ki, onları gənc nəslin tərbiyəsində həlledici hesab etmək olmaz.

Ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz.

Ailə münasibətləri, hər şeydən əvvəl, uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Yaş artdıqca uşaqlar həmin münasibətləri mənimsəyir, nəticədə bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri formalaşır.

Validəynlər uşaqlardan söhbət düşəndə bir səslə deyirlər: “Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir”. Atalar sözünün hikməti aydındır. Uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Əhalinin təhsil – mədəni səviyyəsinin köklü surətdə yüksəlməsi valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinə də mühüm təsir göstərmişdir. İxtisasından asılı olmayaraq onların böyük əksəriyyəti ailə tərbiyəsi problemləri üzrə qəzet və jurnallarda ardıcıl surətdə dərc olunan məqalələri maraqla oxuyur, televiziya və radio verilişlərində ölkəmizin, o cümlədən, respublikamızın tanınmış psixoloq, pədaqoq və həkimlərin söhbətlərinə diqqətlə qulaq asırlar.

Son zamanlar ailə tərbiyəsi problemlərinə dair kitab və kitabçalara da maraq artmışdır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə, gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində ciddi nöqsanlara rast gəlirik. Onlar, əlbəttə, təsadüfi xarakter daşıyır və müəyyən səbəblərlə bağlıdır.

Son illər valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır.

Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkir, buna görə də uşaqla “ağlı necə kəsirsə, elə də rəftar edir”. Bu zaman onlar “tərbiyə üsullarının” nəticələrini görmür, özlərinin atalıq və analıq borcunu pədaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmirlər.

Onlara ailə pədaqogikasını kim öyrədir? Demək olar ki, heç kim. Ailə tərbiyəsi məsələlərini biz özümüz başqalarına–uşaq vaxtı ata və anamıza, sonralar isə qonum–qonşuya baxa-baxa çox vaxt onların səhvlərini təkrar edə-edə öyrənirik.

Ailə münasibətlərinin gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun nəzərə alınmaması ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlar içərisində xüsusi yer tutur. Bir sıra ailələrdə uşağa verilən mənəvi tələblərlə valideynlərin öz əməlləri uyğun gəlmir. Evin məişət qayğılarında ata-ananın eyni dərəcədə iştirak etməməsi, hətta bu əsasda əmələ

gələn söz-söhbət və münaqişələr uşaqlarda kişilik və qadınlıq haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Bəzən ata uşağa bir tərzdə, ana başqa cür, nənə isə tamamilə fərqli şəkildə təsir edir. Tərbiyəvi təsirlərin vəhdətdə olmaması uşaqların münasibətlər sisteminin və qiymət meyarlarının formalaşması prosesini çətinləşdirir.

Ailənin tərbiyə və vəzifələri və imkanları haqqında da yanlış təsəvvürlərə də az təsadüf olunmur. Bir çox ailələrdə əmək tərbiyəsinin əhəmiyyətsiz yer tutması, oyunlardan və birgə inkişafetdirici məşğələlərin digər formalarından az istifadə edilməsi bununla bağlıdır.

Gənc nəslin yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinin, tələbat və imkanlarının hesaba alınması sahəsində də ciddi nöqsanlar vardır. Məsələn, psixoloqlar müəyyənləşdirmişlər ki, 5-6 yaşında uşaqlar dil öyrənməyə çox həssas olurlar, onlar ana dili ilə yanaşı, rus dilini, hətta üçüncü bir dili, tutaq ki, ingilis dilini öyrənə bilirlər. Lakin təəssüflə bildirməliyik ki, ailələr çox zaman bu imkandan səmərəli istifadə etmirlər.

Validəylər uşaqların təbii imkan və qabiliyyətlərinin vaxtında üzə çıxarılması sahəsində də ciddi nöqsanlara yol verirlər. Onlar çox zaman uşağı heç bir əsas olmadan incəsənət sahələrinə təhrik edir, texnika sahəsinə isə maraq yaratmırlar.

Bəzi ailələrdə özünü göstərən əşya xəstəliyi uşaqların mənəvi tərbiyəsinə xüsusilə mənfi təsir edir. Bəzi ata-analar, hətta uşaqlar üçün “peşə seçəndə” belə onun “maddi cəhətdən sərfləli” olmasına diqqət yetirirlər. Validəylərin özlərinin maraqlarının məhdud olması uşaqların dünya, ailə, insan haqqında təsəvvürlərində əks olunur. Ailə tərbiyəsinə quru nəsihətçilik halları da az ziyan vurmur. Uşaqlarda ünsiyyətin az və yeksənək olması da diqqəti cəlb edir. Bir çox hallarda isə valideynlərin uşaqlarla ünsiyyəti sadəcə olaraq adi güzəran söhbətinə çevrilir, səthi və məhdud xarakter daşıyır.

Ailədə asudə vaxtın planlaşdırılması gün rejiminin düzgün təşkilindən çox asılıdır. Bu bəzi hallarda valideynin iradəsindən də asılı olmur. Həmin işdə məktəb, ictimai təşkilatlar ailəyə kömək etməyə borcludurlar.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar daha çox sərbəst olduqları məktəbdən və ailədən kənar gəzib dolandıqları vaxt pozulurlar. Yaşadığı məhəllənin, küçənin, yerləşdiyi ərazinin yaxınlığı, dostluq,

yoldaşlıq etdiyi uşaqların əxlaqı həddi-buluğa çatmamışlara güclü təsir edir. Məhəllə uşaqları arasında nüfuzluları daha yüksək olur. Digər uşaqlar onun ətrafında toplaşır, onlarla məsləhətləşirlər. Həmin yeniyetmənin şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək, sonra əməli tədbir görmək valideyn üçün zəruridir.

Ailədə yeniyetmələrin hədsiz dərəcədə əzizlənməsi, onların hər cür tələblərinə güzəştə gedilməsi, bəzi hərəkət və davranışlarında onlara sərbəstlik verilməsi çox vaxt pis nəticələndir. Belə ki, yeniyetmə məktəbdən yayınır, siqarət çəkməyə, içki içməyə, yaşlılara məxsus oyunlara oynamağa, evə gec gəlməyə başlayır.

Ailə tərbiyəsinin çox mühüm bir xüsusiyyəti vardır: valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətlər şəxsi-emosional xarakter daşıyır. Ana uşaqla “şirin” dillə ilə danışır. Ata məhəbbəti də şirindir, övladların qəlbini rıqqətə gətirir. Ailə tərbiyəsinin üstünlüyü və zərifliyi də məhz bundadır.

Fiziki və psixoloji cəhətdən yaxşı inkişaf etmək üçün uşağa (*yeniyetmə və gəncə*) hər şeydən əvvəl, valideyn məhəbbəti gərkdir. O şərtlə ki, ata-ananın məhəbbəti uşağı inkişaf etdirməlidir. Onun nəinki bu günkü, həm də sabahkı xoşbəxtliyinin rəhni olmalıdır.

Müasir ailələrdə uşaqların əzizlənməsi müxtəlif formalarda özünü göstərir: onlar uşağı əmək qayğılarından azad edirlər, hamı onun canına and içir, adi sözlünə belə əməl edir, gənci salmırlar, adi çətinlikləri belə onun üçün ata və ya ana aradan qaldırır... Valideynlər o zaman xəbər tuturlar ki, gəncin iddiası günü-gündən artır. O, ailənin işləri ilə maraqlanmır, yalnız özü haqda fikirləşir.

Tutduğu xoşagəlməz hərəkətlərə görə evdə heç bir cəza almayan, hətta valideynlərdən biri tərəfindən müdafiə edilən övladlar da vardır. Onlarda belə bir fikir yaranır: ”Madam ki, ona hər şeyə icazə verilir, mane olan, xətrinə dəyən yoxdur, o, nə istəsə edə, hətta qanunu da poza bilər”.

Belə halda yeniyetməyə bəslənən qayğının həddi gözlənilməlidir. Çox zaman uşaq həddindən artıq əzizləndiyi zaman “çətin” olur. Uşağı tez-tez, özü də yersiz tərifləmək, onun pis əməllərini alqışlamaq pedaqoji baxımdan düzgün deyil. Təəccüblü odur ki, bəzi valideynlər bu mətləbi başa düşsələr də, yenə də uşağı həddindən artıq qayğı ilə böyüdürlər, çünki bu çox asan yoldur. Uşağı əzizləməyə asandır, lakin onunla hər hansı bir əsəri müzakirə

etmək, ona dil öyrətmək və s. isə çox çətindir.

Çünki bu valideyndən təkcə vaxt deyil, həm də bilik, bacarıq, pedaqoji səriştə tələb edir. Biz hər hansı bir qayğıdan uşağı azad etməklə onu həyata hazırlamırıq, bahalı şey almaqla onun başını qatırıq, əslində isə onu öz ümidinə buraxırıq, yəni tərbiyəsi qayğısına qalmırıq.

Bir çox ailələrdə isə uşaqlara qarşı həddindən ziyadə tələbkarlıq göstərilir. Cəzanın ədalətli olmasına fikir verilmir. Bir çox hallarda cəza müstəsna dərəcədə sərt xarakter daşıyır. Uşağı qorxudurlar, onda inamsızlıq hissi yaradırlar. Bəzi ailələrdə isə uşaq nadinçlik etdikdə, sözə baxmadıqda, dərslərini öyrənmədikdə, xoşagəlməz iş tutduqda valideyn yerli-yersiz onu döyür, fiziki cəhətdən ona ziyanlıq yetirir. Bu isə uşağın düzgün tərbiyəsinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, eyni zamanda, valideynlər uşağın gözündə nüfuzdan düşür.

Fiziki cəzanı tətbiq edən valideyn uşağa təkcə fiziki deyil, həm də psixi zədə yetirir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, artıq yeniyetməlik dövründə uşaqların mənlik şüuru inkişaf edir, onlar özlərini bir şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirir, öz ləyaqət və şərəflərini bütün aydınlığı ilə başa düşürlər. Buna görə də uşaqları qətiyyənlə döymək olmaz.

Uşağı döymək, onu təhqir etmək, ləyaqətini alçaltmaq onun şəxsiyyətini tapdalamaq deməkdir. Lakin bu o demək deyil ki, uşağı cəzalandırmaq olmaz. Cəzanın müxtəlif növləri vardır. Onların bir çoxundan ailə tərbiyəsində bu və ya digər dərəcədə istifadə olunur. Lakin cəza məqsəd deyil, vasitə olmalıdır. Həm də uşağı mütəmadi olaraq danlamaq, utandırmaq və ya hədələmək qadağandır.

Ailədə tez-tez bədən cəzasına məruz qalan uşaq özgələşir, kobud və qəzəbli olur. Fiziki cəza uşağın qəlbində zərifliyi və həssaslığı məhv edir. Düzgün tərbiyə xoş rəftar və tələbkarlıqla yanaşı gedir. Tələbkarlıq uşağın şəxsiyyətinə və ləyaqətinə təzyiq kimi deyil, ona etibar və hörmət zəminində olmalıdır.

Valideynlər ilk gündən öz uşaqlarında düzgün adət və vərdişlər formalaşdırma biliblərsə, uşaqlar bircə sərt baxışdan səhvlərini anlayacaq, yaxşı işi ilə “günahlarını” yumağa çalışacaqlar. Tutduğu əməllərə görə uşaqlarla elə söhbətlər aparılmalı, onlara elə təsir göstərməlidir ki, o həmin pis hərəkətin onun üzvü olduğu, kollek-

tivə, valideynlərə, ailənin şərəfinə, nüfuzuna, ümumiyyətlə, cəmiyyətlə nə kimi zərər vurduğunu şüurlu surətdə dərk etsin, öz hərəkət və davranışına düşüncəli nəzarət etsin, yaşlıların xeyirxah məsləhətlərinə qulaq assın. Bunun üçün isə valideynlər, ilk növbədə, tərbiyənin məqsədini aydın təsəvvür etməlidirlər.

A.S.Makarenko göstərirdi ki, bəzi ailələrdə bu məsələyə daim etinasızlıqla yanaşırlar: valideynlər və uşaqlar sadəcə bir yerdə yaşayırlar, onlar ümid edirlər ki, hər şey öz-özünə qaydaya düşəcəkdir. Belə valideynlərin nə aydın məqsədi, nə də müəyyən proqramı olur. Əlbəttə, belə hallarda tərbiyənin nəticəsi də həmişə təsadüfi olur və çox vaxt valideynlər sonra təəccüb edirlər ki, nə üçün onların maraqları korlanmışdır.

Tərbiyənin məqsədi müxtəlif formalarda – ideya-siyasi, əmək, əqli, mənəvi, estetik, ekoloji, hüquq və fiziki tərbiyə kimi həyata keçirilir. Bu sahədə ailənin öz imkanları, uşaq bağçalarının və məktəbin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Lakin buna baxmayaraq onlar vəhdət təşkil etməlidir.

Əmək, mənəvi və əqli tərbiyənin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus məzmunu, vəzifələri və üsulları vardır. Ailədə ata və ana onları yaxşı bilməlidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, şəxsiyyət hissə-hissə tərbiyə olunmur. Onun formalaşması sistemli xarakter daşıyır. Tərbiyənin yuxarıda göstərdiyimiz tərkib hissələri hamısı bir məqsədə – şəxsiyyətin formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Buna görə də ailə tərbiyəsində onların qarşılıqlı əlaqəsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Uşaqlarda ictimai mülkiyyətə, ətraf aləmə, təbiətə, insanlara qarşı münasibətdə özünü bürüzə verən mənfi, sərt münasibətlər vaxtında valideyni ciddi düşündürməlidir. Evdəki mebellərə qayğı göstərən uşaq avtobusdakı oturmaqları kəsir, məktəbdə pəncərə şüşəsini sındırır, ictimai yerdə tum çirtlayıb yeri zibilləyir və s.

Ana onun uşağının hərəkətlərinə irad tutan vətəndaşların, ictimaiyyətin “acığınə” oğluna tapşır ki, onların dediklərinə qulaq asmasın. Yaşlı adamın ayaq üstündə durduğu halda, uşağın avtobusda və qatarda əyləşməsi, özünü görməzliyə vurması bizi narahat edir. Lakin valideyn özü buna şərait yaratdıqda vəziyyət daha dözülməz olur. Burada valideyn, ilk növbədə, pedaqoji cəhətdən düzgün hərəkət etmir. İkincisi, o, öz övladına etinasızlıq, saymazlıq və

laqeydlik kimi mənfi keyfiyyətlər aşılır. İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbiyəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır.

Bunun üçün valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidir ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. O, cəmiyyət üçün faydalı adam kimi böyüsün, ailə, kollektiv, ümumiyyətlə, xalq üçün ağır yükə çevrilməsin. Böyüməkdə olan nəslin tələbat – motivasiya sahəsinin, əxlaqi şüurun formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Uşaqda özü haqqında aydın təsəvvür yaradılmalıdır. Belə ki, o, özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünütərbiyə ilə məşğul olmalıdır.

12.3. Ailə tərbiyəsində əsas vəzifələr

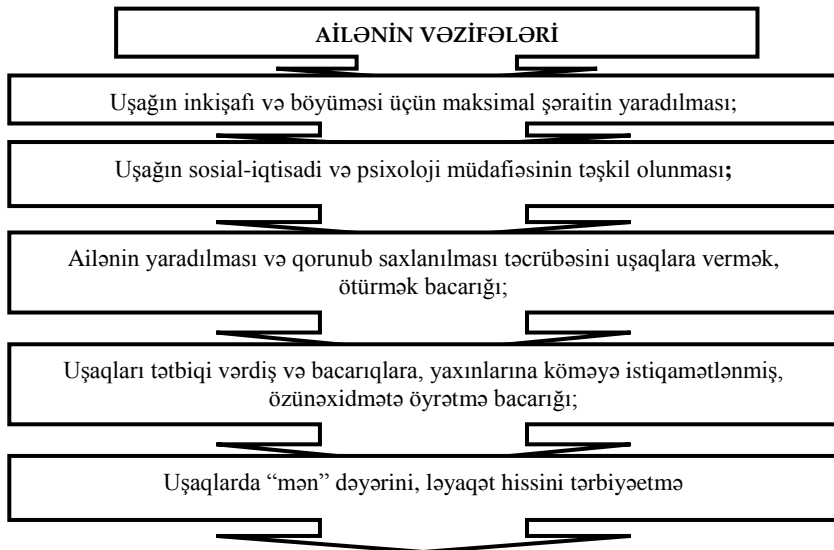
Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin struktur vahidi ailədir. **Ailə** qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-arvadı, uşaqları və valideynləri birləşdirir. İki insanın nigahı hələ ailə demək deyildir, ailə uşaq doğulduqdan sonra yaranır. İnsan nəslinin yaradılmasında, uşağın doğulmasında və tərbiyəsində ailənin əsas funksiyaları özünü büruzə verir. Ailə insanların elə bir sosial-pedaqoji qrupudur ki, bu onların optimal tələblərini ödəmək, nəsil davam etdirmək, onun qorunmasına xidmət etmək və onun hər bir üzvünün özünütəsdiqi (özünəhörməti) deməkdir.

Ailə dedikdə, heç də insanın yaşadığı otaq nəzərdə tutulmur. Burada hisslər, maraqlar, ailə üzvlərinin daim gözlənilməli sevimli yer, sevnələrin, bir-birini başa düşmənin, bir-birini müdafiə edənlərin yaşadığı bir məkan nəzərdə tutulur.

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər öncə ailədə formalaşır. Ailənin şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın taleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm də bioloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına təsir

edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailədə özünü göstərir.

Ailənin vəzifələri aşağıdakı sxemdə verilmişdir:

Ailə tərbiyəsinin məzmunu tərbiyənin bütün istiqamətlərini özündə əhatə edir. Ailədə fiziki, estetik, əmək, əqli və uşaqların mənəvi tərbiyəsi həyata keçirilir və yaş artdıqca onun özü də dəyişir. İmkan daxilində ailələr və ailəyə yaxın olanlar uşaqlara təbiət, cəmiyyət, texnika haqqında biliklər verir, onlarda yaradıcılıq fəaliyyəti, təcrübəsi formalaşdırır, bəzi intellektual vərdişlər, nəhayət, onlarda həyata, dünyaya, insanlara, peşəyə münasibət tərbiyə edirlər. Ailə tərbiyəsində əsas yeri mənəvi tərbiyə tutur.

Ailədə ilk növbədə müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına, xüsusilə - xeyirxahlıq, diqqətlik, qayğıkeşlik, böyüklərə, valideynlərə hörmət, kiçiklərə qayğı, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, əməksevərlik, vətənpərvərlik kimi mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına fikir verilməlidir.

12.4. Ailə tərbiyəsinin pedaqoji prinsipləri

Ailədə uşaqların tərbiyəsində aşağıdakı *pedaqoji prinsiplərə əməl edilməlidir*:

1. Uşaqların yaş, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi. Bəzi valideynlər uşağın hansı yaşda olduğuna fikir vermir, kiçiyə də, böyüyə də eyni tələbkarlıqla yanaşırlar. Əgər uşaqlar evdə səs salır, heç cür sakitləşmərsə, ata, yaxud ana mübahisəni kəsmək üçün onların hər birinə eyni tərzdə ciddi təsir göstərir. Bu ciddilik uşaqların hər birinə müxtəlif cür təsir göstərir. Böyük yaşlı uşaqlar bu münasibəti adi qarşılayır, kiçik yaşlılar özlərini yığışdırır, lap balacalar isə ağlamsınıb dururlar. Demək tələb yaşa uyğun olmalıdır.

2. Ailə tərbiyəsində uşaqların temperament tipləri nəzərə alınmalıdır. Temperament tiplərindən asılı olaraq, hər bir oğlan və ya qıza necə yanaşmaq, onun hisslərini düzgün qiymətləndirmək asanlaşır.

“Temperament” sözünün latın dilində hərfi tərcüməsi “hisslərin lazımı qarşılıqlı nisbəti” deməkdir. Yunan həkimi Hippokrat (V-IV əsr) tətbiq etmişdir. Temperament dedikdə o insanın həm fərdi anatomik-fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmuşdur. Temperament tiplərinə Hippokratın verdiyi sanqvinik, xolerik, fleqmatik və melanxolik adları müasir pedaqogika və psixologiya elmində indi də işlənilməkdədir.

Temperament insanın elə bir anadangəlmə xüsusiyyətləridir ki, onlar intensivliyin, təsirə cavab vermə sürətinin dinamik xarakteristikalarını, emosional qıcıqlanma və tarazlıq dərəcəsini, ətraf mühitə uyğunlaşma xüsusiyyətlərini şərtləndirir:

Sanqvinik tip – qüvvətli və müvazinətli, canlı, zirək, diribaş, fəal və təşəbbüskar, işgüzar, tələskən, şəraitə tez alışan, emosional, yaddaşları bir qədər zəif ;

Xolerik tip – qüvvətli, ünsiyyətli, coşğun, çılğın, emosional, inadkar, bəzən aqressiv, müvazinətsiz, hövsələsiz;

Fleqmatik tip – qaradiməz, təmkinli, ədalətli, sakit, ağır davranışlı, az ünsiyyətli;

Melanxolik tip – sakit, zəif, qapalı, səbrli, kədərli, düşüncəli, həssas, pessimist, yüksək yaddaş.

Valideyn ailədə öz övladları ilə tərbiyə işi apararkən göstərilən temperament tiplərinə uyğun şəkildə hərəkət etməlidir.

3. Fərdi yanaşma prinsipi. Ailədə tərbiyə vasitələri seçərkən uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazım gəlir. Bəzi şəxslər fərdi yanaşma və fərdi tərbiyəni bir-biri ilə eyniləşdirirlər, halbuki onlar arasında fərq vardır. Fərdi tərbiyə təklikdə tərbiyə etməyi nəzərdə tutur, fərdi yanaşma isə uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir.

4. Hörmət və tələbkarlıq prinsipi. Valideynlər uşaqlarına yaşlarından asılı olmayaraq onlara hörmət etməli, onların şəxsiyyəti, fikri, düşüncəsi ilə hesablaşmalıdırlar. Bəzi valideynlər övladlarına yalnız tələbkarlıq göstərir, onlara hörmətlə yanaşmağın lazım gəldiyini unudurlar. Uşaq nə qədər nadinc, sözəbaxmayan, davakar olsa belə, valideyn onunla mərifətli, nəzakətli və mədəni davranmalı, pedaqoji etikanın tələblərini pozmamalıdır.

5. Tərbiyəvi təsirlərdə vahidliyin gözlənilməsi prinsipi. Bir çox hallarda ailə üzvləri bu prinsipə əməl etmirlər. Ata tərəfindən uşağa verilən tapşırıq, bəzən ana tərəfindən pozulur, yaxud da əksinə olur. Ailə üzvləri arasında uşağa hamı vahid tələbkarlıqla yanaşmalıdır.

6. Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi. Ailədə tərbiyə işləri müəyyən sistem və ardıcılıqla aparılmalıdır. Bu işlə hər gün, hər saat, hər an, müntəzəm şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Sistemsizlik, nəzakətsizlik tərbiyənin uğurla aparılmasına maneçilik törədir. Sistemlilik o deməkdir ki, həyata keçirilən hər hansı bir tədbir bir-birini tamamlasın, tərbiyəvi təsirlər zamanı vahidlik gözlənilsin.

7. Ailə münasibətlərində nikbinlik prinsipi İlk növbədə valideynlər öz övladlarına həmişə yaxşı nəzərlərlə baxmalı, övladlarının işlərinə şübhəli baxmamalıdır. Valideynlər uşaqlarını ruhlandırmalı, həvəsləndirməli, onlara inam göstərməlidirlər. Ailə üzvləri də bir-birlərinə qarşı yaxşı, nikbin münasibətdə olmalı və qarşılıqlı inam, etibar, hörmət ailədə hökm sürməlidir.

8. Ailədə böyüyən insana humanist və qayğıkeş münasibət prinsipi. Ailədə böyüyən uşaqlara valideynlər humanist, qayğıkeş münasibət bəsləməli, yaxşı nə varsa hamısı ilk növbədə uşaqlar

üçün nəzərdə tutulmalıdır. Valideynlər övladlarının xoşbəxt, sağlam böyümələri üçün onlara hər zaman qayğıkeş münasibətdə olmalıdırlar.

9. Uşaqların hamısını bərabərhüquqlu görmək və ailənin həyat fəaliyyətinə onları cəlb etmək prinsipi. Ailənin bütün üzvləri bərabərhüquqludurlar. Valideynlər övladları arasında ayrışkilik etməməli, birini, o birindən üstün görməməli, birini tərif edib, o birini məzəmmət etməməli, hamısına eyni münasibət, eyni rəftar göstərməlidir. Ailə üzvləri ailənin bütün işlərinə cəlb edilməli, ailənin problemləri ailə üzvləri ilə birlikdə müzakirə edilib həll edilməlidir. Övladlar ailə işlərinə həmişə cəlb edilməli, ailə problemlərinin həllinə kömək etməlidirlər.

10. Tələblərdə ardıcıl olmaq və mümkün olmayanı tələb etməmək prinsipi. Ailədə uşaqlara müəyyən tələblər də verilir, müəyyən qaydalara əməl etməsi də tələb olunur. Bu ailə tərbiyəsinin mühüm şərtlərindən biridir. Valideynlər uşaqlara verilən tələblərdə ardıcıl olmalı, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Əlbəttə, tələblər də uşaqların gücünə, yaşına, sağlamlığına, psixologiyasına uyğun olmalıdır.

Bu prinsiplərdən başqa, bir sıra **xüsusi prinsiplər** də vardır ki, onlar da ailə tərbiyəsi üçün mühüm qaydalardır:

1. Ailədə fiziki və psixoloji təsirlərin qadağan edilməsi prinsipi.

2. Başqalarının, ailə üzvlərinin məktub və gündəliklərini oxumağın qadağan edilməsi prinsipi.

3. Ailədə çox danışmağın, ucadan danışmağın qadağan edilməsi prinsipi.

4. Uşaqları hədələməyin qadağan olunması prinsipi.

5. Ailədə erkən oyanma qayadasına əməl etmək prinsipi.

6. Ailədə səhər idmanı ilə məşğul olmaq prinsipi.

Bu prinsiplərə ailədə ciddi riayət edilməsi tərbiyənin düzgün qurulmasına səbəb olar.

Deməli, ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətdə müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar uşağın inkişafında yaranan çətinlikləri vaxtında dəf etməyə imkan yaradır. İntellektin inkişafı, yaradıcı bacarıqlar, qabiliyyət, ilkin əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik cəhətdən formalaşma, mədəniyyət və uşaqların fiziki sağ-

lamlığı, onların xoşbəxtliyi-bütün bunların hamısı ailədən, valideynlərdən asılı olmaqla ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Valideynlər birinci tərbiyəçilər kimi uşaqlara daha güclü təsir etmək qüvvəsinə malikdir.

Ailə tərbiyəsinin öz metodları vardır. Bunların sırasında şəxsi nümunə, birlikdə müzakirə, inam və etibar, sevgi-məhəbbətin bürü-zə verilməsi, bu və ya digər işlə bağlı ailə üzvünün qayğısına qalma, nəzarət, yumor və zarafatlar, ənənələr, tərifləmələr, mükafatlandırma və s. ola bilər. Burada seçim yalnız konkret situativ şərait nəzərə alınmaqla fərdi şəkildə həyata keçirilə bilər.

Pedaqoq və psixoloq alimlər valideyn davranışının aşağıdakı göstəricilərini fərqləndirirlər:

1. Tərbiyə prosesində himayəçiliyin səviyyəsi. Burada söhbət valideynlərin yeniyetmələrin tərbiyəsinə nə qədər diqqət və vaxt sərf etmələrindən gedir. Himayəçilik səviyyəsində iki cür kənarlaşma müşahidə olunur. Biri həddindən artıq (*hiperhimayəçilik*), digəri isə bir qədər az (*hipohimayəçilik*).

Hiperhimayəçilik haqqında valideynlər yeniyetməyə həddindən artıq qüvvə, vaxt və diqqət yetirdiklərindən danışirlər. Yeniyetmələrin tərbiyəsi valideynlərin həyatının əsas hissəsini təşkil edir. Valideynlər öz həyatlarını uşaqlarının tərbiyəsinə həsr edirlər.

Hipohimayəçilik himayəçilik səviyyəsinin son dərəcə zəif, aşağı vəziyyətdir. Yeniyetmə belə olduqda valideynlərinin diqqət mərkəzindən kənar qalır. Sanki ailədə uşaq haqqında heç kəs fikirləşmir. Valideynlər uşaqla yalnız mühüm bir hadisə baş verdikdə məşğul olur, onunla maraqlanır, onlar haqqında düşünülür.

2. Yeniyetmənin tələblərinin yerinə yetirilməsi dərəcəsi. Valideynlərin fəaliyyəti, əsasən, yeniyetmənin tələblərinin ödənilməsinə istiqamətlənir. Bu da onların maddi həyatı, məişəti, qidalanması, geyimi, eləcə də mənəvi, hər şeydən öncə, valideynlərlə ünsiyyəti, onların sevgisi diqqət mərkəzində durur. "*Sparta tərbiyəsi*" himayəçilik səviyyəsinin yüksək nümunəsi (valideyn tərbiyə ilə daha çox məşğul olur, ona daha çox diqqət yetirir) və uşaqların (yeniyetmə və gənclərin) tələblərinin ən aşağı səviyyədə yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Tələblərin ödənilməsi dərəcəsində iki kənarlaşma mümkündür:

a) uşaqların hərəkətlərində pis işə göz yumma, əsasən, o zaman baş verir ki, valideynlər yeniyetmənin hər hansı bir tələbini maksimum dərəcədə ödəməyə çalışırlar, daha doğrusu, onu ərköyünləşdirirlər. Uşağın hər bir arzusu qanuna çevrilir. Belə tərbiyənin zəruriliyini bəzən izah etmək üçün valideynlər arqumentlər gətirməkdən çəkinmirlər. Buna səbəb uşağın zəifliyi, onun fərdiliyi, valideynin vaxtilə özü əldə edə bilmədiyini uşağına verməsi, uşağın ailədə tək olması və yaxud uşağın atasız böyüməsi və s. ola bilər.

b) yeniyetmənin bütün tələblərinin nəzərə alınması: tərbiyənin belə üsulu valideynin yeniyetmənin tələblərinin lazımınca ödənilməsinə can atması ilə xarakterizə olunur. Hər şeydən öncə, burada uşaq mənəvi tələblər üzündən, daha doğrusu, emosional münasibət, ünsiyyət və valideynlərin onlara məhəbbətinin ifrat dərəcədə olmasından əziyyət çəkirlər.

3. Ailədə yeniyetməyə olan tələblərin sayı. Yeniyetməyə olan tələblər tərbiyə prosesinin mühüm hissəsidir. ***Birincisi***, bu həm də yeniyetmənin vəzifəsidir, daha doğrusu, yeniyetmənin yerinə yetirdiyi tapşırıqlardır. ***İkincisi***, bu qadağan tələbləridir ki, yeniyetmə onları etməli deyil. Bu tələb həm də yeniyetmənin yerinə yetirmə sanksiyalarını (yumşaq mühakimədən sərt cəzalandırmaya qədər) nəzərdə tutur. Yeniyetməyə qarşı tələblər sisteminin pozulma forması müxtəlifdir.

Ailədə yeniyetmənin tələblər sisteminin pozulması hallarını nəzərdən keçirək:

- ❖ Tələblərin həddindən artıq çoxluğu;
- ❖ Son dərəcə yüksək mənəvi məsuliyyət. Belə olduğu halda yeniyetmələrə verilən tələblər son dərəcə böyükdür, bu onun imkanlarına uyğun gəlmir və onun şəxsiyyətinin inkişafına kömək etmir.
- ❖ Yeniyetmənin vəzifələrinin natamamlığı. Belə halda yeniyetmə ailədə son dərəcə az sayda vəzifələri yerinə yetirir, nəticədə onları hər hansı bir ev işinə cəlb etmək çətin olur.

4. Qadağan tələblərin sayı. Hər şeydən öncə, bu yeniyetmənin məsuliyyət dərəcəsi ilə müəyyən olunur və burada onun öz davranışını seçmək üsulu özünü göstərir. Bununla bağlı burada iki kənarlaşma halı ortaya çıxır: *həddindən artıq qadağan tələblərin çoxluğu və həddindən artıq qadağan tələblərin azlığı.*

Qadağan tələblərin çoxluğu. Belə halda yeniyetməyə “*hər şey olmaz*” kimi qadağanlar qoyulur. Yəni yeniyetmənin qarşısına onun hərəkətlərini, davranışını məhdudlaşdıran çoxsaylı tələblər qoyulur ki, bu da onun müstəqilliyini əlindən alır. Belə vəziyyət iradəli yeniyetmələrdə *emansipasiya reaksiyasının inkişafını* stimullaşdırır (*valideynlərə, yaxud hər hansı bir nüfuzlu adama qarşı çıxmaq*).

Qadağan tələblərin azlığı. Belə halda yeniyetməyə istədiyini etməyə icazə verilir. Əgər hər hansı bir qadağalar olsa belə, yeniyetmə onu asanlıqla aradan qaldıra bilir. Belə ki, yeniyetmə evə qayıtmaq vaxtını, siqaret çəkməyi, spirtli içkilərə qurşanmağı və s. özü müəyyənləşdirir. O, elədiyi hərəkətlərinə görə valideynlərinə hesabat vermir. Valideynlər də belə olduqda onun davranışına heç bir sədd qoya bilmirlər. Belə tərbiyə yeniyetmələrdə qeyri-sabit tiplərin inkişafını stimullaşdırır.

5. Sanksiyalar. Sanksiyaların həddindən artıq çox olması da tərbiyənin sərt üsulları kimi qiymətləndirilir. Valideynlər üçün belə sərt cəzalara müraciət etmə və hətta ən xırda pozuntulara qarşı reaksiyanın özü xarakterikdir. Sanksiyaların azlığında valideynlər fikirləşirlər ki, belə cəza növlərindən kənar keçə bilir, ya da ki, onu çox çox nadir hallarda tətbiq edirlər. Onlar yalnız uşaqları mükafatlandırmaq düşünür və cəzanın nəticəsinin yaxşı olacağına inanmırlar.

6. Tərbiyə üsulunun qeyri-sabitliyi. Tərbiyə üsulunun, tərbiyə priyomlarının sərt şəkildə dəyişilməsi son dərəcə sərt bir hərəkətə keçiddir. Burada emosionallıqdan daha çox yeniyetmənin xarakterindəki fərqlərlə bağlı məqamlara diqqət yetirilməlidir. *Alman psixiatri* P.Leonqardın müşahidələrinə görə, belə bir üsul elə cəhətlərin formalaşmasına təsir edir ki, onlar inadkarlığı və yaxud nüfuzlu insana qarşı sərt davranmağı nəzərdə tutur. Valideynlər, adətən, yeniyetmələrin tərbiyəsindəki belə tərəddüdlü cəhətləri etiraf edirlər, lakin bu qüsurları çox vaxt nəzərə almırlar. Valideyn davranışının neqativ xüsusiyyətləri, uşaqların davranış normalarından kənara çıxmaları onların əsəbi vəziyyəti üçün əsas səbəbdir. Yeniyetmə ailənin diqqət mərkəzində olduğundan valideynlər onun tələblərinin maksimum dərəcədə təmin olunmasına can atırlar. Tərbiyənin belə tipi yeniyetmədə isteroit xarakter xüsusiyyətlərin inkişafına kömək edir. Hiperhimayəçilik zamanı yeniyetmə daim valideynlərin diqqət mərkəzində olur və belə halda yeniyetməni müs-

təqillikdən, özünüidarəetmədən kənar edir, ona güc, vaxt sərf edir və çoxlu sayda qadağalar, məhdudiyətlər qoyurlar. Belə tərbiyə hipertim yeniyetmənin zəif xüsusiyyətlərini daha da gücləndirir.

12.5. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri

Ailədə tərbiyənin düzgün qurulmamasının səbəbləri müxtəlifdir. Birincisi, valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinin aşağı olmasıdır. Belə hallarda yalnız izahat işləri aparmaq kömək edə bilər. Bəzən burada şəxsiyyətin mənfi rolunu valideynlərin özləri oynayırlar. Belə olduqda mütəxəssislər üçün aşağıdakı *iki qrup səbəb* müəyyənəndirilir:

1. Valideynlərin xarakterində kənarlaşma. Xarakterdə kənarlaşma və psixopatiya bəzən tərbiyədə müəyyən pozuntulara gətirib çıxarır. Xarakterin qeyri-sabit aksentuasiyasında valideynlər daha çox öz uşaqlarına az tələblər verməklə tərbiyəni həyata keçirmək istəyirlər.

Valideynlərin epileptoid aksentuasiyası tez-tez tərbiyənin sərt üsulu ilə şərtlənir. Uşağa nümayişkarənə qayğı göstərmə və sevgi digərlərinin gözü qarşısında bir cür, onların özləri ilə ayrı olduqda isə başqa cür emosional münasibətin olması pis halıdır.

Belə hallarda valideynlərin xarakterlərindəki kənarlaşmaları müəyyənəndirmək və inandırmaq lazımdır ki, məhz bu cəhətlər tərbiyədə kənarlaşmaların və pozuntuların yaranmasında həlledici rol oynayır. Belə olduqda valideynlərin xarakterinin xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, yeniyetmənin tərbiyə üslubunda və onun davranışındakı pozuntular psixoterapevtin, məktəb psixoloqunun ciddi nəzarəti altında olmalıdır.

2. Yeniyetmələrin hesabına valideynlərin özlərinin şəxsi problemlərini həll etmə. Belə olduğu halda tərbiyənin belə pozuntuları əsasında hansısa dərk edilməyən, düşünəlməyən tələb dayanmışdır. Bu kimi hallarda valideynə onun davranışının qeyri-düzgün olmadığını və öz tərbiyə üsulunun dəyişməsinə başa salma nəticəsiz qalır.

Valideyn hisslərinin genişlənməsi, şərtlənən pozuntular, yüksək (aparıcı) himayəçilik, qəyyumluq. Tərbiyədə pozuntunun bu mənbəyi o zaman daha çox meydana çıxır ki, müəyyən səbəblər üzündən valideynlər arasında ər-arvad münasibətləri pozulmuş olur: ya boşanma baş verib, ya da onların tərbiyədə aparıcı rol oynaması və münasibətləri uşaqları qane etmir, emosional soyuqluq, xarakterlərdə, maraqlarda uyğunsuzluq mövcuddur və s.

Bəzən də elə olur ki, ailədə ana, nadir hallarda isə ata özləri də bilmədən istəyirlər ki, uşaq böyüklər kimi düşünsün, davransın. Onlar istəyirlər ki, ailədə olan tələblərin bir hissəsini ödəyə və onların ər-arvad münasibətlərində bir-birinə qarşı bağlılıq qarşılıqlı şəkildə ödənilmiş olsun. Sonralar isə yeniyetmələrlə münasibət valideynlər üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ana ikinci dəfə ailə qurmaqdan imtina edir, bütün sevgi-məhəbbətini oğluna həsr edir.

Uşaqlıq dövründə oğulda anaya qarşı övladlıq sevgisi inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə valideynlə müstəqil böyüyən yeniyetmənin həyatı arasında müəyyən münasibətlər yaranır. Valideyn, xüsusilə ana övladını son dərəcə yüksək aparıcı rola malik hiperhimagiliyin köməyi ilə saxlayır. Yəni həddən artıq himayəçilik, qəyyumluq edir, övladın qulluğunda səhər axşam “qul kimi” durur, onun bütün tələblərini qeydsiz, şərtsiz yerinə yetirir. Bütün bunlar tərbiyənin sürətlə pozulmasına səbəb olur.

Yeniyetmədə uşaq keyfiyyətlərinə üstünlük verilmə. Bunlar tərbiyədə pozuculuğu şərtləndirən amillərdəndir. Bunlardan biri hiperhimagilikdir. Belə olduğu halda valideynlər tərəfindən uşaqların böyüməsi dərk edilmir, burada yalnız onların uşaq hisslərini stimullaşdırmaq əsas yer tutur.

Belə valideynlər üçün yeniyetmə hələ də uşaq olaraq qalır. Bəzən onlar açıq şəkildə etiraf edirlər ki, kiçikləri tərbiyə etmək onlara daha çox xoş gəlir. Yeniyetməni kiçik uşaq kimi nəzərdən keçirən valideynlər ona verilən tələblərin də səviyyəsini aşağı salırlar.

Valideyn və tərbiyə olunan arasında inamsızlıq. Bu da tərbiyədə pozulmanın şərtlərindəndir. Belə hallarda valideynlə yeniyetmə arasında hakimiyyət bölgüsü gedir. Bəzən də valideyn “hakimiyyəti əldən verir”, yeniyetmənin dediyi kimi hərəkət edir, onun tələblərini yerinə yetirir. Lakin pedaqoji baxımdan bu yanlış hərəkətdir.

Bu ona görə belə olur ki, uşaq öz valideyninə istədiyi kimi yanaşır, onun zəif yerlərini bilir və onlardan istifadə etməklə daha böyük hüquqlara malik olur. Belə hallarda özünəinamlı yeniyetmə öz tələblərini qorxmada valideynə bildirir. Burada sözsüz ki, valideyn tərbiyə işində zəiflik göstərmişdir.

“Zəif yer” variantı valideynin psixoastenik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Müəyyən şəraitdə tələbkarlıqla “*eqosentrik*” valideynlərdən tərbiyə almış uşaqlar böyüdükdə öz uşaqlarında da eqosentrik tələblərin mövcudluğunu görmək istəyir, onlara qarşı eyni borcu qaytarmaq hissini nəzərdə tutur. Bununla da göstərmək istəyirlər ki, məhz onların özləri də vaxtilə elə olmuşlar.

Belə valideynlərin çıxışlarının xarakterik cəhəti tərbiyədə yol verilmiş kütləvi səhvlərin etiraf edilməsidir. Bu tip valideynlər inadkarlıqdan qorxur, öz uşaqlarına müqavimət göstərmir, yaxud onlara daim güzəştə getmək üçün çoxlu sayda bəhanə tapırlar.

Uşağı itirmə xofu. Bu da pozuntuları şərtləndirən amillərdəndir ki, burada hiperhimayəçilik aparıcı rol oynayır. “Zəif yer” burada valideynlərin özlərinə son dərəcə inamsızlığı, səhv etmək qorxusu – bütün bunların hamısı bəzən uşağın doğulması tarixi ilə bağlı olur. “Onu çox gözləmişik, həkimə çox müraciət etmişik”, “O, son dərəcə zəif və xəstə doğulub, ona görə də onu qorumaq lazımdır” və s. bu kimi fikirlər meydana çıxır.

Digər mənbə uşağın uzunmüddətli ağır xəstəlik keçirməsidir. Valideynlərin yeniyetməyə belə halda münasibəti, əsasən, uşağı itirmə qorxusu altında formalaşır. Belə qorxu valideynləri yeniyetmənin bütün arzu və istəklərinə qulaq asmağa məcbur edir, onun tələblərini yerinə yetirməyə çalışır, digərləri isə ona çox qəyyumluq edirlər. Beləliklə, burada hiperhimayəçilik başlıca rol oynayır.

Valideynlik hisslərinin inkişaf etməməsi. Bu hisslər tərbiyədə bir sıra pozuntuları şərtləndirir: burada hiperhimayəçilik, emosional üzdöndərmə, yüksək mənəvi, əxlaqi məsuliyyət və sərt davranış mövcuddur. Tərbiyə yalnız o halda adekvat ola bilər ki, valideynlər güclü motivlərə söykənmiş olsunlar. Məsələn; *uşağa simpatiya, sevgi-məhəbbəti nümayiş etdirmə və s.*

Valideyn hisslərinin zəifliyi və ya bu hisslərin inkişaf etməməsi bəzən uşaq və yeniyetmələrin xarakterlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu hadisə çox nadir hallarda dərk edilir,

lakin valideynlər tərəfindən lazımcı qıymətləndirilmir.

Zahirən bu cəhət uşaqlarla heç bir ünsiyyətə girməməkdə, uşaqların cəmiyyətdə dözümsüzlük göstərmələrində, həyatda baş verən hadisələrə maraqlı göstərməməkdə özünü büruzə verir.

Valideyn hisslərinin inkişaf etməməsinin əsas səbəbi uşaqların (yeniyyətə) valideyni qəbul etməməsi də ola bilər. Ola bilər ki, onun özü də vaxtilə valideyn nəvəsi görməmişdir. Digər səbəb isə valideynin xarakterinin xüsusiyyəti ola bilər.

Valideynlik hissləri bəzən gənc valideynlərdə olduqca zəif olur, yaşlandıqca onlar daha çox yüklənirlər. Ağır, gərgin həyat şəraitində yeniyyətə üzərinə valideynlik vəzifələrinin daha çox hissəsi (*son dərəcə yüksək, mənəvi məsuliyyət*) qoyulur. Belə valideynlərinin söz-söhbətləri valideyn vəzifələrinin yoruculuğundan şikayətlənmələridir.

Arzuolunmaz keyfiyyətlərinin yeniyyətdə əks olunması.

Bu da tərbiyənin pozulması ilə şərtlənir: emosional rəddetmə, ciddi, sərt tərbiyə üsulu. Belə tərbiyənin səbəbi bəzən yeniyyətənin valideynin onda elə xüsusiyyətlər görməsidir ki, o, onu özündə hiss etmir.

Bu təcavüzkarlıq, tənbellik, alkoqol içkilərə meyillilik yaxud da həddindən artıq müqavimətlik, ziddiyyətlik, aqressivlik və ya səbirsizlik ola bilər. Yeniyyətlərdə olan belə keyfiyyətlərə qarşı mübarizə aparmaqla valideyn bundan özü üçün nəticə çıxarır.

Hər kəsdə arzuolunmaz keyfiyyətlərlə mübarizə ona imkan verir ki, o, onda bu keyfiyyətlərin olmadığından danışsın. Belə valideynlər daha böyük həvəslə öz müsbət keyfiyyətləri, yeniyyətənin isə zəif cəhətləri, onlarla bağlı tədbirlər haqqında danışır və onları həyatda tətbiq etməyə çalışırlar.

Valideynlərin danışdıqlarında bəzən oğluna inamsızlıq, hətta müsbət hərəkətdə xoşagəlməz bir cəhət tapmağa canatma özünü göstərir. Belə səbəb sonralar elə bir keyfiyyətə çevrilir ki, valideyn onunla özü də bilmədən mübarizə aparır.

Bəzən də yeniyyətməyə kiçik bir tapşırığı, tələbi etməməsi üzündən ciddi cəza verilir və ya inamsızlıq göstərilərək deyilir: “Bizim oğlan heç vaxt ev işlərinə kömək etməz” və s. Bu sözlərdən sonra çətin ki, yeniyyətə ev işlərində ailəyə kömək edər.

Ər-arvad arasındakı ziddiyyətlərin tərbiyə müstəvisinə keçirilməsi. Bu da tərbiyənin pozulmasını şərtləndirir. Burada bir valideynin hiperhimayəçiliyi digərinin aparıcı hiperhimayəçiliyi ilə toqquşur. Ərlə arvad arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdəki ziddiyyət bəzən stabil ailələrdə də özünü göstərir. Valideynlər bir-birlərindən daha çox narazılığı ön plana çəkir, bir-biri ilə ziddiyyətə girməklə uşağın (yeniyyətmanın) rifahı ilə bağlı qayğını kənara qoyurlar.

Valideynlər özlərini elə göstərməyə çalışırlar ki, guya onlar “uşaq barədə daha çox düşünlər”. Bununla belə, valideynlərin fikirlərində fərqlər daha çox diametral xarakter daşıyır. Onlardan biri daha sərt tərbiyəyə üstünlük verir (bu aparıcı hiperhimayəçilikdir), digərinin isə yeniyyətməyə daha çox “yazığı” gəlir.

Burada bu cəhətin xarakterik şəkildə özünü göstərməsi ərlə arvadın bir-birinin tərbiyə metodlarından necə istifadə etməsi özünü ifadə edir. Bununla belə, aydın görünür ki, onlardan hər biri yeniyyətməni tərbiyə etmək deyil, öz tərbiyəvi mübahisələrində kimin daha çox haqlı olduğunu sübuta yetirmək məsələsidir.

Yeniyyətmanın cinsindən asılı olaraq yeniyyətməyə münasibətdə valideynlərin fərqli münasibətləri. Bu da tərbiyə pozuntusunu şərtləndirən amillərdəndir. Burada da hiperhimayəçilik, emosional rəddetmə özünü göstərir. Bəzən valideynin yeniyyətməyə münasibəti, yeniyyətmanın xüsusiyyətləri uşağın cinsinə görə müəyyənləşir. Qadın keyfiyyətləri üstünlük təşkil etdikdə, kişi cinsindən olan yeniyyətməni görməyə gözü olmur, onu qəbul etmir.

Atanın öz oğlunda xeyli sayda çatışmazlıqları hiss etməsi, onun bütün yaşlılarının başqa cür olub, onları daha bacarıqlı kimi təqdim etməsi, onları övladına nümunə göstərməsi də tərbiyə işinin pozulmasına səbəb olur.

Eyni zamanda ata yeniyyətməni lazımınca qiymətləndirməməsi, kiçik bacısından isə razılığını bildirməsi, onun ləyaqətli olduğunu daha çox qeyd etməsi də tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

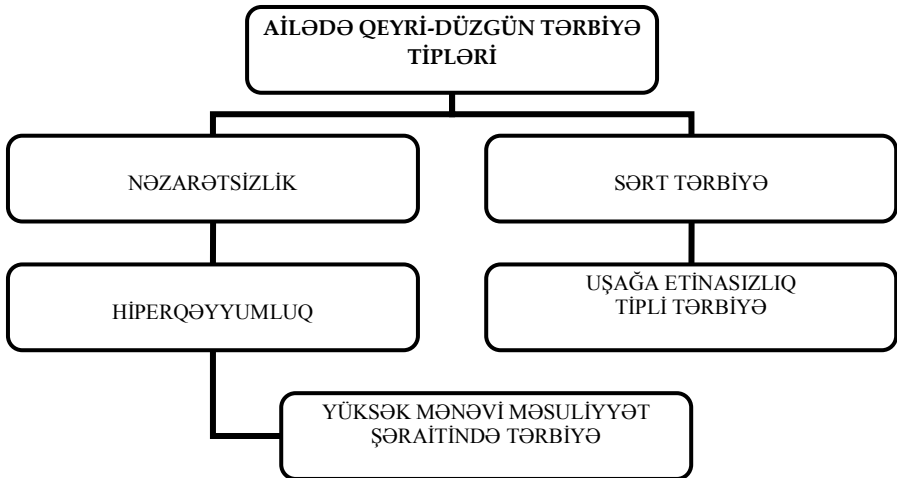
12.6. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri

Ailə tərbiyəsi uşağa sevgidən başlayır. Pedaqoji nöqteyi-nəzərdən valideyn məhəbbəti uşağın gələcəyinə inamdan və məhəbbətdən yaranan sevgi olmalıdır. Bu sevgi valideyn hisslərindən, arzularından fərqli olan elə bir sevgidir ki, burada uşaqların hörmətini qazanmaq onların maddi cəhətdən arzu-istəklərinə əməl etməkdən daha vacibdir.

“Kor” ağıla, düşüncəyə söykənmiş valideyn sevgisi uşaqlarda istehlakçılığa xidmət etməklə, əməyə münasibəti bəsitləşdirir, habelə valideynlərə sevgi və məhəbbət hissini azaldır. Pedaqoqlar qeyri-düzgün tərbiyənin bir neçə tipini müəyyənləşdirmişlər.

Ailədə qeyri-düzgün tərbiyə tipləri

Nəzarətsizlik. Bu zaman valideynlər yalnız öz işləri ilə məşğul olur və uşaqlara lazımınca diqqət yetirə bilmirlər. Nəticədə onlar özbaşına qalır və istədikləri kimi şənlənmək axtarışında olur və “küçə” kompaniyalarının təsiri altına düşürlər.

Hiperqəyyumluq. Burada uşağın həyatında baş verən hadisələrə həddindən artıq diqqət yetirmə və nəzarətmə özünü göstərir ki, bu zaman uşaq daim sərt əmlər, çoxsaylı qadağalar eşidir. Nəticədə o, qeyri-təşəbbüskar, qorxaq, öz qüvvəsinə inamsız kimi böyüyür və öz-özünü müdafiə etmək, öz maraqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etməkdən məhrum olur.

Burada tədricən “nə üçün başqalarına hər şey olar, mənə olmaz” fikri, meyli ortaya çıxır. Yeniyetmələrdə bütün bunların hamısı valideyn məcburiyyətinə qarşı “qiyamlarla” nəticələnir. Onlar prinsipial olaraq bilərəkdən bütün qadağaları pozur və evdən qaçırlar.

Hiperqəyyumluğun digər növü ailədə “*pərəstis*” tipli tərbiyədir. Uşaq daim diqqət mərkəzində olmağa adət edir, arzuları və bütün tələbləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Daim onu tərifləyirlər, nəticədə isə o, öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə və eqosentrizmini dəf edə bilmir, kollektiv onu başa düşmür. Bu hisslər ona pis təsir edir, nəticədə o, hamını təqsirləndirir, özü barədə qətiyyənlər düşünür ki, onun səhvləri var. Həmin səhvlər uşağa onun irəlidəki həyatı boyu xoşagəlməz hisslər, həyəcanlar gətirən xarakter formalaşdırır.

Sərt tərbiyə. Ən kiçik səhvlərə görə uşağın ciddi şəkildə cəzalandırılması ilə müşayiət olunur və uşaq daim qorxu içində böyüyür. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, qorxu bütün nöqsanların əsasını təşkil edir. Qəddarlıq, sərtlik, başqasının məcbur etdiyi şəraitə uyğunlaşma, başqasının dediyi kimi hərəkətmə-bütün bunların hamısı qorxudan yaranır.

Uşağa etinasızlıq tipli tərbiyə. Bu tərbiyədə etinasızlıq və soyuqluq müşahidə edilir. Uşaq hiss edir ki, ailədə atası və yaxud anası onu sevmir. Bəzən isə ona elə gəlir ki, guya onu sevirlər. Zahirən kənardakılara belə görünür ki, guya valideynlər onlara qarşı son dərəcə diqqətli və xeyirxahdırlar.

L.Tolstoy yazırdı ki, “xeyirxah riyakarlıqdan pis şey yoxdur, xeyirxah riyakarlıq açıq qəddarlıqdan daha pis təsir edir, nəticələrə gətirib çıxarır”. Uşaq ailə üzvlərindən kimisə daha çox sevirə, bunun üçün o, daha çox emosional hisslər keçirir. Belə əziyyət əsəblərin həddən artıq gərilməsinə, bu və ya digər çatışmazlıqlara, uşaqların hirsli, əsəbi olmasına gətirib çıxarır.

Yüksək mənəvi məsuliyyət şəraitində tərbiyə. Kiçik yaşlarından uşağın beyninə belə bir fikir yeridilir ki, o, mütləq valideynlərin çoxsaylı arzularını, inamlarını doğrultmalıdır. Yaxud da valideynlər ona nəinki uşaq kimi baxır, həm də onun üzərinə daha böyük qayğılar, məsuliyyət düşür. Nəticədə uşaqlarda daim özünün və yaxınlarının rahatlığı ilə bağlı həyəcan, qorxu hiss olunur. Uşağın qeyri-düzgün tərbiyəsi onun xarakterini zəiflədir, onun ətrafdakilərə münasibətini çətinləşdirir.

Ailədə yolverilməz tərbiyə metodlarından biri *fiziki cəza metodudur*. Burada uşaqlar daim qorxu nəticəsində özlərini idarə edirlər. Fiziki cəza fiziki, psixi və mənəvi zədələrə gətirib çıxarır. Nəticədə bu uşaqların davranışının dəyişilməsi ilə başa çatır. Belə ki, hər bir ikinci dəfə cəzalandırılan yeniyetmədə adaptasiya ilə bağlı onun kollektivə uyğunlaşması çətinləşir.

Belə uşaqlarda təhsilə maraq azalır. Alimlər bu hadisəni xüsusi fenomen kimi qeyd etmiş, onu uşaqlara qorxulu müraciət etmə sindromu adlandırmışlar. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində uşaqlarla belə davranan insanlar haqqında onları yaxşı tanıyan insanların lazımi məntəqələrə xəbər vermələri ilə bağlı məsuliyyət müəyyənləşdirilmişdir.

Hər şeydən öncə, fiziki cəzaya oğlanlar daha çox məruz qalırlar. Nəticədə onların özləri daha çox qəddar olurlar. Onlara digərlərini alçaltmaq, döymək, gülmək, onları məsxərəyə qoymaq daha çox xoş gəlir. Uşaqlarla təhlükəli münasibət sindromunun səbəbləri, əsasən, ailənin sosial-iqtisadi statusunda, münasibətlər sistemində gizlənmişdir.

Valideynlərin uşaqlarla səmimi münasibətlərinin müxtəlif variantı o zaman meydana çıxır ki, onlar qarşılıqlı ünsiyyətdə sabit tələblər hiss edirlər. Valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətində qarşılıqlı inam, münasibətlərdə bərabərhüquqluluq üstünlük təşkil edir. Daha az əmr, əxlaq haqqında nəsihətlər söyləmək, uşaqlara daha çox qulaq asmaq və öz aralarında dost münasibəti yaratmaq, bu və ya digər məsələlərin, qərarların birgə həlli yolunu axtarmağa can atmaq burada daha vacibdir.

Valideynlər uşaqların maraqlarına daha dərindən bələd olduqda və uşaqlar onlarla fikirlərini bölüşdükdə, qarşılıqlı münasibətlərdə bəzi çatışmazlıqlar da özünü büruzə verə bilər. Əgər valideyn-

lər lazımı diqqətliliyə və takta malik deyillərsə, o zaman onlar uşaqların sirlərinə lazımı qədər diqqət yetirə, onların inkişafını lazımınca qiymətləndirə bilməzlər.

Belə bir variant daha geniş yayılmışdır; valideynlər uşaqların maraq və qayğılarına nəzər yetirmək istəyirlər. Lakin uşaqlar bunu dərk etmək istəmirlər. Belə ki, uşaqlar özləri öz aləmlərində olur, valideynlər isə uşaq dünyasına daxil olmağı bacarmırlar. Öz baxışlarını onlara məcburi qəbul etdirə bilmirlər və lazımsız tənqidi iradlarla rastlaşırlar.

Ailə cəhdlərinin qeyri-müvəffəq, ziddiyyətli nəticəsi ortaya çıxır. Uşaq isə sanki fəryad qopararaq, “Əziz valideynlər, əgər siz məni tərbiyə etsəniz, mən evdən qaçacağam”-deyir.

Uşaqlarla valideynlər arasında digər münasibətlər variantlarına da rast gəlinir: Valideynlər daim özləri özlərinə diqqət yetirir, işə daha çox can yandırır, nəticədə onlar uşaqlarla ünsiyyətdən uzaqlaşır, onlara diqqət yetirmirlər. Belə olduqda uşaqların daxilində, düşüncəsində küskünlük, bədbinlik və tənhalıq hissi yaranır.

Bəzən də elə olur ki, uşaqların həyata can atmaları ailədə ziddiyyətə gətirib çıxarır və valideynlərin bundan haqlı şəkildə narazılığı uşaqlarda təhsilə qarşı birtərəfli münasibətə gətirib çıxarır. Bu da onların xoşagəlməz cəhətlərinin inkişafını ortaya çıxarır-siqaret çəkmə, alkoqol içki qəbul etmə, narkotiklərə meyilli olma və s. baş verir.

Valideynlərin haqlı olmalarına baxmayaraq, uşaqlara elə gəlir ki, valideynlər düzgün danışmırlar, necə yanaşmağı onlar özləri daha yaxşı bilirlər.

Bu kimi vəziyyət yarandıqda valideynlər uşaqların canatma motivlərini, meyllərini daha dərindən öyrənməli, onların bu və ya digər hərəkətlərinə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz dəlillərini (sübutlarını) inamlı şəkildə açmağı bacarmalıdırlar.

Valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifsizliyi, onların qəddarlığı, ailədə uşaqların həddindən artıq ərköyün böyüdülməsi onların bir-birindən üz döndərməsinə, uşaqlarla valideynlər arasında düşmən münasibətinə gətirib çıxara bilər.

12.7. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin rolu

Yeniləşmə və qloballaşma şəraitində informasiyaların sürətli inkişafı, kütləvi kommunikasiya və təbliğatın genişlənməsi, cəmiyyətdə özünü göstərən bu və ya digər proseslər ailədaxili məsələlərə də təsir göstərir. Bu kontekstdə ailədaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlər məsələsi də müasir pedaqogika və psixologiyanın aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Ailədaxili münasibətlərin sağlam pedaqoji, psixoloji əsaslar üzərində, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət əsasında qurulması cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Ailədaxili münasibətlər əsasən ata və ananın ailədəki rolu və münasibəti ilə şərtlənir. Bu münasibətlər həm ailənin möhkəmliyinə, həm də uşaqların tərbiyəsinə xüsusi təsir göstərir.

V.A.Suxomlinski qeyd edirdi ki, “Uşaqların əsas tərbiyə məktəbi ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibətdir”. Odur ki, ailədə tərəflərin əsas, başlıca rolu bir-birini qavramaq və anlamaqdır. Bu anlama və münasibət ailənin gələcək planlarını qurmaqda vacibdir.

Ailə münasibətlərinin əsasını ər və arvad münasibətləri təşkil edir. Onlar ailənin qoşa qanadlarıdır.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideynlərin uşaqları ilə münasibəti də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ hələ lap kiçik yaşlarından, məktəbəqədər dövrdən başlayır. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında, psixi inkişafında, ətrafdakılarla rəftar və davranışında, idrak fəallığının inkişafında valideyn-övlad münasibətləri mühüm rol oynayır. Bu münasibətlər uşağın öz yerini, ailədəki rolunu müəyyənləşdirməkdə və özünü dərk etməsində, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə önəmlidir.

Ailədaxili münasibətlər kontekstində valideyn-uşaq münasibətləri tarixən milli xüsusiyyətlərin tələblərinə uyğun olaraq, eyni zamanda valideynlərin özlərinin düşüncə tərzinə, fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun əsaslar üzərində qurulur. Uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında və psixi inkişafında aparıcı rol oynayan ünsiyyət tələbatı da məhz bu münasibətlərin gedişində bu və ya digər dərəcədə

ödənilir. Qeyd etdiyimiz kimi sağlam, düzgün münasibət sağlam, formalaşmış gələcəyə yol açır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi vaxtlarda ailədaxili münasibətlərin (ər-arvad) nizamsızlığı uşaqların taleyində neqativ izlər buraxır.

Uşaqlarla rəftar və davranış zamanı valideynlər bəzi vaxtlarda birtərəfli iştirak edirlər. Valideynlərdən birinin uşağı çox əzizləməsi, yaxud tez-tez onun üçün “havadarlıq” etməsi, “hələ uşaqdır düzələr” və s. bu kimi mühafizəkar mövqeləri uşaqların tərbiyəsində birtərəfli ölçülərə gətirib çıxarır. Çünki ailənin tərbiyə imkanları valideynlərin və uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

Bu kontekstdə ailədə intizam tərbiyəsi vacibdir. Qeyd etdiyimiz kimi ailələrdə çox vaxt uşaqların həddindən artıq əzizlənməsi buna mane olur. Uşağını kor-koranə sevən ata, yaxud ana onun bütün tələblərini yerinə yetirməyə çalışır. Hətta kiçik yaşlı uşaqlar söyüş söyəndə belə valideyn onu müdafiə edir. Azərbaycanın böyük *satirik şairi M.Ə.Sabirin “Uşaqdır” satirası* bu xüsusda şeiri diqqəti cəlb edir.

“Ay başı daşdı kişi, dinmə uşaqdır, uşağım!

Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysün, uşaqdır, uşağım!

... Bir söyüşdən ötəri etmə əziyyət balama,

Göyərüb coşma, utan, qonşuları yığma dama,

Sənə söydükləri getsin başı batmış atama,

Qışqırub bağrını da yarma, uşaqdır, uşağım!

Nə ədəb vaxtıdır, qoy söysün, uşaqdır, uşağım!”

Ailədə uşaqların tərbiyəsində kökə bağlılıq, keçmişin yaxşı xüsusiyyətlərinin təcəssümü üçün pedaqoj, psixoloji materiallar önəmlidir. Xalqımızın qədim, ulu dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da əksini tapan etnik-psixoloji xüsusiyyətlər ailədaxili münasibətlərin formalaşması və bu zəmində uşaqların tərbiyəsində zəngin xəzinədir.

Mütəffəkirlərin yaradıcılığına nəzər saldıqda görünür ki, onlar tərbiyə və tərəqqi işində ailə münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Mütəffəkirlər ailənin möhkəmləndirilməsini cəmiyyətin sağlam əsaslar, mütərəqqi qaydalar üzrə inkişafı üçün zəruri hesab etmişlər. F.Köçərli bu xüsusda yazırdı: *“Ər və övrət (arvad)... bir bədənənin iki şaqqası və müvafiq hissəsi olduqlarına görə, bunların ara-*

sında olan yekdillik, ülfət, məhəbbət və mənəvi rəqabət gərəkdir”.

Doğrudan da, ailədə ata-ana əsas sima olduqları üçün onların arasında yaranmış münasibət uşaqların bu günü və gələcəyi üçün istiqamətləndiricidir. Xüsusən də, Azərbaycan ailəsində bu münasibətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Özünəməxsus spesifik çalarları ilə xarakterizə olunan Azərbaycan ailəsi kökə, nəsə, uşağa bağlı olduğu üçün həmişə bütövlüyündə, ülviliyində seçimli olub.

Ər və arvad arasındakı münasibətin məzmununu qarşılıqlı hörmət və qayğı, səmimiyyət və mehribanlıq təşkil edir. Odur ki, bir-birinin nüfuzunu saxlamaq, uşaqların tərbiyəsində vahid tələbləri gözləmək ailədaxili münasibətlərdə əsas faktordur.

İnsan anadan olduğu gündən ömrünün sonuna kimi tərbiyəvi təsirlərin əhatəsində yaşayır. Bunun üçün valideynlərin ilk gündən bu məsələlərə məsuliyyətlə yanaşmaları zəruridir. Çığının dünyaya gəlişi onun vasitəsiz-emosional ünsiyyəti ilə xarakterizə olunur ki, bunun əsasında da valideyn-ana durur.

Uşaqlar doğulduqları gündən özünəməxsus sosial-psixoloji ailə mühitinə düşür... Müəyyən edilmişdir ki, dilsiz-ağızsız çağa üç aylıq olanda mədəniyyət onun bütün həyatına nüfuz edir. Bu kontekstdə, uşaqların psixi inkişafında, tərbiyə və təlimində valideynlərin xüsusilə də, ananın rolu önəmlidir.

M.T.Sidqi bu xüsusda yazırdı ki, “Uşağın əvvəlinci müəllimi təbii ki, validəsidir. Burada ananın öhdəsinə daha çox məsuliyyət düşür. Çünki uşağa birinci tərbiyə və təlim verən anadır”.

Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, uşağın sağlam psixoloji inkişafa malik olması üçün onun ana ilə ünsiyyəti (emosional ünsiyyət), xüsusən də, ilk üç ildə əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın psixoloji ehtiyacını sevgi, məhəbbət, qayğı, ülv hissələrin məcmusu kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu dövrlərdə əmək və oyun fəaliyyətinin inkişafı da uşaqların psixikasına müsbət təsir göstərir.

Ailədaxili münasibətlərdə ana ilə bərabər atanın da rolu önəmlidir. Onları ailə tərbiyəsinin qoşa qanadları adlandırırlar. Azərbaycan ailəsində həm ata, həm də ana uşaqlar üçün yaşayır. Deyimlərimizdəki “Dörd göz uşaq üçündür”, “Anasız uşaq evdə xar olar, atasız uşaq çöldə” və s. bu kimi kəlmələrin fəlsəfi, psixoloji kökləri aydındır.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, valideynlər uşaqların ayrı-ayrı yaş dövrlərinin qanunauyğunluqlarını bilməli və onların rəftar və davranışlarında cinsi tərbiyənin xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Hər yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Problemlə bağlı xüsusilə böhranlı yaş dövrlərində bir sıra cəhətlər üzə çıxır. Bunlar tərbiyə işi üçün çox vacibdir. Digər tərəfdən Azərbaycan ailəsi üçün xüsusi aktuallıq kəsb edən cinsi tərbiyə və cinsi fərqlərin psixologiyasının nəzərə alınması şəxsiyyətin formalaşmasında vacib məsələdir.

Cinsi tərbiyənin psixoloji aspektlərini geniş təhlil edən pedaqoq və psixoloqlar bu məsələlərin kökünü lap uşaqlıqdan başlanmasını vurğulayırlar. Oğlan, yaxud qız uşaqları ilə ünsiyyət, rəftar və davranış onların gələcəkdə kişi, yaxud qadınlıq etalonlarına necə yiyələnmələrinə zəmin yaradır. Uşaq adlanan varlıq doğulduğu ilk gündən etibarən yüksək hissiyata malik olur. Bu hissiyyat onların ilk anlarındakı davranışından görünür.

Ailədə uşaqların mənəvi-psixoloji inkişafının əsas göstəricilərindən biri də onların idrak fəallığının inkişafıdır ki, bu da zamanının tələbidir. Artan informasiyalar, siyasi və sosial-iqtisadi həyatdakı irəliləyişlər uşaqların istedad və zəhin qabiliyyətlərinin genişlənməsi məqsədini qarşıya qoyur.

Zehni, intellektual inkişaf psixoloji prosesdir. Bu prosesin anadangəlmə və irsiyyətlə bağlılığı fikri ilə yanaşı alimlər qeyd edirlər ki, sağlam psixoloji mühit və şəraitin yaradılmasıdır. Bu mənada müasir dövrdə valideynlərin pedaqoji savadı və mədəniyyətinin yüksəldilməsi vacibdir.

Xüsusilə də, anaların savadlı olması övlad tərbiyəsində və ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulmasında zəruridir. Ailədaxili münasibətlər, ailənin psixoloji iqlimi, “ər-arvad”, “valideyn-uşaq” və “uşaq-uşaq” münasibətləri ailə tərbiyəsinin əsaslarıdır. Çünki ailədaxili və onun ətrafdakı psixoloji iqlim şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir.

12.8. Məktəblə ailənin birgə işinin təşkili formaları

Uşaqlara, onların tərbiyəsinə qayğı göstərmək ümumxalq işidir. Bütün cəmiyyət bu iş üçün cavabdehdir. Çünki uşaqlar cəmiyyətin, xalqın gələcəyidir, yaşlı nəslin davamçılarıdır. Ulularımızın kəlamları ilə desək: “*Uşaq valideynin mabədidir*”, “*Son beşik-yurda keşik*”.

Odur ki, davamçıların gələcəyini xoşbəxt görmək, yurdu, vətəni etibarlı adamlara vermək istəyən hər kəs gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı, hər bir uşağın ictimai cəhətdən fəallığının, meyl və bacarığının inkişaf etməsini təmin etməlidir. Bu vəzifəni isə daha yaxşı şəkildə ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin birgə işi zəminində yerinə yetirmək olar.

Birincisi, uşaq (şagird) daim bu qüvvələrin əhatəsində olur. Uşağın (şagirdin) xarakterinin, dünyabaxışının, həyata, əməyə, ideya-mənəvi və mədəni sərvətlərə münasibətinin əsasları həmin qüvvələrin reallığında təşəkkül tapıb formalaşır.

İkincisi, uşağı (şagirdi) tərbiyə etməkdə ailə, məktəb də, ictimaiyyət də eyni məqsəd güdür, xalq qarşısında eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində yekdillik olmasa, uşaqların (şagirdlərin) tərbiyə işində xoşagəlməz hallar baş verə bilər. Müxtəlif xarakterli cinayətlər törətdiyinə görə həbsxanaya düşmüş minlərlə yeniyetmələr və gənclər üzərində aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, onların pis əməllərə qurşanmasına əsas səbəb əksər hallarda: ya ailədə, ya məktəbdə, ya da əmək kollektivlərində özünü qabarıq şəkildə göstərən nöqsanlardır.

Məlum olduğu kimi, uşaq cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə dünyaya gəlir. Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial quruluşunun ünsürlərindən biridir. Ailə sosial qurum olub, nigah və yaxın qohumluqla qarşılıqlı mənəvi münasibətlərlə səciyyələnir. İnsanların nəslini davam etdirməyə olan təbii tələbatı nigah və ailə vasitələri ilə nizama salınır.

Beləliklə, ailə qarşılıqlı məhəbbət, inam, etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. ***Ailənin 2 mühüm vəzifəsi*** vardır:

1. Nəslin davam etdirilməsi;
2. Yeni nəslin, yeni insanın tərbiyəsi.

Bu iki vəzifə bir-biri ilə sıx bağlıdır. İnsan öz nəslini artırmırsa, öz nəslinə tərbiyə verməsə, cəmiyyət məhv olar. **Birinci vəzifənin** əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, **ikinci vəzifə** daha məsuliyyətlidir. Çünki burada təkcə təbiətin bəxş etdiyi xüsusiyyətlər deyil, həm də mədəniyyətin, cəmiyyətin əlavə etdiyi xüsusiyyətlər təzahür edir.

Ailə insani münasibətlərin ilk tərbiyə məktəbidir. Ailədə ilk əxlaqi təcrübə, fəzilət təşəkkül tapır. Ailə özlüyündə kiçik hər bir dövləti xatırladır. Ailədə uşaqlar yalnız tərbiyə almırlar, həm də onlar böyüdükcə övladlıq borclarını dərk edir, qocalmış valideynlərinə qayğı göstərməyin zəruriliyini anlayırlar. Bütün ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilir. Ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Uşaqlar üçün onların valideynləri idealdır. Müəllimlər müxtəlif tip ailələrlə iş aparmağa, valideynlərlə əlaqə saxlamağa, onlara müəyyən pedaqoji biliklər verməyə məcbur olurlar.

Müasir ailələr uşaqların sayından asılı olaraq çoxuşaqlı, azuşaqlı, biruşaqlı və uşaqsız olurlar. Tərkibinə görə bu ailələr bir nəsilli (*ancaq ər-arvad*), iki nəsilli (*valideynlər və uşaqlar*), nəsil-lərəarası (*uşaqlar, valideynlər, nənə və baba*) olur. Əgər ailədə valideynlərdən yalnız biri varsa, belə ailələr natamam ailə hesab edilir.

Pedaqogikada ailələr təkcə tərkibinə görə deyil, həm də qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə görə təsnif olunurlar:

İdeal ailələr, orta ailələr, neqativ (qalmaqallı, əsəbi) ailələr. Ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətdə elə keyfiyyətlər formalaşdırmaqdır ki, onlar çətinlikləri və maneələri aradan qaldırmağa kömək etmiş olsun.

Uşağın (*yeniyyətə və gənclərin*) intellektual və yaradıcı qabiliyyətlərinin, idraki qüvvələrinin inkişafı, habelə ilkin əmək fəaliyyətində qazandığı təcrübə, emosional mədəniyyəti və fiziki sağlamlığı ailədən və valideynlərdən asılıdır. Bütün bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədini təşkil edir.

Ailənin uşağa göstərdiyi tərbiyəvi təsir bütün digər tərbiyəvi təsirlərdən güclüdür. Uşaq böyüdükcə həmin təsir zəifləyir, bəzən də tamamilə yox olur. Burada elə keyfiyyətlər inkişaf etdirilir ki,

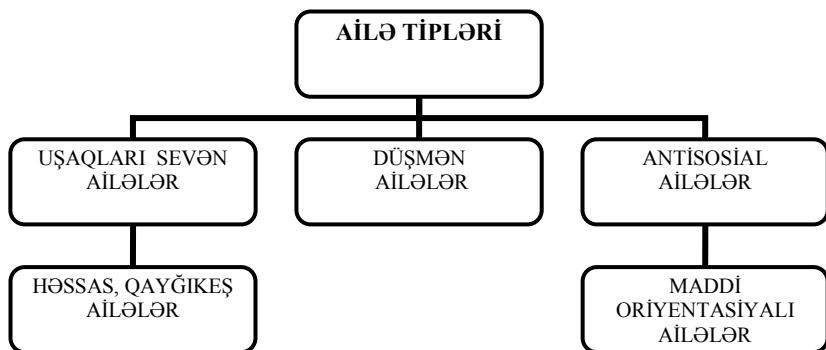
onları ailədən kənarında formalaşdırmaq çətin olur. Ailə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir. Bu uşağın (şagirdin) fiziki, əxlaqi və əmək tərbiyəsi üzrə ailənin söylərinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Cəmiyyətin üzvləri ailədən çıxır; ailə necədirsə, cəmiyyət də elədir. Ailə ənənələrin varisliyini təmin edir. Vətənpərvər vətəndaş, gələcək ailə başçısı, qanuna tabe olan cəmiyyət üzvi tərbiyə etmək ailənin mühüm sosial funksiyasıdır. Ailə uşağın peşə seçiminə əhəmiyyətli təsir göstərir. Müasir ailələrin əksəriyyəti vaxtının çox hissəsini uşaqlarının mənəvi cəhətdən inkişafına deyil, onların maddi təminatına sərf edirlər.

Ailədə uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən səbəblər aşağıdakılardır:

1. Zəhmətkeş ailələrin əksəriyyətinin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması;
2. İctimai həyatın mədəni səviyyəsinin aşağı olması;
3. Ailədə qadının iki qat yüklənməsi: onun həm ailədə, həm də cəmiyyətin ictimai həyatında iştirak etməsi;
4. Boşanma hallarının artması;
5. Nəsillər arasında münaqişələrin yaranması;
6. Ailə və məktəb arasında əlaqələrin zəifləməsi və s.

Uşaqların ailədə tərbiyəsi zamanı, ilk növbədə, onların davranış və rəftarında mənfi keyfiyyətlərin yaranmasının qarşısını almaq, bu cür keyfiyyətlərin yaranması imkanlarını aradan qaldırmaq lazımdır. Nə qədər ailə varsa, o qədər də tərbiyə xüsusiyyətləri vardır. Bu müxtəlifliyə baxmayaraq, ailədə böyüklərlə uşaqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə tipik modelləri fərqləndirmək olar.

Ailə tiplərini sxemi:

Uşaqları sevən ailələrdə valideynlər uşaqları nə maraqlandırdığını və narahat etdiyini bilir, onların rəyinə, fikrinə, hiss və həyəcanına hörmət edir, onlara kömək etməyə çalışırlar.

Həssas, qayğıkeş ailələrdə yaşlılarla uşaqlar arasında münasibətlər normal olsa da, onların münasibətlərində müəyyən məsafə mövcud olur. Bu münasibəti heç bir tərəf pozmağa çalışmır. Belə ailədə uşaqlar öz mövqelərini bilir, valideynlərinə qulaq asırlar. Bu ailənin uşaqları sözbəxan olsalar da, kifayət qədər təşəbbüskar olurlar.

Maddi oriyentasiyalı ailələrdə başlıca diqqət ailənin maddi təminatına verilir. Valideyn uşaqlarını kiçik yaşlardan həyata praktik yanaşmağa, hər şeydə xeyir görməyə, fayda axtarmağa alışdırırlar. Onları yaxşı oxumağa məcbur edirlər, yeganə məqsəd ali məktəbə qəbul olunmaqdır. Belə ailələrdə valideynlərin və uşaqların mənəvi aləmi yoxsuldur.

Düşmən ailələrdə uşaqlar özlərini pis hiss edirlər. Onlara hörmət edilmir, etimad göstərilir, habelə uşaqlara etibar edilmir, onlara daim nəzarət olunur. Heç bir əsas olmadan uşaqlar böyüklər tərəfindən cəzalandırılırlar. Belə ailələrdə uşaqlar öz niyyət və arzularını gizli saxlayır, bir-birinə qarşı mehriban olmur, valideynlərinə pis baxır, yoldaşları ilə yola getmir, məktəbi sevmirlər.

Antisosial ailələrə, əslində, ailə demək olmaz. Onlar daha çox uşaqlar üçün müvəqqəti sığınacaqdır. Burada valideynlər uşaqları sevmir, onların dünyaya gəlməsini arzulamır, onları bir övlad kimi qəbul etmirlər.

Adətən, belə ailələrdə valideynlər yanlış həyat tərzini keçirir, böyüklər bir-biri ilə yola getməyib münasibətlərə girir, uşaqlara hədə-qorxu gəlirlər. Odur ki, belə ailələrdə tərbiyə alan uşaqlar evdən tədricən uzaqlaşırırlar.

Pedaqogikada *ailə tərbiyəsi dedikdə*, valideynlərlə uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin idarə olunması sistemi başa düşülür. Bu münasibət həmişə tərbiyəedici xarakter daşıyır. Bu zaman onlar aşağıdakı **şərtləri** nəzərə almalıdırlar:

Məktəblə ailə arasında uşağın tərbiyəsinə xidmət edən vahid tələblərin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir:

➤ Valideynləri öz ətrafında birləşdirməyə və onların böyük tərbiyə imkanlarından istifadə etməyə ruhlandırılmalıdır;

➤ Valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsinə və onların pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi qayğı göstərilməli, valideynlərlə aparılan maarifləndirmə işlərinə diqqət yetirilməlidir.

➤ Məktəb və ailə ictimai tərbiyənin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayır.

Məktəb uşaqların tərbiyəsində ailə və ictimaiyyətin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün öz işini aşağıdakı kimi həyata keçirir:

Məktəb pedaqoji kollektivin, valideyn komitəsinin, yaşayış yerlərində ictimai şuraların, klubların, kitabxanaların, stadionların, səhiyyə orqanlarının tərbiyəvi iş planlarını əlaqələndirir, tərbiyə prosesinin iştirakçılarının hər birinin funksiyalarını dəqiq bölüşdürür;

- Məktəb öz gücü ilə valideynlərə və ictimaiyyətin nümayəndələrinə uşaqlarla iş aparmağın ən effektiv üsullarını sisteməlik surətdə öyrədir;

- Məktəb tərbiyə işinin gedişini və nəticələrini diqqətlə öyrənir və müzakirə edir, nöqsanların səbəblərini aşkar edir və onları aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər həyata keçirirlər.

- Məktəbdə valideynlərlə iş valideyn birlikləri vasitəsi ilə aparılır. Bu birliklər aşağıdakılardır: valideyn komitələri, şuraları, konqreslər, yardım cəmiyyətləri, rəyasət heyətləri, komissiyalar və s.

Məktəb və ailə tərbiyəsi arasında sıx inteqrasiyaya keçilən yerlərdə “*məktəb-ailə*” kompleksi yaradılır. Belə komplekslərin başlıca tələbi məktəbin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzərində valideyn nəzarətini təmin etməkdən ibarətdir. Valideyn birliklərinin başlıca vəzifələrindən biri pedaqoji bilikləri yaymaqdır. Valideyn universitetləri, dəyirmi masalar, konfranslar, pedaqoji maarifin müntəzəm fəaliyyət göstərən bir çox cari və birdəfəlik formaları valideynlərə kömək edir. Ümumi etik, iradi, intellektual dəyərləri öyrənmək üçün valideynlər məktəbi yaradılır.

Ailələdə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, ondan vaxtında lazımi məsləhətlər almalıdır. Məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin müvəkkilidir. Burada uşağın təlim-tərbiyəsi səriştəli adamlar-mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Məktəbdə aparılan tərbi-

yə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə aşılacaqqları əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi inam hissi və vərdislər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün və hər saat: dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir ki, bu da şagirdləri ümumbəşəri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələndirməyə istiqamətləndirir.

Məktəb, eyni zamanda, valideynləri də unutmur. O, təlim-tərbiyənin forma və üsullarını uşaqların yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirməkdə valideynlərə yardım göstərir, əhali arasında pedaqoji bilikləri yayır, uşaqların həyatını düzgün təşkil etməyin metodlarını ailəyə öyrədir, övladlarının tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edən ailələrin iş təcrübəsini ümumiləşdirib geniş kütləyə çatdırır. Məktəb təlim-tərbiyə sahəsində mütəxəssislərin çalışdığı mühüm mərkəz olmaq etibarı ilə özünün fəaliyyət dairəsini daim genişləndirir, ailələrə də hər cəhətdən kömək göstərir.

Məktəb gənc ailələrin köməyinə çatmalı, uşağın asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyin yollarını valideynlərə izah etməlidir: ailədə boş vaxtlarda müxtəlif növ oyunlar keçirmək, oyuncaqlar almaqla uşağı mədəni əyləncəyə alışdırmaq, onu yaşına uyğun texniki yaradıcılıq işinə cəlb etmək, müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan radio və televiziya verilişləri haqqında fikir mübadiləsini təşkil etmək, uşağa şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapdırmaq, uşaqla birlikdə parka gəzintiyə çıxmaq, ailənin məişət və təsərrüfat işlərində fəal iştirakını təmin etmək və s. belə yollardandır. Məktəb ailələrlə həmişə səmimi təmasda olmalıdır.

Məktəbin ailə ilə digər əlaqə formalarına: **müəllimlərin ailəyə getməsi, valideynlərin ailəyə dəvət edilməsi, məktəbdə keçirilən valideyn günü, ailə tərbiyəsində həsr edilmiş konfranslar, valideyn universitetləri və s. daxildir.** Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində məktəbin ictimai təşkilatlarla da əlaqəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. İctimai təşkilatlar məktəblə əlaqə formasını sinif rəhbəri və məktəb valideyn komitəsi vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Bu işə məktəbdə tərbiyə işinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərir.

12.9. Valideynlərlə yeniyetmələr arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolları

Bəzən ailədə valideynlər yeniyetmələrin arzu və istəklərinə mane olurlar. Belə hallarda yeniyetmələr geri çəkilməyə, valideynlərinə tabe olmağa məcbur olur və böyüklərdən incik olduqlarını gizlədirlər. Bəzi valideynlər yeniyetməyə güzəştə gedir, öz gücsüzlüklərini göstərirlər. Burada hər iki model qüsurludur. Belə situasiyalarda düzgün qərarların axtarışı xüsusi metodikanın köməyi ilə əldə olunur. Belə metodika “*Altı addım*” adlanır.

“*Altı addım*” metodikasını nəzərdən keçirək:

Birinci addım problemin müəyyənləşdirilməsidir. Burada uşağın, yaxud yaşlının xoşagəlməz davranışının səbəbləri müəyyənləşdirilməli və izah edilməlidir. Bu məqsədlə yeniyetmə və gəncə diqqətlə qulaq asmaq, sonra ona tələblər, hisslər haqqında məlumat vermək lazımdır. Burada “*Mən danışırım, söyləyirəm*” tipli variantdan istifadə etmək zəruridir. Birinci addım problemin müəyyənləşməsi ilə başa çatmalıdır.

İkinci addım məsələnin mümkün variantlarının həllinin axtarışdır. Onları birgə axtarmaq lazımdır. Əvvəl çox sərfəli olar ki, beynə gələn bütün variantları bir-bir nəzərdən keçirəsən, hətta onlar ilk baxışda gərəksiz olsalar da belə, bunu etmək mütləq lazımdır. Burada “*beyin hücumu*” zamanı bütün ağla gələn ideyalar təklif olunur və onlardan heç biri tənqid edilmir.

Üçüncü addım təklif olunmuş variantların müzakirəsi və dəyərləndirilməsidir. Burada çıxış nöqtəsi birdir. Hər iki tərəfin tələbləri – həm uşağın, həm də böyüyün tələbləri mütləq yerinə yetirilməlidir.

Dördüncü addım məsələnin ən yaxşı həlli yollarını axtarıb tapmaqdır. Burada bir-birinə suallar vermək daha yaxşıdır: “Əgər biz bu ideyadan istifadə etsək, necə olar? Hamı razı qalarmı? Belə variantın həllində səhv nədən ibarətdir?” Qəbul edilmiş qərar yazılı şəkildə qeyd oluna bilər ki, hər iki tərəf onun altında “*müqavilə*” sözünü yazabilir.

Beşinci addım qərarı necə yerinə yetirməyi müəyyənləşdir-məkdən ibarətdir. Burada bu və ya digər qərarın müqavilə bəndinə kimin cavabdehliyini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Altıncı addım ondan ibarətdir ki, təklif olunmuş yollardan hansı problemin həllinə daha çox köməklik edir. Bununla belə, daha yaxşı olar ki, bir-birinizdən soruşasınız: “Problem aradan götürüldü-mü?”, “Problem həll oldumu?”, “Siz bizim etdiklərimizdən razısı-nızımı?” və s.

Suallar və tapşırıqlar

1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları hansılardır?
2. Ailənin hansı funksiyaları vardır?
3. Ailəni səciyyələndirən xüsusiyyətlər hansılardır?
4. Ailənin prinsipləri hansılardır?
5. Ailə tərbiyəsinin ümumi prinsiplərini sadalayın.
6. Valideyn davranışının göstəriciləri hansılardır?
7. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri hansılardır?
8. Valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsaslarına nələr daxildir?
9. Məktəblə ailənin birgə işinin məzmunu və təşkili formaları.
10. Hansı ailə tiplərini tanıyırsınız?
11. Valideynlərlə yeniyetmələr arasında meydana çıxan zid-diyətlərin aradan qaldırılması yollarını əsaslandırın.
12. Məktəblə ailənin əlaqə metodları.
13. Valideyn-övlad münasibətlərinin xüsusiyyətləri
14. Ailə tərbiyəsinin pedaqoji prinsipləri

Ədəbiyyat

1. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1972.
2. Muradxanov M.Ə. Uşaqların tərbiyəsində ailə mühüm ocaqdır. Bakı, 1961.
3. Məmmədov Q.K. Məktəb, müəllim və ailə. Bakı, 1962.
4. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
5. Axundov S. Ailədə uşaqların intizam tərbiyəsi. Bakı, 1967.
6. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2010.

7. Quliyev S.M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: ADPU, 2008.
8. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı, 1982.
9. Həsənlı S.Q. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadənin imkanları. Naxçıvan: İdeya nəşriyyat evi, 2011.
10. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002.
11. Fətəliyev X. Ailədə mili tərbiyə. Bakı, 1996.
12. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı, 1964.
13. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. М., 1985.

XIII fəsil

ŞAGİRD ÖZÜNÜİDARƏ ORQANLARI

Əhatə olunan məsələlər:

- 13.1. Şagird özünüidarə orqanları və onların təşkili metodikası.
- 13.2. Özünüidarə orqanlarının komissiyaları.
- 13.3. Sınıf rəhbəri, məktəb uşaq və gənclər təşkilatı.

13.1. Şagird özünüidarə orqanları və onların təşkili metodikası

Müasir məktəbdə kollektiv özünüidarəni həyata keçirmədən yeni nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyət əldə etmək çətindir. Buna görə də şagird özünüidarəsinin təşkili məktəbin əsas vəzifələrindən biri olmalıdır.

Özünüidarəyə daxildir: *işin planlaşdırılması, təşkili, nəzarət və hesabaalma.*

Məktəbdə şagird özünüidarəsinə həyata keçirmək üçün şagird komitələri yaradılmalıdır. Onlar məktəbdə özünüidarənin təşkilinin əsas və ən səmərəli yollarından biridir. Şagird komitələri ayrı-ayrı komissiyaların işini özündə birləşdirir. Həmin komissiyaların rəhbərliyi isə özünüidarə orqanları kimi fəaliyyət göstərir.

Şagird özünüidarəsinin təşkili sahəsində məktəblərdə bir sıra müvəffəqiyyətli nəticələr əldə olunsa da, bəzi məktəblərdə özünüidarəetmə prinsipini praktik şəkildə lazımınca həyata keçirilmir.

Bəzən şagird özünüidarə orqanları heç də bütün fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etmir. Halbuki, şagird şəxsiyyətini hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etdirmək vəzifəsini, tərbiyəyə kompleks yanaşma prinsipini həyata keçirmək məktəb rəhbərlərindən şagirdləri fəaliyyətin bütün növlərinə cəlb etmələrini tələb edir.

Şagird özünüidarəsinə necə təşkil etmək olar? Bu məqsədlə sinif rəhbəri şagirdlərin maraqlarını ətraflı öyrənməlidir. Bu zaman o, şagirdləri öyrənmə yollarından istifadə etməlidir. Bunun üçün müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, şagirdin yaradıcı fəaliyyətinin öyrənilməsi və s. kimi metodlardan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

13.2. Özünüidarə orqanlarının komissiyaları

Şagirdlərin maraqlarını öyrəndikdən sonra müəllim onları komissiyalar şəklində qruplara bölə bilər. Komissiyalar aşağıdakı kimi təşkil edilə bilər:

1. Təlim komissiyası (*əqli tərbiyə sahəsində*);
2. Təşkilatçılıq komissiyası (*təşkilati işlər sahədə*);
3. Bacarıqlı əllər komissiyası (*əmək tərbiyəsi sahəsində*);

4. Maraqlı işlər və incəsənət komissiyası (*əxlaq və estetik tərbiyəsi sahəsində*);

5. İdmançılar komissiyası (*fiziki tərbiyə üzrə*);

6. Nəzarətçilər komissiyası (*intizam tərbiyəsi üzrə*).

Hər bir komissiyaya maraqlarından asılı olaraq müxtəlif sayda şagirdlər üzv ola bilər. Həmin şagirdlər öz aralarında komissiyaya rəhbər seçirlər. Rəhbər seçkisi zamanı müəllim sosiometriya üsulundan istifadə edərək həmin qrupun faktik liderini müəyyən edib, rəhbər seçməlidir.

Sonra sinif rəhbəri hər bir qrupun rəhbəri ilə həmin komissiyanın iş planını tərtib edir. Planın aylıq hazırlanması daha məqsəddə uyğundur. İş planı tərtib edilərkən həmin qrupa daxil olan şagirdlərin bilik səviyyəsi, həyat təcrübəsi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Planda nəzərdə tutulan tədbirlərin kim tərəfindən icra edilməsini müəyyənləşdirmək də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qrup üzvlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda hansı işləri görmələrini özləri üçün tam dərk etməlidirlər.

Sinif rəhbəri plan tutulmasında ilk vaxtlarda şagirdlərə kömək etməlidir. Onlar özləri plan tutmağı öyrəndikdən sonra bu işi sinif rəhbərinin nəzarət etməsi kifayətdir. Odur ki, sinif rəhbəri şagirdlərə işi planlaşdırmağı öyrətməlidir.

Tədbirlər planı hazırlanarkən sinif rəhbəri hər bir qrupun hansı işlər görməsi ilə əlaqədar qrup üzvləri ilə söhbətlər keçirməlidir. Sinif rəhbəri tədbirlər planında müəyyən düzəlişlər aparmalıdır.

Qrupların işləri elə təşkil edilməlidir ki, hər bir qrupun üzvləri müxtəlif günlərdə fəaliyyət göstərsin, tədbirlərdə sinif şagirdlərinin hamısı iştirak edə bilsin. Təcrübə göstərir ki, qrup fəaliyyətini günlər üzrə aşağıdakı kimi planlaşdırmaq faydalıdır:

I günlər sinif iclaslarının keçirilməsi məqsəddə uyğundur. İclas sinif kollektivinin ali orqanıdır. Orada qrupların həftəlik fəaliyyətinə yekun vurulur, növbəti həftə ərzində onun vəzifələri və iş planı təhlil edilir.

I-III-V günlər təlim qrupuna daxil olan şagirdlər dərindən (bəzən də tədbirdən) aşağı qiymət alan şagirdlərlə məşğul olurlar. Onlara dərslərini, ev tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə kömək edirlər. Eyni zamanda bu qrupa daxil olan şagirdlər müxtəlif müzakirələr

təşkil edirlər.

II günlər təbliğatçılar qrupunun işi təşkil olunur. Onlar həftə ərzində ölkəmizin və respublikamızın siyasi həyatında baş verən hadisələr haqqında şagirdlərə məlumat verir, siyasi mövzularda müzakirələr təşkil edir, divar qəzetləri və bülletenlər hazırlayırlar.

III günlər idman qrupuna daxil olan şagirdlər müxtəlif idman oyunları keçirirlər.

IV günlər bacarıqlı əllər qrupu şagirdlərin müxtəlif ictimai-faydalı fəaliyyətini təşkil edir.

V günlər isə maraqlı işlər qrupu fəaliyyət göstərərək müxtəlif mövzulu tədbirlər (gəzintilər, ekskursiyalar, teatr və kinolara baxış) təşkil edirlər. Bütün bu tədbirlər şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə əlaqələndirilərsə daha faydalı olar.

Şagird özünüidarəsində planlaşdırma işin ancaq başlanğıcıdır. Şagird özünüidarəsinin təşkili daha çətin məsələdir. Hər bir tədbirin planı uyğun, məzmunlu keçirilməsi üçün qrup üzvlərindən bir və ya iki nəfər həmin işin təşkilatçısı təyin olunur.

Şagirdlərin fəaliyyəti, öz ictimai vəzifələrini necə yerinə yetirmələrinə nəzarət edilməsi, onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi nəzarət qrupunun funksiyasına daxildir. Bu qrupun üzvləri nəzarət ilə yanaşı, keçirilən tədbirlərin ucotunu aparır, həmin tədbirin gedişində fəal və passiv şagirdlərin adlarını qeyd edirlər. Şagird kollektivi şagirdlər üçün qaydalarda irəli sürülən tədbirlərə əməl etməlidirlər. Onların bu tələbləri necə yerinə yetirmələri üzərində sosial nəzarət xüsusilə vacibdir. Nəzarətçilər qrupu bu istiqamətdə müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Onlar şagirdlərin bu tələbləri necə yerinə yetirmələrinə nəzarət edir, yeri gəldikdə, təşkilat saatında bu məsələlər haqqında məlumat verirlər.

Şagirdlərə tapşırıqların verilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də tapşırıq verilməyə şagird müəllim tərəfindən hərtərəfli öyrənilməlidir. İş elə qurulmalıdır ki, tapşırıqlar şagirdlərin ictimai fəallıqlarının artmasına şərait yaratsın. Bəzən elə olur ki, şagirdə verilən tapşırıq onun gücünə müvafiq olmur. Belə hallarda o, tapşırıqdan yayınmağa çalışır. Dərsdə şagird özünüidarəsinin həyata keçirilməsi böyük təlim və tərbiyə əhəmiyyətinə malikdir. Bu şagirdlərin ictimai və idraki fəallığının artmasına səbəb olur, təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətini yüksəldir.

13.3. Sınıf rəhbəri, məktəb uşaq və gənclər təşkilatı

Məktəblərdə şagirdlərə məxsus olan mövcud üç mühüm təşkilatın-gənclər təşkilatının, Uşaqlar birliyi təşkilatının və şagird komitəsinin hər birinin ayrı-ayrı siniflərdə öz kiçik təşkilatları, nümayəndələri olur və fəaliyyət göstərir.

Belə ki, yuxarı siniflərdə, gənclər təşkilatının müəyyən nümayəndəsi, V-VIII siniflərdə Uşaq birliyi təşkilatının nümayəndələri, V-XI siniflərdə isə sinif nümayəndəsi olur. Məktəbdə aparıcı rəhbər şagird təşkilatı; IX-XI siniflərdə gənclər təşkilatı, V-VIII siniflərdə isə Uşaqlar birliyi təşkilatlarıdır.

Bu üç mühüm şagird təşkilatları məktəbin müdiriyyəti, sinif rəhbərləri və fənn müəllimlərinin bilavasitə rəhbərliyi altında özlərinin aidiyyəti olduğu ayrı-ayrı siniflərdə şagirdlərin əqli, əxlaqi, estetik və fiziki tərbiyəsini, idman oyunlarını, ictimai-faydalı işlərini, fəal istirahətini səmərəli təşkil edir və həmçinin şagirdlər üçün nümunəvi qaydalara, mədəni davranış və məktəbin daxili intizam qaydaları və rejiminə necə əməl edilməsinə düzgün nəzarətin aparılmasını təşkil edir. Bu işlərdə sinif nümayəndəsinin rolu daha böyükdür. Sınıf nümayəndəsi sinif rəhbərinin bilavasitə rəhbərliyi ilə keçirilən sinif iclasında uşaqların açıq səs verməsi və razılığı əsasında yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti olan əlaçı, mədəni və işgüzar, fəal şagirdlərdən seçilir.

O, sinif rəhbərinin bilavasitə rəhbərliyi və göstərişləri ilə sinifdə möhkəm qayda-qanun və intizam yaradır, sinifdə müəyyən cədvəl üzrə şagirdlərin müntəzəm növbətçiliyini və təmizlik işlərini təşkil edir və ona nəzarət edir, sinifdənkənar təlim-tərbiyə işlərinin təşkili və keçirilməsində sinif rəhbərinə və məktəbin başqa şagird təşkilatlarına yaxından kömək göstərir.

Qabaqcıl sinif rəhbərləri sinifdə təlim-tərbiyə işlərini daha yüksək səviyyədə təşkil etmək məqsədilə Uşaqlar birliyi təşkilatının (V-VIII siniflərdə), yaxud gənclər təşkilatının nümayəndəsi (IX-XI siniflərdə), sinif nümayəndəsi və sinif divar qəzetinin redaktorundan ibarət tərkibdə bir üçlük yaradır və həm də müəyyən vaxtlarda bu üçlüyü-bu üç nəfər rəhbər, təşkilatçı şagirdi öz yanına xüsusi

dəvət edib, onlarla bir yerdə, onların bilavasitə fəal iştirakı ilə sinfin sinifdənkənar cari, həftəlik, aylıq, rüblük və s. təlim-tərbiyə işlərini planlaşdırır, keçiriləcək hər hansı yeni bir tədbirin mövzusunun, planını, təşkili məsələlərini və bu işlər üçün məsul şəxsləri və s. müzakirə edib aydın müəyyənləşdirir.

Sınıf şagird təşkilatının tərbiyə işlərinin səviyyəsi və müvəffəqiyyəti məktəb şagird təşkilatlarının işinin necə təşkili ilə sıx əlaqədardır və ondan xeyli dərəcədə asılı vəziyyətdə olur. Lakin bu təsir ilə yanaşı, yenə hər bir sinif rəhbəri öz sinfində vahid, möhkəm və işgüzar kollektivin təşkil olunmasına və sinifdəki şagird təşkilatları üzvlərinin tərbiyə vəzifələri istiqamətində məqsədyönlü, planlı, mün-təzəm fəal mübarizə aparmasına ciddi cəhd göstərməlidir. İlk növbədə, o, tədris ilinin əvvəlində sinif nümayəndəsini seçir, onun fəal iştirakı ilə sinifdə həftənin hər bir günündə növbətçilik edəcək şagirdləri müəyyən edib, növbətçiliyin normal aparılmasını təşkil edir.

Bununla bərabər, o, sinfin rəhbər şagird təşkilatlarının razılığı və iştirakı ilə sinfin sanitariya komissiyasını, divar qəzetinin redaksiya heyətini müəyyənləşdirib təyin edir, ictimai-kütləvi tədbirləri təşkil etmək üçün xüsusi bir nəfər rəhbər, ictimai-faydalı işləri təşkil etmək üçün başqa bir rəhbər, səlahiyyətli təşkilatçı seçir.

Bundan sonra, sinif rəhbəri ayrı-ayrı sahələrə təhkim edilmiş hər bir rəhbər şagirdin vəzifəsini və işinin məzmununu açıqlayıb onlara aydın başa salır və öyrədir. Sonra da hər bir rəhbər seçilmiş şagirdə öz vəzifəsi və işini daha ləyaqətlə düzgün aparılması üçün gündəlik xüsusi qayğı və köməklik göstərir və hər bir rəhbərin vaxtaşırı sinif iclaslarında şagird kollektivi qarşısında məsuliyyətlə konkret hesabat verməsini təşkil edir.

Məktəb islahatı sənədlərində göstərilir ki, gənc nəslin tərbiyyəsi işinin təşkilinə kompleks qaydada yanaşılın, məktəbli uşaqların ideya-siyasi, əxlaqi, əmək, estetik və fiziki tərbiyyəsinin bir-biri ilə sıx əlaqədar şəkildə həyata keçirilməsinə xüsusi fikir verilsin və diqqət artırılın. Bu prinsip məktəbin tərbiyə işində sinif rəhbəri və müəllimlərin şagird təşkilatları ilə düzgün qarşılıqlı əlaqəli işləməsi zəruriyyətini yaradır. Məktəbli uşaq və gənclərin ideya-siyasi və əxlaq tərbiyyəsinə məktəbin və sinfin şagird təşkilatlarının fəal iştirakı vasitəsilə daha maraqlı, rəngarəng formada və müvəffəqiyyətli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Çünki hər bir sinifdə tərbiyə

işlərini yüksək səviyyədə, keyfiyyətli təşkil edib həyata keçirmək, müəllimlərlə bərabər, həm də Uşaqlar Birliyi təşkilatları ilə gənclər təşkilatının mühüm vəzifəsidir.

O, sinif rəhbəri, həm də sinifdəki Uşaqlar Birliyi və gənclər təşkilatlarının fəalları ilə birlikdə sinif şagirdlərinin “*Şagirdlər üçün qaydalar*”a necə riayət etməsi işinə göz qoyur, sinfin ictimai təşkilat rəhbərlərinin qaydalara düzgün icra etmələrinə xüsusi fikir verməsini və bu məsələ üzərində müntəzəm nəzarət etməsini təşkil edir.

Nümunəvi qaydalara ciddi riayət etməyən, onları tez-tez yerinə yetirməyən, intizamsızlıq edən uşaqlarla fərdi tərbiyəvi söhbət edib, onlara yenidən təsir göstərir və şagirdləri məktəbin daxili intizam qaydalarını düzgün gözləməyə və yerinə yetirməyə təhrik edir, istiqamətləndirir.

Gənclər təşkilatının tədris ocağındakı qurumu və şagird komitəsi özünüidarə prinsiplərinə əsasən fəaliyyət göstərir. Odur ki, sinif fəallarının məktəb özünüidarə orqanlarında təmsil olunması sinif rəhbərlərinin diqqətindən yayınmamalıdır. Şagird komitəsi və Gənclər təşkilatı əlahiddə orqan deyildir. Bu təşkilatın fəalları, rəhbərləri, üzvləri başqa tədris müəssisələrindən deyil, məktəbdəki şagirdlərdən, ayrı-ayrı siniflərdən təşkil olunur. Hansı sinfin şagirdi daha çox təşkilatçılıq qabiliyyətinə malikdirsə, o, diqqət mərkəzində dayanır və fəaliyyətə cəlb edilir.

Müəllimlər rəhbərlik etdikləri siniflərdə belə təşkilatçıların sayının artması qayğısına qalmalıdır. Bundan başqa, gənclər təşkilatında, əsasən, yuxarı sinif şagirdləri təmsil olunurlar. Kiçik yaşlı məktəblilər orta məktəb yaş dövründən uşaq birliyi təşkilatının üzvüdürlər. Sinif şagird kollektivinin təşkili və tərbiyəsində gənclər təşkilatı sinif rəhbərinin yaxın köməkçisi rolunu oynayır. Eyni zamanda gənclər təşkilatının qarşısında duran başlıca vəzifələrin həyata keçirilməsində sinif rəhbəri bu təşkilata öz köməyini göstərir. Müəllimlər rəhbərlik etdikləri X-XI siniflərdə gənclər təşkilatına üzv olmasına nail olur, hər bir məktəbliyə ictimai vəzifə verir, tapşırılan iş onlarda cavabdehlik hissi formalaşdırırlar.

Gənclər təşkilatı sinif rəhbərləri tərəfindən daimi, gündəlik kömək aldıqda öz fəaliyyətini səmərəli şəkildə qurur. Şagirdlərin tərbiyəsində sinif rəhbəri və gənclər təşkilatının qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda göstərilən bir sıra ***cəhətlərlə*** şərtlənir:

1) Gənclər təşkilatı X-XI siniflərin rəhbərlərini öz yığıncaqlarına dəvət edir. Həmin yığıncaqlarda bir çox məsələlərin müzakirəsi keçirilir. Buraya təşkilatın qarşısında duran vəzifələr, işin məzmunu, fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi perspektivləri: hesabatı, hesabat seçkisi, şagirdlərin təlim və tərbiyəsi, intizamı ilə bağlı məsələlər və s. daxildir.

2) Konkret şagirdlərin tərbiyəsi və intizamı ilə əlaqədar məsələnin müzakirəsi keçirilir;

3) Bu və ya digər ümuməktəb tədbirinin hazırlanıb həyata keçirilməsini təmin edir;

4) Məktəblilərin asudə vaxtını və tərbiyəsini təşkil edir;

5) Şagirdlərin məktəbdənkənar tədbirlərini keçirir;

6) Ümuməktəb özünüidarə orqanlarının yaradılması ilə əlaqədar söhbət etmək, məsləhətləşmək məqsədi ilə sinif rəhbərlərinə müraciət edir və s.

Sinif rəhbərləri:

1) sinif şagird kollektivinin təşkili;

2) bu və ya digər sinif tədbirinin hazırlanmasına kömək göstərmək;

3) sinif özünüidarə orqanlarına seçkilərdə;

4) şagird kollektivinin ictimai fəallıq qabiliyyətini yüksəltmək və s. məsələlərlə bağlı gənclər təşkilatına müraciət edirlər.

Suallar və tapşırıqlar

1. Özünüidarəyə nələr daxildir?

2. Şagird özünüidarəsini necə təşkil etmək olar?

3. Sinif rəhbərinin məktəb, uşaq və gənclər təşkilatları ilə apardığı işin məzmunu nədən ibarətdir?

4. Şagirdlərin tərbiyəsində sinif rəhbəri və gənclər təşkilatının qarşılıqlı əlaqəsi hansı amillərlə şərtlənir?

5. Sinif rəhbəri hansı məsələlərlə bağlı gənclər təşkilatına müraciət edir?

6. Məktəb Uşaqlar birliyi və Gənclər təşkilatının birgə fəaliyyəti.

7. Şagird özünüidarənin tərbiyəvi tədbirləri.

8. Məktəbdə Uşaqlar birliyi və Gənclər təşkilatının işinin məzmunu.

9. Şagird özünüidarə orqanlarının məktəblilərin tərbiyəsində mövqeyi və rolu.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
2. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı, 2006.
3. Hüseynzadə R.L., M.C. İsmayılova. Tərbiyə işi və onun metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012.
4. Musayev İ.V. Müəllimin və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
5. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika, 2003.

XIV fəsil

KOLLEKTİV VƏ KOLLEKTİVDƏ ŞƏXSİYYƏTİN TƏRBİYƏSİ

Əhatə olunan məsələlər

- 14.1. Kollektivin xüsusiyyətləri və əlamətləri.
- 14.2. Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri.
- 14.3. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyası.
- 14.4. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişaf modelləri.
- 14.5. Şagird kollektivində şəxsiyyətin tərbiyəsi.

14.1. Kollektivın xüsusiyyətləri və əlamətləri

Kollektiv sözü latın sözü olub, “*kollektivus*” sözündən götürülmüşdür. *Kollektiv* mütəşəkkil şəkildə yüksək səviyyədə təşkil olunmuş insan qrupudur.

Kollektiv real məkan və zamanda mövcud olan, ictimai-faydalı məqsədlər ətrafında birləşən, həmin məqsədlərə nail olmaq üçün eyni (yaxud bir-biri ilə əlaqədar olan müxtəlif) istehsal prosesində fəaliyyət göstərən, özünüidarə orqanlarına (müvəkkillərə rəhbərlik və tabelik elementlərinə) malik olan, üzvlər arasında qarşılıqlı məsuliyyətli münasibətləri bərqərar edən, fəaliyyət məqsədlərini genişləndirib başqa kollektivlərlə üzvi əlaqə saxlayan və cəmiyyətin özəyini təşkil edən mütəşəkkil sosial qrupun yüksək formasıdır.

Kollektiv dedikdə, bir sıra mühüm əlamətləri ilə fərqlənən şagirdlər birliyi başa düşülür. Kollektiv - ictimai-faydalı məqsədlər ətrafında birləşən, özünüidarə orqanlarına malik olan, mütəşəkkil, sosial qrup formasıdır.

Kollektiv çox mühüm xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bunlar kollektivdaxili psixoloji mühiti, kollektivin üzvləri arasındakı münasibətləri əks etdirən xarakteristikalarıdır. Bu xarakteristikalardan biri kollektivin birliyi və mütəşəkkilliyidir.

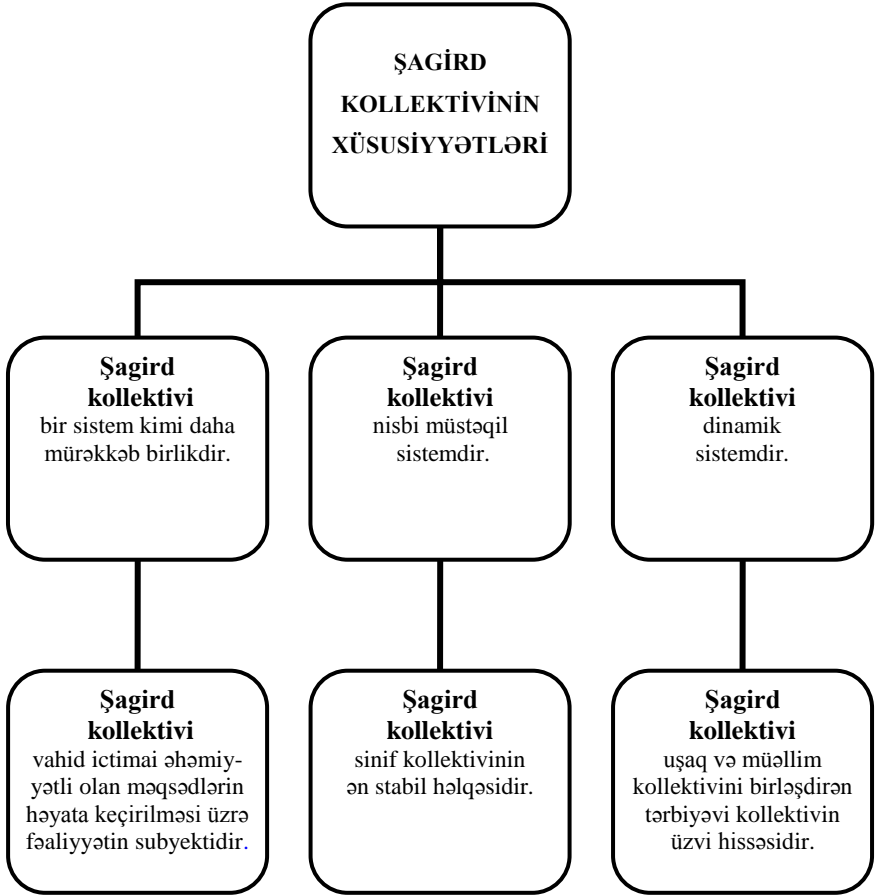
Yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə qarşılıqlı kömək, qarşılıqlı məsuliyyət, xeyrxahlıq, sağlam tənqid, özünü tənqid və yarış özünü göstərir. Belə kollektivlərdə münasibətlər sistemi ictimai və şəxsi mənafehlərin ağılabatan səviyyədə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən olunur.

Kollektivin möhkəmliyi məhəbbət, dostluq və yoldaşlıq kimi nəci b insani hisslərin tərbiyəsi ilə təmin olunur. A.S.Makarenko kollektivdə ənənələrin olmasını kollektivin inkişafının səciyyəvi əlaməti hesab edir və ənənələri ictimai yapışqan adlandırır.

Yüksək həmrəylik hissənin formalaşması şagirdi kollektivin ümumi işində daha fəal şəkildə iştirak etməyə, kollektiv qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməyə yönəldir.

Bu sistem şəraitində kollektivin hər bir üzvi öz mənafehini aydın və inamla ifadə edir.

Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri:

14.2. Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri

Şagird kollektivi şagirdlərin sosial və ali orqanıdır. Çünki o, ümumi sosial əhəmiyyəti olan məqsəd və fəaliyyət birliyi ilə birləşmişdir. Onun ümumi seçkili orqanları vardır.

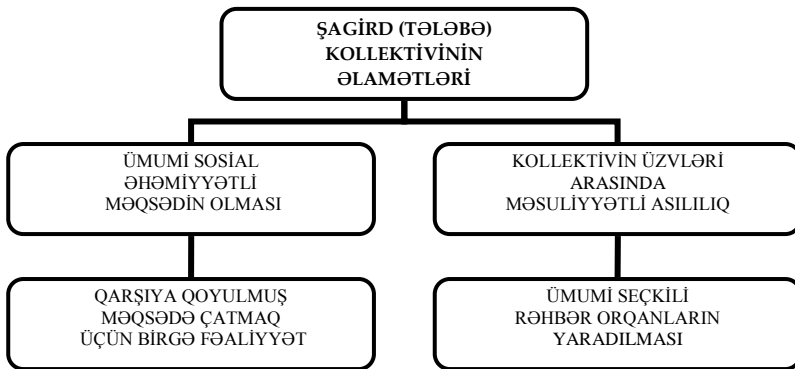
Şagird kollektivi bir sistem kimi daha mürəkkəb birlikdir, çünki o, uşaq (yeniyetmə və gənclər) və müəllim kollektivini birləş-

dirən tərbiyəvi kollektivin üzvi hissəsidir.

Şagird kollektivi nisbi müstəqil sistemdir, çünki bu sistemə özünütənziqləmə, özünütəşkilətmə, özünüidarəetmə prosesləri aiddir.

Şagird kollektivi dinamik sistemdir, çünki kollektivin inkişafı şagirdlərin daxili aləmində, cəmiyyətin həyatında, kollektivi əhatə edən mühitdə baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Şagird kollektivinin əlamətləri:

Ümumi sosial əhəmiyyəti olan məqsəd qoymaq. Hər bir qrupun məqsədləri vardır. Kollektivin məqsədi ictimai məqsədlərə uyğun gəldiyindən cəmiyyət və dövlət onu müdafiə edir, çünki o, dövlətin konstitusiyasına və qanunlarına zidd deyildir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün birgə fəaliyyət. İnsanlar kollektivlərdə ona görə birləşirlər ki, birgə səylərlə müəyyən məqsədlərə tez nail olsunlar. Bunun üçün kollektivin hər bir üzvü birgə fəaliyyətdə fəal iştirak etməli, onun nəticələri üçün yüksək şəxsi məsuliyyəti ilə fərqlənməlidir.

Kollektivin üzvləri arasında məsuliyyətli asılılıq münasibətləri. Bu münasibətlər tək-cə məqsəd və fəaliyyət birliyini deyil, həm də bu məqsəd və fəaliyyətlə əlaqədar olaraq yaranan hiss və duyğuları, təəssüratları, fikir birliyini əks etdirir.

Ümumi seçkili rəhbər orqanların yaradılması. Kollektivdə demokratik münasibətlər yaranır. Kollektivin idarə orqanları bir-başaya və açıq seçki yolu ilə onun ən nüfuzlu üzvlərindən formalaşır.

14.3. Kollektiv mərəhələlər üzrə formalaşması texnologiyası

Kollektiv mərəhələlər üzrə formalaşması texnologiyası A.S.Makarenkonun təlimində öz əksini tapmışdır. O, kollektivin həyat qanununu yaratmışdır: hərəkət kollektivin yaşaması forması, dayanmaq isə onun dağılması formasıdır. O, *kollektivin inkişaf prinsiplərini* müəyyən etmişdir:

1) aşkarlıq; 2) məsuliyyət; 3) perspektiv xətlər; 4) paralel təsir.

Kollektiv olmaq üçün qrup bir neçə çətin keyfiyyət dəyişikliyi yolunu keçməlidir. A.S. Makarenko bu yolun bir neçə mərəhələsini müəyyən etmişdir:

I mərəhələ kollektivin təşəkkülü mərəhələsidir. Bu mərəhələdə müəllim qrupu kollektivə çevirmək istəyir. Kollektivdə fəallar yaradıldıqdan sonra şagirdlər ümumi məqsəd, fəaliyyət və ümumi təşkilat əsasında birləşir.

II mərəhələdə sinif fəallarının şagird yoldaşlarına təsiri güclənir. Fəallar müəllimin tələblərini müdafiə edirlər. Burada fəallarla iş müəllimdən diqqət tələb edir.

Tərbiyənin subyekt kimi kollektiv öz inkişafının müəyyən səviyyəsinə bu mərəhələdə çatır. Bu mərəhələdə kollektivin inkişafı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Kollektivin inkişafında sıçrayışlar, geriləmələr labüddür.

III mərəhələ kollektivin inkişafı mərəhələsidir. Bu mərəhələdə kollektivin üzvlərinin bir-birlərinə verdikləri tələblərin səviyyəsi də fərqlidir. Belə ki, kollektivin hər bir üzvi yoldaşına nisbətən öz qarşısında daha ciddi tələblər qoyur. Ümumi təcrübə, hadisələri bir cür qiymətləndirmək bu mərəhələdə kollektivin əsas əlamətlərindəndir.

Tərbiyə praktikasında perspektivliyin (praktik məqsədin) növləri:

Şagirdləri maraqlandıra biləcək praktik məqsədi **A.S.Makarenko** "*perspektiv*" adlandırır. Onun fikrinə, hər bir şagird üçün başa düşülən və dərk edilən perspektiv məqsəd səfərbədedici, maneələri aradan qaldıra bilən qüvvədir. Tərbiyə işi praktikasında A.S.Makarenko *perspektivliyin üç növünü (yaxın, orta və uzaq)* fərqləndirirdi.

YAXIN PERSPEKTİV

kollektivin inkişafının hər hansı bir mərhələsində irəli sürülə bilər. Bu perspektivə verilən əsas tələb ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərin şəxsi maraqlarına əsaslanmalıdır. Yaxın perspektivliyin yüksək səviyyəsi kollektiv əməyin gətirəcəyi perspektiv sevincədir..

ORTA PERSPEKTİV

bir qədər uzun müddətdə hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan kollektiv hadisədir. Bu perspektivə daxildir: məktəb bayramlarının keçirilməsi; ədəbi gecələrin hazırlanması və keçirilməsi və s.

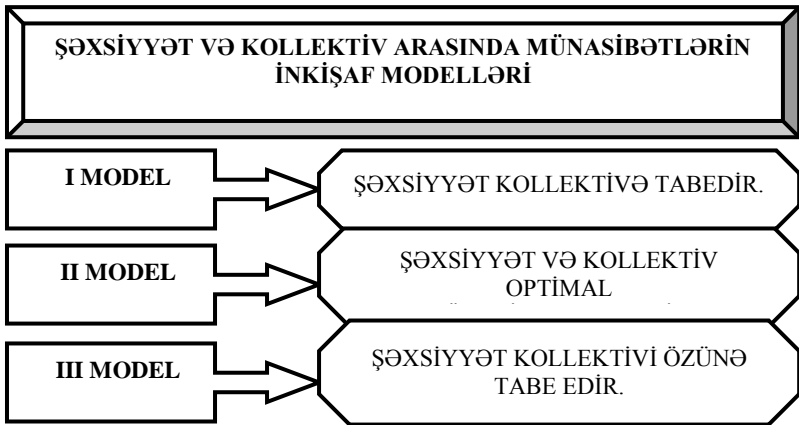
UZAQ PERSPEKTİV

sosial əhəmiyyətlidir və qoyulan məqsədə çatmaq üçün xeyli səylər tələb edir. Belə perspektivlərdə şəxsi və ictimai tələbatlar mütləq uyğunlaşdırılır. Bu perspektivlik o zaman yaxşı nəticə verə bilər ki, kollektiv fəaliyyətdə başlıca yeri əmək tutsun, qarşıdakı məqsədə çatmaq üçün kollektiv səylər göstərsin.

14.4. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişaf modelləri

Elmi tədqiqatlar şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişafının geniş yayılmış *üç modelini* fərqləndirir.

Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişafının modelləri:

I modelə görə, şəxsiyyət kollektivin tələblərinə təbii şəkildə və könüllü tabe ola bilər, habelə kollektivə xarici qüvvə kimi güzəştə gedə bilər, ona zahirən, formal tabe olmaqla özünün müstəqilliyini saxlamağa çalışa bilər. Əgər şəxsiyyət kollektivə daxil olmaq istəyirsə, o, kollektivin dəyərlərinə meyllidirsə, onları qəbul edir. Kollektiv şəxsiyyəti öz həyatının normalarına, dəyərlərinə və ənənələrinə tabe edir.

II modeldə hadisələrin inkişafı müxtəlif yollarla ola bilər:

1) Şəxsiyyət zahirən kollektivin tələblərinə tabedir, amma daxili müstəqilliyini saxlayır.

2) Şəxsiyyət müqavimət göstərir, konfliktdə girir. Şəxsiyyətin kollektivə, onun norma və dəyərlərinə uyğunlaşma motivləri müxtəlifdir.

Belə hallarda məktəbli kollektivin norma və dəyərlərini ancaq zahirən qəbul edir, ondan gözlənilən fikri söyləyir, müxtəlif

situasiyalarda kollektivdə qəbul edilmiş ümumi qaydaya uyğun hərəkət edir. Amma məktəb kollektivindən kənarında o, həm də mühakimə yürüdür və həm də başqa cür düşünür. Belə vəziyyət müvəqqəti, keçici olur.

III modelə görə, şəxsiyyət və kollektivin qarşılıqlı münasibətlərində şəxsiyyət kollektivi özünə tabe edir. Belə ki, yaradıcı şəxsiyyət, onun fərdi təcrübəsi bu və ya digər səbəblər üzündən kollektivin üzvlərinin nəzərində cəlbədedici ola bilər.

Bu cəlbədedicilik daha çox şəxsiyyətin keyfiyyətləri, mühakimə və hərəkətlərinin qeyri-adiliyi ilə şərtlənir. Bu halda kollektivin sosial təcrübəsi dəyişə bilər. Bu proses ikili xarakterdə ola bilər və həm kollektivin, həm də kollektivin sosial təcrübəsinin zənginləşməsinə, həm də zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Şəxsiyyət və kollektiv münasibətlərin müxtəlifliyi göstərilən modellərlə bitmir. Şəxsiyyətin fəaliyyət və davranış motivlərinin psixoloji mexanizmlərini bilməklə hər bir konkret münasibətin təhlilinə yanaşmaq lazımdır.

Amerika psixoloqu C.Moreno iddia edir ki, şəxsi münasibətlər sistemində insanın vəziyyəti cəmiyyətdə var-dövləti bölüşdürməyə bənzəyən daimi kəmiyyətdir (miqdardır) və sosiodynamik adlanan qanuna tabedir. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir insan anadan doğularkən gətirdiyi özünəməxsus xassəsinə görə, ya insanların rəğbətini qazanır, ya da insanları özündən uzaqlaşdırır.

Yaxşı ailələrdə doğulub boya-başa çatmış tərbiyəli uşaqlar yaxşı xassələrə malikdirlər. Əlverişsiz, irsi xəstəliklərlə doğulan, pis tərbiyə olunan uşaqlarda isə mənfi xassələr çoxdur və ona görə də onlar başqalarını özlərindən uzaqlaşdırırlar. Bu şəxsiyyətin və kollektivin münasibətlərinin inkişafına təsir edir.

Hər hansı bir məktəb kollektivində onun üzvlərinin yaşından və mütəşəkkilliyindən asılı olmayaraq, orada mikroqruplar vardır ki, onlar bir-biri ilə qeyri-formal münasibətlərlə bağlıdırlar.

Beləliklə, sinif kollektivinə diqqət artırılmalıdır, ona görə ki, şəxsiyyətə göstərilən təsir vasitələri içərisində o, ən təsirli vasitələrdən biri olaraq qalır. Sinif kollektivi şəxsiyyəti neqativ yönümlü qeyri-formal birliklərin qorxulu təsirindən qorumaq üçün çox zaman yeganə vasitədir.

14.5. Şagird kollektivində şəxsiyyətin tərbiyəsi

Kollektivin təqdiri və məzəmməti, sağlam tənqidi öz üzvlərində şəxsiyyətin inkişafına təsir edir, qüsurların aradan qaldırılmasına səbəb olur. Odur ki, müəllim və tərbiyəçilər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında kollektivin imkanlarından istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Düzgün təşkil olunmuş kollektiv yüksək tərbiyələndirici qüvvəyə malik olur.

Yaxşı təşkil edilmiş şagird kollektivində ictimai həmrəylik, ictimai rəyə hörmət, yoldaşlıq və dostluq, yüksək ideya inamı, humanizm və s. kimi yüksək əxlaqi hisslərin formalaşmasına geniş imkan yaranır.

Şagird kollektivində yoldaşlıq və dostluq hissənin formalaşması üçün geniş imkanlar yaranır. Burada şagirdlərin bir-birinə qarşı həssaslığı, qayğıkeşliyi xüsusi yer tutur.

Kollektiv möhkəm olduqda onun bütün normaları öz üzvlərinin normalarına çevrilir. Kollektiv üzvlərində yüksək ideya inamı yaranmış olur.

Kollektiv özü şagirdlərdə kollektivçilik hissənin formalaşmasına da gətirib çıxarır ki, nəticədə həmin şagirdlərdə onları əhatə edən yoldaşlarına qarşı əsl humanist münasibətlərin yaranmasına səbəb olur.

Onlarda *empatiya* (başqa adamların psixi halətlərini başa düşmək və onların dərдинə şərik olmaq qabiliyyəti), *identifikasiya*, mehribanlıq və s. kimi sosial keyfiyyətlər baş qaldırır.

Deməli, məktəb ilk kollektivlər toplusu olmayıb, şagirdləri ümumi məqsəd və birgə fəaliyyətdə birləşdirən vahid kollektivdir. Məktəb şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını istiqamətləndirən əsas mərkəzdir.

Təcrübə göstərir ki, fəaliyyət növlərinə və başlıca vəzifələrinə görə müxtəlif kollektivlər olur. Məsələn; əmək kollektivləri, idman kollektivləri və s. təlim-tərbiyə müəssisələri kollektivləri sırasında məktəb kollektivi xüsusi yer tutur. Məktəb kollektivi iki kollektivin, yəni müəllim və şagird kollektivlərinin üzvi vəhdətidir.

Şagird kollektivinin özləri də müxtəlif olur: sinif kollektivi, şagird komitəsi, uşaqların maraqları zəminində pedaqoji şuranın qərarı ilə yaradılmış klublar, studiyalar, dərnəklər və özünüidarə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən digər növ şagird birləşmələri.

Bu kollektivlərdən hər biri şagirdlə çoxluğun mənafeyi ilə şəxsi mənafeylə ictimai mənafeyi şüurlu surətdə əlaqələndirir, öz fəaliyyətində məqsəd ümumiliyinə və dostluq-yoldaşlıq münasibətlərinə əsaslanır, məktəblilərin bütöv şəxsiyyət kimi boya-başa çatmasına əhəmiyyətli kömək göstərir.

Məktəbdə təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, intizamın möhkəmlənməsinə, uşaqların yaradıcı öz-fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. İlk kollektivlərdə şagirdlər arasında yaxınlıq, ünsiyyət, əlaqə daha sıx olur. Bu kollektivdə hər bir uşağa öz imkanına, bacarıq və qabiliyyətinə uyğun iş tapmaq, şəxsiyyətlərarası münasibəti düzgün tənzimləmək xeyli asandır.

Belə olmasa, şagirdlərdə vətəndaşlıq şüurunu lazımi şəkildə formalaşdırmaq, onları faydalı ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşmaq, geniş sosial həyata hazırlamaq çox çətin olar. Başqa bir təhlükə də var: kollektivdə iş düzgün təşkil edilməzsə, üzvlər arasında səmiyyətlər olmasa, müvəkkillərlə üzvlər arasında konflikt yaranarsa, onlar bir-birinə qarşı dursalar, vəzifə başçıları ləyaqətsiz, səviyyəsiz adamlardan seçilmiş olsa, habelə onlar qalanlarını özlərinə zorla tabe etməyə çalışsalar, kollektiv tərbiyəvi rolunu itirər.

Deməli, şagird kollektivinin elmi əsaslar üzərində qurulmasına, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin normallığına, konfliktlərə səbəb ola biləcək hallara yol verilməməsinə nail olunmalıdır. Bu baxımdan kollektivdə vəzifələrin düzgün bölüşdürülməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Şagird kollektivinin müxtəlif növləri mövcuddur.

Onların ümumi məqsədləri eyni olsa da, konkret məqsədlərində, eləcə də quruluş və təşkilində müəyyən fərqlər var. Kollektivdə yaradılmış ənənələr şagirdləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, onların arasında möhkəm dostluq münasibətlərini bərqərar edir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, şagird şəxsiyyətinin mənəvi cəhətdən formalaşması daha uğurlu şəkildə, məhz yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə baş verir. Həm də bu formalaşma kollektivin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq gedir. Yəni şagirdlərin fəallığı-

mənəvi cəhətdən az əhəmiyyətli olandan başlayıb onların vətəndaşlıq mövqeyinə qədər yüksəlir.

Şagird şəxsiyyətinə kollektivin tərbiyəvi təsiri xeyli dərəcədə məhz kollektivin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə, yəni şəxsiyyətlər arası ünsiyyət və münasibətlərlə şərtlənmiş olur. Şagird kollektivi şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və münasibətlər humanist və işgüzar səciyyə daşıyır.

Aparılmış elmi tədqiqatlar həmin münasibətlərin aşağıdakı əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir:

❖ Kollektivin üzvləri arasında dostluq, mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma, bir-birinin qayğısına qalmaq, bir-birinin ehtiyacına, kədərinə və sevincinə şərik olmaq kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir;

❖ Uşaqların bəzilərinin rəftar və hərəkətlərində özünü göstərən laqeydlik, lovgalıq, dikbaşlıq, təkəbbürlük, yaxud tənha-lığa meyl kimi mənfi hallar tamamilə aradan qaldırılır, ya da aşağı səviyyəyə endirilmiş olur;

❖ Kollektiv, ümumi məqsəd və ideya naminə digər kollektivlə qaynayıb qarışmağa səy edir, böyük kollektivlərlə sıx əlaqə saxlayır;

Bütün bu əlamətlər həm eyni kollektivin üzvləri, həm də müxtəlif kollektivlər arasında səmimi ülfət yaradır, işgüzar ünsiyyəti və ümuminin xeyrinə olan işlərdə bərabər iştirak etmək meylini formalaşdırır, həmin keyfiyyətlərə emosionallıq verir və onları ideya zənginliyi ilə cilalayır. Bu sahədə daha yaxşı nəticələr qazanmaqdan ötrü hər bir şagirdin güclü və zəif cəhətlərini nəzərə almaqla kollektivin bütün üzvlərinə eyni gözlə baxmaq lazımdır.

Kollektivin şagird şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsirinin psixoloji mexanizminə gəldikdə, bu belədir: kollektiv öz üzvünün, yəni şagirdin hərəkətini bəyənilib təqdir edəndə, tərifləyib yüksək qiymətləndirdikdə uşaq (şagird) sevinir və bu sevinc hissini təkrar-təkrar yaşamaq üçün səyini, qüvvəsini həmişə yaxşı iş və hərəkətlərə sərf edir.

Kollektiv öz üzvünün hərəkətini tənqid etdikdə, pislədikdə isə uşaq (şagird) utanır, xəcələt çəkir, belə vəziyyətə bir daha düşməməkdən ötrü pis hərəkətlərdən çəkinir. Məktəbdəki müxtəlif növ şagird kollektivləri demokratik əsasda, özünüidarə prinsipi üzrə fəa-

liyyət göstərir.

Həmin təşkilatlara rəhbərlik işini əsas etibarı ilə onların özlərinin seçdikləri müvəkillər və təşkilatlar həyata keçirir. Məsələn; tədris-təlim kollektivinə-şagird komitəsi, şagird əmək kollektivinə - həmin kollektivlərin şuraları və müvəkilləri; dərnəklərə, bölmə və klublara isə onların seçdikləri şuralar və səlahiyyətli şəxslər rəhbərlik edirlər.

Ancaq bu heç də şagird kollektivinin işinə müəllimin pədaqoji rəhbərliyini istisna etmir. Uşaq kollektivləri öz işlərinin məzmun və məqsədini, təşkili formalarını, istiqamətlərini, həyata keçirmə üsullarını, metodikasını dəqiq müəyyənləşdirməkdə daha təcrübəli şəxs olan müəllimlərin köməyinə möhtacdır.

Əks halda onlar belə məsələlərdə müəyyən səhvə yol verə bilərlər. Digər tərəfdən, şagird kollektivləri müəllimlərlə əlaqə saxlamasalar, öz işlərini onların tərbiyəvi təsiri ilə uzlaşdırmasalar, bir-birinin köməkçisi olmazlar və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər yetişdirmək vəzifəsini lazımı səviyyədə yerinə yetirə bilməzlər.

Uşaq kollektivinə səmərəli rəhbərliyin bir mühüm şərti də şagird fəalları ilə müntəzəm iş aparmaqdan, “vəzifəli” şagirdlərə öz səlahiyyətlərini, işlərinin mahiyyətini və metodikasını dərinləndirən başa salmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə şagird kollektivi orqanlarına seçilmiş uşaqlara təlimatlandırıcı söhbət və seminarlar təşkil etmək, məsləhətlər vermək, onların iştirakı ilə kollektiv müzakirələr keçirmək, belə uşaqlar arasında təcrübə mübadiləsi aparmaq kimi üsullardan geniş istifadə edilməlidir.

Ənənələrdə kollektivin ümumi zövqü və ictimai rəyi daha tam həyata keçirilir. Kollektiv mütəşəkkil, idarə orqanlarına malik, intizamlı və məsuliyyət hiss edən qrupdur. Kollektiv sağlam bəşər cəmiyyətində ictimai orqanizmdir. Kollektivin gücü ilə uşaqlarda olan yaxşı cəhətləri aşkar etmək olur. Uşaqlarda daha yaxşı, daha maraqlı cəhətlər layihə halında nəzər almaq, görmək kimi bacarıqları tərbiyə edir. Kollektiv hər bir şagirdə gizli halda olan quruculuq qüvvəsinin üzə çıxmasına, inkişaf etməsinə şərait yaradır. Odur ki, kollektiv üzvləri kollektivin mənafeyini həmişə üstün tutmalıdırlar.

Suallar və tapşırıqlar

1. Şagird kollektivi nəyə deyilir?
2. A.S.Makarenko kollektivin hansı inkişaf prinsiplərini müəyyən etmişdir?
3. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin hansı inkişaf modelləri vardır? Onları şərh edin.
4. Şagird şəxsiyyətinə kollektivin təsiri nədən ibarətdir?
5. Kollektivin hansı mühüm istiqamətlərini tanıyırsınız?
6. Kollektivin zəruri xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Kollektiv haqqında alimlərin fikirlərini söyləyin.
8. Şəxsiyyətin tərbiyəsində şagird kollektivinin rolu nədən ibarətdir?
9. Kollektivin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiribarədə açıqlama verin.
10. Şagird kollektivinin əlamətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyasının şərhini verin.
12. Kollektivin istiqamətləri və əlamətləri barədə danışın.
13. Kollektivin təşkilinə dair müxtəlif baxışlar barədə nə bilərsiniz?
14. Kollektivin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərin.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə N.Ə. Pedaqogika. Bakı, 2000.
2. Əlizadə H.Ə., Qasıмова L.N., Əliyev B.H. Məktəbdə tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 1990.
3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 2010.
4. Hüseynzadə R.L. Sınıf saati və onun təşkili metodikası. AMİ-nin "Elmi əsərləri", 1999, № 7.
5. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.

XV fəsil

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏRBIYƏ İŞİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 15.1. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işinin mahiyyəti, məqsədi və məzmunu.
- 15.2. Sınıfədxaric tərbiyə işinin formaları və təşkili prinsipləri.
- 15.3. Sınıfədxaric işlərdə dərnəklərin yeri.

15.1. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işinin mahiyyəti, məqsədi və məzmunu

Pedaqoji ədəbiyyatda “sınıfədxaric iş və “məktəbdənkənar iş” analırları tez-tez işlədilir. Bəziləri bu ifadələri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, əksər hallarda onları sinonim anlayırlar kimi başa düşürlər. Halbuki, aralarında müəyyən oxşar cəhətlərin olması ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Oxşar cəhət budur ki, hər iki halda tərbiyənin ya dərəcə qədər, ya da dərəcədən sonra (yəni təlim fəaliyyəti çərçivəsindən kənar) həyata keçirilir. Hər ikisi məktəblilərlə aparılan ümumi tərbiyə işinin tərkib hissəsi və ya davamıdır.

Fərqli cəhətləri isə aşağıdakılardır:

Sınıfədxaric iş – məktəbin apardığı təlim-tərbiyə prosesinin zəruri tərkib hissəsidir. Bu işi dərəcədən əvvəl (əgər dərəcələr ikinci növbədə keçilirsə), yaxud dərəcədən sonra (əgər dərəcələr birinci növbədə keçilirsə) ya pedaqoji kollektivin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sınıf rəhbərləri və s.) ya da müxtəlif növ şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər.

Sınıfədxaric iş prosesi şagirdlərin tədris materialları üzərində və onlar müəyyən fakt və hadisələri öyrənərkən əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdiş söylərini möhkəmlətməkdə böyük rol oynayır. Belə ki, məktəbdə təşkil olunan müəyyən xarakterik iş priyomlarının, tərbiyələndirici tədbirlərin müstəqil təşkilinə xidmət edən qabaqcıl üsul və təzlərin tətbiqi sınıfədxaric iş prosesində daha geniş təzahür imkanlarını tapır.

Bu yönümdə tərbiyələndirici **sınıfədxaric tədbirlərə yanaşma** aşağıdakı istiqamətlərlə həyata keçirilməlidir:

☒☐ Sınıfədxaric tərbiyəvi tədbirlər üzərində iş apararkən bu prosesdə müəllimin iştirakı bilavasitə təmin olunmalıdır;

☒☐ Sınıfədxaric tədbirlərin gedişi, bir qayda olaraq, şagirdlərin fakt və hadisələri müstəqil fəaliyyət süzgəcindən keçirib, məlum və məchulları təhlil etməsi, nəticələri özlərinin ümumiləşdirməsi, tərbiyənin mənbələri üzərində müstəqil və fərdi qaydada iş aparılması zəminində qurulmalıdır;

☒☐ Sinifdən xaric iş üzərində işləməyin yaqinliyini uşaqların özü müəyyənləşdirməli, bu zaman onların mühakimə və fakir ümumiləşdirmələrinin məntiqi ardıcılığı və sistemliliyi təhlil olunmalıdır.

Bütün bu proseslərdə şagird daxili əks-əlaqə imkanlarına yiyələnir, kütləvi-mədəni tədbirlərin ayrı-ayrı ünsürlərindən istifadə metodikasının elmi-idraki, intellektual-mənəvi meyarlar əsasında qurulmasına özünü səfərbər etməklə, müasir şəraitdə tərbiyəvi tədbirlər üzərində işləməyin tətbiqi haqqında metodik-nəzəri göstərişlərə əməl edir.

Məktəblilərin sinifdən xaric tədbirlərə cəlb olunması iki istiqamətdə aparılır:

1) Şagirdlərin təlim xarakterli sinifdən xaric işlərə cəlb edilməsi;

2) Tərbiyələndirici səciyyə daşıyan sinifdən xaric fəaliyyətə təhrik olunması.

Müasir şəraitdə sinifdən xaric tədbirlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin məzmununu, yəni forma və üsullarla müəyyənləşdirmək üçün xüsusən, əməyə hazırlıq, əqli, əxlaqi, fiziki, estetik, iqtisadi və ekoloji tərbiyə, habelə insan hüquqlarına hörmət əsasında hər bir məktəbli ilə bir neçə yönümdə iş aparılmalıdır.

İlkin olaraq, şagirdlərin tərbiyələndiricilik vəsilələrinin bilavasitə dərstdə və dərstdən kənar vaxtda onların əməli fəaliyyətini vahid sistemdə birləşdirməyin daha təsirli yollarını aşkara çıxarmalı, hər bir müəllimin (tərbiyəçinin), məktəb rəhbərlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məktəblilərin həmin amillər zəminində təlim və sinifdən xaric fəaliyyətinin, ictimai-faydalı və məhsuldar əməyinin onların milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına tabe etdirməyin forma və üsulları işlənib hazırlanmalıdır. Bunlar fənn müəllimlərinin, ibtidai siniflər üzrə qrup tərbiyəçilərinin və sinif rəhbərlərinin gündəlik əməli fəaliyyətinə çevrilməlidir.

Yeniyyətə şagirdlərin tərbiyə amilinin və sinifdən xaric tədbirlərin qarşılıqlı təsirlərinin ən real variantları seçilməli, yerli şəraitə uyğun tətbiq olunmalıdır.

Məktəblilərin təlimini, tərbiyəsini və inkişafını vahid prosesdə həyata keçirmək işində dərslər, tərbiyə işlərinin, sinifdən xaric tədbir-

lərin üzvi surətdə əlaqələndirilməsi, bir-birini tamamlaması tələbinə işdə ciddi əməl edilməlidir.

Bütün bu deyilənlər sinifdən xaric işlərin tərbiyə və mahiyyətində, təkmilləşdirilməsi istiqamətində, müasir tərbiyə nəzəriyyə-sində, məktəb təcrübəsində çox vacib məsələlərdəndir.

Məktəblilərlə aparılan *sinifdən xaric iş formalarından* aşağıda qeyd edəcəyimiz amilin öz təsirliliyi daha da səmərəli meydana çıxır:

➤ Bədii mətnlərin oxunması, kitab müzakirələrinin keçirilməsi, əxlaqi söhbətlərin təşkili yolu ilə;

➤ Rollu oyunların (“Kosa-kosa”, “Gəldim, qaç”, “Qoduqudu” və s.) təşkili yolu ilə;

➤ Oyun-səyahətlərin təşkili (məktəb turizmi, idman kompleksi, ətraf mühiti müşahidə əsasında) yolu ilə;

➤ Bayram tədbirlərinin keçirilməsi (Novruz, Qurban, Ramazan, 26 İyun, 31 dekabr, 28 May) yolu ilə;

➤ Müvafiq soyqırımı və matəm günlərinin qeyd olunması (20 yanvar - Şəhidlər gününün, 26 fevral Xocalı faciəsi, 31 Mart-Azərbaycanlıların soyqırımı gününün və s.) yolu ilə;

➤ Sınıf və məktəb fəalları dəstəsinin işinin təşkili (nəzarət, rejim, kitabların təmiri, ictimai-faydalı əmək və s.) yolu ilə;

➤ Müsabiqə və yarışların keçirilməsi yolu ilə;

➤ Viktorina və gecələrin təşkili yolu ilə;

➤ Əmək işlərinin yerinə yetirilməsi, əməyin insan həyatında yeri və s. müəyyənləşdirilməsi yolu ilə;

➤ Kino, televiziya və radio verilişlərindən istifadə yolu ilə;

➤ Ekskursiya və turizm işlərinin təşkili yolu ilə və s.

Bütün bu sadalanan sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər şagirdlərə başlıca olaraq yurdsevərlik, milli özünüdərk, soykökünə bağlılıq, İslam dəyərləri və Şərqi mədəniyyətini əxz etməyi, yüksək milli və bəşəri həqiqətləri aşılrayır.

Habelə şagirdlərdə bacardıqları səviyyədə intellektual mənəvi fəzilətə rəğbət, rəzalətə nifrət, tərbiyədə aşkarlıq və demokratik meyli stimullaşdırır, həyatda, cəmiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə normal davranmağın əhəmiyyətini başa salır, istifadə edilən tərbiyə və təlimin harmonik vəhdətindən istifadə edilməsi həqiqətlərini anladır.

Sinifdən xaric iş öz müntəzəmliliyi və məzmunu, forma və çoxnövzlülüyü ilə geniş imkanlar açır. Bu baxımdan uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyə işi başlıca yeri tutur. Tərbiyə işinin praktik həyata keçirilməsi həm təlim, həm də problemi ehtiva edən tərbiyəvi məzmunlu sinifdən xaric tədbirlər prosesində baş verir.

Hazırda kifayət qədər sinifdən xaric tərbiyəvi iş üsulları mövcuddur. Son illər məktəb praktikasında belə tədbirlərin nizama salınması üçün tərbiyəvi fəaliyyət növü kimi sinifdən xaric və məktəbdənkənar iş formaları genişləndirilir.

Sinifdən xaric işlərin səmərəli təşkili üçün rəngarəng iş formalarından, üsul və vasitələrdən istifadə olunur ki, bu da yetişməkdə olan cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edir.

Məktəbdənkənar tərbiyə işi isə dərstdən sonra, məktəblilərin məktəbdəki təlim-tərbiyə işlərindən sonra onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üçün keçirilən planlı, məqsədyönlü tədbirlərdir. Bu tədbirləri əsasən məktəbdənkənar təhsil müəssisələri təşkil edib keçirir. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri haqqında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təlimatı – metodik və statistik məktub”unda deyilir: “Məktəbdənkənar təhsil uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır, onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir.

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə könüllülük əsasında qurulur, ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq birlikləri, cəmiyyətlər, fondlar, əmək kollektivləri ilə birlikdə, həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşların köməyi ilə aparılır. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinə aşağıdakılar daxildir: uşaq-gənc yaradıcılıq sarayları, evləri, klublar, bədii, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq yönümlü mərkəzlər, uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbləri və s. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində məşğul olan uşaqlar, şagirdlər, tələbələr məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin xidmətlərindən pulsuz və güzəştə istifadə edirlər. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində işin məzmun və formalarını həmin müəssisələrin şuraları müəyyən edir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dərnək məşğələləri;
2. Mədəni-kütləvi tədbirlərin, müsabiqələrin, idman yarışlarının keçirilməsi;
3. Təlimati-metodiki işlər.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində məşğul olan uşaq, yeniyetmə və gənclərlə istirahət, bayram və tətil günlərində də iş aparılır...

Uşaq Yaradıcılıq Mərkəzlərində əsasən “Bacarıqlı əllər”, “Bədii qiraət”, “Rəsm”, “Xalçaçılıq”, “Dram”, “Bədii özfəaliyyət”, “Məktəb teatri”, “Rəqs”, “Gənc idmançılar”, “Naxışlı tikmə”, “Texniki estetikə”, “Fortepiano”, “Xor”, “Nağara”, “Tar”, “Heykəltəraşlıq”, “Kukla teatri”, “Coğrafiya-diyarşünaslıq”, “Foto”, “Ağac üzərində oyma”, “Qarmon”, “İbtidai texniki modelçilik”, “Dəmir üzərində döymə”, “Tarix-diyarşünaslıq” və s. adlarda dərnəklər təşkil olunur.

Uşaq yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakı təmin olunur. Bu müəssisələrin bir çoxunda “Sağlam həyat tərzini”, “Etika qaydaları”, yuxarı sinif şagirdləri ilə “Reproduktiv sağlamlığın əsasları” mövzularında təlim kursları, məşğələ və seminarlar təşkil edilir, narkomaniya, alkoqolizm, AİDS, tütünlə mübarizə və s. mövzularda geniş maarifləndirmə işləri aparılır, çoxsaylı tədbirlər keçirilir.

Bu mərkəzlər tərəfindən dərnək rəhbərlərinə məşğələlərin məzmununun yeniləşdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən yeni tədris plan və proqramların hazırlanması istiqamətində metodiki köməkliklər göstərilir. Ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif adda dərnəklər təşkil edilir, Uşaq birliyi rəhbərləri ilə birgə tədbirlər planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Respublikada **Texniki Yaradıcılıq Mərkəzi** fəaliyyət göstərir. Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində əsasən “İbtidai texniki modelçilik”, “Radioelektronika”, “Elektrotexnika”, “Bacarıqlı əllər”, “İnformatika”, “Texniki estetikə”, “Əyləncəli fizika”, “Texniki ekologiya”, “Gənc konstruktorlar”, “Gəmi”, “Avto”, “Raket”, “Təyyarə” modelçiliyi, “Robot texnikası”, “Kimya – texnologiya” və s. adlarda dərnəklər fəaliyyət göstərir.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərinə cəlb olunan uşaq, yeniyetmə və gənclərin texniki yaradıcılıq potensialları inkişaf etdirilir, onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar. Bu müəssisələrdə məşğul olan məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, astronomiya dərslərində aldıkları nəzəri bilikləri konstruktiv fəaliyyətləri zamanı daha yaxşı mənimsəyirlər.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, elmi-texniki yaradıcılıq müsabiqələri, sərgilər, texniki idman yarışları, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakları təmin olunur...

Respublikamızda **Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzi** fəaliyyət göstərir. Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzləri öz işini əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurur:

1. Bizim irs;
2. İncəsənət aləmində;
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə;
4. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə;
5. Azərbaycanın tikintiləri üzrə yürüslərdə;
6. Təbiətin sirlərinə doğru;
7. Kütləvilikdən turizm ustalıqınadək.

Bu bölmələrdə aparılan işlərin əsas məqsədi tariximizi, soy-kökümüzü, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətimizi gənc nəsələ öyrətmək, vətənimizin flora və faunası haqqında onlara bilik vermək, tarixi abidələrimizi qorumaq, vətənə məhəbbət hissi aşılamaqdır.

Mərkəzlər nəinki uşaqlarla iş aparır, həmçinin metodiki tövsiyələr işləyib hazırlayır, şəhər, rayon təhsil şöbələrinə, təhsil müəssisələrinə əməli köməklik göstərir. Gənc turistlər və diyarşünaslıq mərkəzləri respublikamızın tarixini, flora və faunasını, mədəniyyət abidələrini şagird və tələbələrə tanıtmıq, onlara sevdirmək məqsədilə ekskursiya, yürüş və gəzintilər təşkil edir, şagirdlərə milli dəyərlərimizin qorunması, torpağa sevgi, vətənə məhəbbət hissinin aşılamaq istiqamətində mütəmadi iş aparır.

Təhsil Nazirliyi sistemində **uşaq-gənclər idman və şahmat məktəbi mövcuddur**. Məktəblər uşaq və gənclər arasında yarışlar keçirir, respublika və beynəlxalq səviyyəli yarışlarda iştirak edir.

UGİM-lərdə 27 idman növü inkişaf etdirilir. Onlardan 20-si Olimpiya idman (atletika, ağır atletika, akrobatika, boks, badminton, baydarka və kanoe, basketbol, bədii gimnastika, idman gimnastikası, üzgüçülük, velosiped idmanı, voleybol, futbol, həndibol, otüstü xokkey, qılıncoynatma, sərbəst güləş, yunan-roma güləşi, cüdo, sambo, taekvando, karate, kinkboksinq, stolüstü tennis, tennis, şahmat, dama) növüdür...

İxtisaslaşdırılmış olimpiya ehtiyatları uşaq-gənclər idman məktəbi də fəaliyyət göstərir.

Təhsil Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən idman məktəbləri arasında **uşaq-gənclər şahmat məktəbləri** xüsusi yer tutur. Şahmat məktəblərində məktəblilər şahmatla məşğul olurlar. Bir qayda olaraq şahmatçılar respublika və beynəlxalq yarışlarda iştirak edirlər.

Təhsil Nazirliyi tərəfindən ölkədə ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi, ekoloji biliklərin təbliğ edilməsi sahəsində məqsədyönlü işlər aparılır. Məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi kimi **“Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzləri”** fəaliyyət göstərir və gənc nəsilə erkən yaşlardan ekoloji təfəkkürün, ekoloji mədəniyyətin, ətraf mühitə məsuliyyətli və humanist münasibətin formalaşması baxımından faydalı işlər görürlər. Uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkili, əməli bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi, onların mənəvi və intellektual inkişafı, potensial yaradıcılıq istedadlarının aşkara çıxarılması, elmi tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərinin əsas vəzifələrindəndir.

Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərinin kompleks fəaliyyət proqramı ekoloji dərnəklərin fəaliyyətini, məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilini, onların təbiətsevərlik, təbii sərvətlərə qayğı və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsini, ekoloji kütləvi tədbirlərin keçirilməsini, ekskursiya və ekspedisiyaların təşkilini və digər məsələləri əhatə edir...”

İstər sinifdən xaric tərbiyə işləri olsun və istərsə də məktəbdənkənar tərbiyə işləri olsun onların fəaliyyəti :

- şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına və məktəbdə təlim və tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir;

- məktəblilərin təlim prosesində qazandıqları bilik, bacarıq və

vərdisləri daha da zənginləşdirir və həyata tətbiq etmələrinə imkan yaradır;

- məktəblilərin fəallığını, təşəbbüskarlığını maraqla, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

- məktəblilərin asudə vaxtlarının ağıllı təşkilinə şərait yaratmaqla onları xoşagəlməz təsadüfi hadisələrdən və küçənin mənfi təsirindən qoruyur, şəxsiyyətlərarası əlaqələrini tənzimləyir, dostluq, yoldaşlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər yaradır, yaşlıları arasında əxlaqi münasibətləri cilalayır;

- məktəblilərin sağlamlığını möhkəmləndirir;

- məktəblilərin ictimai fəaliyyət və əmək vərdisləri ilə silahlanmasına kömək edir ;

- məktəblilərin potensial qüvvələrini, intellektual imkanlarını üzə çıxarır, yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir, özlərini dərinləndirən tanınmalarına kömək edir;

- məktəblilərin elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələrdə üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır;

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tərbiyə işi həm məktəblilərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına xidmət edir, həm də onların fərdi istedad və qabiliyyətlərini daha vüsətlə formalaşdırmalarına optimal yardım göstərir.

15.2. Sinifdən xaric tərbiyə işinin formaları və təşkili prinsipləri

Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkili formalarını əsasən aşağıdakı kimi bölmək olar. **Fərdi iş formaları, qrup halında iş formaları, kollektiv iş formaları, kütləvi iş formaları, səciyyəvi iş formaları.**

Fərdi iş formaları – dedikdə şagirdin öz arzu və marağına əsasən (yaxud onun fərdi imkanlarını nəzərə alaraq sinif rəhbərinin, müəllimin və s. verdiyi tapşırıqlar üzrə) müstəqil surətdə yerinə yetirdiyi işlər nəzərdə tutulur. Belə işlərə misal olaraq sinifdən xaric oxunu, uşağın ədəbi yaradıcılıqla, idmanla, rəsmlə məşğul olmasını, müəyyən musiqi alətində çalmağı öyrənməsini, əyani vəsait

(kolleksiya, stend, fotoalbom və s.) hazırlamasını, divar qəzetinə məqalə yazmasını, çıxış və ya məruzə üçün müvafiq mövzuda material toplamasını və s. göstərmək olar.

Fərdi işin başlıca məqsədi – uşağın arzu və marağını yerinə yetirmək, şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətini aşkarlayıb inkişaf etdirməkdir. Şagirdin fərdi yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ötrü onların fərdi işlərinin nəticələri üzrə məktəbdə müsabiqə keçirmək, sərgi təşkil etmək, baxış keçirmək və həmin işləri qiymətləndirmək son dərəcə faydalıdır. Buna nail olmaq lazımdır ki, sinifdən xaric fərdi tərbiyə işləri uşağı gələcəkdə öz qabiliyyətlərini daha da yaxşı inkişaf etdirmək naminə hansı müstəqil işlə məşğul olmağın vacibliyini dərk etməyə, özünütərbiyə ilə məşğul olmağa hazırlasın.

Grup halında iş formalarına sinifdən xaric işin ən geniş yayılmış növlərinə məktəbdə fəaliyyət göstərən müxtəlif adlı dərnəklər, komandalar, studiyalar, muzeylər, ədəbi-bədii klublar, lektoriyalar, sənət sevrələr cəmiyyəti və s. tərəfindən aparılan işlər daxildir.

Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq sinifdən xaric işin bu formaları şagirdləri maraq dairəsinə görə bir yerə birləşdirib onların məktəbdaxili fəaliyyətini genişləndirməkdə, yaradıcılıq qabiliyyətlərini artırmaqda, müvafiq sahələr (elm, texnika, mədəniyyət və s.) üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməkdə, eləcə də əmək-istehsalat kollektivləri və yazıçıların, rəssamların, artistlərin yaradıcılıq təşkilatları ilə məktəblilərin əlaqəyə girmələrinə şərait yaratmaqda əlverişli rol oynayır.

Kollektiv iş formalarına müxtəlif mövzulara həsr edilən səhərciklər və axşamlar, yarışlar, müsabiqələr, bayramlar, disputlar, konfranslar, olimpiadalar, iməciliklər, oyunlar, krosalar, turist gəzintiləri, mədəni yürüşlər, oyunlar, teatr və kino tamaşalarına kollektiv baxış, kitab müzakirələri, qabaqcıl adamlarla görüşlər, fənn gecələri və s. tədbirlər daxildir. Bu iş formalarının mövzularını müəyyənləşdirmək üçün müşahidə, müsahibə və anket sorğusu üsullarından istifadə etməklə şagirdlərin rəyini, maraq və arzularını öyrənmək yaxşıdır. Çünki uşaqlar onları düşündürən məsələlərə həsr olunmuş tədbirləri fərəhlə qarşılayır və belə tədbirlərdə daha fəal iştirak edirlər. Uşaqlarda yaradıcılıq, təşkilatçılıq, təşəbbüskarlıq, icraçılıq kimi keyfiyyətlərin təşəkkülünə və

formalaşmasına xidmət etməyən, sevinc, şadlıq, marağ, intellektual və emosional reaksiya doğurmayan, təxəyyülü və fantaziyanı inkişaf etdirməyən tədbirlərə yol verilməməlidir.

Kollektiv iş formalarının keçirilməsinə xüsusi pedaqoji ustalığ tələb edilir.

Təcrübəli müəllimlər şagirdlərin iştirakı ilə tədbirlərin mövzunu və xarakterini dəqiqləşdirdikdən sonra icra vaxtını və yerini müəyyənləşdirirlər. Daha sonra plan tərtib olunur, şagirdlər arasında vəzifə bölgüsü aparılır, məsul icraçılar, köməkçilər müəyyənləşdirilib təlimatlandırılır, tədbirin təşkili başa çatandan sonra nəti-cələr təhlil edilir, uğurlu və kəsirli cəhətlər ümumiləşdirilir və müvafiq təkliflər hazırlanır. Həmin təkliflər növbəti tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində nəzərə alınır və lazımi düzəlişlər aparılır.

Məktəbdə keçirilən kollektiv iş foramlarına dair bir neçə nümunə göstərmək olar:

Əxlaqi söhbətlər ən çox aşağı siniflərdə aparılır və konkret mövzuya həsr edilir. Məs. “Dostluq və yoldaşlıq haqqında”, “Böyüklərə hörmət və qayğı”, “Düzlük və doğruluq haqqında”, “Sadəlik və təvazökarlıq haqqında”, “Milli bayramlarımız”, “Dini bayramlarımız”, “Novruz bayramı haqqında”, “Adət və ənənələrimiz haqqında”, Burada sinifdə oxuyan şagirdlərin hər hansı bir hərəkəti mövzu ola bilər.

Disputlar. «Disput» latın sözü olub mübahisə etmək deməkdir. Disput ən çox yuxarı sinif şagirdləri ilə təşkil edilir. Disputların mövzusu müxtəlif ola bilər. Məsələn, “Nəzakətli adam kimdir? Qəhrəmanlıq nə deməkdir?” “Kimə oxşamaq istərdin?”, “Bilikli adam kimə deyirlər?” “Gözəlliyi necə başa düşürsən?”, “Vətən haradan başlanır?” və s.

Disputlar şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin, düzgün davranışlarının formalaşmasına, onların nitq və məntiqi təfəkkürünün inkişafına böyük təsir edir. Disputlar məzmununa görə üç böyük problemi əhatə edir:

1. Əxlaqi, etik;
2. Estetika və estetik zövq;
3. Siyasi və beynəlxalq hadisələr.

Disputların mövzu və dairəsi çox əhatəlidir. Mütəşəkkil şəkildə təşkil olunan disputlar şagirdlərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Disputu aşağıdakı plan üzrə keçirmək müsbət nəticə verir.

- Disputun mövzusunun müəyyən etmək;
- Disputa aid ədəbiyyatı qeyd etmək, sualları tərtib etmək;
- Şagirdləri disputa hazırlamaq;
- Disputun keçirilməsi;
- Disputla əlaqədar şagirdlərin əməli işlərdə iştirakını təmin etmək.

Disputlar şagirdləri düşündürməklə, fəallaşdırmaqla bərabər, həm də onları ölkəmizin tarixi ilə tanış edir, vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, müxtəlif fakt və hadisələri təhlil etməyə, mübahisələr aparmağa sövq edir. Burada şagirdlər müxtəlif əxlaqi kateqoriyalar haqqında öz fikirlərini sərbəst deməyə çalışırlar. Disputlar yuxarı sinif şagirdlərində maraq yaradır, ətrafda baş verən hadisələrin gerçəkliyini dərk etməyə, əxlaq normalarını mənimsəməyə, mənəvi ideyalara yiyələnməyə imkan verir.

Disput özünün məqsədi, məzmunu, ideya istiqaməti cəhətdən təlim prosesinin davamıdır. Disputlar yanlış əxlaqi təəsəvvürlərlə düzgün əxlaqi təəsəvvürləri qarşılaşdırmağa və müxtəlif əxlaqi görüşlərin bir-biri ilə müqayisəsi əsasında, onların hansının olub olmadığını müəyyən etməyə imkan verir.

Disput şifahi təbliğatın asan və maraqlı formasıdır. Burada ilk addım mövzunun seçilməsidir. *Disputun mövzusu* bu günün tələblərinə cavab verməli, ziddiyyətli fikirlər yaradan problemi həll etməlidir. *Disputun əsas məqsədi* tərbiyə prosesini mənəvi keyfiyyətlərə yönəltməkdən ibarətdir.

Disput şagirdlərin dogma vətəninin tarixini, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənməyə, məruzələr hazırlamağa həvəsini artırır, respublikada və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə maraqlarını gücləndirir. Şagirdlər gördükləri, müşahidə etdikləri bu və ya digər hadisələri müzakirə etməyə, onlara öz münasibətlərini bildirməyə, düzgün mühakimə yürütməyə can atırlar.

Onlar elm, texnika, incəsənət yenilikləri ilə tanış olur, ölkəmizdə baş verən hadisələrin mahiyyətini, məzmununu dərk edir,

onlarda iqtisadi və hüquqi təfəkkür inkişaf edir, milli şüur və milli ləyaqət, milli iftixar hissi güclənir.

Məktəblərdə təşkil edilən müxtəlif məzmunlu disputlar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə, mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması və təkmilləşməsinə böyük şərait yaradır.

Disputda yuxarı sinif şagirdləri əxlaqi təsəvvürlər, anlayışlar, mühakimələr və əqli nəticələrlə qarşılaşır, onları öz hərəkət və davranışlarında göstərməyə çalışırlar. Məktəbli, adətən, öz hərəkət və davranışından daha çox başqasının hərəkətini, davranışını və s. münasibətləri qiymətləndirir.

Disputlarda gənclərin mənəvi tərbiyəvi geniş yer tutmalıdır. Burada başlıca vəzifə gənclərdə mənəvi əqidə formalaşdırmaqdır. Bunun üçün disputlarda həyatdan müsbət nümunələr, nəsihətlər gətirmək və yaxud onu incəsənət, əxlaq mövzusunda keçirmək vacibdir.

Disputların mütəşəkkil, sistemli, müntəzəm təşkili və keçirilməsi cansıxıcı və formalizmi aradan qaldırır. Disput şagirdlərdə doğma yurdun tarixini öyrənmək həvəsini artırır, ictimai hadisələrə marağı gücləndirir, onların əxlaqına, dünyagörüşünə, siyasi biliyinə güclü təsir göstərir. Burada şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyət və yaradıcılıq meyilləri daha da inkişaf etdirilir.

Şagirdlərdə bilik qazanmağa marağın yaradılmasında verilən ədəbiyyatların, görkəmli adamlarla görüşlərin əhəmiyyəti böyükdür. Disput şagirdlərin dərstdə aldığı biliyi dərinləşdirməkdə, müstəqil işləmək vərdişi əldə etməkdə, əqli fəaliyyətin həddünü daha da genişləndirməkdə çox faydalıdır. Disputa cəlb edilən şagirdlərin bacarığı və qabiliyyəti, maraq və meyli ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır.

Disput mövzusu maraqlı olduqda buraya daha çox şagird cəlb olunur. Mövzu şagirdlərin diqqətini cəlb edir, onları maraqlandırır. Şagirdlər mövzuya aid ədəbiyyatlar oxuyurlar, məruzə hazırlayırlar, müzakirəyə qoşulmaqla öz fikirlərini söyləməyə böyük həvəs göstəriirlər.

Disputlar məktəbin tədris işi ilə üzvi surətdə bağlı olmalıdır. Disputu keçirməkdə məqsəd fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin aldıkları nəzəri və təcrübə bilikləri daha da möhkəmləndirmək və dərinləşdirməkdən, onlara nəzəri biliyi təcrübədə tətbiq etmək bacarıqlarını artırmaqdır.

rığı aşılamaq və yüksək əxlaqi sifətlər tərbiyə etməkdən ibarədir.

Disputun vəzifəsi şagirdlərin asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək, onların mənəviyyatına təsir edən mənfi amilləri zərərsizləşdirməkdir. Disput çox ciddi bir işdir. Ona ciddi və diqqətli yanaşdıqda onun müvəffəqiyyəti olur və o, şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında müsbət rol oynayır. Yaxşı təşkil olunmuş disput təşəbbüskarlığın tərbiyəsinə imkan yaradır.

Bu gün disputda böyük insan kütləsi, xüsusi ilə gənclər iştirak edir. Çıxış edən gənc üçün disput şəxsiyyətini təsdiq etməyin özünəməxsus bir üsuludur. Həmyaşdılarının onun çıxışını necə qarşılaşdığı, onun fikirlərini necə qiymətləndirəcəkləri onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Disputda çıxış edən, nəinki təşkilatçılıq bacarığını əldə edir, həm də öz vətəndaşlıq mövqelərini qoruyurlar, özlərində prinsiplilik və mübarizliyi inkişaf etdirirlər.

Deməli, disput yuxarı sinif şagirdlərinin şəxsiyyətinin formalaşmasına çox böyük təsir göstərir. Burada onlar aşağıdakı **keyfiyyətlərə** yiyələnirlər:

➤ Təlim prosesində əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdisləri daha da genişləndirib dərinləşdirir, bililərin tətbiqi üçün daha real imkanlara malik olur, onlardan həyat prosesində istifadə etmək yollarını öyrənirlər;

➤ Onlar şüurlu intizam, kollektivçilik, təşəbbüskarlıq, təşkilatçılıq bacarığı, müstəqillik, səlis danışmaq və s. qabiliyyətlərini üzə çıxarırlar;

➤ Vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, dostluq və yoldaşlıq, hörmət və tələbkarlıq, qarşılıqlı qayğı kimi keyfiyyətləri dərinlənən anlayırlar;

➤ Atalar sözləri, hikmətli sözləri öyrənir, görkəmli şəxsiyyətlərin tərbiyəvi fikirlərindən sitat götürür və elmin bir çox sahələri haqqında məlumat toplayırlar.

➤ Asudə vaxtlarının düzgün bölünməsinə təşkil edirlər, bir-birlərinin qabiliyyət və istedadlarını üzə çıxarırlar ki, bu da onlara gələcəkdə peçə seçimi etməkdə kömək olur.

Disput yalnız həqiqətləri üzə çıxarmaqla kifayətlənmir, habelə fikirləşməyi, hərəkət etməyi, öz əqidəsini müdafiə etmək qabiliyyətlərini formalaşdırmağı şagirdlərə öyrədir. Disput yoldaşlıq münasibəti daşmalıdır.

Burada müəllimlər şagirdlərin başqalarının rəyinə münasibət bəslədiklərinə, necə qiymətləndirdiklərinə xüsusi əhəmiyyət verməlidirlər. Mübahisələrdə inandırma yolu ilə, məntiqlə qələbə çalmaq lazımdır.

Disputların şagirdlərin təlim-tərbiyəsində, onlarda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında böyük əhəmiyyət vardır. Məhz bu əhəmiyyətlilik disputların vəzifələrinin məqsədəuyğun həyata keçirilməsinə güclü təsir göstərir.

Disputların gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına kömək etməklə yanaşı, həm də onlarda prinsiplilik tərbiyə edir, düzgün mülahizə yürütməyə, dilin səlisləşməsinə təsir göstərir. Disputun maraqlı cəhəti budur ki, burada bu və ya digər məsələ haqqında fikirlər toqquşur, şagirdlərə öz dünyagörüşünü aşkar etmək, başqalarının hərəkətlərinə düzgün qiymət vermək qabiliyyətinə malik olmaq imkanı verilir.

Disputda şagirdlərə müstəqillik verilir. Sərbəstlik nəticəsində şagird necə hərəkət edəcəyini şüurlu surətdə dərk edir və bu ideyanı həyata keçirmək üçün onda arzu və cəhd oyanır. Şagird disputda öz təsəvvürlərini bu və ya digər məsələ ətrafında cəmləşdirir və mövzu ilə əlaqədar təcrübələrini, təsəvvürlərini yaddaşında bərpa edir. Disputun səviyyəsi onun iştirakçılarının mədəni səviyyəsinin, bilik dairəsinin göstəricisidir. Gənclər burada iştirak etməklə öz biliklərini artırır, yoxlayır və möhkəmləndirir və onlarda sərbəstlik, təfəkkür, natiqlik qabiliyyəti, başqasını dinləmək mədəniyyəti kimi cəhətlər formalaşır.

Şagirdlərin diqqətini və marağını artırmaq üçün disput mü-təşəkkil və dinamik keçməlidir. Hər şey aparıcıdan, onun hazırlığından, onun təşkilatçılıq qabiliyyətindən gözlənilməz vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək bacarığından asılıdır. Disput keçirərkən şagirdlərin qəlbinə və şüuruna hakim olmaq üçün disputun keçirilmə planını bilmək lazımdır. Disput aşağıdakı *plan* üzrə keçirilir:

1. Disputun keçirilmə yerini müəyyən etmək;
2. Disputun mövzusunun seçmək;
3. Mövzuya aid suallar tərtib etmək;
4. Suallara uyğun olan ədəbiyyatları müəyyənləşdirmək;
5. Şagirdləri disputa hazırlamaq;

6. Disputa hazırlıq işlərində şagirdlərin fəal iştirakını təmin etmək;

7. Disputun keçirilməsi;

8. Disputun yekunu.

Disputun uğuru aparıcıdan çox asılıdır. Giriş sözünün mövzuya əsaslanaraq qısa və aydın olması, auditoriya qarşısında mübahisəli suallar qoymaq və onları düşünməyə məcbur etmək onun başlıca vəzifəsidir. Aparıcı təşkilatçılarla sadə, sərbəst və inandırıcı danışmalıdır ki, bu da onu iştirakçılarla yaxınlaşdırır, iştirakçılarda ona qarşı inam yaranır və açıq söhbətə gətirib çıxarır.

Aparıcının giriş sözü və onun disputa rəhbərlik metodu mübahisəli və eyni zamanda dostluq xarakteri daşmalıdır. Giriş sözündə müzakirə olunan problem haqqında ziddiyyətli fikirlər olduğunu söyləmək, iştirakçıları mövzu və onun ayrı-ayrı sualları ətrafında çıxış etməyə, öz münasibətini bildirməyə çağırmaq lazımdır.

Giriş sözündən sonra o, müzakirə olunacaq mövzunun adını, sualları iştirakçılara bildirir. Disputa başlayarkən şagirdlərə mövzu ətrafında fikir mübadiləsi söyləyə bilmələri xatırladılmalıdır. Müzakirə ardıcılıqla, yəni bir sualdan digərinə keçməklə aparılsa daha səmərəli olar. Aparıcı hər bir sualın qısa yekununu verməlidir. Disputun gedişi zamanı aparıcı bütün iştirakçılara söz verilməlidir.

Hər kəs çıxış etmək, çıxış edənə və aparıcıya sual vermək hüququna malikdir. Müzakirə olunan məsələ haqqında şagirdlərin çıxışları və mübahisəsi başlanır. Hər bir şagird mübahisə olunan məsələ haqqında öz fikrini söyləyir. Bu zaman aparıcının məsuliyyəti daha da artır. O, çıxış edənləri bacarıqla istiqamətləndirməli, sualların ardıcıl müzakirəsinə nəzarət etməli, mövzudan uzaqlaşmağa yol verməməlidir. O, çalışmalıdır ki, mübahisə prinsipial xarakter daşsın, çıxışlar əsaslı olsun.

Şagirdlərin çıxışından sonra disputa dəvət olunmuş görkəmli şəxslər, alimlər və məktəbin müəllimləri yığcam şəkildə şagirdlərin çıxışlarına öz münasibətlərini bildirirlər, həmin məsələyə dair söylənilən fikirləri ümumiləşdirirlər. Disputun rəhbəri son sözündə disputa yekun vurur, çıxışlara qiymət verir, səhv mülahizə və fikirləri göstərir, onların səbəblərini açıqlayır. Düzgün mülahizələrə aid dəlillər gətirir, bütün suallara, aydın olmayan məsələlərə qənaətbəxş cavab verir.

Aparıcının son sözü xüsusi rol oynayır. Burada disput yekunlaşdırılır, müzakirə olunan məsələnin elmi cəhətdən əsaslandırılmış həlli verilir. Son söz həm də ona görə əhəmiyyət kəsb edir ki, ona müəyyən metodik tələblər aiddir. Belə ki, o:

- ❖ Qısa, aydın və inandırıcı olmalı;
- ❖ Müzakirə olunan problemin düzgün həllinə yol göstərməli;
- ❖ Ən yaxşı və ən maraqlı çıxışlara istinad etməli;
- ❖ Tənqidi fikirlərə imkan yaratmalı;
- ❖ Gələcək disput iştirakçılarının qeyri-mənəvi inkişafına kömək etməli;
- ❖ Yeni problemlər qoymalı;
- ❖ Gənclərdə biliyə, öz təhsilini və xarakterini təkmilləşdirməyə maraq doğurmalıdır.

Aparıcı disputu başlamazdan əvvəl çıxış edənlərə təşəkkür edir, gələcək disputun mövzusu və sualları barəsində iştirakçılarla məsləhətləşir. Yaxın günlərdə keçiriləcək mədəni-kütləvi tədbir barədə onlara məlumat verir. Disputu təhlil edərkən müsbət nəticələri cəmləşdirmək, müvəffəqiyyətə səbəb olan şərtləri və metodları göstərmək, uyğunsuzluğun səbəblərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Təhlil həm müşahidəçiliyi, tələbkarlığı, özünütənqidi, pedaqoji ustalığı gücləndirməyi tərbiyə edir.

Disputun pedaqoji təhlili aşağıdakı əsas meyarlara uyğun keçirilə bilər:

1. Tərbiyəvi məqsədin mövcudluğu;
2. Mövzunun aktuallığı və müasirliyi;
3. Onun ideya istiqaməti;
4. Məzmunun elmi cəhətdən şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğunluğu;
5. Müəllim və şagirdlərin hazırlığı, təşkilatçılıq və mütəşəkkillik.

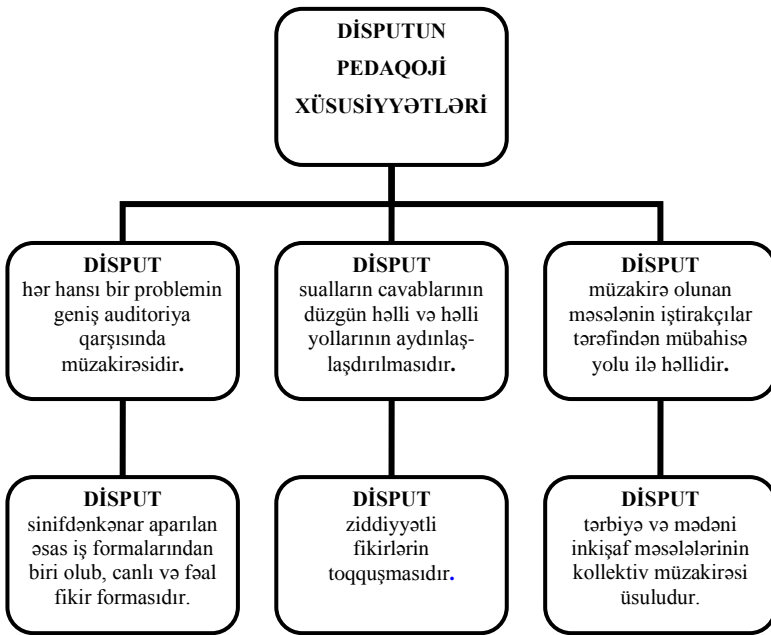
Disputun keyfiyyətini şagirdlərin reaksiyası ilə müəyyənləşdirmək olar. Onların həyəcanlı əhval-ruhiyyələri, keçirilən tədbirə olan müsbət münasibətləri disputun müvəffəqiyyətindən; laqeyidsizlikləri isə uğursuzluğundan xəbər verir. Ümumiyyətlə, disputların məzmunu və forması etibari ilə bədii şəkildə qurulur. Mübahisələrdə və çıxışlarda səlis, düşündürücü intonasiya, fikrin bu və ya

digər şəkildə formula edilməsi dinləyicilərə yaxşı təsir bağışlayır və uzun müddət yaddan çıxmır.

Disputun keçirilməsi və onun nəticəsi bir çox şərtlərdən asılıdır. Bu **şərtlər** aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ Disputun keçirilməsi müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ Disputun rəhbərinin mövzuya hazırlıqlı olması;
- ❖ Disputun nahar fasiləsi zamanı keçirilməməsi, habelə eyni zamanda onun vaxtının uzadılmaması və s.

Aşağıda mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına yönəldilən **disput mövzuları** və bu mövzulara uyğun **suallar** verilmişdir:

Bədii əsərlərin müzakirəsi. Bədii əsərlərin müzakirəsini təşkil etmək üçün əvvəlcədən elan yazılır və əsərdəki obrazlar haqqında danışmaq konkret şagirdlərə tapşırılır. Şagirdlər hazırlaşdırılır. İştirak edəcək müəllif və ya qonaqlar müəyyənləşdirilir. Kitabın müzakirəsi üçün kitab bir neçə şagird və müəllimlər tərəfindən oxunur, müəllif və kitab haqqında müxtəsər yazı və ya elan yazılır, vaxt müəyyənləşir və müzakirə keçirilir. Müzakirə rəhbərin,

təşkilatçının giriş sözü ilə başlayır və yekun sözü ilə də bitir. Müzakirə 1.5 saatdan çox çəkməməlidir.

Doğma diyara yürüşlərin və ekskursiyaların təşkili. Bu kimi tədbirlər zamanı şagirdlər doğma təbiətin gözəlliyini daha dərindən qavrayırlar. Onun zəngin təbiəti, adamlarının əmək xarü-qələri, doğma yurdun tarixi ilə tanış olurlar. Ekskursiya və yürüşlər zamanı şagirdlər od tutub yanan üfuqlər, əlvan çiçəklər üzərində günəşin zərrin şüasından bərq vurub büllur kimi göz qamaşdıran incə şəh damlalarının, qırçın ləpələr qoynunda çırpınan gümüşü balıqları, pərişan halda küləyin ahəstə mehi ilə saçlarını darayan söyüdləri, zərif tül içərisində xumarlanan çölləri, dəniz kimi dalğalanan zəmiləri müşahidə edir, günəşə doğru həsrətlə boylanan çiçəklərin ətrini duyur, zirvələri ağ örpəyə bürünmüş dağların əzəmət və qüruruna məftun olurlar. Təbiətin füsunkar gözəlliyini heç vaxt sinifə gətirmək, sözlərlə təsvir etmək mümkün deyildir.

Günəşin:

Kütləvi iş formaları dedikdə isə bu ümumkətbə miqyasında keçirilən tədbirlərdir. Yaxud da bir və ya iki məktəblə birlikdə keçirilən tədbirlərdir. Bura ümumxalq bayramlarının təntənəli şəkildə keçirilməsi, Yeni il şənliyinin, Novruz bayramının, yaxud bir milli qəhrəmanla, görkəmli şəxsiyyətlə təntənəli şəkildə keçirilən görüş daxil ola bilər.

Səciyyəvi iş formaları dedikdə bu sinif rəhbərinin, yaxud məktəb uşaq və gənclər birliyinin keçirdiyi səciyyəvi tədbirlərdir ki, o yalnız sinif rəhbərinə və ya uşaq və gənclər təşkilatına məxsusdur. Məsələn, Sinif rəhbərinin keçirdiyi “Sinif saati” sinif rəhbərliyinə aid səciyyəvi iş formasıdır. Yaxud uşaq və gənclər təşkilatının özünəməxsus şəkildə keçirdiyi yürüşlər, toplanışlar, tonqal qalayıb ətrafında söhbətlər, əyləncələr və s. uşaq, gənclər təşkilatının səciyyəvi iş formaları hesab olunur.

Sinifdən xaric tərbiyə işinin müvəffəqiyyətli nəticələr verməsi üçün tərbiyənin ümumi prinsipləri rəhbər tutulmaqla digər tələblərə də əməl edilməlidir. Bu tələblərdən ən başlıcası aşağıdakılardır.

1. Sinifdən xaric dərnək və klubların, bölmələrin, fakültativ məşğələlərin və s. seçilməsi könüllü xarakter daşmalıdır. Bu məsələdə müəllim tərbiyəçi, sinif rəhbəri şagirdə faydalı məsləhət və

istiqlamətlər verə bilər, amma onu məcbur edə bilməz;

2. Sınıfdən xaric işlər ictimai və ideya-mənəvi istiqaməti baxımından yararlı, faydalı olmalıdır. Yəni təntənəli yığıncaq və görüşlərdə, dərnəklərdə, məktəb muzeylərində, klublarda, birləşmələrdə, müsabiqələrdə, yarışlarda və i.a. elə tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, onlar şagirdlərin ictimai cəhətdən fəal, ideya-mənəvi cəhətdən sağlam əqidəli şəxsiyyətlər kimi yetişdirilməsinə kömək göstərmiş olsun;

3. Sınıfdən xaric işlər vaxtında və ağıllı şəkildə planlaşdırılmalı, bu işlərin icrası zamanı şagirdlərin təşəbbüskarlığına və öz fəaliyyətinə geniş meydan verilməlidir. Təcrübə və müşahidələrdən aydın olur ki, bu və ya digər tədbirin gedişində uşaqların təşəbbüskarlığına və öz fəaliyyətinə şərait yaradıldıqda həmin keyfiyyətlər onlarda sürətlə inkişaf edir, şagirdlər fəaliyyət zamanı yeni forma və üsullar tapıb tətbiq edirlər, öz maraqlarını təmin etmək üçün xüsusi fəallıq göstərirlər;

4. Sınıfdən xaric işlərdə romantikadan, əyləncəli situasiyaların yaradılmasından, təşkilati-işgüzar oyun elementlərindən geniş istifadə edilməlidir. Belə olduqda tədbir daha çox şagirdi cəlb edər və səmərəli nəticələr verir;

5. Sınıfdən xaric işlərə verilən tələblərdən biri də belədir: şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirən, bilik ehtiyatını zənginləşdirən, maraqlarını artıran, sağlamlığını təmin edən və fiziki keyfiyyətlərini təkmilləşdirən məşğələ və tədbirlərdən mümkün qədər əlaqəli şəkildə istifadə olunmalıdır. Belə olduqda tərbiyə işinə kompleks qaydada yanaşma tələbi yerinə yetirilir;

6. Nəhayət, sinifdən xaric işlər şagirdlərin tədris işi ilə sıx əlaqələndirilməlidir. Keçirilən sinifdən xaric tədbirlər təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə, şagirdlərin bilik və dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək etməlidir.

Bəzi orta məktəblərdə sinifdən xaric işlərlə tədris işinin qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif tərzdə həyata keçirilir. Məsələn: bəzi hallarda sinifdən xaric iş dərslərinə və ya digər növ tədris məşğələsinin məntiqi davamı kimi keçirilir.

Bəzi hallarda isə sinifdən xaric iş müəyyən fənlər üzrə şagirdlərin meyllərinin, fərdi qabiliyyətlərinin dərinləşdirilməsinə yönəldilir. Tədris fəaliyyətinin sinifdən xaric işlə bu tərzdə əlaqələndi-

rilməsi hər bir şagirdin fərdi qabiliyyətini, bacarıq və istedadını əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir, yaradıcılıq potensialını artırır, elmi dünyagörüşünü və fəal həyat mövqeyini məqsədyönlü şəkildə formalaşdırır.

15.3. Sinifdən xaric işlərdə dərnəklərin yeri

Sinifdən xaric işlər sırasında dərnəklər geniş fəaliyyət göstərirlər. Dərnəklər əsasən iki cür təşkil olunur: **1) Fənn dərnəkləri.** Bu dərnəklər bilavasitə məktəbdə tədris olunan fənlərlə bağlıdır. Bu dərnəklər həmin fənlərin daha dərinlən mənimsənilməsinə, o sahədə şagirdlərin biliklərinin daha da dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Fənn dərnəklərini əsasən fənni tədris edən müəllimlər aparırlar; **2) marağa görə təşkil olunan dərnəklər.** Belə dərnəklər uşaqların maraq və meylinə görə təşkil edilir. Bu dərnəkləri yuxarı sinif şagirdləri və ya müəyyən mütəxəssis, maraqlı şəxs təşkil edib keçirə bilər.

Fənn dərnəkləri:

Məktəblərdə müəyyən fənlər üzrə dərnəklər təşkil edilir. Bunların məqsədi şagirdlərin ayrı-ayrı fənlərə olan maraqlarını artırmaq, onların dərstdə mənimsədikləri bilikləri daha da zənginləşdirməkdir. Dərnəyi təşkil etməzdən əvvəl şagirdlərlə ciddi iş aparılır. Dərnəyə üzvlər cəlb olunur, onun işi, istiqaməti, planı müəyyən edilir. Bundan sonra yaranmış dərnək fənn müəllimlərinin birinin rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlayır. Dərnəkdə proqramda olmayan, lakin proqram materialının dərinlən öyrənilməsinə kömək edən mövzular nəzərdə tutulur. Bu zaman hər bir fənnin özünəməxsus xüsusiyyəti nəzərə alınır, yeni maraqlı, interaktiv metodlardan, yeni texnologiyalardan istifadə olunur.

Ədəbiyyat və dil dərnəkləri.

Şagirdlər milli və dünya ədəbiyyatından tanınmış yazıçılar haqqında daha dərin məlumatlara yiyələnirlər. Həmçinin xarici dil öyrənilir. Hazırda xarici dillərin öyrənilməsinə də çox diqqət verilir. Buna görə də məktəbdə xarici dilləri öyrənən dərnəklər təşkil edilir. Həmin dərnəklərdə şagirdlər ingilis, alman, fransız, fars dillərini

öyrənməyə çalışırlar. Bu dərnəklərlə şagirdlər həm ədəbi əsərləri, həm də dillərə aid kütləvi əsərləri öyrənməyə diqqət yetirirlər. Bunun nəticəsində onlarda milli ilə ümumbəşərinin vəhdəti anlayışı formalaşır.

Fizika və riyaziyyat dərnəkləri

Şagirdlər fizika və riyaziyyatın tarixinə aid, bu sahədə böyük kəşflər etmiş alimlərin həyat və fəaliyyətinə dair məlumatları öyrənirlər. Bu zaman onlar dünya fizika və riyaziyyat elmlərinin inkişafında böyük xidmətləri olan Əlxarəzmi, Farabi, İbn Sina, Əbül Vəfa, Cabir bin Həyyan, Nəsirəddin Tusi və başqalarının fikirlərini öyrənirlər.

Coğrafiya dərnəyi

Bu dərnəyin məqsədi coğrafiya, diyarşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan şagirdləri bir kollektivə toplayıb onların coğrafi biliklərini zənginləşdirməkdir. Bu dərnəkdə şagirdlər məşhur səyyahlar haqqında – Övliya Çələbi, Jan Şarden, Aleksandr Düma, Tur Heyrdal, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Məhəmməd Şirvani, Əbdür-rəşid Bakuvi və başqaları haqqında məlumatlar alırlar. Coğrafiya dərnəyinin müxtəlif bölmələri olur və bu bölmələrdə fiziki coğrafiya, qitələr və materiklər coğrafiyası, Azərbaycan abidələri və digər məsələlər öyrənilir. Dərnəyin üzvləri fotomontajlar, albomlar tərtib edir, məşhur səyyahların, dənizçilərin, alimlərin şəkillərini toplayırlar, həyat və fəaliyyətlərinə dair məruzələr yazırlar. Yuxarı sinif şagirdləri elmi-tədqiqat xarakterli məruzələr hazırlayıb və rayonlar arasına, respublika üzrə olimpiadalarda çıxış edirlər.

Kimya dərnəyi

Bu dərnəyin üzvləri elmi-kütləvi əsərləri oxuyur, kimya alimlərinin həyat və fəaliyyətinə dair məruzə və referatlar yazır, elementlər aləminə səyahətlər adlı mövzularda gecələr təşkil edir, yüz beş element haqqında ətraflı məlumatlar toplayırlar.

Məşhur kimyagər Cabir Bin Həyyan haqqında, Mendeleyev və onun cədvəli haqqında maraqlı məlumatlar toplayırlar.

Gənc təbiətçilər dərnəyi

Məktəblilərin idrak maraqlarının inkişafında, görüş dairələrinin genişləndirilməsində Gənc təbiətçilər dərnəyinin rolu böyükdür. Bu dərnəyin sahəsi geniş olub kənd təsərrüfatı sahəsində becərilən bitkilərin növlərini əhatə edir. Burada şagirdlər doğma diyarın bitki

aləmini öyrənir və bunun nəticəsində uşaqlarda vətənpərvərlik hissi daha da güclənir. Dərnəyin üzvləri tədris-tərtibə sahəsində təcrübəçilik işi aparır, müxtəlif bitkilərə qulluq edirlər.

Ölkəşünaslıq dərnəyi

Bu dərnəyin üzvləri rayonun təbii ehtiyatlarını, sənaye və kənd təsərrüfatının tarixini, mədəniyyətini və s. məsələləri öyrənirlər. Bu zaman onlar yaşadığı kəndin tarixini, yeraltı və yerüstü sərvətlərini, təbiətini ətraflı öyrənirlər. Hər bir şagird ölkəşünaslıq işləri zamanı doğma diyarı tədqiq edir, onun nailiyyətlərini, adət və ənələrini, folklorunu dərindən öyrənir. Hər bir kəndin, şəhərin, küçənin özünəməxsus tarixi, abidələri və görkəmli şəxsləri vardır ki, onlar haqqında şagirdlər məlumat toplayırlar .

Neçə illərdən bəri davam edən ermənilərə qarşı müharibədə hər bir ev və ya qohum evi demək olar ki, şəhid və ya yaralı vermişdir. Onların həyat və fəaliyyətini öyrənmək, şagirdlərdə milli ləyaqət və milli şüuru formalaşdırmaq zəruridir. Kəndin, şəhərin tarixi Vətən tarixinin bir parçasıdır. Ölkəşünaslıq işləri zamanı şagirdlər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayır, qəhrəmanların, əmək qabaqcıllarının həyat və fəaliyyətini öyrənirlər.

Marağa görə təşkil edilən dərnəklər:

Bacarıqlı əllər dərnəyi.

Bu dərnək adətən ibtidai sinif şagirdləri üçün təşkil edilir. Uşaqlar həmin dərnəkdə əmək təlimi dərslərində öyrəndikləri bilik, bacarıq və vərdisləri daha da möhkəmləndirirlər. Hər bir şagird özünün nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirir. Belə işin icrası zamanı əl hərəkətlərinin incəliyi, onun beyinlə əlaqəsi yaranır, ixtiracılıq, yaradıcılıq inkişaf edir. İxtiracılıq uşaqların barmaqalarının ucundadır.

Texniki dərnəklər.

Məktəbdə avtomobil, aviomodel, foto, radio, elektrotexnika və s. dərnəklər təşkil oluna bilər. Həmin dərnəklərin üzvləri məktəbin fizika, kimya, biologiya laboratoriyaları üçün əyani vəsaitlər də hazırlayırlaya bilirlər. Bu dərnəklərdə şagirdlər müəyyən ixtiracılıq sahəsində elmi nailiyyətlərdən necə istifadə olunması və s. məsələlərlə tanış olurlar.

Bədii özfəaliyyət və estetik tərbiyə yönümlü dərnəklər.

Xalq oyunları, mahnıları, dram məktəblərdə geniş yayılmışdır. Bu dərnəklər şagirdlərdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Onlar müxtəlif musiqi alətlərində çalmağı, oxumağı, rəqs etməyi öyrənirlər. Dərnəyin üzvləri məktəb tədbirlərində, müxtəlif musiqi olimpiadalarda, bayramlarda fəal iştirak edirlər.

Bədii özfəaliyyət dərnəklərinin təşkili aşağıdakı formalar üzrə həyata keçirilə bilər:

1. Ədəbi dərnəklər.
2. Dram dərnəkləri.
3. Təsviri-incəsənət dərnəkləri.
4. Vokal dərnəkləri.
5. Musiqi dərnəkləri.
6. Xoreografiya dərnəkləri.
7. Kino və fotoqrafiya dərnəkləri.
8. Tətbiqi sənət dərnəkləri.
9. Digər dərnəklər.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsini düzgün qurmaq üçün dram dərnəklərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dram dərnəklərinin təşkilində aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Dram dərnəkləri üçün əsərlərin seçilməsi zamanı uşaqların yaş, bilik və bacarıq səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

2. Dərnək üzvlərinin seçilməsi zamanı bədii ədəbiyyata daha çox maraq göstərən, nitqində, ifadə tərzində qüsurlar olmayan, dərslərindən yüksək qiymətlər alan şagirdlərə üstünlük verilməlidir.

3. Seçilmiş əsər üzərində dərnək üzvlərilə birlikdə işləmək lazımdır. Əgər belə olarsa, hansı rolun kimə tapşırılması daha düzgün müəyyənləşdirilə bilər.

4. Məşğələlərdə “səhnə danışığı” ilə bağlı əvvəlcədən hazırlanmış tədrislər əsasında spesifik xarakterli iş aparılmalıdır.

5. Dram əsərlərində cərəyan edən hadisələri daha dolğun təqdim etmək üçün texniki vasitələrlə yanaşı, musiqi alətlərində daha yaxşı çalmaq səriştəsi olan şagirdlərin gücündən lazımı qaydada istifadə edilməlidir.

6. Məktəb səhnəsində tamaşaya qoyulacaq dram əsərlərinin, yaxud müvafiq parçaların mövzusunə uyğun dekorasiya və paltarların hazırlanması və ya əldə edilməsi unudulmamalıdır.

7. Hər bir obrazın daxili aləminin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən qrim əməliyyatı da düzgün aparılmalıdır.

8. Məşqlər cədvəl üzrə vaxtlı-vaxtında normal otaq şəraitində keçirilməlidir.

9. Hazırlanmış nümunələrin premyerasına mütəxəssislərin, ədəbiyyat müəllimlərinin, məktəb rəhbərlərinin dəvət olunması vacibdir.

Tamaşa və parçaların nümayişindən sonra dərnək üzvlərinin iştirakı ilə təhlillər aparılmalı, deyilmiş müsbət və mənfi cəhətlər obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Xor dərnəyi də şagirdlərin estetik tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayan xor dərnəkləri şagirdlərin estetik hisslərinin, bədii zövqlərinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir.

Kollektiv oxu zamanı yaranan xor qədim tarixə malikdir. Xorla oxu tarix boyu ayrı-ayrı xalqların məişətinə daxil olmuş və əmək cəbhəsində, mübarizə meydanında, mərasim məclislərində insanların yaxın dostu olmuşdur.

Bədən tərbiyəsi və idman dərnəkləri

Bu dərnəklərdə şagirdlər müxtəlif idman növləri ilə məşğul olur, öz sağlamlıqlarını möhkəmləndirirlər. Belə dərnəklərdə iştirak edən məktəblilərin əksəriyyəti idman sahəsində nailiyyətlər də qazanırlar.

Suallar və tapşırıqlar

1. Sınıfdən xaric tərbiyə işlərinin mahiyyəti və məqsədi haqda nə deyə bilərsiniz?

2. Sınıfdən xaric tərbiyə işlərinin təşkili formaları barədə danışın.

3. Sınıfdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilinə verilən tələblər hansılardır?

4. Sınıfdən xaric tərbiyə işləri ilə məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin ümumi və fərqli cəhətləri hansılardır?

5. Sınıfdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilində dərnəklərin yeri barədə danışın.

6. Sınıfdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilində disputların rolu barədə fikirlərinizi açıqlayın.

7. Məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin mahiyyəti və məqsədi haqda nə deyə bilərsiniz?

8. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin təsnifatı və işinin məzmunu barədə danışın.

9. Disputların və müzakirələrin təşkili və keçirilməsi metodikasına şərh verin.

10. Ekskursiyaların təşkili və keçirilməsi metodikasının xüsusiyyətlərini göstərin.

11. Sınıfdən xaric tərbiyəvi tədbirlər və şagirdlərin hərtərəfli inkişafında onların rolu barədə danışın.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
2. Əliyev Həmzə. Pedaqoji ustalığın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 1999.
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: 2003.
5. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
6. Hüseynzadə R.L. İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı: Nurlar, 2012.
7. Ağayev M.H. Təlim tərbiyə prosesində Heydər Əliyev irsindən istifadə. (Metodik vəsait) Bakı: ADPU, 2009.
8. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil. Bakı: ADPU, 2011.
9. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2009.

**MƏKTƏBŞÜNASLIQ:
NƏZƏRİYYƏ VƏ METODİKA**

XVI fəsil

MƏKTƏBŞÜNASLIQ

Əhatə olunan məsələlər:

- 16.1. Məktəbin idarə edilməsi, məktəbə rəhbərliyin ümumi əsasları və prinsipləri.
- 16.2. Pedaqoji şura və onun funksiyaları.
- 16.3. Məktəbdə metodik işlərin planlaşdırılması.
- 16.4. Məktəbin iş planı. Dərs cədvəli, onun tərtibi qaydaları.
- 16.5. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası.

16.1. Məktəbin idarə edilməsi, məktəbə rəhbərliyin ümumi əsasları və prinsipləri

Məktəbə rəhbərlik edərkən təlim-tərbiyə prosesinin özünə-məxsus qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq vacibdir. Tədris tərbiyə prosesini idarə etməkdə məqsəd şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin etməkdir. Tərbiyə, təhsil prosesi dövlət təhsil sistemi, ictimai təşkilatlar və ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər tərəfindən idarə olunur. Təhsilin quruluşuna və sisteminə nazirlik, Muxtar Respublika, vilayət, təhsil nazirliyi, təhsilin rayon, şəhər şöbələri daxildir. Bunları Azərbaycan dövlətinin təhsil nazirliyi idarə edir. Nazirlik bütün tip məktəblər, universitetlər, institutlar, orta ixtisas məktəbləri, peşə-texniki məktəblər üçün tədris planı və proqramları hazırlayır və təsdiq edir. Nazirlik həmçinin icbari təhsil qanununun yerinə yetirilməsinə, məktəblərdə təlim-tərbiyə məsələlərinin dözgün qoyuluşuna, məktəblərin maddi texniki bazasının zənginləşməsinə, müəlimlərin, məktəb rəhbərlərinin, pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılmasına, yenidən hazırlanmasına nəzarət edir və bütün bunlar üçün məsuliyyət daşıyır.

Təhsil Nazirliyi nəzdində müxtəlif elmi, metodik şuralar yaradılır. Təhsil orqanlarına, məktəblərə kömək məqsədilə qabaqcıl müəllimlər, alimlər, müxtəlif ixtisas sahibləri həmin şuralarda işə cəlb olunurlar. Onlar tədris planları, proqramlar və dərsliklərin müzakirəsində fəal iştirak edirlər.

Məktəbin idarə edilməsi və ona rəhbərlik vəhdətdə həyata keçirilir. İdarəetmə məktəbdə planlaşdırmanı, təşkilati işləri, pedaqoji prosesin stimullaşdırılmasını, təlim-tərbiyə işinin nəticələrinin təhlilini və s. nəzərdə tutur. Təhsilə rəhbərlik idarəetmə vəzifələrinin necə yerinə yetirilməsi ilə sıx bağlıdır. Buna görə də təhsilə rəhbərliyin bir necə prinsipi vardır. Həmin prinsiplər sırasında demokratik **mərkəziyyət, planlaşdırma, hesaba alma və nəzarət, elmilik** mühüm yer tutur. Demokratik mərkəziyyət mərkəzi rəhbərliklə yerli rəhbərliyin vəhdətini təmin edir. Bu prinsip vahid rəhbərliklə kolleqiallığın təmin olunmasına şərait yaradır. Bu prinsip respublika Təhsil Nazirliyi ilə yerli (rayon, şəhər) Təhsil şöbələrinin, Muxtar

Respublika, Vilayət nazirliyinin qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edir.

Planlaşdırma, hesaba alma və nəzarət prinsipləri təlim-tərbiyə müəssisələrinin işinin yalnız cari deyil, həm də perspektiv planlaşdırmanı, görülən işlərin hesaba alınmasını və onlara nəzarət edilməsini tələb edir. Perspektiv planda beş il təxmini icra tədbirləri nəzərdə tutulur.

Elmlilik prinsipi cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, elmin yeniliklərini nəzərə almağı tələb edir. Təlim-tərbiyə işinin elmi təşkili kompleks yanaşma əsasında həyata keçirilir. Bu prinsip eyni zamanda idarə etmədə meydana çıxan yeni keyfiyyət və iş üsullarının öyrənilməsini, onu yaradıcı şəkildə tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Təhsilin idarə olunması müvafiq qanunvericilik aktları, əsasnamələr və təhsil müəssisəsinin nizamnamələri ilə tənzim edilir.

Məktəbin idarə olunması və ona rəhbərlik, məktəb direktoru, onun müavirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bunların hüquq və vəzifələri, ümumtəhsil məktəbi əsasnaməsilə müəyyən edilir. Məktəb direktoru məktəbin idarə olunması və rəhbərlik üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. Məktəb direktoru yüksək ixtisaslı mütəxəssislər içərisindən seçilirlər. Direktorlar məktəb işini, təhsil sistemini və öz ixtisaslarını dərinlən bilməlidirlər. Onlar müəllim kollektivinə, bütövlükdə məktəbə rəhbərliyi öz üzərinə götürür, məktəbdə bütün təlim-tədris proqramlarının yerinə yetirilməsi, şagirdlərin təlim-tərbiyə keyfiyyəti, müəllim kadrlarının yüksək ixtisaslı olması üçün məsuliyyət daşıyırlar. Dərslərdə, sinifdən xaric tədbirlərdə olmaq, onları təhlil etmək müavirlərinə, müəllimlərə, metodik kömək göstərmək direktorların vəzifələrinə daxildir. Məktəb direktoru pedaqoji şuranın sədri kimi onun işini planlaşdırır, müəllim kollektivi ilə birlikdə elmi pedaqoji bilikləri valideynlər arasında təbliğ edir. Məktəb direktoru müəllimlərə, işçilərə hörmətlə yanaşır, onların təşəbbüskar və yaradıcılıqla işləmələrinə şərait yaradır. Pedaqoji kollektivin təşkilatçısı olan məktəb direktorunun rolu o vaxt daha çox yüksəlir ki, müəllimlər onun əməyini yüksək pedaqoji mədəniyyət nümunəsi hesab edir, onu uşaqların bilavasitə tərbiyəçisi kimi görürlər.

Məktəbdə təlim-tərbiyə və metodik işə tədris işləri üzrə direktor müavini rəhbərlik edir. Bu vəzifəyə yüksək ixtisaslı müəllim-

lərdən biri təyin edilir. O, tədris işinin keyfiyyəti, tədris planı və proqramının yerinə yetirilməsi üçün direktor qarşısında təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə təşkilinə çalışır. Pedaqoji şura məktəb rəhbərinin hesabatını müzakirə edir, metodik və təşkilati məsələlərə dair fikirlər söyləyir.

16.2. Pedaqoji şura və onun funksiyaları

Məktəbdə idarəetmə fəaliyyətinin müxtəlif formaları vardır. Bunlar aşağıdakılardır: məktəb şurası, pedaqoji şura, direktorun müşavirə, direktorun müavini yanında müşavirə, operativ müşavirə, metod-seminarlar, komissiyaların iclasları, şagird komitəsinin iclası və s.

Pedaqoji şura bir kollektivdə işləyən peşəkarlar şurasıdır. O bilavasitə təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin təşkili ilə bağlı məsələləri həll etməli, onu təkmilləşdirmək yollarını müəyyənləşdirməlidir.

Pedaqoji şuranın fəaliyyəti ümumtəhsil məktəbinin nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. Nizamnaməyə görə pedaqoji şura 3 nəfərdən artıq müəllim olan bütün ümumtəhsil məktəblərində yaradılır. Pedaqoji şura daim fəaliyyət göstərən orqandır. Pedaqoji şuraya direktor (sədr), onun müavinləri, müəllimlər, tərbiyəçilər, kitabxanaçı, valideyn komitəsinin sədri, məktəb şurasının sədri daxildirlər.

Pedaqoji şuranın fəaliyyətində iki sahə özünü göstərir:

- 1) istehsalat-rəsmi sahə;
- 2) elmi pedaqoji sahə.

Birinciyə məktəbin illik iş planının təsdiqi, rüblər üzrə məktəbin işinin yekunlarını müzakirə etmək, imtahanlara hazırlıq və onların təşkili planının təsdiqi, şagirdlərin sinifdən-sinfə keçirilməsi və məktəbi qurtaranların buraxılışı, dərs ilinin yekunları və şagirdlərlə yayda iş daxildir. Elmi-pedaqoji sahəyə yuxarı orqanların göstərişlərinin və elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin müzakirəsi, qabaqcıl təcrübənin məktəbdə tətbiqi, məktəbdə pedaqoji prosesin təhlili daxildir.

Pedaqoji şuranın elmi-metodiki fəaliyyətinin inkişafı pedaqoji kollektivin peşə ixtisasının yüksək səviyyəsinə sübutdur. Belə mək-

təbdə istehsalat məsələləri operativ həll olunur.

Pedaqoji şuraların hazırlanmasını və keçirilməsini dörd mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) il ərzində keçiriləcək pedaqoji şuraların planlaşdırılması;
- 2) konkret pedaqoji şuranın keçirilməsinə hazırlıq;
- 3) pedaqoji şuranın bilavasitə keçirilməsi;
- 4) pedaqoji şuranın qərarlarının yerinə yetirilməsi üzrə iş.

Adətən tədris ili müddətində beş pedaqoji şura keçirilir. Beşinci pedaqoji şura tədris ilinin axırında üç iclasda keçirilir:

- 1) imtahanlara buraxılış;
- 2) imtahanların gedişi;
- 3) buraxılış imtahanlarının yekunları.

Birinci pedaqoji şura avqustun axırlarında keçirilir. O məktəbin illik iş planının təsdiqinə, məktəb direktorunun keçən dərslərin ilinin yekunları haqqında məruzəsinin müzakirəsinə, yeni tədris ilində qarşıda duran vəzifələrin müzakirəsinə həsr olunur. Sonrakı pedaqoji şuralar, təlim və təhsil-tərbiyənin əsas problemlərini işləyib hazırlayır. Əsas məqsəd nöqsanları aradan qaldırmaqdan ötrü praktiki tətbiq olunmaq üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Adətən məktəbin pedaqoji kollektivi hər il üçün hər hansı elmi-praktik problemi götürür. Götürülmüş mövzu pedaqoji şuraların fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir.

Tutaq ki, məktəb cari ildə aşağıdakı iki problem üzərində işləmək qərarına gəlir:

- 1) Təlim prosesinin fəallaşdırılması;
- 2) Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsi məsələləri.

İl ərzində keçiriləcək pedaqoji şuraların gündəliyi də bu problemlərlə bağlı olmalıdır. Başqa sözlə desək, bütün pedaqoji şuralar tematik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmalıdır. Pedaqoji şuralarda əxlaq tərbiyəsinin müxtəlif aspektləri, təlim prosesinin fəallaşdırılmasının müxtəlif məsələləri müzakirə üçün pedaqoji şuranın gündəliyinə çıxarılır. Hər bir məsələ üzrə məruzəçilər və əlavə məruzəçilər təyin olunur.

Fənn metodik birləşmələrinin işi və müəllimlərin özünütəhsili də pedaqoji şuralarda həll olunan problemlərlə tematik cəhətdən bağlı olmalıdır (fənlərin xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı müəllimlərin

fərdi hazırlığını və maraqlarını nəzərə almaqla).

Ümumiyyətlə pedaqoji şuranın fəaliyyəti aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəldilməlidir:

1) dövlət standartlarına cavab verən tədris planlarının, proqramlarının, dərsliklərin və tədris vəsaitlərinin müzakirəsinə, qiymətləndirilməsinə və seçilməsinə, təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin forma və metodlarının tətbiqinə;

2) perspektiv, illik, cari iş planlarının yerinə yetirilməsinə, təlim və təhsil-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltmək üzrə məktəbin pedaqoji kollektivinin işinin müzakirəsinə;

3) müəllimlərin, tərbiyəçilərin ixtisasını yüksəltməyə, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirməyə, pedaqoji kollektivdə innovasiya mühitini formalaşdırmağa, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənməyə, ümumiləşdirməyə və yaymağa, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməyə;

4) müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin rəyini nəzərə almaqla pedaqoji işçilərin attestasiyasını keçirməyə, attestasiya texnologiyasını təkmilləşdirmək üzrə təkliflər irəli sürməyə, təhsili idarə etmə orqanları qarşısında müəllimlərə kateqoriyalar, dərəcələr vermək üzrə vəsadət qaldırmağa;

5) təcrübə keçməyə, ixtisasartırma kurslarına, magistraturaya göndəriləcək müəllimlərin namizədliyini müzakirə və təsdiq etməyə, ən yaxşı müəllimləri maddi və mənəvi mükafatlandırmanın müxtəlif formalarına təqdim etməyə və s.

Pedaqoji şuranın işini yüngülləşdirmək üçün məktəbdə direktor və onun müavinlərinin yanında müşavirələr keçirilir. İdarəetmə sistemində bu formalar da özünü doğrultmuş formalardır.

Məktəb şurasının və pedaqoji şuranın fəaliyyəti bir-birini təkrar etməməlidir, əksinə bir-birini tamamlamalıdır.

Təcrübə göstərir ki, məktəb şurası idarəetmədə faydalı orqana çevrilmişdir. Üç sektordan ibarət olan məktəb şurası daha effektivdir: 1) pedaqoji sektor; 2) valideyn sektoru; 3) şagird sektoru.

1. Pedaqoji sektor kadr məsələləri ilə məşğul olur (dərs yükünü bölür, sinif rəhbərlərini təyin edir, ayrı-ayrı sahələrə məsul şəxsləri təyin edir), müəllimlərin ixtisasını artırmaqla, onların attestasiyası ilə məşğul olur, ictimai nəzarəti həyata keçirir. Pedaqoji sektor pedaqoji şura tərəfindən seçilir.

2. **Valideyn sektoru** valideyn komitəsini yaradır. Sektor uşaqların qidalanmasına, məktəbin təmiri məsələlərinin həllinə kömək edir, valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsini təşkil edir, valideynlərlə iş aparır, tərbiyəvi tədbirlərin keçirilməsinə kömək göstərir və s. Valideyn sektorunun şurası sinif valideyn komitələrinin nümayəndələrindən seçilir və ümumməktəb valideyn yığıncağında təsdiq olunur.

3. **Şagird sektoru** şagird komitəsini yaradır.

16.3. Məktəbdə metodik işlərin planlaşdırılması

Məktəbdə metodik işin təşkili formaları dinamikdir, onlar bir çox amillərdən asılı olaraq dəyişir və yeniləşir. Həmin amillər içəri-sində aşağıdakıları göstərmək olar:

1) təhsil sahəsində dövlətin siyasəti, qanunvericilik aktları və sənədləri;

2) müəllimlərin pedaqoji mədəniyyətinin səviyyəsi, onların şəxsiyyət və peşə-fəaliyyət göstəricilərinin diaqnostik ölçülməsi prosesində aşkar edilmiş metodik hazırlığı;

3) məktəb kollektivində əxlaqi-psixoloji mühit, metodik işin təşkili üçün maddi-texniki imkanlar;

4) məktəbdaxili pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, müəllimlərin fəallığı, metodik işi həyata keçirmək üçün məktəb rəhbərlərinin peşə hazırlığı;

5) məktəb kollektivində konkret situasiya: müəllimlər arasındakı, müəllimlərlə şagirdlər arasındakı, müəllimlərlə rəhbərlər arasındakı münasibətlər.

Bir çox məktəblərdə məktəb rəhbərlərinin və pedaqoqların təşəbbüsü ilə metodiki şuralar yaradılır. Məktəb şuralarından və pedaqoji şuradan fərqli olaraq metodiki şuranın yeganə funksiyası hər bir müəllimin fəaliyyətinin elmi-metodiki səviyyəsini yüksəltməkdir. İşin effektivliyi minimum iki səbəbdən asılıdır:

1) metodşuraya kim rəhbərlik edir;

2) onun üzvlərinin tərkibi neçədir.

Metodiki şuraya təhsilin müxtəlif pillələrini, müxtəlif profilli

fənləri təmsil edən ən təcrübəli müəllimlər daxil olur. Bunlar müxtəlif metodiki birliklərin rəhbərləri ola bilər. Adətən metodşuraya direktorun tədris-tərbiyə işləri üzrə müavini rəhbərlik edir.

Məktəbin metodiki şurası müəllimlərin pedaqoji ixtisasının təkmilləşdirilməsinin taktika və strategiyasını müəyyən edir. Metodiki şura metodbirləşmələrdə, komissiyalarda müzakirə olunan məsələləri müəyyənləşdirir, seminarların, praktikumların, lektoriyaların proqramlarını, məktəbdə metodiki işin ümumi proqramını işləyib hazırlayır və müzakirə edir.

Məktəbdə metodiki işin aşağıdakı formaları vardır:

- 1) fənn metod birləşmələri;
- 2) məktəbdə vahid metodiki gün;
- 3) problem seminarlar və praktikumlar;
- 4) gənc müəllim məktəbi;
- 5) qabaqcıl təcrübə məktəbi;
- 6) müəllimlərlə fərdi iş;
- 7) açıq dərslərin keçirilməsi;
- 8) elmi-pedaqoji konfranslar və pedaqoji mühazirələr;
- 9) rollu və işgüzar oyunlar;
- 10) pedaqoji situasiyaların modelləşdirilməsi və təhlili;
- 11) müəllimlərin yaradıcı hesablatları;
- 12) pedaqoji konsiliumlar və s.

Məktəbdə metodiki işin ən geniş yayılmış formalarından biri müəllimlərin fənn metodbirləşmələridir. Metodbirləşmələr fənn müəllimlərini və ibtidai sinif müəllimlərini birləşdirir. Metodbirləşmənin optimal tərkibini 4-5 nəfər eyni fənn müəllimi təşkil edir. Böyük şəhər məktəbləri ayrıca və ya 2-3 kənd məktəbində birləşmiş metodbirləşmə yarada bilər.

Metodbirləşmələrin işinin məzmunu çoxcəhətlidir. Onlar təlim-tərbiyə işinin və şagirdlərin biliklərinin keyfiyyətini yüksəltmək məsələlərini, təcrübə mübadiləsinin təşkili, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin və pedaqoji elmin nailiyyətlərinin tətbiqi məsələlərinə baxır, yeni proqramların və dərsləklərin ən çətin bölmələrini və mövzularını müzakirə edir və s.

Metodbirləşmənin işi xüsusi plan əsasında həyata keçirilir. Planda yeni tədris ili üçün məqsəd və vəzifələr formalaşdırılır, əsas təşkilati-pedaqoji tədbirlər müəyyənləşdirilir (kabinetlərin tərtibatı,

didaktik materialın ekspertizası, yoxlama yazı işlərinin mətnlərinin, mövzularının təsdiqi və s.), elmi-metodik məruzələrin, fənlər üzrə açıq dərslərin və sinifdən xaric məşğələlərin tematikaları təsdiq olunur, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə nəzarətin formaları və müddəti müəyyən edilir.

Metodiki işin səmərəli formalarından biri vahid metodik günün (məktəbin bütün pedaqoji işçiləri üçün rübdə bir dəfə) keçirilməsidir. Vahid metodik günlərin mövzuları qabaqcadan müəllimlərə çatdırılır.

Vahid metodiki günün işinin məzmununa daxildir: açıq dərslərin və sinifdən xaric işlərin keçirilməsi, onların geniş təhlili və müzakirəsi, yeni metodik ədəbiyyatın xülasəsi, metodiki günə yekun vurulması (iclas, «dəyirmi masa» və ya «mətbuat konfransı» formasında). Bu formalarda müəllimlər metodik mövzular üzərində işlərin yekunları haqqında çıxış edir. Məktəb rəhbərləri isə keçirilən tədbirin ümumi təhlilini aparır və ona qiymət verirlər.

Problem seminarlar və **praktikumlar** müəllimlərin nəzəri və praktiki hazırlığının vəhdətdə aparılmasına yönəldilmişdir. Müəssir pedaqoji nəzəriyyələrin öyrənilməsi problem seminarların işinin məzmununu təşkil edir. Onların müzakirəsi müəllimin özünü təhsili işinə çox kömək edir.

Qabaqcıl təcrübə məktəbi metodik işin forması kimi əsas etibarilə fərdi və kollektiv hamiliyin məqsəd və vəzifələrini realizə edir. Qabaqcıl təcrübə məktəbinin əsas məqsədi təcrübəli müəllimin, məktəb rəhbərlərinin az təcrübəli müəllimə metodiki köməyindən ibarətdir. Belə məktəbin yaradılması könüllülük əsasında baş verir.

Qabaqcıl təcrübə məktəbi strukturunda gənc müəllim məktəbi də yaradıla bilər. Gənc müəllimlər təcrübəli müəllimin və ya məktəb rəhbərlərindən birinin rəhbərliyi altında birləşirlər. İş xüsusi plan əsasında aparılır. Plana dərslərin və sinifdən xaric işin məqsədinin qoyulması qaydası və metodikası, sinif rəhbərinin işinin planlaşdırılması xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlərin müzakirəsi daxil edilir.

Məktəblərə eksperimentlərin təşkili ilə bağlı müəyyən hüquqların verilməsilə əlaqədar olaraq problem qrupların (innovasiya qruplarının) fəaliyyəti geniş maraq doğurur. Müəllimlərin belə qrupu həm məktəb rəhbərlərinin, alim-pedaqoqların, həm də müəl-

limlərin özlərinin təşəbbüsü ilə meydana gələ bilər. Problem qrup öz fəaliyyətini həm öz məktəbində, həm də ondan kənar qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə və yayılmasına yönəldə bilər. Əgər problem qrup özünün konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və tətbiq etməklə məşğul olarsa, belə iş adətən ali pedaqoji məktəblərin müəllimlərinin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. Elmi-pedaqoji konfranslar, pedaqoji mühazirələr, ayrı-ayrı müəllimlərin və ya metodbirləşmələrin hesabatları metodiki işin yekun formalarıdır. Onlar müəyyən müddətdə görülən işlərin yekunlarına həsr olunur. Məruzələrin müəllifləri öz həmkarlarına tədqiqat işlərinin yekunları haqqında məlumat verirlər.

Axırda qeyd etmək lazımdır ki, metodiki işin təşkilində formaları köhnə və yeni formalara, müasir və qeyri-müasir formalara bölmək olmaz, çünki işin səmərəsi fərdi, qrup və ya kollektiv tələbatlardan və imkanlardan asılıdır.

16.4. Məktəbin iş planı.

Dərs cədvəli, onun tərtibi qaydaları

Planlaşdırma ən mühüm amil olub məktəbi idarə etməyin və ona rəhbərliyin zəruri tərkib hissəsidir. Planlaşdırma və məktəbə rəhbərlik məsələləri məktəbin müəllim kollektivi ilə razılaşdırılır. Planlaşdırmanın əsasını əldə olan daxili və xarici informasiyalar təşkil edir. Məktəb işinin planlaşdırılmasında üç növ plan – **cari, illik və perspektiv** plan nəzərdə tutulur. Perspektiv plan bir neçə il üçün tərtib edilir və burada aşağıdakı məsələlər öz əksini tapır; əvvəlki illərdə görülən işlərin təhlili, yeni illər üçün məktəbin ən zəruri vəzifələrinin müəyyən edilməsi, şagird kontingentindəki və sinif komplekslərində dəyişiklik, məktəbin inkişafının təşkilatı pedaqoji problemi, təlim-tərbiyə işlərini təkmilləşdirmənin əsas istiqamətləri, pedaqoji kadrlarla iş, inzibati təsərrüfat işləri və məktəbin maddi texniki bazasının möhkəmləndirilməsi.

İllik plan məktəbin bütün həyatını əks etdirir və daha çox konkret olur. İllik plan adətən aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

1. Əvvəlki tədris ilində məktəb işinin təhlili;

2. Yeni tədris ilində məktəbin vəzifələri;
3. Ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi;
4. Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
5. Şagirdlərlə sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin təşkili;
6. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi;
7. Pedaqoji şüranın işi;
8. Metodik işlər, ixtisasartırma və attestasiya;
9. Elmi nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin tətbiqi;
10. Məktəbi idarə və məktəbdaxili nəzarət;
11. Səhiyyə-sağlamlıq işləri;
12. Təşkilati-təsərrüfat işləri;
13. Məktəbin maddi bazası.

Cari planda ayrı-ayrı bölmələrin fəaliyyət proqramları qeyd edilir və yeri gəldikcə illik planda müəyyən düzəlişlər aparılır. Cari planlaşdırmaya müəllimin tematik və dərs üzrə planları, sinif rəhbərlərinin rüblük və illik, məktəb direktoru və onun müavinlərinin həftəlik və aylıq planları daxildir. Məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsində ən zəruri şərt həmin planların əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsidir.

Qeyd olunan nəzarətlə yanaşı məktəb rəhbərləri il ərzində 40-50 saat dərs dinləməli və onların pedaqoji təhlilini verməlidir. Bu təhlil zamanı məktəb direktoru obyektiv və ədalətliliyi gözləyir, əks təqdirdə müəllimlər və məktəb rəhbərləri arasında narazılıq baş verə bilər. Müəllimin fəaliyyətinə nəzarətlə yanaşı şagirdlərin təlim işinə də nəzarət olunur. Bu zaman proqram materialının necə yerinə yetirilməsinə diqqət verilir. Nəzarət zamanı məktəb rəhbərləri hər bir şagirdi hərtərəfli öyrənməyə nail olur. Onun idrak marağının, qabiliyyətinin necə inkişaf etməsini öyrənə bilir. Nəzarətin tərbiyəvi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o şagirdə tapşırılan işə məsuliyyət hissi yaradır, onları müstəqilliyə, yaradıcılığa təhrik edir. Nəzarət şagirdləri də, müəllimləri də sistemli işin icrasına cəlb edir. Təlim tapşırığını yerinə yetirən şagirdlərdə mənəvi keyfiyyətin formalaşmasına kömək edir, sağlam ictimai rəy yaradır. Şagirdlərin tədris fənlərinə nəzarətin məzmunu didaktik vəzifələr, tədris və inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Nəzarət zamanı şagirdin tədris fəaliyyəti kompleks şəkildə yoxlanılır, onların inkişaf dinamikası,

şəxsiyyətin necə formalaşması nəzərdə tutulur. Müəllimlərin nəzarətinə **cari, dövri, yekun** nəzarəti daxil edilir.

Cari nəzarəti müəllim hər gün dərstdə təşkil edir, sistemli şəkildə şagirdlərin bütün hərəkətlərini-müvəffəqiyyət və nöqsanlarını qeyd alır. Belə nəzarət sayəsində müəllim hər bir şagirdi, habelə kollektivi bir tam halında öyrənir.

Dövri nəzarət adətən bütöv bir mövzu, bölmə başa çatdıqdan sonra aparılır.

Yekun nəzarəti isə ilin sonunda kurs tamamlandıqda aparılır.

Nəzarətdən məqsəd şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün əhəmiyyətli təkliflər hazırlamaqdır, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinə düzgün istiqamət verməkdir.

16.5. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası

Müasir dövrdə elmi-texniki inqilabın və ictimai həyatın sürətli inkişafı müəllimin öz biliyini, ixtisasını və pedaqoji ustalığını daim artırmağı və təkmilləşdirməyi tələb edir. Müəllim öz biliyini, elmi-siyasi səviyyəsini, ixtisas təhsilini və pedaqoji ustalığını daim təkmilləşdirməzsə, cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu mühüm təlim-tərbiyə vəzifələrini müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilməz. Müəllimin öz biliyini təkmilləşdirməsi, həyatın zəruri tələbidir. Buna görə müasir ümumtəhsil məktəbində gənc nəslin təlim və tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyətlə işləmək üçün hər bir müəllim öz üzərində ciddi çalışmaq, özünütəhsillə müntəzəm məşğul olmaqla yanaşı, həm də ixtisasartırma kurslarında iştirak edərək öz elmi, pedaqoji və psixoloji təhsilini, metodik və praktik ustalığını zənginləşdirməli və artırmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbi müəllimlərinin peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsində, onların elmi, ideya-nəzəri və pedaqoji hazırlığının yüksəldilməsində ixtisasartırma kurslarının və müəllimlərin attestasiyadan keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də Azərbaycan Respublikası hökuməti və Azərbaycan Təhsil Nazirliyi müəllimlərin pedaqoji və metodiki cəhətdən təkmilləşməsi məsələ-

lərinə xüsusi diqqət və qayğı göstərir. Hazırda respublikamızda müəllimin elmi-pedaqoji və ixtisas səviyyəsini, pedaqoji ustalığını təkmilləşdirmək üçün böyük bir sistem silsiləsindən: kurs üzrə hazırlıq (hər müəllim dörd-beş ildən bir hazırlıq kursu keçir), metodiki işlər, nəzəri seminarlar, elmi-praktiki və elmi-nəzəri konfranslar, monoqrafiyaların müzakirəsi, rayon, şəhər və respublika üzrə müşavirələr, pedaqoji mühazirələr, pedaqoji-psixoloji disputlar və s. tədbirlərdən müntəzəm və səmərəli istifadə edilir.

Müəllimlərin ixtisasının artırılması və peşə hazırlıqlarının təkmilləşdirilməsində əsasən Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun filialları, Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İnstitutu fəaliyyət göstərir.

Müasir ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin gənc nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyətlə işləməsini təmin etmək, öz elmi-siyasi və ixtisas biliyini, metodik ustalığını təkmilləşdirməyə marağını artırmaq üçün onların elmi-pedaqoji fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək və fərqləndirmək, yaradıcı işləməyə həvəsini yüksəltmək məqsədilə müəllimlər arasında attestasiyalar keçirilir. Attestasiya Azərbaycan Dövləti və Hökumətinin müvafiq sənədləri əsasında həyata keçirilir.

Attestasiya aşağıdakı tələblər üzrə həyata keçirilir:

a) yalnız məktəb müəllimləri attestasiyadan keçirilir, attestasiya məktəb rəhbərləri üçün tətbiq olunmur;

b) attestasiyada müəllimin bütün şəxsi keyfiyyətləri və iş göstəriciləri əsas götürülür;

v) attestasiya səlahiyyətli, obyektiv şəxslərdən ibarət komissiya tərəfindən aparılır.

Attestasiyanın ilk mərhələsi məktəbdə təşkil edilir. Məktəb rəhbərliyi (məktəb direktoru, onun müavinləri, həmkarlar təşkilatı birlikdə) müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və iş göstəriciləri haqqında ətraflı xarakteristika hazırlayır. Bu xarakteristikada müəllimin şəxsiyyətinə və təlim-tərbiyə fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilir, həm də yaradıcı işinə görə xüsusi fərqlənən, ən yaxşı müəllimlərə fəxri adların verilməsi məsələsi irəli sürülür.

Məktəblərdə hazırlanan materiallar rayon (şəhər) təhsil şöbəsinə təqdim edilir (göndərilir), burada təşkil edilmiş xüsusi iş qrupu, sonra da rayon (şəhər) attestasiya komissiyası tərəfindən baxılıb

müzakirə edildikdən sonra Respublika Təhsil Nazirliyində attestasiya Komissiyasına təqdim edilir. Attestasiya materialları əsasında komissiya nəticədə müəllimin fəaliyyəti haqqında aşağıdakı qaydada bu qərarların birini qəbul edir:

a) müəllim tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir və rəğbətləndirilməyə layiqdir;

b) tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir;

v) şərti olaraq tutduğu vəzifədə saxlamaq olar (həm də bəzən burada attestasiya komissiyasının müəllimin gələcək fəaliyyəti haqqında tövsiyələri də aydın göstərilir);

q) tutduğu vəzifəyə müvafiq (uyğun) deyil.

Attestasiya komissiyasının qərarı iki ay müddətinə Təhsil Nazirliyi və onun tabeliyində olan rəhbər orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Attestasiyadan keçən müəllim hərgah beş il müddətində köçüb və ya dəyişdirilib başqa məktəbdə işləyर्सә, ona attestasiyadan keçməsi barədə arayış verilir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Məktəbin idarə edilməsi, məktəbə rəhbərliyin ümumi əsasları və prinsipləri haqqında danışın.

2. Pedaqoji şura və onun funksiyaları barədə nə deyə bilərsiniz?

3. Məktəb rəhbərlərinin vəzifələri hansılardır?

4. Məktəbdə metodik işlərin planlaşdırılması haqqında nə deyə bilərsiniz?

5. Məktəbin iş planı ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.

6. Dərs cədvəli, onun tərtibi qaydaları barədə danışın.

7. Dərs cədvəlinin tərtibinə verilən tələblər hansılardır?

8. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası ilə bağlı şərhlər verin.

Ədəbiyyat

1. Orta ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Əsasnaməsi. (12 mart, 1994-cü il, Nazirlər Kabinetinin 109 sayılı qərarı).

2. Azərbaycan Respublikası Təhsil sahəsində İslahat proqramı/ Azərbaycan müəllimi, 17 oktyabr, 2008.

3. Qəndilov R, Zeynalov Z. Müəllim fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi. Təhsil problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, № 2.

4. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çəşioğlu, 2009.

5. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cilddə. Bakı: Təhsil, 2012.

6. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.

7. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.

8. Eminli T. B. Pedaqoji diaqnostika ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətini təkmilləşdirməyin mühüm amili kimi. "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" Respublika elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, səh. 82-85.

9. Eminli T. B. Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipindən istifadənin əhəmiyyəti. Müəllim hazırlığının müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Müəllim, 2011, səh. 269-271.

10. Məmməd zadə R.M. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010

11. Məmməd zadə R.M., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: Müəllim, 2008.

12. Məmməd zadə R.M. İxtisasartırma təhsili – yeni problemlər, yeni münasibətlər. Bakı: Müəllim, 2001.

13. Məmməd zadə R.M, Abdullayev A.A. Andriqogikaya giriş.. Bakı: Müəllim, 2005.

14. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarəetmə məsələləri. Bakı: Müəllim, 2001.

15. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodik xidmətin təşkili və planlaşdırılması. Bakı: Müəllim 2005.

16. Bayramov H, Kəlbəliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. Bakı: Müəllim, 1998.

İZAHLI TERMİNLƏR LÜĞƏTİ

- Abstraksiya** – təfəkkür prosesində cisim və hadisələrdəki mühüm cəhətləri, keyfiyyət və əlamətləri ümumiləşdirərək bunları fikrən başqa cəhət və əlamətlərdən ayırır və onlar haqqında düşünürük. Bu, abstraksiyadır. Abstraksiya ümumiləşdirmə ilə vəhdətdədir. Cisimlərin fərqli cəhətlərindən fikrən ayrılmadan onların oxşar cəhətlərini ümumiləşdirə bilmərik. Abstraksiyasız elmi biliklərin əldə edilməsi, ümumiyyətlə, məntiqi təfəkkür olmazdı.
- Adekvat** – hərfi mənası həmin şərait üçün müvafiq, münasib olan deməkdir.
- Adyunktura** – hərbi təhsil müəssisələrində doktoranturaya bərabər tutulan yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması formasıdır.
- Ağıl** – insanın hiss və iradədən fərqli olaraq, idrak imkanlarının ümumi xarakteristikasıdır. Nisbətən dar mənada insanın fikri qabiliyyətlərinin fərdi-psixoloji xarakteristikası kimi mənalandırılır.
- Akademiya** – müəyyən sahə üzrə ali və əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən, fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlar aparan ali təhsil müəssisəsidir.
- Akkreditasiya** – təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin dövlət təhsil standartlarına uyğunluğunun və onun statusunun müəyyənəndirilib təsdiq edilməsi prosedurudur.
- Ali psixi funksiyalar** – insanda cəmiyyət, təlim və tərbiyənin təsiri nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sistemli psixi proseslərdir. Mənşəyinə görə onlar sosial proseslərdir. Müasir psixologiyanın mürəkkəb anlayışlarından biridir. Bu anlayış L.S.Vıqotski məktəbində formalaşmış, ilk növbədə A.R.Luriyanın axtarışlarında inkişaf etdirilmişdir.
- Analiz** – (yunanca analysis efiti – tərkib hissələrinə ayırma) – bütövün və ya təmin tərkib hissələrinə parçalanması prosesidir. Analiz orqanizmin mühitlə qarşılıqlı təsir prosesində özünü göstərən bütün idraki və praktik aktlara daxildir. İnsanda praktik fəaliyyət nəticəsində anlayışlarla əməliyyat aparmaq səviyyəsində analiz etmə qabiliyyəti inkişaf etmişdir. Analiz sintezlə sıx surətdə bağlıdır.

Attestasiya – hər bir təhsil pilləsində və səviyyəsində təhsilalanların təhsildə nailiyyətlərinin və təhsilverənlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosedurudur.

Bakalavr – bakalavriatı bitirmiş şəxslərə verilən ali peşə-ixtisas dərəcəsidir.

Bakalavriat – müvafiq ixtisaslar üzrə geniş profilli mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən ali təhsilin birinci səviyyəsidir.

Bacarıq – subyektdə mövcud olan bilik və vərdişlərlə fəaliyyətin məqsədəuyğun şəkildə tənzim edilməsi üçün zəruri olan mürəkkəb psixi və praktik işlər sisteminə yiyələnmədir. Məsələnin şərtlərinə və qarşıda duran məqsədə müvafiq olan yolları və əməliyyatları düzgün seçmək və onlara nəzarət etmək üçün məlumatlardan istifadə qaydalarını mənimsəmək prosesinin son məhsulu bacarıqdır.

Bençmək – icranın səviyyəsini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün standartdır. Dülgər müəyyən hissənin hansı uzunluqda olmasını ölçmək üçün nişanlardan istifadə etdiyi kimi, müəllimlər də şagirdlərin işinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün bençməklərdən istifadə edirlər. Bir sıra məktəblər öyrətmənin xüsusi bir mərhələsində şagirdlərin nəyi bilməli və ya nəyi etməli olduqlarını müəyyənləşdirmək üçün bençməklər hazırlayırlar.

Bilik – bu və ya digər ideal və praktik fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətlə təşkil edilməsi üçün aləmin zəruri mühüm xassələri barədə məlumatın mənimsənilməsi prosesinin məhsuludur. Məktəbdə bilik-təhsilin məzmununu təşkil edən başlıca komponentlərdən biridir. O, təlim prosesinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Təlim zamanı şagirdlər elmi bilikləri mənimsəyir. Elmi bilik deyəndə təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid şübhə doğurmayan, isbat olunmuş faktlar, anlayışlar, qanunlar, qaydalar, nəzəriyyələr, teoremlər, ümumiləşmələr və s. nəzərdə tutulur. Biliyin dörd başlıca məziyyəti-dolğunluğu, sistemliyi, anlaşılıqlığı, istifadəliliyi vardır.

Birləşmiş öyrənmə sistemləri – hər bir şagird üçün interaktiv təlimi təmin edən və hər şagirdin inkişafı haqqında məlumatı təsdiq edən komputer əsaslı sistemlər kimi anlaşılmalıdır. Mürəkkəb sistemlər təlim mərhələlərinə, şagirdlərin müvəffəqiyyət səviyyələrinə uyğunlaşdırılır, zəif şagirdlərə əlavə kömək edir, qüvvətli şagirdlərə isə daha yüksək təlim nəticələri göstərməyə imkan yaradır.

Blum taksonomiyası – Çikaqo Universitetində Bençamin Blumun rəhbərlik etdiyi tədqiqatçılar qrupu tərəfindən 1950-ci ildə hazırlanmış təhsil məqsədlərinin təsnifatıdır. Ümumiyyətlə, qavramaya malik olmaq üçün bilik və qavramadan (ən aşağı) sintez və qiymətləndirməyə (ən yüksək) doğru aparən, istiqamətləndirən idraki məqsədləri əhatə edir. Blumun taksonomiyası müəllimlər tərəfindən təlim məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün geniş şəkildə istifadə edilir.

Çoxfənli kurikulum – birdən artıq fənn, yaxud bir neçə fənnə aid mövzuları əhatə edən kurikulumdur. İnsanlar bu və onunla əlaqəli olan digər terminləri müxtəlif cür işlədirlər, ümumiyyətlə, çoxfənli kurikuluma əsasən eyni mövzu (məsələn, harmoniya) bir deyil, bir neçə fənn (məsələn, musiqi, tarix, ədəbiyyat, fizika) baxımından öyrədilir. Məsələn, uşaqlar hava mövzusunun müxtəlif fənlərdən istifadə etməklə öyrənmə bilirlər. Onlar havanın təzyiqini ölçdükdə fizikanı öyrənir, hava proqnozunun tarixini öyrənir, hava mövzusunda oxuyur və şeir yazırlar.

Çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər – Əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi Harvard Universitetinin təhsil professoru H.Qardner tərəfindən yaradılmışdır. H.Qardner əqli qabiliyyətləri “bir və ya bir neçə mədəni mühitdə qiymətləndirilən problem həlli və ya məhsul hazırlanması qabiliyyəti” kimi geniş şəkildə şərh etmişdir. Əvvəlcə o, çoxşaxəli qabiliyyətlərin (ÇQ) içərisindən 7 qabiliyyət müəyyən etmişdir: Linqvistik, məntiqi-riyazi, musiqi, məkan, kinestetik, şəxsiyyətlərarası, şəxsiyyətdaxili. Sonralar H.Qardner təbii, mənəvi, eqzistensial da daxil edilməklə başqa qabiliyyətlərin də mövcud olduğunu bildirmişdir. Hər bir kəsdə bütün əqli qabiliyyətlər olsa da, onlar müxtəlif dərəcədədir. Çoxşaxəli qabiliyyətlər yanaşmasından istifadə edən müəllimlər fənni şagirdlərə bir neçə qabiliyyətlərdən istifadə etməklə, öyrənməyə imkan verən yollarla təqdim etməyə çalışırlar. Konstruktivizmlə müqayisədə fərqli öyrənmə nəzəriyyəsi hesab edilsə də, həqiqətdə müəllimlər və məktəblər öyrənmə məqsədlərinə və təhsil standartlarına cavab vermək üçün konstruktivizm ilə çoxşaxəli qabiliyyətlər ideyalarını qarşılıqlı əlaqədə səmərəli yollarla həyata keçirirlər.

Davranış – canlı varlıqların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir. Bu əlaqə orqanizmin daxili (psixi) və xarici (hərəkət) fəallığı vasitəsi ilə ifadə olunur.

Deduksiya – (latınca deducto – nəticə çıxartma) – təfəkkür prosesində ümumidən xüsusiyyəyə doğru çıxarılan məntiqi nəticədir. Bilik və məlumatın daha çox ümumi olandan daha az daha az ümumi olana hərəkəti olub, mühakimələrdən nəticə çıxarmağa deyilir. Başqa sözlə, deduksiya nəticə çıxarmadan ibarət olan, ümumidən xüsusiyyəyə gedən əqli nəticədir. Biliyin ümumidən xüsusiyyəyə getməsi onun psixi proseslərdən, əqli fəaliyyətin quruluşundan asılılığı ilə izah olunur. Antonimi “induksiya”dır.

De-institutlaşdırma – dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi siyasətidir. Bu proses xüsusi proqram əsasında həyata keçirilir. Proqramın əsas məqsədi BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasında təsbit olunmuş uşağın şəxsiyyətinin tam və ahəngdar inkişafı üçün ailə mühitində xoşbəxtlik, məhəbbət və anlaşma şəraitində böyüməsinin zəruriliyi nəzərə alınaraq, dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların ailələrə verilməsi və alternativ qayğının təşkili mexanizmlərinin yaradılması və səmərəli işləmənin təmin edilməsidir.

Dəyər – fəlsəfə, etika, estetika və sosiologiyada gerçəkliyin müəyyən hadisələrinin cəmiyyət üçün sosial-tarixi əhəmiyyəti və fərd üçün şəxsi mənə daşıyan anlayış kimi xarakterizə olunur. Dəyər insanların qarşılıqlı münasibətlərinin və şəxsiyyətin davranışının sosial tənziminin əsas amili kimi çıxış edir.

Dəyər meyli – şəxsiyyətin, cəmiyyətin sosial, siyasi və əxlaqi normalarına olan münasibətlər sistemidir.

Distat (məsafədən) təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram – texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsiləmə formasıdır.

Dissertasiya – müvafiq elmi dərəcə almaq üçün təqdim edilən elmi tədqiqat işidir.

Dissertant – dissertasiya işini yerinə yetirən şəxsdir.

Divergent təfəkkür – yaradıcı təfəkkürdür, yaradıcı fəaliyyətin ayrılmaz hissəsidir. C.Gilfordun intellektin struktur modelinin əsas anlayışlarından biridir.

Doktorantura – ali təhsilin ən yüksək səviyyəsi, doktorluq elmi dərəcəsinin alınmasını həyata keçirən yüksək səviyyəli elmi-pedaqoji kadr hazırlığı formasıdır.

Dosent – ali təhsil müəssisələrində müəllimlərə verilən ad və seçkili vəzifədir.

Dünyagörüş – ətraf aləmə münasibəti ifadə edən inam və biliyin ümumiləşdirilmiş formasıdır.

- Eksteriorizasiya** – əməliyyatların daxili, fikri planından əşyalarla icra olunan priyom və əməliyyatlar formasında həyata keçirilən xarici əməliyyatlara keçiddir.
- Elmlər doktoru** – elm sahələri üzrə doktoranturada verilən ən yüksək elmi dərəcədir.
- Emosionallıq** – insanın emosiya və hisslərinin keyfiyyət və dinamikasını, məzmununu müəyyən edən xüsusiyyətlərinə deyilir. Emosionallığın mahiyyəti subyekt üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan hadisə və situasiyaların inkişafından ibarətdir. O, şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətləri – əxlaq normaları, motivasiya sahəsi, dünyagörüşü, dəyər meyli və s. ilə bağlıdır.
- Epistemologiya** – bilik və öyrənmənin mahiyyəti və təbiəti, xüsusilə də onun etibarlılığı və ya məhdudluqları ilə əlaqədar araşdırma, nəzəriyyə və ya şəxsi inanclardır.
- Evdə təhsil** – müvafiq təhsil proqramlarına uyğun olaraq ümumi təhsilin evdə təşkili formasıdır.
- Əqidə** – şəxsiyyəti öz dəyərlər sisteminə uyğun olaraq hərəkət etməyə sövq edən dərk olunmuş tələbatdır. Möhkəm əqidənin formalaşması üçün ilk şərait erkən uşaqlıqda yaranır. Bu yaşda həyat tərzi və ailə ənənələri, ətrafdakılara münasibətin xarakteri daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Əsl əqidə yeniyetməlik və ilk gənclik dövründə yaranır. Bu isə bu yaşda ətraflı və dərin biliklərə yiyələnmək, ətrafa şüurlu tənqidi münasibətin, təfəkkürün inkişaf etmiş formalarının yaranması, dünyagörüşün və fəal həyat mövqeyinin formalaşması ilə bağlıdır.
- Əlavə təhsil** – vətəndaşların hərtərəfli təhsil tələbatını ödəmək məqsədi ilə əlavə təhsil proqramları əsasında verilən təhsildir. Müasir dövrdə əlavə təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi fasiləsiz təhsilin tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas müəssisəsinin bitirən və təhsil haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanları sistemi kimi başa düşülür. Əlavə təhsilin ixtisasartırma, təkmilləşdirmə, stajkeçmə, yenidən hazırlanma, yaşlıların təhsili və s. kimi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.
- Əvvəlki biliklər** – hər bir fərdin əvvəlki təcrübəsindən öyrəndiklərinin məcmusudur. Bu, şagirdin yeni öyrəndiyi konsepsiyanı əvvəlki biliklər sistemi ilə inteqrasiya etməsini təmin etmək üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Əyani-əmali təfəkkür – cisimlərlə real şəkildə yerinə yetirilən iş və əməliyyatların iştirakı ilə cərəyan edən və əyani surətlərlə əməliyyat aparmağı müvəffəqiyyətin zəruri şərti kimi özünə daxil edən fikri prosesdir.

Fəaliyyət – insanın tələbat əsasında əmələ gələn, yüksək mərhələ kimi şüur tərəfindən tənzim olunan spesifik zahiri fəallığı, başqa sözlə, aktivliyin zahiri formasıdır. Onun özünəməxsus motivasiya, məqsəd və instrumental əsasları vardır. Fəaliyyət xarici aləmin dərk olunmasına, yaradıcı surətdə əks olunmasına və dəyişdirilməsinə yönəlir. Fəaliyyətin strukturunda məqsədə çatma üsulları, şərait və nəticə anlaşımları xüsusi yer tutur.

Fəaliyyət tədqiqatları – səmərəliliyi yüksəltmək üçün müəllimlərin öz işlərinin bəzi aspektlərini sistemativ araşdırmasıdır. Fəaliyyət tədqiqatı müəllimlər tərəfindən həyata keçirilən öyrətmə haqqında məsələlərin fundamental öyrənilməsidir. Fəaliyyət tədqiqatı sualın, yaxud problemin müəyyən edilməsini, sonra isə müvafiq məlumatların toplanmasını və təhlil edilməsini əhatə edir.

Fəaliyyətin birgə tədqiqatı – öz işinin bəzi aspektlərinin səmərəliliyini yaxşılaşdırmaq üçün iki və ya daha çox müəllim tərəfindən aparılan sistemativ elmi tədqiqatdır. Fəaliyyətin elmi tədqiqatı sualın, yaxud problemin müəyyən edilməsi, sonra isə müvafiq məlumatların toplanması və analizini əhatə edir. Bu, ona görə fəaliyyətin elmi tədqiqatı adlanır ki, iştirakçılar öz işlərinin müəyyən cəhətlərini öyrənirlər və əldə edilən nəticələrdən özləri istifadə edirlər. O, ənənəvi, hamı tərəfindən qəbul edilmiş tədqiqatlardan fərqlənir, çünki iştirakçılar bu halda öz işlərinin aspektlərini öyrənir və nəticələrdən özləri istifadə edirlər.

Fəallıq – subyektin xüsusi vəziyyətidir. O, daxilən subyektin dünyaya münasibəti ilə şərtlənir, zahirən davranış proseslərində reallaşır. Fəallıq müasir psixologiyanın əsas kateqoriyalarından biridir. Onun motivasiya, məqsəd və instrumental əsasları zahiri tərəfləri (fəaliyyət) ilə bilavasitə bağlıdır.

Fənlərarası kurikulum – xüsusi bir mövzu və ya problem üzərində diqqəti cəmləşdirmək üçün məzmunun iki və ya artıq fənn sahəsindən əldə edildiyi tədris planını tərtib etməyin üsuludur. Fənlər arasındakı ümumilik diqqət mərkəzində dayanır.

Fənlərin sərhədlərindən kənar kurikulum – bu yanaşmaya görə fənlər arasındakı əlaqələr geniş və mürəkkəbdir. Mahiyyət etibarı ilə bu kurikulum fənlərin hüdudlarından kənarında olur. Müxtəlif fənlərə aid olan, iki və ya daha çox fənlərarası yanaşmalar üçün də

xarakterik olan mövzular, strategiyalar və vərdişlər real həyati situasiyalarda öyrənilir.

Fəlsəfə doktoru – elm sahələri üzrə doktoranturada verilən yüksək elmi dərəcədir.

Fəaliyyət – insanın dərk olunmuş məqsədi ilə tənzim edilən daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığıdır. Fəaliyyət fəallığın mənbəyi olan tələbatlardan törəyərək fəallığın tənzimedicisi olan düşünülmüş məqsədlə idarə olunur. Fəaliyyət idrakla və iradə ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır, onlara istinad edir, idrak prosesləri və iradi proseslər olmadan mövcud deyildir. Fəaliyyətin gedişi zamanı insanın işləri icra, nəzarət və tənzim etmək üçün istifadə etdiyi yollar həmin fəaliyyətin priyomları adlanır. Fəaliyyətin sadə bir cari məsələni həll etməyə yönəlmiş nisbətən bitmiş elementi iş adlanır.

Fərdi təhsil – müxtəlif səbəblərdən uzun müddət təhsildən kənar qalmış şəxslər, habelə müəyyən bir sahə üzrə xüsusi istedadı ilə fərqlənən şagirdlər üçün tətbiq edilən təhsil formasıdır.

Fəxri professor (doktor) – elmi pedaqoji təcrübəsi və fəaliyyəti ilə fərqlənən professorlara və dosentlərə, eləcə də dünya elminin və təhsilinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan xarici ölkə alimlərinə və ictimai xadimlərinə ali təhsil müəssisəsi tərəfindən verilən akademik ad (dərəcə) kimi başa düşülməlidir.

Formal təhsil – dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatan təhsil formasıdır.

Formalaşma – ekoloji, sosial, iqtisadi, ideoloji, psixoloji və s. amillərin təsiri altında insanın sosial varlıq kimi təşəkkülü prosesidir. Mütəşəkkil təhsil-tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasının mühüm amillərindən biridir.

Gizli tədris planı – məktəblərdə öyrədilən el və vərdiş və dəyərlər nəzərdə tutulur ki, onlar yazılı, rəsmi kurikulumda (tədris planında) təfəsilatı ilə göstərmir. Bunlara, təhsil tənqidçilərinin fikrincə, itaətkarlıq, asılılıq və hər şəraitə uyğunlaşma kimi keyfiyyətlər xüsusilə aid edilə bilər.

Gimnaziya – əsasən humanitar sahədə istedad və qabiliyyəti ilə fərqlənən şagirdlər üçün təmayüllər üzrə təhsil xidmətləri göstərən ümum-təhsil müəssisəsidir.

Həyat boyu öyrənmə – müasir dünyada insanların bütün həyatları boyu öyrənməyi davam etdirməli olduqları üçün məktəblərin uşaqlara fundamental bilik və bacarıqları deyil, daha çox (yaxud əlavə olaraq) necə öyrənməyi öyrətməli olduqları haqqında ideyadır.

Holistik qiymətləndirmə sxemləri – şagirdin işi ilə bağlı ümumi təəssürat yaradır və əksər hallarda fəaliyyət səviyyələrini əks etdirən 4-5 ballıq şkalaya əsaslanır. Bu növ QS-lər şagird nailiyyətləri barədə ümumi mənzərəni təsvir edir. Holistik QS-dən fərqli olaraq analitik qiymətləndirmə sxemləri şagirdin ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə qiymətlərini təyin edir və burada da 4-5 ballıq şkaladan istifadə olunur. Analitik sxemdə şagirdlərin fəaliyyətləri ardıcıl qiymətləndirilməklə onların nailiyyətləri haqda daha ətraflı informasiya verilir, lakin qiymətləndirmə üçün daha çox vaxt tələb edilir.

Xarakter – (yunanca – karakter – möhür) – şəxsiyyətin fəaliyyəti və ünsiyyətində formalaşan və təzahür edən, ancaq ona məxsus davranış tərzini şərtləndirən sabit fərdi xüsusiyyətlərin məcmusundan ibarətdir.

Xatırlama – şagirdlərin əvvəllər öyrəndiklərini, eləcə də məlum informasiyaları yada salması və yeni dərs kontekstində mənalandırması prosesidir.

İcra tapşırıqları – şagirdlərin nə edəcəklərini nümayiş etdirməyi tələb edən fəaliyyətlər, tapşırıqlar və ya problemlərdir. İcra tapşırıqlarının bəziləri vərdişlərin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Bəziləri isə şagirdlərə öz biliklərini tətbiq etməklə dərk etmə səviyyələrini nümayiş etdirmək məqsədi ilə planlaşdırılır.

İddia səviyyəsi – bu və ya digər fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin seçdiyi və qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrin çətinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunan xarakteristikasıdır.

İdentifikasiya – fikri əməliyyatdır. Onun vasitəsilə insan özü ilə başqa adamlar arasında əlaqələri müəyyənləşdirirlər. Başqa adamların və ya müəyyən bir sosial qrupun xarakteristikalarını şüurlu və şüursuz olaraq özünə şamil edir.

İdrak – insandan xaricdə mövcud olan obyektiv aləmin onun hiss üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Hissi və məntiqi olmaqla iki səviyyəsi müəyyən edilir.

İdraki öyrənmə – faktların və ideyaların yadda saxlanması və dərk edilməsini əhatə edən əqli proseslərdir. Təhsil işçiləri insanların necə öyrənməsi ilə həmişə maraqlanmışlar, lakin son illərdə təfəkkür və öyrənmə haqqında çoxlu yeni məlumatlar toplanmış koqnitiv psixoloqların araşdırılmalarında idrak haqqında daha yaxşı məlumatlar almaqdadırlar. Müasir öyrənmə nəzəriyyəsi-

konstruktivizmin yaradıcısı ən məşhur koqnvistlərdən biri olan Jan Pyajedir.

İnikas nəzəriyyəsi – psixi hadisələrə canlı orqanizmin xarici maddi gerçəkliyi əksətdirmə formalarından biri kimi baxan elmi psixologiyanın materialist – fəlsəfi əsasıdır.

İnduksiya – təfəkkür prosesində xüsusidən ümumiyyə doğru çıxarılan məntiqi nəticə. Antonimi – “deduksiya”dır

İnteriorizasiya – cisimlərlə aparılan xarici və real əməliyyatların daxili, ideal əməliyyatlara çevrilməsi, başqa şəkllə düşməsidir.

İnformal təhsil – özünü təhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmənin formasıdır.

İnnovasiya – müxtəlif təşəbbüslər, elmi tədqiqatlar əsasında formalaşan mütərəqqi xarakterli yeniliklərdir. İnnovasiyanı geniş mənada təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik kimi başa düşmək olar. İnnovasiya, yəni yenilik pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına baş verir. Kənardan gətirilən hər nə varsa, onlara innovasiya demək olmaz. İnnovasiya keyfiyyətə təkmilləşmiş pedaqoji sistemdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, vasitələr və nəticələrdir.

İnkişaf – insanın orqanizmində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesi və onun nəticəsidir. Şəxsiyyətin inkişafı obyektiv aləmin mürəkkəb prosesidir. Müasir elm bu prosesi dərinədən öyrənmək üçün şəxsiyyətin inkişafının fiziki, psixi, mənəvi, sosial və digər komponentlərini (tərəflərini) göstərmişdir. Ona görə də elmdə insanın bioloji, psixoloji və sosial inkişafı anlayışları işlədilir. Pedaqogika şəxsiyyətin inkişafının həmin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə onun mənəvi inkişaf problemlərini də öyrənir.

İnteraktiv öyrənmə – təlim mənbələri ilə öyrənci bir başa əlaqədə olduğu zaman və cavablar şagirdin ehtiyaclarına uyğun şəkildə formalaşdırıldıqda baş verir. Bir müəllimin bir şagirdi öyrətməsi yüksək dərəcədə interaktiv fəaliyyətdir. Kompüterlər və digər müasir texnoloji avadanlıqlar istənilən fənn üzrə hər hansı bir öyrəncini səmərəli interaktiv təlimlə təmin etmək üçün nəzəri cəhətdən imkan yaradır.

İnkluziv təhsil – xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsil hüquqlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı inteqrasiyalı təlimə keçidin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Azərbaycanada “xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar “İnkişaf Proqramı” həyata keçirilir. Proqramda xüsusi qayğıya ehtiyacı olan

uşaqların təhsil hüququnun yerinə yetirilməsi, belə kateqoriyadan olan uşaqların hamısı üçün bərabər təhsilalma şəraitinin yaradılması, inteqrasiyalı (inkluziv) təlimə keçidin reallaşdırılması, təhsil müəssisələrində bütün uşaqların təhsili üçün bərabər imkanların yaradılması, dövlət himayəsində olan uşaqların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, müvafiq klassifikasiyaya uyğun olaraq bütün kateqoriyadan olan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ölkə üzrə qeydiyyatının aparılması və təhsilə cəlb edilməsi, xüsusi təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının müasir standartlara uyğunlaşdırılması və digər məsələlər öz əksini tapır.

İnstitut (ali məktəb) – müstəqil və ya universitetlərin struktur bölməsi olaraq, konkret ixtisaslar üzrə ali təhsilli mütəxəssis hazırlığını və əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən, tətbiqi tədqiqatlar aparən ali təhsil müəssisəsidir.

İnsayt – problemin həlli prosesində onun həllinin gözlənilmədən tapılmasına deyilir.

İnterpretasiya – mənanın izah edilməsi prosesidir.

İntellekt – (latınca *intellectus* – dərkətmə, dərrakə, anlama) – fərdin əqli qabiliyyətinin nisbətən sabit strukturuna deyilir. Müasir psixologiyada intellektin strukturu müxtəlif aspektlərdə öyrənilir.

İradə – insanın işin icrası prosesində çətinlikləri şüurlu surətdə dəf etməsi prosesidir. Fəallığın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstedad – 1) fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək imkanı verən qabiliyyətlərin keyfiyyətə özünəməxsus uzlaşmasına deyilir; 2) ümumi qabiliyyətlər və intellekt anlamlarının sinonimi kimi də işlədilir.

İxtisas – müvafiq təhsil sənədində təsbit olunan peşə, bir peşə daxilində fəaliyyət növüdür.

Kampus – müvafiq maddi-texniki bazaya və infrastruktura malik təhsil kompleksidir (şəhərciyidir).

Keyfiyyət araşdırması – Antropologiya və digər sosial elmlərdən götürülmüş, müşahidə və müsahibə kimi üsullardan müntəzəm istifadə etməklə həyata keçirilən tədqiqatdır. Yaxın vaxtlara qədər təhsil sahəsində yerinə yetirilən tədqiqatların əksəriyyəti kəmiyyətin aşkar edilməsinə yönəldilirdi. Bəzi tədqiqatçılar indi keyfiyyətin müəyyən edilməsinə xidmət edən üsullardan istifadə edirlər, onların fikrincə, statistik proseslər pedaqoji hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə imkan vermir.

Kollec – orta ixtisas proqramları əsasında təhsil xidmətləri göstərən və subbakalavr peşə-ixtisas dərəcəsi vermək hüququ olan təhsil müəssisəsidir.

Konservatoriya – musiqi sahəsi üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan ali təhsil müəssisəsidir.

Konvergent təfəkkür – məntiqi, ardıcıl, xətti təfəkkürdür.

Kontent analiz – müxtəlif mətnlərin öyrənilməsi metodu olub, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini (məlumatın janrını, adamların qarşılıqlı təsirinin növlərinin və s.) açıqlamaq və qiymətləndirmək imkanı verir.

Koqnitiv – (latınca koqnito) – bilik, idrak deməkdir.

Kəmiyyət araşdırması – ənənəvi elmi yanaşma olub, klassik eksperiment vasitəsilə, müxtəlif yanaşmaların səmərəliliyini müqayisə etmək üçün statistik əməliyyatlardan istifadə etməklə yerinə yetirilən tədqiqatdır. Bəzi tədqiqatçılar bu yanaşmanı məhdud hesab edir və keyfiyyət yönümlü araşdırmalardan daha çox istifadə edirlər.

Konstruktivizm – öz mahiyyətinə görə konstruktivizm bilik və öyrənmə haqqında elə nəzəriyyə qrupuna aiddir ki, onun həlledici prinsipini biliyin yeni ideyaların əvvəlki biliklərlə sintezinin əsasında yaradılması təşkil edir. Bu o deməkdir ki, bilik passiv şəkildə əldə edilmir, o, insanın həyat təcrübəsi əsasında yaranır. Bu, insanların necə öyrənməsi haqqında tədqiqata əsaslanan təlim yanaşmasıdır.

Qabiliyyətlər – insanın elə psixoloji xüsusiyyətləridir ki, onlardan asılı olaraq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək işində müvəffəqiyyət əldə edilir. Ancaq qabiliyyətlərin özü bilik, bacarıq və vərdislərin mövcudluğundan ibarət deyildir. Qabiliyyətlər yalnız fəaliyyətdə, özü də həmin qabiliyyətlər olmadan icrası qeyri-mümkün olan fəaliyyətdə aşkar olunur. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri olub, müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icrasına imkan yaradır və həmin fəaliyyət üçün zəruri sayılan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dinamikasındakı fərqləri meydana çıxarır. Qabiliyyətin ən yüksək inkişaf mərhələsi talant adlanır. Talant insana hər hansı mürəkkəb əmək fəaliyyətini müstəqil, müvəffəqiyyətlə və orijinal surətdə icra etməyə imkan verən qabiliyyətlər kompleksidir.

Qiymətləndirmə – şagirdlərin və ya müəllimlərin öyrənməsinin və icrasının ölçülməsidir. Müxtəlif növ ənənəvi qiymətləndirmə vasitələrinə – minimum sərəştə testləri, inkişafın izlənməsi testləri, qabiliyyət testləri, müşahidə vasitələri, icra tapşırıqları və həqiqi

qiymətləndirmə daxildir. Qiymətləndirmədə hər hansı yanaşmanın səmərəliliyi onun nə dərəcədə nəzərdə tutulan məqsədlərə uyğun olmasından asılıdır.

Qeyri-formal təhsil – müxtəlif kurslarda, dərnlərdə və fərdi məşğələlərdə əldə edilən və dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan təhsil formasıdır.

Lisensiya – təhsil fəaliyyətinə dövlət tərəfindən verilən xüsusi razılıqdır.

Lisey – ümumi və tam orta təhsil səviyyələrində istedadlı şagirdlər üçün müvafiq təmayüllər üzrə təhsil xidmətləri göstərən ümumtəhsil müəssisəsidir.

Magistratura – ali təhsilin ikinci səviyyəsidir.

Magistr – magistraturanı bitirmiş şəxslərə verilən ali-elmi-ixtisas dərəcəsidir.

Mentor (rəhbər) – başqa bir insana yardım təklif edən nümunəvi şəxsdir. Mentorun müvafiq sahə üzrə biliyi və təcrübəsi var və onu rəhbərlik etdiyi şəxslə bölüşür.

Meta – yunan mənşəli prefiksidir. Müxtəlif mənalarda (haqqında, kənar, vasitəsilə, sonra və s. mənalarda) açıqlanır. Psixologiyada metakognitiv və ya metahafizə anlayışlarına az təsadüf olunmur.

Metodologiya – idrak və gerçəkliyin dəyişdirilməsi metodları haqqında təlim kimi, dünyagörüşü prinsiplərinin idrak prosesinə, ümumiyyətlə, mənəvi fəaliyyətə və praktikaya tətbiqi kimi anlaşıla bilər. Həm də burada yalnız fəlsəfənin deyil, həmçinin konkret elmi tədqiqatın metodları nəzərdə tutulur. Buna görə də, metodologiyaya bəzən bu və ya digər elm çərçivəsində tətbiq olunan müəyyən metodlar sistemi kimi tərif verirlər.

Mədəniyyət – tarixən dəyişən, sosial tələblərlə şərtlənən geniş anlayış olub, konkret tarixi dövrün məhsulu, onun siyasi və iqtisadi təsirinin nəticəsidir. O, insanın şüuru, psixikası və davranışı ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də dövlətin və xalqın tarixi inkişafı ilə sıx əlaqədədir.

Sosial fenomen və noumen olan mədəniyyət həyat və fəaliyyətin müəyyən sahəsində onun keyfiyyətini ifadə edən kontekstual anlamda da öz əksini tapır. İntellektual, siyasi, iqtisadi, etik, hüquqi, tibbi, ekoloji, idarəetmə mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, sülh mədəniyyəti, gender mədəniyyəti, məsuliyyət mədəniyyəti və s. mədəniyyətlər vardır.

Mənali öyrənmə – şagirdin məktəbdə və gələcək peşə fəaliyyətində, şəxsi və vətəndaş həyatında müvəffəqiyyət qazanması üçün zəruri olan öyrənmədir. O, geniş bir anlayış olub əhəmiyyət kəsb edən

məsələlərin, eyni zamanda real, dünyəvi və cəmiyyətin tələbatları ilə əlaqədar məsələlərin öyrənilməsini əhatə edir.

Məfhum və ya anlayış – cisim və hadisələr haqqında onların bir sıra mühüm və birlikdə spesifik əlamətlərini ayırd edən ümumiləşdirilmiş biliklərə deyilir.

Nəticələr – təhsilin gözlənilən nəticələri dedikdə, şagirdlərin bilməli olduqları və edə bildikləri nəzərdə tutulur. Təhsil işçiləri nəticə terminini məqsəd, vəzifə və ya standartlar mənalığında işlətsələr də “nəticə” sözü nəticə əsaslı təhsil ideyası ilə bağlıdır.

Nəticə əsaslı təhsil – təhsil təcrübəsinin yaradılması və planlaşdırılmasında təlim nəticələrini əsas amil hesab edən yanaşmadır. Nəticə əsaslı təhsil hərəkəti belə bir narahatçılıqdan yaranmışdır ki, şagirdlər orta məktəbi cəmiyyətin həyatında iştirak etmək üçün zəruri olan əsas biliklərə və vərdislərə yiyələnmədən bitirirlər.

Nəzarət – adətən daha çox ixtiyari olan insanın başqasının inkişafına kömək etməsi prosesidir. Təhsil sistemində nəzarət ideal halda hədələyici deyil, dəstəkləyici qarşılıqlı münasibətdir, müəllimin qiymətləndirilməsi isə formal inzibati məsuliyyətdir. Təcrübədə nəzarətin çox hissəsi məktəb direktoru tərəfindən müəllimlərin dərslərinin müşahidə edilməsi, sonra həmin dərslərin müəllimlə birgə müzakirəsi formasında həyata keçirilir. Müşahidə və müzakirə prosesi bəzən klinik müşahidə adlandırılır ki, o, hər bir təşkilatda işçilərin vaxtında iş gəlməsinə nəzarət etmək üçün istifadə edilən nəzarətdən fərqləndirilsin.

Nostrifikasiya – təhsil haqqında sənədin ekvivalentliyinin müəyyən edilməsi prosedurudur.

Özünüdərkətmə (metakoqnisiya) – şüurlu olmaq və müəyyən dərəcədə öz təfəkkürünə nəzarət etmək qabiliyyətidir. Təhsil işçiləri “meta” sözünü prosesin tətbiqini prosesin özünə aid etmək üçün işlədirlər (məsələn meta-analiz ayrıca bir mövzu üzrə çoxlu sayda tədqiqatların analizidir). Bu halda, dərkətmə düşünmədir, ona görə də özünüdərkətmə (metakoqnisiya) hər bir kəsin özünün təfəkkürü, düşünməsi haqqında düşünməsidir.

Pedaqoji proses – təlim, tərbiyə və təhsilin, habelə bunlarla əlaqədar olan inkişafın vəhdəti kimi başa düşülür.

Pedaqoji məzmunə malik olan biliklər – fənn üzrə biliklərin tədris ilə bağlı biliklərlə birləşdirilməsi olub, konkret fənni necə tədris etmək barədə müəllimin biliyinin əmələ gəlməsidir.

Pedaqoji texnologiya – praktiki mənada, həm də qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir. Pedaqoji texnologiyalar aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər: 1) təlim prosesinin texnologiyası; 2) tərbiyə prosesinin texnologiyası; 3) inkişaf texnologiyası; 4) diaqnostika texnologiyası. Pedaqoji texnologiyalarda müəllimin fəaliyyətinin qnostik (idraki), layihələndirici, konstruktiv, təşkilatçılıq, kommunikativ (ünsiyyət) komponentlərini ayırmaq mümkündür.

Psixomotr – hərəki effektiv psixi hadisələr.

Psixi inkişafın hərəkətverici qüvvələri – psixi inkişafın istiqamətini, məzmununu və səviyyəsini müəyyən edən xarici və daxili şərtlərin məcmusudur. Psixi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri şəxsiyyətin inkişafı prosesində fəaliyyətdə dəyişən tələbatla onların real təmin olunma şəraiti arasında daim təkrar edilən ziddiyyətlərin həll olunmasından ibarətdir.

Piqmalion effekti – müəllimin ümidlərinin, gözləmələrinin şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin keyfiyyətinə təsirini ifadə edir. Bu termin qədim yunan əfsanəsindən götürülmüşdür və müəllimin savadsız bir insanı əsl xanıma çevirməsi haqqında olan “Mənim vicdanlı xanıмым” adlı Britaniya musiqili komediyasının sələfi hesab olunur. Hərtərəfli tədqiqatlar əsasında toplanmış dəlillər sübut edir ki, müəllim öz şagirdləri haqqında necə fikirləşməsinin onların təlim fəaliyyətlərinə çox güclü təsiri vardır.

Problem əsaslı öyrənmə – tədris proqramı və təlim prosesinə elə yanaşmadır ki, o, termin və informasiyaların yadda saxlanılmasından ibarət ənənəvi təlimi deyil, şagirdlərin real-həyati problemləri həll etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərini nəzərdə tutur.

Professor – yüksək elm və təhsil göstəricilərinə (xüsusi qabiliyyət tələb edən sahələr istisna olmaqla) nail olan təcrübəli elmlər doktorlarına verilən elmi ad, ali təhsil müəssisəsində seçkili vəzifədir.

Problem – qazanılmış biliyin sistemləşdirilməsinin rüşeym halında olan strukturudur. O, obyektin mövcudluğu haqqında sistemləşdirilməmiş biliklə onun mövcudluğu haqqında artıq sistemləşdirilmiş bilik arasında aralıq bir həlqdədir.

Rubrika – verilmiş tapşırığın icrasının müxtəlif keyfiyyət göstəricilərinə görə xüsusi təsviridir. Müəllimlər tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin icra səviyyəsini qiymətləndirmək üçün rubrikalardan istifadə edirlər. Şagirdlərə tez-tez rubrikalar verilir, hətta onlar özləri də bəzən rubrikalar hazırlayırlar və beləliklə, şagirdlər onlardan nə gözləndiyini əvvəlcədən bilirlər.

Semantik hafizə – insanın sözlər və başqa verbal simvollar, onların mənası və referensiyası, qarşılıqlı əlaqəsi, bu simvolların, anlayışların və münasibətlərin manipulyasiya qaydaları, formulları, alqoritmləri haqqında bilikləri əhatə edir.

Sərbəst (eksternat) təhsil – müxtəlif səbəblərdən ümumi təhsildən kənar qalan şəxslərə təhsil almaq və ya təhsilalana ümumi təhsilin hər hansı pilləsini vaxtından əvvəl bitirmək hüququ verən təhsilalma formasıdır.

Sinfin idarə olunması – sinif həyatını mümkün qədər məhsuldar və qənaətbəxş etmək üçün müəllimin sinif qaydalarını təşkil və idarəetmə yoludur. Bəzi təhsil işçiləri bunu məhdud şəkildə başa düşərək “intizam” adlandırırlar.

Subbkalavr – orta ixtisas təhsili pilləsində məzunlara verilən peşə-ixtisas dərəcəsidir.

Standartlar – termin adətən elə səciyyəvi meyarlara aid edilir ki, onların əsasında şagirdlərin öyrənməli və etməli olduqları təxmin edilir. Bu standartlar adətən tədris proqramlarında iki formada olur:

1) Məzmun standartları. Bu standartlar şagirdlərin müxtəlif fənlər üzrə (məsələn, riyaziyyat, fizika, oxu) bilməli və etməli olduqlarını müəyyənləşdirir.

2) İcra standartları. Bu standartlar – gözlənilən icra standartları məzmun standartlarının yerinə yetirilmə səviyyələrini qiymətləndirir. Son illərdə müəllimlərin bilməli və etməli olduqlarını dəqiq müəyyən edən standartlar da işlənib hazırlanmışdır.

Standart əsaslı təhsil – şagirdlərin müəyyən edilmiş standartlara yiyələnməsinə yönəldilmiş təlim prosesidir.

Taksonomiya – yunan sözü olub, taxus – qayda ilə yerləşmə+romos – qanun deməkdir:

- təlim məqsədlərinin şəbəkəli (iyerarxik) və ya “sistemli” təsnifatına taksonomiya deyilir.
- şəbəkələr düzülüşünə malik olan mürəkkəb fəaliyyət sahələrinin sistemli nəzəriyyəsinə taksonomiya deyilir.

- təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədris prosesinin elmi-metodik səviyyədə planlaşdırmaq və onun nəticəsini ölçmək imkanı verir.

Takson – taksonomik təsnifatın üzvləridir.

Tətbiq – problem üzrə müəyyən nəticələr qazanmaq üçün informasiyanı konkret hadisələrə tətbiq etməkdir.

Təhsil krediti – fənin məzmununa və həcminə uyğun olaraq onun mənimsənilməsinə ayrılan vaxtın ölçü vahididir.

Tədris planı – müvafiq təhsil pilləsində tədris olunan fənlərə və dərscənkənar məşğələlərə ayrılan saatların miqdarını müəyyən edən əsas tənzimləyici sənəddir.

Təhsil – cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarının inkişaf etməsi və həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi anlaşıla bilər.

Təhsil investisiyası – təhsilin inkişafına sərmayə qoyuluşudur.

Təhsil proqramı (kurikulum) – təhsilin hər bir pilləsi üzrə təlim nəticələri və məzmun standartlarını, tədris fənlərini, həftəlik dərslər və dərscənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin aparılması sistemini özündə əks etdirən dövlət sənədidir.

Təhsil məhsulu – təhsil sahəsində innovasiyalar, orijinal təhsil və fənn proqramları, təlim metodları sistemi, təhsil modulları, təhsil layihələri hesab olunur.

Təhsil müəssisəsi – müvafiq təhsil proqramları əsasında təhsil prosesini həyata keçirən və məzunlara müvafiq təhsil haqqında dövlət sənədi verən qurumdur.

Təhsil frəncəyziqi – təhsil məhsullarının müvafiq şərtlərlə (təhsil müəssisəsinin rəsmi adının və fərqləndirici nişanlarının saxlanması, müəlliflik hüququnun qorunması və s.) daxili və beynəlxalq təhsil bazarında reallaşdırılması üzrə kompleks xidmətlər sistemidir.

Təfəkkür – yeni, mühüm əlamət, xassə və qanunauyğunluqların axtarılmasına və kəşf edilməsinə yönəldilmiş, sosial cəhətdən şərtlənmiş, nitq ilə ayrılmaz surətdə bağlı psixi prosesdir, gerçəkliyin təhlil və tərkibi gedişində onun vasitəli və ümumiləşmiş inikası prosesidir. Təfəkkür insanın əməli fəaliyyəti əsasında hissi idrak vasitəsi ilə yaranır və onun sərhədlərindən çox-çox kənara çıxır. İnsan təfəkkürü dillə, nitqlə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkür zəruri olaraq maddi formada, söz formasında

mövcuddür. Formal məntiq təfəkkürün məntiqi formalarını – məfhumları, hökm və əqli nəticələri öyrənir. Məfhum gerçəkliyin cisim və hadisələrinin ümumi, mühüm və fərqləndirici əlamətlərini əks etdirən fikrə deyilir. Hökm-gerçəkliyin cisim və hadisələrinin, onların xassə və əlamətlərinin arasında olan əlaqələrin inikasıdır. Əqli nəticə (istidlal) fikirlər (məfhum və mülahizələr) arasında elə bir əlaqədir ki, onun nəticəsində bir və ya bir neçə hökmdən başqa hökm alınır və bu hökm ilk, əsas hökmlərin məzmunundan çıxarılır. Məntiqin predmeti təfəkkür prosesində əmələ gələn dərkətmə nəticələri, məhsulları arasında olan qarşılıqlı münasibətlərdir.

Təxəyyül – keçmiş qavrayış materiallarının yenidən işlənməsi əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət olan psixi prosesdir.

Ümumiləşdirmə – obyektləri müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırmaq, hər hansı bir obyektə başlıca əlamətlərinə görə müəyyən anlayışlar sisteminə aid edilməsi prosesidir.

Universitet – ali təhsilin bütün səviyyələri üzrə geniş spektrli mütəxəssislər hazırlığını, əlavə təhsil proqramlarını həyata keçirən, fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatlar aparən çoxprofilli aparıcı ali təhsil müəssisəsidir.

Ünsiyyət – birgə fəaliyyət tələblərindən irəli gələrək insanlar arasında münasibətin yaradılması və inkişafı prosesidir. Onun kommunikativ (ünsiyyət informasiya mübadiləsi), interaktiv (qarşılıqlı təsir), perseptiv (insanların bir-birini qavraması və anlaması) kimi tərəflərini fərqləndirirlər.

Verbal – (latınca verbalis – sözlü) – məlumatın sözlə və ya işarələr, dil sistemi vasitəsilə ifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Verbal öyrənmə – insanın bilik, bacarıq və vərdisləri şifahi izah, təlimat vasitələri ilə əldə etməsi deməkdir.

Yaradıcılıq – elə bir fəaliyyətdir ki, onun nəticəsində yeni maddi və mənəvi dəyərlər formalaşır. Mahiyyətə mədəni-tarixi hadisə olan yaradıcılığın psixoloji aspektləri də vardır. Bu, şəxsi və prosesual aspektlərdir. Bunlar insanda elə qabiliyyətlərin, motivlərin, bilik və bacarıqların olduğunu göstərir ki, onların nəticəsində yaradılmış məhsul öz orijinallığı ilə fərqlənir.

Yaradıcı fəal təlim – müəllimin rəhbərliyi ilə məlum biliklər, hadisə, proses və obyektlərin müqayisəsi, təcrübə əsasında şagirdlərin müstəqil və fəal əməyi ilə yeni bilik və bacarıqların əldə olunmasına şərait yaran təlim. Yaradıcı fəal təlimin əsas xüsusiyyəti

öyrənmə prosesində şagirdlərin fəaliyyətinin produktiv xarakter daşmasıdır.

Vərdiş – insanda məqsədəuyğun hərəkətlərin icra və tənzim olunmasının qismən avtomatlaşmasıdır. Burada məhz hərəkətlərin şüursuz olaraq tənzim edilməsindən bəhs olunur, çünki işlərin tənzim olunması və hərəkətlərin tənzim olunması eyni şey deyildir. Vərdiş bu və ya digər ideal və praktik fəaliyyət növlərini təşkil edən yolların və əməliyyatların mənimsənilməsi prosesinin məhsulu kimi dərk oluna bilər. Təkrar, əməli cəhdlər, təminlər, məşqlər, mümarisələr olmadan vərdiş təşəkkül tapmır. Yaranmış vərdiş hərəkətin icrasının avtomatlaşmış forması kimi təzahür etdiyindən biliyin praktikada tətbiqi üzərində şüurun ciddi nəzarəti tələb olunmur. Bu da təlim prosesində şagirdin yeni biliklər qazanması üçün əlverişli şərait yaradır.

Şəxsiyyət – ictimai münasibətlərə daxil olmuş və ictimai inkişafın xadimi olan sosial varlıqdır. Şəxsiyyətin fərdiyyəti dedikdə insanın psixoloji xüsusiyyətlərinin təkrarolunmaz uzlaşması başa düşülür. Buraya xarakter, temperament, psixi proseslərin cərəyan etmə xüsusiyyətləri, üstünlük təşkil edən hisslərin və fəaliyyət motivlərinin məcmusu, formalaşmış qabiliyyətlər daxildir. Şəxsiyyətin nisbətən davamlı və nisbətən dəyişkən xüsusiyyətləri şəxsiyyətin əlamətlərinin (bütövlükdə və qarşılıqlı əlaqədə) mürəkkəb vəhdəti kimi onun dinamik strukturunu təşkil edir. Təbii, üzvü cəhətlər və əlamətlər şəxsiyyətin strukturunda onun sosial cəhətdən şərtlənən elementləri kimi mövcuddur. Təbii (anatomik, fizioloji və digər keyfiyyətlər) və sosial cəhətlər şəxsiyyətin strukturunda vəhdət təşkil edir və mexaniki surətdə bir-birlərinə qarşı qoyula bilməz. Şəxsiyyət öz fəallığını ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir prosesində, fəaliyyətdə təzahür etdirir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatı təşkil edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsilinin Milli Kurikulumu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat proqramı. Bakı, 1999.
3. Azərbaycan pedaqoji antologiyası. (XIX əsr- XX əsrin əvvəlləri). Tərtib edən və çapa hazırlayan. Hüseyn Əhmədov. Bakı: Maarif, 2011.
4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2009.
5. Abbasov A.N. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010.
6. Abbasov A.N. Pedaqogika.(Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti) Bakı: Mütərcim, 2000.
7. Abdinova N.C. Tusinin tərbiyə qaydaları və təlim-tərbiyə prosesində ondan istifadə imkanları. Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu. "Elmi əsərlər" bülleteni, 2003, № 10.
8. Abdullayev N., Məsimov N. Uşaqların ekoloji tərbiyəsi. Bakı, 1987.
9. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
10. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005.
11. Ağayev Ə.Ə. Məktəblilərdə vətəndaşlıq borcunun tərbiyə edilməsi. Bakı: Maarif, 1975
12. Ağayev Ə.Ə. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi günümüzün reallıqları baxımında. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2001, № 4.
13. Ağayev Ə.Ə. Heydər Əliyev irsində vətəndaş tərbiyəsi məsələləri. // "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2005, № 5.
14. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial pedaqogika. Bakı: ADPU, 2008.
15. Ağayev Ə.Ə. , Rzayev V.M. Güney Qafqaz xalqlarının pedaqoji əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2004.
16. Ağayev M.H. Təlim-tərbiyə prosesində Heydər Əliyev irsindən istifadə. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.

17. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil.(Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
18. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1989.
19. Arif Qədim. Bir ömür yaşadım Adəmli Huhlu. Təbriz: Ərk Nəşriyyatı,1999.
20. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press. 2008.
21. Bayramov H., Kəlbəliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. Bakı, 1998.
22. Bektaş İ.H. F.Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1986.
23. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Bakı: Oka-Ofset, 2008.
24. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009.
25. Cabbarov R.Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin yeni metodları. Bakı: Müəllim, 2006.
26. Camalov K.H. Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında maarifçilik ideyaları. Bakı: ADPU, 2007.
27. Camalov K.H. Ömər Faiq Nemanzadə yaradıcılığında maarifçilik ideyaları (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2007.
28. Camalov K.H. Azərbaycan romantiklərinin maarifçilik ideyaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
29. Camalov K.H. Həzrəti Əlinin elm və tərbiyə haqqında fikirləri. Bakı: ADPU, 2009.
30. Camalov K.H. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
31. Camalov K.H. Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
32. Camalov K.H. Hüseyn Cavidin pedaqoji ideyaları. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012.
33. Cəbrayilov İ.H. Şəxsiyyətyönümlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: Mütərcim, 2011.
34. Dotçenko V.S.Uşaqlarla məktəbdənkənar iş. Bakı, 1973.
35. Dostuzadə D. Ə. Eşitmə qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı: ADPU, 2011.
36. Eminli T. B. Pedaqoji diaqnostika ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətini təkmilləşdirməyin mühüm amili kimi. "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" Respublika elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, səh. 82-85.

37. Eminli T. B. Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipindən istifadənin əhəmiyyəti. Müəllim hazırlığının müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Müəllim, 2011, səh. 269-271.

38. Eminov A., Mədətov P. Pedaqogika. Bakı: Kövsər, 2011.

39. Eminova G.T. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında nümunənin rolu. AMİ-nin "Elmi əsərlər" bülleteni, 2003.

40. Əliyev Heydər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda nitq. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral, 1999.

41. Əliyev Heydər. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002.

42. Əliyev Heydər. Azərbaycan Müəllimlərinin qurultayında nitq/ Azərbaycan müəllimi, 01 oktyabr, 1998-ci il.

43. Əliyev Heydər. Fəal həyat mövqeyi. Təcrübə və mənəvi tərbiyənin aktual problemləri. Bakı: Azərnaşr, 1979.

44. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006.

45. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: Təhsil, 2006.

46. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno psixoloji əsasları. Bakı: Nurlan, 2000.

47. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.

48. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2010.

49. Əliyev İ.İ. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.

50. Əliyev Həmzə. Pedaqoji ustalığın əsasları (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 1999.

51. Əliyeva E.M. Disputların orta ümumtəhsil məktəblərinin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün avtoreferat. Bakı: ADPU, 2009.

52. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.

53. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.

54. Əlizadə H.Ə., Qasımova L.N., Əliyev B.H. Məktəbdə tərbiyə işinin metodikası. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990.

55. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998.

56. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1998.

57. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.

58. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
59. Əhmədov H.H. Pedaqogika (Dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
60. Əhmədov H.H. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, №3, 2008, s. 216-218
61. Əhmədov H.H. XX əsr Azərbaycan maarifçi-pedaqoji fikrinin yeni mərhələsi // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №4, s. 279-281.
62. Əhmədov H.M. Üzeyir Hacıbəyov müəllim və onun hazırlığı haqqında. Azərbaycan məktəbi// 1985, № 10.
63. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005.
64. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
65. Əhmədov H.M. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1990.
66. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Təhsil, Elm, 2001.
67. Feyziyev C.Ə. İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011.
68. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
69. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çayıoğlu, 2004.
70. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
71. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çayıoğlu, 2006.
72. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
73. Həşimov Ə.Ş. Yuxarı sinif şagirdlərinin şüurlu intizam tərbiyəsi. Bakı, 1987
74. Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə. Bakı, 1991.
75. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970.
76. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri –praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.
77. Həsənov M.M. Problemlə təlim vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Bakı: Müəllim, 1986.

78. Həsənov A.M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. (2 cilddə). Elm və təhsil, 2011.
79. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Nasir, 2007.
80. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000.
81. Həsənov O.Q. Diyarşünaslıq materiallarından dərslərdə istifadə edilməsi şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin vasitəsi kimi. N.Tusi adına ADPU-nun "Elmi əsərləri", Bakı, 1992.
82. Həsənova İ.M. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2012.
83. Həmid Arzulu. Müəllim-şagird dünyası.(pedaqoji, metodiki oçerk və mülahizələri). Bakı: Çənlibel, 2002.
84. Hüseynzadə L.T. Qaraqoyunlu Cahanşah Həqiqi. Bakı: Çənlibel, 2010.
85. Hüseynzadə L.T. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002.
86. Hüseynzadə L.T. Əliqulu Qəmküsar. (Seçilmiş əsərləri) Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1959.
87. Hüseynzadə R.L. Qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007
88. Hüseynzadə R.L. Sınıf saati və onun təşkili metodikası.AMI-nin "Elmi əsərlər", 1999, № 7.
89. Hüseynzadə R.L. Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi. Bakı, 1997
90. Hüseynzadə R.L. M.T.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında. Bakı: Müəllim, 2005.
91. Hüseynzadə R.L. Heydər Əliyev nümunəsi gənc nəslin tərbiyəsində ən mühüm örnəkdir. AMI-nin "Elmi əsərləri".Xüsusi buraxılış. Bakı, 1998.
92. Hüseynzadə R.L. Magistr dissertasiyası (Metodik vəsait) Bakı: Nurlar, 2010.
93. Hüseynzadə R.L. Tərbiyə işinin metodikası. Proqram. Bakı: ADPU, 2010.
94. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.
95. Hüseynzadə R.L. Pedaqoji kadr hazırlığında İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti və onun azərbaycanlı məzunları haqqında//” Təhsil sistemində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi üzrə işin təşkili və onun yaxşılaşdırılması istiqamətləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı, 28 iyun, 2012.

96. Hüseynzadə R.L. Qori Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunları. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2010 № 2.

97. Həsənli S.Q. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Naxçıvan: İdeya, 2011.

98. Xacə Nəisrəddin Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı: Elm, 1989.

99. Xəlilov C. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005.

100. Xəlilov V.C. Ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişafı yolları. Bakı: Maarif, 1991.

101. Xəlilov V.C. Məktəblinin etik-estetik aləmi. Bakı: Nərgiz, 2011.

102. Xəlilov V.C. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri. Bakı: Mütərcim, 2007.

103. İbrahimov F.N. Təlimdə alqiritmik və evristik fəaliyyətin optimal nisbətlərinin əsaslarına dair öçerklər. Bakı: Mütərcim, 1998.

104. İbrahimov F.N. Natural ədədlər üzərində əməllərin mənimsə-dilməsinin alqoritmik əsasları. Bakı: Mütərcim, 1999.

105. İbrahimov F.N. Riyaziyyat təlimi haqqında pedaqoji düşüncələr. Bakı: Mütərcim, 1999.

106. İbrahimov F.N. Riyaziyyat təlimdə tapşırıqların əsas arqumentinə görə tətbiqi. Bakı: Mütərcim, 1999.

107. İbrahimov F.N. Təlimin dərk edilməsinə “sistem-struktur” baxımından yanaşma. Bakı: Mütərcim, 1999.

108. İbrahimov F.N. Təlimdə sistemdaxili münasibətlər. Bakı: Mütərcim, 1999.

109. İbrahimov F.N. Təlim prosesinin mahiyyəti. Bakı: Mütərcim, 1999.

110. İbrahimov F.N. Təlimin mükəmməllə sistemi. Bakı: Mütərcim, 2000.

111. İbrahimov F.N. Təlim prosesi: imkan – hərəkət – yeni keyfiyyət. Bakı: Mütərcim, 2002.

112. İbrahimov F.N. Təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının formal, dialektik və qeyri-səlis məntiqi. Bakı: Mütərcim, 2002.

113. İbrahimov F.N. Təlim fəaliyyətinin idarə olunmasının formal, dialektik və qeyri-səlis məntiqi. Bakı: Mütərcim, 2002.

114. İbrahimov F.N. Təlimdə alqoritmik və evristik fəaliyyət növlərinin yeri. Bakı: Mütərcim, 2003.

115. İbrahimov F.N. Təlim prosesinin idarə edilməsinin bəzi məsələlərinə dair mühazirə konseptləri. Bakı: Mütərcim, 2005.

116. İbrahimov F.N. Mürəkkəb məkan təsəvvürlərinin inkişafına istiqamətlənən tapşırıqlar. Bakı: Mütərcim, 2006.
117. İbrahimov F.N. Planimetriya üzrə tapşırıqlar. Bakı: Mütərcim, 2006.
118. İbrahimov F.N. İbtidai məktəbdə riyaziyyat tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2006.
119. İbrahimov F.N. Əməkdaşlıqla təlim (və ya kollektiv təlim) texnologiyasından istifadə (metodik tövsiyə). Bakı: Mütərcim, 2007.
120. İbrahimov F.N. Fəza haqqında düşünməyi öyrənək. Bakı: Mütərcim, 2007.
121. İbrahimov F.N., Əhmədova M.M. Müstəqil iş (reproduktiv və produktiv) mühitinin tənzimlənməsinə yönələn tapşırıqlar. Bakı: Mütərcim, 2007.
122. İbrahimov F.N. Analitik və evristik məntiqlə həll olunan tapşırıqlar. Bakı: Mütərcim, 2006.
123. İbrahimov F.N. Planimetriyadan 888 sual. Bakı: Mütərcim, 2006.
124. İbrahimov F.N. V-VII siniflərin riyaziyyat kursuna aid testlər. Bakı: Mütərcim, 2007.
125. İbrahimov F.N. Cəbr kursu üzrə testlər. Bakı: Mütərcim, 2007.
126. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010.
127. İbrahimov F.N. Təhsil, təhsilsünaslıq, pedaqogika. // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №6, 2010.
128. İbrahimov F.N. Kompleks tərbiyə sisteminin elementlərindən biri barədə // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №1, 2011.
129. İbrahimov F.N. Pedaqoji təsirin səmərəliliyini şərtləndirən bəzi amillər haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №2, 2011.
130. İbrahimov F.N. Pedaqoji anlayışların interpretaiyası “sistem-struktur” rakursda. Bakı: Mütərcim, 2012.
131. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşəseçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009.
132. İsayev İ.N., Rüstəmov F.A. M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.B.Zakirin təlim-tərbiyə haqqında fikirləri. Bakı: ADPU, 1994.
133. Kazımov N.M. Haşımov Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996.
134. Kazımov N.M. Tərbiyənin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı: Maarif, 1983.

135. Kərimov Y.Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kövsər, 2007, 2010.
136. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Nasir, 2007.
137. Kərimova Z.M. Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində diyarşünaslıq materiallarından istifadə. AMİ-nin "Elmi əsərləri" bülleteni, 2003, № 11.
138. Kərimova Z.M. Asudə vaxtlarda şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində diyarşünaslıq materiallarından istifadənin imkan və yolları. Metodik tövsiyə. Bakı: ADPU, 2003.
139. Kərimova Z.M. Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəb diyarşünaslıq muzeyinin rolu. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri" jurnalı, 2005, №2.
140. Kərimova Z.M. Heydər Əliyev müəllim nüfuzu haqqında AMİ-nin "Elmi əsərləri". Xüsusi buraxılış. Bakı, 1998.
141. Kərimova Z.M. Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində diyarşünaslıq materiallarından istifadə (Metodik tövsiyə). Bakı: ADPU, 2011.
142. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cild-də). Bakı: Pedaqogika, 2003.
143. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
144. Quliyev S.M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: ADPU, 2008.
145. Qədimov Ə. N. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2009.
146. Qədimov Ə. N. Şumerlərin "Bilqamis" dastanı və Azərbaycan türklərinin folkloru (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
147. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1988.
148. Mustafayeva R.Ş. Pedaqogika. Bakı, 2004.
149. Mustafayeva R.Ş. Təlim prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı, 1994.
150. Musayev İ.V. Müəllim və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996
151. Musayev İ.V. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına fiziki tərbiyə prosesinin təsiri. Bakı: Maarif, 1993.
152. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
153. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. Bakı: Təhsil, 2012.
154. Mərdanov M.C., Ə.Q. Quliyev. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2001.

155. Məmmədov F.M., Ələsgərova F.M. Pedaqogikadan məsələ və suallar. Bakı: Maarif, 1993.
156. Məmmədov Q.K.Məktəb, müəllim və ailə. Bakı: 1962.
157. Məmmədov T.M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
158. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (Tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.
159. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.Ə. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
160. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı:Mütərcim, 2007.
161. Mehrabov A.O. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Mütərcim, 2006.
162. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
163. Məmməd zadə R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
164. Məmməd zadə R.H. və b.Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: Müəllim, 2008.
165. Mollayeva E.Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasında gender bərabərliyinə münasibət. Bakı: ADPU, 2010.
166. Mollayeva E.Ə. Təlim prosesində şagirdlərin gender tərbiyəsinin imkan və vasitələri. (Metodik tövsiyə) Bakı: Müəllim, 2009 .
167. Mir Cəlal, F.C. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1974.
168. Naxçıvanlı A.H. Heydər Əliyevin siyasi və mənəvi dəyərlərinin sinergetik konsepsiyası. Bakı, 2005.
169. Naxçıvanlı A.H. Qadın liderliyi haqqında bəzi mülahizələr/ /Gendersünaslıq, 2000, № 4.
170. Nəzərov A.M., Məmmədov R.Ə. Pedaqoji ustalıq. Bakı: Müəllim, 2008.
171. Nəzərov A.M.,Kərimova Z.M., Eminova G.T. Məktəbəqədər pedaqogika (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
172. Nəvvab M.M. Nəsihətnamə. Bakı: 1987
173. Orucova S.A. Üzeyir Hacıbəyovun pedaqoji görüşləri. (Namizədlik dissertasiyası). Bakı: 1987.
174. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2002.
175. Rəsulov S., Əzizov R. Orta ümumtəhsil məktəbinin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Müəllim, 2010.

176. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2007.
177. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi, Bakı: Nurlan, 2002.
178. Rüstəmov F.A. Pedaqoji qeydlər, resenziyalar, müsahibələr. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
179. Rüstəmov F.A. Azərbaycanda təhsil və tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı.(1961-1981) Bakı: Elm və təhsil, 2011.
180. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2010.
181. Surə Seyid. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
182. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Adiloğlu, 2009.
183. Səfərov M.T. Məktəbdə müəllimlərlə aparılan metodik işin sistemi. Bakı: Maarif, 1983 .
184. Seyidov F.Ə. Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004.
185. Seyidov F.Ə. Qori Seminariyası və onun məzunları. Bakı: Maarif, 1988.
186. Şirzadova M.H. Azərbaycanda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişaf tarixindən. Bakı, 2007.
187. Talıbov Y.R. və b. Sınıf rəhbəri. Bakı: Maarif, 1971.
188. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.Ə., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003.
189. Vəlixanlı İ., İsmxanov M. Məktəb, ailə və ictimaiyyət. Bakı, 1972.
190. Veysova Z. Fəal və interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
191. Vəliyev O. Məktəb və ictimaiyyət. Bakı, 1972.
192. Yəqubi Ə.R. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2005.

Türk dilində

193. Binbaşı oğlu Cavit. Egitim psikolojisi. Ankara, 1995
194. Mahmut H. Şahsiyyət terbiyesi və Gazzali. İstanbul, 1983.
195. Tezcan M. Eğitim sosyolojisi. Ankara, 1997.
196. İbrahim Canan. Hz. Peyğamberin sünnetində terbiyə. İstanbul, 1991.
197. İbrahim Hakkı. Marifetname. İstanbul, 1990.
198. Orxan Şaik Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1972.
199. Yehya Akyüz. Türk eğitimi tarihi. İstanbul, 1985.

Rus dilinda

200. Гурова Р.Г. Социологические проблемы воспитания. М., 1981

201. Ибрагимов Ф.Н. Соблюдение оптимальных соотношений алгоритмической и эвристической деятельности как дидактическая основа успешности обучения // «Образование и общество», Орел, №1 (24), 2004.

202. Ибрагимов Ф.Н. Соблюдение оптимальных соотношений алгоритмической и эвристической деятельности в обучении // «Философия образования», Новосибирск, №2 (10), 2004.

203. Ибрагимов Ф.Н. Интерпретация системы обучения оптимальных отношений в качестве носителя возможности алгоритмической деятельности метода // «Философия образования», Новосибирск, №2 (13), 2005.

204. Ибрагимов Ф.Н. Место самостоятельных работ в системе обучения, включающей оптимальные отношения алгоритмической деятельности // «Педагогические науки®», М., №4 (8), 2004.

205. Ибрагимов Ф.Н. Интерпретация метода как носителя возможности в системе обучения, включающая оптимальные отношения алгоритмической деятельности. // «Педагогические науки®», М., №1 (11), 2005.

206. Ибрагимов Ф.Н. Целые в системе обучения, включающей оптимальные отношения алгоритмической и эвристической деятельности. // «Вопросы гуманитарных наук®», М., №6 (15), 2004.

207. Ибрагимов Ф.Н. Соблюдение оптимальных соотношений алгоритмической и эвристической деятельности в обучении. // «Ненасилие как образ жизни» (Сб. научных статей и материалов XXV Международной научно-практической конференции по проблемам педагогики ненасилия) – Санкт-, Петербург 15.04.2004 года. Изд-во «67 гимназия», «Verba Magistr».

208. Ибрагимов Ф.Н. Оптимальное соотношение алгоритмической и эвристической деятельности как дидактическая основа успешности обучения. // «Мир образования – образование в мире», М., №2 (14), 2004.

209. Ильина Т.А. Педагогика. М., 1984.

210. Педагогика. Под ред. П.И. Пидкасистого. М., 2000.

211. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс в 2-х книгах. М., 1999.

212. Харламов И.Ф. Педагогика: краткий курс.Мн.: Высш.шк., М., 2004.
213. Харчев А.Г. Социология воспитания. М.,1990.

İngilis dilində

214. Burns R., (2001). Curriculum renewal: Curriculum mapping. A chapter in the Curriculum Handbook. Alexandria, VA: Association for supervision and Curriculum Development.
215. Caine, R., and Caine, G. Making Connections: Teaching and the Human Brain. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1991.
216. Coney, S. (1990). Seven habits of highly effective people. New York: Simon and Schuster.
217. Drake, S.M. & Bunrs, R.C. (2004). Meeting standards through integrated curriculum. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development (ASCD).
218. Dressel, P. "The Meaning and Significance of integration". In The Integration of Edicational Experiences, 57th Yearbook of the National Society for the Study of Education, edited by Nelson B.Henry. Chicago: University of Chicago Press, 1958, 3-25.
219. Erikson, H.L. (2001). Stirring the head, heart and soul: Refning curriculum and instruction (2nd ed.) Thousand Oaks, CA: Corwin.
220. Hargreaves, A., & Moore, S. (2000). Curriculum integration and classroom relevance: A study of thecher's practice. Journal of Curriculum and Supervision, 15 (20), 89-112.
221. Herwood, B. (2002). The influence of outdoor education on curriculum integration: A case study. Path ways, 14(4), 6-12.
222. Humphreys, A.; Post, T.; and Ellis, A. Interdisciplinary Methods: A Thematic Approach. Santa Monica, CA: Goodyear Publishing Company, 1981.
223. Muir, M. (2001). What engages underachieving middle school students in learning? Middle School Journal, 33(2), 37-43.
224. Patten, S. (2001). Literacy development through the curriculum integration. Ontario ASDD, 63-64.

225. Ragland, J. (2002). Kind project learning into the community. *Latimes.com*. Available: <http://www.latimes.com/la-000018344mar13/story>.
226. Tomlinson, C.A., Kaplan, S.N., Renzulli, J.S., Purcell, J., & Burns, D. (2002) *The parallel curriculum: A design to develop high potential and challenge high-ability learners*. Thousand Oaks, CA: Corwin.
227. Upitis, R., & Smithirin, K. (2002). *Learning though the Arts national assessment 1999-2002 final reports to the Royal Conservatory of Music*. Avialable: <http://www.ltta.ca>
228. White, C.S, and Coleman, M. (2000). *Early childhood education: Building a philosophy for theaching*. Upper Saddle River, NJ: Merrill.
229. Widding, G. & McTihe, J. (1998). *Understanding by Desingn*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
230. Wraga, W. (1996). *Acentury of interdisciplinary curriculum in American schools in W*.
231. Wraga, W. (1997). *Pattens of interdisciplinary curriculum organization and professional knowledge og the curriculum field/ Journal of Curriculum and Supervision*, 12(2), 98-117.

MÜNDƏRİCAT

TƏRBIYƏ NƏZƏRİYYƏSİ, TARİXİ VƏ METODİKASI

I FƏSİL

Tərbiyə, onun meydana gəlməsi və inkişaf dövrləri.....	5
1.1. Tərbiyə.....	5
1.2. İbtidai icma quruluşunda tərbiyə	6
1.3. Antik yunan fəlsəfəsində tərbiyə.	10
1.3.1. <i>Sparta tərbiyə sistemi</i>	10
1.3.2. <i>Afina tərbiyə sistemi</i>	11

II FƏSİL

Qədim və orta əsr sivilizasiyalarında tərbiyə və təhsil	15
2.1. Qədim Şumerlərdə tərbiyə.....	15
2.2. Qədim Misir, Çin, Hindistanda tərbiyə və təhsil.	18
2.3. Qədim Türklərdə - Hunlarda və Göytürklərdə tərbiyə.....	21

III FƏSİL

Qədim Azərbaycanda tərbiyə və təhsil mədəniyyəti.	
Azərbaycanda Zərdüştlük tərbiyə və təhsil.....	32
3.1. Qədim Azərbaycanda tərbiyə və təhsil mədəniyyəti.	33
3.2. Zərdüşt məktəbləri və “Avesta”da tərbiyə məsələləri	48

IV FƏSİL

İslamiyyətdə təhsil və tərbiyə məsələləri.....	55
4.1. Təhsil ocaqları: Suffə, Kuttab, məktəblər, Xanegah və Təkyələr, kitab evləri və kitabxanalar, mədrəsələr.	56
4.1.1. <i>Süffədə təhsil</i>	56
4.1.2. <i>Məscid və camilərdə təhsil</i>	58
4.1.3. <i>Kuttablarda təhsil</i>	59
4.1.4. <i>Məktəblərdə təhsil</i>	61
4.1.5. <i>Xanegah, Təkyə (Təkkə), Zaviyə və Dərgahlarda təhsil</i>	65
4.1.6. <i>Kitabxanalar bir elm, tədris mərkəzi kimi</i>	68
4.1.7. <i>Mədrəsələrdə təhsil</i>	76
4.1.8. <i>Azərbaycanda mədrəsələrin yaranması və inkişafı</i>	81
4.2. İslamiyyətdə tərbiyə məsələlərinin qoyuluşu.	85

4.3. İslamda tərbiyə işinin prinsipləri	89
4.4. Qurani-Kərimdə tərbiyə və öyrətmə, öyrənmə məsələləri.....	96
4.5. Təsəvvüfdə tərbiyə məsələləri	103
4.6. Mövləvilikdə tərbiyə.....	106
4.7. Bektaşilikdə tərbiyə	119
4.8. Hürufilikdə tərbiyə.	124
4.9. Əxilikdə tərbiyə	131

V FƏSİL

Klassik qərb və Rusiya pedaqoji fikrində tərbiyə məsələlərinə bir nəzər.....	137
5.1. Avropa klassiklərinin tərbiyə haqqında fikirləri.....	138
5.2. Rusiya klassiklərinin tərbiyə haqqında fikirləri.....	155

VI FƏSİL

Azərbaycan mütəfəkkirləri tərbiyə və təhsil haqqında	160
6.1. XI-XII əsr Azərbaycan klassikləri tərbiyə və təhsil haqqında	161
6.2. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan klassik pedaqoji fikri.....	176
6.3. XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında görkəmli Azərbaycan maarifpərvərlərinin tərbiyə və təhsil haqqında fikirləri.....	185

VII FƏSİL

Tərbiyə prosesi: Nəzəriyyəsi və metodikası.....	260
7.1. Tərbiyə prosesinin mahiyyəti və məqsədi.	261
7.2. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları..	262
7.3. Tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələri.....	263
7.4. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	265
7.5. Tərbiyə və təlimin ümumi və fərqli cəhətləri.	268
7.6. Tərbiyənin kateqoriyaları.	270
7.7 Tərbiyənin prinsipləri	270

VIII FƏSİL

Tərbiyə işinin məzmunu, forma və metodları	281
8.1. Zehni tərbiyə.....	282
8.2. Əxlaq tərbiyəsi.....	286
8.3. Mənəvi tərbiyə.....	291
8.4. Əmək tərbiyəsi.....	293
8.5. Estetik tərbiyə.....	305
8.6. Fiziki tərbiyə.....	316
8.7. Ekoloji tərbiyə	321

8.8. Hüquq tərbiyəsi.....	324
8.9. İqtisadi tərbiyə.....	327

IX FƏSİL

Tərbiyənin metodları.....	330
9.1. Tərbiyənin metodlarının xüsusiyyətləri və təsnifatı	331
9.2. Şüuru formalaşdıran metodlar	335
9.3. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar.....	342
9.4. Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar.....	347

X FƏSİL

Sınıf rəhbərinin işinin məzmunu və fəaliyyətinin

səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	351
10.1. Sınıf rəhbəri vəzifəsi haqqında	352
10.2. Sınıf rəhbərinin işinin məzmunu və əsas istiqamətləri	356
10.3. Sınıf müəllimi və sınıf rəhbəri.....	360
10.4. Sınıf rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	362
10.5. Sınıf rəhbərinin işində pedaqoji diaqnostikanın əhəmiyyəti.....	365
10.6. Sınıf rəhbərinin hüquq və vəzifələri.	372
10.7. Sınıf rəhbərinin şagirdlərlə apardığı praktik işlər.....	373
10.8. Sınıf rəhbərinin valideynlərlə apardığı işin məzmunu.....	378
10.9. Valideynlər arasında pedaqoji maarifləndirmə.....	381
10.10. Sınıf saati.	386
10.11. Sınıf rəhbərinin tərbiyyəvi iş planı	391

XI FƏSİL

Sınıfdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyyə işləri üzrə təşkilatçının vəzifələri, işinin məzmunu, forma və metodları.....

.....	396
11.1. Sınıfdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyyə işləri üzrə təşkilatçı, onun vəzifələri, işinin məzmunu və peşəsinə verilən pedaqoji tələblər	397
11.2. Sınıfdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyyə işləri üzrə təşkilatçının iş planı və tərtibinə verilən pedaqoji tələblər.....	400

XII FƏSİL

Tərbiyyə işlərində məktəb və ailənin birgə işi.....	404
12.1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları və funksiyaları.	405
12.2. Valideyn-övlad münasibətlərinin pedaqoji əsasları.....	410
12.3. Ailə tərbiyyəsində əsas vəzifələr	416
12.4. Ailə tərbiyyəsinin pedaqoji prinsipləri	418

12.5. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri.	424
12.6. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri.....	429
12.7. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin rolu	433
12.8. Məktəblə ailənin birgə işinin təşkili formaları.....	437
12.9. Valideynlərlə yeniyetmələr arasında meydana çıxan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması yolları.....	443

XIII FƏSİL

Şagird özünüidarə orqanları	446
13.1. Şagird özünüidarə orqanları və onların təşkili metodikası	447
13.2. Özünüidrə orqanlarının komissiyaları	447
13.3. Sınıf rəhbəri və məktəb uşaq və gənclər təşkilatı.	450

XIV FƏSİL

Kollektiv və kollektivdə şəxsiyyətin tərbiyəsi	455
14.1. Kollektivin xüsusiyyətləri və əlamətləri	456
14.2. Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri.....	457
14.3. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyası..	459
14.4. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişaf modelləri.....	461
14.5. Şagird kollektivində şəxsiyyətin tərbiyəsi.....	463

XV FƏSİL

Sinifdənxic və məktəbdənkenar tərbiyə işi	468
15.1. Sinifdənxic və məktəbdənkenar tərbiyə işinin mahiyyəti, məqsədi və məzmunu	469
15.2. Sinifdənxic tərbiyə işinin formaları və təşkili prinsipləri.	476
15.3. Sinifdənxic işlərdə dərnək işinin təşkili.....	488

MƏKTƏBŞÜNASLIQ: NƏZƏRİYYƏ VƏ METODİKA

XVI FƏSİL

Məktəbşünaslıq	495
16.1. Məktəbin idarə edilməsi, məktəbə rəhbərliyin ümumi əsasları və prinsipləri.	496
16.2. Pedaqoji şura və onun funksiyaları.....	498
16.3. Məktəbdə metodik işlərin planlaşdırılması.....	501

16.4. Məktəbin iş planı. Dərs cədvəli, onun tərtibi qaydaları.....	504
16.5. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası.....	506
İZAHLI TERMİNLƏR LÜĞƏTİ	510
İSTİFADƏ EDİLMİŞ VƏ TÖVSIYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	528

Firəduñ Nadir ođlu İbrahimov

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının üzvü (Moskva), Əməkdar müəllim.

Rüfət Lətif ođlu Hüseynzadə

Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor.Əməkdar müəllim.

PEDAQOGİKA

Dərslik

Bakı- “Mütərcim” – 2012

Чапа имзаланыб: ***

Формат: 60x90 1/16. Гарнитур Тимес.

Щяъми: 2,75 ч.в. Тираж ***. Сифариш № ***.

Гиймяти мцгавиля иля.

«Мцтярьим» Няшрийят-Полиграфийа Мяркязи

Бакы, Рясул Рза кцч., 125

тел./факс (99412) **596 21 44**

e-mail: mutarjim@mail.ru